Afşar Timuçin

FELSEFE SÖZLÜĞÜ

felsefe dizisi

GENİŞLETİLMİŞ
5. BASKI

Bulut

AFŞAR TİMUÇİN

Felsefe Sözlüğü

ISBN: 975-8295-11-X
© Bulut Yayınları, 2004

Dizgi: Bulut Yayınları
Ofset Hazırlık: Bulut Yayınları
Birinci Baskı: BDS Yayınları, 1994
İkinci Baskı: İnsancıl Yayınları, 1998
Genişletilmiş Üçüncü Baskı: Bulut Yayınları, 2000
Genişletilmiş Dördüncü Baskı: Bulut Yayınları, 2002
Genişletilmiş Beşinci Baskı: Bulut Yayınları, 2004

Baskı: Şefik Matbaası Tic. ve Adi Komandit Şti.
Marmara Sanayi Sitesi M Blok No: 291
İkitelli / İstanbul Tel: 0212 472 15 00 (2 hat)

Bulut Yayın Dağıtım Tic. ve San. Ltd. Şti.
Caferağa Mah. Safa Sokak No: 8 Kadıköy-İstanbul
Tel&Faks: (0 216) 330 59 24 - 414 21 75
E-Mail: bulutyayin@kablonet.com.tr&bulut@sistemd.com
bulutyayinlari@bulutyayin.com
www.bulutyayin.com

Afşar Timuçin

FELSEFE SÖZLÜĞÜ

Bulut

A

A. Mantıkta evrensel olumlu önermelerin simgesi. Örnek: "Bütün insanlar ölümlüdür."

ACI (yun. *lype*; lat. *dolor*; fr. *douleur*; alm. *Schmerz*; ing. *pain*). Eğilimlerin, gereksinimlerin, isteklerin karşılanamayışından gelen sıkıntı duygusu. Doğrudan doğruya bedensel kaynaklı (baş ağrısı) olabildiği gibi yalnızca ruhsal da olabilen acı en belirgin duygu tiplerindendir ve kaynağını yoksunluklardan alır. Bedensel etkenlerden de gelse (baş ağrısı), doğrudan doğruya bedensel etkenlere dayanmasa da ruhsallıkta oldukça baskındır, her şeyden önce bilincin saydamlığını bozar, etkinliğini azaltır, dikkati büyük ölçüde dağıtır, giderek bireyi bunaltıya ve boğuntuya düşürür, böylece çevreye uyumsuz kılar, hatta onun çevreye iyiden iyiye yabancılaşması sonucunu getirir. Bazıları, örneğin Schopenhauer, acıyı insan dünyasını geliştirici bir etken saymışlar ve onu dünyayı kavramaktabaşlıca önder, tek yol gösterici olarak almışlardır. Onlara göre hazlar gerçekliğin görünümlerini bozarlar ve bizi düşsel bir dünyaya götürerek gerçeklikten iyice uzaklaştırırlar. Buna göre acının ahlaki bir değeri olduğu gibi belli bir bilgi değeri de vardır. Hıristiyan filozofları hazzı mahkum ederken acının arındırıcı niteliği üzerinde durmuşlardır. Acı bazı ruhsal bozukluklarda, özellikle melankolide belirleyici bir rol oynar. "Ruhsal acı melankolinin temel ögesidir. Melankolide acıyı ortaya çıkarmak zordur, çünkü acı olağan görünümlü bir davranışın arkasına gizlenir, ancak hastanın intiharıyla ortaya çıkar" (P. Léonardon). / A. Malraux: "Kimseye yardımcı olmayan her acı saçmadır." / Maine de Biran: "Ruhumuz hazdan çok acıyı kaldıracak genişliktedir." / J.-B. Gresset: "Acı bir yüzyıl sürer, ölüm bir an." / Lamartine: "Şu dünyada acı acıya eklenir, -Gün günü izler, sıkıntı sıkıntıyı." / Hippokrates: "Aynı andaki iki acıdan güçlü olanı öbürünü gölgeler." / Publilius Syrus: "Ruhun acısı bedenin acısından ağırdır." / Shakespeare: "Acı

tükenmiş görünse de ölmüş değildir." "İnsan acısına gururu öğretmeli." / Voltaire: "Acı hemen hemen ölüm kadar gereklidir." / A. de Musset: "Hiçbir şey büyük bir acı kadar büyük kılmaz bizi." / Marivaux: "Dünyada pekçok insan bu yapıdadır, onlar dostlarını sevinçten çok acıda çok severler. İyi olduğunuzda sizi kutlamaları gönül okşamak içindir, kötü olduğunuzda sizi avutmaktan zevk duyarlar." / G.S. de Meilhan: "Üç çeşit insan az konuşur; bilginler, çok mutlular, çok mutsuzlar; buna göre bilgi, acı ve mutluluk sessizdir diyebiliriz." / Baudelaire: "Ey acı ey acı, zaman yaşamı yiyor."/ Descartes: "Acılı olduğumda ya da tehlikeyle karşı karşıya olduğumda ya da önemli işlerle uğraşıyor olduğumda derin derin uyuduğumu ve büyük bir açlıkla yemek yediğimi görüyorum. Buna karşılık sevinçliysem yemiyorum ve uyumuyorum." (Bk. ACICILIK, MELANKOLİ)

ACICILIK (fr. *dolorisme*; fransız eleştirmeni Paul Souday'in bulduğu terim). Acıyı düşünsel, ahlaki, estetik açıdan yücelten öğreti. Bu öğretiye göre her çeşit acı, özellikle hastalıkların verdiği bedensel acı insanı gerçeklik üzerine, başkalarının dünyası üzerine bilinçlendirir, hayvansal eğilimleri dizginler, zekaya üstünlük kazandırır. Acıcılığın önde gelen adlarından Julien Treppe acının insan dünyasını zenginleştirdiğini bildirir. Ona göre acı çeken insan hayvansal yaşamın dürtülerinden uzaklaşacak, ruhsal bir yetkinliğe ulaşacak, bu da onun özellikle sanat alanındaki yaratıcı gücünü artıracaktır. (Bk. ACI, BOĞUNTU, BUNALTI, MELANKOLİ)

AÇIK (lat. *clarus*; fr. *clair*; alm. *klar*; ing. *clear*). Kolay anlaşılır olan. Algıya engel çıkarmayan. Kendini kolayca gösteren. Açık olan şey kendini bilince olduğu gibi sunar ve bir başka şeyle karışmaksızın yani seçik olarak görünür. Bir nesnenin açık ve seçik fikrine ancak o nesneyi tam olarak belirgin bir biçimde ve öbür nesnelerden ayrı olarak kavrayabildiğimizde ulaşırız. Bir nesnenin açık fikrine ancak o nesneyi kendi olarak kavrayabildiğimizde varırız. Bir nesnenin seçik fikrine varmak için, o nesneyi öbür nesnelerden ayrı kılan özellikleri kavramak gerekir. Demek ki birinde yalıtık ya da ayrı öbüründe karşılaştırmalı kavrayış sözkonusudur. Açık ve seçik ayrımını belirgin biçimde ilk koyan Descartes olmuştur. Descartes'a göre açık fikir dikkatli bir zihinde ortaya çıkan, değeri gerçekliği tartışılamayacak biçimde zihinde beliren fikirdir. Descartes için fikirlerin açık ya da seçik olması değil, açık ve seçik olması önemlidir. Descartes açık ve seçikle ilgili olarak şöyle der: "Anladım ki düşünmek için varolmak gerektiğini çok kesin olarak görmesem, bu düşünüyorum öyleyse varım'da doğruyu bildiğime beni güvendirecek hiçbir şey

yoktur. Böylece çok açık ve seçik olarak anladığımız şeylerin tümüyle doğru olduğunu genel bir kural gibi alabileceğimi gördüm." Buna göre Descartes için "çok açık ve seçik olarak tanıdığımız bütün şeyler doğrudur". Doğruluk fikrin apaçıklığındadır. Descartes açık ve seçik ayrımını şöyle koyar: "Dikkatli bir zihne sunulmuş ve onda görünür olmuş algıyı açık diye adlandırıyorum(...). Seçik, tüm öbür algılardan öylesine belirgin ve öylesine ayrıdır ki ancak onu eksiksiz diye belirleyen kişiye görünen şeyi kendinde içerir." Leibniz, Descartes'ın "seçik"ini "açık" olarak belirleyecek, onun nesnesini tanıtmaya yeten ve başka nesnelerden ayıran fikir olduğunu düşünecek, "bir fikir, şey'i tanıtmaya yetiyorsa açıktır(...), bir bitkiyle ilgili açık bir fikrim varsa onu öbür komşular arasında belirleyeceğim, bu olmadı mı fikir karanlıktır" diyecektir. / M. Proust: "Herkes kendi fikirleri kadar karışık olan fikirleri açık fikir diye adlandırır." / L. Guilloux: "Dünya açık olmalı. Yürekler açık olursa dünya da açık olur." (Bk. FİKİR, SEÇİK)

AÇIKLAMAK (yun. *apodidomi*; lat. *explicare*; fr. *expliquer*; alm. *erklären*; ing. *to explain*). Bir şeyi başkaları için anlaşılır kılmak. Bir doğruyu ortaya koymak. Açıklamak karanlık ya da bulanık bir şeyi karşımızdaki için kavranılır duruma getirmektir. Bu da o şeyi nedensel ilişkileri içinde kavramaya çalışarak, iç ve dış ilişkileriyle, hatta gelişim evreleri çerçevesinde kavramaya çalışarak her yönüyle ortaya koymak demektir. Bilgiye varma iki yolla, sezgi yoluyla ve gidimli düşünce yoluyla olur. Birincisinde bütünsel bir kavrayış ve hatta anlık bir kavrayış, ikincisinde andan ana geçerek kavrayış sözkonusudur. Açıklama yaparken yalnızca gidimli düşünceyi kullanırız. Açıklama bir yargıdan bir yargıya geçerek yapılır. (Bk. DÜŞÜNCE, GİDİMLİ, SEZGİ, USAVURMA)

AÇINIM (lat. *revelatio*; fr. *révélation*; alm. *Offenbarung*; ing. *revelation*). Bir doğrunun dışlaşması. Bir şeyin ortaya çıkması. Tanrı'nın kendini açması ya da tanıtması. Açınım yoluyla Tanrı kendisiyle ilgili bilginin bir bölümünü insan için anlaşılır kılar, böylelikle insana usun kendiliğinden kavrayamayacağı şeyleri tanıtmış olur. Ancak Tanrı bilgisinin büyük bir bölümü her zaman insana kapalı kalacaktır. Demek ki açınıma karşın insan tanrısallıkla ilgili doğruların pek azını bilebilmektedir. Açınım konusunda özellikle XVIII. yüzyıldan sonra ortaya çıkan tedirginlikler pekçok tartışmayı birlikte getirmiştir. Mircea Eliade bu tedirginliği şöyle belirler: "Çağdaş insan kutsalın bazı dışlaşma biçimleri karşısında belirli bir tedirginlik duyuyor. Kutsalın taşlarda ve ağaçlarda dışlaşabilmesi bazı insanlara benimsenmesi çok zor bir şey gibi görünüyor." (Bk. DIŞLAŞMA, DİN, KUTSAL)

ADALET (yun. *dikaiosyne*; lat. *justitia*; fr. *justice*; alın. *Gerechtigkeit*; ing. *justice*). Bir toplumda birey haklarını sağlama istemi. Hakkın egemen olması durumu. Adalet herkese hak ettiğinin verilmesi dileği ve öngörüsü üzerine kurulmuştur. Bu yüzden onu hukukun amacı olarak görmek gerekir. Epikuros şöyle der: "Doğaya uygun adalet karşılıklı olarak insanların birbirlerine zarar vermelerine engel olmaya yöneltilmiş karşılıklı bir yarar sözleşmesidir." Filozofa göre "Adalet hiçbir zaman kendinde varolan herhangi bir şey değildir. Ama insanların karşılıklı alışverişinde, her yerde, her zaman karşılıklı olarak birbirine zarar vermemek adına bir çeşit sözleşme vardır." Adalet toplumsal bir olgudur, toplumsal yükümlülükler açısından eşitlik ilkesine ya da hak eşitliği ilkesine dayanır, hatta toplumsal düzeyde haklar dengesine dayanır. Eski toplumlar yaşamın temel kavramlarını tanrısal açıklamalara götürmüşlerdir. Örneğin Yunanlılar Zeus'u adaletin simgesi olarak görüyorlardı. Köylü şair Hesiodos şöyle diyordu: "Balıklar ve hayvanlar ve yırtıcı kuşlar birbirlerini yiyorlar. Ama Zeus insana adaleti verdi. Adaletin yeri Zeus'un tahtının yanındadır." Hesiodos durmadan sevgili değiştiren tembel ve ahlaksız Zeus'u, tanrılar tanrısını, yoksulların koruyucusu olarak düşünmüştür. Aristoteles'e göre adalet duygusunun temelinde dostluk yatar; sevdiğimiz kişiler haklarını elde etsin isteriz. M. Merleau-Ponty şöyle der: "İnsan tek başına adaletli olamaz, tek başına adaletli olduğu zaman adaletli olmaktan çıkar." Adalet, bireysel yükümlülükler açısından da dürüstlük ilkesine dayanır, temelindeki ruhsal etken elbette bireyin kendini koruma içgüdüsüdür. La Rochefoucauld şöyle der: "İnsanların çoğunda adalet sevgisi adaletsizliğin acısını çekme korkusundan gelir." Eşitlik ve dürüstlük kavramlarına verilen değişik anlamlara göre adalet de değişik anlamlar alacaktır. Bazı yazarlar adalet kavramını toplumsal yaşamla ilgili tüm kavramların temeline yerleştirirler. Örneğin Diderot "Tek bir erdem vardır, o da adalettir" der. Adalet kavramı ahlakla uzaktan yakından ilgili tüm kavramlar gibi özgürlük sorununa götürülerek tartışılır. Çünkü adaletin temelinde, "adaletsizliğin acısını çekme korkusu" biçiminde de olsa bir başka biçimde de olsa özgürlük istemi vardır. Ancak istem adaleti sağlamaya yetmez, bunun için güç gereklidir. Blaise Pascal "Güçsüz iktidar adaletsizdir, adaletsiz güç zorbadır" der. Genel olarak güçle adaleti dengede tutma eğilimi ağır basar. Joubert şöyle diyor: "Güçsüz adalet de adaletsiz güç de korkunç şeydir." Bazı yazarlar adaleti daha bireysel bir temele, ahlakçılık ya da iyilikçilik temeline oturtmak ister. Mauriac'ın bu konuda görüşü şudur: "Dünyada en korkunç şey iyilikseverlikten ayrı düşmüş adalettir." Her ne olursa olsun,

adalette süreklilik kaçınılmaz bir koşuldur, işte bu yüzden geç kalmış adalet adalet değildir. (Bk. DENKSERLİK, HUKUK, YASA)

ADCILIK (fr. *nominalisme*; alm. *Nominalismus*; ing. *nominalism*). Türlerin yalnızca sözcüklerde bulunduğunu bildiren öğreti. Genel fikirlerin adlardan başka bir şey olmadığını önü süren öğreti. Kavramların varlığını yadsıyan, yalnızca tek tek şeylere karşılık olarak genel adların ya da işaretlerin bulunduğunu bildiren öğreti. Bu öğreti özellikle skolastik felsefeyle ilgilidir. Buna göre genel fikirler ya da kavramlar sözcüklerden başka bir şey değillerdir. Türler ve cinsler gerçek varlıklar değil, usun ürünleridirler. Daha Eskiçağ'da Kinikler okulunun kurucusu Antisthenes her İdea'nın bir gerçekliği olduğunu bildiren Platon'a "Atı görüyorum ama at türünü görmüyorum" diyerek karşı çıkmıştır. XII. yüzyılda Roscelin yalnızca sözcüklerin gerçek olduğunu, tek gerçekliğin bireysel tözler olduğunu bildirdi, böylece adcılığın kurucusu oldu. XIV. yüzyılda Ockham'lı William evrenselleri usun üretimi olarak gösterdi. Bunların gerçekliği bulunmayan şeyler olduğunu söyledi. Adcılık, kavramın sözcükten ayrı bir gerçekliği olduğunu savunan kavramcılıkla karşıtlaşır. (Bk. GERÇEKÇİLİK, KAVRAMCILIK)

"A FORTIORI" (lat. dey.). Daha güçlü nedenin varlığını göstererek daha güçsüz nedenin varlığını doğrulamaya yarayan iki önermeli usavurma. Bu usavurmaya göre belli bir durum sözkonusuysa, ona bağlı olarak daha az güçlü bir nedene dayanan bir başka durum haydi haydi sözkonusu olacaktır. ("Çocukları çok sevdiğine göre, kendi çocuklarını *a fortiori* sever.") Bu tür usavurmalar ahlakta ve hukukta niceliklere dayanarak derecelendirmeler yapmaya yarar. ("Babasını dövdükten sonra komşusunu *a fortiori* döver.") Bu tür usavurmayla, gündelik yaşamı ilgilendiren doğrular da ortaya koyulabilir. ("Kamyonu sürdükten sonra bisikleti *a fortiori* sürer.")

"AGAPE" (yun. söz.) "Dostlar sofrası" anlamına gelen bu terim, hıristiyanlığın ilk zamanlarında dindaşların bir araya geldiği sofrayı anıştırır ve cinsel aşka karşılık iyilikçi aşkı belirler. Eros daha çok aşkın ezici ve baştan çıkarıcı yanını, doğal ya da hayvansal yanını anlatır. Aşkta yalnızca Eros egemen olsaydı aşk alanı bir yırtıcılık alanı olacaktı. Agape, hayvani aşkı insani aşkla yumuşatır, onu yırtıcılıktan azçok arındırır, bir ölçüde evcilleştirir. Tam yırtıcı ya da tam evcil aşk insan için yıkımdır ya da en azından başarısızlıktır. Her sağlıklı aşkta bu iki etkinliğin dengelendiği, gene de birinin zaman zaman öbürüne baskın çıktığı düşünülür. P. Burney şöyle der: "İnsani aşkın

iki kutbunu, genellikle birine Eros öbürüne Agape adını vererek birbiriyle karşıtlaştırırlar. Eros arzu aşkıdır, bağlayıcı ve bencildir. Agape iyiliğin adayıcı düzeyine kadar yükselebilen iyilikçi biçimler ortaya koyar. Uygulamalı ahlak düzeyinde sık sık çatışsalar da derinden derine birlik oldukları gözden uzak tutulmamalıdır." (Bk. AŞK, EROS)

AGRAFİ. Bk. YAZMAYİTİMİ.

AGREGA. Bk. KATIŞMAÇ.

AHLAK (yun. *ethos*; lat. *ethos*; fr. *morale*; alın. *Moral*; ing. *moral*). Bir dönemde benimsenen davranış kurallarının bütünü. Bu kuralları inceleyen bilgi alanı. Eylemlerimiz için genel kurallar belirleyen bilgi alanı. Ahlak, davranışlarımıza toplumsal bir geçerlilik kazandırmak istediğimiz yerde başlar. Böylece ahlak alanı mutlak olarak, evrensel olarak geçerli olması gereken kurallardan oluşmuştur. Ahlak felsefenin bir dalıdır. Felsefenin ahlaka ağırlık verdiği dönemler toplumsal bunalım dönemleridir. İlk filozoflar diye bilinen Yedi Bilgeler Yunanistan'ın çok sorunlu bir döneminin ahlakçıları oldular. Daha sonra Sokrates gibi kimi filozoflar felsefelerinde ahlaka birinci yeri verdiler. Descartes gibi kimi filozoflar da ahlakla çok az ilgilendiler. Kuralkoyucu bir bilgi alanı olarak ahlak bağlayıcı yanıyla her zaman bireysel seçimlere engel çıkarmış ve böylece kişisel düzeyde çeşitli tepkiler uyandırmıştır. Diderot bu tepkiyi "Ahlak da erdem de başeğenler için gereklidir" sözleriyle ortaya koyar. Rimbaud "Ahlak beynin zayıflığıdır" der. Ahlakı uygulamalı ve kuramsal diye ayırmak kuramsal ahlakı başka bir ad altında toplamak yaygın bir eğilimdir. Buna göre ahlakın yanında bir de ahlakbilgisi (fr. *éthique*; alm. *Ethik*; ing. *ethics*) olacaktır. Ancak her alanda olduğu gibi bu alanda da kuramı başlıbaşına bir bilgi alanı oluşturacak biçimde uygulamadan ayrı tutmak pek de sağlıklı bir tutum değildir. Kuramda da uygulamada da başlıca sorun hangi davranışlarımızın iyi hangi davranışlarımızın kötü olduğu, buna göre iyinin ve kötünün ne olduğu sorunudur. Demek ki ahlakta bütün bilgilerimiz bir iyi-kötü karşıtlığı üzerine temellenmektedir. Bu karşıtlık birey-toplum ikilemi içinde çeşitlilenir ve değişik anlamlar kazanır. Birey her zaman yükümlenen durumundadır, yükümlenenin ahlakı (*kişi ahlakı*) çok zaman yükümleyenin ahlakına (*toplum ahlakı*) engel çıkarır. Bu karşıtlığı ahlakçılar bir denge düzeninde uzlaştırmaya çalışırlar. Bu karşıtlık içinde toplumsal ahlakın biçimsel ahlak olduğunu ve gerçek ahlakla ilgisi bulunmadığını savunanlar vardır. Bergson bireyi yükümleyen toplum ahlakını *kapalı ahlak* diye adlandırır, seçkin kişinin ahlakını da *açık ahlak* diye belirler. Açık ahlak bir öngörülü kişi ahlakı olduğu gibi bir bakıma bir kahramanlık

ahlakıdır. Göreneklerde, fikirlerde, kurumlarda yerleşik olan ve kitlenin değerlerini karşılayan kapalı ahlak durallığıyla belirginken açık ahlak etkin ahlaktır. Birey-toplum karşıtlığı içinde ahlak bir takım altbölümlere ayrılırken (*aile ahlakı*, *yurttaşlık ahlakı*, *meslek ahlakı*), toplumsal ayrışmalara göre de özellikler gösterir (*yahudi ahlakı*, *burjuva ahlakı*, *faşist ahlakı*). Bütün bölümlemeler, ahlakın temel iki eğilimi karşısında daha az belirleyici kalır. Bu iki eğilim, bir bakıma karşıt eğilimler olarak, değişik bakış açılarına bağlıdır. Buna göre insan davranışları iki ayrı açıdan, insanı erince götürecek yollar açısından (*mutluluk ahlakı*), insanı başka insanlar karşısında yükümlü kılan zorunluluklar açısından (*ödev ahlakı*) ele alınır. Birey ve toplum mutlulukla ödev arasına kesin sınırlar koyamayacağından bu ahlakları birbirinden bağımsız düşünmek yanlış olur. (Bk. ALIŞKI, GÖRENEK, İYİ, KİŞİ, KÖTÜ, KURAL, MUTLULUK, ÖDEV, ÖZGÜRLÜK, TOPLUM)

AHLAKÇILIK (fr. *moralisme*; alm. *Moralismus*; ing. *moralism*). Ahlak yasasını felsefenin temel ilkesi olarak belirleyen öğreti. Ahlak kurallarına mutlak bir biçimde uyulmasını öngören anlayış. Ahlakçılık her şeyden önce eğitim alanında ahlaka öncelik tanıma eğilimi olarak ortaya çıkar. Bu eğilim gerçekte toplumun bütün alanlarında kendini duyurur; toplum yaşamında ahlakın büyük bir yeri olduğu, ahlak alanının toplumla ilgili birçok sorunu çözmekte tek başına yeterli olduğu görüşü bir ölçüde yaygındır. Buna göre ahlak başlıbaşına bir bilgi alanı olarak değerlendirilir, böylece ona bütün bilgi alanları karşısında belirgin bir işlevsellik yüklenir. Uygulamada ahlakçılık durmadan kötüye karşı iyiyi savunmakla ya da savunur görünmekle, başkalarını ahlak açısından eleştirmek ya da suçlamakla belirgindir. Ahlakçılık çok zaman ahlak zayıflıklarını örtmekte kullanılan koruyucu bir örtüdür. (Bk. AHLAK, AHLAKSIZCILIK)

AHLAKSIZCILIK (fr. *immoralisme*; alm. *Immoralismus*; ing. *immoralism*). Ahlak kurallarına karşı çıkma eğilimi. Ahlak kuramlarının değerini yok sayan öğreti. Ahlaksızcılık, insan davranışlarının geçerli kurallarla değil, bu kurallara karşıt olan yeni değerlerle belirlenmesi gerektiğini bildirir. İnsan davranışlarını düzenleyen ahlak birçok durumda bağlayıcı ve kısıtlayıcı görünür. Buna karşılık, ahlaksızcılık tam bir özgürlük ahlakı olarak anlaşılmalıdır. Ahlaksızcılığın başlıca savunucularından biri Nietzsche'dir. Nietzsche'ye göre insan ahlak kurallarının karşısına çıkmalı, bununla yaratıcılığını gerçekleştirmelidir. Böylece Friedrich Nietzsche ahlaka yaratıcılık kavramını getirmiş olur. Ona göre yaratıcı kişi katı kişidir, ahlak kurallarını ve eski değerlerini kırar. Nietzsche'ci an-

layışta insan ahlak kurallarının dışına çıkıp yeni ahlak değerlerine yöneldikten sonra da ahlak açısından hep kuşkulu olmak zorundadır. "Tüm ahlak değerleri karşısında kuşkuculuk yeni bir değerler tablosunun doğum belirtisidir" der Nietzsche. Bu tutumuyla alışılmış iyi ve kötü kavramlarını sarsar, "kötülük insanın en üstün güçlerinden biridir" der. İyi insan, ona göre, ahlak kurallarına körü körüne uyan insandır. İyi insanlar hiçbir zaman doğruyu ortaya koyamazlar, bu biçimde doğru olmak ruhun hastalanmasından başka bir şey değildir. "İyilerin yaptığı kötülük kötülüklerin en kötüsüdür." Ahlaklılığın yerine içtenlikli olmayı koyan bir kişiye sonsuz ve içtenlikli davranma hakkı veren André Gide de ahlaksızcıdır. Gide'e göre insan tüm özgürlüğü içinde kendini yaratırken kendi davranış kurallarını da birlikte getirecektir. "Hiçbir zaman, artık ahlaklı olmamaya yani artık kendi anlayışıma göre ahlaklı olmaya karar verdiğim andaki kadar ahlaklı duymadım kendimi" der Gide. Gerçek ahlaklılık sürekli olarak kendini aşmaya yönelik sonsuz bir özgürlük deneyi demektir. Buna göre ahlaksızcılık kişiye sonsuz seçme hakkı tanıyan özgürlükçü bir ahlak anlayışıdır. Gide'de de ahlaklılığı güvence altında tutan tek güç içtenlikli oluştur. Gide, La Rochefoucauld'nun "Zayıf insanlar içtenlikli olamazlar" formülünü düşündürecek biçimde içtenlikle güçlülüğü birleştirmiştir. (Bk. AHLAK, AHLAKÇILIK, İYİ, KÖTÜ, KURAL, ÖZGÜRLÜK)

AHMAKLIK (lat. *debilitas*; fr. *débilité*; alm. *Kraftlosigkeit*; ing. *debility*). Kavrama eksikliği. Düşünme yetisinde kalıcı yetersizlik. Ahmaklık zeka zayıflığının koşulladığı aşırı beceriksizlikten kaynaklanır ve toplumsal uyumsuzlukla belirgindir. Bir ahmağın zihin yaşı 7 ile 10 arasındadır, zeka ortalaması da 0.40 ile 0.85 arasında değişir. Bunu göreli bir durum olarak belirlemek ve bir ahmağın 7-10 yaşlarındaki bir çocuğun zihinsel yeteneklerine ve davranış özelliklerine sahip olabileceğini bilmek gerekir. Eğitici çalışmalarla ahmaklar 15 yaş düzeyine ulaştırılabilirler. Bundan sonra onlara yeni bilgiler kazandırılabilse de kavrayışları gelişmez. Ahmaklık bebeklerde birinci yaşın gelişimini ortaya koyan gülümseme, konuşma, tutma gibi belirtilerin eksikliğiyle kendini göstermeye başlar. Ahmaklığın başlıca göstergeleri soyutlamada, eleştirmede, merakta eksikliktir. Buna karşılık ahmakların belleği çok zaman zengindir. Ahmaklıkta zeka eksikliğinin verdiği aşağılıkduygusu, buna bağlı olarak çeşitli suçluluk duyguları baskındır. Bu duyguların da katılmasıyla toplumsal yaşama uyumsuzluk bazen aşırı ve yıkıcı ölçülere varabilir, kişi çeşitli suç işleme eğilimlerini taşır duruma gelebilir. Hırsızlık, kırıcılık, sapıklık, fahişelik ahmaklarda çok görülür. Bellek güçlülüğünün kışkırttığı

övünme uydurmacılığı ya da sözde aşırı bilgililik ahmaklıkta sık görülen durumlardır. (Bk. ALIKLIK, APTALLIK)

AİLE (lat.*familia*; fr. *famille*; alm. *Familie*; ing. *family*). Karı, koca ve çocukların oluşturduğu toplumsal topluluk. Belli bir fikir çerçevesirde bir araya gelmiş kişiler topluluğu. Aynı soydan gelenlerin oluşturduğu toplumsal topluluğa aile denildiği gibi bir ereğe göre bir araya gelmiş insanlar topluluğuna da aile denilir. Ortak nitelikler gösteren varlıkların ya da nesnelerin oluşturduğu topluluk da ailedir (*maymun ailesi, sözcük ailesi, dil ailesi*). Karı ve kocadan oluşan, çocukları ve yakın soydaşları da içerebilen aile en küçük toplumsal birimdir. Ailenin oluşabilmesi için çocukların gerekli olduğu, karıkocanın bir aile değil ancak bir karışım ya da katışmaç oluşturduğu görüşü de yaygındır. Aile kavramı en eski zamanlardan beri birçok değişiklik geçirmiştir. Roma'da tek kişiye bağlı olan ve aynı çatı altında yaşayan köleler ve hizmetçiler topluluğu aile (*familia*) diye adlandırılırdı. Ailenin kökeni elbet çok daha eskidir. Aileyle ilgili ilk köklü görüşler Eskiçağ'da ortaya koyulmuştur. İlk filozoflar diye belirlediğimiz Yedi Bilgeler'in özdeyişlerinde aile kurumunun ahlaki temellerini açıklayan görüşlerle karşılaşırız. Kleobulos şöyle der: "Başkasının yanında ne didiş karınla ne okşa karını; birinci tutum en kötü tutumdur, ikinci tutum çılgınca bir tutkuya yol açabilir." Bir de şöyle der: "Kendi durumundaki bir kadınla evlen; zengin kadın alırsan efendilerin olur yakınların olmaz." Solon şu öğüdü verir: "Yakınlarına karşı yumuşak ol." Khilon şunu önerir: "Evini iyi yönet." Thales "Seni bugüne getirenlerin gönlünü almakta eksik kalma" der. Bir de şöyle söyler: "Anana babana göstereceğin iyilikleri yaşlılığında çocuklarından bekle." Periandros da "Yakınlarına yaraşır ol" diye öğütler. Atomcu filozof Demokritos'un aileyle ilgili belirlemelerinden biri şudur: "Kendi kendinin efendisi olan baba çocuğuna en güzel örnek olur." Doğal bir kurum olarak gördüğü toplumu insanın varlığını sürdürebilmesi ve mutlu olabilmesi için zorunlu sayan Aristoteles, en küçük ve en temel toplumsal birim olarak aileyi belirliyordu. Aile denilen ilksel toplumsal birliği insan türüne varlığını sürdürme olanağı sağlayan tek kurum olarak görüyordu. Aristoteles'e karşıt olarak, öğretmeni Platon, aile birimini dağıtarak tüm toplumsal gücü devletin elinde toplamak istemiş, herkesin kardeşliğini öneren ve kadınların ortaklığını getiren bir kurgusal düzen tasarlamıştır. Buna göre bebekler doğar doğmaz devletin eline bırakılacaktır, yetişecek olanların yetişmişlerle bağları böylece koparılmış olacaktır. Platon aile kurumuna ters bakan ilk ve son filozof değildir. Örneğin Diogenes Laertios, Sinoplu Diogenes'le ilgili

olarak şunları söyler: "Kadınlar topluluğu kurulsun istiyor, evliliğin değerini yadsıyor, herkesin kendi isteğine ve eğilimine göre özgürce birleşmesini öngörüyordu. Bu nedenle bir çocuklar topluluğu kurulmasını diliyordu." André Gide şöyle der: "Aileler, tiksiniyorum sizden! Kapalı ocaklar, kapalı kapılar, mutluluğun kıskanç edinimleri." Aile kurumu, zorunlu olsun olmasın, her zaman güçlükleriyle dikkati çekmiştir. Tolstoy şunları söyler: "Bütün mutlu aileler benzeşirler; her mutlu aile kendine göre mutsuzdur." Tarih boyunca çeşitli üretim biçimlerine bağlı olarak da çeşitli aile biçimleri ortaya çıktı. Evlilik ve kan bağıyla kurulan aile, her çağda, her çağın değişik evrelerinde değişik özellikler gösterdi. Ananın aile bireyleri üzerinde egemen olduğu *anaerkil* (fr. *matriarcal*; alm. *matriarchalisch*; ing. *matriarchal*) aile birbirine pek benzemeyen çok değişik biçimler göstermiştir. Bu ailede genellikle kadının soyundan gelen bireyler akraba sayılıyordu. İnsanlık anaerkil aile döneminden *babaerkil* ya da *ataerkil* (fr. *patriarcal*; alm. *patriarchalisch*; ing. *patriarchal*) aile dönemine girdi, bu dönem uzun yüzyıllar boyu sürdü. Babanın aile bireyleri üzerinde kesin olarak söz sahibi olduğu bu aile Asya'da son zamanlara kadar varlığını sürdürmüştür. Babaerkil ailede tüm bireyler babanın bağlı bulunduğu totemi tanır. Babaerkil aile tektanrıcı dinlerde de geçerli olmuştur. Bugün bu aile yerini baba, ana ve çocuklardan oluşan ve ana ile babanın aynı ölçüde söz sahibi olduğu, hatta çocuklarının da yetişkinlikleri ölçüsünde yönetime katıldıkları modern demokratik aileye bırakmıştır. Tarih boyunca aile, akrabalık ilişkileri ve eşlerin sayısı açısından da değişiklikler göstermiştir. Her ailenin yapısına göre değişik akrabalık ilişkileri ya da anlayışları ortaya çıkmıştır. Morgan bu konuda şöyle der: "Aile etkin ögedir; o hiçbir zaman dural olmamıştır, o alt bir biçimden daha üst biçime geçmiştir, bu da toplumun bir alt düzeyden daha yüksek bir düzeye doğru gelişmesine bağlı olmuştur. Buna karşılık akrabalık düzenleri edilgindir, ailenin zaman akışı içinde gösterdiği ilerlemeleri akrabalık düzenleri ancak uzun aralıklarla gösterirler ve aile kökel bir dönüşüm geçirirken onlar herhangi bir değişime uğramazlar." Tarih boyunca tekeşli ve çokeşli aile biçimleri görülmüştür. Tekeşlilik ve çokeşlilik bir toplumda büyük ölçüde kadın-erkek oranıyla ilişkilidir. Mezopotamya'da sümer uygarlığı döneminde tekeşli aile düzeni baskınken, babil ve asur döneminde çokeşliliğe, daha doğrusu çokkarılılığa geçilmiştir. *Tekeşli* (fr. *monogame*; alm. *monogam*; ing. *monogamous*) aile bir kadının ancak bir kocaya, bir erkeğin de ancak bir karıya sahip olabildiği ailedir. Bir erkeğin birçok karısı varsa, böylece oluşan aile *çokkarılı* (fr. *polygame*; alm. *polygam*; ing. *polygamous*) ailedir. *Çokkocalı*

(fr. *polyandre*; alm. *polyandrisch*; ing. *polyandrous*) ailede bir kadının birçok kocası vardır. / G. Marcel: "Gerçekten sağlam her aile belli bir davranış biçimi ortaya koyar, bu davranış biçimi olmadığı zaman tüm gizli dayanaklarını zamanla yitirme tehlikesi gösterecektir." / Ch. Baudelaire: "Ulusların da aileler gibi kendilerine karşın büyük adamları vardır." / V. Hugo: "Onuru kalmadığı zaman aile yoktur." / G. Bernanos: "Aileler beni korkutur." (Bk. TOPLULUK, TOPLUM)

"AKADEMİA" (yun. söz.) Platon'un M.Ö. 387'de Atina yakınlarında bulunan Akademos bahçesinde kurmuş olduğu felsefe okulu. Bu okul önemini M.Ö. 1. yüzyıla kadar korudu ve değişik biçimler altında M.S. 529'a kadar sürdü. Akademia gerçek etkinliğini kurucusunun ölümüyle (M.Ö. 347) yitirmişti. Speussippos, Ksenokrates, Krates gibi adlar Platon'un felsefesine pek bir şey katamadılar. Arkesilaos'la okulun *Yeni Akademia* diye bilinen ikinci dönemi başladı. Arkesilaos doğruyu bilmenin olanaksız olduğunu söyleyerek Platon'cu anlayışa taban tabana karşıt bir görüş ortaya koydu. Bugün Akademia'dan gelen "akademi" terimi bilim ve sanat topluluklarını belirtir.

AKATALEPSİA. Bk. KAVRANILAMAZLIK.

AKHİLLEUS KANITI Yunan filozofu Elea'lı Zenon'un varlığın birliğini, devinimin olanaksızlığını göstermek için ileri sürdüğü kanıtlardan biri. Bu kanıt en hızlının en yavaşa hiçbir zaman ulaşamayacağını gösterir. Çünkü en hızlı önce en yavaşın yola çıktığı noktaya ulaşmalıdır. Ama en yavaş o zamana kadar belli bir yol alacak, bu böylece sürüp gidecektir. Akhilleus da kendisinden az önce yola çıkmış olan kaplumbağaya hiçbir zaman ulaşamayacaktır. (Bk. ELEA OKULU)

AKSİYOLOJİ. Bk. DEĞERÖĞRETİSİ.

AKSİYOM. Bk. BELİT.

AKSİYON. Bk. EYLEM.

AKTİVİTE. Bk. ETKİNLİK.

ALAN (yun. *genos*; lat. *campus*; fr. *champ*; alm. *Feld*; ing. *field*). Nesnelerin belli bir düzende yerleştiği ortam. Düz ve açık ortam. Bazı etkinlikler için belirlenmiş ya da düzenlenmiş sınırlı ortam. Alan, belli bir nesnel bütünlük ortaya koyabilen, böylece herhangi bir araştırmanın konusu olabilen bir düşünsel etkinlikler ortamıdır. *Düşünce alanı*: Zihin etkinliğinin belli bir düzende kendini ortaya koyuşuyla belirgin düşünce düzeni. Düşüncenin öznel ya da nesnel etkinlikleri kişinin bilinç yapısına ya da an'lık ilgisine uygun olarak ya daha çok

bölük pörçük, dağınık, düzensiz olurlar ya da daha çok belli bir bütünlük oluşturacak biçimde düzenli ve derli toplu olurlar. Birinci durumda düşünce herhangi bir alan oluşturmaz, böyle bir durumda bilincin anlık etkin nesneleri biri öbüründen kopuk olan apayrı yapılar oluşturacak biçimde parçalanmıştır. İkinci durumda düşünce bir alan oluşturur. Bu durumda en azından bir genellemeyi sağlayabilecek hatta bir bilimsel açıklamayı olası kılabilecek belli bir tutarlılık sözkonusudur. *Bilinç alanı*: Bilinçdışı olgularına karşıt olarak bilinçte kendini gösteren olgular bilinç alanını oluştururlar. Bu olgular ya bilinçte o anda kendilerini göstermektedirler, bunlar bu durumda *etkin bilinç alanı*'nı oluştururlar (bir kişinin adını ya da herhangi bir olayı anımsamamızda olduğu gibi) ya da bilinçte istemimizle kendilerini göstermeye hazır olurlar, bunlar bu durumda da *edilgin bilinç alanı*'nı oluştururlar (annemizin adını o an düşünmüyor olmamızda olduğu gibi). [Bk. BİLİNÇ]

ALAY (yun. *eironeia*; lat. *ironia*; fr. *ironie*; alm. *Ironie*; ing. *irony*). Söylenilmesi gerekene ters düşeni söyleyerek karşısındakini bilgi açısından güç durumda bırakmak. Alay, tartışmada karşısındakinin bilgisizliğini ortaya koyabilmek için bilgisiz görünmeye dayanır. Bilgisizliği kullanarak bilgiye yönelme ya da yöneltme yöntemi olan alay bir hafife alma ya da aşağılama durumundan çok bir sorgulayarak doğrulara ulaşma tutumunu belirler. *Alay* Sokrates'in iki evreli tartışma yönteminin birinci evresidir. Tartışmalarına alayla başlayan Sokrates gerçekte tartışmacısına yüklenmiyor, ondaki doğru bilgileri ortaya çıkarmaya yönelmeden önce ondaki yanlış bilgileri giderebilmek için olumsuzu kullanarak düzenli bir sorgulama uyguluyordu. Amaç birinin yanlışını kendine buldurmaktı ve sorgulama sonunda tartışmacı bilgisizliğini onaylamak zorunda kalıyordu. Bilgide güvenin yanlışlığını baştan benimseyen ve "tek bildiğim, hiçbir şey bilmediğimdir" diyen Sokrates, alay evresini izleyen evrede, *doğurtma* evresinde tartışmacıyı gene sorularla doğru bilgiye yöneltmeye çalışıyordu. Alayda yanlış bilgi tepeden tırnağa yıkılıyor, doğurtmada bu yıkılanın yerine doğru bilgi koyuluyordu. Thonnard, Sokrates'in alayını şöyle açıklar: "Sokrates önce zihni yanlış bilgilerden arındırmaya yönelir, bunun için konuşmacıyı kendi kendisiyle çelişmeye iter. Kendisinin de bilgisiz olduğunu söylemektedir, bilgi almak istiyor gibidir, konuşmacısına açık açık bilmiyorum dedirtebilmek için onu güç durumda bırakır." / L. Brunschvicg: "Her şey Sokrates'in kendisiyle ilgili bilgiden de bir alay konusu çıkarmamıza yardımcı olur. Onunla ilgili olarak iyice bildiğimiz tek şey, hiçbir şey bilmediğimizdir." / J. Renard: "Alay insanlığın utancıdır." / G. Sand: "Zihnin konumları arasında

en az zekice olanı alaydır." / A. France: "Alay erdemin neşesi ve sevincidir." (Bk. DOĞURTMA, YÖNTEM)

ALEGORİ. Bk. BİÇİMSİMGE.

ALEKSİ. Bk. OKUMAYİTİMİ.

ALGI (lat. *perceptio*; fr. *perception*; alm. *Perzeption*; ing. *perception*). Duyu organları aracılığıyla nesnelerin sunumuna ulaşmamızı sağlayan zihin işlevi. Bireyin duyumlarını gerçekliğin bilgisine ulaşma yolunda etkin kılmasıyla ilgili zihin işlevi. Algı hem felsefenin hem ruhbilimin temel kavramları arasında yer alır, felsefede başlıca araştırma konularından birini oluşturur. Felsefede algı sorunu tam anlamında XVII. yüzyıldan sonra konu edilmiştir. Descartes'çı bilgi kuramında algı zihnin tüm edimlerine karşılıktır; fikirlerin bilgisine ulaşmak algılamakla eşanlamlıdır. Buna göre bizde iki çeşit düşünce vardır: algı ve istem. Algıyı hem bilinçten hem de kendinden sonraki süreçten, nesnenin varlığını onaylama süreci olan *üstalgı*'dan ilk ayıran Leibniz olmuştur: "Bir çokluğu bir birlikte ya da basit tözde saran ve sunan geçici durum algı diye adlandırılan şeyden başkası değildir, onu üstalgıdan ve bilinçten ayırmak gerekir." Bu arada Leibniz *karanlık algılar* ya da *küçük algılar* belirlemesiyle bilinçaltının tanıtlamasına doğru bir adım atmıştır. Hamilton, Spencer, Bergson gibi çağdaşlar algıyı dış gerçekliğin doğrudan doğruya bilinci olarak alırlar. Ancak algıyı bilinçten de, üstalgıdan da, duyu izlenimleri alma ya da dış dünya nesnelerini sezme işlevinden de ayırmak gerekir. Nesneler duyularla algılanır, ancak algı duyudan daha çok bir şeydir. Algı, insanın dış dünya ve iç dünya olgularının bilincine varmasını sağlamak yolunda zihne ilk gereçlerini ya da ilk içeriklerini kazandırır. Bu ilk gereçler ya da ilk içerikler imge düzeyine yükselmeye yani bilinçte bilginin ilk taslakları olarak belirginleşmeye hazır sunumlardır. Buna göre onu imgenin temel gereci olarak görebiliriz. G. Bachelard şöyle der: "İmgelem her zaman imgeler oluşturma yetisi olarak düşünülmüştür. Oysa o daha çok algının sağladığı imgeleri bozma yetisidir, daha çok bizi ilk imgelerden kurtarma, imgeleri değiştirme yetisidir." N. L. Munn algıyı şöyle belirler: "Algı ayırtetmeyi, ayrımlaştırmayı, gözlemlemeyi düşündüren bir süreçtir. Genellikle bu terim kendi üzerimize ve dünya üzerine bilincimizin temelinde bulunan azçok karmaşık süreçlerle, alıcı ve sinirsel süreçlerle ilgili olarak kullanılır." Demek ki algıyla elde edilen veri ham veridir, henüz düşünceyle ve dolayısıyla dille ilgili değildir. Bu veri ancak bir sonraki süreçten, üstalgı sürecinden geçerek düşünceye ulaşacak ya da düşünceye dönüşecek ve böylece dilsel anlatımda bir yeri olacaktır. Algının düşünce açısından ve dil

açısından yetkinleşmemişliğini fransız romancısı N. Sarraute bize şöyle duyurur: "Göz açıp kapayana kadar algılananı açıklayabilecek bir dil henüz bulunamadı." Algıladığımız şeyin doğruluğuna ya da algının eşyaya uygunluğuna gelince, bizim için başka türlü algılama olasılığı bulunmadığı sürece bu sorunu ilgi alanımızın dışında tutmamız gerekir. Maurice Merleau-Ponty şöyle der: "Dünyayı doğru olarak algılayıp algılamadığımızı düşünmek değil, tersine algıladığımız şeyin dünya olduğunu söylemek gerekir." (Bk. BİLİNÇ, DİL, DUYU, DUYUM, İSTEM, ÜSTALGI)

ALGICILIK (fr. *perceptionnisme*; alm. *Perzeptionnismus*; ing. *perceptionism*). Zihnin algı edimiyle dış dünyanın doğru bilgisine doğrudan doğruya ulaştığını bildiren öğreti. Algıcılık bir anlamda sezgiciliktir, bir anlamda gerçekçiliktir. Sezgiciliktir, çünkü algı zihnin bir anlık alırlığına karşılıktır. Gerçekçiliktir, çünkü bir başka edime gereksinim göstermeden dış dünya gerçekliğini zihinde görünür sayar. Bu durumda zihinle gerçeklik arasında herhangi bir aracı yoktur, ikisi arasında tam bir dolaysızlık vardır. Algıcılık bilgiyi zihnin çeşitli işlemlerinden elde edilmiş sayan görüşlerin karşıtıdır. Bilgi edinme işinde zihnin herhangi bir katılımını öngören görüşler bu katılıma verdikleri ağırlık ölçüsünde algıcılığa uzak düşerler. (Bk. ALGI, GERÇEKÇİLİK, SEZGİCİLİK)

ALIKLIK (lat. *imbecillus*; fr. *imbécilité*; alm. *Geistesschwäche*; ing. *imbecility*). Kavrama eksikliği. Alıklık zekanın oldukça geri olması durumudur, zeka geriliğinde orta bir yer oluşturur, aptallıkla ahmaklık arasında yer alır. Alıkların belirgin özelliği yazı dilini anlamamalarıdır. Konuşmayı belli bir ölçüde, yarım cümlelerle de olsa sürdürebilen alıklar yazı yazamazlar. Bir alığın zihin yaşı 2-7 arasındadır, bu genişlik alıklığı ikiye ayırmamızı gerektirir: eğitilebilir alıklık ve eğitilemez alıklık. Tüm alıklar belli bir dikkati gösterebilecek yetenektedirler, ne var ki dikkat kaygan ve bozulmaya hazır bir dikkattir. Alıkların bellekleri zengindir ama işlemediği için hantaldır, buna karşılık düşünceleri zayıftır, ayrıştırma ve bileştirmeler yapamazlar. Alıkların duygusal yaşamları oldukça karmaşıktır. Yok yere güldükleri, yok yere ağladıkları görülür. Kendileriyle ilgilenen kişilere tutarsız davrandıkları çok olur. Bazen bir kişiye aşırı bağlanırlar, yüzleri genellikle aşırı anlatımlıdır. Çok zaman yumuşak başlıdırlar. Saldırgan, hatta aşırı saldırgan olanları da vardır. Bazıları yangın çıkarmaya, kırıp dökmeye eğilimlidir, bazıları ahlak düşkünü olur. Kendi başlarına yaşayamazlar, korunmaları gerekir. (Bk. AHMAKLIK, APTALLIK)

ALIRLIK (fr. *réceptivité*; alm. *Rezeptivität*; ing. *receptivity*). Bir dış etkiyi alabilme yatkınlığı. Alırlık tam edilginliktir, bu edilginlik

içinde dış dünyadan uyarılar alabilme yetisidir. Kant'da alırlık nesnelerin uyarılarından deneysel bilginin ilk gereçleri olan sunumları elde etme durumunu karşılar. Kant'a göre sunumlar alma yetisi (sunumlarla ilgili alırlık) bir nesneyi sunumlar aracılığıyla tanıma yetisinin (kavramların kendiliğindenliği) karşıtıdır. Kant şöyle der: "Sunumların çeşitli ögeleri tümüyle duyulur olan yani alırlıktan başka bir şey olmayan bir sezgide verilmiş olabilirler; buna karşılık bu sezginin biçimi sunumlar alma yetimizde *apriori* kalabilir, gene de bu biçim öznenin etkilenme biçiminden başka bir şey değildir." (Bk. SUNUM)

ALIŞKANLIK (lat. *habitudo*; fr. *habitude*; alm. *Gewohnheit*; ing. *habit*). Yinelenen edimlerle belli bir yatkınlık ve belli bir davranış biçimi kazanma durumu. Alışkanlık yavaş yavaş sağladığı uyum kolaylıklarıyla insanı dünyayla uyarlı ilişkiler içine koyarken onu edilginleşme tehlikesiyle karşı karşıya bırakır. "Alışkanlık daha önce yapılan bir eylemi daha önce yapılmış olduğu için yeniden yapma eğilimidir" diyen Camille Mélinand alışkanlıkta kolaylık, çabukluk ve güven olmak üzere üç koşul belirler ve şöyle der: "Başlangıçta artan bir kolaylıkla davranılır; önce dikkat için çaba göstermek gerekir, sonra buna gerek kalmaz, eylem hiçbir engele uğramadan gerçekleşir; *kendi başına yapılır*. Aynı zamanda çabukluk kazanılır. Devinim başta yavaştır, sakınıktır, özenlidir, sonra kendiliğindenleşir. Piyanisti düşünelim! Sonunda o güvenli bir biçimde, şaşmaz bir biçimde alışkanlık kazanır." Alışkanlık koyuldukça sözkonusu eylem istemdışı olmaya başlar, artık onu gerçekleştirmek için istemek gerekmez. "Günaydın" diyene hiçbir karar oluşturma gereği duymadan "günaydın" deriz. Henri Delacroix şöyle der: "Alışkanlık, öncesel düzenekler temeli üzerinde, doğa ve yatkınlıklar temeli üzerinde iş görür. O, yaşamın büyük çıkarlarıyla korunur ve yönlendirilir. Bu görünüşte mekanik ve kör güç, öznenin tüm duygusal ve düşünsel eğilimlerine işler." Alışkanlıkların bedensel uyumla ilgili olanına *biyolojik alışkanlık*, düşünsel ve duygusal uyumla ilgili olanına *ruhsal alışkanlık* diyoruz. Bir sarhoşun gece evinin yolunu aramadan bulması biyolojik alışkanlıkla, bir öğrencinin her akşam eski derslerine göz atmadan yatağa girmemesi ruhsal alışkanlıkla ilgilidir. Özdeş ya da benzer etkenler, eşit ya da hatta değişik aralıklarla varlığımızı tuta tuta bizi belli bir yatkınlığı kazanmaya, belli bir davranış biçimini edinmeye yöneltirler, alışkanlık böylece oluşur. Alışkanlık, yinelemelerin etkisiyle belli bir uyum düzeyine ulaşmak ve orada kalmak demektir. Alışkanlıklar oldukları gibi de kalabilirler, yerlerini daha gelişmiş alışkanlıklara da bırakabilirler. Çok kötü yüzen birine iyi yüzme alışkanlığı kazandırılabilir. En kolayı yüzme bilmeyen

kişiyi yüzücü olarak yetiştirmektir; alışkanlıkları bırakmak alışkanlıklar edinmekten zordur. Ustalaşmanın temelinde de biyolojik ve ruhsal alışkanlıklar yatar. Keman çalışan kişi hep daha yetkin davranışları daha az yetkin davranışların yerine koymaktadır. Alışkanlıkları atmanın zorluğu bizi onların yerine yenilerini koymak zorunda bırakabilir (sigarayı bırakan kişinin badem şekeri yemesi gibi). Alışkanlıklar yaşamımızda önemli bir yer tutar. Aziz Augustinus şöyle der: "Alışkanlık ikinci doğadır." Mark Twain alışkanlıklardan yavaş yavaş kurtulmayı önerir: "Bir alışkanlıktan kurtulmak onu pencereden fırlatmakla olmaz, onu basamak basamak aşağıya indirmek gerekir." William James alışkanlığı toplumsal yaşamın dayanağı sayar: "Alışkanlık toplumun en büyük dayanağıdır, onun en değerli koruyucu etkenidir." Bazıları alışkanlığın daha çok kötü eğilimlerle ilgili olduğunu benimser. Oscar Wilde şöyle der: "İnsan en kötü alışkanlıklarını bile acımadan bırakamaz, belki en çok acıyarak bıraktıkları en kötü alışkanlıklarıdır." (Bk. EĞİTİM)

ALIŞKI (lat. *consuetudo*'dan eski fr. *costume*, *coustume*; fr. *coutume*; alm. *Brauch*; ing. *custom*). Halkların davranış özellikleri. Bireysel kalıp davranışlara alışkanlık, toplumsal kalıp davranışlara alışkı diyoruz. Alışkılar göreneklerle ve sanat-zanaat ürünleriyle birlikte tarihsel boyut içinde geleneği oluştururlar. Alışkılar ve görenekler sözkonusu ürünlere katılırlar, onları koşullarlar, bir bakıma onları yaratırlar, onları da içine alan gelenekler bütünü içinde halkların davranış özelliklerini belirlerler; ülkelerde ya da bölgelerde, toplumlarda ya da toplum katlarında görülen davranış özelliklerine karşılık olurlar. Alışkılar, toplumsal alışkanlıklar olmakla, insanların hep birlikte neden böyle yaptıklarını ve neden öyle yapmadıklarını açıklarlar. Onlar bir anlamda halkın duygu ve düşünce dünyasıyla ilgili doğrulardır. Buna göre alışkılar araştırması toplumsal değerler ayrıştırması olmakla budunbilimin, budunbilgisinin ve halkbilimin kökeninde yer alacaktır. Alışkı toplumsal kalıp davranışların hem kendisi hem etkin nedenidir. O gerçekte her türlü toplumsal davranışın ilk belirleyenidir. Yalnız yapıtlara, sanat-zanaat ürünlerine değil, göreneklere de içeriğini hatta biçimini kazandırır. David Hume alışkıyı "insan yaşamının en büyük yol göstericisi" sayar. Augustinus'çu Pascal şöyle der: "Alışkı ikinci bir doğadır, birincisini yıkar." Bazı yazarlar alışkılarda alışkanlığın tehlikelerine benzer tehlikeler bulurlar. Voltaire şöyle der: "İnsanlar masum nedenlerle saçmasapan alışkılara sahip olurlar." Ona göre alışkı insan yaşamının en belirleyici yanını ortaya koyar: "Alışkı imparatorluğu doğa imparatorluğundan daha büyüktür. Görenekleri içine alır, evrenin alanına çeşitliliği yayar. Doğa onda birliği ortaya ko-

yar. Alışkı her yerde az sayıda değişmez ilke belirler, buna göre temel her yerde aynıdır ve kültür değişik meyvalar verir." Pascal'ın çağdaşı Etienne de la Boétie alışkının tehlikesini çok açık bir özdeyişle duyurur, "Köleliğin ilk nedeni alışkıdır" der. Kısacası, alışkı toplumsal yaşamın özüdür, ruhbilimsel kökenidir, ayrıca kültürün temelindeki ilkeler bütünüdür; yaşamda etkin olarak vardır, ancak ağırlığını her an duyurmaz. Alain şöyle der: "Alışkı ruhu sıkmaz. Neden? Çünkü onay istemez." Alışkı kişilerin davranışlarında dışlaşırken çeşitlilenir ve öznel özellikler kazanır, sanatta da özel özelliklere bürünür. Yaşam biçimlerinin değişmesiyle alışkılar dönüşüme uğrarlar ya da yerlerini başka alışkılara bırakarak dağılırlar. (Bk. GELENEK, GÖRENEK)

ALTAKOYMA (fr. *subsomption*; alın. *Subsumtion*; ing. *subsumption*). Bir kavram altında toplama. Bireyi türe, türü cinse bağlama ya da özel bir durumu bir yasaya bağlama.

ALTASIRALAMA (fr. *subordination*; alm. *Unterordnung*; ing. *subordination*). Türün cinse, bir kavramın daha geniş kapsamlı bir kavrama bağlanması.

ALTBİLİNÇ. Bk. BİLİNÇALTI.

ALTIK (fr. *subalterne*; alın. *subaltern*; ing. *subaltern*). Konusu ve yüklemi aynı olan biri tümel olumlu biri tikel olumlu ya da biri tümel olumsuz biri tikel olumsuz iki önermenin karşılıklı durumu. "Tüm kediler etoburdur". "Bazı kediler etoburdur" / "Hiçbir kuş dört ayaklı değildir". "Bazı kuşlar dört ayaklı değildirler".

ALTKARŞIT (fr. *subcontraire*; alın. *subkonträr*; ing. *subcontrary*). Konusu ve yüklemi aynı olan biri tikel olumlu öbürü tikel olumsuz iki önermenin karşılıklı durumu: "Bazı madenler katıdır", "Bazı madenler katı değildir".

ALTYAPI (fr. *infrastructure*; alm. *Infrastruktur*; ing. *infrastructure*). Düşünce etkinliklerini belirleyen üstyapı alanına karşılık iktisadi etkinlikler alanı. Bu kavram özellikle Marx'çı düşünceyle ilgilidir ve üretim ilişkilerinin bütününü kapsar. Üstyapı ve altyapı biri maddesel dünyanın yansısı öbürü onunla ilgili etkinliklerin tümü olmakla insan yaşamının iki ayrı yüzünü oluşturur. İktisadi olaylar yaşamı belirleyen olaylar olarak değerlendirilirken düşünce dünyası yaşamı dönüştürebilen bir güç olarak düşünülür. Buna göre her iki alan bir bütünün iki ayrı görünümü olmakla ortak bir etkileşim alanı oluşturur. (Bk. ÜSTYAPI)

AMAÇ (fr. *but*; alın. *Ziel*; ing. *target*). Ulaşmak üzere öngörülmüş olan. Goethe şöyle der: "Bir gün bizi bir amaca ulaştıracak olan

adımlar atmak yetmez, her adım aynı zamanda bizi ileriye yönelten bir amaç olmalıdır." İnsan her durumda amaçları olan bir varlık olarak düşünülür; onun dünüyle ve bugünüyle koşullanmış bir yarını vardır. O bu amaçlara ulaşmak için her zaman bir takım araçlar kullanacaktır. Amaçların insana yaraşır oluşu araçların niteliğiyle belirgindir; yüksek amaçlara kötü araçlarla ulaşamayız. Önemli olan amacın araçlarla, araçların amaçla uyumlu olmasıdır. Charles de Gaulle şöyle der: "Amaçla araçlar arasındaki uyum bozuldu mu dehanın bileşimleri boş olur." İnsan amaçlarını gerçekleştirirken tüm maddi ve manevi güçlerini ortaya koyar ve amaç genelde yaşamın anlamı durumuna gelir. Amaç sorununu ruhsal düzeyde en geniş çerçevede Adler inceledi. *İnsanın bilgisi* adlı kitabında Adler uyum sorununun sıkı sıkıya bir amaca yönelmeyle belirgin olduğunu savundu. Ona göre amaçsız bir ruhsal yaşam sözkonusu değildi: "İnsan ruhunun yaşamı bir amaçla belirlenmiştir. Hiçbir insan önündeki bir amaçla belirlenmedikçe, koşullanmadıkça, sınırlanmadıkça, yönlendirilmedikçe düşünemez, sezemez, isteyemez, hatta düşleyemez." Demek ki her insanın zorunlu olarak bir amacı vardır. Bir insanın eylemlerini ya da kim olduğunu kavrayabilmek için onun amacını ortaya koyabilmek gerekir. "Örneğin bir dolaba tırmanan bir çocuk gördüğümüzde bu çabanın nedenini anlayamayız. Dolabın üstüne bir bebek konulmuş olduğunu anladığımız anda eylemin amacı belirlenmiş olur, böylesi bir devinim açıklık kazanır. Genel olarak amacı anlaşıldığında bir insanı anlamak çok kolaydır" (Herta Orgler). Buna göre her insan bir amaca yönelerek aşağıdan yukarıya doğru atılımlar yapar, Adler'in deyişiyle "alt düzeydeki bir durumdan üst düzeydeki bir duruma geçer". İnsan eyleminin amaçlarını incelemeye yönelen araştırma yöntemi *amaçsal yöntem*, insan eylemlerinin nedenlerini ortaya koymaya yarayan araştırma yöntemi de *nedensel yöntem* diye adlandırılır. (Bk. EREK)

AMNEZİ. Bk. BELLEKYİTİMİ.

AMPİRİZM. Bk. DENEYCİLİK.

AN (yun. *nyn*; lat. *instantia*; fr. *instant, moment*; alm. *Augenblick, Moment*; ing. *instant, moment*). En kısa süre. An boyutsuz bir belirlenimde kendini duyurur, buna göre uzunluğu olmayan bir parça, hatta bir nokta olarak, bölünmez bir bütün olarak sezilir. An, zamanın en küçük parçası olarak düşünülebilir. (Bk. ZAMAN)

ANAERKİL. Bk. AİLE.

ANALİZ. Bk. AYRIŞTIRMA.

ANALOJİ. Bk. BENZEŞİM.

ANARŞİ. Bk. KARGAŞA.

ANI (fr. *souvenir*; alm. *Erinnerung*; ing. *remembrence*). Bellekte bir yaşam deneyinden kalan izlenim. Bellekte saklanılan izlenimler, imgeler, fikirler. Geçmiş deneylerden bizde kalan ve zihinde yeniden kendini gösteren ya da gösterebilecek her şey anıdır. Herhangi bir anının bilinç alanına çıkması çok zaman bir çağrıştırıcı etkiyle olur: karşıdan gelen kırmızı pantalonlu çocuk bana yeğenimi anımsatır. Bu da bize anının bağımsız bir olgu değil şimdi'nin koşullarına göre hep yeniden kurulan bir bilinç ögesi olduğunu gösterir. Bu yüzden anılar hiç de güvenilir nesneler değillerdir, onlar bilinç koşullarımıza göre sürekli değişim gösterirler. Bergson felsefesinde *arı anı* (fr. *souvenir pur*) bilinç dışında süren geçmiştir. Bergson şöyle der: "İmgede etkinleşmiş anı arı anıdan derinden derine ayrılır." / Euripides: "Geçmiş sıkıntıların anısı güzeldir." / Saint-Marc Girardin: "Halklar da tek tek kişiler gibi tutkularıyla, anılarıyla, aynı zamanda çıkarlarıyla devinime geçerler." / Victor Hugo: "Gölgede uyuyan sensin, ey kutsal anı!" "Pişmanlıklara komşu, anı gibi." / Charles de Montalambert: "Şimdinin bilinci utanç verici olduğu zaman geçmişin anısı yalnızca tedirginlik verir." (Bk. BELLEK)

ANIMSAMA (yun. *anamnesis*; lat. *reminiscentia*; fr. *réminiscence*; alm. *Anamnese*; ing. *reminiscense*). Anıların zihinde kendini göstermesi. Anımsama Platon'cu bilgi kuramının temel kavramlarındandır. Platon'a göre bizim ortaya koyduğumuz doğru bilgiler eski bilgilerimizin ya da doğuştan bilgilerimizin anımsanmasına dayanır. Düşünülür dünyada gerçek gerçekliklerin, İdea'ların bilgisine ulaşan ruh, bu dünyada yani duyulur dünyada bir bedene girdikten sonra sözkonusu öncesel bilgilerini anımsar ya da anımsayarak dışlaştırır. Bu arada duyulur dünyanın bu İdea'lara göre kurulmuş nesneleri de bir ölçüde anımsatıcı bir etkinliğe sahiptir. (Bk. ÜLKÜCÜLÜK)

ANİMİZM. Bk. CANLICILIK.

ANLAMBİLİM (fr. *sémantique*; alın. *Semantik*; ing. *semantics*). Dilbilimin sözcük anlamlarıyla ilgili bölümü. Anlambilim özellikle sözcüklerin çeşitli anlamlar kazanışıyla ilgili tarihsel araştırmadır. Anlambilim biçimsel araştırmaya yönelmez, ses düzenini de araştırmaz, yalnızca anlamı ve anlamın tarihsel gelişimini ele alır. Anlambilimi 1883'de kuran M. Bréal onu bir anlamlar araştırması olarak düşünmüştür, sözcüğün tarihsel boyut içinde oluşmuş değişik anlamlarının karışlaştırılmasıyla ilgili bir araştırma olarak belirlemiştir. Daha sonra Ferdinand de Saussure bu bilimi *eşzamanlı anlambilim* ve *ayrızamanlı anlambilim* olmak üzere ikiye ayırmış, birinciye bir dizge ya da bir yapı içinde bir sözcüğün anlamını araştırma işini yüklerken,

ikinciye bir sözcüğün tarihsel anlamlarını evrim çizgisi boyunca inceleme yükümlülüğünü vermiştir. Yapısalcı anlambilim, eşzamanlı anlambilim kavrayışından doğmuştur. (Bk. DİL, DİLBİLİM)

ANLATIM (lat. *expressio*; fr. *expression*; alm. *Ausdruck*; ing. *expression*). Düşünceleri ve duyguları sözle ya da davranışla dışa vurma eylemi ve bu eylemle ilgili kişisel özellikler toplamı. Anlatım, düşünceleri ve duyguları başklarına ulaştırma aracıdır. Buna göre genel olarak bir kişinin, özel olarak bir sanat yapıtının dışlaştırma biçimlerini karşılar. Hegel anlatım konusunu *Ruhun olgubilimi*'nde geniş olarak ele alır. Anlatım, bedenin ortaya koyduğu işaretlerle gerçekleşir. İşaret bir içsel özelliği ya da içsel etkinliği dışlaştıran şeydir. Anlatım bedende ya da organda dışlaşır. Hegel dışla için ilişkisini ele alırken şöyle der: "Yalnızca organ olarak bu dış içi görünür kılar ve ondan *başkası için* bir varlık yaratır, çünkü organda kendini gösteren iç tam anlamında etkinliktir." Hegel'e göre "Dil ve iş bireyin artık kendini kendinde koruyamadığı ve kendine kendinde sahip olamadığı dışlaşmalardır." Buna göre organ içle dış arasında bir orta terim gibi düşünülebilir. Birey kendini iki biçimde dışa açar. Biri bedeniyle, öbürü yazgısıyla yani dünyada yapıp ettikleriyle yani yapıtlarıyla. "Aynı zamanda içe dönmüş olan bu orta terim dışlaşma olarak belirlendiğine göre, onun varlığı işlemin doğrudan doğruya organıyla sınırlanmış değildir; bu orta terim aynı zamanda yüzün ve genel görünümün devinimidir, biçimidir, doğrudan doğruya etkinlik ortaya koymayan devinim ve biçimidir." Hegel iç'i *görünür olan görünmez* diye tanımlar. (Bk. DİL, DİLBİLİM, SANAT)

ANLAYIŞ (fr. *mentalité*; alm. *Mentalität, Geistesrichtung*; ing. *mentality*). Bir bireyin düşüncelerini ve davranışlarını belirleyen inanç ögeleri toplamı. Bireyin ortaya koyduğu düşünceler ve davranışlar, kaynağı elbette toplumda olan bir takım inançlarla, görüşlerle ya da önyargılarla koşullanmıştır. Bu yüzden anlayışlar bireysel özellikler gösterseler de gerçekte toplumun, hatta toplumda bir kesimin, örneğin bir sınıfın ya da bir meslek topluluğunun özelliklerini yansıtırlar. Yalnız bireylerin değil, toplulukların da anlayışından sözedilebilir. İlkel insanın anlayışı uygar insanınkinden oldukça ayrıdır. İlkellerde bizim düşüncemize temel olan özdeşlik ilkesi yoktur. Lucien Lévy-Bruhl bu konuda şunları söyler: "İlkel anlayışın ortak sunumlarında, bizim için anlaşılır olmayan bir biçimde nesneler, varlıklar, olgular hem kendileri hem kendilerinden başka bir şey olabilirler." (Bk. İNANÇ, KAVRAYIŞ)

ANLIK (fr. *entendement, intellect*; alm. *Verstand, Intellekt*; ing. *understanding, intellect*). Anlama

yetisi. Skolastik felsefenin *intellectus* terimiyle karşıladığı bu kavram modern felsefede ayrı dillerde ayrı karşılıklar bulmuştur. Leibniz şöyle der: "Anlık, Latinlerin *intellectus* dediği şeye karşılıktır." Aristoteles'de örtülü olarak, onun bilgi kuramını temel alan skolastik düşüncede açık olarak *etkin anlık* (lat. *intellectus agens*) ve *edilgin anlık* (lat. *intellectus patiens*) ayrımı vardır. Edilgin anlık zihnin alıcı yanını, duyu verileri alabilme gücünü karşılarken, etkin anlık zihnin bu somut deneysel verilere göre fikirler oluşturabilme gücünü karşılar. Etkin anlık duyumdan gelen imgeleri ayrıştırır, fikirler oluşturur, türleri belirler. Abelardus anlıkla ilgili araştırmayı, anlığımızda yansıdığı biçiminde evrenseller araştırması olarak anlar. Descartes için anlık, isteme karşıt olarak, genel sunumların alanıdır, duyulara karşıt olarak da genel fikirler ortaya koymak ve bu fikirler üzerine usavurmalar yapmakla sınırlıdır. "Tüm düşünce biçimlerimiz iki genel biçime götürülebilir, bunlardan biri anlıkla kavramaya, öbürü istemle belirlemeye dayanır." Buna göre anlık fikirlere yönelir, fikirler sınırlı olduğuna göre onun işi de sınırlıdır. Anlık, fikirleri aydınlık olarak belirlemekle yükümlüdür. Oysa istem sonsuzdur. "Bende çok büyük olduğunu gördüğüm, ondan daha geniş ve daha uzamlı hiçbir şeyin fikrini kavramadığım istem var yalnızca; öyle ki Tanrı'nın imgesini ve benzerliğini taşıdığımı bana tanıtan özellik odur." Buna göre Descartes'da anlık anlama yetisini, istemse yargıda bulunma yetisini karşılar. Bizi eyleme yönelten istemimizdir. Spinoza'da anlık doğru kavrama yetisi olarak belirlenir, tartışma yetisi olan ustan ayrı ele alınır. Malebranche'da anlık edilgindir, zihnin çeşitli fikirleri alması ile ilgilidir. Malebranche şöyle der: "İnsan zihni maddesel ya da uzamlı olmadığından doğal olarak basit, bölünemez, herhangi parçaların birleşmesiyle oluşmuş olmayan bir tözdür; bununla birlikte onda *anlık* ve *istem* diye iki yeti ayırmak alışkanlık olmuştur. (...) Madde ya da uzam kendinde iki özelliği ya da iki yetiyi barındırır. Birinci yeti değişik biçimler alma yetisidir, ikincisi devinme yetisidir. Bunun gibi insan zihni de iki yetiyi barındırır; birincisi anlıktır, birçok *fikir*'i alma yetisidir yani birçok şeyi edinme yetisidir; ikincisi istemdir, birçok eğilimi alma yetisidir ya da değişik şeyler isteme yetisidir." Gerçekçilikte uç noktaya ulaşan Locke için "anlıkta daha önce duyumlarda bulunmayan hiçbir şey yoktur". Leibniz de anlığı kavrama yetisi olarak anlar: "Kavramagücü bizim anlık diye adlandırdığımız şeydir. Önce fikirlerin algısı, sonra işaretlerin anlamlarının algısı, daha sonra da fikirlerimizden bazıları arasında bulunan uyarlılıkların ve uyarsızlıkların algısı vardır." Kant'da anlık bir yargılama yetisi olarak alırlıkla yani duyarlılıkla karşıtlaşır. "Anlık genel anlamda bilgiler yeti-

sidir" der Kant. Ona göre anlık deneyin verilerini kategoriler aracılığıyla bilgiye dönüştürür: 1. "Tüm anlığın bilgisi, en azından insan anlığının bilgisi kavramlara dayalı bir bilgidir, sezgisel bilgi değil gidimli bilgidir." 2. "Anlığın tüm edimlerini yargılara indirgeyebildiğimize göre, anlık genel olarak bir yargılama yetisi diye düşünülebilir." 3. "Sezgi duyularla ilgilidir. Düşünmek sunumları bilinçle birleştirmektir. (...) Sunumların bir bilinçte birleştirilmesi yargıdır. Öyleyse düşünmek yargılamaktır." Schopenhauer sezgisel sunumları yeter neden ilkesine bağlı olarak birleştirme yükümlülüğünü anlığa verir, buna karşılık usu soyut kavramlar oluşturma, bu kavramları yargılarda biraraya getirme yetisi olarak anlar. (Bk. DÜŞÜNCE, İZLENİM, SEZGİ, SUNUM, US, YARGI)

ANSİKLOPEDİ (fr. *encyclopédie*; alm. *Enzyklopädie*; ing. *encyclopedia*). Bir bilimin, bir sanatın, bir bilgi alanının tüm bilgilerini bir dizge içinde bir araya getiren yapıt. Yunancada *enkyklios paideia* bütünsel öğretim anlamına gelirdi. Sonraları ansiklopedi bütünsel bilgiyi belli bir dizge içinde veren kitapların sıfatı oldu. Fransa'da 1745'de Diderot'nun Descartes'çı bir anlayışla (ayrıştırıcı ve eleştirici bakış, yöntemli olma kaygısı) hazırlamaya başladığı *Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Ussal açıdan düzenlenmiş bilimler, sanatlar ve meslekler sözlüğü) adlı ünlü yapıt da kısaca *Ansiklopedi* diye anılır. Bu ansiklopedi ingiliz Chambers'ın *Cyclopaedia* adlı yapıtının fransızcaya çevrilmesi düşüncesinden doğmuştur. Denis Diderot arkadaşı d'Alembert'in yardımıyla baştan sona özgün bir yapıt ortaya çıkardı. Devrimci düşüncelerin ustaca öne çıkarıldığı bu yapıt 1751'den sonra yayımlanmaya başladı ve kurulu düzenin çeşitli baskılarına uğradı. Bu yapıta emeği geçenler arasında Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Helvétius, Condillac, d'Holbach da vardır. *Ansiklopedi* bir bakıma tümüyle Diderot'nun yapıtıdır. *Ansiklopedik bilgi* tüm bilimleri ya da bilgi alanlarını içermeye yönelik bir bilgilenme çabası içinde elde edilebilen bilgidir. Bu tür bir bilgi bilinçte öbür bilgilerle tutarlı ya da dizgesel bir bütün oluşturmaksızın bellekte yalıtık bir biçimde yer alır ve böyle olmakla düşünce açısından verimsizliğiyle belirgindir. Başta Rabelais olmak üzere rönesans aydınları büyük bir bilgi açlığı içinde ansiklopedik bilgiye yakın oldular. Daha sonra Montaigne bilgide niceliğin değil niteliğin önemli olduğunu bildirdi. (Bk. AYDINLANMACILIK)

ANTİNOMİ. Bk. ÇATIŞKI.

ANTROPOMORFİZM. Bk. İNSANBİÇİMCİLİK.

APAÇIKLIK (lat. *evidentia*; fr.

évidence; alm. *Evidenz*; ing. *evidence*). Bir doğrunun zihinde bir anda görünmesi. Apaçıklık bir fikrin zihinde tam belirgin bir biçimde, doğruluğu tartışılmayacak bir biçimde kendini göstermesidir. Apaçık doğrular anlatımlarını apaçık önermelerde bulurlar. Apaçıklık sözkonusu olduğu yerde gidimli düşünceden çok sezgisel düşünceye dayanan dolaysız bir açınım sözkonusudur. Bu dolaysızlık herhangi bir önermenin doğruluğunu tartışmasız onaylamamızı sağlar. Ancak bizim bir önermeyi apaçık diye belirlememiz yetmez, o önermenin başkalarına da apaçık görünmesi gerekir. Alışkanlıkların ve duyguların etkisiyle her zaman bir önyargıyı apaçık bir önerme olarak belirleyebiliriz. Sezginin bizi yanıltmasıdır bu da. Apaçıklık fikri geçek anlamda ilk olarak Descartes felsefesinde anlatımını buldu. Descartes'a göre apaçıklık bir fikrin doğruluğunun ölçütü ya da kanıtıdır. Leibniz'e göre apaçıklık daha çok fikirler arasındaki ilişkilerin niteliğiyle ilgili oldu. Buffon şöyle der: "Soyut bilimlerde tanımdan tanıma geçilir, somut bilimlerde gözlemden gözleme geçilir. Birincilerde apaçıklığa, ikincilerde kesinliğe ulaşırız." (Bk. AÇIK, SEÇİK)

"A POSTERİORİ" Bk. SONSAL.

"A PRİORİ" Bk. ÖNSEL.

APTALLIK (fr. *idiotie*; alm. *Blödsinnigkeit*; ing. *idiocy*). Zeka geriliğinin en ileri derecesi. Aptalların zihin yaşı 3 dolaylarındadır. Aptallar ya hiç konuşmazlar ya da çok ilkel bir biçimde bazı şeyler söylerler. Sık sık yüzlerini buruştururlar, kendilerini koruyamazlar, kendilerine bakamazlar, bu yüzden sürekli bakım ve gözetim gerektirirler. Aptallık ciddi bedensel eksikliklerden kaynaklanır. Boy kısalığı, kafatası biçimsizliği belirgindir. Yüz genellikle bakışımsızdır, hayvani bir görünüm ortaya koyar. Gözlerde, kulaklarda, dişlerde anormallikler görülür. Aptallar devinim zorluğu çekerler, yarı açık ağızlarından salya akıtırlar, çok zaman çatal bıçak tutmayı beceremezler, yemek yerken ortalığı kirletirler, utanma duygusu duymazlar ve mastürbasyon tutkusu gösterirler, zaman zaman karşı cinsten kişilere saldırırlar. Gene de onları bir ölçüde düzene ve temizliğe alıştırmak olasıdır. (Bk. AHMAKLIK, ALIKLIK)

ARACILIK (lat. *mediatio*; fr. *médiation*; alm. *Vermittlung*; ing. *mediation*). İki terim arasında uyum sağlama ya da ilişki kurma durumu. Aracılık genel olarak bir olgunun iki olgu arasında yer alması ve bir dönüşümde geçiş evresini oluşturmasıdır. Aracılık kavramı Hegel'ci felsefede savla bileşim arasında yer alan ara evreyi, karşısavı belirler. Hegel'e göre aracılık özneyle nesne, sonluyla sonsuz, zamanla ölümsüzlük arasındaki ilişkidir. Hegel şöyle der: "Aracılık ken-

di için olan ben'in bir anıdır, tam tamına olumsuzlamadır." Marx'çı felsefede aracılık bir etkin-lik ya da oluşum anlamı kazanır, buna göre örneğin insanla dünya arasında aracılık emekle sağlanmaktadır. (Bk. BİLEŞİM, KARŞISAV, SAV)

ARAÇÇILIK (fr. *instrumentalisme*; alm. *Instrumentalismus*; ing. *instrumentalisme*). Amerikalı pragmacı John Dewey'nin her kuramı eylem ve deney için bir araç sayan öğretisi. Dewey'e göre insan düşüncesi etkindir, dünyada yaratıcı bir rol oynar. Her bilgi geleceğe dönük bir bakış açısıdır. Tüm kuramlar ancak eylem için önemlidir ve ancak eylemde geçerli oluşuyla değer kazanır. Bu düşüncede her zaman "bu yararlı mıdır?" ya da "bunun yararı nedir?" sorusu sorulacaktır. Araççılık bir tür deneyciliktir. (Bk. DENEYCİLİK, PRAGMACILIK)

ARANEDENCİLİK (fr. *Noccasionalisme*; alm. *Okkasionalismus*; ing. *occasionalism*). Dünyada gerçek nedenlerin değil de gerçek nedenlere bağlı ikincil nedenlerin etkin olduğunu öne süren öğreti. Kökü skolastiğe dayanan araneden kavramı kendisi gerçek neden olmamakla birlikte gerçek nedenin etkisiyle herhangi bir olayın gerçekleşmesini sağlayan nedeni karşılar. Aranedencilik dünyada yalnızca aranedenlerin bulunduğunu, gerçek nedenlerin ya da etkin nedenlerin bulunmadığını ileri sürer. Aranedenciliğin başlıca savunucusu Nicolas de Malebranche'dır. Buna göre Tanrı tek gerçek nedendir. Tanrı'dan başka etkin neden yoktur. "Tüm yaratıklar Tanrı'ya dolaysız bir bağla bağlanmışlardır." Nesneler ya da yaratıklar dünyasında yalnızca aranedenler vardır. Her şeyin, bu arada eylemlerimizin nedeni olan Tanrı herbiri bir araneden başka bir şey olmayan doğal nedenlerle kendi gücünü açınlamaktadır. Demek ki dünyanın gerçekliği Tanrı'da içerilmiştir, insan her şeyin bilgisine Tanrı'da ulaşabilir. Malebranche şöyle der: "Yaratılmış varlıkların fikirleri olmasaydı, Tanrı hiçbir şeyi yaratamayacaktı. Öyleyse fikirler Tanrı'dadır." "Tek bir etkin neden vardır, çünkü tek bir Tanrı vardır, tüm doğal nedenler gerçek olmayan nedenlerdir, onlar yalnızca aranedenlerdir, doğayı yaratanın şu ya da bu raslantıda şöyle ya da böyle davranmasını belirler." (Bk. NEDEN, TANRI)

ARDIL (fr. *conséquent*; alm. *Konsequent*; ing. *consequent*). Nedensel açıklamalarda ikinci öge, nedene bağlı olan sonuç. İki önermeli mantıksal çıkarımda ikinci önerme, önceli izleyen sonuç önermesi. (Bk. ÖNCEL)

ARI (lat. *purus*; fr. *pur*; alm. *rein*; ing. *pure*). Katışıksız olan. Kendinde yabancı bir şey barındırmayan. Arı, felsefede değişik anlamlarda kullanılmıştır. Descartes'da duyularla ilgili olmayan bilgi arı bilgiydi.

Kant, deneyle ilgisi bulunmayanı, *a priori*'yle eşanlamlı olarak, arı ya da salt diye belirledi. Kant şöyle der: "İçinde duyumlarla ilgili herhangi bir şey bulunmayan tüm sunumları aşkın anlamda arı diye adlandırıyorum." *Arı sanat*: Estetik kaygılardan giderek yalnızca biçimsel uyuma, biçimsel yetkinliğe önem veren, içeriği ikinci planda önemseyen sanat anlayışı. (Bk. US, USÇULUK)

ARINMA (yun. *katharsis*; fr. *catharsis*; alm. *Katharsis*; ing. *katharsis*). Ruhun tutkularından arınması. Aristoteles'de, sanat yoluyla insanda acıma ve korku duyguları uyandırarak ruhu tutkulardan temizleme yöntemi. Ruhbilimde, bastırılmışlığıyla ruhsal karışıklıklara yol açan anıları ve fikirleri bilinçte yeniden canlandırmaya, böylece onların kötü etkilerini silmeye dayanan ruhsal ayrıştırma yöntemi. Arındırma yöntemini 1880'den sonra Breuer ve Freud uyguladı. Bu uygulamalarda Freud ruhsal ayrıştırma ya da ruhayrıştırması yönteminin temellerini atmış oldu. (Bk. ESTETİK, RUHAYRIŞTIRMASI)

ARTIKDEĞER (fr. *plus-value*; alm. *Mehrwert*; ing. *surplus value*). Üretilen malların değeriyle üretim için ödenilen işgücü değeri arasındaki fark. Artıkdeğer, özellikle Marx'çı felsefeyle ilgili bir terimdir. Değer kavramıyla işgücü kavramını birleştiren Marx işgücünü bir meta sayarken işçi sınıfını tüm değerleri yaratan sınıf olarak belirler. Ona göre değer sermayeci toplumda işgücü niteliğinin artmasından başka bir şey değildir. İşçi ürettiği değere sahip olamaz. Buna sahip olanlar hammaddeye, paraya, araç ve makinalara sahip olanlardır, işçinin işgücünü satın alabilenlerdir. İşgücü kendi bedelinden daha çok değer üretir, çünkü işgücü gerçekleştiği zamandan daha uzun süre kullanılır. Bunu Marx'ın verdiği bir örneğe göre şöyle açıklayabiliriz: Bir işçi, işgücünü sağlamak için günde altı saatte üç şilinlik iş çıkarabiliyorsa, sağladığı işgücüyle günde on iki saat da çalışabilir. Bu ikinci altı saat artıkiştir ve artıkdeğere karşılıktır. "İplik işçisi günde altı saatlik çalışmayla pamuğa kendi ücretinin tam karşılığı olan üç şilinlik bir değer ekliyorsa, bundan böyle pamuğa on iki saatte altı şilinlik bir değer ekleyecektir." Artıkdeğerin oluşması demek, işçinin ürettiği şeylerden pek az pay alması, büyük payı sermayeciye ve onun yardımcısı olan toprak sahibine bırakması demektir. Yeni buluşlar üretimin artırılması için kolaylıklar sağlarken üründen işçiye düşen pay pek artmadığı gibi çeşitli koşullarda azalabilir de. Artıkdeğer oluşmasıyla zenginlik bir kesimin elinde toplanmakta, tüketilemeyecek kadar çok ürün birikirken kitleler daha da yoksullaşmaktadır. Bu da işçinin yaşamını saçma ve değersiz kılmakta, işçiyi yabancılaşmaya itmektedir. (Bk. SERMAYE, YABANCILAŞMA)

ARZU (fr. *désir*; alm. *Begehrung, Begehren*; ing. *desire*). Herhangi bir şeyi elde etme isteği. Arzu gerçek ya da düşsel bir amaca yönelimdir. Bu yönelim bilinçli bir yönelim olduğu gibi kendiliğinden bir yönelim de olabilir. Eğilimlerden beslenen arzu çok zaman istemle karşıtlaşır, bundan ötürü özgürlükle çelişen bir güç olarak düşünülür. Flaubert'in Madam Bovary'yle ilgili şu cümlesi arzuların özgürlüğü nereye kadar kısıtlayabildiğini gösterir: "Hücresinde dönüp duran mahkum gibi arzularında dönüp duruyordu." Arzuların karşılanması her zaman tam bir doyum yaratmadığından ya da yeni arzuları kışkırttığından arzu çok zaman bir aşırılık kaynağı olarak düşünülür ve arzunun aşırı biçimleri ahlak açısından mahkum edilir. Arzular karşılandıklarında bir boşluk duygusu yaratırlar. G. Thibon şöyle der: "Arzularımızın karşılanması onların boş olduğunu ortaya çıkarır." O. Wilde'ın görüşü biraz daha katıdır: "Yaşamda iki trajedi vardır, biri arzuları karşılamamakla, öbürü de karşılamakla ilgilidir." Rousseau arzuları güçsüzlüğün kaynağı olarak görür: "İnsanın güçsüzlüğü nereden geliyor? Gücüyle arzuları arasındaki eşitsizlikten. Bizi güçsüz kılan tutkularımızdır, çünkü onları karşılayabilmek için doğanın bize verdiğinden daha büyük bir güç gerekirdi." / C. Mélinand: "Duygusal yaşamın incelenmesi doğal olarak arzunun incelenmesiyle başlar. Çünkü tüm heyecanlar ve tüm duygular arzunun tarihinin bölümlerinden başka bir şey değildir. Arzu diyoruz, eğilim ya da yönelim demiyoruz. Eğilim sözcüğü bulanık bir sözcüktür ve çok zaman boştur". "Bir arzu duyduğumuzda apaçık bir biçimde iki durum kendini gösterir; ya arzu gerçek bir eyleme dönüşür, bunun için engelin kaldırılmış olması yeterlidir. O zaman deyim yerindeyse arzunun tarihi bitmiştir; bundan eylem, haz, çeşitli sevinçli heyecanlar, belki de bir tutku doğar. Ya da arzu gerçekleşemez, engel varlığını sürdürür. O zaman arzu giderilmiş olmaz, bastırılmış olur." / G. Bachelard: "İnsan gereksinimin bir yaratısı değil arzunun bir yaratısıdır." / S. Dali: "Ruhun kültürü arzunun kültürüyle özdeşleşecek." / M. Proust: "Arzu her şeyi çiçeklendirir, elde ediş her şeyi soldurur." / J. Bertaut: "Elde edilmiş iyilik iyilik değildir - Umut öldü mü arzu da ölüverir." / A. Chénier: "En büyük arzular en büyük güçlerden doğar." / J. Michelet: "Tanrı'nın arzularımıza koyduğu sınırdan sıkıntı duyuyorum. Her kapının önünde durduruluyoruz, eşikten içeriye adımımızı atmadan. Her yerde bireysel varoluşların girilmezliğiyle karşılaşıyoruz. Dokunuyoruz ama giremiyoruz." (Bk. İSTEM, ÖZGÜRLÜK)

AŞAĞILIKDUYGUSU (fr. *sentiment d'infériorité*; alm. *Minderwertigkeitsgefühl*; ing. *inferiority complex*). Kendini küçük görme duygusu. Bu duygu bazen herhan-

gi bir eksiklik (yoksulluk, boy kısalığı) ya da sakatlıktan (kekemelik, topallık) gelir, bazen de görünür herhangi bir nedeni yoktur. Melankolide, erken bunamada, çeşitli ruhsal takılmalarda bu duygu özellikle ortaya çıkar. Gerçekte aşağılıkduygusu belli bir ölçüde her insanda vardır diye düşünülür. O belli ölçü aşıldığı zaman hastalıklı görünümler ortaya çıkar. Bu duygunun üleri biçimlerinde aşırı kötümserlik ve çekingenlik kendini gösterir, kişi giderek hiçbir sorununu çözemez ve hiçbir kişiyle sağlıklı ilişki kuramaz olur, kendine güveni iyice azaldığı için bütün iyilikleri raslantılardan bekler. Aşağılıkduygusu zaman zaman aşırı ve saçma biçimlerde dengelenir. Aşağılıkduygusu terimini ilk olarak Adler kullandı ve onun her insanda bulunduğunu bildirdi. "İnsan olmak kendini aşağı duymaktır" diyen Adler'e göre bu duygunun temelinde çocuğun büyükleri karşısında ve insanın doğa karşısında güçsüzlüğü yatıyordu. Buna göre olağan aşağılıkduygusu gerçekte insanı güçlü kılacak ya da kılması gereken bir duyguydu, onun sorunlarını çözmesinde kolaylıklar sağlayacaktı. Bu duygunun *aşağılık karmaşığı* diye adlandırılması gereken olağandışı biçimleri kişiyi her zaman engelleyecek ve güçsüz kılacaktı. Aşağılık karmaşığı Adler'e göre "Kişinin yaşam sorunlarını çözmekte yetersiz olduğuna inanışı"dır ve üç kaynaktan beslenir: organik yetersizlikten, şımarıklıktan, özensizlikten. İnsan doğal koşullarda aşağılık duygusunu aşmak için kendine göre toplumsal tutumlar alır. Sanat öğretimi yapan okullarda öğrencilerin yüzde yetmiş beşinde göz bozukluğu saptanmış olması bir organik yetersizliğin her zaman aşağılık karmaşığı oluşturmayacağını, tersine bir gelişime itki olabileceğini göstermektedir. "Birçok şairde ve birçok ressamda göz bozukluğu olduğu gibi büyük müzikçilerde genellikle işitme duyusu bozuktur" (H. Orgler). Kişide bir organik eksiklik olabilir ya da kişi öyleymiş gibi bir duyguya kapılabilir: her iki durumun ruhsal gelişim üzerindeki etkisi aynıdır. Adler çocukları şımartmanın da aşağılıkduygusu oluşturduğunu gösterdi. Ona göre insanların çoğu çocuklarını şımartır ama bunun böyle olduğunu düşünmez. Şımartılmış bir çocukta toplumsallık duygusu gelişmez, onun yerini bencillik alır. Anne çok zaman çocuğunu dünyaya alıştırmak görevini yerine getirmez, çocuğunu şımartarak kendini ondan kurtarır, böyle yapmakla onu toplumdışı bir duruma getirir. Ailenin tek çocuğu ya da birinci çocuğu en çok şımartılır; tüm aile gözlerini ona dikmiştir. Şımartılan çocuğun geç yürüdüğü ve geç konuştuğu bilinir. Şımartılan kişi hep almaya çalışır ama vermeyi hiç düşünmez, her zaman ilgi odağı olmak ister. Bununla birlikte yaşam karşısındaki acemiliği onu aşağılıkduygusuna iter. Sevilmeyen ya da özensiz büyütülen ya da yoksunluklar için-

de yetiştirilen çocuklarda da bu duygu hastalıklı bir biçimde gelişecektir. Adler'e göre pek çok kişi kendisinde aşağılıkduygusu olmasından yakınır ve genellikle bundan ailesini ya da koşulları sorumlu tutar. (Bk. BENCİLLİK, DENGELEME, YÜKSEKLİKDUYGUSU)

AŞIRIANIMSAMA (fr.*hypermnésie;* alm. *Hypermnesie*; ing. *hypermnaesia*). Anımsama yetisinin aşırı güçlenmesi. Aşırıanımsama anıların, hatta çoktan silinip gitmesi gereken anıların bellekte tüm canlılığını koruyarak bilinç alanında kendini göstermesidir. Aşırıanımsamada anılar çok zaman takıntı yaratıcı ve usandırıcı olurlar. Manide ve sarada bu tür anımsamaya sık raslanılır. (Bk.MANİ)

AŞIRIDUYARLILIK (fr.*hyperesthésie;* alm. *Hyperästhesie*; ing. *hyperaestesia*). Duyarlılığın aşırı artması. Aşırıduyarlılık olağan ölçüleri çok aşan bir duygusal gerilimle ve buna bağlı olarak davranışlarda olağandışı bir etkinlikle kendini gösterir. Aşırıduyarlılığın çılgınlık bunalımına dönüştüğü sık görülür.

AŞK (fr. *amour*; alm. *Liebe*; ing. *love*). Bir kişiye ya da bir nesneye tutkuyla yönelme. Aşk sevginin tutkulu biçimidir. Filozoflar aşka çeşitli yorumlar getirirken aşk çeşitleri de belirlemişlerdir: evlat aşkı, aile aşkı, yurt aşkı, görev aşkı, meslek aşkı, cinsel aşk vb. Bunlar arasında sevgi duygusundan belirgin biçimde ayrılarak özgülleşen yalnızca cinsel aşktır. Tüm biçimleriyle ve tüm ölçüleriyle cinsel aşkı yalnızca aşk diye belirlemek alışkanlık olmuştur. Cinsel aşk ya da yalnızca aşk düşünenlerin olumlu olumsuz yargılarına uğrarken öbür aşklardan daha güçlü olduğunu benimsetir. Filozoflar aşkta biri yırtıcı ya da yıkıcı (Eros), öbürü sevecen ya da yapıcı (Agape) olmak üzere iki karşıt ilke belirlerler. Her aşk bu iki ucun dengesinde olumlu anlamını kazanır, sağlıksız aşk uçlardan birinin ağır basmasıyla kendini gösterecektir. Çılgınlıkta az da olsa bir ussallık, aşkta az da olsa bir çılgınlık olacaktır. Agape'nin Eros'a sığınması, Eros'un Agape'ye baskın olması doğal görünür. Aşk insansallaştırılmış cinselliktir, bir doğal ortam olduğu kadar bir kültür ortamıdır. Aşkın kökenindeki duygu eksiksiz adanmışlık duygusudur. Bu adanmışlık ne iyiliktir ne özveridir, yalnızca kendini karşılıksız bırakıştır. Aşkın dışında mutlak adanmışlık yoktur. İnsan yalnızca aşkta kendini sürüklenmeye bırakır. Buna göre aşk sonuçlarına göre tasarlanamayan, sonuçları göz önünde tutularak gerçekleştirilemeyen şeydir. Aşkı göze alanlar bilinmez sonuçları da göz önüne almışlardır. Öte yandan aşkta aşağılanmaya kadar varan bir katlanma eğilimi kendini gösterir. Aşkta her zaman bir kendini ortadan silme ve sevgiliyi yüceltme eğilimi vardır. Aşık kendini küçültür ya da en azından küçültmeyi göze alır. Buna

göre aşktaki kölelik gönüllü kölelik-tir. Bir kültür ortamı olan aşk ancak değerlerle ayakta durabilir, çünkü o bir değerler diyalektiği üzerine kurulmuştur. Buna göre aşk bir yaratıcılık ortamıdır, yaratma ve yaratılma ortamıdır. Başkasının varlığı, her şeyden önce de başkasının bedeni benim için bir kültür nesnesidir. "Kültür nesnelerinin ilki, öbürlerinin ondan ötürü varolduğu ilk kültür nesnesi bir davranış taşıyıcısı olarak başkasının bedenidir" der Merleau-Ponty. Başkasının bedeni bir davranışlar yumağı olarak benim için bir anlamlar bütünüdür. Aşk bir buluşma alanı olduğu kadar bir başarısızlık alanıdır. Öznelerarası arı iletişim yoktur, aşkta da yoktur. Beden saydam değildir, bedenin dili de yüzde yüz saydam değildir. Bu yüzden aşkta Sisyphos'u düşündüren bir şeyler vardır. Her ne olursa olsun aşk bir aşma alanıdır, çok zaman ölçüleri olmayan özgün bir yaratma alanıdır. Aşkta insan insanı yaratır diyebiliriz. Bazı düşünürler aşkın önemini abartırlar. A. de Musset "Aşk her şeydir" der. Dante aşkın güneşi ve öbür yıldızları devindirdiğini söyler. Bazıları aşkta ölçüsüzlüğü bir kaçınılmazlık olarak görürler. Aziz Augustinus'a göre "Aşkın ölçüsü ölçüsüz sevmektir". Bazılarının gözünde aşk bir acı kaynağıdır, aşkta her şey acılıdır ve mutlu aşk olası değildir. Aşkı önemsemeyenler de vardır, kimilerine göre aşk işsizlerin işidir. Bazıları ona kuşkuyla yönelir. La Rochefoucauld "Aşk birçok sonucuyla ele alındığında dostluktan çok kini andırır" der. Bazıları da onu bir bilinmezlikler alanı olarak değerlendirir. Petrarca bu bilinmezliği şöyle dile getirir: "Bu aşk değilse benim duyduğum nedir? Aşksa, Tanrı adına, aşk ne olabilir? İyiyse, etkisi neden böyle katı ve öldürücü? Kötüyse, neden bu sarsıntılar pek tatlı geliyor?" Bazıları kadın ruhsallığıyla erkek ruhsallığının aşkta değişik, hatta karşıt tutumlar ortaya koyacak biçimde ayrı yapılarda olduğunu benimser. XII. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan bir destan ya da romanda *Aucassin ile Nicolette*'de şu satırları okuyoruz: "Erkeğin kadını sevdiği gibi sevemez kadın erkeği. Çünkü kadının aşkı gözündedir, memesinin ucundadır, ayak parmağının ucundadır; erkeğin aşkı gönlünün en derinlerine dikilmiştir, oradan çıkamaz da." Bunun yanında aşkı sağlıklı insana yakıştıramayanlar vardır: XIII. yüzyıl şairlerinden biri aşkı "düşüncelerin hastalanması" olarak niteler. Bazılarına göre aşk tek yönlüdür, iki kişiden biri hep daha az sever. XVI. yüzyıl fransız şairlerinden A. Heroët şöyle der: "Bayanlar, size kesin söylüyorum - Gerçek aşkın karşılıklı olduğu - Ne görülmüş ne de görülecektir." Kimileri aşkı tutkuyla gelen bilinç bulanıklığı gibi düşünürler. Platon "Aşkın gözü kördür" der. Bir çin atasözü şöyle der: "Aşk tümüyle gözdür ama hiçbir şey görmez." Genellikle aşk gizlenemeyecek kadar güçlü bir tutku olarak

belirlenir, eski bir yunan atasözü de sarhoşluğun ve aşkın gizlenemeyeceğini bildirir. Lope de Vega "Aşıkların nabzı gözlerinde atar" der. Ovidius aynı görüşte değildir. "En örtülü ateş en sıcak ateştir" diye düşünür. Bir yunan atasözü de aşkın çıplak ama maskeli olduğunu bildirir. Gizlilik gereklidir, çünkü "Aşk çıplaklaştıkça soğur" (J. Owen). Kimileri aşkı bir çekişme alanı olarak görürler, latin şairi Horatius aşkta savaşın ve barışın kötü olduğunu bildirir. / Stendhal: "Aşk kendi ürettiği parayı ödeyen tek tutkudur." / C. C. Colton: "Aşk efendisince dövülmeyi başkasınca sevilmeye yeğ tutan uzanmış bir köpektir." / Florian: "Dünya kurulalı beri hiçbir kadın hiçbir erkeği seni seviyorum dedi diye boğazlamış değildir." / A. de Saint-Exupéry: "Beni sevmenin nedenlerini söyleyemeyeceğim. Çünkü böyle nedenlerin yok. Sevmenin nedeni aşktır." / P. B. Shelley: "Aşk için, güzellik için, mutluluk için - Ne ölüm vardır ne değişim." / Spinoza: "Aşk bir dış nedenin fikriyle bir arada bulunan sevinçtir." / Lord Byron: "İlk tutkusunda kadın sevgilisini sever, öbür tutkularında tek sevdiği aşktır." / Vergilius: "Aşk her şeyin üstesinden gelir." / Baudelaire: "Ben diyorum ki aşkın tek ve yüce şehveti kötülük yapma kesinliğinde yatar. Kadın da erkek de kötülükte tüm şehvetin bulunduğunu doğuştan bilirler." / M. Duras: "Dünyada hiçbir aşk aşkın yerini tutamaz." (Bk. AGAPE, EROS, KISKANÇLIK)

AŞKIN (fr. *transcendant*; alın. *transzendent*; ing. *transcendent*). Belli bir düzeyin üstüne geçen. Aşkın, bir yücelik ya da bir üstünlük durumunu belirler, bunun dışında olası deneyin düzeyini aşan anlamına gelir. Aşkın, her zaman, insan gücünü aşan bir şeyleri duyurur. Aşkın bir Tanrı düşünmek, yaratıcı olan, yaratısıyla özdeşleşmemiş olan, yaratısından ayrı olan bir Tanrı düşünmektir. Buna göre aşkın Tanrı kavrayışı, tektanrıcı dinlerin temel kavrayışı olarak, heptanrıcılıkta olduğunun tersine, yaratısıyla ilişkili olmakla birlikte ona karışmamış Tanrı kavrayışıdır. (Bk. HEPTANRICILIK, İÇKİN, TEKTANRICILIK)

AŞKINCILIK (fr. *transcendentalisme*; alın. *Transzendentalismus*; ing. *transcendentalism*). Zihinde deneyi belirleyen öznel biçimlerin ve kavramların varlığını benimseyen öğretilerin tümü. Emerson'un öncülük ettiği aşkıncılık yandaşları tüm deneylerin bizi aşkın alana ulaştırdığını öne sürerler. Buna göre "her deney, ne kadar küçük olursa olsun, bizi bize evreni açıklayan aşkın alana ulaştırabilir". Emerson bireysel bilinci inançların ve dogmaların, kutsal kitapların ve kiliselerin üstünde tutarak, ruhu manevi yapıta sahip en yüce yargı organı olarak belirler. Ona göre Tanrı'yı ve Doğa'yı geleneklerin gözüyle görmekten kaçınmak, onlarla yüzyü-

ze gelmeye çalışmak doğrudur. Buna göre yaşamın amacı ruhu tüm tensel ve bencil takıntılarından kurtararak Tanrı'ya yönelmek olmalıdır.

AŞKINLIK (fr. *transcendance*; alm. *Transzendenz*; ing. *transcendence*). Aşkın olanın özyapısı. Aşkınlık öğretisi, yaratan Tanrı'yla yaratılmış evren ilişkisini, Leibniz'in bir benzetişiyle, bir makina icat eden adamın makinasıyla ilişkisi gibi görür. Tanrı'yı evrende içkin canlı ve canlandırıcı bir ilke olarak düşünmez. Böylece aşkınlık, bir başka şeyle özdeşleşme anlamına gelen içkinliğin karşıtı olur. Aşkınlığı skolastikler tüm kategorilerin dışına ya da üstüne çıkma olarak anlarlar. Kant aşkınlığı tüm olası deneyin üstüne çıkma olarak görür ve şöyle belirler: "Uygulaması olası deneyin sınırları içinde kalan ilkeleri içkin diye, bu sınırları aşabilenleri de aşkın diye adlandırıyorum." Varoluşçular aşkınlık kavramına değişik yorumlar getirdiler. Örneğin Jaspers için aşkınlık bilinç düzeyini aşan Mutlak'ı, sınırlılığa, eksikliliğe, göreliliğe karşıt olan şeyi, tüm biçimlerin dışında olan şeyi anlatır. Heidegger için aşkınlık öznenin özünü belirler, "öznelliğin temel yapısı"dır. (Bk. İÇKİNLİK)

AŞKINSAL (fr. *transcendental*; alm. *transzendental*; ing. *transcendental*). Duyulur olanın dışında olan, tam tamına ussal olan. Skolastiklerde aşkınsal, Aristoteles'in kategorilerini aştığı düşünülen, bir cins oluşturmaksızın tüm varlıklara uyan kavramlardır (varlık, iyi, güzel, doğru vb). Skolastiklerde aşkın ilişki kavramı da raslantısal olmayan, köklü, temelli, kurucu olan ilişkidir, kopyanın modelle olan ilişkisi gibi bir ilişkidir, insanın Tanrı'yla olan ilişkisini ortaya koyar. Aşkınsal kavramı Kant'da daha öznel bir yorum kazanır, deneysele karşıt olarak *a priori* bir koşulu, çeşitli deneyleri bileştiren etkinlik ilkesini ortaya koyar. Kant şöyle der: "Tüm nesnelerle genel bir biçimde ilgili olanı değil de, bizim nesnelerle ilgili *a priori* kavramlarımızı aşkınlık diye adlandırıyorum. Bu türden bir kavramlar dizgesi aşkınsal felsefe olarak adlandırılabilir." Kant'da aşkınsal estetik duyarlılığın *a priori* biçimlerini inceler: "Duyarlılığın tüm *a priori* ilkelerini aşkınsal estetik diye adlandırıyorum." Buna karşılık aşkınsal mantık "tümüyle *a priori* nesneleri düşünmemize yarayan" arı anlığı anlatır. Aşkınsal mantık aşkınsal ayrıştırma ve aşkınsal diyalektik olmak üzere ikiye ayrılır. Aşkınsal ayrıştırma, "*a priori* bilgimizin arı anlıkla ilgili ögelerine ayrılması"dır; aşkınsal diyalektik, zihnimizin usavurmalarla tüm olası deneyin sınırlarını aşmasından gelen yanlışların düzeltilmesidir. Aşkınsal yöntembilim, salt usun basit kavramlarına dayanarak Tanrı'nın varlığını göstermeye yönelir. (Bk. US, USÇULUK)

AŞMA (fr. *dépassement*; alm. *Aufheben*; ing. *overtaking*). Üstüne çıkma ya da ötesine geçme. Aşma, kaygan içerikli bir kavramdır. Hegel felsefesinde aşma savı hem korumak hem yadsımak anlamına gelir, bileşimini sağlayan devinimi ortaya koyar. Nietzsche'de aşma insanın Üstinsan'a ulaşmak için kendi üstüne ve başkaları üstüne çıkmasını karşılar. "Kendi kendini geride bırak" der Nietzsche. Bu düşüncede insan "aşılması gereken bir şey"dir. Umut, aşma gücünde, yetkinleşme isteminde kendini gösterir. "Yetkinlik bizi umutlanmaya çağırır." (Bk. İNSAN, ÜSTÜNİNSAN)

ATAERKİL. Bk. AİLE.

ATOM (fr. *atome*; alm. *Atom*; ing. *atom*). Bölünmez olan en küçük parça. Leukippos, Demokritos, Epikuros, Lucretius gibi eskiçağ atomcuları atomu maddenin bölünemez olan temel ögesi sayarlar. Atomculuğu bir öğreti olarak geliştiren Demokritos ve Epikuros atomları boşlukta devinen ögeler olarak düşünürler. Demokritos'a göre atomların büyüklüğü ve biçimi, Epikuros'a göre ayrıca ağırlığı vardır. Demokritos'un atomları ruhsal atomlardır, Epikuros'unkiler maddeseldir. Bu çerçevede Epikuros düşünce tarihinin gerçek anlamda ilk maddeci filozofu olarak düşünülebilir. Çağdaş atom kavrayışı elbette çok değişiktir, buna göre atom bir basit maddenin kimyasal tepkimelerde bozulmadan kalan ögesidir. Çağdaş atom fiziğinde bir atom protonlarla nötronların oluşturduğu bir çekirdekle onun çevresindeki elektronları içeren bir dizgedir. (Bk. DİYALEKTİK, FELSEFE)

ATOMCULUK (fr. *atomisme*; alm. *Atomistik*; ing. *atomism*). Maddenin atomlardan oluştuğunu benimseyen felsefi öğreti. Atomculuk maddi gerçekliği atomlara indirger. Demokritos ve Epikuros gibi eskiçağ atomcuları mekanikçi atomcu diye bilinirler. Onlar maddi dünyanın oluşumunu atom topluluklarının mekanik bir biçimde bir araya gelişiyle ve devinimiyle açıklamışlardır. Onlara göre şeylerin ayrışmasıyla atomlar açığa çıkmaktadır ve ölüm tam olarak bir ayrışma olayıdır. Atomculuk modern zamanlarda Gassendi ve Boyle gibi adlarla canlanmış ve birçok tartışmayı getirmiştir. Leibniz, Descartes'ın mekanikçi anlayışına karşı atomcu metafizik diye nitelendirilen monadcılık öğretisini geliştirmiştir. Bugün atom felsefeden çok bilimleri ilgilendirdiği için felsefi anlamda atomculuğun tarihe karıştığını söyleyebiliriz. Günümüz fiziğinde atomculuk eski atomculuğun ussal varsayımlarını çok aşan bir deneysel araştırma alanıdır. Bugünkü küçükfizikçilerin atomu, felsefecilerin atomu gibi basit bir yapı ortaya koymaz, tersine son derece karmaşık bir gerçekliği ortaya koyar. Bugünün atomculuğu enerji

alışverişini gösteren bir dizi denklemle açıklanır. (Bk. DİYALEKTİK, ELEA OKULU, İONİA OKULU, FELSEFE)

AYDIN (fr. *intellectuel*; alm. *Intellektueller*; ing. *intellectual*). Kültürlü ve ileri görüşlü kimse. Aydın kişi, işi ya da eğilimleri gereği düşünce konularıyla, buna bağlı olarak toplum sorunlarıyla ilgilenen insandır. Aydın kavramını kültürlü kavramından ayırmak olası değildir. Gene de insanın neye göre ve hangi noktada aydın olacağı belli olmadığından bu kavram oldukça bulanık bir kavramdır. / P. D. La Rochelle: "Gerçek bir aydın her zaman bir partizandır, ama her zaman sürgünde bir partizandır; her zaman inanç adamıdır ama her zaman sapkındır." / A. Malraux: "Aydınlar kadınlara benzerler, askerler onlara düş gördürür." / Sartre: "Benim için bir aydın, siyasal ve toplumsal bir birliğe uyan, gene de o birliği yadsımaktan geri durmayan kimsedir." / L.-P. Fargue: "Sanatçı aydını içerir. Bunun karşıtı kırk yılda bir doğrudur." (Bk. BİLİNÇ, KÜLTÜR)

AYDINLANMACILIK (fr. *philosophie des lumières*; alm. *Aufklärung*; ing. *enlightment*). XVIII. yüzyılın özellikle ikinci yarısında gelenekçi ve dinci anlayışa karşı ilerlemeciliği, katı usçuluğa karşı duygularla dengelenen araştırıcı usçuluğu savunanların düşüncesi. Aydınlanmacılık XVII. yüzyılın bilimselliğe yönelik katı usçuluğuna, özellikle bu usçuluğun gittikçe yozlaşan biçimlerine tepki olarak ortaya çıkmıştır. XVII. yüzyıl bir klasik değerler çağı olmuştu. Klasiklik denilen ortak beğeni, eski yazıların örnek alınması kaygısıyla ortaya çıkmış, sanatta bir doğallık tutkusu, bir ahlakçılık inancı, bir evrensele ulaşma dileği olarak belirmişti. Yüzyılın bu ortak eğilimi her şeyden önce Descartes'ın usçuluğuna dayanıyordu. Klasiklik XVIII. yüzyıla biraz kala dağılmaya başladı. Aydınlanma bu dağılışın ardından geldi ve araştırmaya, ayrıştırmaya, sorgulamaya, tartışmaya dayalı yepyeni bir bakış açısı olarak ortaya çıktı. Bu yeni düşünce usçuluğu yadsımıyor, onun kuru ve verimsiz üretimlerini yadsıyor, insanın derinlerine inmeye, toplumsal sorunları tartışmaya önem veriyordu. Aydınlanmacılık özellikle Fransa'da ve Almanya'da ortaya çıktı. Alman aydınlanmacılığı fransız aydınlanmacılığı kadar etkili olmadı. Alman aydınlanmacılığının en önemli adı belki de tam tamına aydınlanmacı sayamayacağımız Kant'dır. Kant eleştirici bakış açısıyla aydınlanma düşüncesine büyük ölçüde yaklaşıyordu. Şöyle diyordu: "Çağımız tam anlamında bir eleştiri çağıdır, hiçbir şey kaçamaz eleştiriden. Din kutsallık adına, yasama da hükümranlık adına boş yere eleştiriden kaçıyor." Aydınlanma düşüncesi siyasal düzeyde XVIII. yüzyılın mutlakyönetimle ayakta duran uzlaştırmacı bakış

açısına tepki olmuştur. XVI. yüzyılda güçlenen XVII. yüzyılda tam anlamında yerleşen ve içten içe sarsılmaya başlayan mutlakyönetim yükselen burjuva sınıfının dünya ahlakına da, eski soylu sınıfının soyluluk ahlakına da, din adamlarının temsil ettiği hıristiyan ahlakına da aynı yeri vermiştir. Çatışkılı sınıfların zorla bir bütünde bir araya getirilmesidir bu. Mutlakyönetimin baskısıyla oluşturulan bu yapay bütünlük mutlakyönetimin sarsılmasıyla dağılmaya başladı. Fransa'da Diderot, d'Alembert, Rousseau, Voltaire gibi düşünürlerin çabalarıyla köklü bir bakış açısı olarak gelişen aydınlanma, doğaüstünden doğaya dönüşü, bağımlayıcı dinsellikten doğal dine geçişi önerirken Fransız Devrimi'ni hazırladı, toplumu hükümdarın istemiyle düzenlenen buyurucu yönetim biçiminden kurtarıp yasa düzenini egemen kılmak istedi. Buna göre Aydınlanmacılık köklü bir felsefe devinimi olmaktan çok toplumsal sorunları bireysel özgürlük çerçevesinde tartışan bir düşünce etkinliği oldu. Aydınlanmacılar felsefeyi köklü ve bütüncü bir dizge olarak görmediler, yazıları felsefeden çok edebiyata yakın oldu. Evrim fikrinden hemen tümüyle yoksun olan, her şeyin ileri düzeyde yeniden örgütlenebileceğine inanan aydınlanma düşünürleri yalınkat bilgi anlayışlarıyla, bulanık ve yazgıcı tarih görüşleriyle, bireyci bakışlarıyla, usçu olmaya çalışırken sık sık duyguculuğa düşüşleriyle dikkati çekerler. Onlarla düşünce dünyası ilk olarak kesin siyasal bir yükümlenme içine girmiştir, böylece siyaset bilimi felsefenin kanatları altından kurtulmuş, yaşama tam bir yetki ile katılmıştır. Ayrıca bu düşünce yükselen burjuva sınıfının çıkarlarını belirlerken ondaki açmazları da görmüş, onu temellendirirken bir bakıma onunla karşıtlaşmıştır. Bu çerçevede aydınlanma düşüncesini çok belirgin kuralları olan biryapılı bir düşünce olarak görmek yanlış olur. Onların temel çıkış noktası bellidir: "Aydınlıklar felsefesi, bütünü içinde, insanların yaşam koşullarının iyileştirilmesiyle ilgilendi. Onun başlıca amacı bireylerin mutluluğunu alabildiğine sağlamaktı. Bilimler ve teknikler değerlidirler, çünkü onlar bu amaca ulaşmanın en güvenli yolları olarak görünürler. Ansiklopedi'nin tasarısı bu konuda hiçbir kuşku bırakmaz. İnsan türünün gelişimi sıkı sıkıya bilgilerin ve tekniklerin gelişimine bağlı olacaktır, bilgiler onun evrendeki yerini iyice kavramasını sağlayacaktır, teknikler onun maddi dünya üzerinde kaçınılmaz üstünlüğünü sağlayacaktır. Bu çerçevede insan kendini çevreleyen ortam üzerinde büyük bir etki gücü kazandığı ölçüde varlığını gerçekleştirecektir" (Guy Palayret). Bu durum Rousseau'da öbür aydınlanmacıların tersine bilimler ve sanatlar karşısında belli bir kuşkucu tutumunu getirir. Rousseau *Bilimler ve sanatlar üzerine söylev*'in başlarında şöyle diyordu: "Toplumlar, düşü-

nün bir kere, tehlikeli bir silahı çocuğunun elinden alan anne gibi, doğa sizi bilimden korumak istedi." Gene de Rousseau bilimin kendisiyle değil onun doğayı değiştirme yolunda uygulanışıyla sorunlu gibidir. Bilimi akıllıca kullanmak onun kötü sonuçlar yaratmasını engelleyecektir. Rousseau bir yazısında şöyle der: "Bilimin kendinde çok iyi olduğu apaçıktır; tersini söyleyebilmek için sağduyuyu elden bırakmış olmak gerekir." Filozofun bilimi mahkum etmesi özellikle bilimin yaşamdaki sakıncalı sonuçlarıyla ilgilidir. Bilimin bozucu gücü karşısında Rousseau kurtarıcı bir bilgisizliği yüceltir gibidir. Bu çerçevede Romalıları, Spartalıları, İskitleri över. Tedirginliğin kaynağı şuradadır: insanların çoğu bilgiyi iyiye kullanma eğiliminde değildir. Öyleyse bir bilgi ve erdem karşıtlığından söz edebiliriz. Burada usun sağladığı dışadönük kaba bilgiyle bize erdemli davranışın temelini sağlayan gönül bilgisi arasına bir ayrım koymak gerekir. İnsanı ödevlerine bağlayan ve ona erdemli olmayı sağlayan bu ikinci bilgidir. Rousseau'nun korkusu bilginin kötüye kullanılması ya da basitçe kötü kullanılması korkusudur. "Aydınlanma düşüncesi bilginin gelişimiyle ahlaki iyileşme arasında bir bağ kurar. Rousseau buna katılmaz ve yararlılığını yadsımak için değil, yalnızca ahlaki değerini yoksamak için bilime bir eleştiri yöneltir" (Guy Palayret).

(Bk. ANSİKLOPEDİ, DENEYCİLİK, KLASİKLİK, ÖZGÜRLÜK, USÇULUK)

AYIKLANMA (fr. *sélection*; alm. *Selektion*; ing. *selection*). Çeşitli varlıklar arasında istemli ya da kendiliğinden seçilme. Ayıklanma daha çok aynı türün bireyleri arasında olur. Ayıklanmada kalıcı olanlar ya tam anlamında üstün bir değer gösterenler ya da herhangi bir bakımdan öbür bireylerden ayrılanlardır. Ayıklanma olgusu yaşama en uygun varlıkların ya da güçlü bireylerin yaşamlarını sürdürmelerini sağlar. Darwin ayıklanma ya da doğal ayıklanma olgusunu bir yaşam savaşı olarak belirler. Bu savaşta birbiriyle çekişen güçsüzleri yok olacak güçlüleri kalacaktır.

AYRIKLIK (fr. *disjonction*; alm. *Disjunktion*; ing. *disjunction*). Önermelerin "ya da" ile bağlanması durumu. "Ya da" bağlacı, önermeleri birbirine bağlarken, bu önermelerde bulunan ögeleri birbirinden ayırır. Ayrıklık, birbirinden madde sel olarak ayrılanların yanyana getirilmesiyle oluşur. Ayrık önermeler çok zaman ayrı birer seçenek ortaya koyarlar. "Sezar'ı öldürenler ya canidirler ya da özgürlüğün savunucusudurlar; onlar cani değildirler; öyleyse onlar özgürlüğün savunucusudurlar." Ayrıklık ikilemin bir başka anlatımıdır.

(Bk. İKİLEM)

AYRIM (fr. *différence*; alm. *Differenz*; ing. *difference*). Aralarında bir ya da birkaç bakımdan özdeşlik bulunan şeylerin bir ya da birkaç bakımdan ayrı özellikleri bulunuşu. Ayrım genellikle aynı cinse bağlanan türler arasındaki ayrılıklarla ilgilidir.

AYRIŞTIRMA (fr. *analyse*; alm. *Analyse*; ing. *analysis*). Bir bütünü ögelerine ayırma. Ayrıştırma bilimsel yöntemler bütününün bir parçasıdır. Bilimsel araştırmanın temel çabalarından biri, bütünün parçalarla ve parçaların bütünle ilişkisini görebilmek için bir bütünde parçaları ayrı ayrı saptayabilmek çabasıdır. Ayrıştırma bütünden parçalara gidişle belirgindir ve parçalardan bütüne gidişi belirleyen bileşimle karşıtlaşır, ilkeden sonuca doğru ilerleyen düşünce olmaklatümdengelimle özdeşleşir. Descartes'ın *Yöntem üzerine konuşma*'da verdiği dört yöntem kuralından ikincisi ayrıştırmay la ilgilidir: "İkinci kural: inceleyeceğim güçlüklerden herbirini olabildiğince parçalara ayırmak ve onları en iyi çözümlenebilecek duruma getirmek." En genel anlamda ayrıştırma bir bütünle ilgili özellikleri parçalarından giderek kavramaktır, bu anlamıyla çözümleme dediğimiz işlemle özdeşleşir. *Ayrıştırmalı usavurma* tümdengelimin bir başka adıdır, belli temel önermelerin ya da ilkelerin içerdiği özellikleri dışlaştırmaya yönelik usavurmadır; tasım yöntemleri bu tür usavurmaya karşılıktır. (Bk. BİLEŞİM, TASIM, TÜMDENGELİM, TÜMEVARIM, YÖNTEM)

B

BABAERKİL. Bk. AİLE.

BAĞINTI (lat. *relatio*; fr. *relation*; alm. *Beziehung*, *Relation*; ing. *relation*). Bir nesneyi bir başka nesneye bağlayan ilişki. Çok zaman "ilişki"yle aynı anlamda kullanılır, onun felsefedeki karşılığı sayılabilir. Bağıntılı nesneler aynı düşünce edimiyle tek bir nesne gibi sezilirler. Aristoteles'de bağıntı bir kategoridir. Aristoteles bağıntıyı şöyle tanımlar: "Bağıntı bir yandan çiftin yarımla, üçlünün üçte birle, genel olarak da bir çokluğun askatlarıyla ve aşırının yanlışla ilişkisine denir; öte yandan ısıtabilenle ısıtılabilen, kesebilenle kesilebilen, genel olarak da etkin olanla edilgin olan arasındaki ilişkiye denir. Bağıntı aynı zamanda ölçülenin ölçüyle, tanınabilenin bilgiyle, duyulurun duyumla olan ilişkisidir." Kant'da bağıntı kategori topluluklarından (nicelik kavramları, nitelik kavramları, bağıntı kavramları, kiplik kavramları) biridir ve "töz ve raslantı", "nedensellik ve bağımlılık" (neden ve sonuç), "ortaklık" (etkin'le edilgin'in karşılıklı edimi) ilişkilerini içerir. *Bağıntı mantığı*, yüklem mantığına karşıt olarak, karmaşık önermelerin mantığıdır. Yüklem mantığında "dır" koşacıyla iki kavram arasındaki ilişki ortaya konulur, bağıntı mantığında ilişki daha karmaşıktır. "Ahmet küçüktür" dediğimde yalın bir yüklem cümlesi ortaya koyarken, "Ahmet Mehmet'in babasıdır" ya da "Masa sandalyenin yanındadır" dediğimde daha karmaşık önermeler ortaya koyarım. Klasik tasım yöntemleri bağıntı önermelerinin kullanımına uygun değildir. Paul Foulquié'nin verdiği şu örnek bunu pek güzel ortaya koyar: "İki dördün yarısıdır – Dört de sekizin yarısıdır – Öyleyse iki sekizin yarısıdır."
(Bk. İLİŞKİ, YÜKLEM)

BAĞLAM (lat. *contextus*; fr. *contexte*; alm. *Kontext*; ing. *context*). Bir metnin ortaya koyduğu fikirler düzeni. Bir olguyu belirleyen koşullar toplamı. Her düşünsel yapı, birbirine bağlı fikirlerin ortaya koyduğu bir bütündür, yapının te-

mel anlamı bu zincirleme fikirler arasında kendini duyurur. Daha genel anlamda bağlam belli bir olguyu oluşturan koşullar bütünüdür.

BAĞLAŞIM (lat. *coordinatio*; fr. *coordination*; alm. *Koordination*; ing. *coordination*). Bir araya gelme durumu. Bir sınıflamada aynı sırayı alan kavramların ilişkisi. Bir bütünde parçaların bir amaca göre oluşturulmuş uyumlu düzeni.

BAKIŞÇILIK (fr. *perspectivisme*; alm. *Perspektivismus*; ing. *perspectivism*). Nietzsche öğretisinde bilgimizin gereksinimlerimize göre oluştuğunu ve bu yüzden derin kişisel gerçekleri unutturduğunu öne süren bakış açısı.

BAKIŞIMLILIK (lat. *symetria*; fr. *symétrie*; alm. *Symetrie*; ing. *symmetry*). Yalnızca bir yerinden ikiye katlandığında bütün noktaları çakışan bir geometrik biçimin ya da üst üste konulduğunda tüm noktaları üst üste gelen iki geometrik biçimin karşılıklı durumu. Bir yapıda ya da bir şiirde belli bir ögenin ya da benzer ögelerin yinelenmesi durumu.

BARBARLIK (lat. *barbaries*; fr. *barbarie*; alm. *Barbarei, Barbarismus*; ing. *barbarism*). Uygarlık yoksunluğu ya da eksikliği. Eskiçağ'da Yunanlılar öbür toplumları barbar sayarlardı, hatta Atinalılar öbür yunan kentlerinin insanlarını azçok barbar görürlerdi. Romalılar Roma'yı ve yunan-latin kültürünü dıştan tehdit eden toplumlara barbar diyorlardı, bu toplumların başında da Germenler ve Franklar geliyordu. Daha sonra hıristiyanlar hıristiyan olmayanlara barbar dediler. Barbarlık belli bir topluma özgü olmaktan çok her toplumda uygarlığı önemsemeyen insanlarla ya da topluluklarla ilgili olabilir ve her barbar suçlamasında bir uygar olma savı gizlidir. Toptan barbarlık en eski zamanların işiydi, en eski zamanlarda bazı toplumlar bir bütün olarak uygarlık dışı bir yaşam sürdürebiliyorlardı. Bunlar daha çok toprakla ilişkisi zayıf olan göçebe toplumlardı. Çağımızda büyük ölçüde iktisadi nedenlerden kaynaklanan bir takım toplumsal saplantılardan giderek başka toplumları ezmeyi ve yoketmeyi amaçlayan görüş ve anlayışları da (Nazilik gibi) barbar diye nitelendirmek doğru olur. / A. France: "İnsanların uygarlık dediği şey görenekleri şimdiki durumudur, barbarlık dediği de eski durumlardır." / "A. Malraux: "Avrupa'da dikkatle düzenlenmiş bir barbarlık görüyorum; burada uygarlık fikriyle düzen fikri her gün birbirine karışıyor." / Voltaire: "Bu zavallı genç adamın (Barre şövalyesi) Sokrates'e yaraşır bir yüreklilikte öldüğünü söylüyorlar. Elbette Sokrates ondan daha az övgüye değer; çünkü baldıran tasını sessiz sessiz başına dikmek yetmiş yaşında biri için büyük bir iş değildir, ama yirmi bir yaşında korkunç işkenceler altında ölmek elbet bü-

yük bir yüreklilik ister. Gece gündüz bu barbarlığı düşünüyorum. İnsan genellikle pek adi bir hayvandır, türünden birini yemelerini sessiz sessiz izler, bunlardan hoşnut görünür, yeter ki onu yemesinler; bu kasaplıklara merakın verdiği bir zevkle bakar halk."
(Bk. İNSAN, ÖZGÜRLÜK, TOPLUM)

BARIŞ (lat. *pax*; fr. *paix*; alm. *Frieden*; ing. *peace*). Bireyler, topluluklar ve toplumlar arasında uzlaşma durumu. Filozoflar barış konusunda değişik yorumlar getirdiler. Platon toplumsal barışın kaynağını bireyin iç derinliğinde görüyordu, bir toplumun barış içinde olması da iktisadi düzene dayalı iç dinginlikle ilgiliydi. Yoksulluk, ordunun çok güçlenmesi ya da güçsüz düşmesi toplumları savaş tehlikesiyle yüzyüze getirmekteydi. Eskiçağ'dan bu yana insanlığın geçirdiği deneyler barışın dengeli toplumsal güçlülüğe bağlı olduğunu göstermiştir. Güçlü toplumların güçsüz toplumları ezmesi hiç yadırganmamıştır. Bazıları savaşı insanlık için kaçınılmaz sayarken barışı pek önemsememişlerdir. Herakleitos savaşı doğal ya da evrensel bir zorunluluk olarak belirlemiştir. "Savaş her şeyin anasıdır" diyerek barışı durgunlukla hatta ölümle özdeşleştirirken savaşı bir yaşam ilkesi saymıştır. Hegel de öncü bildiği Herakleitos gibi savaşı zorunlu görür: bireylerin üstünde devletin bulunması bir toplumda düzeni güvence altında tutarken, devletlerin üstünde devlet bulunmaması uluslararası anlaşmazlıkları zorunlu kılmaktadır. Hegel hiçbir zaman "devletler topluluğu" fikrine yanaşmamıştır. Ona göre sürekli barış olmaz ve savaş kaçınılmaz bir şeydir. Ayrıca Hegel güçlü devlet güçsüz devlet ayrımını da bir kaçınılmazlık olarak belirler. Tarihin her döneminde üstün devletler olmuştur, bunlar güçlerini öbürlerine benimsetmişlerdir, zafer onların görevidir. Benzer bir görüşe Friedrich Nietzsche'de raslarız. Kötülüğü "insanın en büyük gücü" sayan Nietzsche, savaşı bir zorunluluk olarak görür. Hegel'den daha ileriye giderek onu bir gereklilik diye belirler, savaş yaratıcı, yenileyici, arıtıcıdır. Bu yüzden barış onun gözünde savaşa geçiş yeri olarak önemlidir: "Barışı yeni savaşların aracı olarak sevmelisiniz. Uzun sürmüş barıştan çok kısa barışı istemelisiniz.". Birçok düşünür savaşı bir kaçınılmazlık sayarken barışı bir durak diye değerlendirir. Örneğin J. Giraudoux barışı "iki savaş arasındaki kesinti" olarak tanımlar. Sürekli barışı tasarlayanlar da vardır. Kant *Sürekli barış tasarısı*'nda yetkin barışın koşullarını araştırır ve bu yolda yetkin bir siyasal kurumun oluşturulmasını öngörür, bu durum devletlerin ilişkilerini düzenleyecek bir kurum olacaktır. Böylesi bir bağlaşma bireyleri dünya yurttaşı kılacaktır. Kant devlet adamlarının yalnızca kendi ülkelerini değil tüm ülkeleri düşündüğü

bir evrensel uzlaşma düzeni tasarlar. / Herodotos: "Kimse savaşı barışa yeğleyecek kadar duygusuz değildir: barış zamanında oğullar babalarını gömerler, savaş zamanında babalar oğullarını gömerler." / B. Franklin: "Hiçbir zaman iyi savaş ve kötü barış olmadı." / Victor Hugo: "Savaş insanların savaşıdır, barış fikirlerin savaşıdır." / G. Clemencau: "Savaş yapmak barış yapmaktan daha kolaydır." / P. Vaillant-Couturier: "Zeka barışı savunur. Zeka savaştan korkar." (Bk. SAVAŞ)

BASİT (lat. *simplex*; fr. *simple*; alm. *einfach*; ing. *simple*). Bileşik olmayan. Ayrı özellikte şeyler barındırmayan. Basit olan ögeleri olmayandır, bunun için ögelerine ayrılamayandır. Değişik parçalardan oluşmuş şeyler basit olamazlar. Felsefede basitle köklü bir biçimde ilk olarak Descartes ilgilendi. Descartes'çı yöntemin özü bilgide basiti yakalamaktır. Basit olan, açık ve seçik bir biçimde kendini gösterendir. Descartes *Usun yönetimi için kurallar*'da basiti hem bir amaç olarak hem bir çıkış noktası olarak koyar. V. kuralda şöyle der: "Bütün yöntem, bazı doğruları bulabilmek için zihnin bakışının kendilerine doğru çevrilmesi gereken nesnelerin konumundadır. Eğer karmaşık ve karanlık önermeleri derece derece en basit önermelere indirgiyorsak ve daha sonra tümünün en basit sezgilerinden kalkarak aynı derecelerde kendimizi bütün öbür önermelerin bilgisine kadar yükseltmeyi deniyorsak yöntemi tam olarak bulmuşuz demektir." VI. kuralda da şöyle der: "En basit şeyleri en karmaşık şeylerden ayırmak ve bu incelemeyi yöntemli olarak sürdürebilmek için doğrudan doğruya birbirinden kalkarak çıkardığımız belli doğruların bulunduğu her terim dizisinde hangi terimin en basit olduğunu belirlemek ve öbürlerinin az ya da çok ya da eşit olarak ondan ne kadar uzakta olduğunu görmek gerekir." Basit, Leibniz felsefesinde monadın niteliği olur: "Monad basit bir tözden başka bir şey değildir, basit, yani parçaları olmayan." (Bk. MONAD, YÖNTEM)

BASTIRMA (fr. *refoulement*; alm. *Verdrängung*; ing. *repression*). Baskı altına alma. Etkisini azaltma. Bir savunma düzeneği olan bastırma bir duygunun, bir eğilimin, bir anının bilinç dışına atılmasıdır. Terimi ilk olarak S. Freud kullanmıştır, ona göre "bastırma kuramı, ruhayrıştırması denilen yapının temel direğidir". Bastırmayı yaratan koşullar olanla olması gereken arasındaki karşıtlıkta ortaya çıkar. Olduğumuzla olmak istediğimiz arasında her zaman bir uyuşmazlık, bir uzaklık vardır. Dış etkilerle kendimizi baskı altına alırız, bastırdığımız her şey gündelik yaşamda düşler biçiminde, eksikli edimler biçiminde (tren kaçırmak, tabak kırmak), sinirlilikler ve takılmalar gibi hastalıklı durumlar biçiminde dışlaşır. Düşleri inceleyen

Freud, onları doyurulmamış eğilimler için doyum kaynağı olarak göstermiştir. Bu doyum, bastırılmış eğilimlerin simgesel doyumudur. Bu simgesel doyum da bastırılmış eğilimlerin simgesel anlatımından başka bir şey değildir. Demek ki engellenmiş eğilimlerimizle oluşan bastırma bir çeşit sansürdür, kendi kendimize uyguladığımız sansürdür, ancak düşte de sansür vardır, her şey simgesel bir dille anlatılır, açık açık anlatılmaz. Öte yandan bastırma bastırılanın etkisini gidermez; daha çok unutma biçiminde kendini gösteren bastırmaya karşılık bazen gerçekdikte karşılığı olmayan anılar üretilir. Bastırılanlar bilince dönme eğilimindedir, bu eğilim genellikle *lapsus*'larla kendini gösterir. Freud'a göre tüm sinirlilikler bastırmalardan kaynaklanır. Hastalığın iyileştirilmesi için bilinçaltı eğilimlerin ruhayrıştırması yoluyla açığa çıkarılması gerekir. Gün ışığına çıkarılan eğilimler yokolup gitmeye mahkumdur. Büyük ölçüde ya da tümüyle toplumsal yasaklardan gelen bastırmalar en çok cinsel konularda kendini gösterir. Konu ne olursa olsun, bilinç altına itilmiş eğilimlerin bilinç alanına getirilmesi ruhsal baskıyı giderecek ve bastırma ortadan kalkacaktır. Ancak bu açığa çıkarmanın arındırıcı bir etkisi olabilmesi için kişinin durumunu değerlendirebilecek bir bilince kavuşturulması gerekir. Freud daha sonra bastırma kuramını *yüceltme* kuramıyla yumuşatmıştır. Mélinand bastırmayla ilgili olarak şunları söyler: "Bir arzu duyduğumuz zaman hiç kuşkusuz iki durum kendini gösterir: ya arzu gerçek bir eyleme dönüşür, bunun için engelin ortadan kalkması yeterlidir; o zaman gerçek anlamda arzunun tarihi bitmiş demektir: O zaman ortaya çıkan eylemdir, hazdır, çeşitli sevinç dolu heyecanlardır, belki de bir tutkudur. Ya da arzu gerçekleşmez, o zaman engel varlığını sürdürmektedir. O zaman arzu ortadan kaldırılmış olmaz, sıkıştırılmış olur; örtülü durumda kalır, çözülme anını bekler. Bu bilinçaltı süre içinde arzunun gözlemleyeni şaşırtacak olan, kişinin kendisinin de anlayamayacağı, bu arada uzaktan uzağa gizil gücün varlığını da tehlikeye düşürebilecek nitelikte çeşitli sonuçları ortaya çıkabilir. Arzunun bu anlamda gerilmiş bir yay gibi varlığını sürdürüşüyle *bastırma* denilen durum ortaya çıkar." (Bk. BİLİNÇDIŞI, LAPSUS, RUHAYRIŞTIRMASI, SAVUNMA DÜZENEKLERİ, YÜCELTME)

BAŞKALDIRMA (fr. *révolte*; alın. *Revolte*, *Empörung*; ing. *revolt*). Yetkeye karşı çıkış. Siyasal anlamda başkaldırma yetkeyi giderme ve bazen de kurulu toplumsal düzeni değiştirme çıkışı anlamına gelir. Devrimi başkaldırmadan ayıran, devrimin bilimsel olarak önceden tasarlanması ve bir sınıfın temsilcilerince gerçekleştirilmesidir. Buna karşılık başkaldırma kendiliğinden bir devinimdir, çok zaman ereksiz bir karşı gelişi anlatır, bazen sınıfsal bir girişimdir, bazen bir

gençlik tepkisidir, çok zaman amaç için her türlü aracı yasal sayan öfkeli bir tutumdur. Ulusal düzeyde başkaldırma genellikle bir zincirleri kırma yönelimidir. Napoléon şöyle der: "Her tutsak edilmiş halka bir başkaldırma gerekir." Camus'nün düşünce dünyasında başkaldırma, aydın insanın varolan düzende yeni olanaklar aramasıdır ve insanın varoluşsal eksiklik duygusundan kaynaklanır. İnsan başeğen değil arayan bir varlık olmalıdır, yaşamın saçmalığı böyle aşılabilir. Birey "dünyada olma" yazgısının boğucu engellerini ancak başkaldırmayla giderebilir. "Bilinç başkaldırmayla gün ışığına çıkar" der Camus. Bu da insanın gerçek etkinliğinin başkaldırmada kendini göstermesidir. "Nedir başkaldıran insan? Başkaldıran insan hayır diyen insandır. Yadsımasına yadsır ama vazgeçmez. Ama o aynı zamanda daha ilk çıkışında evet diyen insandır. Tüm yaşamı boyunca buyruklar almış bir köle birdenbire yeni bir buyruğu uyulmaz bir buyruk olarak görüverir." Camus hıristiyan dinini de başkaldırmaya karşıt bir adanış inancı olduğu için adaletsiz sayar: "Hıristiyanlık özünde bir adaletsizlik öğretisidir (bu onun çelişkili büyüklüğüdür). Masumun adanışı üzerine ve bu adanışın benimsenmesi üzerine kurulmuştur. Buna karşılık adalet başkaldırma olmadan gerçekleşmez." Camus başkaldırmayı bir düzenleyici olarak düşünür, ona kargaşacı bir anlam yüklemez: "Bizim gündelik deneyimimizde başkaldırma 'cogito'nun düşünce düzeninde oynadığı rolü oynar; o ilk apaçaklıktır. Ama bu apaçıklık bireyi yalnızlığından çıkarır. O tüm insanlar üzerinde ilk değeri kuran ortak bir bağdır. Başkaldırıyorum, öyleyse varız." Başkaldırma Nietzsche felsefesinde de insanın kendisini aşmasıyla ilgili bir karşı çıkma olgusuydu. Nietzsche "Başkaldırma kölenin soyluluğudur" der. (Bk. DEVRİM)

BAŞKASI (fr. *autrui*; alm. *andere*; ing. *other*). Ben'den ayrı olan nesnelerin ya da öznelerin ben'e karşı durumu. Başkası, ben'in zorunlu karşıtıdır, öznellik açısından insanın dünyayla ilişkisinde kendini gösteren karşı kutuptur. Öznelliğin merkezi olan ben'in karşısında başkasının varoluşu sorunu varoluşçu felsefenin temel sorunlarındandır. Sorunun özünde öznelliğimizin başkalarına nasıl açılacağı, öznel bilgimizin başkalarına nasıl iletileceği konusu vardır. Jean Wahl'in belirlediği gibi, "Onu doğrudan doğruya iletemeyiz, onu ancak dolambaçlı yollardan, bir çeşit örtülülükle iletebiliriz." Hiçbir durumumuz, hiçbir davranışımız saydam değildir. "Ruh dolaylı olarak açınabilir, çünkü dışla ilgili hiçbir şey içi tümüyle açınlayamaz. Her zaman geriye gizli bir şey kalacaktır." Kierkegaard Tanrı'nın da insanlara kendini doğrudan doğruya açınlamadığını bildirir. İletişim eksikliği sorunu böylece yanlışanlama sorununa dayanır. Sören

Kierkegaard'a göre Tanrı'yla insan arasında iletişim eksikliğinden gelen uçsuz bucaksız bir yanlışanlama vardır. İletişimsizlik tüm varoluş filozoflarında aynı kesinlikte değildir. Jaspers doğrudan doğruya iletişimi olası görür, bunun için soruna kavgalı aşk kavrayışını ekler. Aşk bir iletişim alanıdır, bu alanda öznellik çatışkı içinde iletilir. Her birey sevdiğini yenmek, altetmek ister, bunun için onunla kavgaya girer. Ruhlar kavgada birbirlerini yaratırlar. "Başkası hiçliktir" ya da "başkası cehennemdir" diyen Jean-Paul Sartre başkasını ben'in bir bağlılaşığı olarak alır: "Kendim üzerine herhangi bir doğru elde edebilmem için başkasından geçmem gerekir. Başkası varoluşum için kaçınılmazdır, kendim üzerine sahip olduğum bilgide de." Sartre da aşktan söz eder, ancak iletişimi her zaman eksikli bir olgu olarak görür. Ona göre her şeyden önce bir bedenimin olması dış dünyayla ilişkimi olası kılar. Başkasıyla ilişki en yetkin biçimde *başkasının bakışı*'yla, bu bakışın bize verdiği utanma duygusuyla kurulur. Başkasının bakışı bizi nesneye indirgemeye çalışır. Biz de başkasının bakışı karşısında nesneye indirgenmemeye bakarız. Merleau-Ponty de başkasını ben olmanın ve toplumsallığın zorunlu koşulu olarak belirler: "Kültür nesnesinde, bir ortaklık örtüsü altında, başkasının yakın varlığını duyarım." Başkasının bedeni "bir davranış taşıyıcısı" olarak kültür nesnelerinin başında gelir. Başkası benim karşımda sorunlu bir varlık olarak yer alır ve nesnel düşünce için bir güçlük ortaya koyar. O benim için hem bir kendinde şey hem bir kendi için şeydir: "Başkasının davranışı, hatta başkasının sözü başkası değildir. Başkasının kederi ve öfkesi onun için ve benim için tam tamına aynı anlamı içermez." Merleau-Ponty şöyle der: "İnsan genellikle bedenini göstermez, bunu yaptığında bazen korkuyla bazen de çekici olma eğilimi içinde yapar. Sanır ki bedeninde gezinen yabancının bakışı onu kendinden çıkaracaktır ya da tersine bedeninin sergilenmesi başkası'nı savunmasız biçimde ona bırakacaktır, o zaman da başkası köleliğe indirgenmiş olacaktır. Utanç ve utançsızlık, köleninkiyle efendininkine benzeyen bir ben ve başkası diyalektiğinde yer alır böylece; bir bedenim olmakla başkasının bakışı altında nesneye indirgenebilirim ve onun gözünde kişi sayılmayabilirim ya da tersine onun efendisi olabilirim ve bu defa ben ona bakabilirim, ancak bu efendilik bir açmazdan başka bir şey değildir, çünkü değerim başkasının arzusuyla anlaşıldığında başkası benim kendisiyle tanınmayı istediğim kişi değildir artık, büyülenmiş bir varlıktır, özgürlüksüzdür, böyle olmakla benim değerimi bilebilecek gibi değildir. Bir bedenim olduğunu söylemem, bir nesne olarak görülebileceğimi ve bir özne olarak görülmeye çalıştığımı, başkasının benim efendim ya da kölem olabileceğini

söylememdir, öyle ki utanç ve utançsızlık bilinçlerin çoğunluğunun diyalektiğini açıklar ve metafizik bir anlam taşır." Buna göre benim bedenim ve başkasının bedeni bir olgunun tersi ve yüzü gibidirler. Böylece "başkası" bu durumda "insan eyleminin bir merkezi" olacaktır. Dil özel olarak başkasının algılanmasında çok büyük etkendir, başkasıyla aramda bir orta yer oluşturur ya da "benim düşüncem le onun düşüncesi tek bir doku oluşturur". (Bk. BEDEN, VAROLUŞÇULUK)

BEDEN (yun. *soma*; lat. *corpus*; fr. *corps*; alm. *Körper*; ing. *body*). Canlı varlıkların maddesel yanı. İnsanın cisimsel yapısı. İnsan ruhsallığına karşıt olarak insan organizması. Birçok dilde "beden"le "cisim" eşanlamlıdır, bu dillerde canlı bir varlığın, özellikle insanın cisimsel yapısıyla canlı ya da cansız organik bir bütünlüğün maddesel yapısı aynı kavramda toplanır. Düşünce tarihi boyunca düşünürler insan bedenini herhangi bir "beden" ya da "cisim"den ayırarak yüceltmişlerdir. Dinci bakış açıları insan bedenini Tanrı'nın değerli yaratısı olarak yüceltirken onu yüce tanrısal değerler yanında ikinci plana iterler. İnsanı bir beden-ruh bütünü sayan hıristiyan düşüncesi bedenin hazza yönelik etkinliklerini mahkum eder, cinsel hazzı hor görür, cinsel ilişkiyi bir üreme aracı olarak değerlendirir. Aziz Augustinus aşkın temelinde varsaydığı iğrençliği şöyle belirtmeye çalışır: *"Inter fecet et urinam nascimur"* (Bokla sidik arasında doğduk). Aziz Tommaso kadın ve erkek ilişkisi dışında tüm cinsel etkinliği, evlilik dışında da tüm kadın ve erkek ilişkisini, evlilikte cinsel hazzı mahkum eder. Descartes insanı bir bedenruh bütünü sayan görüşe karşı çıkarak bu iki tözü birbirinden ayırır, bunların kozalaksı bezde birbirine kavuştuğunu öne sürer. Çağdaş varoluşçu felsefeler çağdaş ruhbilimsel gelişmelerin de etkisi altında, insan bedenini davranışla dışlaşan anlamların alanı olarak görürler, *başkası*'nı ya da *başkasının beni*'ni bana ileten bir belirtici olarak değerlendirirler. İnsan bedeniyle ilgili en ayrıntılı araştırmaları Maurice Merleau-Ponty'de buluruz. Maurice Merleau-Ponty *Algının olgubilimi*'nde "Bedenim uzamda yanyana gelmiş organların bir toplamı değildir benim için" der. "Bedenim beni dünyaya açan ve ba-na durum aldıran şeydir." Maurice Merleau-Ponty insan bedenini eşyadan ayırır: "Ben hiçbir zaman tümüyle dünyada bir şey olmam, eşya olarak varoluşun dolgunluğu eksiktir her zaman bende, benim kendi tözüm benden içsellikle kaçar ve her zaman bazı eğilimler kendini gösterir. Bedensel varoluş 'duyu organları' taşıyan bir şey olmakla hiçbir zaman kendinde dinginliğe ulaşamaz, o her zaman etkin bir hiçlikle çalıştırılmış durumdadır, sürekli olarak bana yaşam önerisinde bulunur ve doğal zaman her geçen saniyede hiç durmadan gerçek olayın boş

biçimini çizer."
(Bk. BAŞKASI)

BEĞENİ (lat. *gustus*; fr. *goût*; alm. *Geschmack*; ing. *taste*). Herhangi bir açıdan estetik nesneyi belirleyebilme gücü. Herhangi bir nesneyi estetik açıdan çekici ya da itici bulma yatkınlığı. Beğeninin kaynağı duyarlılıkta, duyu verilerinin sağladığı hazdadır. Her beğeni birçok güzel deneyimle elde edilmiştir, gücü bu deneylerin sağlıklılığından gelir. Diderot şöyle der: "Büyük bir beğeni büyük bir duyuşu, uzun bir deneyi, onurlu ve duyarlı bir ruhu, yüksek bir düşünselliği, biraz karamsar bir kişilik yapısını, nitelikli organları gerektirir." Chateaubriand beğeniye daha gizemli bir anlam verir. "Beğeni dehanın sağduyusudur" der. İnsanın bir beğeniye sahip olması herhangi bir nesne karşısında estetik yargılar ortaya koyabilme gücüne ulaşmış olması demektir. Yetkin bir beğeni uzun deneylerle elde edildiğine göre, en yetkin beğeni sanatçının beğenisi diyebilir miyiz? Flaubert şöyle der: "Sanatımda deneylerim arttıkça bu sanat benim için bir işkence oluyor; imgelem değişmeden kalıyor ve beğeni büyüyor. Mutsuzluğun kaynağı bu. Sanırım pekaz insan edebiyattan benim kadar acı çekecektir." Beğeninin kökeni duyarlılıkta da olsa, onu besleyen ve güçlü kılan, ona özelliklerini ya da kişiliğini kazandıran duygu-düşünce etkinliğidir. Duyumsaldan duygusala, duygusaldan düşünsele uzanan çizgide beğeni estetik yargıları belirleyici bir güç olarak ortaya çıkar, bu yüzden estetik yargılara *beğeni yargıları* adını da verebiliriz. Vauvenargues "Beğeni duyguyla ilgili şeyleri doğru yargılama yatkınlığıdır" diyerek sorunu duygusalda sınırlar, d'Alembert deha ve beğeni ayrımı yaparak dehayı "yaratıcı duygu", beğeniyi de "yargılayıcı duygu" olarak belirler. Beğeni herhangi bir yatkınlık olmaktan çok bir *yetidir, ancak özellikleri kişiye göre* değişen bir yetidir. Diderot beğeniye ahlaki bir anlam da verir, ona göre "Beğeni güzellikler yaratmaktan çok yanlışları ortadan kaldırır." Şu formül her zaman geçerli gibidir: *"De geustibus et coloribus non disputandum"* (Beğeniler ve renkler tartışılmaz). (Bk. ESTETİK, YARATMA)

BEHAVIOR'CULUK. Bk. DAVRANIŞÇILIK.

BELİRLEME (lat. *determinatio*; fr. *détermination*; alm. *Bestimmen, Bestimmung*; ing. *determination*). Belirgin kılma. Bir şeyin doğasını ve anlamını ortaya koyma. Herhangi bir açıdan bir çözüme ulaşma. Kuşku evresinden sonra gelen çözüm.

BELİRLENİMCİLİK (fr. *déterminisme*; alm. *Determinismus*; ing. *determinism*). Her olgunun bir nedene bağlı olduğunu, aynı nedenlerin aynı sonuçları doğurduğunu ileri süren ilke ya da öğreti. Belirle-

nimcilik olguların değişmez bir düzende gerçekleştiği fikrine dayanır. Bu düzen elbette olgular arasındaki ilişkileri hiçbir boşluk bırakmayacak biçimde belirleyen bir düzen olmalıdır. Doğa olaylarının gözlemlenmesi bu fikri doğrular gibidir: su belli koşullarda yüz derecede kaynar, elimden bıraktığım herhangi bir nesne yere düşer. Bilimsel buluşların kesinliği, bir başka deyişle bilimsel çalışmalarla bazı şaşmaz yasaların ortaya konuluşu belirlenimci düşünceye gerekçeler sağlamıştır. Belirlenimci görüş olgular arasındaki şaşmaz ilişkilerin varlığını benimserken bu şaşmazlığın ya doğadan geldiğini ya da insan zihninin yapısına bağlı olduğunu bildirecektir. Buna göre gerçekçi bakış açısının belirlenimcilik kavrayışı ülkücü bakış açısınınkinden elbette değişik olacaktır. Ülkücü bakış açısının temelinde çok zaman dinci görüş yer alır. Aziz Augustinus'a göre, başımızdan bir kıl düşse bunda Tanrı'nın parmağı vardır. Belirlenimci bakış açısı sözkonusu şaşmazlığı daha çok doğal temele, evrensel düzenin özelliklerine bağlamak eğilimindedir. Belirlenimciliğin kökleri Platon'a, Aristoteles'e, hatta daha önceye uzanır. Evrenin Thales'de Su'dan, Anaksimandros'da Sonsuz'dan, Anaksimenes'de Hava'dan gelişi, Herakleitos'da *Logos*'un tüm oluşumu düzenleyişi, Platon'da *Demiurgos*'un yaratıcı ya da düzenleyici ilke olarak evreni kuruşu, Aristoteles'de evrenin İlk Devindirici'yle başlayan kuruluş düzeni, Stoa'cılarda evrene kesin ussal düzenini veren *Logos* belirlenimci bakış açısıyla ilgilidir. Stoa'cı Marcus Aurelius'da belirlenimci düşüncenin azçok kesin bir biçimde formüllendiği görülür: filozof, olaylar arasında zincirleme bir bağlantı varsayar. Yeniçağ'la başlayan mekanikçi düşünce de kendiliğinden belirlenimciliğe bağlanır: mekanik ilişkilerin kesinliği evrende her zaman şaşmaz bir düzenin varolduğunu düşündürmüştür. Descartes'da Tanrı katı bir mutlak özgürlük alanıdır, kendinde tanrısal bir şeyler bulunduran ve özgür seçiş'e sahip olan insan ruhu da belli bir ölçüde özgürdür, madde dünyasıysa tam anlamında bir belirlenim düzeni ortaya koyar. Madde-ruh karşıtlığında, belirlenmişlik-özgürlük karşıtlığı ortaya çıkar. Evrende her yerde görülen bu çelişkili durum ancak Tanrı katında ortadan kalkacaktır. Bu çelişkiyi Spinoza kökten siler. Belirlenimcilik belki de en katı anlatımını Spinoza'da bulur. Tanrı'da yetkin, sonsuz, tek, zorunlu, basit, devinimsiz, ölümsüz, bağımsız olma niteliklerini gören Spinoza heptanrıcı bir varlık kavrayışı geliştirerek ve böylece tektanrıcı din kavrayışına kökten karşı çıkarak tüm varlıkta kesin bir belirlenim düzeni bulunduğunu göstermeye çalışır. Ruhla beden arasında, ona göre, anlatımını Tanrı'da bulan karşılıklı bir bağımlılık vardır, böylece ruh ve beden denilen biçimler ya da nitelikler bizim Dünya'mıza özgü ayrı ve bütünsel tözler olmakla birlikte tek bir tözün, tanrısal tözün iki ayrı biçimi, iki ayrı

açınımı olurlar. Böylece düşüncelerimiz, bedensel edimlerimiz ve toplumsal eylemlerimiz genel bir düzene, ölçülü biçili bir düzene tam olarak uyarlar. Bu yüzden yaşadığımız dünyada özgürlük diye bir şey yoktur. İnsanoğlu akışı yasalarla kesin belirlenmiş bir evrende yaşamakta, onun gereklerine uymaktadır. Leibniz evreni bir belirlenimler düzeni olarak tanımlarken bu düzenin yaratıcısı Tanrı'yı ve bu düzende Tanrı'dan sonra en üst basamakta yer alan insanı özgür sayar. Her şeyin hem örneği hem yaratıcısı olan, öncesel uyum'un da kurucusu olan, kendinde sonsuz sayıda evren olasılığı bulunan Tanrı olası dünyaların en güzeli olan dünyamızı yaratırken, usun ilkelerine sahip olan ve böylece tanrısallığın bilincine ulaşabilen özgür insanı da yaratmıştır. Leibniz'de evrenin belirlenmiş düzeni insanın özgürlüğüyle karşıtlaşmaz. Kant felsefesi de temelde Leibniz ve Spinoza felsefeleri gibi bir belirlenim felsefesidir. Kant, Spinoza gibi düşünmez, evreni tek olası evren olarak görmez, Leibniz gibi düşünür, evreni bir belirlenim alanı görmekle birlikte olası bir temele dayandırır. Ne olursa olsun evrende kesin bir belirlenim düzeni bulan her düşünce insan ruhsallığını ve hatta tüm ahlak alanını ve tüm insan yaşamını belirlenimcilik çerçevesinde koşullanmış görme eğiliminde olacaktır. Claude Bernard bilim kavrayışını belirlenimcilik kavrayışıyla özdeşleştirerek şöyle der:

"Bilimde yani belirlenimcilikte şeylerin mutlak ve zorunlu ilişkisine tüm olgularda olduğu gibi canlı varlıklarla ilgili olgularda da inanmak gerekir." Ona göre evrende tam bir belirlenim vardır: "Şunu deneysel bir belit olarak benimsemek gerekir: kaba cisimlerde olduğu gibi canlı varlıklarda da her olgunun varoluş koşulları mutlak bir biçimde belirlenmiştir. Bir başka deyişle bir olgunun koşulu bir defa bilindi ve yerine getirildi mi bu olgu deneycinin istemine göre her zaman ve zorunlu olarak gerçekleşebilecektir." Claude Bernard belirlenim düzenini ortaya koyma yolunda istatistik yöntemlere karşı çıkar: "İstatistik ancak sanıya dayalı bilimler yaratabilir, o hiçbir zaman etkin ve deneysel bilimler, yani belirlenmiş yasalara göre olguları düzenleyen bilimler ortaya koyamayacaktır." Bu kesin belirlenimci görüş çağdaş fizikte, özellikle çağdaş küçükfizikte pek de geçerli değildir. Gaston Bachelard belirlenimciliği zihnin deney dünyası üzerinde tümleyici tutumu olarak görür, ona göre küçükfizikte şaşmaz bir biçimde gösterebileceğimiz olgular yoktur. Louis de Broglie bu konuda şunları söyler: "Kuanta fiziği kendi alanı olan çok küçük çerçeveli olgular arasında gözlemlenebilir olgularla ilgili belirlenimciliği yani yetkin öngörüyü bulabilecek yapıda değildir." (Bk. BİLİM, GERÇEKÇİLİK, MEKANİKÇİLİK, NEDEN, NEDENSELLİK, OLGU, TANRI, ÜLKÜCÜLÜK, YASA)

BELİRLENMEZCİLİK (fr. *indéterminisme*; alm. *Indeterminismus*; ing. *indeterminism*). Tanrı'da ve insanda özgür seçişin varlığını benimseyen, olgular düzeninde şaşmaz ilişkilerin varlığını yadsıyan öğreti. Belirlenmezcilik, belirlenimciliğin karşıtı olarak, insan isteminin özgür olduğunu, insanın kendi seçimlerini kendi dileklerine, kendi öngörülerine göre yapabileceğini savunur. Belirlenmezci görüş, doğadaki akışı nedensellik ilişkisi içinde görmeyen yani onları belli yasaların güdümüne bağlamayan bir bakış açısı olarak özgürlükçülüğe bağlanır. Atom biliminde belirlenmezci anlayış tek bir elektronun devinimini belirlemenin olanaksız olduğunu, ancak elektron demetlerinin devinimlerini belirleme olanağının bulunduğunu benimser. Bu çerçevede öngörü tek bir öge üzerinde değil, bir ögeler topluluğu üzerinde olasıdır. (Bk. BELİRLEME, BELİRLENİMCİLİK, NEDENSELLİK)

BELİRLEYİCİ (fr. *caractéristique*; alm. *Charakteristik*; ing. *characteristic*). Fikirleri ve ilişkileri belirtenlerle ya da harflerle gösterme sanatı. Bu fikir Leibniz felsefesinde büyük bir önem kazanmıştır. Descartes'çı bir anlayışla Leibniz varolan her şeyi *a priori* olarak açıklayabilecek olan matematik türünden bir bilim tasarlar; öyle bir şey olabilmeli ki insan zihnitüm sorunları matematikte olduğu gibi apaçık çözebilmeli. Burada Leibniz'in Descartes'daki apaçıklık kavrayışını benimsediğini görürüz. Belirleyici ya da *evrensel belirleyici* Leibniz'de her kapıyı açacak bir açkı gibidir. Usavurmaların yerine matematik hesabı koyan Leibniz simgesel bir dil, bir belirtenler dili oluşturmaya yönelir. Belirtenleri kullanmanın bir kolaylığı vardır; onları kullanırken anlamlarını düşünmemiz gerekmez. Simgelerin oluşturduğu bu genel bilim kurulduğu zaman tartışma diye bir şey kalmayacak, tartışmanın yerini hesaplaşma alacaktır. Leibniz'in bu düşü kolay gerçekleşebilecek bir düş değildi. (Bk. DİL, SİMGE, YÖNTEM)

BELİRLİ (fr. *déterminé*, *défini*; alm. *bestimmt*; ing. *determinate*, *definite*). Herhangi bir açıdan bir çözüme ulaşmış olan. Nedenselliğin kesin etkisinde bulunan. Başka şeyle karışmayacak biçimde ortaya çıkmış olan. Belirsiz'in karşıtı. (Bk. BELİRLENİMCİLİK, BELİRSİZ)

BELİRSİZ (fr. *indéterminé*, *indéfini*; alm. *unbestimmt*; ing. *indefinite*). Herhangi bir açıdan bir çözüme ulaşmış olmayan. Nedenselliğin etkisinde bulunmayan. Bir başka şeyle karışabilen. Belirli'nin karşıtı. (Bk. BELİRLİ)

BELİRTİ (lat. *signum*; fr. *signe*; alm. *Zeichen*; ing. *sign*). Herhangi bir şeyi tanımamızı sağlayan nesne. Belirti, düşünülen ya da isteni-

len bir şeyi tanıtıcı maddi, biçimsel ya da işitsel nesnedir. Göz önünde bulunmayan ya da algılanması olası olmayan bir şeyi anımsatan her şey belirtidir. Condillac belirtileri ikiye ayırır: *doğal belirtiler* doğa yasalarına bağlıdır, doğal koşulların ortaya koyduğu ya da doğal düzende ortaya çıkan, doğal bir olayı ya da oluşumu gösteren belirtilerdir (duman ateşin belirtisidir); *yapay belirtiler* istemli olarak ya da anlaşmalı olarak koyulmuştur (müzik belirtileri, cebir belirtileri). Her belirti herhangi bir şeyi, durumu ya da ilişkiyi görmeye ya da tanımaya yarar.

BELİRTİBİLİM (fr. *sémiologie* ya da *séméiologie*, bazen *sémiotique*; alm. *Semiologie*; ing. *semiology*). Toplumsal yaşamda belirtilerin ya da göstergelerin gelişimini ve etkisini inceleyen bilim. Belirtibilim çok geniş çerçeveli bir bilimdir, hekimlikte özel bir yer tutar. Hekimlikte belirtibilim hastalıkların belirtileriyle ilgili araştırmaları içerir. Kültür düzeyinde bu bilim toplumsal ruhbilimin bir bölümünü oluşturur ve dilbilimci Ferdinand de Saussure'ün tanımıyla "toplumsal yaşamdaki belirtilerin yaşamını inceler". Belirtibilim toplumsal yaşamın pekçok alanında geçerli duruma gelmiştir: denizyolu, karayolu, havayolu, demiryolu taşımacılığıyla ilgili belirtibilim araştırmaları gün geçtikçe gelişmektedir. Toplumsal, siyasal, iktisadi alanlarda belirtibilim önemli bir yer tutarken dilbilimle ilgili (biçim, yapı vb) belirtibilim büyük bir yaygınlık kazanmaktadır. Saussure şöyle der: "O (belirtibilim) belirtilerin ne anlama geldiğini, onlara hangi yasaların egemen olduğunu öğretecektir.(...) Dilbilim bu genel bilimin yalnızca bir parçasıdır, belirtibilimin ortaya koyacağı yasalar dilbilime de uyarlanır olacaktır ve dilbilim böylece insan olgularının bütününde çok iyi tanımlanmış bir alana bağlanacaktır." (Bk. DİL, DİLBİLİM)

BELİT (lat. *axioma*; fr. *axiome*; alm. *Axiom*; ing. *axiom*). Apaçık olan, doğruluğu herhangi bir göstermeyi gerektirmeyen önerme. Genel olarak tartışma dışı tutulan temel önermelere de belit denir, bu durumda belitin anlamı konutunkine yaklaştırılmış olur. (Bk. KONUT)

BELLEK (lat. *memoria*; fr. *mémoire*; alm. *Gedächtnis*, *Erinnerung*; ing. *memory*). Bilgileri ya da anıları saklama yetisi. Bellek geçmişimizdir, geçmişimizle ilgilerimizin sürdürülmesiyle belirgindir. O yalnızca bir saklayıcı değil, aynı zamanda bir anımsayıcıdır. Bergson geçmişin sunumsuz anımsanışıyla *(alışkanlık belleği)* geçmişin geçmiş olarak anımsanışını *(anı belleği)* birbirinden ayırır. *Duygu belleği* daha önce yaşanmış olan duyguların yeniden ortaya çıkmasıyla belirgindir. İlkel yaşamsal düzeyde bellek insanda ve hayvanda ortaktır, alışkanlığın yasalarıyla belirlenmiştir, ilkel du-

yumun ve devinimin anılarıyla ilgilidir. Bu anılar belli bir tarihsel düzende sıralanmış değildir. Henri Delacroix birbirine sıkı sıkıya bağlı iki kavramı, "alışkanlık"la "bellek"i birbirinden ayırırken şöyle der: "Bellek her şeyden önce sürerliktir, saklamadır, direngenliktir. Gerçekten her türlü direngenliği alışkanlık diye adlandırıyorsak, bellek alışkanlıktır. Ancak alışkanlık özel türde bir direngenliktir, bellek alışkanlıktan daha başka bir şey olmalıdır. Alışkanlık bir işlem kuralını, bir eylem biçimini kurmaktır, elde etmektir. Onun zekayla yakınlığı bir noktada kendini gösterir. Ayrım alışkanlığın kendine yetmesinde ve kendine yönelmemesindedir. Alışkanlık yayılmaz, mantıksal bir evrende kendini açıklamaz.(...) Alışkanlıkta olgu, ne olursa olsun, kendi özel yaşamını, kendi kişisel ruhunu uygulamalı kullanımın yararına yitirir. Bir teknik kuran alışkanlık, zihinsel bir makine, bir yapabilme aracı oluşturur.(...) Bellek zamanın bilincidir.(...) Bellek tümüyle zamanın düzenine yönelir. O, zamana göre düşüncedir." Paul Guillaume bu konuda şöyle düşünür: "Yaşamı tümüyle içgüdülerin belirleyiciliğinde bulunan bir varlık varolabilseydi, bu varlık mutlak bir biçimde organik ya da dış kaynaklı *şimdiki uyaranlar*'a bağımlı olacaktı. O *şimdi*'de yaşayacaktı. Birçok defa aynı durumla karşı karşıya kaldığında aynı biçimde davranacaktı. Bellekle donanmış bir varlıkta, bireysel geçmişin şu ya da bu biçimde varlığını sürdürdüğü bir varlıkta içgüdülerin sağladığı uyuma yeni bir uyum katılacaktır. Bu uyum *kalıtsal* değil *edinilmiş*, *özgül* değil *bireysel*, *katı* değil *bükülgen* bir uyumdur.(...) Bellek olmasaydı gerçek anlamda ruhsal yaşam olmayacaktı: ne *alışkanlıklar* olacaktı ne de *bilgiler* olacaktı." Norman L. Munn da bellekle ilgili şunları söyler: "Bellek olmasaydı en azından biyolojik anlamda öğrenme diye bir şey olmayacaktı. Yinelenen her durumda tepki her zaman tam tamına benzer olacaktı. Bir başka deyişle, her yeni denemede organizma ilk defa davrandığı gibi davranacaktı." Bilinçaltı düzeyinde bellek düşlerle ve çılgınlıklarla ilgili bellektir ve bilinçaltının yasalarıyla koşullanmıştır, kişisel olmakla birlikte tarihsel düzenden yoksundur. Toplumsal düzeyde bellek tam olarak yere ve zamana uyarlanmayla belirgindir. Ussallık ve tarihsellik bu düzeyde kesin belirleyicidir. Bellek insanda duygusal-düşünsel yaşamın temelini oluşturur, onsuz insan yaşamı olası değildir. Alışkanlıklar, ustalıklar, beceriler onunla elde edilir, bilgi onunla olasıdır. İyi bir belleği olmak iyi düşünebilmenin başlıca koşuludur. Eğitimbilimin temel sorunlarından biri yetkin bir belleğin nasıl sağlanabileceği sorunudur. "Bellek eğitimi" sorunu eğitimbilimde önemli bir yer tutar. Bilgilerimizin ya da anılarımızın belli bir düzende yerleştiği ve bilince çıkmak üzere beklediği bu yeti zamanla kazanılır. Bellek ilk üç yaşta bulanıktır, bu dönemde geçmişle şimdiyi, ger-

çekle düşseli ayırma olanağı yoktur: çocuk gördüğü düşü gerçeklik gibi algılar. Erişkinlik döneminde mantık kurallarının gelişip yerleşmesi toplumsal çerçeveli güçlü bir belleğin kurulmasına yol açar. Ancak belleğin yetkinliği her şeyden önce sinir sisteminin sağlıklılığına bağlıdır. Her kişinin belleği o kişinin çabalarına, eğilimlerine, seçimlerine, yaşayış biçimine göre biçimlenir, kişilik ayrımlarının kökeninde bu biçimleniş vardır. Gerçekte bellek ruhsallığımızın bir yüzüdür, onu bütünden ayrı düşünmek doğru olmaz: bellek öbür yetiler gibi bir yetidir, onlarla bir bütün oluşturur. Bellek bilgileri ve anıları saklama yetisi olduğu ölçüde bir unutma yetisidir. Bellek gereksiz yüklerini sezdirmeden atar. Gelişigüzel doldurulan bellek sağlıklı bir bellek olmayacaktır: en iyi bellek az ve öz bilgiyle donanmış bellektir. Aşırı doldurulmuş bellek düşünceyi iyiden iyiye zora sokar. Chateaubriand bu yüzden "Bellek çok zaman aptallığın niteliğidir" der. Öyleyse belleğin sağlıklılığını güvence altında tutan etkenlerden biri de unutuştur. İyi bir bellek gereksiz bilgileri, eskimiş, artık kullanılmaz olmuş bilgileri ya da "bir önceki" bilgileri kendinden siler. Ancak unutuş her zaman istenilen bir şey olamaz: bellek bazen silinmemesi gereken bilgileri de siliverir. Bu yüzden belleğin eksikli bir yeti olduğu düşünülmüştür. Bir çin atasözü "En solgun mürekkep en güçlü bellekten daha iyidir" der. Doğru yargılar güçlü bir belleği gerektirir. Yargılama yetisi bir karşılaştırma yetisidir, bir bağlama ve ayırma yetisidir, onun gereci bellekteki şeylerdir. Böylece bir bellek-yargı ortaklığı yanında bir bellek-yargı karşıtlığı ortaya konulur. Ölçüsüz ve düzensiz geliştirilmiş bir bellek yargıyı zorda bırakacaktır. Charles de Saint-Evermond bu sıkıntıyı şöyle dile getirir: "Yaşam her çeşitten kitaplar okuyabilmek ve belleğini yargının zararına pekçok şeyle doldurmak için çok kısa." Bu konuda La Rochefoucauld insanlara genel bir eleştiri yöneltir. "Herkes belleğinden yakınıyor, kimse yargı gücünden yakınmıyor" der. Belleğin gücünü ortaya koymak için yöntemler geliştirilmiştir: *bellek testleri* bu amaçla kullanılan düzenli sınamalardır. Bunların en çok kullanılanları görseldir, sözcüklere ya da geometrik biçimlerle oluşturulmuştur. / Charles Dickens: "Her insan belleği acılarla ve karışıklıklarla doludur." / Charles Péguy: "Bellek ve alışkanlık ölümün öncüsüdür." / Corneille: "Yalan söyledikten sonra iyi bir bellek gerekir." / Montaigne: "Belleğine güvenmeyen yalan işine bulaşmamalı diye boşuna dememişler." / Etienne Pasquier: "Tüm ciddi yalancılar foyaları ortaya çıkmasın diye iyi bir belleğe sahip olmalılar." / George Sand: "Yazın, dehanız varken, belleğiniz değil de Tanrı size yazdırırken." / Paul Valéry: "Yaşamımız gezginse belleğimiz yerleşiktir." / Alfred Jarry: "Unutuş belleğin kaçınılmaz koşuludur." (Bk. ALIŞKANLIK, ANI, BELLEKYİTİMİ, DÜŞÜNCE,

EĞİTİM, UNUTUŞ, YARGI)

BELLEKYİTİMİ (fr. *amnésie*; alm. *Amnesie*; ing. *amnesia*). Bellek zayıflığıyla belirgin anımsama güçlüğü. Bellekyitimi tüm bellekle ilgili olduğu zaman *bütünsel*, belli bir anılar sınıfıyla (özel adlar, tarihler, duyumlar vb) ilgili olduğu zaman *parçalı* olarak nitelendirilir. Bellekyitimi hem bir anımsama güçlüğü hem bir anılaştırma güçlüğü ortaya koyar. Beyin zedelenmesi, beyin sarsıntısı, ruhsal bozukluklar, sara, histeri, şizofreni, genel felç, bunama gibi etkenler bellekyitimine yol açabilir. Beyin sarsıntısında ortaya çıkan bellekyitimi bir karşısarsıntıyla ortadan kalkabilir. Bellekyitiminin giderilmesinde anıları çağrıştırmaya dayanan ruhayrıştırması etkili olabilir. Bellekyitimi büyük çeşitlilik gösterir. Bazen anılar oluşur ve silinir, bazen eski anılar silinip yenileri kalır. Bellekyitimini J. Delay üçe ayırır: dille ilgili olan bellekyitimi (fr. *aphasie*), davranışla ilgili olan bellekyitimi (fr. *apraxie*), algıyla ilgili olan bellekyitimi (fr. *agnosie*). *Sözyitimi* diyebileceğimiz birinci türde iki ayrı biçimle karşılaşırız. Birinde hasta konuşur, konuşması boşluklar gösterir, çok zaman söylenilenleri anlayamaz, yazılı dil duyumunu iyice yitirmiştir *(Wernicke biçimi)*. Öbüründe kişi tam tamına susuktur, tek söz söyleyemez, yazarak da anlatamaz *(Broca biçimi)*. *Davranışyitimi* diyebileceğimiz ikinci türde kişi en basit davranışları bile gerçekleştiremez, tüm istemli davranışlar onun için olası olmaktan çıkmıştır. *Tanımayitimi* diyebileceğimiz üçüncü türde kişi gündelik nesnelerin ne olduğunu unutmuştur, örneğin kendisine gösterilen paranın ne olduğunu bilemez, ancak onun niteliklerini sayabilir: yuvarlak, parlak, düz... Tren, vapur, otomobil seslerini öbür gürültülerden ayıramaz. (Bk. BELLEK)

BEN (lat. *ego*; fr. *moi*; alm. *Ich*; ing. *me*, *myself*). Bireyselliğin temeli olan düşünen özne. Ben, bilginin hem öznesi hem de bir nesnesidir. Descartes ben'i felsefesinin çıkış noktasına, en temele yerleştirmişti. Ruhbilimin kurucuları olarak bilinen ingiliz filozofları David Hume ve John-Stuart Mill ben'i belirgin ruh durumlarının birbirini izleyişi olarak tanımlıyorlardı. Kant'a göre ben, düşünüyorum ilişkisi içinde sunumları biraraya getiren ya da bütünleştiren bir işlevdir. Bergson ben kavramını zaman kavramıyla özdeşleştirdi. Ona göre zaman ben'dir, ben sezdiğim sürenin kendisiyimdir, bende süre kendini sezmektedir. Ruhbilimsel açıdan ben'i ruhsal aygıtın yapısında yer alan güdü topluluklarının oluşturduğu bütün olarak tanımlayabiliriz. Bu bütün, birbirinden ayrılmaz üç yapıyı, duygusallık, düşünsellik ve istemi içerir. Ben, her şeyden önce organizmanın gerçekliğe uyum sağlayabilmesi için gerekli doğrulama ve denetim alanıdır. Buna göre ben, kendi kendisi-

nin bilincinde olan kişilik yapısına karşılıktır. Bu yapı öznenin kendi bilincine varmasıyla oluşmaya başlar. Ben'in gelişimi oldukça uzun bir evrede gerçekleşir. Kişisel bütünlük bilinci dünyayı tanımakla oluşacaktır. Üç aylık bebek dış dünyayı tanımak için ellerini kullanır. Ben'le başkası arasında ilk ayrım böylece oluşur. İkinci yılda bebek ayna karşısında kendini gözlemler ama gördüğünü kendisi olarak algılamaz. "Ben" demeye daha sonra başlayacaktır, bu kullanım zaten kişilik oluşumunun ilk gerçek adımıdır. Birey kişilik gelişimi içinde kendini ilkin yargılar verebilme yeteneği olan ussal bir varlık olarak kurar. O böylece kendi dünyasının *kurucusu rolünü yüklenir*, duyguları, inançları, fikirleri olan bir varlık olarak ortak dünyaya bağlanır. Bu çaba içinde kurulup yetkinleşen kişilik kendi özelliklerini oluşturacak, kendine göre duyma, davranma, isteme biçimleri kuracaktır. Böylece ortaya çıkan ben, bilinçte başkası dediğimiz şeyle ilişkisi olmayan ve doğrudan doğruya başkasından kaynaklanmayan şeylerin tümünü karşılar, ayrıca hem bilinçaltıyla *(id)* hem üstbenle *(ülküsel ben)* karşıtlaşır, böylece toplumsal gereklerle kişisel dilekler arasında bir denge oluşturur. / Epiktotes: "Dıştaki şeyler bana bağlı değildir, istemim bana bağlıdır. İyiyi ve kötüyü nerede aramalıyım? Kendimde, benim olanda." / J.-J. Rousseau: "Güçlü toplumsal kurumlar insanın doğasını bozmayı iyi bilen kurumlardır, onun mutlak varoluşunu atıp yerine göreli bir varoluş vermeyi, ben'i ortak birliğe götürmeyi iyi bilen kurumlardır: öyle ki her birey bundan böyle kendini bir saymasın, birliğin bir parçası saysın, ancak bütünün içinde duyarlı olsun." / Cl. Bernard: "Bir çağdaş şair sanatın kişilikli ve bilimin kişilikdışı olması duygusunu şu sözcüklerle belirledi: sanat bendir, bilim bizdir." / Bergson: "Değişmeyen ben sürmez, kendi kendine özdeş kalan bir ruhsal durum kendini özleyen bir başka duruma yol açmadığı zaman sürmez." / Albert Einstein: "Bir adamın gerçek değeri hangi ölçüde ve hangi anlamda Ben'den kurtulmayı başarmış olmasıyla belirlenir." / A. Gide: "Çeşitlilikte algıladığım şey her zaman ben'dir." / Pascal: "Ben tiksindiricidir." / A. Gide: "'Ben tiksindiricidir' deyin. Benimki tiksindirici değil." / P. Reverdy: "Ben tiksindiricidir. Benzerini kendi gibi sevmek her şeydir." / Claude Lévi-Strauss: "Ben yalnızca tiksindirici değildir: onun biz'le hiç arasında yeri de yoktur." / P. Valéry: "Ben tiksindiricidir... ama bu başkalarının beniyle ilgilidir." / P. Nicole: "Belagati kimsenin bilmeyeceği kadar iyi bilen Pascal hıristiyan sofuluğunun insan ben'ini hiçleştirdiğini, dindışı insanlığınsa onu gizlediğini ya da ortadan kaldırdığını hep söylerdi." / Marie de France: "Ayırmak isteseler / Fındık ağacı hemen ölür / Hemen hanımeli de / Güzel dost biz de böyleyiz / Ne sen bensiz ne ben

sensiz." / Chateaubriand: "Ölümsüzce kendimden sözediyorum." / Stendhal: "Koca Tanrı, ben niye ben'im?" / Mallarmé: "Evet, kendim için, kendim için çiçek açıyorum, çöl!" / P. Claudel: "Benden daha çok ben olan biri olmalı bende." (Bk. DUYGU, DÜŞÜNCE, RUH)

BENCİLİK (fr. *égotisme*). Kendini göstermek, kendinden sözetmek eğilimi. Bu eğilim kendini aşırı ölçülerde önemsemeye dayanır. Paul Foulquié bu kavramı şöyle tanımlar: "Bazen anormal ve sapıkça olanı da dışa atmaksızın kişisel ve özgür olarak sahip olunanı istemekle aşırı bir biçimde uğraşma." Bu kavramı ortaya atan Stendhal olmuştur. Bencilik, bencillik değildir. Bencillikte daha çok kendinin kılmak istemi baskındır, oysa bencilik Narkissos'çu eğilimin bir biçimi, biryansısıdır, kendi ben'ini özellikle düşünmeyi ve araştırmayı, onu tutkulu bir biçimde sevmeyi ve özenle sergilemeyi anlatır, buna göre daha çok sanatla ya da sanatçıyla ilgilidir. Bencilikte kendi kendisine tapınmaya benzer bir ben sevgisi baskındır. Benciliği estetik açıdan inceleyen Lalo şöyle der: "Narkissos ancak kendisiyle ilgilenir. Dindışı bir şehvet için değil, bir güzele tapınma için ilgilenir. (...) Bir Narkissos, çıplaklığı içinde kendi kendisini gözlemekle kalmaz, onu bir topluluk da gözlesin ister, o bir sergilemecidir." Charles Lalo da Montaigne'i bir benci olarak ele alır: "Montaigne sergilemeci benciliğin estetikteki örneğini ortaya koyar. O, kendi ben'inin gönüllü mahpusudur, tutsaklığından mutludur. Gene de bu 'içekapanık' örnek kendi kendine yetebilir mi, arı kalabilir mi?" Lalo'ya göre Montaigne bu hapisaneden çeşitli yönlere doğru kaçmak istemiş, başaramamıştır. Valéry'nin şu dizeleri bencilik için son derece belirleyicidir: "Ama ben, sevilmiş Narkissos / Yalnız kendi özüyle ilgili ben / Başkaları benim için giz dolu bir yürekti / Başkaları yokluktur yalnızca / Seviyorum, seviyorum... Ve bir insan kimi sevebilir / Kendinden başka." Terimin estetik anlamı daha çok kendini öne sürmekte sınırlanırken ahlaki anlamı özellikle kendini kurallara uyma ve eksiksiz davranma konusunda yetkinleştirme olarak belirir. (Bk. NARKİSSOS'ÇULUK)

BENCİLLİK (fr. *égoisme*; alm. *Egoismus*; ing. *egoism*). Kendi yararını her şeyden üstün tutma. Tüm bilgi ögelerini ve onların bağlantılarını ben'e indirgeyen görüş. Bu görüş, başkalarının varlığını yanılsama sayan aşırı ülkücü bir öğretiye götürülebilir. Bu metafizik bugün geçersizdir. Ruhbilimle ya da genel insanlık durumuyla ilgili olarak bencillik kendini ve kendi yararlarını her şeyden üstün tutma eğilimidir. Bencilliği insan olmanın zorunlu koşulu sayanlar vardır. Blaise Cendrars şöyle der: "Bencilliğin desteği olmasa insan dediğimiz hayvan gelişemeyecekti." Bir ingi-

liz atasözü de şöyle söyler: "Herkes kendine. Tanrı herkese." Marcel Proust'un "İnsan mutsuz olduğu zaman ahlaklı olur" sözü de bize bencilliğin özelliklerini duyurmak bakımından önemlidir. Ancak düşünürler genellikle bencilliği mahkum etmişlerdir. Publilius Syrus'un bu konudaki tutumu kesindir: "Yalnız kendi için iyi olanı kötü diye nitelendirmek gerekir." Voltaire de aynı kesinliktedir: "Kendine yaramak hiçbir şeye yaramamaktır." En içtenlikli alan olan aşk alanını bile bir bencillik alanı sayanlar varken (Madame de Staël: "Aşk ikili bir bencilliktir"), bencilliği insanın doğal bir özelliği gibi görmek eğilimi ağır bassa da yalnızca kendini düşünmenin getirdiği yıkımlar giderek daha da bilinçlenen insanın bu yönde kendi kendisiyle daha kesin bir biçimde hesaplaşmasını zorunlu kılacaktır. / Çin atasözü: "Bencil insan imparatorluğa bir yararı olsun diye saçından bir kıl koparttırır mıydı, koparttırmazdı." / Arap atasözü: "Yalnız yiyen yalnız boğulur." / Simon Weil: "İnsan bencil olmak isterdi ama olamaz. Sefaletin en çarpıcı özelliği ve büyüklüğünün kaynağı buradadır." / Chamfort: "Biri çok kişisel bir adam için şöyle diyordu: iki yumurta pişirebilmek için evinizi yakar." / Adolphe de Custine: "Bencillik sevmeyi bilmez derler, bence bencillik kendini sevdirmeyi bilmez." / Dostoyevski: "Soyut insan sevgisi her zaman bencillikten kaynaklanır." (Bk. BEN)

BENİÇİNCİLİK (fr. *égocentrisme*; alm. *Egozentrismus*; ing. *egocentrism*). Her şeyi kendine bağlama, kendini evrenin merkezi sayma eğilimi. Piaget beniçinciliği çocuk özyapısının gelişiminde normal bir evre olarak belirledi ve "çocukta ben'in dış dünya karşısındaki karmaşıklığı" olarak tanımladı. Dört-altı yaş arasını yani ikinci çocukluk diye adlandırılan dönemi karşılayan bu evre ilk yaşların bencilliğiyle erişkinliğin nesnel bakışa dayalı toplumsallığı arasında bir geçiş yeridir, kişisel gerçeklikle nesnel gerçekliği birbirinden ayıramamanın sorunlarıyla belirgindir. Bu evrede çocuk düşünelerini başkasına açmak istemeyecek, başkalarının arasına karışmaktan kaçınacaktır. Piaget şöyle der: "Beniçincilik duygusu basit bir bencillik biçimi de gösterebilir, hastalıklı ve tehlikeli de olabilir. Hastalıklı biçimlerinde kendini beğenmişlik, güvensizlik, kırıcılık ortaya çıkabilir. Zeka geriliklerinde de beniçinci eğilimler sözkonusudur ve özellikle uydurmacılıkla birlikte görülür. Histerilerde beniçinci duyguların kökeninde çevrenin dikkatini çekme ve acıma duygularını kamçılama eğilimi yatar. Büyüklük duygusu çok zaman beniçinci duygularla gelişir. "Düşüncelerini başkasına ulaştırma ve başkalarının düşüncelerine uyarlanma gereksinimi duymayan" (Piaget) çocuk beniçinciliğini hastalıklı beniçincilikle karıştırmamak gerekir. (Bk. BENCİLLİK)

BENOLMAYAN (fr. *non-moi*; alm. *Nicht-Ich*; ing. *non-ego*). Ben'le yani özneyle karşıtlaşan ya da ondan ayrılan. Benolmayan tüm nesneleri karşılar. Bu kavram, mutlak ülkücülük olarak belirleyebileceğimiz Fichte felsefesinde önemli bir yer tutar. Kant'ın çömezi olan ve eleştirili felsefenin teknik terimleriyle konuşan Fichte'nin heptanrıcı felsefesinde "ben" temel belirleyicidir, başlıca gerçekliktir, düşüncenin yüce ilkesidir, sonsuzdur. Fichte ben'in "kendisini doğrulayarak ortaya koyduğunu" bildirir, ona göre "Her şey kendini ortaya koyan mutlak ve sonsuz ben'le başlar". Ben, benolmayanla yani ben'den bağımsız olan evrenle sınırlandırılmıştır, bir başka deyişle o bir karşısav olarak karşısında benolmayanı bulur. Dış dünya ben için bir engel yaratır. Buna göre benolmayan özgür ben'in bilinçdışı etkinliğinin bir ürünüdür. Ben ve benolmayan bilinçte biraraya gelirler ve bileşime kavuşurlar. (Bk. BEN)

BENÖZGECİLİK (fr. *égoaltruisme*; alm. *Egoaltruismus*; ing. *egoaltruism*). Auguste Comte'un "başkası için yaşamak" formülüne dayanan özgeci anlayışını tümleyerek ben'in yararını başkasının yararına bağlayan Spencer'ci görüş. (Bk. ÖZGECİLİK)

BENZERLİK (fr. *ressemblance*; alm. *Aehnlichkeit*, *Gleichheit*; ing. *resemblance*). Niteliksel açıdan özdeş olmamakla birlikte ortak ögeleri olan iki ya da daha çok nesnenin karşılıklı durumu. *Benzerlik yasası*, zihinsel çağrışım kuramında sunumların ortak özellikli başka sunumları çağrıştırma eğilimi.

BENZEŞİM (lat. *analogia*; fr. *analogie*; alm. *Analogie*; ing. *analogy*). Benzerlik ya da oranlılık ilişkisi. Benzeşim terimi her zaman matematik oranlarla, karşılıklı ilişkilerle ve benzerliklerle ilgilidir. Benzeşim hem iki ya da daha çok ikili çift terimi ikişer ikişer birleştiren ilişkinin özdeşliğidir (1/2; 3/6; 5/10; 70/140), hem aynı konumda olan nesnelerin durumudur (baş'la önder'in benzerliği), hem benzer organların karşılıklı durumudur (kol ve kanat benzerliği). *Benzeşim yoluyla usavurma*, bilinen terimlerden benzetme yoluyla bilinmeyen terimi çıkarma: 3/4 ve 6'nın, oranlar gözönünde tutulduğunda dördüncü terim olan 8'i buldurması (3/4; 6/8); bir şeyin durumundan benzerlik yoluyla bir başka şeyin durumunu çıkarma: Ayşe güzeldir / Ayşe Adana'lıdır / Öyleyse Adana'lılar güzeldir / Fatma Adana'lıdır / Fatma da güzeldir. (Görüldüğü gibi burada bir tümevarımı bir tümdenglim izlemektedir.) *Deneysel benzeşim*, Kant'da bağıntı kategorisiyle ilgili olarak ard anlığın *a priori* ilkeleri. (Kant: "Varoluşları açısından tüm olgular, zamanda, karşılıklı ilişkilerini belirleyen kurallara özel olarak uyarlar." "Deney algılar arasındaki zorunlu bir ilişkinin sunumuyla olasıdır.") Bu ben-

zeşimler üç tanedir: tözün sürerliği, doğada değişmez ardarda geliş yasalarının bulunuşu, zamanın her anında tüm tözler arasında karşılıklı evrensel tepki ilkesi.

BEŞİNCİÖZ (fr. *quintessence*; alın. *Quintessenz*; ing. *quintessence*). Empedokles'in dört özüne ya da ilkesine (toprak, su, hava, ateş) Aristoteles ve skolastiklerce eklenen beşincisi. Aristoteles ve skolastikler göğün cisimsel tözden daha başka bir tözü olması gerektiği düşüncesiyle göğü kuran bir başka töz olarak beşinciözü *(quinta essentia)* tasarladılar. Beşinciöz "onların tümünden daha kutsal ve onları önceleyen" (Aristoteles) bir özdür.

BIRAKILMIŞLIK (fr. *déréliction*; alın. *Geworfenheit*; ing. *dereliction*). İnsanın dışlanmışlık durumu. Bırakılmışlık duygusu, dinsel çerçevede, kökel ayrılıktan gelen yani Tanrı'dan uzak kalışla belirgin yalnızlık duygusudur. Bu duyguyu en açık biçimde ilk tanımlayan Pascal şöyle diyordu: "Beni dünyaya kimin bıraktığını, ayrıca dünyanın ne olduğunu, benim ne olduğumu bilmiyorum. Her şey üzerine korkunç bir bilgisizlik içindeyim." Koskoca evrenin içinde bir noktadan başka bir şey olmayan bu dünyada insan ne olabilir? O "hiçlikle bütünlük arasında bir orta yer"dir. Dünyaya bırakılmış, kendi cılız güçlerinden başka bir dayanağı bulunmayan, yardımsız, desteksiz, ışıksız insan fikri, başta Heidegger olmak üzere, değişik biçimlerde, hemen her varoluşçuda önemli bir yer tutar. Bırakılmış insan, ölümden başka çıkış yolu göstermeyen bu dünyada, kendi yaşamını kurmak, bir özgürlük deneyi içinde kendini aşa aşa varolmak durumundadır. O hiçbir zaman bir üstgücün yardımını ve ışığını ummayacaktır. / Pascal: "Yaşamımın şimdiki ve sonraki sonsuzlukta soğurulmuş kısacık süresini, doldurduğum küçücük yeri düşündüğüm zaman, ayrıca kendimi hiç bilmediğim ve beni hiç bilmeyen uzamların uçsuz bucaksız sonsuzluğuna batmış gördüğüm zaman korkuya kapılıyorum, neden orada değil de buradayım diye şaşkınlığa düşüyorum, çünkü orada olmamdan çok burada olmamın, başka zamanda olmamdan çok şimdide olmamın hiçbir nedeni yok." / J.-P. Sartre: "Varlığın ussal dayanağı yoktur, varlık nedensiz ve zorunluluksuzdur, varlığın tanımı bile onun kökel olumsallığını bize gösterir." / Albert Camus: "Bırakılmış olduğum bu dünya bana öylesine yabancı ki, bende varolduğunu sandığım o sıcak içtenliği ağır ağır yakıyor." (Bk. İNSAN, VAROLUŞÇULUK)

BİÇİM (yun. *eidos, morphe*; lat. *forma*; fr. *forme*; alın. *Form*; ing. *form*). Bir şeyin dış görünüşü. Daha dar anlamda biçim, maddeye karşıt olarak tözsel ilkedir. Biçim bir şeyin düzeniyle, kuruluşuyla, iş-

leyişiyle de ilgili olabilir (görüşme biçimi, yönetim biçimi, iyileştirme biçimi). Biçim, estetiğin temel konularındandır, buna göre bir yapıtta tüm gereci ya da içeriği kucaklayan, bütünlüğe kavuşturan, ona üst düzeyde anlaşılırlık kazandıran, onu özgül özelliklerle donatan, böylece onun sanat değerini sağlayan yapı özelliklerinin tümünü karşılar. Felsefe tarihi boyunca değişik anlamlar almış olan biçim, en çok Aristoteles'de ve skolastik felsefede yer tutar. Aristoteles'e göre biçim ya da biçimsel neden maddeden ayrılır. Madde gücüllüktür, biçim edimliliktir. Madde değişen ya da değişime yatkın olan şeydir, "duyulur tözlerin tümü maddeye sahiptir". Biçim yetkinliktir, değişimin ilkesidir, değiştiren şeydir. Ruh canlı bedenin biçimidir. Skolastik felsefede *tözsel biçim* varlıkbilimsel ilkedir, onunla belirsiz madde yani basit gücüllük edimlileşir, herhangi bir şey durumuna gelir: tözsel biçimi aynı türün bireylerine özgü ortak doğa diye anlamak gerekir; buna karşılık *raslantısal biçim* varolan şeyi biçimlemekle birlikte onun doğasını belirlemez. (Aziz Tommaso: "Tözsel bir biçim raslantısal bir biçimden raslantısal bir biçimin hiçbir biçimde varlık sağlayamayışıyla, ancak bir varlık kipi sağlayışıyla ayrılır. Tözsel biçimse mutlak olarak varlığı sağlar.") Kant'da *duyarlılığın a priori biçimleri* düşüncenin maddeye bağladığı yasalardır. Kant felsefesinde madde deneyden gelenle ilgilidir, biçimse düşünsel işlevlerin yapılarını belirler. Buna göre duyarlılığın *a priori* biçimleri iç duyumun biçimi olan zaman ve dış duyumun biçimi olan uzaydır. Anlığın biçimleri kategoriler, usun biçimleri de fikirlerdir. *Biçim kuramı* (alm. *Gestalttheorie*), bir olgunun birbirinden ayrılabilir ögelerin toplamı olmadığını, özerk yani iç bütünlüğü olan bir yapı ortaya koyduğunu, buna göre her ögenin bütüne bağımlı bulunduğunu, hiçbir ögenin bütün karşısında öncelik taşımadığını ileri süren felsefe kuramıdır. *Biçim ruhbilimi*, ilksel ruhsal olayların bir bütüne bağlı olduğunu, anlamlarını bu bütünden aldığını ileri süren ruhbilimsel öğretidir. Bu öğretiye göre bedenin sağlıklı işleyişi tüm organların ayrı ayrı sağlıklı oluşuna bağlıdır, örneğin böbreklerin hasta bir bedende işleyişiyle sağlıklı bir bedende işleyişi arasında büyük bir ayrım vardır. Öte yandan bir organa bir işlevi ulayıp çıkmak da doğru olmaz, gerçekte organlar bütünsel bir işlevi ortaklaşa sürdürürler. Örneğin beynin bir bölümüne bellek yetisini, bir başka bölümüne duygusallığı kesin biçimde bağlamak doğru değildir. Bu tür yakıştırmaların yanlışlığı organlardan birinin sakatlanmasıyla ona bağlanan işlevselliğin ortadan kalkmaması gerçeğinde belirir. Merleau-Ponty bu görüşü felsefeye uygular ve bir nesneyi önce bütün olarak algıladığımızı, ayrıntılarını daha sonra birer birer görebildiğimizi bildirir. / A. Malraux: "Tüm yaratma, özün-

de, gücül durumdaki bir biçimin öykünülmüş bir biçimle savaşımıdır." "Nedir sanat? Biçimlerin üsluba dönüştüğü şeydir." / P. Léautaud: "Biçim genellikle biçim bozan bir düzenlemedir." / E. Ionesco: "Ortaya konulmuş bir anlatım biçimi aynı zamanda bir baskı biçimidir." / M. de Guérin: "Biçim özün mutluluğudur." / P. de Ronsard: "Öz duralar, biçim yokolur." / H. Focillon: "Belirti gösterir, biçim kendini gösterir." / A. Suares: "Üslup kendinde hiçbir şey değildir, ama biçim gerçek varlığın biçimleşmesidir. Biçimin ve düzenin olmadığı yerde hiçbir şey yoktur. Ölüm bir düzenin çözülmesidir." / Baudelaire: "Her yaratılmış biçim, insanın yarattığı biçim de ölümsüzdür. Çünkü biçim özden bağımsızdır, biçimi kuran moleküller değildir." / Sainte Beuve: "Sanatı bir 'biçim' sorununa indirgemek onu ölçüsüz daraltmak ve küçültmektir." / G. Flaubert: "Belki de biçim duyuların bir yanılmasıdır, töz de düşüncenin bir imgesidir." / P. Louys: "Biçimleri parçalamamalı, onlar yalnızca görünmezi saklıyor." / Elie Faure: "Bir Tanrı, bir biçim olduğu anda Tanrı olur. Doğru. Ancak biçim olduğu anda ölmeye başladığı da doğru." (Bk. BİÇİMCİLİK, MADDE, ÖZ)

BİÇİMBİLİM (fr. *morphologie*; alın. *Morphologie*; ing. *morphology*). Varlıkların yapılarını ve gelişimlerini ele alan kuram. Biçimbilim biyolojide hayvan ve bitki türlerinin belirgin özelliklerini inceler, dilbilimde sözsel biçimlerle ilgili araştırmaya karşılıktır. Ruhbilimde biçim araştırması bireylerin ırkla, cinsle, yaşla değişiklikler gösteren fiziksel görünümlerine yöneliktir. Buradan giderek belli toplumsal topluluklarda erişkin bireyleri bazı biçimsel tiplere ayırmak eğilimi ortaya çıkmıştır (iri yapılılar, inceler, güçlüler, küçükler vb). Herbir tipe ayrı bir kişilik yapısı ulanır. Örneğin iri ve yuvarlak tipler dışa dönük, ince uzun tipler içe dönük olarak belirlenir. (Bk. BİÇİM, MİZAÇ)

BİÇİMCİLİK (fr. *formalisme*; alın. *Formalismus*; ing. *formalism*). Biçime büyük önem veren, buna göre doğruların biçimsel olduğunu bildiren, tüm açıklamaların mantıksal yani soyut olarak yapılmasını öngören öğreti. Biçimci öğreti doğruların uzlaşmalı belirtenler üzerine ya da simgesel tanımlamalar üzerine kurulmuş olduğunu bildirir. Biçimcilik bu yanıyla formüllere indirgeme eğilimidir. Biçimci bakış açısının başlıca özelliği maddesel ögeyi bir yana atması, bilgide maddesel verileri değerlendirmekten kaçınarak toparlayıcı saydığı soyut açıklamalara yönelmesidir. Böyle bir bakış felsefede soyutlamacı simgeciliğe açılırken sanat kuramında sanat için sanat ilkesine, sanat eleştirisinde de maddesel yapının dış yüzünü ya da kuruluş biçimini konu edinen yapısalcı tutuma açılacaktır. Biçimci bakış açısı, sanat yapıtını ayrıştırırken

toplumsal-tarihsel özelliklere ve ruhsal özelliklere yönelmeyi öngören klasik eleştiri anlayışından ayrı bir yol tutar, hatta onunla karşıtlaşır. Çünkü biçimci görüşe göre bir sanat yapıtını sanat yapıtı yapan şey onun oluşumuyla ilgili dışsal kurallardır, yapısal özelliklerdir; bir başka deyişle sanat yapıtı anlattığı şeyle değil anlatış biçimiyle sanat yapıtıdır, onu araştırırken nesnel yanını konu etmek boşunadır. Biçimcilik genel olarak biçime ağırlık veren görüşlerin adı olduğu gibi, istemin ortaya koyduğu eylem ilkesini öz açısından değil de biçim açısından ele alan ahlak görüşlerinin de genel adıdır. Biçimcilik denince ilkin Kant'ın buyurucu ahlak anlayışı akla gelir. Buna göre bir edimin ahlaki değeri onun içeriğine yani yapılışına bağlı olmaz. Sonuçlarına da bağlı olmaz,yalnızca biçimine yani eğilimine bağlı olur. Bu da insana ahlak kuralına tam saygılı olmayı önermektir. (Bk. BİÇİM, ESTETİK)

BİÇİMSİMGE (lat. *allegoria*; fr. *allegorie*; alm. *Allegorie*; ing. *allegory*). Bir fikri anlatabilmek için kullanılan biçimsel simge. Böylesi bir simgeyle kurulmuş yapıt. Biçimsimge bir fikri somuta götürerek açıklamayı sağlar. Bu somutlamada herhangi bir nesne, herhangi bir canlı varlık temel alınır. Bu somut simgeleştirme bütün bir yanıtı kapsar, öyle ki "simgeleştirenin tüm ögeleri dizgesel bir düzeyde simgeleştirilenin herbir ögesine teker teker uyar" (Lalande). Biçimsimgeyle simge arasında bir değer ayrımı var gibidir. Çok zaman biçimsimge kolaycı ve kabasaba bir anlatımı getirir, bu yüzden genellikle küçültücü anlamda kullanılır, buna karşılık simge canlılığı, etkinliği, güçlülüğü belirler. Bazı yazarlar biçimsimgeyi anlatımcı, simgeyi yansıtıcı bulurlar. Alain şöyle der: "Yontu biçimsimgeseldir, oysa resim doğal olarak simgeseldir. Simge duyguyla, biçimsimge düşünceyle ilgilidir." (Bk. SİMGE)

BİLEŞİM (fr. *synthèse*; alm. *Synthese*; ing. *synthesis*). Bir bütünün ögelerini bir araya getirme. Fikirleri açık ve seçik bir bütünde toplama. Basitten bileşiğe doğru ilerleme. En basit kavram ve önermelere ulaşma. Bir kesin önermeden daha başka kesin önermelere ilerleme. Bileşim ayrıştırmanın karşıtıdır; ayrıştırma tümdengelimi, bileşim tümevarımı belirler. Bileşim, bütüne yöneliş olmakla, bir bilinenden daha üst düzeydeki bir bilgiye, bir bilinmeyene ilerleme olarak da düşünülebilir. Descartes, yöntemini açıklarken, düşüncesini "en basit ve tanınması en kolay verilerden yavaş yavaş, derece derece en bileşik bilgilere yükseltmek" istediğini söyler. Leibniz bileşimi doğrulara ulaşma yöntemi olarak belirler: "Bileşim yoluyla, basitten karmaşığa yönelerek, çok zaman çok büyük doğrulara ulaşılır." Kant, onu çeşitli sunumların bir bütünde bir araya getirilmesi olarak görür:

"En genel anlamında bileşimden çeşitli sunumları birbirine bağlamayı ve onların çeşitliliğini tek bir bilgi biçimi altında kavramayı anlıyorum." Hegel için bileşim diyalektik usavurmanın üçüncü evresidir, savın ve karşısavın aşılmasıdır. *A priori bileşimsel yargı* Kant'da deneyden gelmeyen yargıdır: "Ya B yüklemi A öznesine bu kavramda daha önce gizli bir biçimde içerilmiş bir şey olarak bağlıdır ya da B tümüyle A kavramının dışındadır. Birincisine ayrıştırmalı yargı, ikincisine bilimsel yargı diyorum." (Bk. AYRIŞTIRMA, DİYALEKTİK, KARŞISAV, SAV)

BİLGELİK (yun. *sophia*; fr. *sagesse*; alm. *Weisheit*; ing. *wisdom*). Eskiçağ'da felsefe, daha sonra erdem. Bilgelik felsefenin en eski adıdır, insanla ve evrenle ilgili tüm bilgileri kapsar, bilimle eşanlamlıdır. Dünyanın nereden gelip nereye gittiği, tanrısallığın gerçekliği ve dünyayla ilişkileri, dünyada insanın yeri, bir toplumsal varlık olarak insanın davranışlarını nasıl ve neye göre düzenlemesi gerektiği bilgeliğin başlıva sorunları olmuştur. XVII. yüzyıldan sonra bilgelik terimi özel olarak ahlakla ilgili bir anlam kazanmaya başlamış, erdemle eşanlamlı duruma gelmiştir. Buna göre bilge, davranışlarını usun ışığında düzenleyen kişidir, hoşgörülü ve uzlaşmalı kişidir, dinginliğe kavuşmuştur, başkalarına da dinginliğin değerini duyurur. Bilgeliğe en büyük eğilim Stoa felsefesinde görülür. Stoa'cılar için bilgelik acıdan ve sıkıntıdan uzaklaşmayla, doğaya uygun yaşamayla, doğal-ussal bir varlık olarak topluma yerleşmeyle, örnek insan olmayla belirgindir. Dış etkenler karşısında güçlü kalmak, kötülükleri anlayışla, iyilikleri ağırbaşlılıkla karşılamak, felaketler karşısında soğukkanlı olabilmek bilgeliğin temel ilkeleridir. Bu da her zaman tutkulara söz geçirebilmekle olasıdır. Bilgelik tutkulara karşı ussallığı savunurken bilmezliği sürekli olarak bilgiyle aşma zorunluluğunu getirir. Bilgelik bireysel düzeyde güçlü olmanın koşuludur. *Eski Ahid*'de bilgeliğin gücü biraz da abartılarak şöyle anlatılmıştır: "Bilgelik bilgeye bir kentte bir araya gelmiş on savaş önderinin gücünden daha büyük bir güç verir." La Rochefoucauld bilgeliği toplumsal çerçevede ele alır ve "Tek başına bilge olmak istemek büyük bir çılgınlıktır" der, ancak bir başka özdeyişte onu bireyin içtepilerine kadar götürür: "Deliliğin dışında yaşayan kişi sanıldığı kadar bilge değildir." Montaigne bilgeliği sonuçları bakımından ele alır, ona göre "Bilgeliğin en sağlam belirtisi sağlam bir mutluluktur." Boileau bilgeliğin bir amaç değil bir sonuç olduğunu duyurur: "En bilge kişi bilge olmayı düşünmeyen kişidir." Voltaire dünyanın bilgeliğe doğru yavaş yavaş ilerlediğine inanır. J.-J. Rousseau bilgece etkinlikleri yaşlılara uygun görür: "Gençlik bilgeliği inceleme zamanıdır, yaşlılık bilgeliği uygulama zamanıdır." Ba-

ron d'Holbach düşüncesinde bilgeliğe ayrı bir yer vermez ve onu insana yararlı şeyler arasında sayar: "Doğru, bilgelik, us, erdem, doğa insan türüne yararlı olanı belirlemekte eşdeğerterimlerdir." Yazarların bilgelikle ilgili görüşleri çok değişik hatta birbiriyle çelişkili olsa da, onların ortak olarak duyurdukları tek şey vardır, o da bilgeliğin kişilik düzeyinde bir yetkinleşme olduğudur. / J.-J. Rousseau: "İskender olmasaydım, diyor bu fatih, Diogenes olmak isterdim. Filozof da şöyle diyebilirdi: şu olduğum şey olmasaydım İskender olmak isterdim. Ben bundan kuşkuluyum; bir bilgenin bir fatih olmayı istemesinden çok bir fatih bir bilge olmak isteyecektir. Bilgeden başka hangi insan şu dünyada kahraman olmak istemez?" / Chamfort: "Bilgeden çok deli var, bilgede bile bilgelikten çok delilik var." / A. Gide: "Bilgelik usta değil aşktadır." / Senancourt: "Kendi kendine yeten ve kendi bilgeliğinden beslenen insanlardan sözedilir; ölümsüzlük önlerinde olsaydı, onlara hayran olacak, onlara özenecektim; önlerinde ölümsüzlük olmadığına göre onları anlayamıyorum." / M. Yourcenar: "Artık tek bir bilgelik yoktur, tüm bilgelikler dünyaya gereklidir, onların birbiri yerine geçmesi kötü değildir." (Bk. AHLAK, ERDEM, FELSEFE)

BİLGİ (yun. *episteme*; fr. *connaissance*; alın. *Erkenntnis*, *Kenntnis*; ing. *knowledge*). Nesneyi zihinde var kılan düşünce edimi. Bu edimle zihinde var kılınan nesne. Edim olarak alındığında bilgi herhangi bir şeyi düşünceyle sezmek anlamına gelir, bu seziş duyu organlarının aracılığıyla olduğu gibi onların aracılığı olmadan da olabilir. Bilgilerimizi gerçek dünyadaki gerçekliklerin yansıları olarak belirleyen Platon bilgi edinmeyi anımsama olarak görüyor, dış dünya gözleminin anımsamaya kolaylık sağladığına inanıyordu. Felsefe tarihi boyunca bilgi konusunda iki karşıt görüş ortaya kondu: Platon ve öbür ülkücüler doğuştan bilgilerin varlığını savundular. Aristoteles ve öbür gerçekçilerse bilginin tümüyle dünya deneyleriyle, duyu organları aracılığıyla yani sonradan elde edildiğini savundular. Bu noktada görüşümüz ne olursa olsun, bilgi gerçeklikte karşılığı olan ya da tasarımsal olan bir şeyin kavramı ya da fikridir. Bilgi sorunu felsefenin en eski sorunudur, bir öznenesne karşıtlığı içinde belirir ve bu karşıtlık içinde çözümünü arar. Her felsefe okulu bilgi sorununu ülkücü-gerçekçi ayrımı temel olmak üzere kendine göre çözmeye çalışmıştır, özne-nesne ilişkisine verdiği anlama göre belirlemiştir. Bunun yanında bilginin ne ölçüde olası olduğu, uzanımının ne olduğu, buna göre neyi nereye kadar bilebileceğimiz sorunu da felsefenin temel sorunlarındandır. Bilginin ruhbilimsel kaynağı elbette insanın dünya karşısındaki merakıdır, ancak gerçek anlamda bilgiyi yaratan ve ge-

İştiren şey insanın dünyayı daha kullanılır kılma istemi ve buna göre insan yaşamının çeşitlilenmesi, giderek karmaşıklaşmasıdır. İnsanoğlu her zaman bir şeyler öğrenmek istemiştir, ancak tarih içinde yaşamın işbölümüyle çokyapılı bir görünüm kazanması öğrenilecek şeyleri çoğaltmıştır, öğrenmeyi yaşam için, yaşamı geliştirebilmek için zorunlu kılmıştır. Ülkücülük-gerekçilik sorunu da, daha genel düzeyde bilgilerimiz önceliğini ustan mı deneyden mi alır sorunu da, bir başka deyişle öznenin mi nesnenin mi öncelikli öge olduğu sorunu da insanlığın ve dolayısıyla bilginin gelişimi içinde karmaşıklaşmıştır. Bilgi edinme serüveni her çağda güç bir sorun ortaya koymuştur, güçlüklerle ve tehlikelerle dolu bir serüven olmuştur. Vergilius'a "şeylerin nedenlerine inebilene ne mutlu" dedirten budur. Bilgi edinme işinin zamanla geliştiği, kolaylaştığı, yaygınlaştığı doğrudur. Bu değişim her şeyden önce bilgi edinmeyi kolaylaştıran araçların bulunmasıyla sağlanmıştır. E. Renan şöyle der: "En sıradan öğrenci bile Arkhimedes'in yaşamını adamış olduğu doğruları biliyor." Her şey bir yana, bilgi her çağda önemsenmiş, hatta dünyanın gerçek kurtarıcısı olarak düşünülmüştür, özellikle güçlü bir ahlak için sağlam bir bilgi temeli öngörenler çok olmuştur. Bu yönde Sokrates, ülkücü bir anlayış içinde, "Kendi kendini tanı" diyerek insana ben araştırmasını önermiştir. Ancak bilginin önemini aşırıya götürmek istemeyenler de çoktur. Platon çok şey öğrenmenin bilgelik için yeterli olmadığını bildirerek şöyle diyordu: "İnsanlar çok şey öğrendikleri zaman bilge olduklarına inanacaklar, ama onlar büyük bir çoğunlukla bilgisiz olacaklar, yaşam ilişkilerinde dayanılmaz kalp bilgeler olacaklar." Goethe'nin Faust'u şöyle diyordu: "Felsefeyi inceledim, hukuku ve hekimliği de. Hatta, yazık, dişimi tırnağıma takıp baştan sona dinbilimi de. İşte, zavallı ben, tüm bilimimle, eskisi kadar bilge değilim." Bilgi yaşam için her şey olmasa bile yaşamı değiştiren en büyük güç olarak düşünülmelidir. / H.-F. Amiel: "Olduğunu sandığın şeyi söyle, sana olmadığın şeyi söyleyeyim." / P. Claudel: "Bana hiçbir şey Sokrates'in şu özdeyişi kadar boş görünmüyor: kendi kendini tanı. En doğru tanıma aracı kendi kendini unut olabilirdi." / A. Maurois: "Başkalarını kendimiz gibi bilirsek, onların en kınanılası eylemleri bize bağışlanası görünür." / Roger Bacon: "Öğrenen insan inanmalıdır, bilen insan incelemelidir." / Bossuet: "Sevgiye yönelmeyen, kendi kendini kandıran kısır bilgi yok olsun." / Maine de Biran: "Bilgi zorunlu olarak karşısavla oluşur, insan için her şey karşısavdır, insan kendinde de ilkel ve giderilmez bir karşısavdır, dünyayla böylece bir bütün oluşturur." (Bk. AYDIN, BİLGİARAŞTIRMASI, BİLGİBİLİM, BİLGİKURAMI)

BİLGİARAŞTIRMASI (fr. *gnoséologie*; alm. *Gnoseologie*; ing. *gnosiology*). Dünyayla ilgili tutarlı bir yoruma ulaşabilmek için kavramları belli bir dizge içinde ayrıştırmaya dayanan bilgi alanı. Bilimlerde kavramları, ilkeleri, yöntemleri, tanımları tartışmaya dayanan bilgi alanı. Bilgiaraştırması bilgibilime karşıt olarak ve bilgikuramına yakın bir anlamda, tanıma yetisiyle ilgili edinimlerin ayrıştırmasına da yönelir. Bu anlamda Kant'ın tanıma yetilerimizin *apriori* ayrıştırmasıyla ilgili çalışmasını anımsatır. Bilgibilim, bilgikuramı ve bilgiaraştırması aralarına kesin sınırlar konulamayacak üç alandır. (Bk. BİLGİKURAMI, BİLGİBİLİM)

BİLGİBİLİM (fr. *épistémologie*; alm. *Wissenschaftslehre*; ing. *epistemology*). Bilimler felsefesini bilimsel yöntem araştırması çerçevesinde değil de ilkelerin belirlenmesi çerçevesinde ele alan inceleme alanı. Bilgibilim, bilimsel araştırmalarda ortaya konulmuş olan felsefi sorunları tartışır. Bu yüzden bilgibilim kavramıyla bilgiaraştırması kavramını özdeşleştirme eğiliminde olan düşünürler vardır. Bilgibilim, temelde, bilimsel bilginin eleştirili bir biçimde incelenmesini ve böylece nesnel değerlerinin ortaya konulmasını amaçlar. Bilgibilimi kendine çok yakın duran yöntembilimle de karıştırmamak gerekir. Yöntembilim, mantığın bir bölümü olarak bilimsel araştırma yöntemlerini inceler. Bilgibilim, buna karşılık, bilimsel çalışmalarda ortaya konulmuş olan ilkelerle, varsayımlarla, sonuçlarla ilgili eleştirel bir araştırmadır, bu şeylerin mantıksal temelini belirlemek, nesnel değerini ortaya koymak amacını güder. Bilgibilim kavramını sık sık karıştırıldığı bir kavramdan, bilgikuramı kavramından da ayırmak gerekir. Bilgibilim bilimsel bilginin ne olup ne olamayacağını ortaya koyarken, bilgikuramı yalnızca bilgi edinme işinde özneyle nesnenin yani bilgiye ulaşanla bilgisine ulaşılanın karşılıklı konumunu ve ilişkilerini ele alır. Bilgibilimle bilgikuramını özdeşleştirme eğilimine daha çok ingiliz ve amerikan düşünce dünyasında raslanmaktadır. (Bk. BİLGİ, BİLGİKURAMI, BİLGİARAŞTIRMASI, YÖNTEMBİLİM)

BİLGİCİLİK (lat. *sophisma*; fr. *sophisme*; alm. *Sophisma*; ing. *sophism*). Doğru düzenlenmiş çıkarımlarla yanlış bilgilerden yanlış sonuçlara ulaşma ustalığı. Bu tutum başkalarına, bazen de kendine, görünüşte doğru olan yanlış bilgileri doğru diye benimsetmek eğiliminden doğar. Doğru bilgiye varmak doğrulardan doğru çıkarımlar yapmakla olasıdır. Çıkış noktalarının yani öncüllerin yanlışlığını gizleyerek doğru bir mantık yolu izlemekle yanlış bilgiler elde etmek ve bu bilgileri doğru diye benimsetmeye çalışmak yunan düşüncesinde sofistlerin eğilimiydi. Sofistler olumsuz kuşkuculuk diye belirleyebileceğimiz bir tutum içinde, in-

sanlara doğru bilgiye hiçbir zaman ulaşılamayacağını, hatta doğru bilgi diye bir şeyin olamayacağını bildiriyorlardı. Mutlak doğru bilgi olamayacağına göre, bize doğru görüneni doğru diye benimseyebilirdik. Protagoras şöyle diyordu: "İnsan her şeyin ölçüsüdür, varolanların varolduklarının da, varolmayanların varolmadıklarının da." Gorgias da şu görüşteydi: "Bir şey yoktur, olsa da bilemezdik, bilsek de başkalarına bildiremezdik." Bilgicilik ve onun dayanağı olumsuz kuşkuculuk sofistlerden sonra da kullanıldı. Sokrates'çi okulların filozofları da bu yönde görüşler ortaya koydular. Bilgicilik en kötü inandırıcılık yöntemi olarak her zaman kullanılmıştır. (Bk. SOFİST)

BİLGİKURAMI (fr. *théorie de connaissance*; alm. *Erkenntnistheorie*; ing. *kenlore*). Bilgi edinme olgusunu özneyle nesnenin yani bilgiye varanla bilgisine varılanın karşılıklı ilişkisi içinde ele alan inceleme alanı. Bilgikuramı, bilginin oluşum kurallarını incelemekle felsefenin temelini oluşturur. Buna göre her felsefe çeşitli yönleriyle ancak bilgi kuramının ışığında doğru olarak kavranılabilir ya da bir felsefeyi doğru olarak anlamak her şeyden önce onun içerdiği ya da dayandığı bilgi kuramını doğru olarak kavramakla olasıdır. Bilgikuramı felsefeye temel özelliklerini kazandırır: bir felsefe bilgi kuramına göre gerçekçi, usçu, sezgici, aranedenci, varoluşçu vb. olur. Öyleyse bu bilgi alanı bir felsefenin canı ya da bilincidir. Bir bilgikuramı ne kadar aydınlık, ne kadar tutarlı olursa, onun eti kemiği durumunda olan felsefe o ölçüde bütünlüklü, anlaşılır, köklü ve ussal olacaktır. Felsefede bilgi sorunları tüm öbür sorunları önceler ve aydınlatır. Sorun her şeyden önce bilginin hangi koşullarda oluştuğu, bu oluşumda özneyle nesnenin karşılıklı konumunun ne olduğu, özel olarak bilgi edinme işinde öznenin mi yoksa nesnenin mi daha etkin olduğu sorunudur. Bilgikuramında nesneye verilen ağırlık gerçekçi bakışı, özneye verilen ağırlık ülkücü bakışı öne çıkarsa da, özne ve nesne dengesi ya da özneyle nesneden birinin öbürünü kesin olarak gerekli kılması mutlak ülkücülükle mutlak gerçekçiliği olanaksız kılar. Bir başka deyişle, bilgi edinmede özneyi yoksarcasına nesneye ve nesneyi yoksarcasına özneye ağırlık vermek olasılığı yoktur. Önemli olan, bilginin hangi koşullarda oluştuğunu belirlerken öznenin mi yoksa nesnenin mi daha baskın ya da daha etkin olduğunu göstermektir. Öbür türlüsü kutuplardan birini ortadan kaldıracağından bilginin varlığını tehlikeye düşürecektir. Bilgikuramı felsefe için belirleyici bilgi alanı olmakla, bir felsefe içinde çeşitli bölümler arasında birliği güvence altına alan tek ölçüttür. Örneğin bir felsefede devlet anlayışıyla estetik anlayışının uyuşması ya da daha doğrusu bir bütüne katılırcasına doğal bir biçimde yanyana gel-

mesi böyle bir ölçütün sağladığı tutarlılıkla olacaktır. Bir felsefede bilgikuramı ayrıca açıklanmış da olsa, bütüne azçok örtülü bir biçimde ve elbette sonradan ortaya çıkarılıp apaçık gösterilecek bir biçimde dağılmış da olsa temel belirleyici öge olarak açıklığı, tutarlılığı sağlar. Bilgikuramı bu yüzden yüzyıllar boyunca felsefenin temelini kurarken, "bilgikuramı" terimi ancak XIX. yüzyıldan sonra kullanılmıştır. Bu arada birçok filozofun gözünde felsefenin can damarı olan bilgikuramı bazı filozoflarca pek önemsenmemiştir, bazıları onu daha çok kurgusal bir üretim alanı olarak değerlendirmişlerdir. Bilgikuramına bu ikinci açıdan bakanlar felsefeyi bir dizge olmaktan çok özgür bir araştırma alanı, özgür bir arayış ortamı olarak belirleyen düşünürlerdir. Bu noktada filozof ve düşünür ayrılığının ortaya çıkması doğaldır. Çünkü bilgikuramıyla doğrulanmamış bir felsefe bütünlükten ve tutarlılıktan, dolayısıyla anlaşılırlıktan biraz uzak olacaktır. Bu yüzden bilgikuramı en eski zamanlardan beri gerçek anlamında filozofların başlıca kaygısı olmuştur. Descartes'dan önceki filozoflar fikirle gerçeklik ilişkisini araştırmaya büyük önem vermişler, bu arada araştırmalarını ya fikre ya gerçekliğe ağırlık vererek bitirmişlerdir. Örneğin Platon bilgi nesnesinin insan zihninde öncesel olarak bulunduğunu benimserken, Aristoteles başlangıçtaki zihni boş bir düzlem saymıştır. Platon'a göre bilgi edinmenin tek yolu zihnin kendi üzerine kapanması ve gerçekliğin daha önce edinilmiş kopyalarını birer birer ortaya oymaya çalışmasıdır. Aristoteles böyle bir tutuma yanaşmaz, ona göre bilginin kaynağı bizim dışımızda bulunan ve bizi saran somut gerçekliktir, bu gerçekliğin bilgiye temel olacak verileri bize duyu organlarıyla ulaşır. Bu aşırı iki bakış açısının daha sonra da sürdüğü görülür. Örneğin XVII. yüzyılın ünlü gerçekçi filozofu Locke "Zihinde hiçbir şey yoktur ki daha önce duyularda bulunmuş olmasın" der. Bu görüş deneyciliğin sloganı omuştur. Leibniz, Locke'la arasındaki ayrılığı ortaya koyarken şöyle der: "*Deneme* yazarı her ne kadar benim de alkışladığım nice güzel şey söylüyor olsa da dizgelerimiz birbirinden çok ayrı. Onunki dahaçok Aristoteles'le ilgili, benimki Platon'la, her ikimiz de bu iki eski filozofun öğretisine birçok bakımdan uzak düşüyor olsak da." Descartes'ın yepyeni felsefesi de bilgikuramı açısından özgün görüşler getirmiştir. Descartes her şeyden önce öncesel bilgilerin ya da doğuştan bilgilerin (fikirlerin) varlığına inanan bir ülkücüdür. Bununla birlikte bilgide dış dünya deneyine de ağırlık verir. Ona göre bilgimizin temelini oluşturan fikirler anlıkta doğuştan bulunan fikirlerdir, ancak bunun dışında bizim bazıları duyumdan (edinilmiş), bazıları imgelemden (yapay) fikirlerimiz de vardır. Descartes'da bu iç ve dış dengesi kurulduktan epeyce sonra

bile ingiliz deneycileri dış dünyaya bilgide tam anlamında öncelik tanımışlardır, bu da XVIII. yüzyılda Hume'la birlikte deneyciliği kuşkuculuğa götüren gelişmelere yol açmıştır. Deneycilerin bilginin temellerini tartışmaya varan kuşkuculuğunu Kant bilgide deneyciliğe büyük yer vermekle birlikte bilgiye evrensel zorunluluğu getirerek aşmıştır. Kant şöyle der: "Bilgi gerçekte iki ögeyi gerektirir: genel olarak bir nesnenin düşünüldüğü kavramı (kategori) ve bir nesnenin verildiği sezgiyi. Kavramı karşılayan belli bir sezgi olmasaydı, bu kavram biçimi açısından bir düşünce olacaktı ama onun herhangi bir nesnesi olmayacaktı, ayrıca herhangi bir şeyin bilgisi onunla olası olmayacaktı." Alman ülkücülüğünü doruk noktasına kadar çıkarmış olan Hegel gerçekçi felsefenin en eski ve en temel ilkesi olan "Zihinde hiçbir şey yoktur ki duyulardan gelmiş olmasın" ilkesini yadsımadan onun karşıtı olan ilkeyi "Duyularda hiçbir şey yoktur ki zihinden gelmiş olmasın" ilkesini de doğru sayar ve şöyle der: "Genel olarak elbette yanlış bir biçimde Aristoteles'e mal edilen eski bir ilke vardır, bu ilke Aristoteles felsefesinin temelini oluşturan bir ilke gibi alınmaktadır: *'Nihil est intellectu quod non prius fuerit in sensu'*. Kurgusal felsefe bu ilkeyi kulak ardı etmemeli, ayrıca şu karşıt ilkeyi de benimsemelidir: *'Nihil est in sensu quod non fuerit in intellectu'*." Hegel ülkücülükle ilgili olarak şunları söyler: "Felsefede ülkücülük sonlunun gerçek varlık olarak tanınmasına dayanır. Her felsefe özünde ülkücülüktür ya da en azından ilke olarak ülkücülüğe sahiptir." Son büyük dizgeci filozof olan Hegel'den sonra felsefede dizge fikri zayıflarken hatta tümüyle bırakılırken bilgikuramı da başlıca felsefi araştırma alanı olmaktan uzaklaşmış görünmektedir. Ancak bu uzaklaşmayı belki de çağdaş felsefenin bir başarısı olarak görmemek gerekir. (Bk. BİLGİBİLİM, BİLGİARAŞTIRMASI, FELSEFE)

BİLGİN (fr. *savant*; alm. *Gelehrte*; ing. *learned man*). Bir ya da birkaç bilimde derinleşmiş kişi. Bilgin terimi bilimlerin uzmanlık alanlarına dönüştüğü bu çağda giderek daha az kullanılmaktadır. Bu terim genellikle çok bilen, derin araştırmalar içinde olan, kendini bilimsel çalışmaya adamış bulunan anlamında kullanılır. Bu yüzden bilgin kişi olağanüstü düzeyde bilgili bir kişi olarak düşünülmüştür, en azından onda dehayı düşündüren bir şeyler vardır. "Çılgınlığın birinci basamağı bilgin olduğuna inanmaktır" diyen ispanyol atasözü bu ayrıcalığı olumsuz anlamda duyurur. Her ne olursa olsun bu terimin içeriği çok belirgin değildir, "bilim adamı"nın belirginliği yanında "bilgin"in kayganlığı büyük güçlük ortaya koyar. Gene de bilgin bilim adamından daha yetkin bir kişiliği, bilgiler arasında bağlantılar kura kura yetkin bir bilme gücüne ulaşmış,

hatta bilgi'nin alanını buluşlara kadar açılan bir yaratıcılık alanı kılmış bir kişiliği duyurur. "Bilgin"le "bilge" arasına da bir ayrım koymak gerekir: bilgin daha çok bilimle, bilge daha çok ahlak ve metafizikle ilgili gibidir; ayrıca bilgin, bilgeden daha dar bir alanın insanı olmakla ayrılır: bilgin bilge kadar her şeyi bilen olmasa da bilim adamı kadar dar çerçevede sınırlı değildir. /J.-J. Rousseau: "Bilginlerimizden kendini dinletmek zevkini kaldırın, bilmek onlar için bir anlama gelmeyecektir." / Claude de Saint-Martin: "Bilginler, biliminizi unutun, onlar sizin gözünüzü bağlıyor." / Saint-Simon: "Bilginler sanayici sınıfına büyük hizmetler veriyorlar, ama onlardan daha büyük hizmetler sağlıyorlar, onlardan yaşamlarını sağlıyorlar." / A. Carrel: "Bilginlerin kavrayışını artırmanın en iyi yolu onların sayısını azaltmaktır." / Cl. Lévi-Strauss: "Bilgin doğru yanıtları hazırlayan insan değildir, doğru soruları soran insandır." / Molière: "Ben size kefilim bunda / Ahmak bir bilgin ahmak bir cahilden daha ahmaktır." (Bk. BİLGELİK)

BİLİM (yun. *episteme*; lat. *scientia;* fr. *science*; alm. *Wissen, Wissenschaft*; ing. *science*). Olguların yasalarına ulaşmak için konulmuş bir düzenli bilgiler ve yöntemler toplamı. Her bilim bir olgular araştırmasıdır; bir konu ve bütünüyle bu konuyu uyarlı araştırma yöntemlerinden oluşur. En genel anlamında bilim belli bir alanda ya da belli bir konuda ortaya konulmuş dizgesel bilgiler toplamıdır. Bu yüzden Henri Poincaré bilim adamını bir düzenleyici olarak düşünmüş ve şöyle demiştir: "Bir ev nasıl taşlarla yapılırsa bilim de olgularla yapılır. Ancak olguları yığmak bilimi sağlamaz, taşları yığmakla nasıl ev yapılamazsa." Eski zamanlarda bilim felsefeyle ya da metafizikle özdeşti, her türlü kuramsal bilgi bilim diye anılırdı. Deneye dayalı bilimlerin özel olarak ikincil bir yeri vardı. Bilimlerin deneye yaslanarak felsefeden ayrı özerk bilgi alanları olmaya başladığı Yeniçağ başlarından sonra bilim felsefeyle özdeş olmaktan çıktı. Daha XVII. yüzyılda Descartes skolastik felsefeye yönelik eleştirici bakış açısı içinde bir bilim sınıflaması yapmıştı: onun "bilim ağacı"nın kökleri metafizik, gövdesi fizik, dalları da matematik, hekimlik ve ahlaktı. Bunun çok uyarlı bir bilim sınıflaması olmadığı kesindir, ama bu sınıflamada ortaçağ düşüncesinin ya da skolastik felsefenin katı metafizikçi bakışına ters düşen bir anlayış egemendir. Ortaçağ'ın ikinci yarısında bilimsellik tasım yöntemleriyle tümdengelimler yapmakla sınırlanıyordu ve o dönemde gökbilgisi, elfalı, cincilik, büyücülük gibi etkinlikler de bilim sayılıyordu. Bugünkü bilimsel kavrayış yavaş yavaş Yeniçağ'ın eşiğinde ya da Rönesans döneminde oluşmaya yüztuttu, bu oluşum her şeyden önce düşüncenin temeline kuşkucu ba-

kışı koyarak gerçekleştirildi. Bir Montaigne eski olumsuz kuşkuculardan, örneğin bir Pyrrhon'dan, yani bilginin evrensel geçerliliğine inanmayan kuşkuculardan etkilenmekle birlikte olumlu kuşkuculuğun yani doğru bilgiye varabilme yolunda kuşkuyu temel almaya dayanan bakış biçiminin kurucularından biri oldu. XVII. yüzyılda bilimsel bakış açısı Descartes kadar Francis Bacon'ın düşünce dünyasında kendini gösterdi. Bacon doğaya egemen olmak adına doğa olaylarını incelemek ve bu yolda deneyler yapmak gereğini bildiriyor, doğaya egemen olmanın yolu doğayı tanımaktan geçer diye düşünüyordu. Bunun için önyargısızlık ya da kuşkuculuk gerekliydi. Bacon'a göre kesinliklerden değil kuşkulardan yola çıkmak gerekliydi, kesinliklere ancak kuşkulardan gidilebilirdi. Bacon şöyle diyordu: "Düşüncede kesinlikten yola çıkılırsa ve belli bir süre kuşkuya sabırla katlanılırsa kesinliğe ulaşılır." Bacon *Novum Organum*'da şöyle der: "Doğanın kölesi ve yorumcusu olan insan ancak bu doğanın yasalarıyla ilgili deneysel ve ussal buluşları ölçüsünde eylemde bulunur ve anlar.(...) İnsanın bilimi güçlülüğünün ölçüsüdür, çünkü nedeni bilmemek sonucu yaratmamak demektir. Doğayı ancak doğaya başeğerek ele geçirebiliriz. Kurgusal düşüncede neden adını taşıyan şey uygulamada kural olur". Bu bilimci bakış deneyi birinci planda önemserken gerçekte deneyle usun birliğini öngörür: "Bilimleri incelemekte birbirine karışan filozoflar, deneyciler ve dogmacılar olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar. Karıncaya benzeyen deneyci yiyecekleri yığmakla, sonra da onları tüketmekle yetinir. Dogmacı örümcek gibidir, maddesini kendi varlığından çıkardığı ağlarını örer. Arı ortada yer alır, hammaddeyi tarlalarda ve bahçelerde çiçeklerden toplar, sonra kendine özgü bir sanatla işler ve sindirir. Gerçek felsefe de buna benzer şeyler yapar, o yalnızca ve özellikle insan ruhunun doğal güçleri üzerine temellenmez ve doğal tarihten elde ettiği maddeyi iki üç kaynakta bulduğu biçimiyle belleğe bırakıp çıkmaz, onu işledikten ve sindirdikten sonra doğaya koyar. Böylece bizim en büyük dayanağımız, her şeyi ummak zorunda olduğumuz dayanak, deneysel yetiyle ussal yeti arasındaki sıkı işbirliğidir." Bu çok önemli bakış açısını Bacon bilimler sınıflamasıyla tamamlar. Onun bugününün bilim koşullarına çok uymayan sınıflamasında en önemli özellik bilimsel bilgiye tarihsel boyutun eklenmesidir. Bacon bilim alanını üç büyük parçaya böler: tarih, felsefe ve şiir. Bellek bilimi olan tarih, doğal tarih ve uygarlık tarihi olmak üzere ikiye ayrılır. Doğal tarih doğa olaylarının tarihidir, uygarlık tarihi de insanlığın tarihidir. Bacon bu üç parçadan en çok felsefeyi önemser ve onu üç dala ayırır: dinbilim, doğabilim, insan bilimi. Dinbilim kendi içinde bölünmez. Fizik adım verebileceğimiz

doğabilim kuramsal ve işlevsel olmak üzere ikiye ayrılır. Kuramsal ya da kurgusal fizik Aristoteles'in dört nedenini araştırır, işlevsel fizik dünyanın olgularına yönelir. Kuramsal fizik de özel fizik ve metafizik olmak üzere ikiye ayrılır. Özel fizik maddesel nedeni ve etkin nedeni, metafizik sonuçsal nedeni ve biçimsel nedeni ele alır. Bacon insan bilimini bireysel ve toplumsal olmak üzere iki ayrı alana böler. Bireyselde hekimlik, mantık ve ahlak, toplumsalda yönetim sanatı ve insan ilişkileri vardır. Bilimin metafizikten uzaklaştığı ve yarargözetir bilgide sınırlandığı bir çağın başlangıç noktasında Bacon bir bilim aydınlatıcısı olarak görünür. Bilimsel düşüncenin hızla geliştiği modern zamanlarda başka bilim sınıflamalarıyla da karşılaşırız. Bunlardan en önemlisi elbette olumcu filozof Auguste Comte'unkidir. Auguste Comte bilimleri matematik, gökbilim, fizik, kimya, fizyoloji ve toplumsal fizik (toplumbilim) olarak sınıflar ve onları konularına göre somut bilimler ve soyut bilimler diye de ayırır. Comte şöyle der: "Bacon'dan beri tüm yetkin kafalar ancak gözlemlenen olgulara dayanan bilgilerin gerçek bilgi olabileceğini söyler." Comte, yeni bilimsel kavrayışta "nasıl" sorusunun geçerli olduğunu, "niçin" sorusunu soran bilimsel düşüncenin geçmişte kaldığını bildirir. Eskinin mutlakçı bilimsel bakış açısına karşılık yeni bilimsel düşünce yalnızca göreli bilgiyi amaçlamaktadır. Daha sonra Spencer bilimleri soyut bilimler (mantık, matematik), soyut-somut bilimler (fizik, kimya), somut bilimler (biyoloji, toplumbilim) olmak üzere ayıracaktır. Ancak bilimlerin sayıca büyük artış gösterdiği yüzyılımızda herhangi bir bilim sınıflaması yapmaya kalkmak olanaksızı denemek olacaktır. Bu yüzden ille bir sınıflama gerekiyorsa bilimleri doğa bilimleri ve insan bilimleri olmak üzere ikiye ayırmak en doğrusudur. Marx böyle bir sınıflamadan yana çıkıyor ve şöyle diyordu: "Bir tek bilim tanıyoruz, o da tarih bilimidir. Tarihin iki yüzü vardır, o da doğanın tarihi ve insanın tarihi olmak üzere ikiye bölünebilir. Bununla birlikte bu iki yan birbirinden ayrılabilir yanlar değildir. İnsan varoldukça doğanın tarihi ve insanların tarihi birbirine bağımlı olacaktır." Marx'ın bu görüşü bize tarih bilincinin yetkin biçimde geliştiği XIX. yüzyılda tarihsel bakış açısının önemini, ayrıca bilgiye bütünsel bakışın yararını duyurur, öte yandan elbet bugün tek bir bilimin varlığından sözetmek olası değildir, daha çok bir bilimler bütününden sözetmek olasıdır. Tarihsel bakış zorunludur: çağdaş bilimsel kavrayış, özellikle insan bilimleri düzeyinde bir olguyu açıklamak isterken, onu geçmişine götürmeyi, onu gelişim aşamalarına göre anlamayı öngörür. Bugün için bilim düşüncesi, belli bir alanda ya da belli bir konu çevresinde olayların ölçülebilir ilişkilerini onların tarihsel dönüşüm aşamalarından gi-

derek kavramaya çalışan düşüncedir. Ayrıca yüzyıllardır felsefenin temel konusunu oluşturan usçuluk ve deneycilik karşıtlığı da yeni bilimsel düşüncede enaza indirgenmiştir. Bu konuda Gaston Bachelard şöyle der: "Bilimsel felsefe için ne mutlak gerçekçilik ne mutlak usçuluk vardır." Gerçekçilik ve usçuluk birbirini tümleyen iki öge olabilir ancak: "Bilimsel eylem üzerine düşünüldüğünde, gerçekçilikle usçuluğun aralıksız bilgi alışverişinde olduğu görülür. Bilimsel kanıtı oluşturmakta ne biri ne öbürü tek başına yeterlidir." Yeni bilimsel düşüncede usun denetlediği deney ve deneyin doğruladığı us bilimsel düşüncenin temelini oluşturacaktır./ Henri Poincaré: "Ahlaki doğru'dan korkmamamız gerekiyorsa, bilimsel doğru'dan haydi haydi korkmamamız gerekir. Bilimsel doğru her şeyden önce ahlakla karşıtlık içinde olamaz. Ahlakın ve bilimin kendilerine özgü alanları vardır, bunlar birbirlerine karışmazlar. (..) Ahlak dışı bilim olmadığı gibi bilimsel ahlak diye bir şey de yoktur." /Descartes: "Bilim kadın gibidir: utanmayı biliyorsa kocasının yanında kalır, o zaman onu yüceltirler. Kendini herkese verdiği zaman küçülür." "Bilimler şimdi maskeli durumdalar; onlar maskelerini kaldırdığında tüm güzellikleriyle görünecekler. Bilimler dizisini bir bütün olarak gören birine onları akılda tutmak sayılar dizisini akılda tutmaktan daha güç görünmeyecektir."(Bk. BİLGİ, BİLGİN, DİYALEKTİK, FELSEFE, SINIFLAMA, YÖNTEM)

BİLİMCİLİK (fr. *scientisme*; alm. *Scientismus*; ing. *scientism*). Bilimin her sorunu çözebileceği fikrine dayanan ve bilimsel bilgi dışında her türlü bilgiyi yadsıyan öğreti. Bu öğreti bilimlerin büyük bir gelişim gösterdiği XIX. yüzyılda olumculukla gelen bilim inancının aşırı bir anlatımıdır. Tüm bilgileri bilimsel bilgi olarak belirlemeye çalışan bilimcilik, bilimin tüm düşünsel gereksinimleri karşılamaya yeterli olduğunu, bilimin dışında düşünce konuları aramanın boşuna olduğunu bildirir. Olumculuğun bir meyvesi olarak XIX. yüzyıl sonlarında gelişen bilimcilik bir bakıma bilinemezciliğin karşısavı gibidir, bilimin her türlü bilinemezi çözeceğine, Tanrı adı altında birleştirilen bilinemeyenler toplamının giderek azalacağına inanır. (Bk. BİLİNEMEZCİLİK)

BİLİNÇ (lat. *conscientia*; fr. *conscience*; alm. *Selbstbewusstsein*; ing. *consciousness*). Ben'in kendi durumları ve kendi edimleri üzerine sahip olduğu azçok aydınlık bilgi. Bir öznenin kendi üzerine sahip olduğu doğrudan doğruya bilgi. Bilinç kavramını bilgi kavramıyla özdeşleştirdiğimiz olur, bilinçlilik bilgililiğin bir sonucudur. Özellikle konuşurken yaptığımız bu özdeşleştirme bilincin bilgiden başka bir dayanağı olamayacağını ortaya ko-

yar. "Görevlerini biliyor" yerine "görevlerinin bilincinde" deyişimiz buna örnektir. "Yapılanların bilincindeyim" yerine "yapılanları biliyorum" deyişimiz de buna örnektir. Bilgiyle bilinci birbirinden ayıran, bilincin her durumda doğrudan doğruya bilgi olmasıdır, dolaylı bilgi olmamasıdır. Bilinç denilince özellikle bir bütün oluşturan bilgiler toplamını düşünürüz. Henri Delacroix bilinci şöyle tanıtlar: "Bilinç iki bağlaşık terimi, Dünya'yı ve Ben'i birleştirir ve karşıtlaştırır. O bu iki terimin karşıtlığında onları belirleyen düşüncenin birliğidir. O her şeyden önce belli bir öznenin kendinde görünüşüdür. Daha derin anlamda o bir tarih ve bir yapıttır, bir yazgı ve bir serüvendir. Evrenin bilinci özel öznenin bilincini sarar. Özne kendini ancak evreni algılarken algılar. Her zaman onun kendini algılayışı bir evrenin bağrında olur. O ancak evrende evrenle kendisidir. Her bilinç evrenin merkezi ve parçasıdır. Tüm varoluşların koşulu olan bilinç varoluşların birliğini, şeylerin evrenini ve bilinçlerin evrenini gerektirir. Bilincin olduğu her yerde bir etkinlik sözkonusudur. Bilinç bir yansı, bir ayna olmaktan çok ötede etkindir ve üretkendir. Her bilinç bir çatışkının belirtisi ve ürünüdür, içteki bir çatışkının ya da dıştaki bir çatışkının. Bilincin etkinliği biyolojik ve toplumsal ortama uyuşu aşar. Tüm insani ve toplumsal şeylerin kurucusu olan zihinsel edim çevreye verilen yanıtların, hatta doğru ve iyi temellendirilmiş yanıtların basit bir oyunundan daha zengin bir etkinliği gerektirir." Bilinç iki ayrı görünüm ortaya koyar. Buna göre *kendiliğinden* bilinçle *düşünülmüş* bilinci birbirinden ayırmak gerekmektedir. *Kendiliğinden bilinç*, kişinin kendi yaşamından ya da kendi varlığından aldığı bütünsel ve dolaysız bilinçtir, deyim yerindeyse öznenin kendi kendinde basit görünümüdür. *Düşünülmüş bilinç*, öznenin kendi üstüne dönmesiyle, kendini bir nesne olarak belirleyip kendi üstüne kapanmasıyla, kendine ussal ve ayrıştırıcı bir tutum içinde yönelmesiyle elde ettiği bilinçtir. Çalışmaya dalmış bir kişi yağmurun başladığına dikkat etmese de yağmuru duyar. Acıkmanın, susamanın, havasız kalmanın bilinci kendiliğinden bilinçtir. İnsan düştüğü belli bir ruh durumunu kavramak üzere dikkatini kendi üzerinde toplayabilir, kendine çözümleyici bir biçimde yönelebilir, bu durumda da bilinç düşünülmüş bilinçtir. Felsefe tarihi boyunca birçok filozof bilinç sorununa değişik açıklamalar getirmiştir. Klasik felsefe özneyi kendi üzerinde tam güçlü sayıyordu, çağdaş felsefe öznenin bu yetkinliğini kuşkuyla karşılamıştır. Tam güçlülüğün olamayacağını ilk görenlerden biri Nietzsche'dir. Nietzsche öznenin izlediği yollar konusunda şu ya da bu nedenle kör ya da yarı kör olabileceğini, görmez davranabileceğini göstermişti. Freud bilincin tüm zihin etkinliklerine karşılık olmadı-

ğını *bilinçdışı*'nı ortaya atarak gösterdi. Bu tür bakışlar klasik felsefeye yabancıdır. Aristoteles için bilinç insanın tüm etkinliklerine yani düşünsel ve duygusal tüm ruh oluşumlarına karşılıktır. Stoa'cılar bilinci insanın kendi ruhundan aldığı dolaysız sezgi olarak görmüşlerdir. Descartes'ın gözünde bilinç ruhun özüdür, düşüncenin kendisidir. Leibniz'e göre bilinç tözün gerçek doğasını ve ruhun özünü bilmemize olanak veren sezgidir. Hume'da bilinç kendimizde sezgisine ulaştığımız seçik olgular çokluğudur. Bilinci hem kendinin hem başka şeylerin doğrudan doğruya bilgisi olarak gören filozofların başında Kant ve Hamilton gelir. Kant'a göre bilinç öncesel biçime uyarlı bir iç duyumdur, hiçbir zaman varlığın kendisine ulaşamaz. Kant'da tüm sunumlar tek bir bilinçte bir araya gelir. Bu olmadan herhangi bir şey ne düşünülebilir ne tanınabilir. Kant şöyle der: "Bilincin biçimsel birliği her bilginin nesnel koşuludur. Ona gereksinme duyuşum herhangi bir nesneyi tanımak için değildir yalnızca, ama hiçbir sezgi bu koşul olmadan benim için bir nesne durumuna gelemez. Bu bileşim olmadığı zaman çeşitlilik tek bir bilinçte toplanamayacaktır." Hamilton'un görüşü daha değişiktir: bilinç bir özne-nesne ilişkisi ortaya koyduğuna göre, bu iki terim de birbirine bağımlı olduğuna göre tüm bilgiler göreli olacaktır, buna göre varlığa ulaşmak bizim için olanaksızdır. Hamilton bilincin tanımlanmasına da karşıdır. Şöyle der: "Bilinç tanımlanamaz. Bilincin ne olduğunu biz de tam olarak bilemeyiz. Kendi açıkça sezişimizin tanımını da başkalarına bulanıklığa düşmeden veremeyiz. Bunun nedeni basittir: bilinç her bilginin kökeninde vardır." Marx'çı düşüncede bilinç, nesnel dünyanın, gerçeklikler dünyasının bilincidir, ayrıca bu bilinç dünyadan edinilmiş bir şey olmakla dünyayı dönüştürecek bir güç taşır. Bu anlayışta bilinç her şeyden önce sınıf bilinci olarak ortaya çıkar. (Marx-Engels: "Bilinç yaşamı belirlemez, yaşam bilinci belirler." Marx: "Yaşamı belirleyen bilinç değildir, bilinci belirleyen yaşamdır. Birinci durumda yaşayan bireyden yola çıkar gibi bilinçten yola çıkılır, ikinci durumda gerçek yaşayan bireylerden yola çıkılır ve bilinç onların bilinci olarak alınır." Marx: "Bilinci yeniden düzenlemeli demek dünyayı bilinçli kılmak demektir, dünyayı kendisiyle ilgili düşlerinden kurtarmak demektir.") Husserl "bilinç herhangi bir şeyin bilincidir" derken içeriksiz bilinç olamayacağını bildirir, böylece gerçekçi bir tutum alır. Ona göre bilinç, bilincine varılan nesne ile bilince varan öznenin somut ve indirgenemez ilişkisinde kendini gösterir. Bilinç onda yönelgenlikle belirgindir yani öznenin kendi dışına etkin yönelimiyle belirgindir. Bu yüzden her bilinç herhangi bir nesnenin bilinci olduğu gibi her nesne de bilinç için nesnedir. En azından yöntem konu-

sunda Husserl'i izlemiş olan Merleau-Ponty eşyayla bilinci kesin olarak birbirinden ayırır ve şöyle der: "Varolan her şey şey olarak ya da bilinç olarak vardır, bir orta yer sözkonusu değildir." Bütün bu bakış açılarının bize kendi yönlerinden duyurduğuna göre, bilinç herhangi bir parçalılığın değil, neredeyse bütün bir evreni kucaklayacak bütünselliğin özümlenmiş, tartışılmış, canlı, üretken bilgisidir. Bu bilgi bütün bir geçmişe döner, bütün bir geleceğe açılır, onu dural bir bir biçimde bugünle sınırlamak yanlış olur. Bu bağlamda tarih bilinci, gerçek bilinç, olası bilinç kavramlarıyla karşılaşırız. *Tarih bilinci*, insanın tarihsel bir varlık olduğunu bilmesiyle, varlığını belirleyen tarihselliğin bilgisine ulaşmış olmasıyla belirgindir. Tarih bilinci modern insanın bir özelliğidir, çünkü tarihsellik fikrinin en çok iki yüzyıllık bir geçmişi vardır. Mircea Eliade şöyle der: "İlkel toplumları da tarih oluşturmuştur, azçok kaba bir biçimde de olsa. Ama onları modern toplumlardan iyice ayıran tarih bilincinin yokluğudur." *Gerçek bilinç* nesnel dünyanın varolan yapısıyla ilgili bilinçtir, bu bilinç şimdiye yönelik olduğu gibi geçmişe de yöneliktir. *Olası bilinç*, geleceğe dönük, geleceği öngören ya da tasarlayan bilinçtir. *Toplumsal bilinç* bir toplumun ortak bilincidir. Kişisel ya da bireysel bilinci *ayrı bilinç* diye belirlerken toplumsal bilince *ortak bilinç* adını verebiliriz. Toplumsal bilinç kişinin kendi bilincinde sezgisine vardığı ve giderek ortaya koyduğu çabaya göre bilgisine ulaştığı bilinçtir. Toplumsal bilinçle bireysel bilinç arasında indirgenemez çatışkılar vardır. Yetkin bireyler bu çatışkıları çok iyi değerlendiren ve ilerlemenin koşullarını onlarla ilgili sorunların tartışmasından giderek ortaya koyan bireylerdir. Buna göre toplumsal bilinç toplumun tüm üyelerinde aynı ölçüde aydınlık olmayacaktır. Novicow'a göre ancak yetkin kafalar toplumsal bilinç üzerinde etkili olma şansına sahiptirler. Novicow, *Toplumsal bilinç ve toplumsal istem* adlı kitabında seçkin aydın tipini devletle ya da yönetimle özdeşleştirmemek gerektiğini bildirir. Ona göre güçlü bir beyin'in "en önemli işi toplumsal katışmacın düşüncelerini ve duygularını geliştirmektir. Bu beyin belli bir ölçüde toplumsal devinimlerde etkili olabilir, buna karşılık yönetime katılan kişiler düşünceleri ve duyguları geliştiren kişiler olamazlar". / Mme. Roland: "Bana zulmedenler güçleriyle ne kadar barışıksa, ben bilincimle enaz o kadar barışığım." / A. de Vigny: "Bilinç haksız olamaz." / A. Rodin: "Tüm çizgiler anlatımcı olmalı, yani bir bilincin açınımı için yararlı olmalı." / E. Durkheim: "Belli bir toplumda üyelerin ortalamasında ortak olan inançlar ve duygular kendine özgü yaşamı olan belli bir dizgeyi oluşturur; bunu ortak bilinç ya da ortaklaşa bilinç olarak adlandırabiliriz." / Valéry: "Bir ahmaklığın bilinci nedir bilemem, ama akıllı bir

adamın bilinci ahmaklıklarla doludur, bunu biliyorum." / Céline: "Dünyanın karmaşasında bilinç küçücük bir ışıktan başka bir şey değildir, çok değerli ama kırılgan bir ışık." / A. Jarry: "Bilincimize danışmaya gidiyoruz. Bilincimiz orada, bu çantanın içinde, örümcek ağlarıyla örtülü. Görülüyor ki o çok zaman işimize yaramıyor." / Montaigne: "Bilinçlerini kargaşaya atıyorlar ve görünüşü çok sağlam tutuyorlar." "Bilincim kendi kendine yetiyor, bir meleğin ya da bir atın bilinci olarak değil, bir insanın bilinci olarak yetiyor." / Yevtuşenko: "Bilincin acıları tehlikeli şeylerdir. Bilinci kökünden sökelim, acı falan kalmasın." / H. Michaux: "Genç bilinçlerin tüyleri sert, uçuşları gürültülüdür." / G. Bataille: "Yanılgısız bilinç bulanık bilinçtir." (Bk. BİLGİ, BİLİNÇALTI, BİLİNÇDIŞI)

BİLİNÇALTI (fr. *subconscience*; alm. *Unterbewusstsein*; ing. *subconsciousness*). Bilinçten hemen tümüyle kaçan, ancak düşünsel bir etkiyle bilinçli kılınabilen ruhsal süreçlerin alanı. Bilinçaltı kabaca, bulanık bilinç olarak da tanımlanabilir. Bilinçaltında bulunanlar bir bakıma unutulmuş olanlardır, ancak onlar insanın bilinçli edimleri üzerinde her zaman etkili olabilmektedir. Bilinçaltı çok zaman bilinçdışının eşanlamlısı olarak kullanılır. Bazı yazarlar bilinçdışını tümüyle itilmiş, bastırılmış süreçlerin alanı sayarak bilinçaltına ortada bir yer verirler. Bilinçaltı terimini hiç kullanmamış, bilinçaltına karşılık olmak üzere *bilinçöncesi terimini yeğlemiş* olan Freud da bunlardandır. Bilinçdışı özellikle bilincine varılamayacak olgularla ilgili görülürken bilinçaltı olguları bilince çıkmak için etki bekleyen olgular olarak düşünülebilir. Freud her zaman bilinçdışını ruhsal yaşamın merkezi sayarken istemle ya da kendiliğinden bilinç eşiğini aşabilecek olguları bilinçöncesine bağlamıştır. (Bk. BİLİNÇ, BİLİNÇDIŞI)

BİLİNÇ ÇÖZÜMLEMESİ (fr. *casuistique*; alm. *Casuistik*; ing. *casuistry*). Ahlak kurallarının özel durumlara uygulanmasından gelen vicdan sorunlarını inceleyen bilgi alanı. Bilinççözümlemecileri genellikle dinbilimci olduklarından daha çok ahlakın dinle ilgisini ele alırlar. Bu ele alışta genellikle ince mantık oyunlarından giderek ahlak edimlerini kitabına uydurma çabası yatar. Bu yüzden ahlak kurallarının uygulamada karşılaşılan *özel* tartışmalı durumlarını ele alan *nesnel bilinççözümlemesi*'yle bu kuralları istediği yere çekebilen *öznel bilinççözümlemesi*'ni birbirinden ayırmak gerekir. Bilinççözümlemesiyle daha çok XVI. ve XVII. yüzyılda cizvit papazları uğraştılar. (Bk. AHLAK, AHLAKÇILIK)

BİLİNÇDIŞI (fr. *inconscient*; alın. *Unbewusst*; ing. *unconscious*). Bilinçten tümüyle kaçan, bilinicine varılamayan şeylerin alanı. En genel anlamda bilinçdışı bilinç taşımayan varlıklar alanını karşılar. Bir gürgen ağacının, bir balığın yaşamı tümüyle bilinçdışıdır. Bilinçdışının alanı kişisel bilgiden tümüyle uzak kalan sinirsel süreçlerin alanıdır. Bu sinirsel süreçlerin başında organik işleyişler, tepkimeler, kendi kendine edimler gelir. Sözkonusu süreçler bilince kapalıdır, bununla birlikte sonuçları bilince kapalı değildir. Bilinçdışı olgularını o an bilincine varılamasa da başka bir zaman bilincine varılabilecek bilinçaltı olgularından ayırmak gerekir. Bilinçdışı Freud'da özel bir anlam kazanır. Freud bilinçdışını ruhsallığın gerçek alanı olarak, ruhsallığın merkezi olarak görür, ona göre tüm düşünceler, eylemler, sunumlar bilinçdışınca yönetilir. Freud bilinçdışını bizim davranışlarımızı derinden etkileyen ama bilincine varılamamış olan dinamik süreçler olarak anlar. Bu süreçler direncin ortadan çekilmesiyle bilinçli duruma gelebilirler. Bunların bilinçli duruma gelebilmesi için düş gibi, ruhayrıştırması gibi durumların gerçekleşmesi gerekmektedir. "Düşün yorumu bilinçdışının bilgisine açılan en sağlam yoldur" der Freud. Ona göre "Ruhayrıştırmasıyla iyileştirme çabası tüm hastalıklı bilinçdışını bilince döndürmek formülüyle özetlenebilir." Freud bilinçdışını iki ayrı açıdan ele alır: "İki çeşit bilinçdışı vardır: örtülü olan ama bilince çıkabilir durumda bulunan ruhsal olgular, bir de bastırılmış olan, bastırılmış ve kendine bırakılmış olmakla bilince çıkabilecek durumda bulunmayan ruhsal olgular. Örtülü ruhsal olgular *bilinçöncesi* olgularıdır. Biz bilinçdışı terimini yalnızca bastırılmış ruhsal olgular için kullanıyoruz." Jung bilinçdışı kavramını genişleterek toplumsal bilinçdışı deyimini ortaya atmıştır. Buna göre bireyde bilinçdışı ataların özellikleriyle koşullanmıştır. Toplumsal bilinçdışı ilkörnek'le eşanlamlıdır. "Belli bir bakış açısına göre bilinçdışının çocuklukla ilgili eğilimleri en çok sözü edilen eğilimler olsa da bilinçdışını onlara göre tanımlamak ve yargılamak yanılgıya düşmek olacaktır. Bilinçdışı yalnızca bastırılmış ögelerden oluşmaz, bilinç eşiğine ulaşmamış tüm ruhsal ögelerden de oluşur" diyen Jung'a göre "...bilinçdışı yalnızca kişisel ögeleri içermez, kişisel olmayan ögeleri de yani ortak ögeleri de *kalıtsal kategoriler* ya da *ilkörnekler* olarak içerir". Bu yüzden, bilinçdışının ortak içerikleri olduğunu, bu içeriklerin derinlerde bulunduğunu bir varsayım olarak ortaya atmış olduğunu anlatan Jung bir *ortak bilinçdışı*'ndan sözedilebileceğini söyler: "Birey yalnızca özel ve yalıtık bir varlık olmadığı, aynı zamanda toplumsal bir varlık olduğu gibi, insan ruhu da yalnızca yalıtık ve bireysel bir olgu değil, aynı zamanda ortak bir olgudur. Bazı toplumsal işlevler ayrı ayrı bireylerin

çıkarlarıyla uyumsuzluk içinde bulunduğu gibi insan ruhu da ortak yaşam açısından bakıldığında bireyin gereksinimleriyle karşıtlaşan bazı işlevler ya da eğilimler ortaya koyar. Çünkü her insan onu çok değişik zihinsel işlevlere uyarlı kılan, elde edilişi ve gelişimi varoluşsal kökenli olmayan çok ayrımlaşmış bir kafayla doğar. İnsanların kafaları belli bir sürece göre ayrımlaştıkça onların ayrımlaşmaları ortak ve evrensel olmaktadır. Bu durum örneğin birbirinden çok uzak ırkların ve halkların bilinçdışında ortaya çıkan ilginç benzerliği açıklar, bu benzerlik yerli mitos'larla ilgili temaların ve biçimlerin olağanüstü uyumunda açıklığa kavuşur. Bireylerin evrensel benzerliği tüm bireylerde özdeş olan belli bir ruhsal işlevin varlığını benimsemeye yöneltir bizi. Bu işlevi biz *ortak ruhsallık* diye adlandırıyoruz." Düşünce tarihinde bilinçdışıyla ilgili ilk belirleme Leibniz'de ortaya çıkar. Filozof, üstalgılara karşılık olarak *küçük algılar*'dan sözeder, bilinçaltını ya da bilinçdışını böylece çok karışık ve çok zayıf ruh durumları toplamı olarak görür. Daha sonra E. Hartmann bilinçdışını evrensel ve sonsuz bir töz olarak tanımlamıştır. Ona göre bilinçdışı bir kendinde şeydir, fikirlerin yönetiminde bir istemdir. Bu etkin ve düşünsel temel ilke maddede, düşüncede, yaşamda açıklanır, bireyler onun görünümünden başka bir şey değildir. Ruhsal yaşamın da organik yaşamın da temelinde bilinçdışı bulunur, bilinçdışında mantıksal düşünce ve mantıkdışı istem birlikte bulunur. Bizim için bilinçdışı olan şey, kendinde *üstbilinç*'tir. E. Hartmann şöyle der: "Bilinçdışının bireysel görünen edimleri gerçekte özdeş bir bilinçdışının açılımlarıdır."E. Hartmann böylece Schopenhauer'in kötümser bakışını bir başka açıdan geliştirmiş olur./ Freud: "Ruhbilimde bilinçdışı sorunu ruhbilimsel bir sorun olmaktan çok ruhbilimin kendi sorunudur.(...) Ruhsal yaşamı iyi anlayabilmek için bilince daha az önem vermek kaçınılmaz oluyor. Bilinçdışında tüm ruhsal yaşamın temelini bulabiliriz. Bilinçdışı daha küçük bir daire olan bilinci içerecek büyük bir dairedir diyebiliriz. Bilinçdışı hazırlığın dışında bilinç olgusu yoktur. Oysa bilinçdışı bilinç alanından uzak olabilir. Bununla birlikte ruhsal bir değer taşıyabilir. Bilinçdışı ruhsalın kendisidir. Onun temel gerçekliğidir. Dış dünya gerçekliği gibi onun içsel doğası da bize kapalıdır. Bilinç bize onunla ilgili eksikli bilgiler verir, duyu organlarımızın dış dünyayla ilgili bilgiler vermesi gibi." (Bk. BİLİNÇ,BİLİNÇALTI)

BİLİNEMEZCİLİK (fr. *agnosticisme*; alm. *Agnostizismus*: ing. *agnosticism*). Mutlak bilgiye yani deney alanını aşanın bilgisine ulaşılamayacağını öne süren öğreti. Bilinemezcilik insan zihninin mutlak bilgiye uluşma yeteneğinde olmadığını, eşyanın doğası üzerine doğru bilgi ortaya koyamayacağını bil-

dirir. Her türlü metafiziğe karşı eleştirici bir tutum olarak beliren bu öğreti, deney dünyasının dışında bir başka varlık alanını varsayarken insanın bu alanın bilgisini edinemeyeceğini benimser. Bilinemezciliği madde dünyasının, duyulur dünyanın dışında herhangi bir varlık alanını yoksayan maddeci anlayışla karıştırmamak gerekir. Felsefesini eleştirici bir tutumla temellendiren Kant, her iki varlık alanını birbirinden ayırarak deney alanını olgular alanı, deneyi aşan alanı da kendinde şeylerin alanı *(Noumenon)* olarak belirledi. Böylece bir tür Platon'cu tutumuyla varlığı ikiye ayıran filozof,düşünülürün alanını bilgisine varılamaz şeylerin alanı olarak gösterdi. Kant'a göre kendinde şeylerin alanı zihnimizden bağımsız olarak vardır, bu alan bilinemez olan alandır, usla kavranabilir ya da varlığı onaylanabilir olmakla birlikte algınamaz olan alandır, gene de düşünülmesi, incelenmesi gereken alandır. Bu görüşüyle Kant bilinemezci anlayışı belirgin bir biçimde temellendiren ilk filozof olmuştur. Bazı yazarlara göre Auguste Comte'un olumculuğunu da genel anlamda bilinmezcilik olarak belirlemek doğru olur, çünkü filozof mutlak bilginin varlığını yoksarken bilinemez gerçeklerin alanı olarak ayrı bir alan belirlemiştir. "Mutlak bir kural vardır, o da mutlak hiçbir şeyin olmadığıdır" diyen Auguste Comte'la ilgili bu görüş elbette tartışma götürür. Bilinemezciliği en genel anlamda ılımlı bir kuşkuculuk saymak doğru olur. Bu yüzden bu öğreti metafiziğe duyulan güvensizliğin anlamı olarak felsefe adamından çok bilimciyi ilgilendirir gibidir. Bilinemezcilik gerçekte M.S.II. yüzyıla doğru ortaya çıkan, IV. yüzyıl sonlarında Aziz Augustinus'la gelişen, kutsal yaşamın da doğanın da tüm gizlerini bilinebilir olarak belirleyen, hatta onların bütünsel bilgilerine sezgiyle ulaşılabileceğini bildiren çok atılgan *bir öğretinin, hıristiyan bilinirciliğinin* bir eleştirisi olarak belirirken her türlü dogmacı tutumlarla da karşılaşır. İlkin 1869'da Huxley'nin belirginleştirdiği bu kavram kurgusal düşünceyle deneysel düşünce arasına koyduğu ayrımla bilimi kurgudan ayırmada belirleyici bir anlam taşır. Ne var ki her anlamda olumlu bir bakış açısını yansıtır gibi olan bilinemezcilik gerçekte bir temel çelişkiyi de kendinde taşır, böylece kuşkuculuk niteliğini kazanır. Çelişki bilinemezciliğin genellikle metafizik alanı bilgisine ulaşılamaz bir alan olarak belirlerken gene de bu alanı düşünebilir bir alan saymasında, özellikle metafizikçi bir tutumla ahlak kurallarını temellendirmeye yönelebilmesindedir. Bu çelişki elbette daha temel bir çelişkiden, somut düşünceye dayanan bilimci kavrayışıyla dincilikten kaynaklanan aşkın dünya kavrayışını bağdaştırmaya çalışma eğiliminden gelmektedir. (Bk. BİLİNİRCİLİK)

BİLİNİRCİLİK (fr. *gnosticisme*; alm. *Gnostizismus*: ing. *gnosticism*). Tanrısal gerçekliğin doğalaşarak kendini açınlamış olduğunu, tanrı bilgisine ulaşmanın öngörülü kişilerin sezgisiyle gerçekleşebileceğini ileri süren öğreti. Bilinircilik hıristiyan inancının geliştiği II. yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır. Bu öğreti her şeyden önce en üst düzeyde bilginin uluşılabilir olduğunu bildirmekle tam anlamında dogmacıdır. Bu mutlakçı kavrayış bilgiye ulaşma yöntemi olarak sezgisel yöntemi öngörüyordu: mutlak bilgiye bir anlık bir aydınlanmaya karşılık olan ve insana büyük bir haz veren sezgiyle ulaşılabilir. En yücenin bilgisini amaçlayan bilinircilik doğal olarak madde dünyası karşısında ilgisiz, hatta aşağılayıcı bir tutum alır, madde özü gereği kötüdür. Maddenin kötülenmesi insan bedeninin aşağılanması sonucunu da getirir. Bu da kendiliğinden çileci yaşamı ortaya çıkarır. Bilinircilik tanrı bilgisine yönelmeyi öngören ama onun her yönüyle ulaşılabilir olmadığını da bildiren hıristiyan inancı içinde ilk büyük sapkınlık olarak değerlendirildi. Hıristiyanlığın gelişim döneminde Avrupa ve Asya'da yaygın olan bilinircilik çok değişik yorumlar kazanmıştı. Bu gizemci ve çileci öğretiden bugüne pek bir şey kalmamıştır. (Bk. BİLİNEMEZCİLİK)

BİREY (lat. *individiuus*; fr. *individu*; alın. *Individuum, Einzelding. Einzelwesen*; ing. *individual*). Bir sınıfın indirgenemez ögesi. Tek olan. Bir türün üyesi. Kendi varoluşuna sahip somut varlık. Toplumdaki tek kişi. Birey bilinçliliğin temeli olan bütünsel somut insan varlığıdır. Onun başlıca özelliği, varlığı zedelenmeden ya da yokedilmeden parçalanamaz olmasıdır. Bir birey katıldığı topluluğun öbür üyelerine benzer. Bununlabirlikte kendi özellikleriyle, özel özllikleriyle onlardan ayrılır. Onun bu özellikleri yarattığı sanat yapıtının temel özelliklerini oluşturur. Bazı yazarlar, *bir türün üyesi olarak tek insan*'ı *kendine özgü tek insan*'dan ayırmak için bir birey ve kişi karşıtlığı koyarlar. Buna göre kişi herhangi bir birey değil, kendi özelliklerini taşımakla öbür kişilerden ayrılan hatta öbür kişilerle azçok karşıtlaşan bir değerler toplamıdır. Tarihten bu yana her toplum bireye kendine göre bir anlam vermiştir. Bireyselliğin en kaba anlamda toplumsallıkla koşullanmış olduğu köleci Eskiçağ'da, özellikle ilk uygarlık döneminde birey bir üst sınıf üyesi değilse bir üretme ve savaşma aracıydı. Özgür birey fikrinin ilk biçimlerine Stoa felsefesinde ulaşılmıştır. Ortaçağ'da serflik düzeni içinde, birey senyöre, krala ve kiliseye sıkı sıkıya bağımlı oldu. Özgür birey kavramı Rönesans'la ortaya çıkan ve Yeniçağ boyunca gelişen yeni değerlerin bir ürünüdür. Özgür birey bir topluma sıkı sıkıya ya da körü körüne bağlı birey değildir, topluma kendi yetenekleri ve yatkınlıkları ölçüsünde kendi isteğiyle

katılır, hakları ödevleriyle, ödevleri haklarıyla belirgindir. Buna göre çağımızda bireylerarası ilişki dıştan düzenlenmiş bir ilişki değil, bireyin etkin gücünü gerektiren bir ilişkidir. Simone de Beauvoir şöyle der: "İki birey arasındaki uyum hiçbir zaman verilmiş bir şey değildir, onun aralıksız kurulması gerekir."(Bk. BİLİNÇ, BİREYCİLİK, İNSAN, KİŞİ, TOPLUM)

BİREYCİLİK (fr. *individualisme*; alm. *İndividualismus*; ing. *individualism*). Bireyi kendi amaçlarını kendinde toplayan toplumsal bir varlık olarak değerlendirme eğilimi. Bu eğilim bireysel olana toplumsal olan karşısında öncelik verir ve bireyseli tek belirleyici olarak görür. Böylece gerçekliğin en yetkin biçimi ve en yüksek insani değer olarak belirlenen bireysel öge toplumsal yaşamın vazgeçilmez ölçütü niteliğini kazanır. Bireycilik avrupa tarihinde bütünleştirici mutlakyönetim düzenine karşı özgürlükçü burjuva ülküsünün temel dünya görüşü olarak belirmiştir. Kişiyi kendi sınıfının, kendi toplumunun oluşturduğu bütünde eritmeye kalkan tutucu siyasal eğilimlerin çözülüşüyle ortaya çıkan bu bakış açısı zamanla insanoğlunu en geniş özgürlüklere kavuşturma inancı olarak siyasal boyutlar kazanmıştır. 1789 Fransız Devrimi'nin ve onun amaçlarını dile getiren İnsan Hakları Bildirisi'nin temelinde bu inanç vardır. İktisadi açıdan sermayecilikte anlatımını bulan burjuva dünya görüşü insanın hiçbir biçimde boyundurluk altına alınmamasını öngörürken elbette konuya kendi sınıfsal dilekleri açısından bakmaktadır. Böylece özgürlükçülük kavramıyla bir ölçüde özdeleşen bireycilik, kişinin özel yaşamını sıkı sıkıya korunması gereken bir değer olarak belirlerken, ona karşı bir değer saydığı toplumsal yaşamı büyük ölçüde bireyi engelleyici bir güç olarak değerlendirir, buna göre toplumcu dünya görüşüyle karşıtlaşır. Bireyci bakış açısına göre, toplumsal düzen bireyin yaşamını ne ölçüde koşullarsa birey o ölçüde özgerçekliğini yitirecektir. Bu görüş özgürlükçü batı demokrasileri içinde özgürlükçü siyaset kanatlarının temel görüşü olmuştur, her şeyden önce iktisadi yaşamı belirleyici özellikler gösteren devletçilik anlayışına karşı özgür girişimciliği savunur. Ne var ki bu özgürlük istemi hiçbir zaman kişiye toplumda her istediğini gerçekleştirme hakkı vermez. Bireyci bakış açısının gelişmesiyle birlikte düşünürler özgürlüğü birinci planda konu edinmişlerdir: birinin özgürlüğü bir başkasının özgürlüğünü tehlikeye düşürdüğü sürece özgürlük değildir görüşü böylece geliştirilmiştir. Bu görüş kolay giderilmez bir çelişkiyi içerir gibidir: birinin özgürlüğü bir başkasının özgürlüğünü engelleyeceği kuşkusuyla engellediği zaman özgürlük olmaktan çıkmaz mı? Başta Jean-Jacques Rousseau olmak üzere pekçok düşünür birey özgürlüğünün ancak çok iyi belir-

lenmiş bir toplumsal düzen içinde ya da hukuk düzeni içinde gerçekleşeceğini savunur. Bunun için de bireyler arasında bir toplumsal sözleşmenin gerçekleştirilmesi gerekecektir. Toplumsal sözleşme genel istemin gerçekleşebilmesini sağlayan tek yoldur.(Bk. SÖZLEŞME, TOPLUMCULUK)

BİREYEVRİMİ (fr. *ontogénèse*; alın. *Ontogenesis*; ing. *ontogenesis, ontogeny*). Bireyin bedensel ve ruhsal evrimi. Bireyevrimi bireyin ceninle hatta yumurtayla yetişkinlik arasında kalan oluşumlarını kapsar. Bireyevrimi türevrimine koşuttur görüşü, yani birey tüm evrimi boyunca, özellikle cenin evresinde türünün geçmiş olduğu evrelerden geçer görüşü bugün pek benimsenmeyen bir görüştür. (Bk. TÜREVRİMİ)

BİREYLEŞME (fr. *individuation*; alın. *Individuation*; ing. *individuation*). Bir genel fikrin bireyde gerçekleşmesi. Bugünün felsefe anlayışlarında yeri bulunmayan bireyleşme kavramı skolastik felsefeyle ilgilidir, bu kavramı İbni Sina'nın metinlerini latinceye çeviren Eucken oluşturmuştur. XVII. yüzyılın skolastiğe yakın duran filozofu Leibniz bu kavramı *De principio individui* adlı kitabında ele aldı. 1663 tarihli bu çalışma Leibniz'in üniversiteyi bitirme tezidir. Bunda Leibniz bir varlığın yalnızca özgül bir tipe sahip olmadığını, aynı zamanda tekil , somut, uzayda ve zamanda belirgin bir varoluşa sahip olduğunu göstermek istedi. Yvon Beleval bu konuda şunları söylüyor: "Leibniz'in bakolaryasını almak için 1663 mayısında verdiği tezi *De principio individui* adcılıktan yana çıkar. Yaratılmış tözler bireysellik ilkelerini biçimde de maddede de bulamazlar, bütünsel birliklerinde bulurlar (biçim ve madde). Biçimle madde, özle varoluş, tözle özgül ayrım arasında ussal bir ayrım sözkonusudur; doğa kendi kendini bireyselleştirir yani ilk maddenin devinimi özel varlıkları oluşturmak için yeterlidir, çünkü şeylerin izleri Tanrı'da vardıkları sürece ölümsüzdürler."

BİRLEŞTİRMECİLİK (fr. *syncrétisme*; alın. *Synkretismus*; ing. *syncretism*). Birbirine uymamakla birlikte iyi kavranılmadığı için bağdaşık görünen değişik görüşlerden oluşturulmuş din ya da felsefe öğretisi. Bazı ruhbilimcilere göre çocukta mantıklı bileşimlerden çok gelişigüzel yanyana koymalara dayanan karmaşık algı. Felsefe ve dinbilim açısından birleştirmecilik seçmeciliğin tutarsız bir biçimidir ve eleştiri olanaklarının tam olarak kullanılmamasına dayanan bir yakıştırmacılıktır, temelinde öğretileri, görüşleri, bakış açılarını iyice kavramadan bir bileşime ulaşmak istemi yatar. (Bk. SEÇMECİLİK)

BİRYAPILI (fr. *homogéne*; alın. *homogen*; ing. *homogeneous*). Parçaları uyumlu bir birlik oluşturan. Tüm parçaları özdeş olan ya da parçaları arasında nitelik ayrımı bulunmayan. Ögeleri belli bir mantık düzenine göre bir araya gelmiş olan. Biryapılılık fiziksel bir bütünle *(biryapılı arazi)*, bir insan topluluğuyla *(biryapılı sınıf)*, matematik ilişkilerle *(biryapılı işlev)* ilgili olabilir. (Bk. ÇOKYAPILI)

BİTİŞTİRİCİ (lat. *conjunctivus*; fr. *conjonctif*; alın. *konjunktiv*; ing. *conjunctive*). Yanyana getirici özellik gösteren. *Bitiştirici yargı*, büyük önermesi iki bitişik cümlecikten oluşan yargı. Örnek;"İnsan hem hırsız hem ahlaklı olamaz./Sen ahlaklısın. /Öyleyse sen hırsız olamazsın."

BOĞUNTU (fr. *angoisse*; alın. *Angst*; ing. *anguish*). Ruhsal ve bedensel düzeyde baskı ve sıkışmayla belirgin kaygı duygusu. Bazı yazarlar boğuntu'yu bunaltı'yla özdeşleştirirler. Bazı yazarlara göre boğuntu daha çok bedensel, bunaltı daha çok ruhsaldır. Boğuntuda baskı ve sıkışma son derece bulanık bir korkuyla kendini gösterir. Korkuda korkma nesnesi belirginken, boğuntuyla gelen korkuda böyle bir belirginlik yoktur. Sartre şöyle der: "Boğuntu, korkunun dünya varlıkları karşısında düşülen bir korku olmasıyla, boğuntunun da kendim karşısında boğuntu olmasıyla korkudan ayrılır." Bu belirsiz korku ya da kaygı bireyin tüm ruhsallığını büyük bir baskıyla ele geçirir. Boğuntudaki korkunun temelinde belirsiz bir ölüm fikri kendini gösterir. Boğuntunun ileri biçimlerinde büyük bir bedensel sıkışmayla, özellikle göğüste ve gırlakta beliren baskıyla tam anlamında bir ruhsal bozgun ortaya çıkabilir. Boğuntunun başlıca bedensel belirtileri yüzde kızarma ya da sararma, deride kuruma ya da terleme, sindirim düzeninin kasılmalara bağlı bozuklukları, yürek çarpıntısı gibi belirtilerdir. Ruhbilimciler gibi filozoflar da öteden beri boğuntu konusuyla ilgilenmişlerdir. Çağdaş filozoflar, özellikle varoluşçular boğuntuyu insanın yazgısı ya da dünyadaki durumu çerçevesinde özgürlük sorununa götürerek kavramaya çalışmışlardır. Heidegger'de boğuntu,en genel anlamda, hiçliğin tehdidi karşısında duyduğumuz güvensizlik duygusudur. "Boğuntu bizi hiçliğin karşısına yerleştiren temel olgudur" diyen Heidegger'e göre boğuntu bizim kökel durumumuzu yani dünyaya bırakılmışlık ve ölüme mahkum edilmişlik durumumuzu ortaya çıkarmaya yarar, böylece gerçek olmayan yaşamdan gerçek yaşama geçişimizi sağlar. Sartre'da boğuntu kökel olarak ölüm karşısında kalmışlık duygusu değildir, özgürlük karşısında duyulan duygudur. Buna göre insan "özgürlüğe mahkum" olduğunu görür, dış ve iç belirlenimler karşısında eylemlerine sağlam bir dayanak bu-

lamayarak boğuntuya düşer. Kierkegaard'a göre boğuntu günahı önceleyen ve özgürlükten kaynaklanan kaygıdır. Lavelle'e göre boğuntu "bizi her an hiçlikten çekip alan ve varoluşumuzun yöneldiği bir geleceği önümüze açan kişisel yazgımızın bilincidir." Maritain boğuntuyu genelleştirir. "boğuntu öznelliğin yasasıdır."der. Filozofların genellemelerinden ayrı olarak Freud boğuntuyu nevrozun temel ruhsal yansıması olarak değerlendirir. (Bk. BUNALTI, KORKU)

BOŞİNANÇ (lat. *superstitio*; fr. *superstition*; alm. *Aberglaube*; ing. *superstition*). Hiçbir gerçekçiliği karşılamayan inanç. Dinsel yükümlülükleri yerine getirmede bilgi eksikliğinin yol açtığı uyarısız düşünce ya da davranış. Kutsalı yüceltme konusunda usdışı davranış. Boşinanç daha çok karşılıksız dinsel tutumlarla, özellikle de dinsel inançlara kişilerin kendiliklerinden getirdiği temelsiz yargılarla ilgilidir. Dinsel dogmaların geniş çerçeveli yorumları boşinanç yolunu kolayca açacaktır. Gerçek inançlılar ve tanrıcılar boşinançları dine karşı tutumlar olarak değerlendirirler. "İnsanda maymun neyse dinde boşinanaç odur"der Bacon. "Evet söylüyorum boşinanç Tanrı için tanrıtanımazlıktan daha aşağılıyıcıdır"der Diderot da. Tanrıtanımazlara göre dinsel inançlar da boşinançlar arasında yer alır. Dinselliği boşinanç saymaya eğilimli düşünürlerin başında Lucretius gelir. *"O miseras hominum mentes! O pectora caeca!"* yani "Ey insanların zavallı ruhları! Ey kör yürekler!" der o. Montaigne boşinancın temelinde insani zayıflıklar bulur ve "Boşinanç ödleklikten bazı imgeler taşır"der. E. Burke de aynı çizgide şunları söyler: "Boşinanç zavallı insanların dinidir." Rémy'de Gourmont inanaca karşı köktenci bir tutum alırken boşinancı inançtan daha az tehlikeli görür gibidir: "Boşinanç dinden biraz daha insanidir, çünkü onun ahlak anlayışı yoktur." Yalnız doğaüstü sanılara değil, herhangi bir şeye, örneğin bir ilkeye ya da bir yönteme körü körüne bağlılık da boşinanç taşımak anlamına gelebilir. (Bk. İNANÇ)

BOŞLUK (yun. *kenon*; fr. *vide*; alm. *Leere*; ing. *emptiness*, *void*). Uzayın madde bulunmayan yeri. İlk filozoflar devinimi olası kılacak boşluk fikrine ulaşamadılar. Örneğin Parmenides "Bir Varlık" ı belirlerken boşluğu tümüyle dışlamış gibiydi. Boşluk fikri ilk olarak atomcu filozoflarda ortaya çıktı ve devinimi olası kıldı. Demokritos başlangıçta atomların boşlukta çeşitli hızlarda devinirken çarpıştıklarını, bu çevrintide kaba ve ağır atomların ortada, ince atomların yukarıda yer aldığını, böylece toprağın ortada yer alırken su, hava ve ateşin dışta ya da yukarıda yer aldığını bildirmiş, böylece atomların evreni nasıl oluşturduklarını açıklamıştı. Atomcu görüş oluşumu atomların

birbirlerine katılmalarıyla açıklarken devinimi de açıklamış oluyordu. "Filozofların anladığı anlamda hiçbir boşluk yoktur "diyen Descartes'a karşı Newton evrenin yıldızları barındıran bir boşluk olduğunu bildirerek fizik biliminde en büyük devrimi gerçekleştirecektir. Newton 'ın görüşleri tüm doğa olaylarını biryapılı cisimsel kitlenin varlığına ve ona bağlı olarak devimle ilgili değişmez niteliklere indirgeyen Descartes'çı görüşü yıkarken metafiziğe dayalı evren açıklamalarının da sonunu getirecektir.

BOŞSÖZCÜLÜK (fr. *verbalisme*; alın. *Wortklauberei*; ing. *verbalism*). Yalnız sözlerin parlaklığına dayanan, anlam açısından güçsüz ya da yanlış söylemin niteliği. Boşsözcülük fikirlerden çok sözcüklere ağırlık verir, içeriğin gerçeğe uygun olup olmadığıyla ilgili değildir. Boşsözcülük için en belirleyici örneklerden biri Yeniçağ'ın başlarında P. Mersenne'in "Şarap niçin sarhoş eder?" sorusuna P. Jean François'nın verdiği "Şarap sarhoş eder, çünkü sarhoş edici bir özelliği vardır" yanıtıdır.

BOVARY'CİLİK (fr. *bovarysme*; Jules de Gautier'nin 1902'de bulduğu terim). Fransız romancısı Flaubert'in *Madame Bovary* adlı romanın baş kişisi Emma Bovary'nin kişiliğine uygun bir biçimde kendini olduğundan başka görmeye, böylece düşsel bir kişiliğe bürünerek gerçek dünyadan uzaklaşmaya, gerçekliği yaşamaktan çok imgelemin belirleyiciliğinde bir düş dünyasında gezinerek oyunlar oynamaya yönelen insanın durumunu belirlemek için kullanılır. Emma Bovary ölçüsüzlükle belirgin aşırı duygucu insan tipinin belirgin bir örneğidir. Bovary'cilik daha sonra Jules de Gautier'nin ve daha başka kişilerin getirdikleri yorumlarla salt düşçülük anlamında kullanıldı.

BOYUT (lat. *dimensio*; fr. *dimension*; alın. *Dimension*; ing. *dimension*). Bir cismin ya da bir biçimin herhangi bir yöndeki uzanımı ya da ölçülebilir büyüklüklerinin herbiri. Bir konunun ya da sorun'un belirleyici yüzlerinden herbiri. Boyut bir somut nesnenin uzanımlarını karşılar, buna göre cisimlerin ve onların biçimlerinin uzunluk, genişlik, derinlik olmak üzere üç boyutu vardır. Bir düzlem içinde kalan bir biçim yalnızca iki boyutludur,derinliksizdir. Bir konunun ya da bir sorunun uzanımını ya da yayılımını, hatta bölümlerini ya da ögelerini belirlemek için "boyut"terimi kullanılır. Soyut ya da somut bir nesnenin tüm bileşenlerini "boyut" diye adlandırabiliriz. Örneğin "aşk"ın kültür boyutu " dediğimiz zaman aşk'ı oluşturan konulardan birini, kültürle ilgili olanını belirlemekteyizdir.

BÖLME (lat. *divisio*; fr. *division*; alın. *Einteilung*; ing. *division*). Bir bütünü ögelerine değil de parçala-

rına ayırma. Bir cinsle ilgili kavramı türle ve alttürle ilgili kavramlara ayırma.

"BRAIN TRUST" ("beyin takımı" anlamında ing. dey.). Bir toplumda siyasal, kültürel, teknik etkinliklere yön veren ya da vereceği düşünülen ve azçok belirgin bir amaç uğruna bir araya gelmiş olan okumuş ve deneyimli insanlar topluluğu. "Brain Trust'" bir toplumda ileriye dönük herhangi bir siyasal kültürel, teknik devinim için çıkış noktası, bu devinimi sürdürüp geliştirecek kadrolar için çekirdek işlevi görür. O hem bir fikir ya da kuram üreticisi, hem bir yöntem belirleyicisidir. Her şeyden önce bir yetkili kişiler ya da uzmanlar topluluğunu düşündüren "Brain Trust" kuramdan çok uygulama düzeyinde önem kazanır ve genellikle öncü düşünce adamlarına dayalı bir örgütlenme biçimini ortaya koyar.

BUDUNBİLGİSİ (fr. *ethnographie*; alm. *Ethnographie*; ing. *ethnography*). Irk bilgisi. Çeşitli halkların yaşam biçimlerini ve kurumlarını ele alan bilgi alanı. İnsan topluluklarını özellikle yaşam biçimleri açısından tanıtlamalı bir biçimde ele alan bilim ya da bilgi alanı. Budunbilgisi çeşitli halkların uygarlık etkinliklerinde ortaya koydukları genel özellikleri saptar. Bu özellikleri hem teknolojik açıdan hem kültür açısından değerlendirir. Budunbilgisi her şeyden önce kültür değerleriyle ilgilidir. Bu yönüyle halkbilimin yanında yer alır, ancak kültürde sınırlanmayışıyla, kültür değerleriyle toplumsal etkenlerin bağıntılarını arayışıyla, kültür ürünlerini yaşam biçimlerinin açıklanmasında ve yaşam biçimlerini kültür değerlerinin saptanmasında ve tanıtılmasında veri olarak belirleyişiyle halkbilimden ayrılır. Budunbilgisi saptadığı değerlerden gelen yargılara ya da yasalara yükseldikçe budunbilime yaklaşır. Çağdaş budunbilimci Claude Lévi -Strauss budunbilimi bir ruhbilim olarak tanımlarken ve budunbilime ruhsal kaynaklı ya da düşünsel kaynaklı kültür verilerini değerlendirme yükümlülüğünü verirken kültür nesnelerinin araştırılması işini budunbilgisine bıraktı. Böylece budunbilimi bir üstyapılar bilimi, budunbilgisini bir altyapılar araştırınası olarak gördü. (Bk. BUDUNBİLİM)

BUDUNBİLİM (fr. *ethnologie*; alm. *Ethnologie*; ing. *ethnology*). Irk bilimi. Budunbilgisinin ortaya koyduğu verileri kuramsal açıdan ele alan bilim. Toplumların yapılarını ve geçirdikleri dönüşümleri kavrayabilmek için mitosların, tüm inanç ögelerinin, tapınma biçimlerinin, göreneksel yapıların, alışkıların sağladığı verilerden yasalara ya da genel yargılara yükselen budunbilim genellemeci yanıyla toplumbilime,somuta dönük yanıyla budunbilgisine ve halkbilime yaklaşır. Budunbilim iktisadi ve teknolojik verileri araştırırken daha çok

budunbilgisinden, dil ve sanat gibi kültür değerlerini araştırırken de halkbilimden yararlanır, onların yöntemleriyle iş görür. Budunbilim budunbilgisinin bir üst aşaması gibidir. Bu yüzden zorunlu olarak budunbilgisinin canlı ve somut verilerini gereksinir. Karşılaştırılmalı insan ya da toplum araştırması olarak budunbilim kazıbilimin ve dilbilimin özgül sorunlarıyla ilgilenmeden bir halkın ya da bir toplumun, bazen bir topluluğun maddi ve manevi yapılarının temel özelliklerini incelerken özellikle kanbağı, tabular, inanç kalıpları üzerinde derinlikli ve ayrıntılı bir araştırma ortaya koyar ve bütün bu etkinliklerin tolumsal-iktisadi temellerini belirlemeyi çalışır. Toplumbilim, uzamda ve zamanda daha geniş çerçeveli bir toplumsal araştırma oluşuyla, değerlerden çok toplumsal yapılaşma biçimlerine yönelişiyle, durumları saptamakla yetinmeyip geniş çerçeveli istatistik verilerine başvuruşuyla budunbilimden ayrılır. (Bk. BUDUNBİLGİSİ)

BULANIKLIK (lat.confusio; fr. *confusion*; alm. *Verworrenheit*, *Vermengung*; ing. *confusion*). Bütünselliği, organik bütünlüğü bulunmayanın niteliği. Bulanık bir bütün, belirgin bir bütünsellik ortaya koymamakla, her şeyden önce kavranılması güç hatta olanıksız bir bütündür. Bulanıklık daha çok zihinsel yapılar için sözkonusudur ve fikir karışıklığını ortaya koyar. Bu konuda Leibniz şöyle der: "Bir şeyi başka şeyler arasında tanıyabildiğim ama o şeyin ayrımlarının ve özelliklerinin neler olduğunu bilmediğim zaman bilgim bulanıktır." *Zihinsel bulanıklık*, zihinde raslantısal ya da dağınık düşüncelerle, kopuk kopuk fikirlerle belirgindir. Bulanıklık algılarda yavaşlamayla, uyum ve özdeşlik süreçlerinde tutarsızlıkla ortaya çıkar; dikkat, tepkime ve yargılama düzensizlikleriyle ağırlık kazanır. O durumda kişinin ortaya koyduğu her düşünsel üretim taslak olmaktan öteye geçmez,yani büyük ölçüde kopukluklarla ve dağınıklıklarla sakatlanmıştır. İlgisizlik, yere ve zamana uyarsızlık, heyecanlarda kopukluk, yanıtlamada yavaşlık, aptallığa kadar varan bir hantallık zihinsel bulanıklıkta başlıca belirtilerdir. Zihinsel bulanıklıkta sanrılı durumlara da raslanır.

BULGULAMA (fr. *heuristique*, *euristique*; alm. *Heuristik*; ing. *heuristic*). Yeni durumları ortaya çıkarma. Belgeleri ortaya koymaya dayanan tarih araştırması. Öğrenilmesi gerekeni öğrenciye bulundurma dayanan eğitimbilim yöntemi. Bir olgular araştırmasında bir varsayımı doğru olup olmadığını araştırmadan geçici olarak kullanma.

BUNALTI (fr. *anxiété*; alm. *Beklemmung*; ing. *anxiety*). Belirsiz bir tehlikenin yaklaşmakta olduğu duygusuyla düşülen ruhsal ve bedensel sıkıntı. Paul Sivadon bunaltıyı

şöyle tanımlar; "Dağınık bir korkuyla, bir güvensizlikle, mutsuzluğun yaklaşmakta olduğu duygusuyla belirgin ruhsal ve bedensel sıkıntı." Nabızda hızlanma ya da yavaşlama, yürek çarpıntısı, solunum darlığı, yüzde sararma, ağız kuruluğu, terleme gibi belirtiler bunaltıda belirgin özelliklerdir. Boğuntunun eşanlamlısı olarak da alınan bunaltı, boğuntudan daha çok ruhsal sıkıntılarla ilgili olmasıyla ayrılır. E. Mounier bunaltılı kişiyi "tam tamına güvensizlikle boğulmuş kişi" olarak tanımlar. Ruhayrıştırması okulunun yandaşları bunaltıyı daha çok *libido*'nun yoksuluklarıyla ilgili görürler. (Bk. BOĞUNTU)

BUNAMA (lat. *dementia*; fr. *démence*; alm. *Blödsinn, Schwachsinn*; ing. *dementia*). Zihinsel işlevleri yavaşlamış ya da iyice duralamış kişinin durumu. Bunama özellikle beyindeki doku bozukluklarına bağlı olarak kendini gösteren dönüşsüz ve ilerleyen zihin bulanıklığıdır ve en genel çerçevede "derin, bütünsel ve ilerleyen ruhsal güçsüzlük" olarak tanımlanır. N. Sillamy şöyle der: "Geri zekalı kişi yoksul doğmuş kişidir, bunaksa zenginken yoksul düşmüş kişidir." Bunamada kişinin giderek ussallıktan yoksun kaldığı, mantık düzeninin dağıldığı, toplumsal ortama uyuşunun güçleştiği görülür. Organik kökenli bu hastalığın ileri biçimlerinde kişiyi toplumsal ilişkilerinde zorda bırakan kaçış, intihar, boşa para harcama, hırsızlık, sarkıntılık gibi durumlar ortaya çıkabilir. *Erken bunama*, genç yaşlarda ortaya çıkan zihinsel güçsüzlüktür, zihin işlevlerinin durgunluğudur. Bugün pek de belirleyici olmayan "erken bunama" yerine "şizofreni" terimi kullanılmaktadır. Krapelin'in kullandığı "erken bunama"nın yerine "şizofreni"yi ilk olarak 1911'de Bleuler önermiştir. Bleulerr bu hastalıkta bir bunamanın değil bir etkinlik eksikliğinin sözkonusu olduğunu göstererek "erken bunama" deyimine karşı çıkmıştır. (Bk. ŞİZOFRENİ)

BURİDAN'IN EŞEĞİ (fr. *âne de Buridan*; alm. *Buridans Esel*; ing. *Buridans's donkey*). Skolastiklerden Buridan'a yakıştırılan ve eylem için dış etkenin yanında istemli etkin davranışın da gerekli olduğunu gösteren masalsı örnek. Bu örnek eşdeğerli nesneler arasında bile seçim yapma zorunluluğu bulunduğunu ortaya koyar. Buna göre bir ölçek yulafla bir kova su arasında kalan eşek seçim yapamayarak ölür.

BURJUVALIK (fr. *bourgeoisie*; alm. *Bürgertum*; ing. *bourgeoisie*). Kentte oturan ve kentin olanaklarından yararlanan kimsenin durumu. Sermayeci düzenin egemen sınıfı. Burjuva, modern zamanlardan önceki toplumlarda üst sınıfla ya da soylular sınıfıyla alt sınıf ya da halk sınıfı arasında yer alan kent insanları topluluğunu, orta sınıfı karşılar . "Burjuva" 'yı üst kesim

insanları için kullanmak ve orta kesim insanını *küçük burjuva* diye adlandırmak çağımız için daha uygundur, çünkü Fransız Devrimi'nden sonra tüm feodal kalıntıların yokolmasıyla birlikte eski üst sınıf yani soylular sınıfı ortadan kalkmış, yerini yükselen ya da yeni gelen burjuva sınıfına,eski kent insanlarından çok daha güçlü, iktisadi ve toplumsal anlamda son derece donanımlı yeni kent insanları topluluğuna bırakmıştır. Çağdaş anlamında burjuva sınıfı M.S. XI. yüzyılla birlikte gelişmeye başlayan yaşam koşulları içinde yeni kentlerin kurulmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır ya da daha doğrusu bu yüzyılla birlikte kendini göstermeye başlayan yeni ticari ilişkiler kentlerde toplumsal, iktisadi ve siyasal düzeyde oldukça etkin yeni bir sınıfın yerleşip gelişmesini sağlamış, böylece kentlerde oturan meslek sahibi insanların yerini burjuva dediğimiz üretici ve tüccar insanlar, girişimci insanlar almıştır. Burjuvalığın doğuşu sermaye düzenine geçişin belirtisi ve temel koşuludur. Burjuva denilince bugün, kültürü geliri, özgür çalışma olanakları gelişmiş egemen sınıf insanı anlaşılmaktadır. Sınıfsal bakış açılarına göre "burjuva" terimi yüceltici ya da küçültücü anlamlar taşır. Bazılarına göre burjuvalık toplumsal yetkinliktir. Bazıları da burjuvalığı bir gerilik olarak belirler. Fransız romancısı Flaubert şöyle diyordu: "Bayağı bir biçimde düşüneni burjuva diye adlandırıyorum." Marx'çı düşünceye göre sermaye çağı olan çağımızda "tüm değerleri yaratan tek sınıf" proleteryadır ya da işçi sınıfıdır. Mülkiyeti savunan ve üretim araçlarını elinde bulunduran burjuva sınıfı uzun süre koruduğu yeri proleteryaya bırakarak çekilecektir. Marx burjuva sınıfının gelişimini şöyle anlatır: "Burjuvalıkta iki evre belirlemek gerekir, burjuvalığın feodallik rejimi ve mutlakyönetim altında kendini bir sınıf olarak ortaya koyduğu evre ve sınıf olarak belirdikten sonra feodalliği ve mutlakyönetimi yıktığı, toplumu bir burjuva toplumu durumuna getirdiği evre. Bu evrelerden birincisi çok uzun sürdü ve büyük çabalar gerektirdi." Marx buna göre toplumsal yaşamın şimdiki durumunu şöyle belirler: "Feodal toplumun yıkıntıları üzerinde yükselen modern burjuva toplumu sınıf çatışmalarını ortadan kaldırmadı. O ancak eskilerin yerine yeni sınıfları koydu, yeni baskı koşulları, yeni kavga biçimleri getirdi. Ne olursa olsun, burjuva çağının ayırıcı özelliği sınıf çatışkılarının basitleşmiş olmasıdır. Toplum giderek karşıt iki kesime, doğrudan doğruya birbirine düşman iki karşıt sınıfta, burjuvaziye ve proleteryaya bölünüyor."/ Voltaire: "Bilgili kılınması gereken elişçisi değildir, bilgili kılınması gereken burjuvadır, kentlerde oturan insandır."/ Chamfort: "Burjuvalar gülünç bir kendini beğenmişlikle kızlarını nitelikli insanların toprağına gübre yaparlar." / H. Monnier: "Bir burjuva görüşlere sahip ola-

bilmek için zengin olmalıdır." / Flaubert : " Her burjuva, gençliğinin ateşiyle bir gün, bir dakika olsun, çok büyük tutkulara, büyük girişimlere yetenekli olduğuna inanır. En sıradan burjuva bile sultanlar görür düşünde; her noter kendinde bir şairin kalıntılarını taşır." "Demokrasinin tüm düşü proleteryayı burjuva aptallığı düzeyine yükseltmektir. Bu düş bir ölçüde gerçekleşmiştir." / Goncourt kardeşler: "Bir burjuva hiçbir şey okyanusudur." / A. Siegfried: "Bir burjuva nedir? Şu tanımı önereceğim: yedeği olan insandır." / L.P. Fargue: "Kendi güvenliği için kendinden, kavgadan ve aşktan vazgeçen insana burjuva diyorum." / E. Berl: "Burjuva işlerin iyi gittiğini söylemez, onun tüm söylediği işlerin daha iyi olamayacağıdır." "Burjuva proletaryayla olan ilişkisinin ruhla beden ilişkisi olduğuna inanır." / Baudelaire: "Burjuvadan bin kere daha tehlikeli bir şey vardır, o da burjuva sanatçısıdır." / J.B. d'Aurevilly: "Burjuvaların iktisadi ülküsü tüketicilerin sayısını sonsuza kadar çoğaltmaktır." / Valéry Larbaud:"Ödev burjuvanın kendi ahlak bozukluğuna verdiği addır." / C.-L. Philippe:"Edebiyatın tüm ahlaki bunalımları burjuvalığın ahlaki bunalımlarıdır." (Bk. AYDIN. FEODALLIK, SERMAYE, TOPLUM)

BUYURUCU (lat. *imperativus*; fr. *imperatif*; alın. *Imperativ*; ing. *imperative*). Buyurma özelliği gösteren. Belirleyici ahlak önerisi. Buyurucu önerme özellikle bu önermeyi ortaya koyan bireyin kendisi için buyruk değeri taşır. Kant'da *koşulsuz buyurucu* ahlaki bir yükümlülüğün ya da ödev ahlakının zorunlu dayanağıdır. Kant ahlakının özü usun buyruklarına uymaya dayanır. Us bizim için bu yolda tek aydınlatıcıdır ve evrensel bir yeti olarak tek yetkili buyurucudur. Kant her zaman bir ahlak formülüne göre davranmamızı önerir. Bu formül evrensel bir yasa değeri taşır. Tüm ahlak kurallarının temelinde tek bir kural var gibidir; *Ancak aynı zamanda evrensel bir yasa olmasını isteyebileceğin bir kurala göre davran.* Elbet koşulsuz buyurucu bir değil birçok olacaktır. Buyurucuların bazıları *koşullu buyurucu* ya da *varsayımsal buyurucu* bazıları da *koşulsuz buyurucu*'dur. Koşulluda buyurma edilmi bir amaca göre düşünülmüştür, koşulsuzda böyle bir bağlantı yoktur. "Sağlığını düşünüyorsan ölçülü ye" önermesi koşullu, "Dürüst ol" önermesi koşulsuzdur. (Bk. ÖDEV)

BÜROKRASİ (fr. *bureaucratie*; alın. *Bürokratie, Bürokratismus*; ing. *bureaucracy*). Devlet yapısı içinde memurların bütünü. Devlet dairelerinin yaptırım ya da engelleme gücü. Resmi işlerde gereksiz yere uzun ve çapraşık yollardan gidilmesi. Bürokrasi, yönetimin çeşitli organlar üzerindeki aşırı baskıcı tutumundan doğar. Tüm dev-

letlerin işliyişinde ciddi yavaşlıklar ve açmazlar yaratan bürokrasi çağımızın bir hastalığı, Marx'çılara göre de sermayeci düzenin bir sakatlığı olarak değerlendirilir. En basit resmi işlemleri bile içinden çıkılmaz bir karmaşıklığa götüren bürokrasi düzeni özellikle geri kalmış ülkelerde baskıcı rejimlerin halka uyguladığı baskı yöntemlerini kolaylaştıran bir etken olur. Marx bürokrasiyle ilgili olarak şu belirlemede bulunur: "Bürokrasi uygar toplumun siyasal biçimciliğidir. Bürokrasi sonunda bir uygulama yanılsamaları durumuna gelir. Bürokrasi kafası tam tamına cizvit kafasıdır. Bürokratlar siyasetin cizvetleri,dinbilimcileridirler. Bürokrasi papazlar cumhuriyetidir. Bürokrasi 'biçimsel' amaçlarını içerik durumuna getirdiği gibi, 'gerçek ' amaçlarla çatışmaya girer. Bürokrasi biçimi içerik ve içeriği biçim gibi göstermeye zorlanmıştır. Bürokrasi kimsenin kaçamayacağı bir çemberdir. Bürokrasi gerçek devletin yanında kurgusal bir devlettir. İki çeşit bilgi vardır, gerçek bilgi ve bürokratik bilgi." (Bk. SERMAYE)

BÜTÜNCÜ (fr. *totalitaire*; alm. *totalitär*; ing. *totalitarian*). Bir bütünün tüm ögelerini kapsayan. Bütünleyici özelliği ya da eğilimi olan. Kendi öngörüleri dışında herhangi bir siyasal yönelime olanak tanımayan yönetim biçimi. *Bütüncü yönetim*, demokratik olmayan, egemenlik hakkını toplumun kendine bırakmayan yöntemlerin ortak adıdır. Bu tür yönetimlerde yürütme, yasama ve yargılama erkleri tek elde toplanmıştır. Bu tek el bir mutlakyönetici de olabilir bir yöneticiler topluluğu da olabilir. Bu tür yönetimlerde birey hakları yöneticinin isteminde erimiştir ya da yöneticinin istemine göre sözkonusu edilebilir. Böylesi siyasal tekelcilik düzenlerinin en eski biçimleri eski Yunanistan' daki tiranlıklardı. Yeniçağ'ın başlarına doğru italyan kentlerinin bazılarında görülen tiranlıklar da bütüncü yönetimlere örnektir. Yeniçağ'da mutlakyönetimler olabildiğince bütüncü bir düzen ortaya koydular. Bu mutlakyönetimlerde Tanrı adına yönetimi elde tutan kral tüm erklerin simgesiydi ve bütünleştiği yetkeydi. Buna göre bütüncü yönetimler azçok belirgin bir zorbalık düzeni ortaya koyarlar. Nazilik ve faşistlik gibi rejimler gerçek anlamda bütüncü rejimlerdir. XVII.yüzyılda Locke, demokratik devlet koşullarını araştırırken zorbalığı erklerin tek elde toplanması olarak açıklamış, insanın zorbaya direnme hakkından sözetmişti. Sorun herşeyden önce birey karşısında devletin yükümlülüğü ve devlet karşısında bireyin ödevleri ve hakları sorununa dayanır. Bütüncü yönetimlerde birey haklarından çok ödevleriyle bireydir. Çağımızda birey-devlet ilişkisini düzenleyen anayasal devlet düzenleri bütüncü yönetimlerin sakıncalarını ortadan kaldıran düzenekler görünümündedirler. Ancak bütüncü yönetimle-

rin gerçek anlamda son bulması gerçek anlamda bir demokrasi bilincinin bütün dünyada yaşama geçmesiyle gerçekleşecektir. (Bk. DEMOKRASİ, ZORBALIK)

BÜTÜNLÜK (fr. *entité*; alm. *Wesenheit*, *Entität*; ing. *entity*). Bir varlığın özünü kuran şey. Bir varlığın kurucu özelliklerinin toplamı. Maddi birliği olmayan somut nesne (dalga, hava akımı).

BÜTÜNSELLİK (fr. *totalité*; alm. *Totalität*, *Ganzheit*, *Allheit*; ing. *totality*). Bütün olma durumu. Bütünsellik düşüncenin temel fikirlerindendir. Kant'da on iki kategori arasında nicelik bölümü altında toplanan kategoriler içinde yer alır, birliğin ve çokluğun bileşimine karşılıktır. Bütünsellik düşüncede tutarlığın belirtisidir. Bütünsellikten yoksun bir düşünce sakatlanmış bir düşüncedir. (Bk. YAPI)

BÜYÜ (lat. *magia*; fr. *magie*; alm. *Magie*; ing. *magic*, *spell*). Doğa olaylarına karşıt olaylar yaratma sanatı. Bazı uygulamalardan giderek bazı doğa olaylarına egemen olma ya da engel olma sanatı. Büyü, davranış ya da söz gibi simgesel araçlarla varlıklar ya da şeyler üzerinde etkide bulunma tekniklerini içerir. En eski uygarlıklardan bu yana insan giderek azalan bir biçimde bir takım gizli ilişkilere dayanarak geleceği öğrenmek (kahinlik) ve geleceği etkilemek (büyücülük) çabalarına girmiştir. Büyü sanatı teknik açıdan bilimlere, inanç yönünden dinlere yaklaşır. İnsanoğlu doğaüstüne yönelerek bilimin temellerini atmıştır, örneğin Babillilerin yeni doğan bebeğin geleceğiyle ilgili araştırmalar yapmak üzere yıldızların devinimlerini gözlemlemeleri gökbilimi doğurmuştur. Büyünün oldukça belirgin ruhsal kaynakları vardır. Bu evrensel olgu, her şeyden önce, insanın kendisini aşan doğa güçleri karşısında duyduğu eksiklik ve güvensizlik duygusunu gidermeye yöneliktir. Ayrıca, büyücülük akıl hastaları arasında da yaygın bir eğilim olarak görülmektedir. Auguste Comte büyüyü bilimsel açıklamanın ilk evresi saymıştır. Emile Durkheim büyüyü dinin bozulmuş biçimi olarak değerlendirir. Büyü çok küçük ölçülerde, alışkılar düzeyinde çağdaş toplumda da varlığını sürdürmektedir: kötü bir durum ortaya çıkmasını önleyebilmek için tahtaya üç kere vurmak tam tamına büyü yapmaktır. (Bk. BOŞİNANÇ)

BÜYÜKEVREN (fr. *macrocosme*; alm. *Mackrokosmos*; ing. *macrocosm*). Küçükevren diye belirlenen insana karşıt olarak evrenin kendisi. İnsanla evren arasında her bakımdan bir koşutluk bulan ve insanı bir bakıma evrenin küçük bir özeti gibi görmeye eğilimli olan felsefe öğretileri küçükevren diye adlandırdıkları insan dünyasını büyükevrende bir bütüne kavuştururlar. (Bk. KÜÇÜKEVREN)

BÜYÜKLÜK (fr. *grandeure*; alm. *Grosse*; ing. *greatness*). Büyük olma durumu. Daha büyük ya da daha küçük olabilmenin niteliği. Büyüklük fiziksel açıdan büyük olanın (büyük ev)ve düşünsel açıdan büyük olanın (büyük filozof) niteliğidir.

BÜYÜKLÜKDUYGUSU (fr. *mégalomanie*; alm. *Megalomanie*; ing. *megolomania*). Büyüklük ya da güçlülük savlarıyla belirgin çılgınlık. Yetkinliklerini abartmaya dayanan çılgınlık. Büyüklükduygusuna tutulan kişi kensini bedinsel ya da ruhsal düzeyde tam anlamında büyük ya da güçlü bulur. Kişi kendisini Tanrı, peygamber, imparator, çok zengin, çok ünlü sanmakla gerçekte bir başarısızlığıya da başarısızlıklar dizisini dengelemeye çalışmaktadır. Büyüklük duygusunun toplumsal ve fiziksel biçimleri olduğu gibi cinsel biçimleri di vardır, bu sonuncu biçimde kişi kendisini cinsel açıdan olağanüstü yetkin ve güçlü hatta becerikli duyar. Bu duygu aşağılıkduygusunun bir yansıması gibidir, onda insan olmadığı şeyleri, ezilmişliklerini dile getirir. Büyüklükduygusunun zararsız biçimleri olduğu gibi çılgınca biçimleri de vardır. Büyüklükduygusu bunamaya, genel felce, çeşitli ruhsal bozukluklara bağlı olarak da ortaya çıkabilir, ayrıca ahmaklığın bir yansısı da olabilir. (Bk. AŞAĞILIKDUYGUSU, YÜKSEKLİKDUYGUSU)

BÜYÜKÖNERME (lat. *major*; fr. *majeure*; alm. *Major*, *Obersatz*; ing. *major*). Tasımın iki öncülünden biri, büyük olanı, büyükterimi içereni, "Bütün insanlar ölümlüdür" (büyükönerme), "Sokrates insandır" (küçükönerme), "Sokrates ölümlüdür" (vargı ya da sonuç). (Bk. KÜÇÜKÖNERME)

BÜYÜKTERİM (lat. *major*; fr. *majeur*; alm. *Major*, *Oberbegriff*; ing. *major*). Tasımda en büyük kapsamı olan ve sonucun yüklemi işlevini gören terim. "İnsan ölümlüdür" (ölümlü:büyükterim, insan: ortaterim), "Sokrates insandır" (Sokrates: küçükterim), "Sokrates ölümlüdür". (Bk. KÜÇÜKTERİM)

C

CANLICILIK (fr. *animisme*; alm. *Animismus*; ing. *animisim*). Her şeyde canlılık bulan öğreti. Düşünsel ve bedensel yaşamın ilkesi olarak tek bir ruhu benimseyen, böylece nesnelerde de insan ruhsallığına benzer bir ruhsallık bulan öğreti. Bu öğreti insanlığın tarihi kadar eski olan bir düşünce biçimine dayanır. Canlıcılık ruhun varlığını benimsemekle kalmaz, canlılığı madde dünyasına da götürür ve bu ikinci özelliğiyle ruhçuluktan ayrılır. Genel olarak nesnelerde insan ruhuna benzer bir ruh bulan tüm görüşleri canlıcılık diye adlandırmak doğru olur. Gerçekte her şeye, her olguya ve her nesneye canlılık yükleme eğilimi ilkel insanın başlıca eğilimidir. Ayrıca hemen bütün insanlarda canlıcı bir eğilim görülür demek hiç de yanlış olmaz. İyi ve kötü ruhlara, cinlere şeytanlara inanmak bir tür canlıcı eğilimin belirtisidir. Ancak canlıcılık daha çok ilkel insanda kendini gösteren bir düşünce biçimidir, kişileştirme yoluyla tapınacakçılığa açılır. Çoktanrılı inanç tablosunun temelinde de canlıcı bir anlayışın yattığı söylenebilir. Canlıcı düşünceye gençler yetişkinlerden, ilkeller gelişmişlerden daha yatkındırlar. Çünkü onlar doğadaki devinimleri ya da mekanik oluşumları en kolay bu yolla açıklarlar. İlkel insan buna göre her zaman ruhları çağırmak ya da kovalamak gibi yöntemler aramış, dualar ve adaklarla bu işi gerçekleştirmeye çalışmıştır. Büyünün kaynağı da insanın ruhlarla olan bu alışverişindedir. E. B. Tylor ilkel insanın uyku, düş ve ölüm deneylerinden giderek ruh kavrayışına, oradan atalar kültüne, oradan da tanrı fikrine nasıl ulaştığını göstermeye çalışmıştır. Çocukların tüm nesnelerin canlı ve devingen olduğuna inanması da canlıcılık olarak belirlenir. Trende giden çocuk ayı gördükçe ayın kendini gözlediğini sanır. (Bk. BÜYÜ, ORGANCILIK, RUH, RUHÇULUK, TAPINCAKÇILIK)

CANLIMADDECİLİK (fr. *hylosoisme*; alın. *Hylozoismus*; ing. *hylozoism*). Her maddenin kendiliğin-

den ya da dolayısıyla canlı olduğunu ileri süren öğreti. Bu öğretiye göre tüm madde (yun. *hyle*) ya da tüm dünya canlılıkla (yun. *zoe*) yüklüdür. (Bk. MADDE, MADDECİLİK)

CİNS (yun.*genos*; lat. *genus*; fr. *genre*; alm. *Gattung*; ing. *gemus*). Genel terimlerin en büyüğü. Birçok türü kapsayan genel kavram. Ortak özellikleri olan bireylerin oluşturduğu topluluk. Cins, türden daha geniş bir topluluk oluşturur. Kendi içinde bölünen her tür, bölümleri karşısında cinstir. Azçok kapsamlı tüm sınıflar gündelik dilde cins diye adlandırılır. (Bk. TÜR)

CİNSELLİK (fr. *sexualite*; alm. *Sexualität*; ing. *sexuality*). Cinsel yaşam olgularının tümü. İnsanda ve hayvanda üremeye temel olan ve erkekle dişiyi ayıran özellik. Cinsellik canlılar dünyasında cinsle ilgili edim ve sorunların tümünü içerir. Cinselliği her şeye karşın kaba üreme edimlerinden ayrı tutmak ve onu üremeyle olduğu kadar aşkla bütünleştirmek doğru olur. Cinsellik tek başına daha çok üreme edimlerini düşündürür, ama o her zaman aşkta evcil ve insani bir görünüm kazanmaya eğilimli gibidir. Aşk ve cinsellik ayrımı, cinsellik temeline dayanmayan aşk olamayacağına göre, yalnızca ve yalnızca karşı cinslerin birbine yönelimlerindeki sevgi ya da duygu yükünün azlığı ya da çokluğuyla ilgilidir. Bu da düşünürlere *eros* ve *agape* ayrımını, salt cinsellikle sevecen cinsellik ayrımını düşündürmüştür. Buna göre sağlıklı cinsel yaşam ya da gerçek aşk tam bir *eros* ve *agape* dengesinde gerçekleşecektir. Bu dengenin bozulması, hangi koşullar altında olursa olsun, çiftlere mutsuzluğu getirecektir. Nitekim, çağdaşlarımızdan pekçoğu çağdaş yaşam biçimlerinin cinselliği evcilleştirdiğini ve böylece tam anlamında sakatladığını, onda *eros*'un payını azaltarak tıpkı Ortaçağ'da olduğu gibi ona boş bir kutsallık giysisi giydirdiğini benimserler. Bir başka görüş de cinselliğin tam anlamında değerlerinden boşalarak bir *eros* görünümü aldığıdır. Paul Ricoeur şöyle der: "Sonunda iki varlık birbirine sarıldığında bu iki varlık ne ne yaptığını biliyor, ne ne istediğini biliyor, ne ne aradığını biliyor, ne ne bulduğunu biliyor." İnsanın topluma körü körüne bağlanması onu cinsellikte de etkisiz kılıyor. Henüz kendi bilincine varmamış kişi cinsellikte ne bulduğunu ya da ne bulabileceğini elbette bilemeyecektir. Jaspers'in dediği gibi insan "Herkesin yaptığını yapıyor, herkesin inandığına inanıyor,herkesin düşündüğünü düşünüyor", böylece her alanda olduğu gibi cinsellikte de zorunlu bir mekanikliği gerçekleştiriyor. Modern çiftlerin aşka yatkın olmadığı görüşü böylece köklü bir biçimde yayılıyor. Yapılan anketler ve istatistikler de insanların cinsel yaşamlarında genellikle aradıklarını bulamamış olduklarını gösteriyor. C. Jamont'un dediği gibi "Cinsel-

lik henüz geçici olarak bile yanıtlayamadığımız bir soru gibi görünüyor." Her ne olursa olsun cinsellik insanda tüm ruhsallığı kapsayan ve belirleyen bir etkinliğe sahiptir. Böylece cinsel yaşam insan yaşamının başlıcı belirleyenlerinden biri olur, buna göre çağdaş ruhhekimliğinin ve ona bağlı olarak ruhayrıştırmasının en önemli konularından biridir. Freud en genel anlamdaki cinsel arzuyu, *Libido*'yu insan ruhsallığının temeline yerleştirir. Cinsellik çağdaş ruhbilim kadar çağdaş düşünceleri de ilgilendirir. Kötümser Schopenhauer cinselliği içgüdüsel bir açlığın doyurulduğu yer olarak görür. Bu alanda erkek kadının güzel ve anlayışlı olduğu yanılgısı içindedir. Kadın da erkeği güçlü ve kişilikli bulmaktadır. Erkek, sonunda, kadının çirkin ve aptal, kadın da erkeğin kaba ve bencil olduğunu görecektir. Maurice Merleau-Ponty cinselliği örtülü bir güç olarak belirler: "Cinsellik bir genellik maskesi altında kendine gizlenir,yarattığı gerilimden ve dramdan kaçmaya bakar." M. Merleau-Ponty'ye göre insan yaşamında cinsel olanı cinsel olmayandanda ayıran kesin sınırlar yoktur: "Bir kararı ya da bir edimi 'cinsel' ya da 'cinsel değil'diye belirleyebilmek olasılığı yoktur." (Bk. AŞK, LİBİDO)

CİSİM (lat. *corpus*; fr. *corps*; alın. *Körper*; ing. *body*). Algımıza açık olan ve uzayda yer kaplayan nesne. Fiziksel özellikleri olan nesne. (Bk.BEDEN)

CİSİMCİK (lat. *corpusculum*; fr. *corpscule*; alın. *Korpuskel, Körperlein*; ing. *corpuscle*). En küçük cisim. XVII.ve XVIII. yüzyılda atomlar ve moleküller cisimcik diye adlandırılırdı. Bugün kütleyi oluşturan maddelerin en küçük parçasına cisimcik denilir. Atomun parçalanması ile ortaya çıkan elektirikli ya da elektiriksiz tanecik de cisimcik diye adlandırılır.(Bk. ATOM, ATOMCULUK)

"COGİTATİO" (lat.söz.). Düşünce edimi. *"Cogitatio"* terimi tüm kendiliğinden düşünce edimlerini karşılar. Bu terim giderek daha az kullanılır olmuştur.

"COGİTO" ("Düşünüyorum"anlamında lat. söz; *Cogito ergo sum*'un kısaltılmışı). Descartes 'ın yönemli kuşkudan sonra ya da yöntemli kuşkuyla ulaştığı varlık deneyi. Descartes varlığı kanıtlamak için kuşkudan yola çıkar: her şeyden kuşkuya düşebileceğini, ama kuşkulanan ben'den kuşkuya düşemeyeceğini görür. Böylece *Cogito ergo sum* (düşünüyorum öyleyse varım) ilkesine ulaşır. Descartes önce "Gördüğüm her şeyi yalan sayayım: (...) hiçbir duyumun olmadığını düşüneyim; beden biçim, uzam, devinim ve yerin zihnimin uydurmalarından başka bir şey olmadığına inanayım: öyleyse

doğru diye umulacak olan ne?" diye sorunu belirler. Sonra şu usavurmayı ortaya koyar: dünyada hiçbir şey olmadığına inandım, "varolmadığıma da inandım mı?" Hayır. "Bazı şeylere inandıysam" var-'dım. Hileci bir güç mü şaşırtıyor beni? "Beni aldatsa da varolduğum konusunda kuşkum yok. ne kadar isterse o kadar aldatsın beni, ben herhangi bir şey olduğumu düşündükten sonra beni hiçbir zaman bir hiç yapamayacak. Öyle ki bunları iyice düşündükten sonra, her şeyi dikkatle inceledikten sonra sonuca varmak ve şu önermeyi sallantısız diye benimsemek gerekir: *düşünüyorum öyleyse varım.*" Varlığı kuşkudan giderek kanıtlama girişimine Descartes'dan çok önce Aziz Augustinus'da raslarız. Aziz Augustinus şöyle diyordu: "Aldanıyorsam varım. Çünkü, elbette, varolmayan aldanmaz." Kant'da "*cogito*"deneyin koşuludur. (Kant: "*Düşünüyorum*, tüm sunumlarıma eşlik edebilmelidir. (...) Sezgi ögelerinin tüm çeşitliliği *düşünüyorum*'la zorunlu bir ilişki içindedir." (Bk. KUŞKU, KUŞKUCULUK, ÜLKÜCÜLÜK)

COŞKU (fr. *extase*; alm. *Ekstase*; ing. *ecstasy*). Herhangi bir şey karşısında duyulan aşırı haz ya da hayranlık. Kendi varlığının dışına çıkıp yüce bir varlığa kavuşmuşluk duygusu. Coşkuda kişi kendisini nesnel dünyadan kopmuş ve üst bir varlıkta erimiş duyar. Bu duygu bireyi sezgisel bir aşkınlık deneyine ulaştırır. Bu deney içinde birey tam anlamında devinimsizdir, tüm dış'ı dışlamış, *tüm içselliğine ulaşmış* gibidir, engin bir mutluluk içinde bulur kendini. Coşku ruhun aşkın bir şeyle özdeşleşmesidir, bu özdeşleşmede özneyle nesne arasında hiçbir aracı yoktur. Plotinos ve onun yolundan gidenler coşkuyu felsefenin amacı durumuna getirmişlerdi. Böylece coşku tüm gizemci tutumların temelinde bulunan aşma duygusudur. Coşku ruhsal bozuklukla ilgili bir edilginlik durumu da olabilir. Bu durumda birey gerçek dünyanın bilincinden ve kendisinin bilincinden yoksun kalarak tam bir devinimsizlik ve duyarsızlık içine düşer, "çevresiyle bütün ilişkisini keserek başkasının hiçbir biçimde giremeyeceği bir ruhsal dünyaya geçer" (Th. Kemmerer). Hastalıklı coşkuda boğuntuyu temel alan ve zaman zaman boğuntuyla birlikte ortaya çıkan anlamsız bir sevinç gözlemlenir. Bu coşku daha çok histeride, şizofrenide, manide ortaya çıkar. Alman estetikçilerinin belirlemiş olduğu *Einfühlung* kuramının öncüsü Theodor Lipps estetik deneyin öznedeki duygusallığın nesneye yansımasıyla gerçekleştiğini bildiriyor, bunu insanın doğada ergimeye uğraması olarak değerlendiriyordu. Lipps'e göre bizim bir duygusallığı önce kendimizde yaşadığımız sonra da nesneye yansıttığımız savı doğru değildir; her iç edim nesneyle ve nesnede yaşanmaktadır. Lipps'e göre estetik edim öznenin nesneyle, ben'in

ben olmayan'la özdeşliğinde gerçekleşir. "Güzel" sorunu böylece Lipps'le duygudaşlık çerçevesine indirgenmiş olur. *Einfühlung'un* bir başka öncüsü Volkelt de bu olguyu nesnenin sezgisiyle ben arasındaki duygu ilişkisi olarak tanımlar. Estetik yaşamda tüm düşünselliği ya da en azından gidimli düşünceyi ortadan kaldıran *Einfühlung*'u Bayer "yarı uyuşturucu tekfikirlilik" olarak belirler ve onunla ilgili olarak şunları söyler: "Gizemcilikte olan bütünsel kavrayış sanatta yoktur; sanatta tüm içeriği kavrayamayız; *Einfühlung*'un mahkum edildiği yer burasıdır." (Bk. EINFÜHLUNG)

COŞKUNLUK (fr. *enthousiasme*; alm. *Begeisterung*; ing. *enthusiasm*). Yoğun heyecan. Coşkunluk Locke'da ve onun görüşlerine karşı çıkan Leibniz'de küçültücü anlamda kullanılmıştır, ussallıktan uzaklaşmayı ve doğrulara ussallığın dışında yönelmeyi belirler. Coşkunluk giderek olumlu bir anlam kazanmıştır, doğrulara ulaşma çabası gösteren kişinin heyecanına karşılıktır. Oysa Platon için coşkunluk çok önemliydi, insanı alt düzeydeki ilişkilerden kurtarıp tanrıya doğru yönelten bir güçtü. *İon*'da Platon, Sokrates'in ağzından coşkunluğu açıklar ve onu sanatla bütünleştirir. Şöyle der Sokrates: "Şair hafif kanatlı kutsal bir varlıktır; esin almadan, kendinden geçmeden, kafası yerindeyken bir şey yaratamaz. Tanrı vergisi sözkonusu değilse hiç kimse şiir söyleyemez,geleceği bildiremez." Buna göre şairin yarattığı coşku tam anlamında tanrısal kaynaklıdır. / Céline : "İnsan duygusal bir varlıktır. Duygunun dışında büyük yaratılar yoktur; düşlerinden uzaklaştıkları için coşkunluk insanların çoğunda pek çabuk tükeniverir." / Aragon: "Edebiyat sözkonusu olduğunda, eleştiri bir çeşit heyecanlar pedegojisi olmalıdır." /Valéry:"Yalnızca coşkunluk adına yazı yazmayı eskiden iğrenç bulmazdım, şimdi buluyorum. Coşkunluk yazara uygun bir ruh durumu değildir." / Voltaire:"Biraz coşkunluk olmadan hiçbir şey yapılamaz." / Emerson: "Hiçbir büyük kendini coşkunluk dışında varedemez." / Eluard: "Erdem olmadan coşkunluk olmaz, yiğitlik olmadan erdem olmaz." / Honoré de Balzac: "Coşkunluğa yatkın olmamak bir basitlik belirtisidir." / Diderot "İnsan iğne de yapıyor olsa mesleğini coşkunlukla gerçekleştirmelidir." (Bk. COŞKU)

Ç

ÇABA (fr. *effort*; alm. *Streben, Anstrengung*; ing. *effort*). Bir engeli ortadan kaldırmayı ya da yeni bir duruma geçmeyi amaçlayan etkinlik. Bir bilinçli varlık olarak insanın kendindeki ya da dünyadaki bir engeli ortadan kaldırabilmek için tüm gücünü kullanarak eylemde bulunması. Çaba genellikle eksikli ya da sakat bir durumdan yetkin duruma geçmek üzere ortaya konulur. Bunun yanında elbet boş çabalar da vardır (bir demir çubuğu bükmeye çalışmak gibi). Genel olarak bedensel ve ruhsal olmak üzere iki tür çaba belirlenir. Bununla birlikte insanda bedensel olanı ruhsal olandan ayırmak olası olmadığına göre çaba insanın bütünsel bir edimine karşılıktır. Çaba herzaman yetkin bir sonuca ya da amaca varmanın tek koşulu olarak gösterilir. Plautus "Bademe ulaşmak için çekirdeği kırmak gerekir" der. Latin şairi Catullus'un "Zafer çabayı sever" sözü neredeyse bütün dünyaya atasözü olmuştur. "Güvercin gökten yere kızarmış olarak inmez" diyen latin atasözü de çabanın anlamını çok güzel belirtir. İngilizler şöyle söyler: "Yoksulluktan başka hiçbir şey çabasız elde edilemez." (Bk. EDİM, ETKİNLİK, EYLEM)

ÇAĞRIŞIM (fr. *association*; alm. *Assoziation*; ing. *association*). Bilinç alanında istemin hiçbir katkısı olmadan hatta onun direnişine karşın fikirlerin, imgelerin, duyguların kendiliğinden birbirine bağlanması. Sunumların ve kavramların düzensiz bir görünüm altında birbirini izlediği ruhsal olgu. Bir ruhsal durumun kendiliğinden bir başka ruhsal durumu getirmesi. Aristoteles çağrışımın üç yasasını belirlemişti. Ona göre çağrışım benzerlikle (mavi halının denizi anımsatması), yakınlıkla (sütün beyazı anımsatması), karşıtlıkla (sıcağın soğuğu anımsatması) kuruluyordu. Aristoteles'den sonra çağrışım olgusunun varlığı yadsınmadı, bu olgu üzerine çoğu birbiriyle uzlaşmaz değişik görüşler ortaya kondu. Hume ve öbür ingiliz deneycileri çağrışımı ruhsal-sinirsel bir sürecin belirlediği mekanik bir olgu

olarak düşündüler. Onlara göre çağrışımlar ruhsal yapının işleyişiyle ilgili temel ögeyi oluşturmaktaydı. Bu anlamda çağrışım tüm ruhsal yaşamı belirleyen temel etkinlikti. İngiliz filozofu James Mill imgelemi çağrışımla açıklamış, onu çağrışımın en basit biçimi saymış ve ardarda gelen duygular ve fikirler toplamı olarak göstermişti. Ona göre bellek de çağrışım yasalarına göre ortaya çıkan bir dizi fikirden başka bir şey değildir. İngiliz filozofu John-Stuart Mill çağrışım yasalarını yerçekimi yasaları kadar önemsemiştir; "Gökbilim için yerçekim yasaları, fizyoloji için doku özellikleri neyse ruhbilim için çağrışım yasası odur." J-S. Mill bize temel doğruları sağlayacak olanın nedensellik olduğunu bildirmiş, nedenselliğe de çağırışımla ulaşabileceğimizi söylemişti. Çağrışıma tüm ruhsal yaşamı belirleyici bir anlam veren bu görüş bugün oldukça eskimiştir. Evrimci düşünce içinde çağrışım fikri daha değişik yorumlar kazanırken bu düşüncenin öncüsü Herbert Spencer deneyci görüşle doğuştancı görüşü birleştirerek çağrışım fikrine evrim ve kalıtım kavramlarını getirmiştir. (Bk. ÇAĞRIMŞIMCILIK)

ÇAĞRIMŞICILIK (fr. *assocatonisme*; alm. *Assoziationspsychologie*; ing. *associationism*). Çağrışımları zihinsel yaşamın temeli olarak belirleyen, buna göre tüm zihinsel işlemleri, hatta usun ilkelerini çağrışımla açıklayan öğreti. Bu öğretiye göre ruhsal yaşamdaki yetkin biçimler çok basit olguların ya da durumların birbirini izleyişinden doğmaktadır. Tüm zihinsel yaşamı fikirlerin, duyguların ya da imgelerin birbirini anımsatarak çağrıştırması olayına dayandıran çağrışımcılık elbette usavurmayı yani bir bilgiden gidimli olarak bir sonuç çıkarmayı açıklamakta güçlük çekecektir. Çünkü usavurma istemli bir tutuma bağlıdır, oysa çağrışımda tam anlamında bir kendiliğindenlik vardır, onda us hiçbir biçimde işe karışmaz. Çağrışımcı anlayışa göre usavurma bir çağrışım olayı olmasa bile usun çağrışımla elde edilmiş temel ilkelerine göre gerçekleşen bir olaydır. Çağrışımcılık izlenimci Bergson'un ve biçimcilerin eleştirilerine uğramıştır. Biçimcilere göre çağrışımcılar temel ögelerden önceki bileşimleri görememektedir. Bergson da çağrışımcılığı tüm yaratma olgusunda zihnin kendi kendisinden elde ettiği sezgiyi görmemekle eleştirmiştir. (Bk. ÇAĞRIŞIM)

ÇAPRAŞIK (lat. *abstrusus*; fr. *abstrus*; alm. *abstrus*; ing. *abstruse*). Düşüncenin alışılmış düzeninden uzak olan. Sağlam bir mantıksal düzeni bulunmayan. Çapraşıklık yazısal ve sözsel anlatımla ilgilidir ve anlaşılmazlıkla ya da zor anlaşılırlıkla belirgindir. Çapraşık anlatımlar genellikle yapay bir derinliği olan anlatımlardır, buna göre

çapraşıklık da çok zaman derin görünme isteğinin bir sonucudur. (Bk. KARANLIKÇILIK)

ÇATIŞMA (lat. *conflictus*; fr. *conflit*; alm. *Widerstreit*; ing. *conflict*). İki birey ya da iki toplum arasında karşıtlık ve kavga durumu. Kişide karşıt duyguların aynı anda ortaya çıkmasından kaynaklanan ruhsal gerginlik durumu. Çatışma genellikle kişinin toplumla ilişkilerinde kapıldığı bir duygudur ve ödevler, toplumsal zorunluluklar, ahlak kuralları karşısında içgüdüsel itkilerin, tutkulu yönelimlerin, duygusal eğilimlerin açmazlarından kaynaklanır. Hapishanede sevgilisini özleyen bir adam ya da ciğere uzanamayan bir kedi çatışkılı durumdadır. Çatışma daha çok toplumsallığın doğru olarak kavranılamadığı durumlarda ortaya çıkar. Bireyin toplumsal ve ahlaki gerekleri kavramasıyla çatışkılar yerlerini bilinçli tutumlara bırakarak dağılırlar. Çatışkı sorununu çözmek için insanlar bastırma gibi, yüceltme gibi yollar bulmuşlardır. (Bk. BASTIRMA, YÜCELTME)

ÇATIŞKI (fr. *antinomie*; alm. *Antinomie*; ing. *antinomy*). İki ilke ya da bunların belli bir konuya uygulanışları arasında çelişki. İki görüş arasında giderilemez görünen karşıtlık. Çatışkı, Kant'da usun düştüğü çelişkilere karşılıktır. Usla anlığı kesin olarak birbirinden ayırmış olan Kant anlığı ve kavramlarını *aşkın ayrıştırma*'da ele almış, usu ve usun yöneldiği fikirleri (Tanrı, Ruh, Dünya) *aşkın diyalektik*'te incelemiştir. Aşkın diyalektiğin başlıca konusu usun metafizik bilgiyi nasıl sağladığı konusudur. Kendinde şey'e, *Noumenon*'a yönelen us, *koşullanmamış a priori* sezme yetisidir ve duyumsalı bilgiye dönüştürmekle yükümlü anlığa, *koşullanmış*'a karşılıktır. Bu koşullanmamışı *ilkörnek anlık* diye de adlandırabiliriz. Usun fikirlere yönelişiyle üç bilgi alanı oluşur: dinbilim, ruhbilim, evrenbilim. Us bu üç alanda hiçbir zaman aşamayacağı çatışkıları belirler: 1. evrenin uzayda bir sınırı, zamanda bir başlangıcı var mıdır, yoksa evren sınırsız ve öncesiz midir? 2. bütünü parçalara böle böle basit ve bölünmez parçalara mı ulaşırız yoksa bu bölme işi sonsuza kadar sürer mi? 3. nedenler zincirlerinde geriye gide gide bağımsız bir ilk nedene ulaşabilir miyiz ya da bu geriye gidiş sonsuza kadar sürer mi? 4. olumsallar zorunlu olarak mutlak bir şeye dayanırlar mı yoksa böylesine mutlak bir şey yok mudur? Bu dört soruda çatışkının aşılması olanaksızdır,bunlarda savlarla karşı savlar birbirini gideremezler, gideremeyeceklerdir. Çatışkıların aşılmazlığı usun kendini aşan bir işi yüklenmiş olmasından gelir. (Bk. DİYALEKTİK, FELSEFE, ÜLKÜCÜLÜK)

ÇELİŞKİ (lat.*contradictorius*; fr. *contradiction*; alm. *Widerspruch, Kontradiktion*; ing. *contradiction*).

İki kavramın ya da yargının karşıtlığı. İki ayrı durumun yeni ve daha üstün bir durumu gerçekleştirecek biçimde karşıtlaşması. İçeriği aynı olan biri olumlu öbürü olumsuz iki yargı çelişkilidir (Ali çalışkandır; Ali çalışkan değildir). Mantıksal çelişkiyle gerçek ya da yaşamsal çelişkiyi birbirinden ayırmak gerekir. Ali'nin aynı zaman parçası içinde çalışkanlığı tembelliğini ya da tembelliği çalışkanlığını mantıksal olarak giderecektir. Oysa işçi sınıfıyla burjuva sınıfının çelişkisi mantıksal bir çelişki değil gerçek bir çelişkidir. Özdeşlik ilkesinin başka bir anlatımı olan *çelişmezlik ilkesi*, aynı ilişki altında aynı şeyin hem varsanmasının hem yoksanmasının olanaksızlığı ilkesidir. Doğruyla gerçeği özdeşleştirmiş olan Hegel, çelişmezlik ilkesini düşüncenin mutlak yasası saymaz yalnızca gidimli ve soyut düşüncenin yasası sayar. Ona göre mutlak düşünce karşıtları birleştiren düşüncedir. Hegel'in diyalektik mantığı buna göre çelişkiyi düşüncenin ve yaşamın itici yasası durumuna getirir. Hegel'ci ve Marx'çı düşüncede savla karşısavın çelişkisi bileşimi yaratarak gelişimi sağlar. Tarihin gelişimi tümüyle bu çelişkili gidiş üzerine kurulmuştur. (Bk. DİYALEKTİK)

ÇELİŞKİLİ. Bk. KARŞISAL

ÇEŞİTLEME (lat.*variatio*; fr. *variation*; alm. *Veränderung*; ing. *variation*). Bir durumdan öbür duruma geçiş. Bir nicelikte değer değişimi. "Darwin kuramında çeşitleme yaşayan türlerde her kuşakta ortaya çıkan ve doğal ayıklanmayla evrimin temel etkeni durumuna gelecek olan küçük değişikliktir" (F. Poulquié). Çeşitleme özellikle bir müzik terimidir ve bir temanın değişikliklerle yinelenmesi anlamına gelir. Temanın her yeniden ele alınışında bir çeşitleme gerçekleşmiş olur.

ÇEVRE (fr. *ambiance*; alm. *Stimmung*; ing. *enviroment*). Maddi ya da düşünsel ortam. Belli bir ortamda insan ilişkilerinin doğurduğu hava. "Çevre" çok zaman "ortam"la özdeşleştirilir. Çevreyi özellikli ortam diye düşünmek doğru olur. Ortamda nesnellik çevrede öznellik öne çıkar. (Bk. ORTAM)

ÇEVRİMCİLİK (fr. *palingénésie*; alm. *Palingenesie*; ing. *palingenesis*). Evrensel olayların dönemsel dönüşlülüğü düşüncesi. Ölümden sonra diriliş. Varlıkların ve toplumların yeniden ortaya çıkışı. Yeniden doğuş. Çevrimcilik fikri yunan uygarlığının temel inancıydı. Doğa olaylarının dönüşlülüğü (gece-gündüz, mevsimler) bir evrensel dönüşlülüğün varlığını düşündürüyordu. Orpheus'çu-Pythagoras'çı inanç ruhgöçünü benimserken çevrimlilik fikrine yaslanıyordu. Platon *Phaidros* diyalogunda ruhgöçünü göstermeye çalıştı. Daha sonra çevrimlilik Stoa'cı filozoflarca benimsendi ve temellendirilmeye çalışıldı. Çevrimlilik fikri

Nietsche'nin düşünce dünyasında da önemli bir yer tutar. Bugün de Spengler, Toynbee gibi düşünürler çevrimliliği daha değişik bir anlamda benimserler. (Bk. YENİDENCİSİMLEŞME)

ÇIKARSAMA ya da **ÇIKARIM** (fr. *inférence*; alm. *Inferiren*; ing. *illation*). Bir önermeden başka önermeler yardımıyla bir doğruyu elde etme. Çıkarsamada doğru olması gereken, ancak doğruluğu açık açık görülmeyen bir önermeden doğruluğu benimsenmiş başka önermelere dayanarak doğru sonuç çıkarılır. Bu sonuç dayanak olarak alınan önermede içerilmiş bir sonuçtur. Tüm usavurmalar, tüm *tümdengelim* ve *tümevarım* işlemleri çıkarsamayı sağlar. Çıkış noktası ya da birinci önerme doğruysa, aracı önermeler de buna göre doğru kurulduysa çıkarsamanın doğru olması gerekir. (Bk. TÜMEVARIM, TÜMDENGELİM, USAVURMA)

ÇIKMAZ (fr. *aporie*; alm. *Aporie*; ing. *aporia*). Çözülmez sorun. İçinden çıkılmaz mantıksal güçlük. Aynı soruya karşılık olan ve aralarında çelişmekle birlikte herbiri ayrı ayrı geçerli olabilecek gibi görünen iki görüş. Aristoteles, *Metaphsika*'nın B'sinde "karşıt usavurmaların eşitliği"nden gelen on dört çıkmaz belirler.

ÇILGINLIK (lat. *delirium*; fr. *délire*; alm. *Delirium*; ing. *delirium*). Bilinç karışıklığıyla belirgin geçici zihisel bozukluk. Bilinç yetilerinde geçici düzensizlik. Algıların yanılsamalı, yargıların sakat olduğu, zihnin boş fikirler ortaya koyduğu çılgınlık durumları oldukça karışık durumlardır. Bazı çılgınlıklar açıkça kendini gösterirken bazıları dışa iyiden iyiye kapalıdır, hatta bazı çılgınlıklarda çılgınca fikirlerin ilk bakışta sezilemeyecek biçimde ustaca mantıklı kılındığı görülür. Bununla birlikte belli bir dikkat bu mantıkta yansıyan tutarsızlıkları, saçmalıkları, abartmaları bir çırpıda ortaya çıkarabilir. Çılgınlıkları üç bölümde ele almak olasıdır. 1. taşkın ya da saldırgan çılgınlıklar, 2. büyüklük çılgınlıkları, 3. melankolik çılgınlıklar. Çılgınlık algı yanılsamalarına bağlı olarak sanrıyla birlikte görülür. Çılgınlığın yerleşik biçimleri de vardır. Bu tür çılgınlıklarda gerçeklik duygusu sürekli olarak yiter. (Bk. DELİLİK)

ÇİLECİLİK (fr. *ascétisme*; alm. *Asketik*; ing. *ascetism*). Tanrı'ya ulaşmak yolunda hazlardan kaçışı ve acıya yönelişi öngören dinsel tutum. Hazların ve acıların üstüne çıkarak, yaşamsal gereksinmeleri enaz ölçülerde karşılayarak ruh yüceliğine ulaşmayı öngören ahlak yöntemi. Çilecilik gizemli dinsel yaşamın zorunlu bir uygulaması gibidir ve tüm bedensel ya da duyumsal hazlardan kaçışı, tüm dünya işlerini bir yana bırakarak yüce olana yönelişi önerir. Bu kaçış ve bu yöneliş insana yetkin bir ahlaki

yaşam sağlayacaktır. Doğaüstünden çok doğal olana yönelen en eski uygarlıklarda elbette çileciliğe yer yoktur. Çilecilik yunan uygarlığında, belki de tektanrıcılığa eğilimin başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Ruhgöçüne inanan Orpheus'çu-Pythagoras'çı gelenek ve onun gelişmiş bir anlatımı olan Platon'cu felsefe gerçek anlamda çileciliğe geçişin ilk adımları olarak alınabilir. Platon tüm felsefesini gizemci bir temele oturtmuş, tüm bilgiye yönelişi de çileci bir anlayışa indirgemişti. Ona göre üst bir dünyanın gerçekleri olan İdea'ların bilgisine bu dünyada ancak çileci bir yaşam sürmekle ulaşılabilirdi. Daha sonra yeni-Platon-'cu anlayış Platon'un gizemci ve çileci görüşlerini derinleştirdi, bu dünyadan tam anlamında bir "yalan dünya" imgesi yaratarak her zaman bir el etek çekme içinde üst dünyanın bilgisine yönelmeyi ya da Tanrı'ya kavuşmak için çalışmayı önerdi. Çileciliğin öngördüğü yaşam bir yoksunluklar yaşamı olduğu kadar bir acılar yaşamıdır. Çileci için dünyada dağılmamanın ağırlığı kadar acıların arındırılıcılığı önemlidir. Bu yüzden çilecilik bir yanıyla bir tür acıcılık olur. (Bk. ACICILIK, DİYALEKTİK)

ÇİRKİN (fr. *laid*; alm.*hässlich*; ing. *ugly*). Güzelin karşıtı. Biçimsiz ya da uyumsuz olan. Yapısında tutarsızlıklar bulunan. Kendi türünün yetkin özelliklerini göstermeyen. Çirkin genel olarak biçimsizi, hoşa gitmeyeni, uyarsızı belirler, bu olumsuz yönüyle estetiğin konusu olur. Yeniçağ'a kadar çirkin olan her şey estetikdışı sayılmıştır ya da estetik kavrayışta güzel ve çirkin ayrımı yapılmıştır. Bugünkü anlayış içinde çirkin güzel'in bir başka görünümü, güzelin tümleyeni gibidir: özgünü sezdirdiği ölçüde, özel bir anlam ortaya koyduğu ölçüde güzelle bütünleşir. Eski güzel plastik bir anlam taşıyordu, bugünkü güzel yalnızca anlamla ilgilidir diyebiliriz. Bugün birçok ressamın güzel kavramını ilkelle ve kabasabayla özdeşleştirdiğini görüyoruz. Alışılmış güzelin dışına taşmadır bu. Paul Gauguin şöyle diyordu: "Her şeye cesaret etme hakkını getirmek istiyorum." Birçok ressam aşırı biçimbozmalarla ya da çok değişik yorumlarla doğalın sınırlarını aşarak bize garip görünebilicek biçimler oluştururlar, burada elbette bambaşka bir güzelin arayışı vardır. Monet yaptığı bir portreyi beğenmeyen bir model için şunları söylemiştir: "Moore dövülmüş yumurta sarısına benziyorsa benim suçum mu?" Gene de güzelin doğalda ve türünün koşullarını yetkin bir biçimde sürdüren sağlıklı bireyde bulunduğunu, güzel kavramının gerçekliğin derlitoplu bir görünümünü ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Rodin şöyle der: "İlkyaza yeşil katan, ilkkışa güller katan, genç dudaklara erguvan kırmızısı katan çirkinlik yaratır, çünkü yalan söyler." Ancak doğadaki güzelle sanattaki güzeli, doğadaki çirkinle sanattaki çirkini birbirinden ayırmak gerekir.

Doğal düzende daha çok türünü en iyi temsil eden bireye verdiğimiz güzel sıfatını sanatta daha çok anlamlı için kullanıyoruz. Lalo şöyle der: "Doğada canlı varlıkların güzelliği türlere uygun olağan ve belirgin özelliktir ve buna bağlı olarak uyumludur, bedensel ve ruhsal yetilerin tam gelişmesidir, fışkıran sağlıktır ve sonunda bunlardan gelen üstün güçlülüktür." Çağdaş estetikte ne kadar değişik bir anlam versek de çirkin uyumsuz olan ve istenmeyendir. Bayer şöyle der: "Güzelin karşıtı olan çirkin özü gereği olumsuzdur. Çirkinde özden bir yetersizlik, teknik araçlarla sonuç arasında bir uyuşmazlık, biçimsel bir oransızlık, bir uyumsuzluk vardır." Bk. ESTETİK, GÜZEL)

ÇOCUKBİLİM (fr. *pédologie*; alm. *Paidologie*; ing. *paidology*). Çocuğu erişkinden ayrı bir varlık olarak ele alıp inceleyen bilim. Çocukbilim çocuğu tepkileri özel biyolojik, ruhsal ve toplumbilimsel yasalara göre gelişen bir varlık olarak değerlendirir, onu büyük insandan ayırır. Çocuğun büyük insandan ayrılması gerektiğini bize ilk olarak Jean-Jacques Rousseau duyurmuştur: "Çocukluğun kendine özgü görme, düşünme, sezme biçimleri vardır; onların yerine bizimkileri geçerli kılmaya çalışmak çok anlamlı bir iş değildir." Buna göre çocukbilim çocuğu çocuk olarak değerlendirir; çocuğun gelişimini biyolojik, ruhbilimsel , toplumbilimsel koşullar çerçevesinde ele alır. Bu bilimin kuruluşu geçen yüzyılın sonlarında olmuştur. Chrisman'ın 1894'de Jena'da verdiği tez çocukbilim alanında atılmış ilk adım sayılır: *Paidologie, Entwurf zueiner Wissenschaft des Kindes* (Çocukbilim, çocuklar üzerinde yapılan bir bilim tasarısı). Chrisman 1900'de Kansas'da *Paidolog* dergisini kurmuştur. 1883'de Anvers'de bir çocukbilim derneği kurulmuştur. Çocukbilim pedagojinin ve eğitimbilimin en büyük yardımcısıdır. (Bk. EĞİTİM, PEDAGOJİ)

ÇOCUKLUK (lat. *infantia*; fr. *enfance*; alın. *Kindheit*; ing. *childhood*). Yaşamın doğumdan erginliğe kadar olan ilk dönemi. Çocukluk dönemi bilincin oluşum dönemi ya da bireyin dünyaya uyarlanma dönemi olmakla oldukça sancılı bir dönemdir, buna göre çocukluk daha çok uyumsuzluklarla, çatışkılarla, aşma çabalarıyla belirgindir. Çocuklukta zihin tam anlamında oluşmadığı için bir bilgi ve yargı eksikliği kendini her durumda belli eder. Hayvanlar tablosunda geriye doğru gidildikçe çocukluk süresinin kısaldığı görülür. A. Gesell bu sürenin kobayda üç gün, şempanzede dokuz yıl, insanda yirmi yıl olduğunu bildirir. Demek ki insan bireyi tam olgunluğa varıp gerçek anlamda dünyaya uyarlanabilmek için yirmi yıllık bir süreyi gereksinmektedir. Çocukluk dönemi öğrenmede tam bir yatkınlık dönemidir. Yaşam çizgisi boyunca ilerlediğinde yatkınlıktan uzaklaşılır, öğ-

renme tutkusunun yerine ustalaşmanın kolaylıkları geçmeye başlar. Bu yüzden çocukluk dönemi çok önemli, çok nazik bir dönemdir. Çocukluğu üçe ayırırlar: *ilk çocukluk* doğuştan üç yaşa kadar, *ikinci çocukluk* üç yaştan yedi yaşa kadar, *üçüncü çocukluk* yedi yaştan erginliğe kadar sürecektir. Erginliğin başlangıcını on iki yaş olarak göstermek olasıdır. Ne var ki erginlik denilen çok sorunlu dönemin başlangıcı ve bitişi kişisel özelliklere göre epeyce değişiklik gösterebilir. Gene de erginliği on iki yaşla on beş arasına yerleştirmek alışkanlık olmuştur. Erginliği yetişkinlik dönemi izleyecektir. Çocuklukta belki de en önemli dönem bireyliğin tüm ilk kuruluş özellikleriyle belirgin olan ilk çocukluk dönemidir. Bu dönemi apayrı ele alıp inceleme eğiliminde olan E. Cacace gibi bilginler olmuştur. Yunancada "henüz konuşmayan çocuk" anlamında *nepios*'dan giderek bir *nipiologie* (fr.) yani bir *ilkçocukbilim* kurma eğilimi bu çerçevede ortaya çıkmıştır. İlk çocukluktan sonrası çocuğun kendi kişiliğini ortaya koymaya başlamasıyla belirgindir. Bu dönemde çocuğun en çok kullandığı sözcük "ben" olacaktır. Üç yaştan sonra çocuğun düşünsel gelişimi iyiden iyiye hızlanacaktır. Çocukla ilgili araştırmalar elbette çok yenidir ve XIX. yüzyıl sonlarıyla XX. yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır. Çocuk ruhsallığını araştıran kişilerin başında Preyer, Piaget, Walton, Gesell gibi bilginler gelir. Bu bilginlerin araştırmaları çocuk ruhsallığının büyük ruhsallığından nitelik olarak ayrı olduğunu göstermiştir. Buna göre ikide bir karşımıza çıkan "Bugünün küçükleri yarının büyükleridir" sözü pek de anlamlı bir söz değildir. Çocuk büyükten çok ayrı duygulanan ve çok ayrı düşünen bir varlıktır. Çocuğun gelişimi konusunda Freud'un katkılarını da unutmamak gerekir. Freud çocukluğu üç döneme ayırıyordu: *oral dönem* yada ağız dönemi doğuştan iki yaşa kadar sürer, bu dönemde haz ağız çevresinde belirginleşmiştir; iki yaştan dört yaşa kadar süren *anal dönem*'de temizlik alıştırmaları yapılır, bu dönemde çocuk dışkısını tutma hazzı yaşıyacaktır, dikkafalılıklar, yıkıcı davranışlar gösterecektir, bu yüzden bu dönem *sadik-anal* diye adlandırılabilir; *phallus dönemi* olan üçüncü dönemde haz üreme organlarına ve çevresine kaymıştır, bu dönemde kıskançlık bulanımları ortaya çıkar. Üç yaş Freud'a göre de bilinç etkinliğinin gerçek anlamda başladığı yaştır, bu yaşta kendine kapanma ve başkasıyla çatışma belirginleşir. Çocuğun 4-5 yaşları sevgiye eğilim duyduğu yaşlardır. Ancak bu yaşlarda sevgi eksikliği çocuğu tam anlamında şiddete itecektir. Çocuğun gerçek anlamda dinginliğe ulaşması 6-7 yaşlarda olacaktır. Çocuk 7 yaştan sonra bir "örtülülük" dönemine girer. Bu dönemde çocuğun cinsel itkileri durulmuş gibidir. Bu itkilerin doyurulması büyük ölçü-

de kültür yaşamının etkileriyle olmaktadır. Zeka geliştiren oyunlar da bu yaştaki çocuğun çokça ilgisini çeker. Çocuk bundan böyle yavaş yavaş ergenlik dönemine girecektir. Ne olursa olsun çocukluk insan yaşamının çok önemli bir dönemidir. Adler'ci ruhbilim uzmanlarından Herta Orgler şöyle der: "Çocukların oyunları çok belirleyicidir ve çocuklar işle oyun arasındaki ayrılığı çok iyi bilirler. Şu sevimli öykü de bunu pek güzel gösteriyor. Satıcılık oynayan bir küçük oğlan kağıttan çantalar yapıyordu. Büyükannesi ona saygılı bir biçimde 'Özenle çalışıyorsun' dedi. 'Ama büyükanne, çalışmıyorum ki, işim yok ki benim, ben yalnızca oynuyorum' diye yanıtladı oğlancık. Çocuk oyunlarının gözlemlenmesi çok önemlidir. Çocuk oynadığı zaman gerçekte çalışırken olduğu gibi kendini bir şeyler yapmaya zorunlu duymaz, ama derin eğilimlerini özgür akışına bırakır. Bazı oğlanlar çevrelerine çocukları toplayıp onlara bir şeyler öğretirler, onların öğretmen olmaya bir eğilimi vardır. Nesneleri takıp söken oğlanlar geleceğin mühendisleridirler. Sık sık doktorculuk oynayan oğlan hekim olmaya yöneliktir. Bebeğine özenle bakan küçük kız iyi bir ev kadını olmaya hazırlanmaktadır." Bilim adamlarının çocuk yaşamındaki dönüşümlerle ilgili görüşlerinde çakışmalar ve ayrılıklar ne olursa olsun çocuk yaşamı elbette her zaman gizlerle doludur, çocukluk döneminin bir sorunlu yaşam dönemi olduğu da bir gerçektir. Kimi yazarlar onu insan yaşamının en iyi dönemi saymışlardır. "Tanrı neden yaşamın en iyisini başlangıca koyuyor?" diye düşünür Hugo. Lamartine çocukluğunu koyu bir özlemle anar, çocukluğunu bir kaçış yeri gibi duyurur. "Evet, sana geliyorum çocukluğumun beşiği" der. Gide kendiyle ilgili şu katı gerçeği bize duyurur: "Bugün ben olmamı sağlayan şey yapayalnız ve asık suratlı çocukluğumdur."(Bk. ERGİNLİK, YETİŞKİNLİK)

ÇOĞUL (fr. *plural*; alm. *plural*; ing. *plural*). Birden çok birimin oluşturduğu bütünlüğün niteliği. Çoğul yargı, birden çok öznesi olan yargıdır. (Bk. TEKİL)

ÇOĞULCULUK ya da **ÇOKÇULUK** (fr. *pluralisme*; alm. *Pluralismus*; ing. *puluralism*). Evreni oluşturan varlıkların çok olduğunu, bunların tek bir kaynaktan gelmediğini bildiren öğreti. Tekçiliğin karşıtı olan bu öğretiye göre dünyayı oluşturan varlıklar bireysel ve bağımsız varlıklardır, bunları mutlak bir gerçekliğin biçimleri olarak almamak gerekir, bunlar tek bir kurucu ilkeye indirgenemezler. *Siyasal çoğulculuk* çok partili demokratik rejimin adıdır. (Bk. DEMOKRASİ, TEKÇİLİK)

ÇOKANLAMLI (fr. *équivoque*; alm. *aequivok*; ing. *equivocal*). Birçok anlamı olan. Kapalılığı

nedeniyle değişik biçimlerde yorumlanabilen. Çokanlamlı sözcükler değişik anlamları olan sözcüklerdir. "Çokanlamlı" terimi anlamı iyice belli olmayan ve birçok yöne çekilebilen konuşmalar ve metinler için de kullanılır. Bu tür konuşmalar ve metinler yoruma son derece açıktır. Bu anlamda çokanlamlılık kaypaklığın eşanlamlısıdır. (Bk. KAYGANLIK)

ÇOKKARILILIK. Bk. AİLE

ÇOKKOCALILIK. Bk. AİLE.

ÇOKLUTASIM (fr. *polysyllogisme*; alm. *Polysyllogismus*; ing. *polysyllogisim*). Birinin vargısı öbürünün öncülü olacak biçimde kurulmuş tasımlar dizisi. (A, B'dir; C, A'dır; C, B'dir; D, C'dir; D, B'dir; E, D'dir; E, B'dir.) [Bk. TASIM]

ÇOKTANRICILIK (fr. *polythéisme*; alm. *Polytheismus*; ing. *polytheism*). Birçok tanrının varlığını benimseyen din ya da felsefe görüşü. Çoktanrıcılık ilk uygarlıkların din anlayışıdır: her kentin bir tanrısı olmasıyla belirgin toplumsal parçalılık döneminden iktisadi ve siyasi açıdan daha bütünlüklü dönemlere geçişte bir tanrılar ortaklığı ya da tanrılar ailesi oluşmuştur. Çoktanrıcı dönemlerin doğaüstüne henüz yönelmemiş olan gerçekçi insanı tanrılarını da dünya nesnelerini gözlemleyerek, daha çok da kendini gözlemleyerek yaratmıştır. Bu yüzden çoktanrıcı düzende tanrılar bazen bir insan, bazen bir hayvan, bazen de bir insan -hayvan karışımı olarak düşünülmüştür. Çoktanrıcılığın insanbiçimcilikte sınırlanmayışında hayvana tapınışın çok etkisi olmuştur, eski uygarlıkların insanları pekçok hayvanı kutsal saymışlardır. İnsanbiçimcilik elbette hayvana tapınışın azalmasıyla daha da belirginleşmiştir. İnsanbiçimciliğin en yetkin biçimde yunan uygarlığında ortaya çıktığını görüyoruz. Mısır ve Mezopotamya toplumlarındaki insanbiçimcilik Yunanistan'dakine göre oldukça sınırlıydı. (E. Hamilton: "Mısır'da hiçbir imgelemin canlandıramayacağı, tapınakların dev sütunları gibi donmuş, kımıltısız bir dev, insan biçimini insandışı bir biçimde somutlaştırdı. Bir sfenks ya da kedi kafalı bir kadın daha başka tasvirlerle birlikte tanrısallığı esinlerdi. Mezopotamya'da alçakabartmalar görülmedik hayvan biçimlerini tasvir ederlerdi.") Eskiçağ'ın sonlarında çoktanrıcılık yerini tektanrıcılığa bırakarak çekilmiştir. Çoktanrıcılık elbette birdenbire ortadan çekilmiş değildir. M.Ö. VI. yüzyıl sonlarında yaşadığı bilinen Ksenophanes daha o zamanlar çoktanrıcılığı alaya alıyor, dünyanın geçici ama Tanrı'nın bir ve ölümsüz olduğunu bildiriyordu. Elea okulunun kurucusu olarak bilinen Ksenophanes'den sonra Parmenides getirdiği "Bir Varlık" kavramıyla Tanrı'yı felsefi açıdan temellendirir gibiydi. Ona göre de Varlık bir

olan, birlikli olan, sürekli olan ve devinimsiz olandı ya da değişmez olandı. Platon Onpheus'çu-Pythagonas'çı inanç geleneğine dayanan bilgikuramında dünyayı *düşünülür dünya* ve *duyulur dünya* olmak üzere ikiye ayırdı, düşünülür dünyada gerçek gerçeklikler olarak varsaydığı İdea'ların en üstüne hıristiyan inancının İyi Tanrı'sını anımsatan İyi İdea'sını yerleştirdi. Aristoteles'in İlk Devindirici kavrayışı da tektanrıcılığa geçişte bir başka yorum, bir başka aşamadır. Tektanrıcılığın felsefi temelini elbette Plotinos kurmuş, Tanrı'yı "Bir" diye adlandırmıştır. (Bk. TEKTANRICILIK, İNSANBİÇİMCİLİK)

ÇOKYAPILI (fr. *hétérogène*; alm. *heterogen*; ing. *heterogeneous*). Biryapılının karşıtı. Her yanı aynı özellikleri göstemeyen. Parçaları arasında çeşitli ayrılıklar bulunan. Herbert Spencer, evrimi biryapılılıktan çokyapılılığa geçiş olarak belirledi. (H. Spencer: "Bizim anladığımız anlamda evrim edimi bütünsel bir katışmacın gelişimini, dolayısıyla bu katışmacın bir yayılımını gerektirerek, onu oluşturan gerçeklerin daha dağınık bir durumdan daha yoğun bir duruma geçmesini gerektirir." "Evrim maddenin bütünleşmesi ve onunla birlikte devinimin dağılmasıdır; bu süreç içinde madde belirsiz ve tutarsız bir biryapılılıktan belirli ve tutarlı bir çokyapılılığa geçer.") [Bk. BİRYAPILI]

ÇÖZÜMLEME (lat.*resolitio*; fr. *résolution*; alm. *Resolution*; ing. *resolution*). Karmaşık bir fikirden yalın fikirler elde etme. Bir önermeden daha basit önermelere geçme. Bir karara varma. Bir sorunu çözme. Bir sonuca ulaşma. "Çözümleme" çok zaman "ayrıştırma" yerine kullanılmaktadır. (Bk. AYRIŞTIRMA)

ÇÜRÜTME (lat. *refutatio*; fr. *réfutation*; alm. *Widerlegung*; ing. *refutation*). Belli bir savın yanlışlığını ortaya koymaya yönelik usavurma. Çürütme herhangi bir görüşü ya da öğretiyi ussal göstermelerle yoksamaktır.

D

DAĞILIŞIM (lat. *dissolutio*; fr. *dissolution*; alın. *Auflosöng*; ing. *dissolution*). Bir katışmacın çözülmesi. Bir organizmada bütünleşmiş ögelerin birbirlerinden ayrılarak bağımsız duruma geçmeleri. Bu terim daha çok toplumsal birimlerdeki dağılmaları, çeşitli kurumlardaki ya da topluluklardaki çözülmeleri anlatır. H. Spencer dağılışımı evrimin karşıt olgusu sayar. (Bk. EVRİMCİLİK, KATIŞMAÇ)

DAĞILMA (lat. *distractio*; fr. *distraction*; alın. *Zerstreutheit*; ing. *distraction*). Düşüncenin artık dikkat gösteremeyecek biçimde çeşitli nesnelere dağılması. Dikkatin ilgisiz bir nesnede yoğunlaşması. Zihnin dikkatini tek bir nesnede toplaması sonucu olağan algının işlemez olmasıyla duyumsamanın ortadan kalkması. Dağılma en genel anlamda dikkat eksikliğidir, çok zaman bir uğraş sırasında tüm dikkati belli bir şeyde, özellikle bir düşüncede yoğunlaştırmaktan gelir. Dağılma, bir bakıma dikkatin yolaçtığı dikkatsizliktir ve dışa yönelişten çok içe dönüşle kendini gösterir. Ona dikkatin özelleşmesi de diyebiliriz. J. M. Suther'e göre iki çeşit dağılma vardır ve bunlar bir ölçüde karşıttır: bazen ruhsal yoğunlaşma dikkati tek bir şeyde toplar ve böylece o şeyin dışındaki şeyler duyumsanmaz olur, düşüncenin ya da bilginin dağılması bu çeşit bir dağılmadır; bazen de ruhsal yoğunlaşma yetersizdir ve en küçük bir olay bile düşüncenin akışını değiştirebilir, öğrencinin dağılması da böyledir, tek bir sinek bile öğrenciyi çalışmasından edebilir. Demek ki hem dikkat aşırılığı hem dikkat azlığı dağılmayı getirebilmektedir. Melankoliklerde dikkat aşırılığı, bunamışlarda dikkat azlığı kendini gösterir. (Bk. DİKKAT)

"DAİMONİON" (yun. söz.) İnsanlarla tanrılar arasındaki ruhsal güç. Sokrates, kendisinde kendisini aşan bir şeyin varlığından sözediyor, buna *"Daimonion"* diyordu. *"Daimonion"* onun içindeki güçlü ve doğru sesti, bu ses ona erdemin yolunu gösteriyordu.

DARKAFALILIK (fr. *fanatisme*; alm. *Fanatismus*; ing. *fanaticism*). Bir fikre ya da inanca körü körüne bağlılık. Darkafalılık yalnız kendi görüşünü hiçbir tartışmaya gerek duymadan doğru sayma eğilimi olmakla hoşgörünün karşıtıdır. Darkafalılığın altında bilgi eksikliğine bağlı kalıpçı ya da dogmacı bakış açısı yatar. Darkafalı kişi her şeyden önce doğru bildiği şeyleri tartışmayan ve onların tartışılmasını istemeyen kişidir. Darkafalı kişiler bu çerçevede atılganlıklarıyla seçilirler. / Voltaire: "Darkafalıların atılgan olması, bilgelerin atılgan olmaması utanç verici değil mi? Sakınık olmak doğrudur ama pısırık olmak doğru değildir." / E. Browning: "Yeryüzündeki darkafalılar çok zaman gökteki azizlerdir." / Diderot: "Darkafalılıkla barbarlık arasında bir adım vardır." / Napoléon Bonaparte: "Darkafalılığın kökünü kazımak için onu uyutmak gerekir." (Bk. HOŞGÖRÜ)

"DASEİN" (alm. söz. *da*, orada; *sein*, olmak'dan). Varoluşçu felsefede, özellikle Heidegger'de tekil ve somut bir varlık olarak insan ya da bu insanın varoluşu. *"Dasein"*ı ilk olarak Heidegger *Sein und Zeit*'de (Varlık ve zaman) kullandı. Bu terim insanın dünyadaki etkin varoluşunu belirler. Buna göre, insan herhangi bir nesne değildir, bir insanın başka insanlarla bulunması bir taşın başka taşlarla bulunmasına benzemez, insan boşlukta yer kaplayan olmaktan daha çok bir şeydir: o "yönelgen" bir varlıktır, algılayan, isteyen, eylemde bulunan ve bu yüzden olanaklarının sağladığı kesin bir özgürlük içinde ve buna bağlı olarak geleceğin belirsizliği içinde bunaltıya ya da boğuntuya düşen bir varlıktır. Martin Heidegger "*Dasein*'ın özelliği hiçbir zaman olmuş bitmiş bir bütün oluşturmayışıdır" der. (Bk. VAROLUŞÇULUK)

DAVRANIŞ (fr. *comportement*; alm. *Verhalten*; ing. *behavior*). Bir bireyde ya da bir organizmada dışa vuran tepkiler toplamı. Bir bireyde dışsal olarak yani duygu ve düşünce dünyasından bağımsız olarak gözlemlenebilen tepkilerin tümüne davranış diyebiliriz. Davranışla ilgili doğal eğilimler ilkellerde ve bazı sorunlu kişilerde kendiliğinden bir akış gösterir, bu yüzden bu kişilerin davranışları daha çok içgüdüsel itkilere bağlı olur, buraz da inançlara ve boşinançlara bağlı olur. Çocukta davranış önceleri içgüdüsel itkilerle ortaya konulur ve anababanın ya da çevrenin denetimiyle karşılaşır: eğitimin koşulları ve anlamı burada kendini gösterir. Kişilik gelişmeye başladıkça, duygu ve düşünce dünyası kendini gösterdikçe içdenetim ya da özdenetim etkili olmaya başlar. İlkel insandan uygar insana doğru gelişim insan davranışlarının denetlenmesiyle belirgindir. Uygar toplumda birey her istediği davranışı gösteremeyen kimsedir. Bireyin bir ortamda ortaya koyduğu tepkiler

olan davranışlar bireyin kişilik yapısıyla olduğu kadar ortamın koşullarıyla belirlenir, bunlar bireysel davranışlara zaman zaman bir toplumsallık kılıfı ya da görünümü kazandırırlar. Buna göre bireysel davranışlar yanında toplumsal davranışlardan da sözedebiliriz. Öte yandan, her davranış, toplumsal belirlenimli olsun, bireysel belirlenimli olsun bir duygu-düşünce bütününün anlatımıdır. Bu çerçevede bir belirleyen ya da hatta bir simge değeri taşır. (Bk. DAVRANIŞÇILIK)

DAVRANIŞÇILIK (fr. *behaviorisme*; alm. *Behaviorismus*; ing. *behaviorism, behaviourism*). Ruhbilim araştırmasını davranış gözlemlemesine indirgeyen öğreti. Bu öğretiyi 1913'de John B. Watson ortaya koymuştur. Watson'a göre "olgulardan ve yasalardan giderek, bir uyaran belli olduğunda tepkinin ne olacağını ya da tepki belli olduğunda uyaranın ne olacağını" göstermek olasıdır. Ruhbilimin bir bilim olarak kurulmaya başladığı dönemlerde geçerli kılınan içebakış yönteminin geçerli bir yöntem olmadığı kısa zamanda ortaya çıkınca, ruhbilimcilerde ruhbilimin ruh ya da bilinç gözlemlemesi yerine davranış gözlemlemesine yönelmesi gerektiği düşüncesi ağır basmaya başladı. Bilim olmak isteyen her bilgi alanı ölçülebilir olana yönelmek zorundaydı, bu alanda da ancak davranışlar ölçüye tutulabilirdi. İçebakışta insan kendini ya da o andaki ruhsal durumunu nesnel bir olgu olarak anlamaya ve kavramaya yöneldiği anda bilime taban tabana karşıt bir karmaşıklığın, bir bulanıklığın içine düşüyordu. Davranışçılık ruhsal olgular arasındaki ilişkiyi değil, uyaranla tepki arasındaki ilişkiyi kavramayı öngördü, böylece bilincin soyut verileri yerine davranışın somut verilerini koydu, buna göre öncelikle insanın bireysel ve toplumsal uyumlarını incelemeye yöneldi. İnsanın cenin durumundan olgunluk durumuna kadarki tüm davranışlarını gelişim çizgisi boyunca incelemek davranışçı okulun temel eğilimi oldu. Davranışçılar ruhayrıştırması öğretisi çerçevesinde ortaya konulmuş olan tüm bastırma olgularını ruhbilimsel ayrıştırma alanının dışına çıkardılar, kalıtım ve içgüdü gibi kavramları da dışta tuttular, çünkü onlara göre tüm içgüdüsel ve duygusal etkiler koşullanmayla elde edilmiş kazanımlardan başka bir şey değildi ve koşullanmanın açıklanması tüm ruhsal olgulara kökten bir açıklama getirecekti. Pierre Naville, *Davranış ruhbilimi* adlı yapıtında şöyle yazar: "Davranışçılık bir doğa bilimleri alanıdır, insan uyarlanmasının bütünsel alanını kendi özel alanı olarak seçmiştir. Davranışçılık yalnızca nesnel bilimlerin yöntemlerine başvurur, ölçme yöntemlerine, dış gözlem yöntemlerine başvurur. Görüldüğü gibi o yalnızca bir tepki ruhbilimi değildir, aynı zamanda bir davranış bilimidir. Davranış tutarlı uyarlanmaları ya da uyumları gerektirir. Bu

uyarlanmaların birçok görünümü vardır, iç ortamla (hatta bedenin kendisiyle) ilgili oldukları gibi dış ortamla da ilgilidirler; dış ortam onlara fizyolojik, teknolojik, toplumsal bir görünüm kazandırır. Davranışçılığa göre bu çeşitli uyarlanma biçimleri –yani belli uyaranlara verilen yanıtlar– tümüyle dayanışıktırlar; yani onlar bütünsel insanla ilgilidirler, onun parçalarından herhangi biriyle ilgili değildirler. Bunu birinci nokta olarak belirleyelim. İkinci nokta çok daha önemlidir: davranışçı kendisini insan etkinliğinin arı bir gözlemcisi olarak görmez. Onu tüm öbür doğal bilimlerde yapılmaya çalışıldığı gibi denetlemek ve yönlendirmek ister. İnsan tepkileri tüm öbür doğal tepkiler gibi düzenlenebilmelidir. Davranışçı, olguları kümelere ayırarak, onların deneylerini yaparak denetleyici ve öngörür olmak ister." (Bk. DAVRANIŞ, İÇEBAKIŞ)

DAYANAK (lat. *substratum*; fr. *substrat*; alm. *Substrat*; ing. *substrate*). Olguların ya da niteliklerin taşıyıcısı olan. Üstyapıların dayandığı temel. Bir varlığa ve bir eyleme temel oluşturan. / Bergson: "Alışkanlıklarımız hep birlikte özgür etkinliklerimizin dayanağını oluşturur ve organik işlevlerimiz bilinçli yaşamımızın bütünü karşısında nasıl bir rol oynarsa alışkanlıklarımız da bu etkinlik karşısında öyle bir rol oynar." (Bk. TEMEL)

DAYANIŞMA (fr. *solidarité*; alm. *Solidarität*; ing. *solidarity*). İnsanlar arasında gönüllü bağımlılık. Toplumsallık gereği karşılıklı ahlaki yükümlülük içinde bulunduğunun bilincinde olan insanların ilişkisi. Bireyleri birbirinden bağımsız yaşamayan, bu yüzden toplumsal düzene zorunlu olan insan türü için dayanışma bir seçim konusu olmaktan çok bir zorunluluk konusudur. İnsanların toplumsal yaşama zorunlu olduğunu bize köklü bir biçimde ilkin Aristoteles göstermiştir. İnsanların toplu yaşama zorunluluğu yazık ki onların çeşitli nedenlerle birbirini yoketme çabasına girmelerini engellemiyor. İnsani dayanışma her zaman özlenen ama her zaman tam olarak gerçekleştirilemeyen bir amaç oldu. İnsani dayanışmanın en güzel açıklamasını Eskiçağ'da Publius Terentius Afer yaptı: *"Homo sum, humani nihil a me alienum puto"* (Ben insanım, insanla ilgili hiçbir şey bana yabancı değil). İmparator filozof Marcus Aurelius da "Bir insandan kopmuş bir insan bütün insanlıktan kopmuş demektir" diyordu. Dayanışma fikri giderek, özellikle XIX. yüzyıl olumcu düşüncesinde özgecilik fikrine bağlandı. / E. Barbes: "Evrenin yurttaşları, sözcüğün tam anlamında bizler ulusların ve dünya insanlarının dayanışması inancından yola çıkıyoruz, evrensel insanlığın dayanışmasıyla ilgili uygulamaya yöneliyoruz." / L. Bourgeois: "Her şeyden önce üç temel noktaya dikkat çekiyoruz: 1. İnsan tüm öbür insanlarla doğal ve

zorunlu bir dayanışma durumunda yaşar. Bu yaşamın koşuludur. 2. İnsan toplumu ancak bireyin özgürlüğüyle gelişebilir. Bu ilerlemenin koşuludur. 3. İnsan adaleti bilir ve ister. Bu da düzenin koşuludur." / A. Malraux: "Yalnız beni ilgilendiren beni hiç ilgilendirmiyor." / A. de Saint-Exupéry: "Herkes herkesten sorumludur." / Teilhard de Chardin: "İnsan ruhu yalnızlık için yapılmamıştır." (Bk. ÖZGECİLİK)

DEĞER (lat. *valor*; fr. *valeur*; alm. *Wert*; ing. *value*, *worth*). İnsan için önem taşıyan. İnsan için geçerli olan. İnsan yaşamında istenilebilir olan her şey bir değer ortaya koyar. Değerler çeşit çeşittir. İktisadi değerler, estetik değerler, dini değerler, ahlaki değerler bir bütün oluştururlar. Değer insanın dünyayla ilişkisinde ortaya çıkar ve onun başarısı olarak görünür. İnsan, insan olmanın gerektirdiği tüm edimlerini gerçekleştirirken değerlere uyar ya da değerler yaratır. Bu çerçevede değeri insan yaşamının zorunlu bir ögesi olarak görmek gerekir. Ortaya çıkan her değer, sanatsal olsun ahlaki olsun daha başka olsun, değerler dizgesi içindeki yerini hemen alır. Hatta bir anlamda değerler arasında bir basamaklanma, bir sıra- düzeni bile düşünmek olasıdır. İnsan değerlerini içeren üç temel alan belirleyebiliriz: *doğru*'yla ilgili "bilgi" alanı, *iyi*'yle ilgili "ahlak" alanı, *güzel*'le ilgili "estetik" alanı. Değerler çağlara ya da toplumlara göre değişiklikler gösterirler. Bir çağda değer diye belirlenen bir şey bir başka çağda belirlenmeyebilir. XVII. yüzyılda Descartes değer kavramını usa ve deneye götürerek irdeliyordu: "İyiyi kötüden ayırmak ve onların gerçek değerini tanımak için deneyden ve ustan yararlanmalıyız." Marx'çı düşüncede değer kavramı sıkı sıkıya emek kavramına bağlandı. "Değer billurlaşmış insan emeğidir" diyen Marx tüm değerleri işçi sınıfının yarattığını söyler ve "Değer emeğin bir başka anlatımından başka bir şey değildir" der. Değer iktisadi anlamının dışında tümüyle öznel bir kavramdır. Bireylere göre değiştiği gibi durumlara göre de değişiklik gösterebilir. Büyük ölçüde gereksinimlere bağlıdır; bu yüzden susuz olduğum zamanki bir bardak suyun değeri susuz olmadığım zamankinden daha büyüktür. Buna göre her nesne istenir, özlenir bir gereksinimi karşılar olduğu ölçüde değerlidir diyebiliriz: bazen bir bardak su yüz altın değerinde olabilir. Değeri belirleyen de buna göre büyük ölçüde yoksunluklardır: yurdundan uzak yaşamak zorunda kalan kişi yurdunun değerini yurdunda yaşayan insandan çok bilecektir, güzel günleri elden kaçıran kişi o günlerin değerini yeni yeni anlamakta olacaktır. Sanattaki değer'e gelince, o doğrudan doğruya yapıtın insani anlamlarıyla, bu anlamlar çerçevesinde özellikle geleceğe açık bir insani etkinliği bize duyuruşuyla belirgindir. Lalo şöyle der: "Gerçekte

sanattaki güzel tam tamına başkadır: onun temelinde bilinçsiz doğada bulamayacağımız, insani ve toplumsal bir öge olan bir tekniğin varoluşu vardır. Doğa olağan ya da olağandışı ayrımından başka kökel bir ayrım tanımaz: bu özseldir bu raslantısaldır, bu süreklidir bu süreksizdir gibi. Yalnızca sanat estetik değer kavramlarını, gerçek anlamda güzel'i ve çirkin'i getirir. Bir doğa güzelliğinden sözetmekte direnilecekse o zaman onun estetikdışı ya da sözde estetik olduğunu, yalnızca sanattaki güzelin estetik olduğunu söylemek gerekecektir. Estetik güzel sunumdur, sıradan bir kopya değildir, bir göz yanılması değildir, sunumdur ya da yaratıdır, önceden belirlenmiş bir tekniğe uyan bir yaratıdır." Lalo estetik değerin kaynağının doğada değil bizde olduğunu bildirir, doğa ona göre en çok bir esin kaynağı olabilir: "Doğaya uladığımız her çeşitten değerler doğada olan değil de bizde olan değerlerdir. Doğanın estetik ilgisizliği, tıpkı ahlaki ya da mantıksal ilgisizliği gibi mutlak bir ilgisizliktir. Doğa kendinde olmayan bir şeyi öğretemez. Doğa kendinde olmayan herhangi bir yöntemi sanatçıya benimsetemez. Doğa, hiç kuşku yok, sanatçı için büyük bir esinlenme kaynağıdır." Sanatsal değerin yaratma koşulları içinde gerçekleştiğini Henri Delacroix bize şu sözlerle anlatır: "Hiçbir yerde, ne gerçeklikler dünyasında ne ülküsel cennette sanat doğrudan doğruya bir veriyle, tam tamına gerçekleşmiş bir özle, yalıtılabilir bir özle bir arada bulunabilir. Sanatın verilerini önce oluşturmak gerekir. Sanat düzeyinde deney de yaşam da ancak yaratmayla olasıdır. Sanatsal imge hiçbir zaman bir şeyin sunumu değildir. O sanatçının oluşturduğu bir sunumdur, eşyadan getirmek istediği bir sunumdur. Sanatçı fikri eşyadan giderek kurar, bu eşya gerçekliktir, daha sonra yapıtla, bir gerçeklik olan yapıtla, fikirden eşyaya doğru gider. 'Resim kafa işidir' diyordu Leonardo da Vinci." (Bk. ARTIKDEĞER, EŞDEĞERLİLİK)

DEĞERLENDİRME (fr. *appréciation*; alm. *Wertschaetzung*; ing. *apreciation*). Değerini ortaya koyma. Tanıtmaya ya da açıklamaya karşıt olarak bir şeyi değerler açısından ya da olması gereken açısından ele alma. Lalande değerlendirmeyi "Bir fikrin ya da bir şeyin varlığıyla değil, değerleriyle, belli bir amaca göre yetkinlik derecesiyle ilgili zihin işlevi" olarak tanımlar. (Bk. DEĞER)

DEĞERLİLİK (fr. *dignité*; alm. *Würde*; ing. *dignity*). İnsana yaraşır oluş. İnsan açısından değerli oluş. Değerlilik fikri insanın bir araç olarak düşünülemeyeceği, onun kendinde bir amaç olduğu fikri üzerine temellenir. *İnsani değerlilik ilkesi*: Kant'da ahlakın temel ilkesidir. Bu ilke şöyle formüllenir: "İnsanlığı hem kendi kişiliğinde hem başkasının kişiliğinde basit bir araç

olarak değil de bir amaç olarak görecek biçimde davran." (Bk. DEĞER, ÖDEV)

DEĞERÖĞRETİSİ (fr. *axiologie*; alm. *Axiologie*; ing. *axiology*). Değerler arasında bir sıradüzeni bulan öğreti. Değeröğretisinde değerler birbirlerine göre üstya da alt sırada yeralırlar, örneğin Max Scheler'de olduğu gibi *soylu* olan *iyi* olanın altına, *güzel* olan *soylu* olanın altına konur. (Bk. DEĞER)

DEĞİŞİM (fr. *changement*; alm. *Aenderung*, *Veraenderung*; ing. *change*). Bir durumdan bir başka duruma geçme. Bir nesnenin düzenini başkalaştıran edim. (Çok zaman dönüşümle eşanlamlı kullanılır.) Bu edimle ortaya çıkan durum. Değişim daha çok hiçbir yapısal değişiklik ortaya koymayan ancak bir düzen ayrılığı getiren durumlar için kullanılmalıdır. Dönüşümde bir yapı özsel bir değişiklik geçirerek daha üst bir yapı oluşturacak duruma gelecektir. (Bk. DÖNÜŞÜM, EVRİM, GELİŞİM)

DEĞİŞİNİM (lat. *mutatio*; fr. *mutation*; alm. *Mutation*; ing. *mutation*). Toplumsal yapıda ortaya çıkan değişiklik. Bir canlıda ortaya çıkan ve türün az sayıda bireyinde kendini gösteren kalıtımsal hızlı dönüşüm. *Değişinimcilik*, evrimi bireyde birdenbire ortaya çıkan değişikliklerle açıklar. Buna göre değişinime uğrayan birey ya ölür ya da varlığını sürdürerek değişinim özelliklerini dünyaya getireceği bireylere geçirir. (Bk. DÖNÜŞÜM)

DEĞİŞKENLİK (lat. *instabilitas*; fr. *instabilité*; alm. *Unbestaendigkeit*; ing. *instability*). Kişide düşünsel ve duygusal konumların sık değişmesi. Değişkenlik belli bir yerde duramamakla, belli bir durumu koruyamamakla, belli bir etkinliği sürdürememekle belirgindir ve dikkat eksikliğinden kaynaklanır. Değişkenlik çocuk ruhunun temel özelliğidir, ona buna dokunmayla, bir şeyi bırakıp öbürünü almayla, buna benzer davranışlarla kendini gösterir. Zihinsel gelişimi düzgün olmakla birlikte ruhsal gelişimi eksikli olan çocuklarda değişkenlik belirleyici özelliktir. Değişken kişi her zaman bir yeninin peşinde gibi görünür ve durmadan tutum ve yön değiştirir. Değişkenlik, olgunluk yaşlarında, belli nesnel nedenler olmaksızın sürekli iş ya da meslek değiştirmekle kendini gösterir. Toplumsal yaşama, özellikle okul yaşamına uymazlık olarak dışlaşan değişkenlik ileri ölçülere vardığında serseriliğe yol açar. (Bk. DİKKAT, TOPLUÇILGINLIK)

DEHA (lat. *genius*; fr. *génie*; alm. *Genie*; ing. *genius*). Zihnin bulmaya ya da yaratmaya olağanüstü uyarlı olma durumu. Kavrama, bulma, yaratma gücü yüksek olma durumu. Bu durumdaki kişi. Deha her şeyden önce

düşünce ve hatta duygu düzeyinde kişisel yetkinliklerin toplamıdır, özellikle yaratmaya yatkınlık anlamı taşır, bu yüzden daha çok sanat alanında konu edilir. Gerçek deha insani güçleri aşar gibi görünen bir yetkinlikle, bir anlama ve yapma gücüyle donanmıştır. Bazı ruhbilimciler dehayı yüksek zekayla açıklamak istemişler, zeka ortalaması 145'den yukarı olan kişileri dahi diye belirleme eğilimi göstermişlerdir. Ne var ki dehayı yalnızca zekayla açıklamak olası değildir. Deha kavramı oldukça bulanık ve tartışma götürür bir kavramdır. Buna göre birçok deha tanımı yapılmıştır. Bu tanımların belki de en ünlüsü ve hatta en uygunu Buffon'unkidir: "Deha sabra büyük bir yatkınlıktan başka bir şey değildir." A. Vinet Buffon'un tanımına bir ölçüde karşı çıkar: "Buffon ne derse desin, sabır deha değildir, ancak sabırdan yoksun deha gerçek yüceliğine varamaz." Emile Augier-'nin tanımı da oldukça ilgi çekicidir: "Deha delilikte yıkanmış bir dalgadır." W. James "Deha gerçekte alışılmadık bir biçimde algılama yetisinden başka bir şey değildir" der. G. Le Bon'a göre "Deha insanları bir ulusun düşünsel bütünlüğünü oluştururlar ama gücünü pek oluşturamazlar." Etiemble, dehanın bir biyoloji konusu olduğu görüşündedir. Bu konuda en önemli belirlemelerden birini L. Lavelle yapar: "Tüm insanlar deha sahibidirler; kendi dehalarını bulabilme yeteneğine sahip oldukları zaman. Güçlük burada işte; çünkü bizler kendi kaynaklarımızı işletecek yerde başkasını kıskanmaktan, öykünmekten, aşmaya çalışmaktan başka bir şey yapmıyoruz." R. Rolland, "Deha engel ister, engel dehayı yapar" diyerek konuya bir başka boyut getirir. Balzac'ın "Deha herkese benzer, kimse dehaya benzemez" görüşü dehayı azçok tüm insanlar düzeyine indirir. Ne olursa olsun, deha bir kurma, oluşturma, bir yaratma yatkınlığıdır. Bu yüzden Kant onu "doğanın bir gücü" olarak belirlemiştir, buna göre sanatsal yaratı bir deha ürünüdür. "Doğa dehadan giderek sanata yasalarını verir" der Kant. Hegel için de sanat her zaman dahice bir bakışı, bir görebilme gücünü gerektirir. (Bk. BİLGİ, BİLİNÇ, SANAT)

DEİZM. Bk. YARADANCILIK

DELİLİK (fr. *folie*; alm. *Wahn, Irrsinn, Narrheit*; ing. *insanity*). Zihinsel bozukluk. Ruh hastalıklarının genel adı. Olağanın çok ötesinde davranışlar gösterme. Delilik, alışılmışın dışında kalan tüm tutumları anlatmak için kullanılır. Özel anlamında delilik usun ilkelerinin sarsılmasıyla belirgin zihin yetmezliğine karşılıktır. Delilik geçmiş zamanlarda tüm ruhsal bozuklukları belirlemekte kullanılırdı. Psikiyatrinin kurulup gelişmesinden sonra çeşitli ruhsal bozuklukları belirlemek için ayrı adlar bulundu ve delilik sözü bilimsel dağarın dışında tutuldu. Bugün deliliği düşün-

düren durumlar için daha çok "çılgınlık" terimini kullanmak uygun olacaktır. / La Rochefoucauld: "Deliliğin dışında yaşayan kişi sanıldığı kadar bilge değildir." / Seneca: "Bir deliye gülmek istediğim zaman, uzağa gitmek gerekmez, kendime gülüyorum." / B. Gracian: "Deli görünenlerin hepsi, deli görünmeyenlerin yarısı delidir." / Marguerite de Navarre: "En kısa süren delilikler en iyi deliliklerdir." (Bk. ÇILGINLIK)

"DEMİURGOS" (yun. söz.) Platon, *Timaios* diyaloğunda *Demiurgos*'u evrenin kurucu etkeni olarak tanımladı. *Demos*, halk; *ergon*, iş'den gelen *Demiurgos*, halk için çalışan demektir. Plotinos'da *Demiurgos* evrenin ruhu anlamındadır.

DEMOKRASİ (fr. *démocratie*; alm. *Demokratie*; ing. *democracy*). Bir toplumda ya da bir toplulukta bireylerin ortak söz ve eylem hakkına sahip olması durumu. "Demokrasi" kavramı genellikle "cumhuriyet" kavramıyla karıştırılır, egemenliğin gerçek ya da biçimsel olarak yurttaşların çoğunluğunda ya da bütününde bulunduğu yönetimleri cumhuriyet diye adlandırmak gerekir; demokrasi bir yönetim biçimi olmaktan çok bir ilişki biçimidir, bir toplaşma biçimidir. Bu yüzden Pierre Mendes-France pek haklı olarak "Demokrasi her şeyden önce bir düşünce biçimidir" demiştir. Demokrasiler eşitlikçi anlayışa dayanırlar. Buna göre Albert Einstein "Benim siyasal ülküm demokrasi ülküsüdür" der ve ekler: "Her insan kişi olarak saygı görmeli ve kimse tanrılaştırılmamalıdır." İnsanlığın tarihine baktığımızda demokratik eğilimlerin çok eski, demokratik uygulamaların çok yeni olduğunu görürüz. Demokrasi yunancada *demos* yani "halk" ve *kratein* yani "yönetmek" sözcükleriyle oluşturulmuş *halkın yönetimi* anlamında bir sözcüktür. Demokrasi elbette ilkin Yunanistan'da ortaya çıkmış bir anlayış değildir. Toplumbilimcilerin "ilkel demokrasi" diye adlandırdığı ve eski uygarlıklarda görülen demokrasi uygulamaları bir yetki paylaşımından başka bir anlam taşımıyordu. Gerçekte yunan demokrasisi de batılı yazarlarca çok abartılmıştır. Yunanistan'da demokratik girişimler her zaman tiranlık tehditleriyle ya da benzeri tehditlerle sallantıda kalıyordu. Eski uygarlıklardaki demokrasi uygulamaları boy ya da klan alışkanlıklarından kalmadır. Yerleşik yaşam düzeninin gelişmesiyle ya da tarım iktisadının kökleşmesiyle eski boy ya da klan başkanının yerini aile başkanı aldı. Aile başkanları, örneğin Yunanistan'da *genos*, Roma'da *gentes* başkanları aralarından birini kral seçerler ve devletin yönetimine katılırlardı. Daha sonra gelişen kent demokrasileri de gerçek demokrasi değildir, bu demokrasiler üst sınıf demokrasileridir. Kent demokrasilerinde üst sınıf orta sınıfın ve alt sınıfın üzerinde baskı

kurar; tarım ve zanaat insanlarıyla köleler tam anlamında yönetilen durumundadırlar. Bu baskıcı demokrasiler sık sık tiranlıklarla yani zorba yönetimlerle giderilirler. Bu yüzden Thukydides, Perikles'i ima ederek, "Demokrasi adı altında birinci yurttaş devleti yönetiyordu" diye yazmıştır. Atina'da *ostrakismos* yani *"çanak çömlek mahkemesi"* (yun. *ostrakon*, *"çanak çömlek parçası"* demektir) Kleisthenes zamanında (M.Ö. VI. yy) tiran tehlikesine karşı kurulmuştur. Bu mahkemede kuşkulu görülen kişi on yıl süreyle Atina dışına çıkarılırdı. Ayrıca bu demokrasiler önderlerin gücüyle ayakta durabilen demokrasilerdir. Atina'da Kleisthenes, Demosthenes, Peistratos, Perikles gibi önderler demokrasinin hem koruyucusu hem gölgeleyeni olmuşlardır. Özellikle M.Ö. II. yüzyıldan sonra iyiden iyiye yunan kültürünün etkisi altına girmiş olan Roma'da Senato etkisiz bir kurumdur. Cumhuriyet döneminden imparatorluk dönemine geçişle birlikte yani M.Ö. I. yüzyıldan sonra Senato gücünü tümüyle yitirdi. Öte yandan Ortaçağ'ın özellikle ikinci yarısından yani XI. yüzyıldan sonra ortaya çıkan komünler birer soylu yönetimi birimleridirler. Avrupa kentlerine özgü bu düzenlerdeki yaşam biçimi de demkorasi kavramına oldukça uzak düşer. Eski yunan kentlerinde olduğu gibi bu kentlerde de zorba yönetimlerin eline düşme tehlikesi vardı. Ortaçağ'ın sonlarında mutlakyönetimlerin güçlenmeye başlaması ortaçağ feodal toplum düzeninin yıkılıp yerine sermayeci düzenin kurulmasında etkili oldu. Demokrasi fikrini kökten dışlayan mutlakyönetimler zamanla kendi içlerinde demokratik gelişimlere olanak sağlayarak kendi sonlarını hazırlamaya başladılar. Gerçek demokrasi eğilimleri sermayeciliğin gelişmesiyle ve sanayi devriminin gerçekleşmesiyle ortaya çıktı. Yaşamın karmaşıklaşması tekçi düzenleri zorda bırakırken demokratik yaşam düzenini gerekli kıldı. Yeni demokratik yaşam, yükselen sınıfın, burjuva sınıfının mutlakyöneticiye direnmesiyle gerçekleşti. Çağdaş anlamda ilk parlamento XIV. yüzyılda İngiltere'de oluşmaya başlamıştır, bu da bize demokrasinin ne kadar genç olduğunu duyurur. İngiltere'de parlamentonun mutlakyönetime karşı ağırlık koyması XVII. yüzyıl ortalarında olmuştur. Charles I'in tahttan indirilmesi ve idam edilmesiyle *Birinci İngiliz Devrimi*, James II'nin ülkeden uzaklaştırılması ve yerine Orange'lı William'ın geçirilmesiyle *İkinci İngiliz Devrimi* gerçekleşti. Fransa'da demokrasi daha geç bir zamanda, 1789'dan çok sonra, *1848 Devrimi*'ni izleyen süreçlerde gelişti. Napoléon III'ün 1851'de kurulan *İkinci imparatorluk* adlı diktatoryası ancak 4 eylül 1870'de yıkılabilmiştir. Kısacası demokrasi yeni yaşam koşullarının ürünüdür ve bir yönetim biçimi olmaktan çok bir yaşam biçimidir, yönetimin biçimlerini belirleyen bir bakış, bir

kavrayış biçimidir. Bu yeni yaşam koşullarında demokrasiyi gerekli kılan, bireyin toplumdaki etkin gücüdür. Bireyin topluma özgür bağlanma biçimidir. Eski uygarlıkların, Eskiçağ'ın ve Ortaçağ'ın insanı topluma körü körüne bağlıydı ya da bağımlıydı. Toplumla ilişkilerini tartışmak, topluma kendi eğilimleri ve dilekleri çerçevesinde istediği gibi yerleşmek durumunda değildi. Yeni uygarlığın insanı topluma bilinçle, kendi eğilimleri kendi dilekleri çerçevesinde bağlanmıştır. Gerçek demokrasi istemi bu gelişimini XVIII. ve XIX. yüzyıllarda kazanmıştır. XVII. yüzyıl demokratlaşma bilincinin geliştiği ama yetkinleşmediği bir yüzyıldır, daha doğrusu demokratlaşma bilincinin henüz yaşama geçmediği bir yüzyıldır. Avrupa'da XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar mutlakyönetimler her türlü demokrasi fikrini yokedecek biçimde büyük bir gelişme gösterdi. Krallar toplumsal-siyasal yaşama tartışmasız bir biçimde egemen oldular. Örneğin Fransa kralı Louis XIV'e göre yalnız Tanrı'nın yargılayabileceği kralların kötü yönetimini halkın denetlemesi çok zordur, bu yönetimlere katlanmak bu yönetimleri denetlemekten daha kolaydır. Louis XIV demokratik düzenle ilgili olarak çok olumsuz görüşlere sahipti. Şöyle diyordu: "Ustaca kılık değiştirmiş bir yalanı birçok apaçık doğrunun arasına gizlendiğinde bulup çıkarmak halk iktidarlarının işi değildir". Ne var ki XVII. yüzyılla birlikte özellikle İngiltere ve Fransa'da demokratik eğilimler hızla yayıldı. Ancak bu dönemde demokrasi inancının toplumlarda tam olarak yerleştiğini sanmak yanlış olur. Filozoflar ondan yana olsalar bile onun uygulanabilir olduğuna pek inanmıyorlardı. XVII. yüzyılda demokrasiye karşı mutlakyönetimi savunan ingiliz filozofu Hobbes, iki defa, 1640'da ve 1651'de Fransa'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Hobbes, Tevrat'daki bir devden esinlenerek *Leviathan* adını verdiği yapıtını 1651' de yayımlayınca Avam Kamarası filozofun kitap yayımlamaması için yasa çıkarmıştır. Hobbes mutlakyöneticiye koşulsuz bağlılığı öngörüyor, mutlakyöneticinin bir Leviathan olmasını istiyordu. Aynı yüzyılda John Locke ilk olarak *toplumsal sözleşme* fikrini geliştirmiş, buna bağlı olarak *zorbaya direnme* fikrini ortaya koymuştur. Locke yasama, yürütme ve yargılama erklerinin kesinlikle birbirinden ayrılması gerektiğini, bu erklerin mutlakyöneticilerce bildirildiği gibi Tanrı'dan değil düpedüz halktan geldiğini, dolayısıyla tek kişiye verilemeyeceğini yazıyordu. Locke'a göre devlet bu erkleri yerinde kullanmadığı zaman ve buna göre insan hakları zedelendiği zaman insan başkaldırma hakkına sahip olacaktır. Demek ki devlet yetkesi hiçbir zaman mutlak değildir, bu yetke yurttaşlık haklarıyla sınırlanmıştır, yönetici devleti halkın temsilcileriyle tam bir anlaşma içinde yönetmelidir. Locke'un bu be-

lirlemesi bugünkü İngiltere'de gördüğümüz meşruti krallık düzeninin belirgin bir imgesini ortaya koyar. Böylece siyasal özgürlük fikri ilk gerçek kuramsal anlatımına Locke'da kavuşmuş olur. Fransız Devrimi'ni yaratan fransız aydınları John Locke'dan büyük ölçüde etkilendiler. "Demokrasi aşkı eşitlik aşkıdır" diyen Montesquieu özgürlükçü parlamento düzenini savunurken yasama, yürütme ve yargılama erklerinin birbirinden ayrılması gerektiğini savundu ama bu erklerin birbirini denetlemesini de bir gereklilik olarak koydu. Montaigne ve Descartes'la başlayan usçu geleneğin etkilerini de gözardı etmeden fransız devrim bilincinin kökeninde özgürlükçü ingiliz düşüncesinin bulunduğunu söylemek hiç de yanlış olmayacaktır. Jean-Jacques Rousseau'nun 1762'de yayımlanan *Toplumsal sözleşme*'si 1789'da yayımlanan *Fransız insan ve yurttaş hakları bildirisi*'nin ruhunu oluşturacaktır. Rousseau ulusal egemenlik fikrinin ilk gerçek temellendiricisidir. Ona göre toplumsal sözleşmeyle kurulacak düzende kralın değil halkın egemenliği geçerli olacak, tüm yurttaşlar eşit olurken herkesin seçtiği yönetim mutlak yetkiye sahip olacaktır. Demokrasi fikrinin alabildiğine güçlendiği bu dönemde gene de cumhuriyet fikrine birdenbire geçilmediğini ve demokrasi inancıyla mutlakyönetim düzenine bağlılığın bir arada yürüdüğünü görüyoruz. Hatta bu dönemde Rousseau gibi demokrasi savunucuları demokrasinin uygulanabilir olup olmadığı konusunda kuşkuludurlar. Rousseau şöyle der: "Terimi gerçekçi anlamında ele aldığımızda, gerçek anlamda demokrasi hiç olmamıştır ve hiç olmayacaktır. Bir büyük topluluğun yönetmesi ve bir küçük topluluğun yönetilmesi doğanın düzenine aykırıdır." Rousseau'ya göre demokrasi biraz tanrısal bir kavramdır: "Bir tanrılar toplumu olsaydı, bu toplum kendini demokrasiyle yönetebilecekti. Öylesine yetkin bir yönetim insanlara uygun düşmez." Bu sakınık tutum, mutlakyönetimle demokratik düzenler arasında seçim yapamama sıkıntısı o dönemin birçok düşünüründe vardır. Örneğin Montesquieu üç yönetim biçimi belirler: despotluk, mutlakyönetim ve demokrasi. Despotluk korkuya, mutlakyönetim onura, demokrasi erdeme dayanır. Montesquieu demokrasinin en iyi yönetim biçimi olduğunu benimsemekle birlikte onu her ülkeye ya da her ulusa uyarlı bulmaz. Ona göre demokrasi küçük ülkelere uygundur. Despotluğu Doğu'nun büyük ülkelerine uygun bulan filozof kendi ülkesine her şeye karşın mutlakyönetimi uygun görür. Ne olursa olsun demokrasi çağdaş dünyanın zorunlu yaşam biçimidir ve karmaşık bir toplumda bir arada yaşama istemini yansıtmaktadır. Demokrasi bilinci buna göre toplumda mutluluğu ve mutsuzluğu paylaşma bilincidir, başkasının varlığını onayladığımız yerde vardır, başkasını et-

kisiz kılmaya çalıştığımız noktada biter. Demokrasilerde kişilerin yaşam hakları yasalarla ya da toplumsal sözleşmelerle belirlenir ve korunur, bu çerçevede başkasının yaşamına, başkasının düşüncesine ve eylemine doğrudan doğruya müdahale suç oluşturur. Yeni demokratik yaşam düzeninde toplum bireyin haklarını ve ödevlerini kesin olarak belirler. İnsanların toplumda eşit haklara sahip olduğunu, kimsenin kimseye doğrudan doğruya bağımlı olamayacağını, zulme direnme hakkının doğal bir hak olduğunu, herkesin istediği inanç biçimini benimseyebileceğini, düşünce özgürlüğü kadar eylem özgürlüğünün de bir hak olduğunu benimsemeyen insanlar elbette demokrat olamazlar. Yeni toplumsal düzende birey yalnızca topluma karşı sorumludur ve toplumsal ilişki eski yaşam düzeninde olduğunun tersine birey-kurum ilişkisidir. Bireyden bireye zorunlu ilişki artık kesin olarak ortadan kalkmıştır ve böyle bir ilişki doğrudan doğruya insan onurunu zedeleyecektir. Demek ki artık kimse toplum adına özel olarak söz sahibi değildir, artık toplum kendine sahiptir ya da kendi kendisinin sahibidir, buna göre tekçi yönetim düşleri yasal olmayan eğilimleri duyurmaktadır. Yeni demokratik yaşam düzeninde kişilerin ya da toplulukların toplumsal düzene doğrudan doğruya müdahaleleri suçtur. Demokrasi bilinci taşıyanlar, yaşamın kendi kendini yenileyecek ve düzenleyecek güçte olduğunu bilirler. Toplumda bir kurtarıcı, bir Mesih bekleyenler, toplumda vasi arayanlar ya da kendilerini vasi gibi görenler, büyük önder ya da tek adam düşleri geliştirenler çağdaş yaşam düzenini yanlış anlayan, yanlış anlamak isteyen kimselerdir. Demokrasi bir düzen konusu olmaktan önce bir bilinç sorunudur ve yetkin biçimde kurumlaşmış, geniş çerçevede karmaşıklaşmış bir toplumsal düzenin varlığını gerektirir. Parlamentolar, siyasi partiler, çok bakanlı hükümetler, karmaşık adalet mekanizmaları demokratik yaşamın zorunlu kurumları da olsalar demokratik yaşamın gerçek tanığı olamazlar. Oy sandıkları, kalkan ya da inen parmaklar, hatta kağıt üzerinde güvence altına alınmış haklar da demokrasinin tanığı olamazlar. Demokrasi karmaşık toplumsal yaşam gereği insanların kafasında ve gönlünde oluşmuş ve kökleşmiş insan saygısını gerektirir. Demokrasi başkalarıyla birlikte olma ve başkalarıyla paylaşma duyarlılığını gerektirir. Demokrasi ailede başlar, öbür toplumsal kurumlarda sürer, yasama, yürütme ve yargılama erklerinin tam olarak birbirinden ayrıldığı devlet kurumlarında en yüksek anlatımını bulur. Demokrasilerde ayrıcalık yoktur ya da ayrıcalık herkes için vardır. Demokratik yaşam düzeni hakların hiçbir gerekçeyle kısıtlanmadığı, hakların toplumsal istemle paylaşıldığı en yetkin yaşam düzenidir. Demokratik yaşam düzeni bir toplumsal söz-

leşme düzenidir. Demokratik yaşam düzeni, bir bütünü oluşturan bütünlüklerin birbirini denetlediği bir sivil toplum düzenidir. Sivil toplumda denetim en başta eleştiriyle sağlanır. Demokrasinin başlıca güvencesi eleştiridir. Her eleştiri aynı zamanda bir toplumsal gücün, bir toplumsal ağırlığın anlatımıdır. Demokrasilerde eleştirmeyi, eleştirilmeyi, kendimizi eleştirmeyi bilmemiz gerekir. Eleştiri, ileri toplum düzeninde aydınlanmış bilinçlerin işidir. Birey olabilmek, güçlü bir biçimde topluma katılabilmenin baş koşuludur ve yetkin bir bilinçlenmişliği gerektirir. Gerçek birey kendi kafasıyla düşünebilen, kalıp düşünceler taşımayan bireydir. Böyle bir birey için en temel toplumsal sorun, Immanuel Kant'ın deyişiyle, "hukukun evrensel biçimde egemen olduğu sivil bir toplum yaratmak" sorunudur. (Bk. AYDINLANMACILIK, ELEŞTİRİ, HOŞGÖRÜ)

DEMON. Bk. DAİMONİON.

DENEY (fr. *expérimentation*; alın. *Experimentation*; ing. *experimentation*). Somuta yönelik düzenli araştırma. Belli bir düzen içinde yapılan deneyim. Deneyimin yöntemli kullanılışı. Bilimsel anlamda deney herhangi bir doğal olayı yapay olarak elde etmeye dayanır; doğal olayın olduğu gibi gözlemlenmesi gözlemi, yapay olarak elde edilip gözlemlenmesi deneyi oluşturur. Bilimin bugünkü ölçülerde deneye dayanmadığı zamanlarda gözlemle deney birbirine karıştırılırdı. Örneğin Bacon şu belirlemelerde bulunur: "Gözlem ve deney gereci toplamak, tümevarım ve tümdengelim bu gereci işlemek içindir." Zimmermann, bu iki şeyi birbirinden ayırır: "Bir deney bir gözlemden şu anlamda ayrılır; gözlemin bize sağladığı bilgi kendi kendisini sunar gibidir, oysa bir deneyin bize sağladığı bilgi bir şeyin olup olmadığını bilme tasarısı içinde yapılan bir girişimin ürünüdür." Gözlemciyi edilgin, deneyciyi etkin kılan bu düşünceye Cuvier de katılır: "Gözlemci doğayı dinler, deneyci doğayı sorguya çeker ve açıklamaya zorlar." Bu tanımları da göz önünde tutarak deneyciyle gözlemciyi ayrı ayrı ele alan Claude Bernard yeni tanımlara ulaşır: "Gözlemci adı, basit ya da karmaşık araştırma usullerini değiştiremediği ve dolayısıyla doğanın sunduğu gibi derlediği olguların incelenmesine uygulayan kişiye verilir. Deneyci adı, basit ya da karmaşık araştırma usullerini, doğal olguları herhangi bir amaçta çeşitlendirmek ve değiştirmek için ve doğanın olguları sunmadığı durumlarda ya da koşullarda bu olguları görünür kılmak için kullanan kişiye verilir. Bu anlamda gözlem doğal bir olgunun araştırılmasıdır; deney araştırmacı tarafından değiştirilmiş bir olgunun araştırılmasıdır." (Bk. DENEYİM, GÖZLEM, YÖNTEM)

DENEYCİLİK (fr. *empirisme*; alm. *Empirismus*; ing. *empirism*). Öncesel fikirlerin ya da doğuştan fikirlerin varlığını yadsıyarak bilginin yalnızca deney yoluyla sağlandığını ileri süren felsefe öğretilerinin genel adı. Deneycilik, insanda deneyden önce gelen ya da doğuştan getirilmiş olan ilkelerin varlığını benimseyen usçuluğun karşıtıdır. Deneycilik dış dünyayı tüm bilgilerimizin kaynağı olarak gösterdiği için yani bilgi edinmede nesneye ağırlık verdiği için gerçekçi bakış açısına dayanır. Deneyciliği gerçekçi düşünce ve ülkücü düşünce ayrımı ya da karşıtlığı içinde kavramak doğru olur. Gerçekçi düşünce ve ülkücü düşünce felsefe tarihi boyunca zaman zaman birbirine yaklaşmış olsa da genellikle iki kutup oluşturmuştur. Deneycilik gerçekçi düşüncenin bilgi edinmede genel eğilimi olarak belirirken usçuluk ülkücülüğün temel bilgi anlayışını kurar. Bu anlamda deneyciliğin usçularca katı biçimde eleştirildiği çok olur. Bu eleştirilerden belki de en önemlisini "Deneycilik bilginin yoksanmasından başka bir şey değildir" diyerek Kant'çı filozof Hamelin yapar. Felsefe tarihinin ilk deneycileri belki de evrenle ilgili açıklamalarını duyu verilerine dayandırmış olan İonia filozoflarıdır. İlk köklü deneyci bakış Aristoteles'de belirir. Öğretmeni Platon'un görüşlerine tam karşıt görüşler ortaya koymuş olan Aristoteles için dış dünya bilimsel bilginin başlıca kaynağıdır ya da tek kaynağıdır. Bilgi sorunlarından çok ahlak sorunlarıyla uğraşmış olan Epikuros'çular da bilginin kaynağı olarak deney dünyasını gösteriyorlardı. Doğuştan fikirlerin savunucusu Descartes edinilmiş fikirler anlayışını getirmekle usçuluğu belli bir deneyci eğilimle dengelemiştir. Yeniçağ'da daha çok usçu anlayış içinde gelişmiş olan fransız felsefesine karşılık ingiliz felsefesi her zaman deneyci bir yönde ilerlemiştir. Deneyci anlayışın kurucusu ve başlıca kişisi Bacon'dur. Onun ardılı John Locke fikirlerimizin kaynağı olarak hem iç, hem dış deneyi belirler. Francis Bacon'ın görüşlerine büyük ölçüde bağlı olan Locke, doğuştan fikirlerin varlığını yadsırken şu savı ortaya koymuştur: doğuştan fikirler olsaydı, bunlar çocuklarda, cahillerde, ilkellerde de ortaya çıkacaktı. Locke'a göre zihin başlangıçta bir *tabula rasa*'dır ya da üstünde hiçbir yazı bulunmayan bir düzlemdir, bu düzlem yaşam deneyleri içinde dolmaya başlayacaktır. Gerçekçi bakışın en eski formülü olan *Nihil est in intellectu quad non prius fuerit in sensu*, yani "Zihinde hiçbir şey yoktur ki daha önce duyularda bulunmuş olmasın" formülü Locke'çu anlayışa tıpatıp uyar. Böylece Locke'da duyu deneyi düşünce deneyini kesinlikle öncelemektedir. Locke'un baş eleştiricisi Leibniz, Descartes'dan daha ılımlı bir tutum alarak, deneyciliğin doğuştan ilkeleri açık ve anlaşılır kılacağını savunmuştur. Locke'dan sonra

Hume da deneyci bir anlayış içinde felsefesini geliştirirken fikirleri duyu izlenimlerinin kopyaları olarak belirlemiş, onları çağrışımlarla birbirine bağlayarak deneyciliği çağrışımcılığa götürmüştür. John-Stuart Mill ve Herbert Spencer de deneyciliği çağrışımcı anlayış içinde geliştirmişlerdir. Bazı felsefeciler deneyciliği bir öğretiden çok bir yöntem sayma eğilimindedirler. İster öğreti, ister yöntem diye değerlendirilsin, deneycilik düşüncede somuta, olumluya, bilimsele yönelişin anlatımıdır. Çağdaş felsefede bu iki karşıt eğilimin, deneycilikle usçuluğun bir bütün oluştururcasına birbirine yaklaştırıldığını görüyoruz. Bu yaklaştırma eğilimi Bacon'a kadar dayanan bir eğilimdir. (Bk. DENEY, DİYALEKTİK, FELSEFE)

DENEYİM (lat. *experientia*; fr. *expérience*; alm. *Experiment*; ing. *experiment*). Kurgusal ya da önsel bilgiye karşıt olarak, olgular araştırmasıyla elde edilmiş bilgi ya da bu bilginin elde edilmesi. Deneycilere göre deneyim dolaysız bir olgudur, algıyla kendiliğinden sağlanır. Usçular için deneyim algının kendiliğinden ulaşamayacağı nesnelliğe ulaşmamızı sağlayan zihin işlevidir. Deneyim zihnin etkin ya da edilgin bir işlevi olmakla tam anlamında düzenlenmiş bir etkinlik olan deneyden ayrılır ya da onun temelini oluşturur. (Bk. DENEY)

DENGELEME (lat. *compensatio*; fr. *compensation*; alm. *Ausgleich*; ing. *compensation*). Bir eksikliği giderme. Bir şeyler katarak ya da bir şeyler çıkararak bir denge durumu yaratma. Dengeleme, Adler ruhbiliminin temel kavramlarındandır. Buna göre dengeleme, aşağılıkduygusu gibi sıkıntı veren duyguları gidermeye yönelik ruhsal bir süreçtir. Dengeleme çok zaman bilinçdışı koşullarda gerçekleşir. Dengelemede gerçek ya da sanısal bir eksiklik ikincil bir davranışla giderilir, bu giderilme bazen gerçeğe çok uygun bir biçimde gerçekleştirilir. Adler'e göre Napoléon Bonaparte boyunun kısalığını unutmak ve unutturmak için zaferden zafere koşmak istemiştir. Kekeme Demosthenes kekemeliğini yenerek iyi bir konuşmacı olmayı başarmıştır. Toplumsal başarısızlıklarını örtmek için kendilerini olağanüstü kişiler olarak göstermeye çalışanlar da birer dengelemecidirler. (Bk. AŞAĞILIKDUYGUSU)

DENKSERLİK (lat. *aequitas*; fr. *équité*; alm. *Billigkeit*; ing. *equity*). Eksiksiz adalet. Davranışını adalet duygusuna dayandırmaya özen gösterenin durumu. Yasal adaleti yani hukukun sağlayacağı adaleti aşan ve onu bazı özel durumlarda düzelten doğal adalet duygusu. Davranışlarını bu duyguya göre düzenleme eğilimi. Denkserlikte kişi davranışlarını bütünsel adalet fikri üzerine, gerçek anlamda adalet duygusu üzerine kurar.

Denkser olan, adalet ülküsüne tıpatıp uyandır. Aristoteles "Denkserliğin özü, yasa genel özyapısı gereği yetersiz göründüğü zaman yasayı düzeltmeye dayanır" der. İncil'de şu sözleri okuruz: "Görünüşler üzerinde yargılamayı bırakın, denkserlikle yargılayın." (Bk. ADALET)

DESPOT. Bk. ZORBA.

DETERMİNİZM. Bk. BELİRLENİMCİLİK.

DEVİNİM (yun. *kinesis*; lat. *movimentum*; fr. *mouvement*; alın. *Bewegung*; ing. *movement*). Uzayda yer değiştirme. Bir cismin bir yerden bir yere geçmesi. Devinim olgusu öncelikle İonia'lı filozof Heraklietos'un ilgisini çekmişti: evrendeki sürekli değişim dönüşümün varlığını ortaya koyarken devinimi de açıklıyordu. Onun "Aynı ırmağa iki kere girilemez" sözü bu devingen akışı ortaya koyar. Buna karşılık Elea'lı Parmanides evrende her türlü değişimi, bu arada devinimi de bir yanılsama saydı. Aristoteles'de devinim İlk Devindirici'nin itkinliğiyle belirgindi. Skolastikler devinimi gücüllük durumundan edim durumuna geçiş olarak gördüler: devinen her varlık bir başka varlık yüzünden devinmektedir, her devinim bir devinmeyen ilk devindiriciyi gerektirir. Maddeyle uzamı özdeşleştiren Descartes için devinim etkin nedenin itici gücüne bağlı olarak gerçekleşir, tümüyle mekanik bir olgudur: bir şeyin devinebilmesi için bir başka şeyin onu itmesi gerekir. Gene de Descartes devinimi bir kendinde şey gibi düşünür ve şöyle der: "Bir cisim öbürünü ittiği zaman kendinden aynı ölçüde devinim yitirmiyorsa ona hiçbir devinim veremez ve kendi devinimini çoğaltmıyorsa ondan hiçbir devinim alamaz."

DEVLET (fr. *État*; alın. *Staat*; ing. *state*). Bir toplumun yaşam biçimini belirleyen ve düzenleyen yetke ve bu yetkeyle ilgili organların ya da düzeneklerin tümü. Bir ulusta ya da bir toplumda askeri, siyasi, adli ve yönetimsel kurumların oluşturduğu düzenek. Ortak yönetim düzeni ve ortak yasaları olan bir ulus ya da uluslar topluluğu. Devletin varolabilmesi için bir ulusun ya da uluslar topluluğunun yerleşmiş bulunduğu bir toprak parçası, bir de bu ulusu ya da ulusları yönetecek bir yetkenin bulunması gerekir. Her devlette bir yönetilenler topluluğu bir de onun içinden çıkan bir yönetenler topluluğu vardır. Yönetenler topluluğu yetkeyi oluşturur. Bu ayrımlaşmışlıkta yetkeyle yönetilenler karşı karşıya gelirler. Yönetenler yönetilenler karşısında her zaman belli bir ağırlığa sahiptirler, bu yüzden devlet denilince çok zaman yetke ve bu yetkeyi oluşturan düzenek anlaşılır. Yöneten ve yönetilen karşıtlığında elbette sınıfsal ayrışmalara dayalı toplumsal çatışkıların payı büyüktür. İnsanlık tarihi boyunca gelişen uygarlık etkinlik-

leri içinde devletin anlamı büyük değişikliklere uğramıştır. Eski devlet tipi güçler ya da erkler bütünlüğü üzerine kuruluyordu. Bu devlette yasama, yürütme ve yargılama tam anlamında bir bütün oluşturuyordu. Modern devlette bu üç erk birbirinden kesin olarak ayrıldı ve bu ayrılma çağdaş demokratik devletin varoluş güvencesi olarak belirlendi. Hegel'e göre devlet uygar toplumun güvencesidir, ahlaki yetkinliğin de kaynağıdır. Temel nitelikleri özgürlük ve öznellik olan çağdaş insan bu niteliklerini devlette geliştirecektir. Hegel'ci anamda devlet insan haklarını kesin bir biçimde sağlayabilecek tek güçtür. "Hukuk, ahlak düzeni ve devlet tek olumlu gerçekliği, özgürlüğün tek dayanağını sağlarlar" der Hegel. Filozofa göre "Devlet özgürlüğün nesnel bir varoluş kazandığı ve nesnelliğe karıştığı tek özgül tarihsel biçimdir". Devlette bireyler haklarıyla olduğu kadar ödevleriyle vardırlar. Hegel'de her zaman haklarla ödevler bağlaşıktır, ödevler haklardan haklar ödevlerden ötürü vardır. Böylece insancılık devletin temel amacı olur. İnsancılık her devletin ulaşabileceği bir yüksek insanlık durumudur. Bu yüzden gerçek anlamda insan olmak gerçek anlamda yurttaş olmakla eşanlamlıdır. Nietzsche Hegel gibi düşünmez ve şöyle der: "Devlet tüm soğuk ucubelerin en soğuğudur; soğuk soğuk yalan söyler, ağzından dökülen yalan şudur: 'Ben, devlet, halkın kendisiyim'" Marx bize devletin sınıfsal çatışmaların zorunlu bir sonucu olduğunu bildirdi; sınıfsal uzlaşma olabilseydi devlet ortaya çıkmazdı ve sürmezdi. Marx "yetkin devlet" ve "yetkin olmayan devlet" ayırımını koyar. Ona göre hıristiyan devleti yetkin değildir, buna karşılık demokratik devlet yetkindir. Şöyle der Marx: "Sözümona hıristiyan devletinin devlet olarak tümlenmesi için hıristiyan dinine gereksinimi vardır. Buna karşı gerçek devletin, demokratik devletin siyasal yetkinlik için dine gereksinimi olmayacaktır. Demokratik devlet dinden geçebilir, çünkü onda dinin temeli dindışı bir biçimde kurulmuştur." Marx din fikrinden arınmış bir modern devlet anlayışı geliştirir: "İnsan gerçek anlamda kendini bir boyunduruktan kurtarmadan devlet kendini bir boyunduruktan kurtarabilir, insan özgür insan olmadan devlet özgür insan olabilir... Buna göre yurttaşların büyük bir çoğunluğu özel yaşamlarında dine bağlı kalırken devlet kendini dinden kurtarabilir." Engels devletin topluma dıştan benim setilmiş bir şey olmadığını, onun toplumun belli bir evresinde ortaya çıkmış bir ürün olduğunu söyler. Lenin şöyle der: "Marx'a göre devlet bir sınıf egemenliği organıdır, sınıfların çatışmasını azaltarak bu baskıyı yasallaştıran ve güçlendiren bir düzenin yaratılmasıdır." Marx'çı öğretiye göre devlet proletarya diktatörlüğü dönemini izleyecek olan komünizm aşamasında gereksiz duruma gelecek ve

ortadan kalkacaktır. E. Durkheim'a göre devlet toplumun yoğunluğunu ve düzenlenişini belirler. Max Weber'e göre devlet bir güç organından başka bir şey değildir. Pekçok düşünür devleti iktisadi ve toplumsal güçler arasında bir denge organı, bir hakem olarak belirler. (Bk. TOPLUM, YÖNETİMBİÇİMİ)

DEVLETÇİLİK (fr. *étatisme*; alm. *Etatismus*; ing. *state control*). Toplumsal ve iktisadi yaşamda devlet katılımının geniş çerçeveli olmasını öngören siyasal öğreti. Toplumsal ve iktisadi işlevleri devlet güdümünde tutma eğilimi. Devletçilik toplum yaşamında devlete geniş çaplı bir düzenleyicilik hakkı tanır, hatta devletin iktisadi yaşama, özellikle doğrudan doğruya katılımını öngörür, devleti başlıca üretici güç olarakbelirler, böyle olmakla planlı iktisada dayalı merkeziyetçi bir düzeni öngörür. buna göre devlet halkın gereksinimlerini en iyi biçimde karşılayabilmek için sanayi ve ticaret alanlarında doğrudan doğruya etkin ve belirleyici olacaktır, kazanç sağlamak diye bir amacı olmayan devlet böylece topluma ucuz ve sağlıklı hizmet götürmüş olacaktır. (Bk. DEVLET, GÜDÜMCÜLÜK)

DEVRİM (lat. *revolutio* fr. *révolution*; alm. *Revolution*; ing. *revolution*). Toplumsal düzende kısa zamanda gerçekleştirilen köklü değişiklikler. Bir devletin yapısında gerçekleştirilen hızlı ve temelli dönüşümler. Littrė 'Devrim çöken eski bir düzenle kurulan yeni bir düzen arasındaki geçiştir" der. Devrim eskimiş ve geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiş bir toplumsal düzenin yerine bir başka toplumsal düzenin geçişidir. Buna göre devrim bir toplumda, o toplumun tümünü ilgilendiren, bazen birçok bakımdan başka toplumları da ilgilendiren siyasal, toplumsal, iktisadi köklü değişiklikleri içerir. Toplumun tümünde değil de bazı kesimlerinde oluşan hızlı niteliksel dönüşümler de devrim diye adlandırılabilir *(düşünce devrimi, edebiyat devrimi)*. Sınıflı toplumlardaki giderilmez çelişkiler artan dönüştürücü güçleriyle devrimlerin başlıca kaynağı olurlar. Yeni üretici güçler eski üretim güçleriyle kesin çatışmaya girdiğinde devrim sözkonusu olur ya da daha doğrusu devrimin yolu açılır. Bu gelişim üretim araçlarını elinde tutan ve üretim ilişkilerini düzenleyen egemen sınıfa yöneltilmiş bir silah niteliği kazanır. Böylece devletin ele geçirilmesi ve üretim araçlarının değişik koşullarda kullanılması ya da üretim ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine doğru gidilir. Hızlı geçişin getireceği göreli kargaşa devrimi zaman zaman bir şiddet devinimi olarak duyurur ve onu başkaldırmayla ya da ayaklanmayla bir tutmamıza yol açacak görünümler ortaya koyar. Lukacs gibi bazı yazarlar şiddeti hızlı dönüşüm için kaçınılmazlık sayarken Simone de Beauvoir gibi bazı yazarlar şiddeti her

durumda mahkum ederler. Ne olursa olsun devrimi ayaklanmadan ya da başkaldırmadan ayırmak gerekir. Başkaldırma ya da ayaklanma yetkeye karşı girişilmiş, çok zaman düş kırıklığıyla son bulan duygusal ve çok zaman bilinçsiz bir tepki devinimidir, geleceği geniş çerçeveli biçimde tasarlamamış olmakla devrimden ayrılır ve salt kargaşaya eğilimli bir girişim olarak belirir. Adamlarından birinin 1789 temmuzunda Louis XVI'ya "Efendimiz, bu bir ayaklanma değil, bu bir devrim" deyişi bu ayrımı belirgin bir biçimde somutlaştırır. Genel olarak devrimler başarıya ulaştıkları zaman devrim diye nitelendirilirler, başarıya ulaşmamış devrimleri bir ayaklanma olarak nitelendirmek olasıdır. Bazı yazarlar devrimi kaçınılması gereken bir karışıklık olarak değerlendirirler. Devrim düşüncesinden özellikle uzak duran Kant, başarıya ulaşmış bir devrime katılmayı bir zorunluluk sayar. Filozofa göre her zaman kurulu düzenden yana olmak gerekir, ama yeni bir düzen geldiği zaman yapılacak iş bu yeni düzenden, yani yeni kurulu düzenden yana olmaktır. Kant şöyle der: "Çünkü bir devrim bir kere başarıya ulaştı mı, yeni bir düzen kuruldu mu, başlayışındaki ve sürüşündeki yasadışılık insanları iyi yurttaşlar olarak yeni düzene başeğip başeğmemekte serbest bırakmaz, insanlar bundan böyle iktidarı ele geçirmiş olan yönetime başeğmekten kaçınamazlar." Her ne olursa olsun, yetkeye başkaldırarak kısa sürede toplumsal köklü değişiklikler getirmeye yönelik girişimler kuşkuyla karşılanmaya açık girişimler olurlar. Bu yüzden bazı yazarlar devrim fikrini kökten mahkum ederek toplumların kendiliğinden gelişmelerine ya da evrimsel ilerlemelerine bel bağlarlar. Bazı yazarlarsa toplumların yaşamında devrimleri zorunlu dönüşüm noktaları olarak değerlendirirler. Bazılarına göre devrim adına her çıkış bilinçsiz bir tepki olacaktır. Bazı yazarlarsa devrimi tam anlamında bir bilinç işi olarak görürler. J. James "Ancak bilincin varolduğu yerde devrim olabilir" der. Devrim, kurulu düzenleri temsil edenlerin korkulu düşü olurken yeni bir düzen isteyenlerin dayanağı durumuna gelir. N. Bonaparte şöyle demiştir: "Devrimlerde iki çeşit insan vardır; devrimi yapanlar ve devrimden yararlananlar." Devrimin ne olup ne olmadığı her çağa ve her devrimsel olaya göre değişik anlamlar kazanırken, tarihte bazı kitlesel ayaklanmalar (İonia devrimi) ve bazı siyasal değişiklikler (Birinci İngiliz Devrimi Charles I'in taht-tan indirilerek idam edilmesi; İkinci İngiliz Devrimi James II Stuart'ın İngiltere'den ayrılması ve Orange'lı William'ın tahta geçmesi) devrim diye adlandırılmıştır. Devrimler kitlesel bilinçlenmeyle ilgili koşullara bağlı hızlı dönüşümler olmakla daha çok Yeniçağ'la ilgilidirler. Yeniçağ'ın ilk önemli devrimi Fransız Devrimi'dir. XVIII. yüzyıl aydınlanma düşüncesi için-

de gelişimini kazanmış olan ve anlatımını bulan Fransız Devrimi soylu sınıfının egemenliğine kesin olarak son vermesiyle ve özgürlükçü düşünceyi savunan burjuva sınıfını tam anlamında egemen sınıf durumuna getirmesiyle, hatta bu sınıfın aşırı isteklerine karşı birey haklarını öne çıkarmaya yönelmesiyle belirgindir. Bu devrimin en önemli yanı "insan hakları"nı yaşama geçirmeye çalışmış olmasıdır. Devrim sırasında "fransız halkının temsilcileri halkı mutsuz kılan ve yönetimlerin bozulmasına yol açan nedenlerin insan haklarını bilmeme, unutma ve hor görme olduğunu gözönünde tutarak insanın doğal ve vazgeçilmez haklarını resmi bir bildiriyle açıklamaya karar verdiler". Sözkonusu bildiri insanın yasal açıdan özgür ve eşit olduğunu belirliyor, insanın başlıca haklarını özgürlük, mülkiyet, güvenlik, baskıya karşı direnme olarak saptıyor, egemenlik hakkını ulusa veriyor, özgürlüğü "başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilmek" olarak tanımlıyor, yasal düzeni toplumsal yaşamın temeline yerleştiriyor, kimsenin görüşlerinden ötürü suçlandırılamayacağım açıklıyor, her birey için düşüncesini ortaya koyma hakkını savunuyordu. Yeniçağ'ın dünyayı etkileyen devrimlerinden biri de 1848 Devrimi'dir. Bu devrim, o dönem Avrupa'sında kısa aralıklarla değişik yerlerde ortaya çıkan devrimsel patlamaların en önemlisidir. Bu devrim tüm dünyanın ilgisini Fransa üzerine çekmiştir. 1848 Devrimi toplumcuların ve cumhuriyetçilerin silaha sarılmasıyla iki günün içinde alevlendi. Ayaklanan kalabalıklara ateş açılınca ortalık iyice karıştı, devrimciler ölülerini Paris sokaklarında dolaştırdılar. Halk Tuilleries'yi ele geçirdi ve Bourbons hanedanını düşürdü (24 şubat). Bir geçici hükümet kuruldu. Yeniçağ'ın en önemli devrimlerinden biri de Rusya'da patlak veren 1917 Sovyet Devrimi'dir. Nikolay II'nin tahttan çekilmesiyle ve Lenin'in önderliğinde Bolşevik Partisi'nin iktidara geçmesiyle belirgindir. Bu devrim, XIX. yüzyılın sermayeci devinimlerine karşı gelişen işçi sınıfı bilincinin Marx'çı felsefede anlatımını bulan öngörüleri çerçevesinde gerçekleşmiştir. Marx'a göre bu devrimleri sosyalist devrim izleyecektir. Sosyalist devrim, burjuva devrimlerinin ardından, sınıflı toplum düzeninden sınıfsız toplum düzenine geçişi sağlayacak olan proletarya diktatörlüğünü kuracaktır. Bu yüzden Marx burjuva devrimini proletarya devrimi için bir köprü sayar ve "Burjuva devrimi işçi sınıfının habercisi olduğuna göre proleterler burjuva devrimine katılabilirler, katılmalıdırlar" der. Marx'çı öğretiye göre komünist devrimi özel mülkiyeti kaldıracak ve her anlamda biryapılı bir toplum kuracaktır. Marx'a göre "her devrimci kavga o zamana kadar egemen olmuş bir sınıfa yönelir" ve "ko-

münist devrim her türlü geleneksel etkinliğe yönelmiş bir devrimdir". (Bk. EVRİM, SINIF, TOPLUM)

DIŞADÖNÜKLÜK (fr. *extraversion*; alın. *Extraversion*; ing. *extraversion*). Ruhsallığın dışa açık olması durumu. Dış dünyayla özellikle ilgilenme durumu. Duygularını dışa dökme eğilimi. Dışadönüklük kendine kapanma ve dış dünyadan uzaklaşma eğilimi olan içedönüklüğün karşıtıdır. Özellikle Jung'un ele aldığı bu iki kavram nesnel değerlerle öznel değerlerin birbiri karşısındaki konumunu belirler. Dışadönük kimseler nesnel gerçeklikle özel olarak ve kendilerini unutacak kadar çok ilgilenirler, davranışlarını çevrenin özelliklerine uyarlarlar. Buna karşılık içedönükler şu ya da bu ölçüde dışa kapalıdırlar. Dışadönük kişi kendisini her zaman başkalarıyla birlikte duyar, bu yüzden başkalarıyla ilişki kurmada son derece başarılıdır, duygularını sergilemekten ve görüşlerini apaçık belirtmekten çekinmez. (Bk. İÇEDÖNÜKLÜK)

DIŞERKLİK (fr. *hétéronomie*; alın. *Heteronomie*; ing. *heteronomy*). Yasalarını dıştan alan bireyin ya da toplumun durumu. Yasalarını kendinden getiren özerk'in tersine, dışerk bir dış yetkenin kendisine sunduğu yaşam ya da davranış formüllerine bağımlıdır. Kant, dışerk bir istemin hiçbir biçimde özgür olamayacağını, böyle bir isteme dayalı bir eylemin hiçbir biçimde ahlaki bir değer ortaya koyamayacağını gösterdi. Kant'a göre ahlaki bir değerin oluşabilmesi için zorlamanın olmaması, eylemin sorumluluktan giderek gerçekleşmesi gerekir. (Bk. ÖZERKLİK)

DIŞLAŞMA (fr. *extériorisation*; alın. *Verausserlichung*; ing. *externalization*). İçsel olan bir şeyin dışa açık duruma gelmesi. Bir bilinç ögesinin başkalarınca kavranabilir duruma gelmesi. Dışlaşma genel olarak iç dünyamızın sanatta ya da davranışta dışa yansımasıdır. Sanatta anlamı ortaya koyan tüm simgeler ve biçimler dışlaşmayı gerçekleştirirler. Buna göre her dışlaşma bir açınımdır. Bir yapıtta dışlaşmayı sağlayan şey sunumdur. Yapıtı oluşturan simgeler birer belirleyen olarak belirlenenin yani anlamın taşıyıcılarıdır. Dışlaşma öznelliği nesnelliğe açar, bir duygu-düşünce bütününün başkasınca kavranılabilmesine olanak sağlar. (Bk. AÇINIM)

DIŞRAK (lat. *exotericus*; fr. *exotérique*; alın. *exoterisch*; ing. *exoteric*). Dışa açık olan. Bir tarikata bağlı kişilerce bilinene yani içrek olana karşıt olarak o tarikatın dışmdakilerce bilinmesinde sakınca bulunmayan bilginin içeriği. (Bk. İÇREK)

DIŞSAL (lat. *explicitus*; fr. *explicite*; alın. *explicit*; ing. *explicit*). Açıkça görünen. İçsele karşıt ola-

rak, dışsal, kendini açık ve seçik olarak ortaya koyan şeyin niteliğidir. Herhangi bir ikileme ya da bulanıklığa yer bırakmayan tüm anlatımlara dışsal diyebiliriz. (Bk. İÇSEL)

DIŞTAN (lat. *adventitius*; fr. *adventice*; alm. *akzidentell*; ing. *adventitious*). Descartes'da duyular aracılığıyla sonradan elde edilen fikirlerin niteliği. Filozofa göre, doğuştan fikirlere ve yapay fikirlere karşıt olarak, dıştan fikirler ya da edinilmiş fikirler ben'in dış dünya deneyleriyle elde ettiği fikirlerdir: "Fikirlerimden bazıları bana yabancı ve dıştan gelmiş gibi görünüyor; bazıları benimle doğmuş gibi; bazıları da benim tarafımdan yapılmış ve kurulmuş." Demek ki bende birçok fikir var. Ancak bende temelde iki tür fikir olduğunu görüyorum: dış dünya nesnelerinin bendeki imgesi gibi olanlar, bir de karşılığını dış dünyada bulamadıklarım, yani benimle birlikte doğmuş olanlar. Dıştan fikirler ya da yabancı fikirler bana doğanın sunduğu fikirlerdir. Bu fikirler benim istemime bağlı değillerdir, ben istesem de istemesem de doğa verir onları bana. Onlar kendilerini bana karşın bana sunmaktadırlar. Doğuştan fikirlerden kuşkuya düşmem gerekmez, oysa bu yabancı fikirler benim için kuşku kaynağıdır. Çünkü duyularımın yanıldığını iyi biliyorum. Dıştan fikirleri *edinilmiş fikirler* diye de adlandırabiliriz. (Bk. DOĞUŞTANCILIK)

DİKKAT (lat. *attentio*; fr. *attention*; alm. *Aufmerksamkeit*; ing. *attention*). Zihni herhangi bir nesne üzerinde toplama edimi. Bilinç etkinliğinin belli bir nesnede yoğunlaşması. Lalande dikkati şöyle tanımlar: "Ruhsal olgularımızdan birine özel bir önem veren ve bu olguyu öbür olgular arasında baskın kılan ve bazen bilincin tüm öbür olgularını ortadan kaldıran, böylece dikkatin konusu olan olgunun tek olarak gelişebilmesini sağlayan işlem." Ribot'ya göre dikkatin nedeni ilgidir. Ribot kendiliğinden dikkati istemli dikkatten ayırır. Kendiliğinden dikkat doğal eğilimlerimizin sonucudur, istemli dikkatte biz kendi isteğimizle bir nesneyi öne çıkarırız. Kendiliğinden dikkat herhangi bir dış uyarımla gerçekleşir: önümüzden çalgı çalarak geçen bir topluluğa ister istemez ilgi duyarız ve ona dikkatimizi veririz. İstemli dikkat düşünülmüş dikkattir, yapay dikkattir, onda kendimizi bir nesneye yöneltiriz. Ribot şöyle der: "Dikkat bireyin kendiliğinden ya da yapay uyarlanışıyla belirgin tek ve baskın bir zihin durumudur." Buna göre dikkat olgusunda zihin etkinliği kendiliğinden ya da istemli olarak artar. Bu etkinlik bir nesneye ya da nesneler topluluğuna yönelmiştir. Dikkatle o nesne ya da nesneler topluluğu bilinç alanına yükselmiş olur. Demek ki dikkat denilen işlemle herhangi bir şey zihnimizde başka şeylerden daha görünür duruma gelmektedir, hatta başka şeyleri silercesine öne çıkmak-

tadır. Paul Guillaume dikkatle ilgili olarak şunları söyler: "Bir nesneye uyarlanış, belli bir zihinsel *birlik*'in gerçekleştirilmesini ve elde edilmesini gerektirir. Ribot gibi biz de dikkati dikkatsizlikteki *çokfikirlilik*'e karşıt olarak *tekfikirlilik* olarak belirleyebiliriz. Ancak *tek bir fikir* sözü basit bir indirgemeyi, bilinç içeriğinin yoksullaşmasını düşündürmemelidir. Bakıldığında büyük bir ayrı ayrıntılar çokluğu görülecektir; düşünüldüğünde ikincil düzeyde çok sayıda fikirle karşılaşılacaktır. Dikkatin bir *yoğunlaşma* olduğunu söylemek daha doğru olacaktır." Paul Guillaume dikkatte bir olumlu bir de olumsuz yan belirler. Dikkatin olumlu yanı insana bir aydınlık, bir güçlülük kazandırmasıdır. Cılız bir sese dikkat ettiğimizde o sesi daha belirgin duyarız. Dikkatin olumsuz yanı dikkat nesnesinin dışındaki nesnelere olan ilgisizliktir. Bir nesneye dikkat etmek başka nesneleri neredeyse yasaklamak anlamı taşımaktadır. / C. Mélinand: "Dikkat özünde bir durma, bir direnme edimidir, asıl nesne olmayan her şeyi dışa atmaya dayanır. Örneğin hafif bir sesi, bir saat tiktakını dikkatle dinlemek demek bu sesi örtebilecek tüm devinimi durdurmak, özellikle soluğunu tutmak demektir. Bundan sonra tiktak büyüyecek gibidir. Özünde durma, direnme demek olan dikkat doğası gereği istemlidir.(...) Gerçekte dikkat bir istem ürünü değil istemin ta kendisidir." / Diderot: "Büyük çabalar büyük altın ya da gümüş paralar gibidirler, onları kullanma fırsatı pek çıkmaz, ama küçük dikkatler her zaman elde bulunan bozuk paralara benzerler." / Muarice Blanchot: "Dil dikkatin yuvasıdır." / Dufrenne: "Oyundan çekilmek geçmişe sığınmaktır; bunu ruhbilimsel düzeyde dikkat davranışında iyi görebiliriz; dikkatli olmak demek, özellikle sunuma tüm şanslarını verebilmek için nesneyi geleceğinde sezmek üzere geçmişe taşınmak demektir. Çünkü benim için, ancak ben geçmiş-'sem dünyadan ya da benden, sözümden ya da davranışımdan bir gelecek olasıdır. Ben ancak geçmişi ve geleceği algılarım, şimdi'de yalnızca yapmaktayımdır." / Maurice Merleau-Ponty: "Dikkat edimi hiçbir şey yaratmaz, Malebranche gibi söylersek, o ortaya koyduğum sorulara yanıt verebilecek algıları ve fikirleri fışkırtan doğal bir mucizedir." "Dikkat genel ve koşullanmış bir güçtür, öyle ki her an bilincin tüm içeriklerine ayrım gözetmeden yönelebilir." "Dikkatin ilk işlemi kendine algısal ya da düşünsel bir *alan* yaratmaktır." (Bk. DAĞILMA)

DİL (lat. *lingua*; fr. *langue*, *langage*; alm. *Sprache*; ing. *language*). Bir toplumun ya da bir ulusun sözsel anlatım dizgesi. Düşünceyi sesler aracılığıyla açıklama yetisi.İşaretlerle ilgili toplumsal dizge. Duyguların ve düşüncelerin açıklanabilmesi için sözle, yazıyla ya da başka bir aracıyla ortaya konulan

anlatım dizgesi. İnsanlar arasında iletişimi sağlayan her türlü işaret dizgesi. Eskiler dil konusunda oldukça ilginç görüşler ortaya koydular. Demokritos dili bir sözleşme olarak görüyordu. Kratylos'a göre dilin kaynağı doğaüstüydü. Renan, XIX. yüzyılda dili bilincin açınımı olarak değerlendirir. Özel sözsel anlatım dizgesi olarak dil, bir sözlüğü ve bir dil kuralları toplamını içerir. Toplumsal çerçevede gerçekleşen bu iki öge dili bir kurum olarak belirler, onu bireylerce benimsenen genelgeçer bir iletişim aracı durumuna getirir. Bununla birlikte her birey bu ortak aracı kendi bilgilerine ve eğilimlerine göre azçok değişik bir biçimde kullanır. Bu yüzden yalnız anlatımda ustalaşmış kişilerin değil, her kişinin kendine göre bir konuşma ve yazma üslubu vardır. Buna göre Descartes'ın dili, Bergson'un dili, Ayşe'nin dili gibi belirlemelerde bulunuruz. Bu dil toplumsal kurallarla koşullanmış olduğu kadar bilincin değişik renkleriyle donanmıştır. Dil dediğimiz açıklama yetisi normal bir çocukta bir gücüllük olarak vardır ve geliştirilmeyi bekler. Geliştirilmediği zaman ilkel bir görünümde, ancak bazı seslerin çıkarılmasına olanak verecek basitlikte kalır, gelişebilmek için hem bireyin hem toplumun özel çabasını gerektirir. Dilin gelişimi bilincin gelişmesine tanıklık eder. Sözcükler kavramların işaretlerinden başka bir şey değillerdir. Bununla birlikte, kavramın çeşitliliğiyle hatta kayganlığıyla sözcüğün biryapılılığı arasındaki karşıtlık her zaman anlatıma büyük güçlük çıkarır. Özellikle kavramlara bağlı olmakla birlikte başlıbaşına bir kavram belirginliği oluşturmayan duyguların anlatımı neredeyse raslantısal denebilecek ölçüde kaygan bir anlatımdır. Birey çevredeki yaşamsal etkinliklerin gücüne ve çeşitliliğine göre dilini değiştirebilir. Dil, maddesel yaşamın kavramsal yansısından başka bir şey değildir. Sağlıklı bir bireyin doğumundan yetişkinliğine kadar geçirdiği aşamaları ya da değişiklikleri dil açısından gözlemlediğimizde dilselliğin temelinde ortama uyuş zorunluluğunun yattığını görürüz. Yeni doğmuş bebek henüz dil öncesi dönemdedir, gereksinimlerini düzenli seslerle, hatta bağırışlarla ortaya koyar. İkinci aydan sonra daha karmaşık bir ses düzeninin mırıldanmalarla belirginleşmeye başladığı görülür. Bu dönemde ileride sesli anlatımın temelini oluşturacak olan ses dizgesi yavaş yavaş yerleşmeye başlamıştır. "Dil dönemi" dokuzuncu aydan sonra gelişir, ilk sözcüklerin biçimlenmeye başladığı bugünlerde "anne", "baba", "dede" gibi sözcüklerden oluşan çok dar bir dağarcık oluşur. Burada birey sözcükleri cümle yerine kullanılır, örneğin "anne" dediği zaman "anne süt ver" demek ister. Bu yüzden bu evreyi ruhbilimciler "sözcük-cümle" evresi diye adlandırırlar. Giderek dağarcık hızla gelişir, özel adlar ve nesne adlarıyla zenginlikler ve çeşitlilikler kazanır. Bundan sonraki

evrede fiilin katılmasıyla küçük cümleler kurma yeteneği kazanılır. Bu evre çocuğun kendini bir ben olarak algılaması ya da ben'in bilincine varması evresidir. Bu bilinç o kadar bulanıktır ki çocuk kendinden üçüncü kişi olarak sözeder. Birinci kişinin kullanılması dördüncü yıldan sonradır; bundan böyle dilin inceliklerine yönelinecek, dil kuralları gözönünde tutulacaktır. Bu da bilincin ve ona temel olan mantık düzeninin oluşumuyla ilgilidir. Dil dediğimiz zaman her şeyden önce mantığın kurallarına sıkı sıkıya bağlı bir etkinlik anlaşılır. Her dil kendi ayırıcı özelliklerini ortaya koyarken ve geliştirirken mantığın kurallarına yaslanır. Buna göre dilin bir mantığı vardır ya da her dilin bir mantığı vardır diyebiliriz. Dilbilgisi bu mantığın açılımından başka bir şey değildir. Emile Zola şöyle der: "Bir dil bir mantıktır." Her dilin mantığı genel mantığın açılımı olarak başka dillerdeki kullanımlara yeni kolaylıklar, anlatımlara yeni olanaklar sağlar. Bu yüzden Goethe: "Yabancı dilleri bilmeyen kendi dilini hiç bilmez" der. Kavramlar ve onların ilişkileri dili oluşturduğuna göre, kavramlar tüm ilişkileri içinde dünyanın ve dünyadaki insanın zihnindeki varlıksal karşılıkları olduğuna göre dili baştan sona toplumsal bir olgu diye görmek yanlış olmaz. Marx dili "uygulamayla ilgili bilinç" olarak tanımlar, ona göre dil bilinç kadar eskidir, başka insanlarla ilişkilerden doğmuştur, buna göre toplumsal bir üretimdir. Dilbilimin kurucusu Saussure dilin ruhbilimsel yanına ağırlık verir. "Dilde her şey ruhbilimseldir, maddesel ve mekanik dışlaşmalar bile" der. Saussure'e göre dilin bir toplumsal bir de bireysel yanı vardır, birini öbürü olmadan anlayamayız. Gene de ona göre "Dil kimsede tam değildir, o tüm yetkinliğiyle kitlede yaşar". (Bk. DİLBİLİM)

DİLBİLİM (fr. *linguistique*; alm. *Linguistik*; ing. *linguistics*). Dillerle ilgili bilimsel araştırma. Dillerin yapıları ve evrimleriyle ilgili karşılaştırmalı araştırma. Dilbilim denilince özellikle İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'ün (1857-1913) derslerinde ortaya koyduğu ve derslerinin bir özetini içeren ve öğrencileri Charles Bally ve Albert Sechehaye'nin çabalarıyla ve ayrıca Albert Riedlinger'in katkılarıyla 1916'da yayınlanmış olan *Cours de linguistique générale* (Genel dilbilim dersleri) adlı yapıtta ayrıntılarıyla açıklanmış olan öğreti düşünülür. Saussure bu kitabın başlarında dilbilimin konusunu ve öbür bilimlerle ilişkisini açıklar: "Dilbilimin çabaları şuna yöneliktir: a. ulaşabildiği tüm dillerin tanıtlamasını ve tarihini ortaya koymak, buna göre dil ailelerinin tarihini belirlemek ve olabildiğince her dil ailesinin ana dillerini göstermek; b. tüm dillerde sürekli ve evrensel bir biçimde etkin olan güçleri araştırmak ve tarihin tüm özel olgularının indirgenebileceği genel yasaları ortaya koy-

mak; c. kendi sınırlarını çizmek ve kendi tanımını yapmak. Dilbilimin başka bilimlerle sıkı ilişkileri vardır, bu bilimler ondan veriler sağlarlar. Onu öbürlerinden ayıran sınırlar her zaman açık olarak görülmez. Örneğin dinbilim budunbilgisinden ve tarihöncesi biliminden özenle ayrı tutulmalıdır, bunlarda dil bir belge olarak işe katılır, oysa dil toplumsal bir olgudur. Öyleyse onu toplumbilimle bütünleştirebilir miyiz? Dilbilimle toplumsal ruhbilim arasında ne gibi ilişkiler vardır? Sonunda, dilde her şey ruhbilimseldir, onun maddi ve mekanik görünümleri de, bu arada ses değişimleri de. Dilbilim toplumsal ruhbilime çok değerli veriler sağlarken onunla bütünleşmiyor mu?" Dilbilim XIX. yüzyılda ortaya çıkmış olan çok genç ya da çok yeni bilimlerden biridir. İnsan bilimleri arasında yer alan bu bilim daha çok işlevleri tanıtmakla ilgilidir. İlk dilbilim çalışmaları alman dilbilimcisi Franz Bopp'un çalışmalarıdır diyebiliriz. Berlin üniversitesinde sanskritçe profesörü olan Bopp 1816'da sanskrit, yunan, latin ve alman dilleriyle ilgili karşılaştırmalı bir inceleme yapmıştı. Gene de Bopp'u bir dilbilimciden çok bir karşılaştırmalı dilbilgisi uzmanı saymak doğru olur. Karşılaştırmalı dilbilgisi bir bilim olmaktan çok bir bilgi alanıdır. Her ne olursa olsun, XIX. yüzyılda dilin ya da dillerin bilimsel düzende incelenmesine olan eğilimler hızla yayılmıştır. 1926'da Prag dilbilim derneğinin kuruluşu bunun en önemli göstergesidir. Saussure'ün "genel dilbilim" kavrayışına göre her dil yapılaşmış bir bütündür, dille ilgili tanıtlamalar zorunlu olarak yapısal tanıtlamalardır. Dilde yapıların oluşum koşullarını ortaya çıkarmak gerekir, daha doğrusu yapıları görmek gerekir. Dil hem "dinamik" hem "statik" incelenebilir, yani hem tarihsel çerçevede, tüm dönüşüm koşulları içinde hem de olduğu gibi, yani durallığı içinde ele alınabilir. Ancak dilbilimsel araştırma her zaman "dinamik" verilerden çok "statik" verileri göz önünde tutacaktır. "Genel olarak dural dilbilimle uğraşmak tarihsel dilbilimle uğraşmaktan zordur. Evrim olguları daha somuttur, onlar imgeleme daha çok seslenirler. Onlarda gözlemlenen ilişkiler güçlüğe uğramadan sezilen ardarda terimler arasında birbirlerine bağlanırlar; bir dizi dönüşümü izlemek kolaydır, hatta çok zaman eğlencelidir. Buna karşılık bir arada bulunan değerlerle ve ilişkilerle ilgili olan dilbilim pekçok güçlük ortaya koyar." Saussure'e göre her dil kendi özellikleri içinde apayrı bir bütün oluşturur. "Bir dili oluşturan imgeler soyut şeyler değil gerçek nesnelerdir; bu şeyleri bu bilimin somut bütünlükleri diye adlandırabiliriz." Saussure'e göre diller kendi içlerinde, kendi özellikleri çerçevesinde oluşup gelişirler. Dil mantığa, bizim ortak mantığımıza ters düşmez. Ancak her dilin bu ortak mantığa uygun azçok değişik bir mantığı vardır. Bir dilin özellikleri bir başka

dilin özelliklerine uymaz. Bir dilde doğru olan söyleyiş bir başka dilde saçma olabilir. Ünlemler bile, sesyansımaları bile bir dilden öbürüne değişirler. Burada elbette ruhbilimsel etkeni göz önünde tutmamız gerekecektir. İncelemede dinamikçi ya da statikçi eğilim, buna göre yapıları ardzamanlı ya da eşzamanlı olarak ele almak eğilimi özellikle bu ayrılıkların ortaya koyduğu zorunluluklara bağlı olacaktır. "Aynı dönemde varolan iki dilden biri çokça ilerleyebilir, öbürü hemen hiç ilerlemeyebilir: ikinci durumda inceleme zorunlu olarak eşzamanlı, öbüründe ardzamanlı olacaktır. Mutlak bir durum değişimlerin yokluğuyla belirgindir ve her şeye karşın her dil az da olsa dönüştüğünden bir dilin durumunu incelemek uygulamada az önemli olan değişimleri gözden uzak tutmayı gerektirir; bu matematikçilerin bazı işlemlerde, örneğin logaritma hesaplarında çok küçük nicelikleri gözden uzak tutmalarına benzer." Dilin özelliklerini oluşturan toplumsal ruhsallık, toplumsal ruhsallığın özelliklerini oluşturan da elbet coğrafi, iktisadi ve benzeri etkenlerdir. Bir toplumda alışkılar ve görenekler nasıl aynıysa dilsel yapılar da aynıdır. "Her toplum benimsediği dilden genellikle hoşnuttur." Gene de değişen yaşam koşulları dile yeni özellikler kazandırır, onda bir şeyleri eskitir ve yokederken bir şeyleri başlatır, doğurur, ortaya çıkarır. Her dil, her zaman tarihsel olarak ele alınmaya yatkın olmasa da özü gereği tarihseldir. "Dil her zaman bir önceki çağın kalıtı olarak görünür." Bu değişime yatkınlıkta, elbet insanların benimsenmiş yapılar karşısında özgür istemleriyle ortaya koydukları yeni dilekler belirleyici olacaktır. "Benimsetilen gelenekle toplumun özgür eylemi arasında ayrı bir denge vardır." Tutucu eğilimler dildeki gelişimleri engellerler. "Geçmişe bağlılık seçme özgürlüğüne her an güçlük çıkarır." Ancak değişim her zaman vardır, hiçbir güç değişimi mutlak bir biçimde engelleyemez. "Zaman her şeyi değiştirir, dilin de bu evrensel yasadan kaçabilmesi için hiçbir neden yoktur." Ancak insanlar dili bildikleri gibi eğip bükemezler, içlerinden geldiği gibi değiştiremezler. Bir başka deyişle dil bazen yavaş bazen hızlı değişimler yaşarken devrime kapalıdır. "Bir yaşamın formülleri, bir dinin kuralları, denizcilik imleri vb. her zaman belli sayıda insanı belli bir zaman içinde ilgilendirir; buna karşılık dile her kişi katılır, bu yüzden dil her zaman herkesin etkisiyle karşılaşır. Bu temel olgu dilde bir devrimin olanaksızlığını göstermeye yeter. Dil bütün toplumsal kurumların isteklere en az karşılık verenidir. Dil toplumsal kitleyle bütünleşir ve toplumsal kitle doğal olarak durağan olduğundan her şeyden önce bir tutuculuk etkeni olarak görünür." Kısacası, diller ancak kendi içlerinde kavranabilirler. Dilden dile şematik geçişler yoktur; bir dilde bulduğumuzu bir başka dilde olduğu gibi bul-

mamız gerekmez. Bir başka deyişle, diller bakışımlı değillerdir, birbirleriyle çakışmazlar. Dil daha çok nedensiz oluşumlar diyebileceğimiz oluşumlarla varolur. Saussure'e göre dilde iki ayrı yan vardır: ses yanı ve düşünce yanı. Ses düşünceyi dışlaştıran bir aracıdır. "Bir sesler dizisi bir fikri taşıyorsa dilbilimseldir." Dil tam olarak toplumda gerçekleşen bir dizgedir, bireylerde eksikli olarak bulunur. Saussure'e göre dil alanı bir göstergeler alanıdır. Gösterge alanı *gösteren*'le *gösterilen*'den oluşur ya da *belirleyen*'le *belirlenen*'den oluşur. Göstergeler doğal ya da yapay olurlar. Soğuklar kış mevsiminin doğal göstergesidir. "Sağa dönülmez" levhası yapay göstergedir. "Sağa dönülmez" imini başka türlü de düzenleyebilirdik. Ancak o bu durumuyla benimsenmiştir. Benimsenmiş bir imi değiştirmek güçtür. Sol anahtarını değiştiremeyiz artık. Yapay gösterge simge değildir. "Dilbilimsel imi ya da daha doğrusu belirleyen dediğimiz şeyi belirlemek üzere simge sözcüğü kullanıldı. Bunu benimsemek (...) uygun olmayacaktır. Simgenin özelliği tümüyle nedensiz olmaktır: o boş bir şey değildir; belirleyenle belirlenen arasında bir doğal bağ ögesi vardır. Adaletin simgesi olan terazinin yerine örneğin bir araba koyamayız." Her ne olursa olsun burada sesle kavram arasında bir bağlantı sözkonusudur. "Dilbilimsel im bir şeyle bir sözcüğü değil bir kavramla sessel bir imgeyi birleştirir." Bu sessel öge de zaman içinde ortak bir ürün olarak kendini gösterir, göstermiştir. "Bir sözcüğün ünlenişini belirleyen onun yazılışı değil tarihidir." Saussure burada yazıyı dilden ayırır. Yazı durağan kalır, kalabilir, buna karşılık dil gelişimini sürdürür. "XIV. yüzyıldan sonra yazı durağan kaldı, buna karşılık dil gelişimini sürdürdü" der Saussure. Ona göre belirleyen ortak bir anlaşmanın ürünüdür. "Kendini ortaya koyan fikre göre, belirleyen özgürce seçilmiş görünür, buna karşılık, onu kullanan dil topluluğu için o bağımsız değildir, benimsetilmiştir." Öyleyse şu yargıyı rahatça ortaya koyabiliriz: "Dilin bir bireysel bir de toplumsal yanı vardır, biri olmadan öbürü kavranılamaz." Saussure'e göre dil göstergesi nedensizdir, bir başka deyişle "Belirleyenle belirleneni birleştiren bağ nedensizdir." Demek ki gösterilenle gösteren ya da belirleyenle belirlenen arasında zorunlu bir bağ yoktur. Kuşa "kuş" yerine başka bir şey de diyebilirdim. Her dilde belli nesneleri karşılayan sözcüklerin değişik olması da bu nedensizliğin belirtisi değil midir? Fransızların "boeuf" dediğine Almanlar "Ochse" diyor. Ancak simgede belli bir nedensellik sözkonusudur. "Simgenin özelliği onun hiçbir zaman tümüyle nedensiz olmayışıdır. O boş değildir, gösterenle gösterilen arasında doğal bir ilişki vardır onda. Adaletin simgesi olan terazinin yerine herhangi bir şey, örneğin bir araba kullanamayız." Böylece

Saussure dilbilimi temellendirirken onu özellikle dural yapısal incelemenin konusu olarak belirledi. Saussure'in *Genel dilbilim dersleri* büyük ilgi uyandırdı, dil araştırmalarına yönelen tüm okullar ve akımlar onun görüşlerine bağlıdırlar. Prag ve Kopenhag okulları, Jacobson ve Martinet gibi dilbilimciler Saussure'ün açtığı yoldan ilerlediler. Böylece dilbilim dillerin yapısal tanıtlamasında giderek artan bir önem kazandı. 1950'den sonra amerikan dilbilimcisi Noam Chomsky dilbilimde yeni ufuklar açtı. Ancak Saussure her zaman temel başvuru kaynağı olma niteliğini korumaktadır. (Bk. DİL)

DİN (lat. *religio*; fr. *religion*; alm. *Religion*; ing. *religion*). Tanrısallığa yönelik belirli tapınma usulleri. İnsan ruhunu doğaüstüne yönelten ve Tanrı'yla ilişkiye koyan inanç etkinliği. Tanrısallık fikri ya da duygusu çerçevesinde bir toplumun benimsediği dogmalar ve uygulamalar toplamı. Tüm dinler insan yaşamını belirleyen aşkın güçlerin varlığı fikrinden doğmuştur. Dünyanın en eski dinleri olan çoktanrılı ve insanbiçimci dinlerde bir tanrı topluluğu insan dünyası için belirleyici olur. Bu insanbiçimci dinlerin en karmaşığı eski yunan dinidir. Bu ilk uygarlıklar döneminde kentler öne çıkmış, her kent kendi tanrısını oluşturmuş, sonra toplum bütünleşip kentler siyasal ya da en azından kültürel bütünlüğe kavuştukça bir tanrılar ailesi oluşmaya başlamıştır. Merkezi yönetimin baskın olduğu toplumlarda bu tablo daha az karmaşıktır. Ne olursa olsun, en eski dinler, gelişmiş bir dogma ve uygulama düzenine ulaşmış olmamakla bir anlamda ilkel dinlerdi ve bir öbür dünya kavrayışından çok bu dünyayla ilgili dilekler ve öngörüler geliştirmiş olmakla gerçekçi dinlerdi, onlarda her şey yaşamın daha düzgün, daha verimli bir biçimde sürdürülmesiyle ilgiliydi. Bu dönemde yöneticilerin bazen tanrı ya da tanrı vekili niteliği taşımakta oluşu bize ilk dinlerin birer dünya dini olduğunu gösterir. O zamanlar inancın gerçekçi özellikleri insanın zorunlu gerçekçiliğiyle ilgilidir: ilk uygarlıkların insanı yalnızca gerçeklikler ya da somut gerçeklikler düzeyinde yaşıyor, üst düzeyde soyutlamalara yatkın olmayan sınırlı zihniyle geniş çerçeveli bir üst dünya kavrayışı geliştiremiyordu. İnsan zihni soyut düşünceye yönelerek somutun alanından yükseldikçe "mutlak" fikrine yönelmeye başladı, çoktanrıcılıktan sonra gelişen ya da çoktanrıcılığın geç dönemlerinde yavaş yavaş gelişmeye başlayan tektanrıcı dinlerin kökeninde işte bu soyuta yönelme eğilimi yatmaktadır. Bu dönüşüm insanların insanbiçimli tanrılar karşısında kuşkuya düşmesiyle başlamıştır. Eski Yunanistan'da duyumcu İonia okulunun ve maddeci atomculuk okulunun dinsellikten uzak tutumuna karşılık Elea okulunun uşçuluğu tekçi dinsellik anlayışına yatkındır. Tek-

tanrıcılığa yönelişin ilk felsefi temeli Yunanistan'da Elea'lı Parmenides'in "Bir Varlık"ıyla ve Platon'un İyi İdea'sıyla atılmıştır. İyi İdea'sı tüm İdea'ların üstünde yer alır. Tektanrıcılığa geçiş son derece yavaş olmuştur. Felsefi düzeyde çoktanrıcılıkla tektanrıcılık arasında biri tanrıtanımazlığa öbürü heptanrıcılığa uygun düşen iki felsefe devinimi, Epikuros'çuluk ve Stoa'cılık yer alır. Epikuros tüm öbür dünya kavrayışını siler, tanrıları iyi de kötü de olmayan, buna göre kendilerinden iyilik de kötülük de gelmeyecek olan, insan dünyasını yönetmeyen, olsa olsa insana örnek olabilecek olan varlıklar olarak belirler. Tektanrıcılığın en eski biçimlerini en eski uygarlıklarda görüyoruz. Eski ibrani toplumunda ve iran toplumunda ortaya çıkmış olan tektanrıcılık gelişmiş bir soyutlama gücünden çok toplumsal yalınlıktan ya da karmaşıklaşmamışlıktan kaynaklanır. Tektanrıcılık hıristiyanlığa kadar büyük bir gelişme göstermemiştir, yerel ya da parçalı kalmıştır. İbrani ya da israil dini bir aşkın Tanrı kavrayışıyla birlikte aşırı bir tanrısallık korkusu getirmiştir. İsrailoğullarının tektanrıcı kavrayışı bir göçebe kavmin tek öndere gereksinim duyan sınırlı yaşam biçimlerinden doğmuştur ve göçebe yaşamının zorunlu koşullarıyla belirgin katıkuralcılıkla kendini ortaya koymuştur. İran'da Zerdüşt dini başlangıçta tektanrıcı bir anlayışla gelişirken giderek iki tanrılı bir pagan dini özelliğini kazanmıştır. Bu dönüşüm her şeyin kaynağı olan tek bir Tanrı'dan İyi Tanrı (Ahuramazda) ve Kötü Tanrı (Angramanyu) kavramlarının türetilmesiyle gerçekleşmiştir. M.S. III. yüzyılda tektanrıcılık Plotinos felsefesi içinde en yetkin anlamını kazanır. Sonuncu büyük pagan felsefesi olan ve Platon'culuğun yeni bir yorumu olduğu için yeni-Platon'culuk diye adlandırılan Plotinos'çulukta Tanrı'nın özel adı "Bir-"dir. Bu "Bir"in başlıca nitelikleri yetkinlik, aşkınlık, bağımsızlık, etkinlik, düşünsellik, özgürlüktür. "Bir" kendi benzerini yaratmak isteğiyle tüm varlığı oluşturmuştur. Bu anlayış aynı dönemlerde ortaya çıkmış olan ve ilk büyük hıristiyan felsefesi olarak değerlendirilen Augustinus'çuluğa çok yakındır. Plotinos'dan az sonra, IV. yüzyılın sonlarına doğru Aziz Augustinus Plotinos'un 'Bir'ini "Doğru" diye adlandırarak tam anlamında Platon'cu çözümler ortaya koyar. Aziz Augustinus'dan önce hıristiyanlar gerçek anlamda felsefi temellendirmelere yönelmeden inanç ögelerini saptamakla ve yerleştirip yaymakla uğraşmışlardır. Zaten bu ilk hıristiyanlar felsefi bir derinlikten yoksun kimselerdir. Dogmacı yönelimlerle pek ilgisi olmayan bu dönemlerde hıristiyanlar gerçek anlamda eylem adamlarıydılar. Yoksulluk, bilgisizlik, yeraltında çalışma zorunluluğu ilk hıristiyanları düşünceden çok eylemle yüküntenlerken Augustinus'a kadarki üç yüzyılı aşkın dönemi dogmacı yönelimler açısından

verimsiz kılmıştır. Platon'cu çizgide tanrısallığın bilgisine yöneliş için gönül'ü ya da içsel etkinliği belirleyici sayan Aziz Augustinus'dan sonraki dinbilimciler yavaş yavaş usçu bir çizgiye doğru yönelmeye başlamışlardır. Bu gidiş Platon'culuktan Aristoteles'çiliğe doğru ya da gönülcülükten usçuluğa doğru bir gidiştir, öncesel ya da doğuştan bilgilerden deney yoluyla edinilmiş bilgilere doğru bir gidiştir. Aziz Anselmus, Augustinus'un Platon'culuğuna azçok usçu bir bakış getirmiş, inancın usla aydınlatılması gerektiğini savunmuş, daha sonra tüm skolastikler, bu arada Aziz Tommaso, Aristoteles'çi bir çizgide inancı temellendirmeye girişmişlerdir. Tektanrıcı büyük dinlerin tarihsel çizgide üçüncüsü olan islam dini VI. yüzyılda Arap yarımadasında Hz. Muhammed'in aracılığıyla temellendirilmiştir, daha sonra Razi, Biruni, El Kindi, Farabi, İbni Sina, Gazali, İbni Rüşd gibi filozoflarca felsefi arayışlara götürülmüştür. Dinci anlayışın hıristiyanlık çerçevesinde en bağlayıcı olduğu dönem Ortaçağ'dır, bu dönemde felsefe tam anlamında bir dinbilim özelliği kazanmıştır. Rönesans'la birlikte din duygusu insancı bakış açıları karşısında gerilemiş, bu gerileme bir yandan tanrıtanımazlığa kadar varacak olan bir inaç boşluğuna yol açarken bir yandan ileride olumculuğa dönüşecek olan bilim düşüncesinin doğuşuna kolaylık sağlamıştır. Rönesans döneminde, insancı düşünce çevresinde Almanya'da başlayan ve öbür avrupa ülkelerine yayılan Reform devinimi hıristiyancı bakış açısında ve hıristiyan uygulamalarında bir yumuşama sağlamıştır. XIII. yüzyıl boyunca mutlakyönetimin kolları arasında korunan kilise, Ortaçağ'ın sonlarında hızla yitirmeye başladığı, daha sonra neredeyse iyiden iyiye elden kaçırdığı gücünü ve ağırlığını yeniden kazanma yolunu tutmuş, hem reformcu yanıyla hem reform karşıtı yönelimleriyle tam anlamında bir baskı kurumu durumuna gelmiştir. XVIII. yüzyılda aydınlanma devinimi tanrıcı bir anlayış getirmiş, Tanrı'nın varlığını ve mutlak gücünü öngörürken din kurumunu gereksiz saymış ve ona büyük eleştiriler yöneltmiştir. 1789'dan sonra yaşama geçmeye başlayan aydınlanmacı düşünceler XIX. yüzyılda büyük ölçüde egemen olacak olan olumcu düşünceyi doğururken ya da doğuran koşullara katkılar sağlarken tanrıtanımazlığı özellikle öne çıkarmıştır. Auguste Comte olumcu düşüncenin ilk büyük temellendiricisi olarak tüm "mutlak"ı yadsırken din düşüncesine karşı çıkmış, insanlığa "insanlık dini"ni önermiştir. Bütün bu gelişmeleri içinde din duygusu bireyin varsaydığı aşkın güçlere bağlanma gereksinimini karşılamıştır. Bazı düşünürlere göre din insanın bir yaratısıdır: tarih boyunca varlığını sürdürmüş olan bu evrensel aşkınlık inancı insanın evrende kendini yalnız ve güçsüz duyuşunu dengelemek için ortaya koyduğu

bir tasarımdır. Böylece din insanın evrensel korunma gereksinimini karşılamaktadır. Amerikalı pragmacı filozof William James mutlak'ın da sonsuz'un da varolan şeyler olamayacağını, insan zihninin tam anlamında bilinmeze mahkum olduğunu, dinin korunma içgüdüsünden kaynaklanmakla aşkın bir gerçekliği karşılamaktan uzak bulunduğunu bildiriyordu. Freud dinin kökenini baba koruyuculuğunu yeniden özleme duygusuna dayandırıyordu. Bazı düşünürler iyi bir ruhsal dengenin ancak din duygusuyla sağlanabileceğine inanırlar, hatta böyle bir duygunun varlığı için Tanrı'nın varlığını zorunlu görmediklerini söylerler. "Tanrı olmasaydı da *din kutsal ve tanrısal olacaktı*" der Baudelaire. Dini "uyutucu" olarak değerlendiren Marx, tüm tanrı ve din fikrini yoksayarak dine karşı en köklü eleştiriyi getirir. "Din uydurma bir güneştir" diyerek dinler karşısında kesin bir tutum alan filozofa göre din bilinç eksikliğinden kaynaklanmaktadır: "Din ezilmiş varlığın soluk alışıdır, yüreği olmayan bir dünyanın yüreğidir, aynı zamanda düşüncesiz bir çağın düşüncesidir. Din halkın afyonudur." Ne olursa olsun, dinin ahlaki bir yükümlülük ortaya koyduğu kesindir, hatta dinler bir bakıma toplumların ya da insanlığın ortak ahlak anlayışını içermektedir diyebiliriz. Kardinal Spellman şöyle der: "Ahlakın dışında din meyvasız ağaçtır. Dinin dışında ahlak köksüz bir ağaçtır." Hatta zaman zaman dinin ahlakla özdeşleştirildiği görülür. Hz. Muhammed "Müslümanlık huyun güzelliğinden başka bir şey değildir" derken din kavramıyla ahlak kavramını birbirine çok yaklaştırır. "İyi bir yaşam iyi bir dindir" der Th. Fuller de. Her ne olursa olsun, din bir inanç alanı olmakla bireyin seçimlerine göre bir anlam kazanacaktır, bu da bireyin bilinç koşullarıyla ilgilidir. Bir arap atasözü şöyle der: "Din üzerine tartışan iki insandan en az biri delidir." Gene de dinin evrensel bir geçerliliği vardır ve dinler özlerinde aynı özellikleri taşır gibidirler. Mahatma Gandi "Bir insan kendi dininin özüne ulaşırsa başka dinlerin özüne de ulaşır" der. Gene de bir çin atasözünün bildirdiği gibi, göklerin müziğini herkes kendine göre yorumlayacaktır. Bu yüzden inanç benimsenen ama benimsetilmeyen bir değer olarak düşünülmelidir. Kuran'daki şu söz bu bakımdan çok anlamlıdır: "İnsanlara inançlarından ötürü şiddet uygulamayın." *Dinler toplumbilimi*, dinsel etkinliklerin biçimlerini ele alan bilgi alanıdır. Her toplum dinsel inanç dizgesini sözlerle ve metinlerle açıklar, yapıtlarda ortaya koyar. Bu çerçevede inancın çeşitli görünümleri toplumsal yapının ya da değerlerin açıklanması için temel oluşturur, ortak bilinci açıklayan bir güç olur. İnancın özellikle uygulamayla ilgili etkinlikleri toplumları kavramada bir simge değeri ortaya koyar. (Bk. HEPTANRICILIK, TANRITANIMAZLIK, TEKTANRICILIK)

DİNBİLİM. Bk. TANRIBİLİM.

DİNCİYÖNETİM (fr. *théocratie*; alın. *Theokratie*; ing. *theocracy*). Dinsel kurallara dayalı yönetim. Din adamları topluluğunun yönetimi. Kavramın kökleri eski yunan toplumundadır. Dinciyönetimde iktidar *(kratos)* Tanrı'nın *(theos)* iktidarıdır. Laik yönetimin tam karşıtı olan dinciyönetimde dinle devlet içiçedir, bir organın iki ayrı yüzü gibidir, devlet yönetimi din kurumlarının elindedir. (Bk. LAİKLİK)

DİNDIŞI (lat. *profanus*; fr. *profane*; alın. *Profan*; ing. *profane*). Kutsal'a karşıt olarak, dine yabancı olan, inancın dışında kalan. Dinle ilgisi olmayan her şeye dindışı diyebiliriz. Dinsellik varlık düzeyinde değer ayrımları getirirken her dindışı tutum varlığı tam bir bütünlük ya da biryapılılık içinde görür. M. Eliade şöyle der: "Dindışı deney için uzam biryapılı ve yansızdır; hiçbir kesinti onun kütlesinin çeşitli parçalarını niteliksel olarak ayrımlaştıramaz." (Bk. KUTSAL)

DİNGİNCİLİK (fr. *quiétisme*; alın. *Quietismus*; ing. *quietism*). Ruh yetkinliğini Tanrı'ya dinginlik içinde yönelme isteminde bulan, tüm dini ve ahlaki etkinliklerin dışında tam anlamında bir kendine kapanışla Tanrı'ya ulaşmayı öneren dinbilim öğretisi. Tanrı'yla buluşmak ya da Tanrı'ya yaklaşmak için kendinden geçmeyi, edilgin bir ruh durumuyla her şeyi belli bir ilgisizlik içinde gözlemlemeyi öngören gizemcilik öğretisi. Dingincilik, Tanrı'ya arı bir aşkla bağlanmayı önerirken insana hem kendi kurtuluşunu hem de dış dünya gerçekliğini önemsememeyi öğretmektedir. XVII. yüzyılda İspanya'da Molinos, Fransa'da Madam Guyon dinginciliğin önericileri oldular. Daha sonra Fénelon bir süre bu görüşün ateşli yandaşı olarak göründü. (Bk. DİN, GİZEMCİLİK, TANRI)

DİYALEKTİK (fr. *dialectique*; alın. *Dialektik*; ing. *dialectic*). Çeşitli olasılıkları göz önünde tutarak yöntemli düşünme sanatı. Doğrulara ulaşma yolunda tartışmayı temel alan usullerin tümü. Karşıtların karşılıklı edimiyle ve sonunda onların belli bir çözüme ulaşmasıyla belirgin evrensel ve düşünsel oluşum. Eski Yunanistan'da diyalektik *(dialektike)* düşünme ve tartışma sanatı anlamına geliyordu. Diyalektik sözcüğü Hegel ve Marx felsefelerinin gelişiminden sonra oldukça yeni ve değişik bir kavramı karşılar oldu, bu arada sık sık kullanılır oldu. Hegel'e kadar uzanan düşünce çizgisi boyunca diyalektik her şeyden önce bir mantık sanatıydı. Buna göre diyalektik, tartışmasız ya da inandırıcı söz sanatına ya da belagate karşıt olarak tartışmalı söz sanatına karşılıktır. Diyalektikte gösterme ve çürütme sanatları yanyanadır ya da içiçedir. Bu da her şeyden önce karşımızdaki kişinin sözlerinde sakat ya da zayıf yanları bulup çıkarma dikka-

tini ve ustalığını gerektirir. Eski Yunanistan'da felsefenin hızla kurulup geliştiği dönemde yani Platon öncesinde dört ayrı felsefi bakış ortaya çıkmıştı: İonia'lı filozoflar varlığın temelini oluşturan ana maddeyi ya da ilk ilkeyi arıyorlardı. Elea'lı usçular akıp giden şeylerin dünyasını yani duyulur dünyayı aşan değişmez bir temelin araştırıcılarıydılar. Değişmezi getirerek devinimi tehlikeye düşüren usçuluğu duyulur dünyadaki akışı öne alan duyumcu bakış açısıyla bağdaştırma çabası içinde atomcular varsaydıkları değişmez küçük parçaların arasına boşluklar koyarak devinimi güvence altına aldılar. Sofistler bütün bu çözümler karşısında kısa yoldan güvensizliklerini bildirip değişmez doğruları aramanın boş olduğunu öne sürdüler. Bir beşinci çözüm her şeyi sayılara bağlayan Pythagoras'çıların çözümüydü. Usçu filozof Elea'lı Zenon, usçu Parmenides'in değişmez tek varlık kavrayışından çıkardığı savları sağlamlaştırmak için kanıtlar öne sürerek diyalektiğin kurucusu oldu. Zenon'un eleştirisi özellikle şeylerin çokluğunu benimseyen Pythagoras'çılara yönelmişti ve mantık oyunlarına dayanarak saçmayla çürütme yöntemini kullanan bir eleştiriydi. Diyalektik düşünce karşıtları gözönünde tutan tartışmacı düşünce biçimi olarak, Zenon'unkinden daha verimli bir biçimde, İonia'lı Herakleitos'da ortaya çıkar. Herakleitos tartışmalı karşıtlığı evrenin en temel özelliği, değişmez özelliği olarak belirliyor, karşıtlığın değişmezliğini göstermeye çalışıyordu. "Varız ve yokuz" diyen Herakleitos'a göre evrende sürekli bir savaş ya da bir karşıtlar çekişmesi vardır, evreni ayakta tutan da bu çekişmedir. Onun "Her şey kavgayla yaratılmıştır" görüşü sonsuz karmaşayı bildiren bir görüş değil uyumu açıklayan bir görüştür. Herakleitos'da diyaletik bir biçimde uyumsuzluk uyumla dengeleniyordu. "Uyum karşıtlarla doğar" ya da "Karşıtlar birbirleriyle uyuşurlar". Böylece daha o zamanlar doğal diyalektikle mantıksal diyalektik apayrı görünümler ortaya koyuyordu. Bir tartışma, bir gösterme ve çürütme sanatı olarak kurulan diyalektik, mantığı çıkar uğruna kullanan sofistlerde ve Sokrates'çi okullarda bir inandırma sanatı olup çıktı. Sofistler Yunanistan'da siyasete atılmak isteyen zengin çocuklarının tüccarlaşmış öğretmenleriydiler. Her konudan anlamakla belirgin filozofluklarının temelinde "mutlak doğru yoktur" ilkesi yatıyordu. Ünlü sofist Protagoras "İnsan her şeyin ölçüsüdür" derken, bireye doğru görünen doğrudur, doğrunun başka ölçütü olamaz demek istiyordu. Bu da işine geldiği gibi konuşma ilkesini getiriyordu zorunlu olarak. Sofistler felsefeye karşı filozofluklarıyla diyalektiği doğruya ulaşma yolunda tartışma sanatı değil de ne yapıp yapıp haklı görünme sanatı durumuna getirdiler. Bundan sonra felsefe tarihi boyunca sofist sözü hep olumsuz an-

lamda kullanıldı. Paul Foulquié şöyle der: "Sofist, amaçlarına ulaşmak için, ancak görünüşte değer taşıyan ve sofistlik denilen aldatıcı kanıtlara dizgeli bir biçimde başvuran kişidir. Buna göre sofistlik doğruya ilgisiz kalan, kullananın çıkarlarına hizmet eden, savı da karşısavı da kanıtlamaya hazır olan bir diyalektiktir." Sofistler arasında sayılsa da diyalektiği olumlu yönde kullanan Sokrates tartışmada her şeyden önce kavram açıklamasına önem veriyor, tanıtlamalara yöneliyor, tanımlamalara yükselmeye çalışıyordu. Bütün bunlar için karşısındakinin düşüncesini zorluyordu. Sokrates'in amacı göstermek değil buldurmaktı ya da doğurtmaktı. Böylece Sokrates doğrunun araştırılmasında en genel biçimiyle tümevarım yöntemini kullanıyordu. Sokrates'in izinden yürümeye özen göstermiş olan Platon için diyalektik bütün bir düşünce yöntemine karşılıktı. Platon'da diyalektiğin iki ayrı yüzü vardı: birincisi Sokrates'çi tartışma, ikincisi gizemci ve çileci temele dayalı metafizik yükseliş. Konunun metafizik yanına gelince, bu da tümüyle İdea'lar öğretisiyle ilgilidir. Platon duyulur dünyayla düşünülür dünyayı kesin olarak birbirinden ayırıyor, düşünülür dünyayı değişmez olan asıl gerçekliklerin, İdea'ların alanı olarak belirlerken duyulur dünyayı değişen şeylerle ilgili gölgeler dünyası olarak görüyordu. Ruhgöçüne inanan Platon için bilgi düşünülür dünyada elde ediliyor, bu dünyada ya da duyulur dünyada anımsama yoluyla yeniden ortaya çıkarılıyordu. Buna göre bilmek anımsamak anlamına geliyordu. Diyalektik, Platon'da zihni İdea'lara yöneltme ya da yükseltme yöntemini belirler. Aristoteles'de diyalektik özenle ikiye ayrılmış olan tüm bilgi alanının ikinci bölümünü karşılar. Aristoteles'çi diyalektik olası öncüllerden yola çıkarak ortaya konulan usavurmalarla ilgilidir. Kesin bilgilerin, dolayısıyla birinci derecede önemli bilgilerin alanıysa bir gösterme bilimi olan ayrıştırmanın alanıdır. Böylece diyalektik Aristoteles'de ikincil bir anlam kazanır. Diyalektik kavramına Aristoteles'den sonraki eskiçağ düşünürleri büyük bir yenilik getirmediler. Ortaçağ düşünürlerinin de bu konuda çok yeni şeyler ortaya koyduğu söylenemez. Descartes diyalektikten hemen hiç sözetmedi, ettiğinde de onu kafa bozucu bir düşünce olarak belirledi, insanı gerçeklerden uzaklaştıran bir düşünce biçimi olarak gördü. Aynı horlayıcı tutuma Kant'ta da raslarız. Kant tüm *Eleştiri*'lerinde diyalektiği ayrıştırmalı düşünceye karşıt olarak ortaya koydu. Onda doğrular mantığına karşıt olan bir görünüşler mantığı vardı, bu mantık yanılmalı usavurmaları içeriyordu. Bir görünüşler mantığı olarak diyalektiğin görevi zihinde görünüşle gerçeğin birbirine karışmasını önlemekti. Hegel diyalektiğe yepyeni bir anlam kazandırmıştır. Hegel diyalektiğinde Herakleitos'un karşıtlar düzeninden bir şeyler var

gibidir. Hegel'de diyalektik, gerçekliğin temel anlamını ortaya koyar. Fikir'in üçlü gelişimini anlatır, sav ya da olumlama, karşısav ya da olumsuzlama, bileşim ya da olumsuzlamanın olumsuzlanması evrelerinden geçerek gelişimini duyurur. Kant, Wolff'e yönelttiği eleştiride, mantıksal çelişkiyle gerçeklik çelişkisini kesin olarak birbirinden ayırma gereğini duyurmuştu. Hegel de bunları ayırır ama onların temeli aynı olan iki ayrı olgu olarak değerlendirir. Hegel'de ussal olanla gerçek olan özdeştir. Hegel de Herakleitos gibi doğayı karşıt güçlerin çekişme ve uyuşma alanı olarak görür. Hemen hemen Herakleitos gibi o da kavgasızlığı dünyanın yıkımı gibi anlar. Hegel'e göre özdeşlik ölümün, çelişki canlılığın belirtisidir. Diyalektik bir süreci yani sav, karşısav, bileşim olmak üzere birbiri ardına gelen üç ayrı evreyi içeren süreci yeni bir diyalektik süreç izleyecektir. İki karşıt önermenin yoksanmadan aşılmasına dayanan bileşim sav olarak kendi karşısavını oluşturmaya yönelir ve bu böylece sürer. Marx'çı diyalektik, Marx'ın ve Engels'in yaptıkları benzetmeye göre, tepesi üstü duran Hegel diyalektiğinin ayakları yere bastırılmış biçimidir. Buna göre sav, karşısav, bileşim ilişkisi Marx'çı diyalektiğin de temeli olur. Marx şöyle der: "Diyalektik devinimi kuran şey çelişkili iki yanın bir arada bulunmasıdır, onların yeni bir kategoride çatışması ve kaynaşmasıdır." Marx'çı düşünceye göre dünyayı fikirler yönetmez, fikirler ancak iktisadi koşullara bağlı olarak gerçekleşirler. Düşüncenin temelinde madde vardır, diyalektik ilişki maddede gerçekleşir. Marx'çılık bununla birlikte belirlenimci, en azından katı belirlenimci bakıştan uzaktır. İnsan dünyasında birbirini etkileyen iki ayrı alan, üstyapı ve altyapı alanları belirir. Dünya yalnızca maddesel gelişimin fikri gelişimi belirlediği bir dünya değildir. Altyapı üstyapı için tam anlamında belirleyici olsa da düşüncenin kurulu düzeni değiştirmekte, yaşamı dönüştürmekte etkili olduğu yani üstyapının altyapıyı etkilediği de kesindir. Düşüncenin diyalektiği madde dünyasındaki diyalektiğin bir yansısından başka bir şey değildir. Burada şeyleri düşüncenin yansısı sayan Hegel felsefesiyle tam bir karşıtlık sözkonusudur. Marx'çı diyalektiğe göre maddedeki oluşum tam anlamında bir yenilik kaynağıdır. Oluşumun bazı anlarında bir sıçrama ya da bir devrim kendini gösterir, böylece bir nitelik değişimi ortaya çıkar. Niceliksel artışın niteliksel değişimi getirmesidir bu. *Diyalektik maddecilik* evreni diyalektik süreçler boyunca gelişmekte olan devingen maddenin oluşturduğu bir bütün olarak gören ve bütünün sürekli yükselen bir evrim içinde niceliksel süreçler sonunda niteliksel süreçleri yarattığını savunan öğretidir. Diyalektik maddecilik Marx'çı bilgi kuramında temel görüşü oluşturur. Bununla ilgili ilk açıklama

Marx'la Engels'in 1848'de yayımladıkları *Komünist parti bildirisi*'nde yer almıştır. Bildirinin çıkış noktasını şu görüş oluşturur: "Günümüze kadar toplumların tarihi sınıf savaşımı tarihinden başka bir şey değildir." Eskiçağ'da kölelerin efendilerle, çağımızda işçi sınıfının burjuva sınıfıyla savaşımı bu anlamda değerlendirilmelidir. Bu savaşımlarla gelişen insan yaşamı hem bireysel açıdan hem toplumsal açıdan tümüyle maddi ya da iktisadi koşullara bağlıdır. Zaten Marx'çı bakış açısına göre madde tek gerçekliktir, bu tek gerçekliğin gelişimi insanlık tarihinin gelişimine temel olmakla bu gelişimi açıklayacak tek kaynaktır. Tarihin incelenmesi bu açıdan Marx felsefesi için ayrı bir önem taşır. Marx'çı bakış açısına göre üretim ilişkileri tüm insan yaşamının değişik süreçlerini açıklamakta temel belirleyici veriyi oluşturur. Toplumsal yaşam da, özel olarak kültür yaşamı da üretim ilişkileriyle koşullanmıştır. Bu yönde insan düşüncesiyle onun tek kaynağı olan maddi yaşam koşulları arasında sürekli bir etkileşim sözkonusudur. Somutun alanından kaynaklanan düşünce gene somutun alanını dönüştürmekte bir araç özelliği göstermektedir. Maddi yaşam ya da iktisadi yaşam Hegel'de olduğu gibi üç evreli diyalektik süreçler boyunca dönüşümlere uğrar. Burada klasik anlamda bir doğa belirlenimciliğinin sözkonusu olmadığı kesindir. Böyle bir şey sözkonusu olsaydı insanın doğada tam anlamında edilgin bir durumda olması gerekirdi. Oysa Marx'çı anlayışta insan dünyayı değiştirmekle yükümlüdür, bu insan tarihin yarattığı ya da tarihle yaratılan insan olduğu kadar tarihi de yaratan insandır. Sav, karşısav ve bileşim evrelerinden oluşan diyalektik gelişme Marx'çı felsefede zorunlu yaratıcı maddesel etkinliğin özünü oluşturur. Marx'çı maddecilik anlayışının tarihsel yönüyle diyalektik yönü kesinlikle bir etkinliğin iki ayrı görünümüdür, birbirinden ayrı ya da birbirine aykırı şeyler değildir. (Bk. BİLİM, FELSEFE, MADDECİLİK, YÖNTEM)

DİZGE (lat. *systema*; fr. *système*; alın. *System*; ing. *system*). Mantıksal ya da organik bir bütün oluşturacak biçimde bir araya gelmiş olan ögeler toplamı. Dizge her yerde açıklığın ve tutarlılığın belirtisidir. Her düşünce yetkin anlatımına dizgede kavuşur. Bir başka deyişle, gerçekte her düşünce açıklık ve tutarlılık adına bir dizge içinde ortaya konulmalıdır, buna göre onda tüm ögelerin birbirlerini açıklayacak biçimde bir bütün oluşturması gerekir. Örtülü anlamda dizge fikri felsefede oldukça eskidir, neredeyse felsefe tarihi kadar eskidir ve her şeyden önce uyumlu bütünlüğe ulaşma kaygısını ortaya koyar. Gene de oldukça parçalı görüşler ileri sürmüş olan en eski filozofların dizgeci bir tutum içinde olduklarını söylemek güçtür. Dizgesel yaklaşım ilk belirtisini felsefe tarihinin ilk iki

büyük filozofunda, Platon ve Aristoteles'de göstermiştir. Platon'un ve Aristoteles'in felsefeleri, dizgesel bir bütünlükte sunulmamış olmakla birlikte ele aldıkları konular açısından açık ve tutarlı bir bütün oluştururlar. Her ikisinde de sorunların dağınık işlenişi ya da birbiriyle karışmış görünümü onların bütünü içinde belli bir düzende kavranılmasını engellemez. Andronikos, M.S. I. yüzyılda, Aristoteles'den kalma parşömenleri konularına göre düzene koyarken onlara dizgesel bir bütünlük kazandırmıştır. Felsefede dizgecilik etkin olarak ancak XVII. yüzyılın ilk büyük felsefeleriyle gelişmiş, XIX. yüzyıl başlarında Hegel'de doruk noktasına ulaşmıştır. Hegel'in dizgeciliği deyim yerindeyse eksiksiz bir dizgeciliktir. Her sorunu kapalı bir dizge anlayışı içinde açıklamaya yönelen Hegel kendinden sonrakilere felsefe adına yapılacak iş bırakmamış gibidir. Daha sonra Kierkegaard Hegel'in çok büyük bir profesör olduğunu söyleyerek Hegel dizgeciliğine yüklenecektir. Kierkagaard'a göre Hegel her şeyi açıklamak isterken büyük bir yanlışa düşmüştür. Hegel'den sonra Marx'çılar da dizge fikrine karşı çıktılar. Onlara göre durmadan değişen bir dünyada en köklü açıklamalar bile geçici olabilirdi. Varoluşçular da dizgecilikten yana olmadılar. Onlar uçsuz bucaksız bir kayganlıklar dünyasında kesin açıklamaların geçersiz olacağına inanıyorlardı. Ne olursa olsun, felsefe adına yaraşır her felsefe belli bir dizgesel tutarlılığa sahip oluşuyla genel düşünceden ayrılacaktır. Dizgedışı görüşler ortaya koymuş olan kişiler filozoftan çok düşünür diye nitelendirilmelidirler. (Bk. DÜŞÜNCE, FELSEFE, FİLOZOF)

DOGMA (fr. *dogme*; alm. *Dogma*; ing. *dogma*). Bir felsefe okulunca benimsenmiş temel görüş. Tartışılmadan benimsenmiş görüş. Tartışmadışı tutulan inanç ögesi. Bir topluluğun tartışmadan benimsediği öğreti. Ortaçağ Avrupa'sında kilisenin koyduğu ve bir zorunluluk olarak kişilere benimsettiği öğreti. Dogma her şeyden önce kanıtsız oluşuyla ve usun yolgöstericiliğinde mutlak doğruya ulaşma savında oluşuyla gerçek anlamda felsefi düşünceden ayrılır. Dogma yalnız din alanında değil felsefe, sanat, siyaset alanlarında da geçerli olabilir. Ne olursa olsun, dogmacı düşünce felsefi düşünceyle açık biçimde tersleşir. Dogma daha çok benimsemeyle, felsefi düşünce arayışla belirgindir. Felsefi düşüncenin donduğu ya da kalıplaştığı yerde dogma başlar. Dogma insanı gerçeklikten uzaklaştırırken ona esenlik ve dinginlik verir. Dogmaları olan insan gerçeği bir daha yitirmemecesine bulmuş olmanın erinci içindedir. Dogma, dogmacıya göre, doğrunun kendisidir, ayrıca doğru yaşamı güvence altına alır. Dogma bir formüldür, tartışmayla ortaya konulmuş bile olsa tartışmayı gerektirmez ya da tartışmadan kaçar.

Dogmayla ilgili tartışma dogmayı kökten ele almadıkça geçersizdir. Dogma bir önyargıdır ya da bir önyargılar yumağıdır. Dogmayı öğretiden ayıran öğretinin her zaman tartışılabilir, gerektiğinde değiştirilebilir oluşudur. (Bk. KURAM, ÖĞRETİ)

DOGMACILIK (fr. *dogmatisme*; alm. *Dogmatismus*; ing. *dogmatism*). Kuşkuculuğa yer bırakmayacak biçimde bazı doğruların varlığını öne sürme tutumu. Her dogmacı düşünce zihnin mutlak gerçekliği sezebilecek güçte olduğunu ileri sürerek eleştirici ve kuşkucu bakışlarla tersleşir. Kant'a göre "metafiziğin dogmacılığı, salt usun eleştirisi olmaksızın ilerleyebilme önyargısıdır." Dogmacılık Alain'e göre "bildiren bir çılgınlık gibidir". Felsefede dogmacılıktan yani her türlü öncesel kesinlikten kaçınmak ya da her türlü kesinliği kuşkuyla tartışmak gerekir. Felsefi düşünce eleştirili düşüncedir. Dogmacılığın kolayca hoşgörüsüzlüğe açıldığı görülür. (Bk. KUŞKUCULUK)

DOĞA (lat. *natura*; fr. *nature*; alm. *Natur*; ing. *nature*). Maddesel dünya. Fiziksel evrenin bütünü. Bir cinsin, bir türün, bir bireyin temel özellikleri. Bilimsel anlamda doğa maddesel varlığın ya da evrenin bütününü içerir. Metafizik anlamda doğa organik bütünlük demektir. Bütünsel açıdan da metafizik açıdan da doğa şaşmaz bir yapıya ve işleyişe sahip bir bütünlük olarak görünür. Belirlenimci görüşler bu şaşmaz yapı ve işleyiş fikrine dayanır. Aristoteles "Doğa hiçbir şeyi nedensiz yapmaz" diye düşünüyordu. Lamarck'a göre doğanın etkinliği birdenbire gerçekleşen bir etkinlik değildir. "Doğa yaptığı hiçbir şeyi birden yapmaz." Lamarck doğayla ilgili olarak şöyle der: "Doğanın bizim kendisinde hayran olduğumuz şeyleri varetmek için kendisine gerekli olan araçlara ve yetilere sahip olduğunu kanıtlayabileceğimi umuyorum." Buna göre doğayı başlıbaşına bir bütünlük olarak kavramak olasıdır. Metafizikçiler çok zaman doğayı bir doğaüstü kavramıyla birlikte düşünmüşlerdir. Skolastikler gibi Spinoza da *natura naturans*'ı yani yaratıcı Tanrı'yı *natura naturata*'dan yani yaratılmış şeylerden ayırır. Maddeci düşünürler doğaüstünü yok sayarlar. Örneğin Epikuros'a göre madde dünyasının dışında bir başka dünya yoktur. Stoa'cılar da aynı biçimde düşünürler ve Tanrı'yı maddesel varlığın içine yerleştirerek tam anlamında heptanrıcı bir doğa açıklaması getirirler. Dinci filozoflara, örneğin Pascal'e göre insan tam güçlü bir varlığın yani Tanrı'nın yarattığı bir dünyada tam güçlü olmayan bir varlıktır. Pascal şöyle der: "İnsan doğada nedir? Sonsuzun karşısında bir hiç, hiçin karşısında bir sonsuz, hiçin ve sonsuzun arasında bir orta yer." Duygucular bu doğaüstü ve doğa ayrımı çerçevesinde doğayı tanrısallıkla insan arasında bir aracı sayarlar.

Onlara göre doğa tanrısallığı açınlayan şeydir. Böylece duygucu eğilim doğayı tanrısal güzelliklerle donanmış bir bütün olarak görür. Buna göre sanat yapmak doğadaki güzellikleri görmek ve göstermek anlamına gelecektir. Bu da elbet dehaların işi olacaktır. Bu eğilim bize duygucu doğalcılığın yolunu açar. Gerçekçiler bu doğalcı görüşe karşı çıkacaklardır. "Sanatın görevi doğayı kopya etmek değil doğayı açıklamaktır" görüşünü benimseyen Balzac "Doğadaki doğru edebiyattaki doğru olmayacaktır" der. Aristoteles "Doğayı gözlemlemek her zaman güzeldir" diye düşünüyordu. Rousseau doğal olanı insan için en güçlü dayanak olarak değerlendirdi. Buna göre doğada olmak mutlu olmak için yeterlidir, mutsuzluk doğadan uzaklaşmayla başlar. Doğal durumdaki insan mutluydu. "Doğa hiçbir zaman bizi aldatmaz, onu aldatan her zaman biziz" der Rousseau. Doğaya duygucu gözle bakmadığımız zaman doğa bize yalnızca bir yarar ortamı olarak görünecektir. Rousseau'dan bir yüzyıl kadar önce Bacon doğaya egemen olmak için ona başeğmek gerektiğini bildiriyordu. Doğaya başeğmek elbette onu iyice öğrenmek anlamındadır. Bacon'dan sonra gelişen olumcu düşüncenin yandaşları, Bacon'ın izinde, doğayı öğrenilmesi ve egemen olunması gereken bir güç saydılar. Buna göre bize düşen her şeyden önce doğanın yasalarını ortaya çıkarmaktır. Böylece yüzyıllar boyu Aristoteles'in tüm doğal oluşumları doğanın kendindeki güçlere bağlayan doğa kavrayışından ve bu kavrayışın dinci izleyicilerinden olan skolastiklerin Tanrı yaratısı doğa anlayışından sonra tam anlamında bir fiziksel doğa kavrayışına ulaşılmış oldu. Bilimin konusu olan bu fiziksel doğa kavrayışı Rönesans'dan bugüne çok gelişti ama özünde büyük bir değişikliğe uğramadı. Özellikle Newton'dan sonra bu anlamda görüşler daha belirginleşti. Kant doğayı Newton'ın kavrayışıyla özdeşleştirdi. (Bk. BELİRLENİMCİLİK, EVREN, FİZİK)

DOĞACILIK (fr. *naturisme*; alm. *Naturismus*; ing. *naturism*). Doğayı kutsama ve yüceltme eğilimi. Dinlerin kökenini fiziksel dünyadaki ay, güneş, ateş, fırtına gibi çarpıcı nesnelerin kişileştirilmesine ve yüceltilmesine bağlayan tarih görüşü. Toplumsal kurumlarda ve yaşam biçimlerinde doğaya dönüşü öneren öğreti. (Bk. DOĞA)

DOĞAÇLAMA (fr. *improvisation*; alm. *Improvisation*; ing. *improvisation*). Ön hazırlık yapmadan yaratma. Yaratmayla yorumlamanın aynı anda olması. Bir sanat yapıtını ön hazırlık olmadan gerçekleştirme. Sanatta yazılı metnin pek kullanılmadığı eski zamanlarda doğaçlama bir zorunluluktu ve başlıbaşına olmasa bile belli bir ölçüde yaratmanın koşullarını belirliyordu. Gerçekte doğaçlama başka müzik

olmak üzere tüm yorum sanatlarında belli bir ölçüde geçerlidir: ana metinden herhangi bir uzaklaşma ya da ona eklenen herhangi bir süsleme doğaçlamayı getirecektir. Avrupa toplumları dışındaki toplumlar, özellikle Ortadoğu, Uzakdoğu ve Kuzey Afrika müzikte doğaçlamaya büyük bir yer verdiler. Ortaçağ avrupa müziğinde gregorius şarkılarında doğaçlama büyük bir rol oynamıştır. Daha sonra yüzyıllar içinde değişik biçimler alan bu yöntem çağımızda daha çok caz alanında geçerlidir. Müzikte etkin yöntem uygulayan müzik eğitimcileri de doğaçlamaya önem vermektedirler.

DOĞAL (fr. *naturel*; alm. *natürlich*; ing. *natural*). Doğayla ilgili olan. Doğaya aykırı olmayan. Yapay olana karşıt olarak yalnızca doğadan gelen. Kendi doğasına uygun olan. *Doğal durum*, insanlığın uygarlaşmadan önceki durumu. XVII. ve XVIII. yüzyıl filozofları insanın doğal durumunda hangi koşullar altında yaşadığını büyük ölçüde konu ettiler. Bu merak elbette hızla uygarlaşmakta ya da basitçe sanayileşmekte olan insanın gittikçe karmaşıklaşan yaşam düzenindeki sorunlarından kaynaklanıyordu. Hobbes doğal durumdaki insanın yırtıcı özelliklerinden sözetti. Ona göre doğal durumda insan insanın kurduydu (*homo homini lupus*). Filozofa göre insan uygarlaşarak yasa düzenine geçmiş, bu düzende bencilliklerini dengelemeyi bilmiştir. Buna karşılık Jean-Jacques Rousseau doğal durumda insanın mutlu olduğunu, mutsuzluğun uygarlaşmaya başladığını, mülkiyetin gelişmesiyle koyulduğunu bildirdi. Filozofa göre en uygun yaşam doğal yaşamdı, eğitim de doğanın bağrında gerçekleştirilmeliydi. Öte yandan toplumda doğal yaşamdakine benzer bir mutluluk ancak "toplumsal sözleşme"yle gerçekleştirilebilirdi. Doğal durumdaki birey, henüz toplumsallaşmamış birey, kendi gücünü hiçbir toplumsal engelle karşılaşmadan kendisi için kullanıyordu. Toplumsal sözleşmenin getirdiği yasa düzeninde insan kendisini sıkan engelleri doğal durumda olduğu gibi etkisiz kılabilecektir. "Doğal durum" kavramı genel görünümü içinde ve tarihsel zorunluluklar çerçevesinde tümüyle kurama dayalı bir kavramdır. Rousseau, *İnsanlar arasında eşitsizliğin kökeni ve temelleri üzerine söylev*'in önsözünde doğal durumu "artık varolmayan, belki de hiç varolmamış, olasılıkla hiç varolmayacak, bununla birlikte şimdiki durumumuzu iyi yargılayabilmek için doğru kavramlara ulaşmış olmak açısından gene de zorunlu bir durum" olarak tanımlar. Bu konuda Guy Palayret şöyle der: "Bu nokta çok önemlidir, çünkü Rousseau da doğa kavramının duyulur deneyin alanından gelmediğini, onun düşüncenin bir kurgusu olduğunu gösterir." Bu kurgu içinde parçalanmamış yaşam ya da bütünlüklü yaşam fikri geliştirilebilir:

ilkel insan bir işsizdir, bir başıboştur, çalışmanın ne olduğunu bilmez, bu bakımdan doğayla içli dışlı da değildir. İşsizlik doğayla insan arasında yumuşak bir yastık gibidir. Gene de doğal durumda yaşam kolay olmalıdır: "Isparta yasaları yurttaşların çocuklarını nasıl açık açık karşısına alıyorsa, doğa da çocukları açık açık karşısına alır; bedeni sağlam olanları güçlendirir, öbürlerini yokeder" (J.-J. Rousseau) *Doğal ışık*, Descartes'da ve Descartes'çı filozoflarda, özellikle Leibniz'de zihne kendini açan doğruların bütünüdür. Bu anlamda doğal ışıl usla, bir ölçüde de zekayla özdeşleşir, başkalarından ya da dış dünyadan edinilmiş olanla karşıtlaşır, tanrısal bir anlam kazanır. Descartes şöyle der: "Tanrı'nın bize verdiği, bizim de doğal ışık diye adlandırdığımız tanıma yetisi algıladığı şeyde yani açık ve seçik olarak tanıdığı şeyde doğru olmayan hiçbir şeyi algılamaz." (Bk. SÖZLEŞME)

DOĞALCILIK (Fr. *naturalism*; alın. *Naturalismus*; ing. *naturalism*). Doğanın dışında hiçbir şeyin varolmadığını ileri süren, buna göre her şeyi deneyine ulaştığımız doğal olaylar zincirine indirgeyen öğreti. Doğayı yüceltme eğilimi. Sanatta gerçekliği nesnellik adına olduğu gibi yansıtma anlayışı. Doğalcı öğreti, doğaüstü herhangi bir varlığın ya da varlık alanının bulunmadığını bildirir. Bu öğretiye göre doğa kendi kendine vardır ve içkin bir ilkeye göre vardır. Doğalcı anlayışların başında evrimci filozof Spencer'in anlayışı gelir. Bu anlayışa göre her şey içkin bir doğal ya da maddesel ilkeye göre vardır, tüm varlığın, tüm oluşumun temelinde bu ilke bulunur. Tanrısal yaratma fikrine kökten aykırı düşen bu anlayış bir ölçüde heptanrıcı kavrayışa bağlanabilir. Nitekim Spinoza'nın heptanrıcılığı da bir tür doğalcı görüşle ortaya konulmuştur. Gene de tanrısallığın varsanması ya da yoksanması yönünden doğalcılıkla heptanrıcılık arasında kesin bir ayrılık vardır. Dinbilim açısından doğalcılık insanın özünden iyi ya da doğası gereği iyi olduğu görüşünü benimser ve tanrı kayrası fikrine karşı çıkar. Elbette bu anlamda doğalcılık bir sapkınlık olarak değerlendirilmiştir. Buna koşut olarak doğalcı bakış ahlak alanını biyolojik yaşamın bir uzantısı sayar. Buna göre gereksinmeler ve içgüdüler ahlaki bir belirleyicilik kazanırlar, ahlak kuralları organik yaşamın gerekleriyle belirlenir, hatta davranış kurallarını insan yaşamının özelliklerinden giderek temellendirme eğilimi doğar. Estetikte doğalcılık doğaüstünü yoksamak gibi bir tutuma yönelmeksizin doğayı ya da tüm gerçekleri tam tamına olduğu gibi, yani tüm ayrıntılarıyla, hatta tüm kabasaba yanlarıyla anlatmayı öngörür. Böyle bir anlayış her yönüyle öykünmeci bir anlayıştır, her şeyi olduğu gibi, hiç bozmadan resmetme, bir şey katmadan ve bir şey çıkarmadan, özel

bir yorum getirmeden anlatma anlayışıdır. Genel olarak gerçekçi anlayışa yakın duran hatta onunla özdeşleşir gibi olan ya da onun katıkuralcı bir yorumu gibi beliren doğalcılık varolanı bozmama ve ona özel bir yorum getirmeme titizliğiyle gerçekçilikten ayrılır, bir anlamda kaba gerçekçilik olur. Doğalcılık XIX. yüzyıl Avrupa'sında edebiyat alanında Flaubert, Zola, Goncourt kardeşler, Daudet, Maupassant gibi fransız yazarlarının kaleminde en yetkin anlatımını kazandı. Claude Bernard'ın ve Taine'in etkisi altında kalmış olan Zola, doğalcılığı bilimsel düzeyde temellendirmeye çalıştı, bunun için insan ilgili gerçeklerin araştırılmasına deneysel yöntemi uygulama önerisinde bulundu. Bütün doğalcı yazarlar doğalcı tutumu en etkili gerçekçilik olarak belirlemiş, bu tutumları içinde yaşamı tüm girdisi çıktısıyla araştırmaya yönelmişlerdir. Başta Flaubert olmak üzere doğalcı yazarların tümünde yaşamın ayrıntılı ya da bütünsel bilgisine, şaşmaz bilgisine ulaşma dileği ağır basar. Bu elbette iyiden iyiye karmaşıklaşmış ve hızla gelişmekte olan XIX. yüzyıl avrupa toplumunda bir özentiden çok gerçekliklerin uzağına düşmeme titizliğini yansıtır. Doğalcı yazarların başlıca ilkesi, yaşamı her yönüyle doğru yansıtabilmek için onu tüm etkinlikleri içinde doğru olarak kavrayabilmektir. Demek ki doğalcı tutum her şeyden önce toplumsal nitelikli bir deneysel bilgiler toplamına ulaşmış olmayı zorunlu kılar. Doğalcılığın eleştirisi belki de tarihöncesi insanının doğalcı tutumu çok aşan yorumlamacı gerçekçiliğiyle ve Aristoteles'de ilk köklü anlatımını bulan doğada sanat yoktur ilkesiyle başlar. Gerçek anlamında gerçekçi tutum doğaya bir insan yorumu getirmek olduğuna göre, doğalcılık gerçekçiliğin gerçekçi olmak adına sanatsallıktan uzaklaşmış biçimi olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Öte yandan, kendini gerçekçi çizgide ortaya koyan ve dünyayı olduğu gibi yansıtmayı amaçlayan doğalcılığın yanında bir de duygucu doğalcılıktan sözetmek doğru olur. Duygucular, çok zaman dinsel bir kavrayış içinde, doğaya aşırı bir bağlılıkla, sanatı doğa öykünmeciliği olarak görürler. Onlara göre Tanrı'nın yarattığı güzelliklerle dolu doğada sanat yapmak bu güzellikleri kağıda ya da tuvale aktarmaktan başka bir anlam taşımaz. / Winckelmann: "Sanat bir kopyanın doğanın kendisinden daha çekici olduğunu gösterir." / Sainte-Beuve: "Sanatın, doğanın ve ahlakın bir bütün oluşturduğu ve birbirine karıştığı nokta yüksek bir noktadır." / Schiller: "Dehayla doğa ölümsüz bir antlaşma yaptılar: doğanın öngördüğünü deha kesin olarak gerçekleştirir." (Bk. GERÇEKLİK)

DOĞAÖTESİ. Bk. METAFİZİK.

DOĞRU (lat. *veritas*; fr. *vérité*; alm. *Wahrheit*; ing. *truth*). Gerçekliğe uygun olan bilgi. Nesnesine uygun düşünce. Doğru, gerçekliğin bilinçteki yansısıdır ya da bilinçteki görünümüdür. Doğrunun ortaya konulması bir şeyin nasıl olduğunun gösterilmesidir ya da basitçe olanın onaylanmasıdır. Ülkücü felsefelerde doğrunun nesnesi zihindedir. Buna göre bir doğruyu ortaya koymak, zihinde varolan bir fikri apaçık görmek demektir. Descartes apaçıklığı doğrunun ölçütü sayıyordu. Descartes'a göre bazı fikirler apaçık kavranılmaktadır, fikir adı yalnızca onlara yakışır, öyleyse "çok açık ve seçik olarak tanıdığımız her şey doğrudur"; doğruluk nesnelerden edindiğimiz fikrin apaçıklığıdır. Gerçekçi bakış düşünceyle nesnesi arasındaki uyarlılığı konu edinirken her zaman nesneyi zihnin dışında arayacaktır; gerçekçi bakışa göre nesne zihinde de olsa onun kaynağı somut gerçekliklerdir. Ülkücü düzeyde de gerçekçi düzeyde de, doğru, bilgimizin niteliğini, gerçeğe uyar oluş özelliğini ortaya koymaktadır, böylece zihnimizle gerçeklik arasındaki bir uyarlılığı göstermektedir. Doğru, her iki bakış açısına göre de ancak evrensel olabildiği ölçüde doğrudur. Marx şöyle der: "Doğru evrenseldir, doğru benim değildir, herkesindir." Öte yandan, doğru, çok zaman düşünüldüğünün tersine, son derece yalın ve basittir. Seneca "Doğrunun dili basittir" (*Veritatis simplex oratio est*) der. Descartes da "Zor şeylerin güzel olduğuna inanmak ölümlülerin ortak yanlışıdır" diyordu. Böylece doğruyu düşüncenin nesneyle uyarlılığı diye belirleyebiliriz. Doğru, skolastiklerin deyişiyle, *adaequatio rei et intellectus*'dur. Doğruların konu edildiği alan felsefenin alanıdır. Felsefe doğrularla ilgili araştırma alanı olarak yargılarımızın gerçeklikle bağlarını inceler, bu arada gerçekliğe uygun yargılar ortaya koymaya çalışır. Felsefenin doğruları ussal düzeyde öngörülmüş doğrulardır. Doğru bizi gerçekliğe bağlar, bu yüzden onun varlığı yaşam için büyük bir değer ortaya koyar. Belki de doğru bizim için en değerli şeydir. Aristoteles'in "Platon'u severim ama doğruları daha çok severim" (*Amicus Plato, sed magis amica veritas*) sözü bize doğruların her şeyden üstün olduğunu duyurur. / Montaigne: "Göreneklerin bozulmasının ilk belirtisi doğrunun dışa atılmasıdır." / Descartes: "Doğrunun bilgisine ulaşmamızı engelleyen tüm güçlükleri ve yanılgıları ortadan kaldırmaya çalışmak gerçek anlamda savaş vermektir." / La Rochefoucauld: "Doğrunun dünyaya sağladığı iyilik, görüntülerinin yaptığı kötülük kadar çok değildir." / John Keats: "Güzel Doğru'dur. Doğru da Güzel'dir - Bilinen tek şey budur dünyada - Bilinmesi gereken tek şey budur." / Nietzsche: "Kanılar doğrunun yalanlardan daha tehlikeli düşmanıdır." / H.D. Thoreau: "Aşk, para, ün yerine bana doğruyu ve-

rin." / Martin Luther: "Şarap güçlüdür, kral daha güçlüdür, kadınlar daha da güçlüdür, ama doğru hepsinden güçlüdür."/Henri Poincaré: "Doğruyu aramak için bağımsız olmak gerekir, tam anlamında bağımsız olmak gerekir. Buna karşılık eylemde bulunmak istiyorsak, güçlü olmak istiyorsak birleşmiş olmamız gerekir. Bu yüzden pekçok kişi doğru'dan korkuya kapılır, doğru'yu bir güçsüzlük nedeni olarak görür. Bununla birlikte doğru'dan korkmamak gerekir, çünkü doğru tek güzel şeydir." Ben burada doğru'nun sözünü ederken elbette her şeyden önce bilimsel doğru'dan sözetmek istiyorum, ama aynı zamanda ahlaki doğru'dan sözetmek istiyorum, adalet diye adlandırılan şey de bu ahlaki doğru'nun yüzlerinden biridir. Sözcükleri yanlış kullandığım, ortak hiçbir yanı olmayan iki nesneyi aynı ad altında topladığım düşünülebilir; kendini ortaya koyan bilimsel doğru'nun kendini sezdiren ahlaki doğru'ya hiçbir biçimde yakın olmadığı düşünülebilir.(..) Bununla birlikte onları birbirinden ayıramam, bunlardan birini sevenler öbürünü sevmekten geri kalmazlar. Bunlardan birini bulmak için de öbürünü bulmak için de insanın ruhunu tümüyle önyargıdan ve tutkudan kurtarması gerekir, mutlak içtenliğe ulaşması gerekir. Bu iki çeşit doğru bir kere bulundu mu bize aynı sevinci verecektir." (Bk. GERÇEK)

DOĞRUCULUK (lat. *veracitas*; fr. *véracité*; alm. *Wahrhaftigkeit*; ing. *veracity*). Doğruyu söyleyenin niteliği. doğruya bağlı olanın niteliği. Aldatıcı olmayanın niteliği. Özellikle Descartes felsefesinde bilgilerimizin doğruluğu için güvence olan Tanrı'nın niteliği. Tanrı'nın doğruculuğuna Descartes kuşkudan geçerek ulaşır. Duyularım beni aldatıyor, diye düşünür. Uykuda gördüklerim aldatıcıdır. Uyanıkken gördüklerim de varolmayabilir. Tanrı'nın beni aldatmakta olduğunu söyleyebilir miyim? Gerçek Tanrı aldatmaz. Beni ancak kötü bir ruh aldatabilirdi. Tanrı da böyle bir şey değildir. O tam güçlüdür. Aldatıcılık Tanrı kavramına ters düşer. Tanrı'nın iyiliği onu bizi aldatmaktan alıkoyacaktır. Şöyle der Descartes: "Dünyayı algıladığımızda, Tanrı'nın doğruculuğundan ötürü bir yanılsamayı değil de gerçek dünyayı algıladığımız sonucuna varıyoruz." (Bk. TANRI)

DOĞRULAMA (fr. *vérification*; alm. *Untersuchung*; ing. *verification*). Bir yargıda ya da kuramda doğruluğun saptanması. Bir yasanın doğruluğunu gözlem ya da deney yoluyla gösterme. Tümevarımla ortaya konulmuş bir bir yasanın gerçeğe uygun oluşunu belirleme. John-Stuart Mill'in de gösterdiği gibi, bilimsel bir araştırmada önce gözlem yapılır, sonra tek tek durumlardan genel bir sonuca ya da yasaya yükselinir, bu aynı zamanda varsayımın oluştu-

rulması demektir. Varsayımın doğruluğunun gösterilmesi doğrulamayı oluşturur. Ortaya koyulan varsayım tek bir durum için değil benzer bütün durumlar için geçerli olacaktır. Claude Bernard şöyle der: "Gerçek anlamda bilgin kaba olguları gözönünde tutmaz, açıklamaya ve yasaya yükselmek ister. O her zaman olguların nedenine bağlı olarak en olabilir görünen bir öncesel fikir'i ya da bir varsayımı ortaya koyar, sonra gözlemde ya da deneyde elde edilmiş öbür olgular aracılığıyla öncesel fikir'in değerini doğrulamaya ve denetlemeye yönelir." (Bk. DENEY, GÖZLEM, YASA)

DOĞURTMA (yun.*maieutike;* fr. *maieutique*.; alm. *Maieutik*; ing. *maieutics*). Bulduarak düşündürme yöntemi. Sokrates'in düzenli sorular sorarak doğruyu karşıdakine buldurma yöntemi. Doğurtma Sokrates'in uyguladığı tartışma yönteminin bir parçasıdır. Bu yöntemle Sokrates konuştuğu insanların tartışma sırasında bilgi ortaya koymalarını, doğurmalarını sağlar. Bu bir bakıma insanın zihninde taşıdığı ama var olduğunu bilmediği bilgiye ulaşmasıdır. Tartışmada önce karşısındakini açmazlara düşüren ve onu bilgisizliğine inandıran Sokrates sonra ona bilgiler buldurma yolunu tutar, böylece alayla başladığı eylemi doğurtmayla sürdürür. Fikirlerin doğurulması bir bakıma Platon'cu anlamda anınsamayla ilgilidir. Sokrates, Platon'un *Theaitetos*'unda ebe olan annesi gibi kendisinin de doğurtma sanatında usta olduğunu söyler: "Benim doğurtma sanatım onlarınkiyle (ebelerinkiyle) aynı genel özellikleri gösteriyor. Ayrılık şurada: benimki kadınları değil de erkekleri kurtarıyor, doğurtma eyleminde bedenleri değil de ruhları ele alıyor." (Bk. ALAY, YÖNTEM)

DOĞUŞTANCILIK (fr. *nativisme*; alm. *Nativismus*; ing. *nativism*). Bilgilerimizin doğuştan geldiğini öne süren öğreti. Zihinde deneyle elde edilen bilgilerden önce doğuştan gelen bilgilerin bulunduğunu ileri süren öğreti. Doğuştancılık klasik usçuluğun temelinde yer alır. Doğuştancılar, deneyci bakış açısına tam karşıt bir tutum içinde, dünyaya gelen bireyin zihnini bir *tabula rasa* olarak görmezler. Onlara göre zihin önsel yani *a priori* bir takım ilkelere ya da hatta fikirlere sahiptir, dolayısıyla bireyin bilgiye yönelmesi bu önsel hazineye yönelmesiyle olasıdır, bir başka deyişle birey bu verilmiş kaynağı kendinde tüm ayrıntılarıyla keşfederek bilgi dünyasını oluşturacaktır. Doğuştancılığın ilk büyük temellendiricisi olan Platon, Orpheus'çu-Pythagoras'çı inanç ögeleri çerçevesinde, ruhun sürekli bir göç durumunda olduğuna inanıyor, duyulur dünya'dan yani bu gölgeler dünyasından düşünülür dünya'ya yani gerçek gerçeklikler olan İdea'ların dünyasına göç eden ruhun orada bu gerçek nesneleri göz-

lemleyerek yetkinleştiğini, böylece yeniden bu dünyaya gelişte onların bilgilerini kendinde barındırdığını, dolayısıyla bu dünyada öğrenmenin ya da bilgi edinmenin "anımsamak"dan başka bir şey olamayacağını bildiriyor, böylece ülkücü anlayışın öncüsü oluyordu. Platon'dan sonra doğuştancı çizgiyi izleyenlerin başında Descartes gelir. Descartes bu öğretiyi yumuşatır ya da gerçekçi bir anlayışla dengeler. Descartes ancak temel fikirlerimizin doğuştan olduğunu, öbür fikirlerimizi ya imgelemimizin etkinliğiyle ya da doğrudan doğruya deney yoluyla elde ettiğimizi bildiriyordu; ancak doğuştan fikirler her zaman öbürleri üzerinde belirleyici bir güce sahipti. Descartes'dan çok önce Plotinos ve Aziz Augustinus bilgilerimizin kaynağı olarak Tanrı'yı gösterdiler. Aziz Augustinus buna göre yanılmanın sözkonusu olamayacağını, insan yaşamında kuşkuya yer olmadığını bildiriyordu. Kant doğuştancılığa daha değişik bir anlam vermiş, duyularımız ve anlığımızı *apriori* koşullarla donatmıştı. Çağdaş felsefi bakış açıları ussallığı ya da önselliği belirleyici görseler de onu belli bir deneycilikle dengeleme eğilimindedirler. Buna göre klasik doğuştancılığı eskimiş bir öğreti saymak yanlış olmaz. (Bk. USÇULUK)

DOLAYSIZ (lat. *immediatus*; fr. *immediat*; alm. *unmittelbar*; ing. *immediate*). Hiçbir aracıyı gerektirmeyen. Doğrudan doğruya olan. İki terim arasında hiçbir aracıya yer bırakmayan her ilişki dolaysızdır. Bilen özneyle bilinen nesne arasında aracı bulunmadığı zaman da dolaysız ilişki sözkonusu olacaktır. Bergson'da bilincin doğrudan doğruya verileri ya da bilincin dolaysız verileri, nesnel bilimsel verilere karşıt olarak iç deneyle elde edilen verilerdir.

DOSDOĞRU (lat. *exactus*; fr. *exact*; alm. *exakt*; ing. *exact*). Nesnesine uygun olan. Nesnesine tam olarak uyarlı olan. Gerçekliğe tam tamına uygun olan. Dosdoğru önermede ortaya konulan bilgi nesnesine tıpatıp uyarlı olan bilgidir. (Bk. TAMUYAR)

DOSTLUK (yun. *philıa*; lat. *amicitia*; fr. *amitié*; alm. *Freundschaft*; ing. *friendship*). İki kişi arasında duygu ve düşünce yakınlığı. Dostluk cinsellikle bağlantılı olmayışıyla aşktan ayrılır. Aşkta tutku, dostlukta anlayış geçerlidir. Dostluk genellikle aynı cinsten bireyler arasında geçerlidir. Karşıt cinsten bireylerin dostluğu aşka dönüşmeye eğilimlidir. Dostluğun temelinde elbet kafa ve yürek yakınlığı bulunacaktır. Gene de bu yakınlık dostluğu bütünüyle açıklamaya yetmez. Montaigne şöyle der: "Onu neden sevdiğimi söylemem için beni zorlasalar, sanırım ancak şu yanıtla ortaya konulabilir bu: çünkü o odur, ben de benim." Yakın akraba arasında en genel duygu yakınlığının dışında dostluğu andıran bir ya-

kınlık kurulamayacağı düşünülür. Kant şöyle der: "En yetkin biçiminde ele alındığında, dostluk, karşılıklı bir aşkla ve eşit saygıyla birbirine bağlanmış insanın birliğidir." Felsefe tarihinde dostluğu geniş çerçevede ilk olarak Aristoteles inceledi. Aristoteles dostluğun temeline "iyilik" kavramını yerleştirir. Dostlar birbirlerinin iyiliğini isterler. Bununla birlikte dostluk gibi görünen sevgiler vardır, bu tür sevgilerde iyilikten çok çıkarcılık sözkonusudur. Her sağlıklı sevgide iyilik bir zorunluluktur. Gerçek sevgi karşımızdakini kendimiz için değil de kendisi için sevdiğimizde gerçekleşir. Aristoteles üç tür dostluk belirler: yarar dostluğu, zevk dostluğu, yetkin dostluk. Aristoteles, "dostluk" kavramını "adalet" kavramına bağlar. Filozofa göre sevmek paylaşmayı bilmektir. Sevdiğimiz insanın haklarını elde etmesini isteriz. / Montaigne: "Aşk beni dinginleştirdi ve dostluğun yol açtığı kötülükten kurtardı." / Madelaine de Scudéry: "Kısa zamanda aşktan kine geçilebilir. Aşkten ilgisizliğe geçildiği de olur. Dostluktan aşka da geçilebilir. Ama aşktan dostluğa geçilmesini anlamak kolay değildir." / Marquise de Sevigné: "Büyük dostluk hiçbir zaman dingin değildir." / Hesiodos: "Dostunu kardeşinle eşit kılma." / Pythagoras: "Dostluk uyumlu bir eşitliktir." / Sokrates: "İnsan koyunlarım dostlarından daha çabuk sayar." / Aristoteles: "Çok dostu olmak dostu olmamaktır." / Plautus: "Dostları olmak zengin olmaktır." / Seneca: "Dostları yalnız forumda ve senatoda aramak doğru olmaz." / Erasmus: "Yeni dostlar edinirken eskileri unutma." / Francis Bacon: "Dostlar zaman hırsızlarıdır." / La Rochefoucauld: "Dostlara güvenmemek dostlarca aldatılmaktan daha utanç vericidir." (Bk. İYİ)

DOYUM (lat. *satisfactico*; fr. *satisfaction*; alın. *Befriedigung*, *Zufriedenheit*; ing. *satisfaction*, *fulfilment*). Esenlik duygusu içinde olmak. Yeterlilik ya da uyarlılık duygusuna ulaşmak. Her şeyin isteklerimize uygun olduğu duygusu bize doyum sağlar. Bir istek, bir eğilim, bir gereksinim karşılığını bulduğu zaman yani amacına ulaştığı zaman doyum ortaya çıkar. Doyuma ulaşmış kişi sahip olduğunun dışında bir şey istemez durumdadır. İstek başladığı anda denge bozulur ve doyum ortadan kalkar. Böylece doyum sevincin, dinginliğin, en genel anlamda mutluluğun etkin nedeni olur. Bir yanlışın, bir tutarsızlığın giderilmesi de bizi doyuma ulaştıracaktır. Belli koşulları yerine getirmekten ruhun gereksinimlerine karşılık vermeye kadar pekçok şey bize doyum sağlamaktadır. (Bk. MUTLULUK)

DÖNÜŞLÜLÜK (fr. *recurrence*; alın. *Rekurrenz*; ing. *recurrency*). Yinelenenin niteliği. Belli zamanlarda oluşanın niteliği. Kendi üstüne dönen bir sürecin özyapısı. Her dönüşlülük bize bir yinelenmeyi du-

yurur. Ruhbilimde dönüşlü imge, çok aydınlatılmış bir nesneden etkilenen gözün bu etkilenmeden sonra bir süre daha bu nesneyi görür gibi olmasıdır. (Bk. ÇEVRİMLİLİK)

DÖNÜŞÜM (lat. *transformatio*; fr. *transformation*; alm. *Umwandlung*, *Transformation*; ing. *transformation*). Bir durumdan başka bir duruma geçiş. Bir biçimden bir başka biçime geçiş. Bir durumdan daha üst ya da daha yetkin bir duruma geçiş. Dönüşüm değişimin yetkin bir çerçevede kavranılmasıdır. Buna göre değişimde kabaca bir durumun yerine bir başka durumun geçmesi sözkonusuyken (camın kırılması, suyun donması) dönüşümde her geçiş belli bir düzene göre gerçekleşir. Dönüşüm yetkin anlamına "evrim" fikrinde ulaşır. (Bk. DEĞİŞİM, EVRİM, GELİŞİM)

DÖNÜŞÜMCÜLÜK (fr. *transformisme*; alm. *Transformismus*; ing. *transformism*). Canlı türlerin jeolojik zamanlar boyunca bir biçimden bir başka biçime geçtiklerini savunan öğreti. Şeylerin ögelerinin devinimsiz olmadığını, sürekli olarak birbirine dönüştüğünü öne süren ve özellikle İonia'lı filozoflarda anlatımını bulan öğreti. Çağdaş anlamda dönüşümcülük Lamarc'ın ve Darwin'in öne sürdüleri *türlerin değişimi* fikriyle ilgilidir. Buna göre türler bizim sezemeyeceğimiz bir biçimde ya da yavaşlıkta sürekli olarak dönüşmektedir. Türlerin uğradığı değişimler yaşam koşullarının ya da ortam koşullarının değişimlerine bağlı olmalıdır. Canlı türlerin zaman içinde hiçbir değişikliğe uğramadığını bildiren oluşumsuzluk öğretisine karşıt olarak dönüşümcülük yandaşları canlı türlerin en ilkel süreçlerden başlayarak tam anlamında bir dönüşüm yasasına başeğmiş olduklarını benimserler. (Bk. EVRİM, EVRİMCİLİK)

DURUM (lat. *status*; fr. *état*; alm. *Zustand*; ing. *state*). Belli bir koşul içinde bulunan şeylerin özyapısı. *Bilinç durumu*, her türlü bilinçli ruhsal olgu (duyum, duygu, istem). *Üç durum yasası*, Auguste Comte'un insanlığı tarihi gelişimi içinde üç ayrı evreden geçmiş sayan öğretisi. Comte'a göre insanlık önce dinbilimsel dönemi yaşamış, sonra metafizik döneme geçmiş, son olarak da olumlu ya da olumcu döneme ulaşmıştır. buna göre olumlu durum insanlık tarihinin son durumudur. Auguste Comte şöyle der: "İnsan düşüncesi, doğası gereği, yaşadığı tüm yönlerde üç ayrı kuramsal durumdan geçmiştir; dinbilimsel durum, metafizik durum ve olumlu durum. Birincisi geçicidir, ikincisi geçiş durumudur, üçüncüsü kesindir. Bu temel yasa bugün benim gözümde insan üzerine ve toplum üzerine tüm araştırmaların çıkış noktası olacaktır. Dinbilimsel ve metafizik öğretiler henüz bazı etkinlikerini koruduklarına gö-

re, hiç değilse büyük bir etki gücü taşıdıklarına göre bu önemli devrimin bittiği söylenemez." (Bk. OLUMCULUK, TOPLUMBİLİM)

DUYARLILIK (lat. *sensibilitas*; fr. *sensibilité*; alın. *Sensibilität*; ing. *sensibility*). Düşünsel işlemlere karşıt olarak, zihnin duyum alınayla ilgili işlevi. Dış dünyadan ve iç dünyadan izlenimler alma yetisi. Duyarlılık sinir dizgesinin eksiksiz ve olgun olduğu koşullarda tam anlamında sözkonusu olabilir. Dışadönük duyarlılık dışarıdan gelen duyumları toplarken içedönük duyarlılık açlık ve susuzluk gibi içsel oluşumların sezgisini sağlar. Kant, *Salt usun eleştirisi*'nin *Aşkın estetik* bölümünde duyarlılığın koşullarını uzun uzun inceledi, duyarlılığın *a priori* niteliklerini göstermeye çalıştı. Kant duyarlılığı şöyle belirler: "Nesnelerin bizi etkileyişiyle onlardan sunumlar alma yeteneği duyarlılık diye adlandırılır. Nesneler bize duyarlılık aracılığıyla verilmiştir, duyarlılık tek başına bize izlenimler sağlar." Kant'da "duyarlılığın tüm *apriori* ilkelerinin bilimi" olan aşkın estetiğin konusu uzay ve zamandır. Kant'a göre zaman dışsal olarak algılanamaz, uzay da bizdeki herhangi bir şey gibi algılanamaz. Uzay dediğimiz şey çeşitliliklerin yayana geldiği, zaman dediğimiz şey de çeşitliliklerin ardarda geldiği şeydir. Uzayla zamanı birbirinden ayıran "zamanın dışsal olarak, uzayın da içsel olarak algılanamaz oluşu"dur. (Bk. İZLENİM, SEZGİ)

DUYGU (fr. *sentiment*; alın. *Gefühl*; ing. *sentiment*). Heyecanların kaynağından beslenen karmaşık ruh durumu. Eskiler "duygu"yu daha çok "duyum" anlamında kullanırlardı. Tam tanımı yapılamayacak kadar karmaşık içerikli olan bu kavram bugün düşünselliğe karşıt olarak heyecanlarla sarılmış ruh durumlarını anlatır. Öteden beri bir "duygu" ve "düşünce" ayrımı yapılmaktadır. Bu ayrım her iki kavramı kolay kavrayabilmemiz için gerekli de olsa pek tutarlı değildir: bizim duygu dünyamız düşünce dünyamızın içinde, onun koşullarıyla belirgindir. Gerçekte ne duygusallıktan ayrı bir düşünsellik ne de düşünsellikten ayrı bir duygusallık düşünebiliriz. Bilincimiz bir duygu ve düşünce bütünü oluşturur, onun temel taşları olan kavramlar düşünce içerikleri kadar duygu yükleriyle kavramdırlar. Gerçekte insan ruhsallığı bir bedende varolduğuna göre duyumdan başlayan ve düşünceye ulaşan bir genişlikte etkindir. Her insan edimi temelinde duyum-duygu-düşünce bütünü bulunan bir ruhsallıkta kendini gerçekleştirir. Bilim kişisel etkeni dışta tutmak istediğinden duygu etkenini yoksayarak düşünce çerçevesinde evrensele kavuşmak ister. Her bilinçte kavramların düşünsel içerikleri ne ölçüde kişiselliğin koşullarıyla belirlenmiş olsalar da nesnellikleriyle bizi bütün bir dünyaya bağlarlar. Buna karşılık kavramların duygu yükleri başka bilinçlerde benzerleri düşünülse de

kendileri olarak ya da kendi özel koşullarıyla vardırlar, bu da duygularımızın öznel yapısını ortaya koyar. Duygu ve düşünce bütünlüğü duyguyla düşüncenin birbirine karşıt olan görünümünü ortadan kaldırmaz. Duygusallık daha çok düşüncesizliği, düşünsellik duygulara egemen oluşu düşündürür her zaman. Özellikle aşırı duygululuk ussallığın karşıtı gibi değerlendirilir. G. Le Bon şöyle der: "Bir duygu abartıldığında düşünme yetisi ortadan kalkar." Gene de duyguların insan yaşamında gerçek anlamda belirleyici olduğu doğrudur. "İnsanı yapan ussa yöneten de duygudur" diyordu J. J. Rousseau. İyi bir ahlaki yaşam için gerçek bir duygu ve düşünce dengesi gerekecektir. "Böylece kötü yaptıran çok zaman iyi duygularımızdır" diyerek J. Anouilh salt duygusallığın tehlikelerini duyurur. Balzac da şöyle bir belirlemede bulunur: "Aşırıya götürülmüş soylu duygular en büyük kötülüklerin sonuçlarına benzer sonuçlar yaratır." (Bk. DUYGUCULUK, DUYGULULUK, DÜŞÜNCE)

DUYGUCULUK (fr. *romantisme*; alm. *Romantik*; ing. *romanticism*). Duyguya ağırlık veren sanat anlayışı. Ben'in etkinliğini öne çıkaran felsefi öğreti. Felsefe açısından duyguculuk XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın başlarında Almanya'da ortaya çıkmıştır ve XVIII. yüzyılın başlıca felsefelerine, özellikle *Aufklärung*'a yani Aydınlanmacılık'a tepki olarak kendini göstermiştir. Bu yeni anlayış Ben'in belirleyiciliğinde tutkuyu, sevgiyi, özgürlüğü birinci planda önemsiyordu. Bu felsefe sonsuz fikrine ya da tanrısallığa ağırlık verirken doğayı insanla tanrı arasında bir aracı olarak görüyor ve yüceltiyordu, böylece inancı felsefede etkin kılmaya çalışıyordu. Fichte, Schlegel, Schleiermacher, Hegel, bazı açılardan da Schopenhauer duygucu filozoflar oldular. Alman edebiyatında duyguculuk dinci-gizemci şair Klopstock'un şiirlerinde parıldamaya başlamıştır. İnançlı bir Luther'ci olan Klopstock XVIII. yüzyıl alman şiirinin en çarpıcı örneklerini verirken duygucu eğilimin temellerini de atmıştır. Duyguculuk yolunda en büyük gelişim 1770'e doğru Almanya'da *Sturm und Drang* (fırtına ve atılım) adlı edebiyat devinimiyle başladı. Goethe'yle ve Schiller'le gerçekçi özellikler de kazanarak doruğa çıktı. Bir tür gizemci doğalcılık olan *Sturm und Drang* doğayı tek insanın gözüyle görmeyi ve yüceltmeyi amaçlıyordu. Akımın öncüleri Jean-Jacques Rousseau gibi yaptılar, doğayı yüceltirken uygarlık değerini yadsıdılar, doğal durumdaki insanın eşitliğe dayanan özgürlüğünü özlediler. Bu bir bakıma bir doğa ülkücülüğü ya da doğa tapınmacılığıydı. *Sturm und Drang*'cılar doğayı yücelttikleri kadar insanı da yücelttiler, bir "iyi insan" mitosu yarattılar, usun yerine yüreği, nesnelliğin yerine öznelliği

koydular. Johann Georg Hamann, Johann Gottfried Herder bu atılımın en önemli adlarıdır. *Sturm und Drang*'ın durulmasıyla ortaya çıkan dingin hava içinde alman edebiyatının iki büyük devi, Goethe ve Schiller büyük bir etki alanı yarattılar. Onları duygucu ve gizemci şair Novalis izlemiştir. Fransa'da duyguculuğa doğru ilk adımlar XVII. yüzyıl sonlarında klasik değerlerin dağılmaya başlamasıyla atılmıştır. Jean-Jacques Rousseau'nun *La nouvelle Heloise*'ı (Yeni Heloise), Bernardin de Saint-Pierre'in *Paul et Virginie*'si (Paul ve Virginie), hatta birçok özelliğiyle Choderlos de Laclos'nun *Les liasons dangereuses*'ü (Tehlikeli ilişkiler) duygucu romanın ilk büyük yapıtlarıdır. Ancak Fransa'da duyguculuğun gerçek anlamda ilk büyük adı Madam de Staël'dir. Bu ünlü kadın yazar yapıtları kadar yaşamıyla da ilgi çekerken *Corinne* romanıyla duygucu edebiyatın başköşesine oturmuştur. Madam de Staël'in sevgilisi Benjamin Constant'ın *Adolphe*'ü de duygucu roman alanında adı en çok anılan yapıtlardandır. Fransız şiirinde André Chénier, Alphonse de Lamartine, Alfred de Vigny, Alfred de Musset duygucu şiirin kurucuları oldular. Duyguculuk şiirde Baudelaire'e kadar uzanan çizgi boyunca büyük gelişimler gösterdi. Simgeci-doğalcı Baudelaire "Bence duyguculuk güzelin en yakın, en yeni anlatımıdır" diyordu. XIX. yüzyılın büyük gerçekçi romancısı Stendhal bile "Bütün büyük yazarlar kendi dönemlerinde duygucu oldular" demiştir. Duygucu terimini Stendhal klasik teriminin karşısına koyar ve her iki terimi çok geniş bir anlamda ele alır, "Duyguculuk alışkanlıklarının ve inançlarının bugünkü durumunda halklara olası hazzın en büyüğünü verebilecek edebiyat yapıtlarını sunma sanatıdır" der; klasiklik, tersine, halklara dedelerinin dedeleriyle ilgili en büyük hazzı verecektir. Stendhal'e göre bu anlamda Racine de Shakespeare de duygucudurlar. Buna göre duyguculuk yüreklilik ister, göze almayı gerektirir. Klasikse her zaman sakınık olacaktır, ölçülü olacaktır. Klasik hep geriye bakmayı, duygucu bugüne bakmayı öngörecektir. "Kendine duygucu demek ve sürekli geriye bakmak çelişkili bir tutumdur" der Baudelaire. Elbette duyguculuk konusunda herkesin aynı iyimserlikte olduğu düşünülemez. Örneğin J. Rivière "Duyguculuk vakti geçmiş bir sanat olmanın ötesinde gerçekten aşağı bir sanattır, edebiyat tarihinde bir çeşit ucubedir" der. Oysa Baudelaire için duyguculuk güzelin en yetkın anlatımıdır. Sainte-Beuve duygucuyu şöyle tanımlamıştır: "Duygucu Hamlet gibi özlemlidir. Kendinde olmayanı bulutların ötelerinde bile arar. Düş görür, düşler dünyasında yaşar. XIX. yüzyılda Ortaçağ'a tapar. XVIII. yüzyılda Rousseau'yla devrimci olur." Duygucu Constant şöyle der: "Bakış-

larını sınırsız .bir ufka çevirdiğinde, dalgaların dövdüğü bir deniz kıyısında gezindiğinde, gözlerini yıldızlarla dolu kubbeye kaldırdığında ayrıştıramayacağı ya da tanımlayamayacağı bir tür heyecana kapılmayan tek kişi yoktur diye düşünüyorum. Sesler göklerin yükseklerinden iner, dağların doruklarına vurur, sellerde ve devinen ormanlarda yankılanır, uçurumların derinlerinden acı ve haz temeline dayalı duygusal olguların bütünü çıkar diyebiliriz." Duyguculuk yalnızca alman ve fransız edebiyatlarında değil bütün edebiyalarda, yalnızca edebiyatta değil bütün sanatlarda değişik görünümler altında etkili oldu. (Bk. GERÇEKÇİLİK, KLASİKLİK)

DUYGULULUK (fr. *affectivité*; alm. *Affektivität*, *Gemütsleben*; ing. *affectivity*). Duygusal yaşam olgularının bütünü. Duygulanma gücü. Genellikle insanın ruhsal yaşamında *duygu alanı* ve *düşünce alanı* ayrımı yapılır. Gerçekte bu iki alan bilinç koşulları çerçevesinde bir bütün oluşturmaktadır: duyguyu düşünceden ve düşünceyi duygudan kesin çizgilerle ayırma olasılığı yoktur, bir başka deyişle duygu yükü taşımayan bir düşünce ve düşünce yükü taşımayan bir duygu düşünmek olası değildir. Gene de en azından daha açıklayıcı olmak anlamında öylesi bir ayrımın yapılması gerekir. Buna göre duygululuk insan ruhsallığınm 'yürek'le simgeleştirilen heyecansal yanını oluşturur. Çağdaş ruhbilimciler duygululuğu kişinin çevreye ya da topluma uyuşunun temel koşulu olarak görürler. Duygusal ilişkiler çerçevesinde birey başkalarıyla ya da başkalarının oluşturduğu ortamla bütünleşir. Sevinç gibi, haz gibi, mutluluk gibi duygular kişiliğin dışa açılmasında önemli rol oynarlar. Buna karşılık bazı duygular, örneğin boğuntu, bunaltı, güvensizlik duyguları kişiyi kendine döndürür ve dış dünyadan koparırlar. Okuldaki başarısızlıkların, bazı nevrozların, hatta bazı psikosomatik hastalıkların tabanında olumsuz diyebileceğimiz bu tür duyguların varolduğu kesindir. (Bk. DUYGU)

DUYU (yun. *aisthesis*; lat. *sansus*; fr. *sens*; alm. *Sinn*, *Sinnlichkeit*; ing. *sense*). Nesnelerden izlenimler alma yetisi. Dıştan ve içten duyumlar elde etme yetisi. Beş duyunun varlığını Aristoteles göstermişti. Aristoteles'e göre görme, işitme, dokunma, tad alma ve koku alma duyuları bilgi kaynağımızın temelini oluşturur. Gerçekçi Aristoteles zihinde önsel bilginin varlığını öngörmezken tüm bilgilerimizi deney yoluyla elde etmekte olduğumuzu bildiriyordu. Bilgi açısından elbette öncelikle görme duyusunun önemini belirtmek gerekirdi. Aristoteles'le birlikte bu bakış ülkücü bakışa karşıt olarak, gerçekçi anlayışın temeline yerleşti. Duyu bize dış dünyanın bilgisini sağladığı gibi ben'imizin bilgisini sağlayacaktır. Bu çerçevede iç duyu ve dış duyu

olmak üzere iki alan belirlemek doğru olacaktır. Maine de Biran iç duyuyu "ruhbilimsel bilinç" olarak tanımlamıştır, buna göre iç duyu içsel durumların doğrudan doğruya sezgisidir, ona "ben'in bilinci" de diyebiliriz. Descartes daha önce *sağduyu (bon sens)* terimini kullanmıştır. Descartes'da sağduyu us anlamına gelir, sağduyu dünyanın en iyi paylaştırılmış şeyidir, sorunlar karşısında soğukkanlı ve araştırmacı bir tutumun sağlayıcısıdır. Descartes'dan önce skolastikler *ortak duyu* deyimini kullandılar, bu deyimi Descartes da benimsedi. Ortak duyu bu filozoflarda duyulur bilinç kavramına karşılıktır; buna göre ortak duyuyla birey duyu verilerini sağlar ve onları birbirine bağlar. *Ahlak duygusu* ya da *ahlak duyusu* sezgisel olarak iyi'yi kötü'den ayırma yetisidir. Bu terimi özellikle XVIII. yüzyılda ingiliz ahlakçıları kullandılar, özellikle de Hutcheson kullandı. İrlanda kökenli Hutcheson ahlak duyusunu gerçek anlamda bir yeti olarak belirledi. Ona göre ahlak duyusunun yöneldiği şey ahlaki iyiliktir, bu ahlaki iyilik doğrudan doğruya sezilebilecek kadar basittir. (Bk. DUYUM, ORTAK)

DUYULUR (fr. *sensible*; alm. *sinnlich, fühlbar*; ing. *sensible*). Duularla algılanabilir olan. Platon'a göre *duyulur dünya* olgular dünyasıydı ve *düşünülür dünya*'nın bir kopyasından başka bir şey değildi. Düşünülür dünya, gerçek gerçeklikler olan İdea'ların dünyasıydı. Aristoteles ve daha sonra skolastikler bir *özel duyulur* ve *ortak duyulur* ayrımı yaptılar. Özel duyulur olanlar tek bir duyuyla algılanan niteliklerdir: renk, ses, tat vb. Ortak duyulur olanlar birkaç duyuyla algılanan niteliklerdir: devinim, dinginlik, sayı, biçim, büyüklük vb. Bu ayrım bugün kullanılamaz olmuştur. (Bk. DÜŞÜNÜLÜR)

DUYUM (lat. *sensatio*; fr. *sensation*; alm. *Empfindung*; ing. *sensation*). Bir duyunun etkilenmesiyle ortaya çıkan ruhsal olgu. Duyusal izlenim. Duyum her şeyden önce biyolojik bir süreçtir, alıcı aygıtın ortaya koyduğu özgül bir tepkidir. Duyum, buna göre doğrudan doğruya duyu organına bağlıdır. Ancak, duyum, arı olarak sezilemeyen bir ruhsal olgudur. Bu olgu gözlemlenemediği gibi ayrıştırılamaz da. Ancak her türlü bilginin, özellikle deneysel bilginin kökeninde yer alır, böyle olmakla bilginin ilksel maddesi ya da hammaddesi gibidir. Duyumu *iç duyum* ve *dış duyum* diye ikiye ayırabiliriz. İç duyum öznenin kendinden elde ettiği duyumdur. Dış duyum öznenin kendi dışından elde ettiği duyumdur. (Bk. DUYU)

DUYUMCULUK (fr. *sensualisme*; alm. *Sensualismus*; ing. *sensualism*). Tüm bilgilerimizin duyumlardan geldiğini bildiren deneyci öğreti. Buna göre duyular bilginin gerekli ve yeterli koşuludur. Biz en

soyut bilgilerimizi bile duyumardan elde ederiz. Duyumcu bakış açısı XVIII. yüzyıla kadar yoktur, çünkü duyguyla duyumun birbirinden ayrılması bu yüzyıldan sonra başlar. Duyumda dış uyarı, duyguda bir sunum sözkonusudur. Yüzümüze çarpan rüzgarı duyumsar, bir utanç duygusunu duyarız. Duyum ben'in nesnelerden gelen bir eylemle ya da nesnelerden alınan bir etkiyle bağlantılı bir durumudur, duygu ben'in kendi etkinliğiyle ilgili bir durumudur. Duyumculuğu XVIII. yüzyılda Condillac temellendirmiştir. Condillac'ın bu konuda ortaya koyduğu ana formül şudur: tüm düşünsel yetilere, duyarlılığa ve isteme varlığını kazandıran şey duyumdur. Hiç duyum almayan bir yontuya duyum alma yetisini kazandırıp ona gül koklatsaydık yontunun tüm bilgisi bir gül kokusuyla sınırlı olacaktı. Buna göre tek bir duyum bilinç alanına bağlandığında dikkat ortaya çıkacaktır. Bu tek duyum dirençli olduğunda bellek oluşacaktır. Yontu şimdinin izlenimleriyle geçmişin duyumunu dikkate aldığında karşılaştırma yapmış olacaktır. Buradan benzerlikleri ve ayrılıkları saptamaya yöneldiğinde yargıda bulunmuş olacaktır. Karşılaştırmalar ve yargılamalar yinelendiğinde düşünce ortaya çıkacaktır. Yontu bu defa herhangi bir kötü koku duyumsadığında hoş kokuyu anımsayacak ve imgelem belirecektir. Hoş kokunun anısı bir gereksinme ve bir arzu yaratacaktır. Mutlak arzu da istemi getirecektir. Condillac'dan başka birçok filozof duyumcu anlayışa bağlanmıştır. Bunların bir bölümü maddeci duyumcudur (Baron d'Holbach, Helvetius, Feurbach), bir bölümü de ülkücü duyumcudur (Berkeley, Hume, Mach). [Bk. DENEYCİLİK, GERÇEKÇİLİK]

DUYUMSAMAZLIK (fr. *apathie*; alm. *Apathie*; ing. *apathy*). Duygulanma ve eylemde bulunma yetersizliği. Duygu dünyasında belirgin durgunluk. Ahlakta duyumsamazlık dış dünya karşısında ilgisizlikle belirgindir. bu daha çok eski ahlaklarla ilgili bir durumdur ya da tutumdur. Dış dünyanın çekiciliklerinden kaçmak hatta acılara aldırmamak bilge kişi için bir zorunluluktur. Megara okulunun filozofları, kuşkucular ve Stoacı'lar kendilerine göre bir duyumsamaz bilge tipi tanımlamışlardır. Ruhbilimde duyumsamazlık duyarsızlıkla belirgindir, pek az eylemde bulunan kişilerin niteliğidir. Duyumsamaz bir kişide arzular ve heyecanlar yönünden tam bir umursamazlık sözkonusudur. Duyumsamazlık etkiler karşısında tam anlamında ya da büyük ölçüde bir duyarsızlığı ortaya koyar. Melankolide ve şizofrenide kişi sık sık duyumsamazlık belirtileri gösterir. Bedende salgılama işlevlerindeki bozukluklar da duyumsamazlığa yol açabilir. Bu duruma bunama olaylarında da çok raslanılır. Yaşam koşullarındaki uyarsızlıklar da insanı duyumsamazlığa itebilir. Bu uyarsızlıkların

başında başarısızlık gibi, işsizlik gibi, tutukluluk gibi istenmeyen toplumsal etkenler gelir. (Bk. MELANKOLİ, ŞİZOFRENİ)

DÜALİZM. Bk. İKİCİLİK.

DÜNYA (lat. *mundus*; fr. *monde*; alm. *Welt*; ing. *world*). Yerkürenin bütünü. Yer'i ve yıldızları içine alan evrensel düzen ve bu düzenin dışında varsayılabilecek benzer düzenler. Varolan şeylerin bütünü ya da bütün bir evren. Aynı çeşitten nesnelerin alanı (fiziksel dünya, toplumsal dünya). Dünya her şeyden önce doğadaki insanı anlatır. Dünya insanlaşmış doğadır, maddesel doğayla insan doğasının bütünleştiği alandır. Doğa özellikle duygucu-gizemci sanatçı için bir çıkış noktası ya da bir dayanak olurken dünya gerçekçi sanatçının çalışma alanıdır. Doğalcı bakış doğayı yüceltir, doğanın arkasındaki tanrısallığı görmeye, bulup çıkarmaya çalışır. Gerçekçi yalnızca doğayla değil, doğanın içinde bir başka doğa oluşturan insanla da ilgilenir. Bununla birlikte doğayla ilgili bir doğalcılık olduğu gibi dünyayla ilgili bir doğalcılık da vardır. Doğalcılıkta nesne birinci planda ya da büyük ölçüde belirleyicidir. Dünyayla ilgili doğalcılık da gerçekliği hiç bozmadan, olduğu gibi yansıtmak anlamına gelir. *Duyulur dünya*, algılanabilir şeylerin alanıdır. *Düşünülür dünya*, algılanabilirin ötesinde varsayılan dünyadır. / Baudelaire: "Ah! Lambaların ışığında dünya ne kadar büyük - Anıların gözünde ne kadar küçük dünya." / Marx: "Filozoflar çeşitli biçimlerde dünyayı yorumlamakla yetindiler, şimdi dünyayı dönüştürme zamanıdır." / K. Mansfield: "Biliyor musunuz, ben bu büyük insanlar dünyasından değilim." / H. Walpole: "Düşünenler için dünya bir komedi, duyanlar için dünya bir trajedidir." / Shakespeare: "Bütün dünya bir tiyatrodur - Ve tüm kadınlar ve erkekler onun oyuncularıdır." / Pallados: "Dünya bir tiyatro oyunudur, rolünü oynamayı öğrenmek gerekir." / Vauvenargues: "Dünya herkesin maskeli olduğu büyük bir balodur." / Goldoni: "Dünya güzel bir kitaptır. okumayı bilmeyene çok az şey verir." (Bk. DOĞA, DUYULUR, DÜŞÜNÜLÜR)

DÜRTÜ (fr. *mobile*; alm. *Trieb, Beweggrund*; ing. *mobile*). Eyleme iten etken. Eyleme yönelten itki. Dürtü bir duyguya, bir fikre, bir ilgiye bağlı olabilir. Güdülerin tersine dürtüler azçok usdışı ya da bilinçdışı nedenlere dayanır. Buna göre örneğin bir siyasal eylem azçok örtülü bir güç kazanma isteğinin sonucu olabilir. Dürtü daha çok duygusal nedenlerden, güdü daha çok ussal nedenlerden kaynaklanır. Dürtü her zaman itici, eyleme yöneltici bir güç oluşturur. Buna göre herhangi bir duygu istemi etkileyecek duruma girebilir. Dürtü insanı dünyaya bağlayan, insanı yapıcı kılan bir etkendir. O bir eylem nedenidir. Kaynağı duygusal da

olsa, düşünen bir varlık olan insanı dünyayı düşünmeye iter. Sartre dürtüyü öznel, güdüyü nesnel uzanımlı olarak görür ve dürtüyü "Ben'i belli bir edimi gerçekleştirmeye iten arzular ve tutkular bütünü" olarak tanımlar. (Bk. GÜDÜ, İTKİ)

DÜŞ (fr. *rêve*; alm. *Traum*; ing. *dream*). Uykuda ortaya çıkan ruhsal olgular dizisi. Düşte gördüğümüz imgeleri uyanınca genellikle tümüyle ya da parça parça anımsayabildiğimiz gibi onlardan bize yalnızca hiçbir belirginlik taşımayan karmaşık duyguların da kaldığı olur. Uykuda duyum alma gücümüz son derece zayıflamış, kaslar iyiden iyiye gevşemiş, tepki verme gücümüz büyük ölçüde azalmıştır, bu arada zihinsel etkinlik de tam anlamında cılızlaşmış ve sıfır noktasına yaklaşmıştır. Us denetiminin ortadan kalkmasıyla bilinçteki ve bilinçdışındaki pekçok öge tam anlamında mantıkdışı görünen ama gene de belirgin bir mantığı olması gereken bir düzende bir araya gelerek düşleri oluşturur. O zaman birey baştan sona düşsel olan olguları bir gerçekliği yaşıyormuş gibi algılar. Gene de buradaki gerçeklik, gerçeklikte karşılığı olmayan kurgusal bir gerçekliktir. Sartre "Düşün bilincini belirleyen şey onun gerçeklik kavramını bile bile yitirmiş olmasıdır" der. Gene de herkes kendi bilinç koşulları ve bu arada altbilinç koşulları çerçevesinde düş görecektir. Düşte bireyselliğimiz kapalı bir dizge oluşturmaktan çıkar, açılıp saçılır, varlığına yabancı gibi duran ama gerçekte hiç de yabancı olmayan imgelerle sarılır. Düş sırasında birey gördüklerinin nesnelliğine inanır, bir bakıma olağanüstü bir dünyada yaşamaya başlar, bu dünyanın kendisine göre sağlam yasaları var gibidir. Freud düşü "Bir arzunun gerçekleşmesi" olarak anlıyor, en masum düşlerin bile şeytanlıklarla dolu olduğunu söylüyor, onları yorumladığımız zaman bu şeytanlıkların ortaya çıkacağını bildiriyordu. Freud'a göre düşler arzuların ya da bir başka açıdan yoksunlukların dile geldiği simgelerdir. Düşünce dünyamızdan itilmiş, kafamızın gerisine hapsolmuş nice fikir buna göre düşlerde ortaya çıkmakta, etkinlik kazanmaktadır. Bu fikirlerin pekçoğu cinsel kökenli olmalıdır. Jung da düşleri bilinçdışının üretimleri olarak görür ve "Düşlerini düşünmek kendi üstüne bir dönüş yapmaktır" der. "Herbirimizde yabancı yüzlü bir yalancı uyumaktadır" der Jung. Ona göre bir düşü kendisi olarak ele alıp yorumlamak olasılığı yoktur, "Bir düş, bir düşler dizisine bağlıdır." Çünkü, nasıl bilinçte bir süreklilik varsa, bilinçdışında da bir süreklilik vardır. Ancak düş kendiliğinden etkinliklerle gerçekleşir, bu etkinlikler istemden kaçan ve ahlaki sorumluluklara uzak düşen etkinliklerdir. Birey düşte hem bir oyuncu hem bir gözlemcidir ya da bazen oyuncu bazen gözlemcidir. Düş gören kişinin zaman za-

man etkin bir duruma girdiği, yüksek sesle konuştuğu, çırpındığı, hatta yerinden doğrulduğu görülebilir. Düşsel gereçte kavramsal düşünce hemen hemen hiç yoktur, zaten düşte her şey öncelikle görsel ya da biçimseldir. Görsel imgeler bazen aydınlık bazen de olabildiğince bulanıktır. Bir düş, uzun bir zaman parçası içinde görülmüş gibi olsa da en çok on dakikalık ya da on beş dakikalık bir süreyi kapsamaktadır. Bazı dış nedenler de düş görmemize yol açabilir. Telefonun çalması, su sesi, kapının vurulması uyuyan kimseye bu etkenlere yabancı düşmeyen düşler gördürebilir. Ya da aç yatmış bir kişi düşünde bir ziyafet sofrası görebilir. Küçük çocukların düşleri hemen tümüyle maddi nedenlerden kaynaklanır. Acıkmış bir çocuk düşünde kova kova süt içerek açlığını bastırabilir. Büyüklerin düşlerinde daha çok bilinçdışı etkenler, özellikle de arzular belirleyicidir. Şöyle de diyebiliriz: düşlerde karşımıza çıkan imgeler büyük ölçüde kılık değiştirmiş arzulardır. Freud'a göre düş uykunun koruyucusudur, çok canlı uyarıları, dayanılmaz gerilimleri yumuşatır. Ancak bu görüş pek benimsenmemiştir, özellikle A. Adler ve K. Horney gibi yazarlar bu görüşe karşı çıkarlar. Ne olursa olsun, düşlerin dramatik yapısının bireye bir ruhsal gerilimi giderme etkeni olarak etkide bulunabileceğini düşünmek olasıdır. Her düş, bir sanat yapıtı gibi, bir simgesel görünüm bir de anlam bütünü ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle, düşlerin görünür içeriğini görünmez içeriğinden ayırmak gerekir. Bu da gizemli anlamda değil de bilimsel anlamda bir düş yorumculuğunu gerekli kılar. Ruhayrıştırmasında düş yorumculuğunun büyük bir önemi vardır. Simgeci yanlarıyla düşler sanatsal yaratmada da belirleyici bir etki gücü oluştururlar. / Jung: "Elgon'un vahşi ormanlarında oturan Elgonlular bana iki tür düş olduğunu açıkladılar: biri ortalama insanın sıradan düşü, öbürü değerli insanların, örneğin büyücünün ya da boy başkanının yaşadığı 'büyük görü'. Sıradan düşlere kimse kulak asmıyor, ama biri bir 'büyük görü' yaşadı mı tüm boyu toplayıp onu onlarla paylaşıyor. Bir düşçü düşünün sıradan bir düş ya da büyük bir görü olduğunu nasıl anlıyor? İçgüdüyle anlıyor, büyük görüyü şıp diye tanıyor." "Düşler bizim bilinçle oluşturamadığımız imgeleri ve fikir çağrışımlarını içerirler. Bizim araya girmemizi gerektirmeyecek biçimde kendiliğinden doğarlar ve böylece her türlü belirleyici istemden kaçan ruhsal bir etkinlik ortaya koyarlar. Düş ruhsallığın doğal ve son derece nesnel ürünüdür." "Düşler tümüyle habersiz oldukları bilinçli eleştirinin dışında bilincin etkinliğini yansıtırlar. Bir başka deyişle, onlar bilincin ögelerini yansıtırlar ama onları bütünü içinde yansıtmazlar." / H. Orgler: "İmgelem insana uyanık olduğu zaman bir karar alması için yardım eder. Düşün işlevi düşçüye usun

sınırlarını aşması için gerekli atılımı kazandırmaktır. İmgeler ve karşılaştırmalar özellikle bu işe özgüdür. Eğretilemelerin ve simgelerin düşlerde büyük roller oynamakta olduğu çoktandır anlaşıldı. Adler bu düşsel imgelerde bir kendini aldatma aracı buldu, şiirin çekici imgelerle insanı aldatması gibi. (...) Mantığın zincirlerinden kurtulmuş olan imgelemimiz en büyük güçlükleri aşmamızı sağlamakta, sorunlarımızı hafifletmekte, onların çözümlerini kolaylaştırmakta özgürdür. İnsan uykuda bile sorunlarıyla uğraşır. Ona düşü sağlayan atılım, ona sorunları çözmede kolayca yardımcı olur. Düş her zaman geleceğe doğru yönelmiştir; bu alanda da bir amaca yönelen bir devinim belirlenebilir. Düşteki imgelerin seçimi bize düşçünün yaşam biçimiyle ilgili bir anahtar verir." /Baudelaire: "Gerçek gerçeklik düşlerdedir, dünyada çok az şey var."/ Karl Abraham: "Bastırılmış arzular düşlerde ve bazı ruhsal karışıklık belirtilerinde yerlerini alırlar. (..) Düş bastırılmış bir arzunun gerçekleşmesidir, bu arzunun en derin kökleri düş görenin çocukluğuyla ilgilidir." "Düşte yetişkin kişi çocuksu düşünme biçimini korumakla kalmaz, aynı zamanda bu dönemin nesnelerini de korur. Çocukluğun bilinçdışında biriktirilmiş arzuları ve olguları görünüşte unutulmuştur. Bu arzular ve olgular orada bir çeşit beklemededirler, orada kişinin çocukluğunda yaşadığı olaya benzer bir olayı yaşamasını beklerler." "Düşte çocukluğun imgelemsel etkinliği ve onunla ilgili nesneler ortaya çıkar. Mitosla düş arasındaki benzerlik böylece kendini gösterir." "Güçlü bir karmaşık yıllar boyu yinelenen bir düş biçiminde kendini ortaya koyar. Bu konuda (..) belirgin düşleri, örneğin çocuklukta görülen çıplaklık düşünü anımsamak yeterlidir." (Bk. DÜŞLEM)

DÜŞÇILGINLIĞI (fr. *onirisme*). Zihnin düşte olduğu gibi imgeler üretme etkinliği. Düşçılgınlığında birey devingen, zengin, çarpıcı, sanrılı imgeler yaratır ve bu yarattığı şeylerin gerçekliğine inanır. Düşçılgınlığına tutulmuş kişi gördüğünü ya da işittiğini sandığı şeylerden heyecana kapılır, hatta yarattığı dramatik sahnelere oyuncu olarak katılır: kişileri izler, tehlikelerden kaçar, kavgaya katılır. Dış gerçekliği hemen hemen hiç algılayamaz olmuştur ya da dış gerçeklik ona tam anlamında bir bulanıklıkta, sis içinde görünür. Düşçılgını zaman ve yere uyarlanamaz. Gündelik yaşamını sürdürmekte sıkıntılara uğrar. Düşünce dünyası yanılma-larla ve kesilmelerle sakatlanmıştır. Birkaç saat süren düşçılgınlığı bunalımı geçince kişi eski durumuna döner. Bununla birlikte süreğen durumlarla da karşılaşılabilir. Kıksançlıkla ilgili saplantılar bu süreğen durumların başında gelir. Düşçılgınlığı özellikle uyuşturucu ve alkol bağımlılarında görülür. (Bk. SANRI)

DÜŞLEM (fr. *rêverie*; alm. *Träumerei*; ing. *dreaming*). Zihnin kendiliğinden etkinliğiyle belirgin dalgınlık durumu. Düşlemde usun belirleyici etkinliği ya da dikkatin yönlendirici gücü tümüyle ortadan kalkmıştır. Böylece ortaya çıkan ruhsal durum tümüyle eleştiriye kapalıdır. Böyle olmakla düşlem düşün uyanıklıkta görülen biçimidir diye bir görüş ileri sürülebilir. Ancak düşlemde zihnin denetimi bütüne yakın ortadan kalkmış da olsa bütünüyle ortadan kalkmış değildir. Gaston Bachelard düşlemi düşten şöyle ayırır: "Düş koşarken yolunu unutarak bir çizgi üzerinde gider. Düşlem yıldızlarla çalışır. O yeni ışıklar yaymak için merkezine döner." Düşlemde her zaman sessiz ve örtülü bir ussallık egemen gibidir. Henri Delacroix şöyle der: "Düşlem durumu, anıların ve imgelerin edilgin çağrışımından azçok istemli bir sunumlar dizgesinin kuruluşuna kadar birçok değişik ölçüde gerçekleşir." Düşlem özellikle yaratıcı etkinlikte bilincin zengin gerecini canlandırır, bu arada bilinçaltını kışkırtır. Sanatsal yatkınlık düşlemle canlanır ve güçlenir. Düşlem bir atılım istemi, bir sevinç kaynağıdır. Zengin imgelerle yüklü olarak yapıtın kurulmasına büyük ölçüde katkıda bulunur. Düşlem yalnız fikirleri ve anıları değil, ilk çocukluğumuzdan kalma ilkörnekleri de canlandırır, ilkörnekler simgesel yapılarında içkin olan anlatım olanaklarını kullanmakta sanatçıya yol gösterir, hatta kurucu rolü oynar. Düşlemde zihin kendi içinde bir oyuna dalmış gibidir, bu oyunda dilekler ve özlemler birinci planda belirleyici olur. Buna göre düşlem biraz da bir dinlenme olanağıdır, zihnin dış dünyadan kurtulup kendisiyle başbaşa kalmasıdır. Bu yüzden H.F. Amiel düşlem için "düşüncenin pazar günü" deyimini kullanır. Bu biraz da zihnin zorunlu tembelliğidir ya da bir başka tür çalışkanlığıdır, insanın kendine dömesini, kendine dönerken olasının sınırlarını iyiden iyiye zorlamasını, kendini kendinde görüp yeniden tanımasını sağlar. "O ruha ve bedene esnekliğini kazandıran bir sağlık banyosudur. Özgürlüğün belirtisi ve bayramıdır. Sevinçli bir şölendir, çayırlıkta güle oynaya çiçekten çiçeğe konan bir kelebeğin şölenidir" (Amiel). Düşlemin hastalıklı biçimlerinden de sözedebiliriz. E. Minkowski şöyle der: "Biraz çelişkili bir biçimde, hastalıklı düşçüler çokça düşledikleri için hastalıklı değillerdir, hastalıklı oldukları için çokça düşlerler diyebiliriz. Buna göre, bizce, olağan düşlemle hastalıklı düşlem arasında bir derece ayrımından daha çok bir şey vardır. Olağan düşlemde bir an için gerçekliği unuturuz, ama gerçeklik her zaman gerçekliğin örtülü bilinci dediğimiz şeye uymaktadır. Şizofreniyle ilgili düşlemde işte bu gerçekliğin örtülü bilinci yokolmuştur." (Bk. DÜŞ)

DÜŞÜNCE (fr. *pensée*; alm. *Gedanke, Denken*; ing. *thought*). Bilinç olgularının tümü. Kavramları karşılaştırarak fikirler oluşturma yetisi ve bu oluşmuş fikirlerin tümü. Yargılardan karşılaştırma yoluyla sonuçlar çıkarma yetisi. Bir yargı ya da bir görüş ortaya koyma işlemi. Gerçekçi olsun ülkücü olsun, her felsefe zihnin ancak sahip olduğu kavramlar ya da fikirler üzerinde uygulayacağı bir işlemle düşünce edimini gerçekleştirebileceğini bildirir. Husserl'in "bilinç herhangi bir şeyin bilincidir" formülü gerçekçi bir çerçevede ortaya konulmuş da olsa tüm felsefeler için düşüncenin niteliğini açıklar gibidir. Geniş çerçevede düşünce yalnızca fikir düzeyindeki çıkarımları değil, zihnin tüm etkinliklerini ve ürünlerini karşılar. Buna göre yalnızca bir usavurmayla ortaya konulan bir yargı değil, bir duygu, bir imge, bir izlenim de düşüncedir. Ülkücü felsefeler düşüncenin temel gerecini oluşturan fikirlerin öncesel olarak ya da doğuştan verilmiş olduğunu benimserler. Gerçekçi felsefelerde düşüncenin temel gerecini oluşturan kavramlar duyu organlarının sağladığı verilerle sonradan elde edilmiştir. Ülkücü Descartes öncesel bilgilerle donanmış zihnin varlığını benimsemeden önce onu evrensel kuşku yöntemiyle göstermeyi yeğlemiştir. Her şeyin varlığından kuşkulanabilirim ama bu kuşkulanan ben'in varlığından kuşkulanamam. Buna göre "Düşünüyorum öyleyse varım" diyebilirim. Descartes öncesel fikirlerle dolu olan zihninde kendini gösterecek her etkinliği "düşünce" diye belirliyordu. Onda düşünen ben, her türlü ruhsal etkinliği gerçekleştirmekteydi. "Düşünen şey nedir? Kuşkulanan, anlayan, kavrayan, onaylayan, isteyen, istemeyen, bu arada imgeleyen ve duyan bir şeydir." Descartes'a göre kendimizde doğrudan doğruya kavradığımız her ruhsal olgu düşüncedir. Descartes şöyle der: "Kendimizde belirlediğimiz tüm düşünce biçimleri iki genel bölüme ayrılabilir, bunlardan birisi anlıkla kavramaya dayanır, öbürü istemle belirlemeye dayanır. Böylece duyumsamak, imgelemek, bu arada tüm düşünsel şeyleri anlamak kavramanın değişik biçimlerinden başka bir şey değildir; buna karşılık arzulamak, tiksinmek, güvenmek, yadsımak, kuşkulanmak istemin çeşitli biçimleridir." Düşüncenin bu Descartes'çı anlamı bugün oldukça eskimiştir. Bugün düşünceden anladığımız özellikle anlamakla ya da kavramakla ilgili olgulardır. Kant düşünmeyi yargılamakla özdeşleştirerek şöyle der: "Düşünmek sunumları bir bilinçte birleştirmektir. Sunumların bir bilinçte bir araya gelmesi yargıdır. Öyleyse düşünmek yargılamaktır." Kant düşünmeyi *Salt usun eleştirisi*'nin *Aşkın ayrıştırma* bölümünde ele alır ve aşkın ayrıştırmayı "anlığın birleştirici gücüyle oluşan bilgi nesnesinin ne olduğuyla ilgili ayrıştırma" diye belirler. Kant'a göre biz öncesel ola-

rak sahip olduğumuz yani deneyden getirmediğimiz kavramlarla düşünürüz. Kant şöyle der: "Bilgilerimizin zihnimizde iki kaynağı vardır, birincisi sunumları alma yetisidir, ikincisi sunumlar aracılığıyla bir nesneyi tanıma yetisidir. Birinciyle bize bir nesne verilmiştir, ikinciyle bu sunumla ilişkisi içinde bir nesne düşünülmüştür. Sezgi ve kavram tüm bilgilerimizin ögeleridirler, ne kendilerini herhangi bir biçimde karşılayan sezgiler olmadan kavramlar ne de kavramsız sezgiler herhangi bir şey sağlayabilirler." Böylece Kant zihni eski felsefelerde olduğu gibi yalnızca tek tek şeyleri birleştiren bir güç diye görmek istemez, dış dünyayla iç dünyayı evrensel düzeyde birbirine kavuşturur. Ülkücü Kant yalnız zihnin belirleyici gücünü oluşturan kavramları değil, duyarlılığın koşullarını da *a priori* olarak belirler. Ülkücü bakış açılarında, bu arada düşüncenin iki büyük temellendiricisi Descartes ve Kant'da olduğu gibi, düşünce tanrısal ya da doğal kaynaklı öncesel fikirlere dayandırıldığı zaman bile zorunlu olarak bir varlığın açınımını getirecektir, değişkenden çok değişmezi kavrayacaktır. Buna karşılık gerçekçi bakış açısı, aralıksız değişmekte olan insan yaşamının yansıları olarak anlayabileceğimiz kavramlara dayanmakla, düşünceyi sürekli değişen bir etkinlik olarak görecektir. Gerçekçi çerçevede Lukacs bu değişimi şöyle açıklar: "İnsan düşüncesinin tarihi bize her felsefenin, yöntembiliminde, tüm yapısında, hatta onun kurulmasını sağlayan koşullarda çağının derin izlerini taşıdığını öğretiyor. Tarihin dönemeçleri neredeyse zorunlu bir biçimde felsefede bunalımlar yaratır. Uzun süre tartışılmaz bir biçimde apaçık görülmüş olan kavrayışlar birdenbire sorunlu duruma gelir." Buna göre her birey dünyayla ilişkileri içinde kendi düşünce yapısına sahip olur. Bireyin düşünce dünyası kendi özgün özellikleri çerçevesinde başkalarının düşünce dünyasından ayrılacak, ancak sahip olduğu nesnel özellikler çerçevesinde de başkalarının düşünce dünyasına kavuşacaktır. Bilinçlerin ayrılığı ve bilinçlerin ortaklığı tartışmayı ya da karşılıklı görüşmeyi olası kılar. Bu durumda *başkası* benim için yalnızca bir nesne ya da bir *kendinde şey* değildir, aynı zamanda bir bilinçtir ya da *kendi için*'dir. Düşünce dilde anlatımını bulur. Merleau-Ponty'ye göre ben'le başkası karşılıklı görüşmede bir ortak alan yaratırlar: "Karşılıklı görüşme deneyinde başkasıyla benim aramda ortak bir alan kurulur, benim düşüncem ve onun düşüncesi tek bir doku oluşturur, benim görüşlerim ve karşımdakinin görüşleri tartışmayla ortaya çıkarılmıştır, bu görüşler ortak bir işlemle birbirlerine geçerler, bunlardan hiçbirisinin yaratıcısı ben değilimdir. Burada ikili bir varlık vardır, başkası burada benim için artık benim aşkın alanımda basit bir davranış değildir, ben de onun aşkın alanında öyle değ-

limdir, biz eksiksiz bir karşılıklılıkta biri öbürü için işbirliği yapan kimselerizdir, bakış açılarımız birbirinin içine girer, aynı dünyada bir ortak olarak varızdır." Buna göre düşünce toplumsal açılımlıdır ve bireylerin nasıl kendi düşünce dünyaları varsa çağların ya da toplumların da kendi düşünce dünyaları vardır. Ancak her toplumda bireyin düşünceleri de her zaman kendi ufkuyla sınırlı olacaktır. Düşüncenin temel özelliği göreliliktir. Mutlak düşünsellik, dinsel çerçevede, ancak Tanrı'ya özgü olan yetkinliğin belirtisi olabilir. Pascal insanı "düşünen bir kamış" olarak belirliyor, onu tanrısallıkla hiçlik arasında bir *orta yer*'e yerleştiriyordu, bununla birlikte "Tüm üstünlüğümüz düşünceden gelmektedir" diyerek düşüncenin önemine parmak basıyordu. Dünyada bir varlık olarak insan bir ruh-beden bütünüdür, bedeninde ya da bedeniyle düşünür: ne bedenden ayrı bir düşünce ne de düşünceden ayrı bir beden olabilir. Dinci bakış açısı ölümsüz saydığı ruh için ölümlü bedeni geçici bir yerleşim ortamı olarak belirler. Hıristiyan filozofları ruhu bütün bedende yerleşmiş sayıyorlardı: beden kutsaldı, bu yüzden ölükesme bile suçtu. Descartes ruhla bedeni kesin olarak birbirinden ayırdı, bu çerçevede son derece kurgusal görüşler ortaya koydu. Filozof şöyle diyordu: "Size diyeceğim ki, Tanrı bu makinaya akıllı bir ruh verince ona belli başlı yerini de beyinde verecektir." Descartes ruhla bedenin dokunuşma yeri olarak *kozalaksı bez*'i gösterir. Bu ülkücü görüş günümüzde hiçbir geçerliği olmayan bir görüştür. Çağdaş ruhbilimin ortaya koyduğu gibi, bizim ruhsal etkinliklerimiz fizyolojik süreçlerimizin sonuçlarından başka bir şey değildir. Öyleyse bir düşünce ve beden ayrılığı düşünmek olanaksızdır. Ruhsal etkinlik tümüyle bedensel etkinliğe bağlıdır. M.Ö. V. yüzyılda Anaksagoras "İnsan bir eli olduğu için düşünüyor" diyordu. Aristoteles de "Göz bir hayvan olsaydı görme onun ruhu olacaktı" diyordu. Maurice Blondel şöyle der: "İnsan ancak eylemde bulunduktan sonra, eylemde bulunarak, eylemde bulunmak için düşünür." Gerçekte insan düşündüğü için eylemde bulunur ve eylemde bulunduğu için düşünür ya da düşünerek eylemde bulunur ve eylemde bulunarak düşünür. Düşünceyi eylemden eylemi düşünceden ayıramayız. / Vauvenargues: "Büyük düşünceler gönülden gelir." / Fénelon: "Dinlenilmeye değer olan kişi sözü yalnız doğruyu ve iyiyi bildirmek için kullanan kimsedir." / B. Shaw: "Sanırım pek seyrek düşünüyorsunuz. Yılda bir iki kere düşünen çok az insan var. Size seslenen ben, ünümü haftada bir iki kere düşünmeme borçluyum." / G. Lanson: "Düşünce anlatımını bulduğu zaman gelişir." / Bergson: "Düşünce adamı olarak eylemde bulunmak ve eylem adamı olarak düşünmek gerekir." / Voltaire: "Adaletsizlikleri ge-

çerli kılmak için düşünceyi, düşünceleri gizlemek için sözleri kullanıyorlar." / Leonardo da Vinci: "Az düşünen çok yanılır." / E. C. Y. Ripoli: "Düşünceler sustu mu devrimler konuşur." / Mao Çe Tung: "İnsanların toplumsal yaşamları düşüncelerini belirler." / Schopenhauer: "Üsluba güzelliğini veren düşüncedir, sözde düşünürlerde düşünceleri süsleyen üsluptur." / Shakespeare: "Düşünce yaşamın kölesidir, yaşam zamanın çılgınıdır." / R. M. du Gard: "Düşünce kuşkuyla başlar." (Bk. BEN, BİLGİ, BİLİM, BİLİNÇ, FİKİR)

DÜŞÜNME (lat. *reflexio*; fr. *réflexion*; alın. *Reflexion, Überlegung*; ing. *reflection*). Zihnin kavramlarını ve fikirleri inceleme ve karşılaştırma edimi. Zihnin kendindeki gereci incelemek üzere kendine dönmesi. Zihnin kendi verileri üzerinde yoğunlaşması. "Düşünme bizde bulunan şeye yönelmiş dikkatten başka bir şey değildir" der Leibniz. Locke'a göre düşünme "zihnin kendi işlemlerinden ve kendi *özyapılarından* elde ettiği bilgi-"dir. Kant şöyle der: "Düşünme, çeşitli bilgi kaynaklarımıza verilmiş bazı sunumların ilişkisinin bilgisidir." Düşünme zihnin kendi üzerinde yoğunlaşarak kendindeki gerecin belli bir bölümünü aydınlatması, bu aydınlatma içinde o gerecin konumunu ve bağlantılarını görmesi dir. Bu yüzden her düşünme edimi bir dikkati gerektirir. Düşüncenin yalnızca kavramlar ve fikirler gibi nesnel gereçlere değil de özellikle duygular, anılar, ilkörnekler gibi öznel ağırlıklı gereçlere yönelmesiyle içebakış dediğimiz araştırma edimi gerçekleşir. Düşünme her durumda bilincin kendi kendini görmesi ya da daha genel bir çerçevede bireyin kendiyle bütünleşmesidir. Düşünmede birey kendini dönüşmeyen bir varlık olarak algılar, ancak düşünce edimi en küçük ölçülerde de olsa bilinci dönüştürerek bireyin gelişimini sağlar. Zaten zihnin yöneldiği kavramlar ve fikirler dönüşen bir dünyanın bireysel yansımalarından başka bir şey değillerdir ve böyle olmakla sürekli dönüşen ama düşünme etkinliğiyle dönüşen yapı taşları özelliği gösterirler. Düşünme özellikle nesnel gereci öznel gereçten ayırmaya çalışır, kavramları duygu yüklerinden soyutlamaya çalışır ve bu işi belli bir ölçüde ve elbet geçici olarak başarır. Çünkü zihnimizin nesnel gereçlerini doğal durumda öznel özyapılarından ayrı düşünmek olası değildir. Zihnin bu kendine yönelimi gerçekte onun dünyayı algılamasını ve tartışmasını getirir, çünkü bilinçte bütün bir dünya özetlenmiştir. Her bilinç kendi ufukları çerçevesinde dünyayı düşünceyle algılar. Bu yüzden düşünmek hem bir varolanı görmek, hem bir geriye dönmek, hem de ileriye yani geleceğe açılmak anlamını taşır. Böylesine bir genişlikte etkin olan düşünme özgürlüğün kaynağı olarak düşünülebilir. (Bk. BİLİNÇ, FİKİR, KAVRAM)

DÜŞÜNSELCİLİK (fr. *intellectualisme*; alın. *Intellektualismus*; ing. *intellectualism*). Tüm varlığı düşünsel ögelere indirgeyen öğreti. Düşünsel olguların duygusal ve istemsel olguları önceleğini ve belirlediğini ileri süren öğreti. Her şeyi düşünceye indirgeme eğilimi. Düşünselcilik ussallığı her türlü başka ruhsal etkinlik karşısında koşullayıcı sayar ve böyle olmakla istemcilikle ve hatta usçulukla karşıtlaşır. İstemcilikte varlığın temelini mantıksallıkla ilgisi olmayan istem belirler, öte yandan usçulukta usla anlık aynı şey değildir. Düşünselcilik iki ayrı çerçevede gelişmiştir. Birincisinde varlık anlıktan ayrı düşünülür, ama anlığın kendinde varlığın eksiksiz bir imgesini taşıdığı varsayılır. İkincisinde, varlıkla düşünce özdeşleşmiş durumdadır. Birinci biçim özellikle Descartes'ı, ikincisi Hegel'i düşündürür. Buna göre varlığı düşünmek kendini düşünmekle aynı şey olacaktır. Ne olursa olsun, düşünselcilik her yerde ve her şeyde usun belirleyici gücünü öngörür. (Bk. USÇULUK, İSTEMCİLİK)

DÜŞÜNÜLÜR (fr. *intelligible*; alın. *intelligibel*; ing. *intelligible*). Düşünceyle kavranabilir olan. Duyularla kavranılamayan, duyulara kapalı olan. Düşünülür dünya, duyulur dünyanın üstünde ya da dışında, onun gerçek kaynağı ya da daha genel anlamda gerçek gerçekliklerin ortamı olarak düşünülür. Buna göre duyulur dünyada her şey düşünülür dünyadan ötürü ve düşünülür dünyaya göre vardır. Platon düşünülür dünyayı gerçek gerçeklikler olan İdea'ların dünyası olarak görüyordu. Kant *Noumenon*'un alanını düşünülürün alanı olarak belirledi. Platon bize düşünülür dünyanın genel bir tablosunu veriyordu. Kant düşünülür dünyayı bilinemezin alanı olarak belirler. İnsanla, evrenle ve tanrısallıkla ilgili bilgilerin alanı olan bu alanla ilgili olarak Kant şunları söyler: "Bütün bu Noumenon'la ilgili şeyler, aynı zamanda onların birliğinin fikri, düşünülür dünya, çözümü tümüyle olanaksız olan bir sorunun sunumlarından başka bir şey değillerdir." (Bk. DUYULUR)

DÜZEN (lat. *ordo*; fr. *ordre*; alın. *Ordnung*; ing. *order*). Ussal bir bütünde yer alan şeylerin ya da kişilerin konumu. Bir bütünü, özellikle toplumsal bir bütünü ya da kısaca toplumu kuran kurallar ya da yasalar toplamı. Düzen fikri her şeyden önce evrenin uyumlu yapısını düşündürür. Leibniz düzeni "evrenin uyumu" olarak tanımlıyordu. Bergson fiziksel dünyanın düzenini yaşamsal düzenden ayırdı. Spinoza şöyle diyordu: "Fikirlerin düzeniyle şeylerin düzeni aynıdır."

DÜZENLİÇILGINLIK (fr. *paranoia*; alın. *Paranoia*; ing. *paranoia*). Ussal düzende çılgınlık. Düşüncede apaçıklığın ve tutarlılığın korunmasıyla belirgin çılgınlık. Kraepelin'in ayrıntılı ola-

rak tanımladığı bu çılgınlıkta ayırıcı tanıların başlıcaları ölçüsüz kendine güven, aşırı alınganlık, yargıda tutarsızlık ve çevreye uyumsuzluktur. Kraepelin düzenliçılgınlığı ikiye ayırır: *gerçek düzenliçılgınlık* düzenli, düşünülmüş, sanrısız çılgınlıktır, zamanla ilerlese de bunamayla sonuçlanmaz; *paranoid durumlar* erken bunamayla belirgindir, sanrılıdır. Düzenliçılgınlığa uğramış kişide usavurmalar tam olarak mantıksaldır, ancak herbiri tutarsız temellere ya da gerçeklikte karşılığı olmayan çıkış noktalarına dayanır. Ancak bu usavurmalar mantıksal tutarlılıklarıyla inandırıcı olabilirler. Bu çılgınlıkta her zaman düşmanlık fikri öne çıkar. Kişi bilinmedik kişilerce izlendiğini ileri sürebilir, bu yönde korunması ya da kurtarılması için ilgili kişilere başvurabilir, hatta intikam duygularıyla dolu olabilir, bu yüzden cinayet işleyebilir, yangın çıkarabilir. O hemen her zaman topluluk içinde ya da yetke karşısında tedirgindir, zaman zaman yalnız, çok zaman bunalımlıdır. (Bk. ÇILGINLIK)

E

E. Mantıkta evrensel olumsuz önermelerin simgesi. Örnek: "Bütün insanlar ölümlü değildir."

EDİLGİNLİK (yun. *paskhein*; fr. *passivité*; alm. *Passivität*; ing. *passivity*). Etkin olmayanın durumu ya da özyapısı. Yalnızca etki alanın, hiçbir itici ya da yapıcı güç ortaya koymayanın durumu ya da özyapısı. Eylemsiz olanın doğası. Edilginlik gizemci yönelimin özünü oluşturur. Gizemci için heyecanlardan uzak içsel arayış hatta tam dinginlik önemlidir. Gizemcilik kendine kapanma anlamında çileciliği getirirken tanrısala gönülden yönelişi öngörür. (Bk. ETKİNLİK, GİZEMCİLİK)

EDİLİM (lat. *passio*; fr. *passion*; alm. *Leidenschaft*; ing. *passion*). Etki alanın ya da katlananın durumu. Edilim Aristoteles'in kategorilerinden biridir: ısıtılmış ya da soğutulmuş olan, edilim durumunda olandır. (Bk. EDİM)

EDİM (lat. *actus*; fr. acte; alm. *Tat, Handlung*; ing. *act*). Eylemde bulunan bir gücün ortaya koyduğu sonuç. Aristoteles'de, edilim durumunda olana karşıt olarak, varlığın tam yetkinlik içinde olması (çiçek, meyva için gücüllüktür, gonca için edimdir). "Edim" sözcüğü "eylem"in eşanlamlısı gibidir. Aristoteles en yüksek düzeyde etkin gücü ya da tanrısallığı *arı edim* diye adlandırır. (Bk. EDİLİM, EYLEM)

EDİMCİLİK (fr. *activisme*; alm. *Aktivismus*; ing. *activism*). Kuramsal ilkelerden çok yaşamın ve eylemin gereklerini göz önünde tutan ahlak anlayışı. İnsan zihninin eyleme dönük olması ve böylece dış dünyaya ya da topluma yönelik çabalar ortaya koyması gerektiğini ileri süren öğreti. (Bk. EDİM)

EDİMSELCİLİK (fr. *actualisme*; alm. *Aktualismus*; ing. *actualism*). Bizi etkisi altında tutan geçmişi inceleyerek bugünkü edimleri bu incelemenin sağladığı bilgiler ışığında düzenlemeyi öngören öğreti.

(Bk. EDİM)

EGOİZM. Bk. BENCİLLİK.

EGZİSTANSİYALİZM. Bk. VAROLUŞÇULUK.

EĞİLİM (lat. *tendant*; fr. *tendance*; alm. *Streben, Tendenz*; ing. *tendency*). Bir amaca yönelenin özyapısı. Bir amaca yönelmiş ve bu yöneliminde herhangi bir güçle karşılaşmamış olanın durumu. Eğilim istekle belirgindir ve istemin etkinliğini gerektirir. Bir eğilim, bir varlığın kendi kendine davranışını getirir. Eğilim her şeyden önce organizmadaki doğal bir yönelgenliği ortaya koyar: çiçek açılmaya eğilimlidir. İnsanda üç ayrı eğilim belirleyebiliriz: *etkin eğilimler* bizi eyleme yöneltir, *duygusal eğilimler* duygu düzeyindeki yönelimlerin itici gücüdür, *düşünsel eğilimler* dikkat başta olmak üzere tüm düşünce etkinliklerimizi belirler. Lacheli-er'nin gösterdiği gibi, eğilimler arzuya, arzu da isteme bağlıdır. Kişisel eğilimler, toplumsal eğilimler, yüce eğilimler, aşağı eğilimler gibi pekçok eğilim belirlenir. (Bk. İSTEM)

EĞİTİM (yun. *paideia*; lat. *educatio*; fr. *éducation*; alm. *Erziehung*; ing. *education*). Kendini ya da başkalarını yetiştirme ya da geliştirme süreçlerinin toplamı. Bir çocuğu yetişkinliğe doğru geliştirme eylemi. Kendinde ya da başkalarında ahlaki, düşünsel ve fiziksel nitelikleri yetkinleştirme çabası. İnsanın gelişimini sağlamak için yöntemler geliştirme ve uygulama çabası. Eğitim kişiye yönelik bir tutumu gerektirdiği kadar kişinin kendine yönelik bir tutumunu da gerektirir, buna göre eğitenle eğitilen ya da kendini eğiten arasında bir uyumu gerektirir. İkinci anlamda ingilizcede *selfeducation* terimi kullanılır. Eğitimin tarihi bize insanın bilinçlenme süreçleri boyunca değişik eğitim yöntemleri ya da anlayışları uyguladığını gösterir. Eğitim ailede başlar ve okulda sürer, toplumun değişik kurumlarınca etki altında tutulur, bu etkinin her zaman olumlu olduğunu söylemek elbette olası değildir. Çocuk yetiştirme sözkonusu olduğunda eğitim kavramı hemen pedagoji kavramına bağlanır. Yetişkinlerin geliştirilmesi pedagojiden çok daha çağdaş bir araştırma alanı olan ve özellikle öğretim yöntemleri geliştirmeyi amaçlayan eğitimbilimin konusudur. Çağdaş eğitim kavrayışı Yeniçağ'ın başlarında gelişmeye başlamıştır. Bu kavrayışa göre çocuk geleceğin büyüğü olmaktan çok çocuk olarak yani büyük insanın dünyasından apayrı bir dünyası olan özgün bir varlık olarak ele alınır. Buna göre çocuk dünyasının kendine göre koşulları ya da yasaları vardır, çocuk yetiştirirken bunları göz önünde tutmak gerekir. Öyleyse, yaşa göre, eğilime göre, özel durumlara göre çocuk yetiştirme yöntemleri geliştirmek bir zorunluluktur. Kavrama düzeyinin düşüklüğü

ya da yüksekliği, kişilik bozuklukları, topluma uyarsızlık gibi durumlar bu özel durumların başlıcalarıdır. Çağdaş eğitim kavrayışı çocuğu iyi koşullarda iyiye yöneltilebilen bir varlık olarak düşünür ve o iyi koşulları elden geldiğince yaratmaya çalışır. Bunun için bir takım önyargılardan ya da kaba belirlemelerden kaçınmak, çocuk için "kötü niyetli", "tembel", "yalancı" gibi nitelemelerden vazgeçmek gerekir. Bu da eğitimden şiddetin kovulması anlamına gelmektedir. Daha XVI. yüzyılda Montaigne "Onur ve özgürlük için yetiştirilen her körpe ruhun eğitiminde her türlü şiddeti yadsıyorum" diyordu. Çağdaş eğitimcilerden Gabriel Compayré şöyle der: "Eğitim bir sanattır, uygulamayla ilgili bir ustalıktır, kitaplardan öğrenilen bazı kuralların bilgisinden daha başka bir şeydir, deneyimi gerektirir, ahlaki nitelikleri gerektirir. Nasıl şair olmadan şiir olmazsa, eğitimci olmadan da, yani eğitim kitaplarındaki soyut ve ölü yasaları özel nitelikleriyle canlandıran ve uygulayan kişi olmadan da eğitim olmaz." Eğitim elbette bir sanattır, ancak bilimsel doğrular üzerine kurulması gereken bir sanattır. Eğitimin kuralları enine boyuna tartışılmadıkça, çocuk yetiştirmenin koşulları her anlamda bilinmedikçe eğitim uygulamaları eksik ve hatta sakat olacaktır. Eğitim insani yetilerin uyumlu ve eşit biçimde geliştirilmesini öngörür. James Mill "Eğitim bireyi kendisi için ve başkaları için bir mutluluk aracı durumuna getirmeyi amaçlar" der. Burada mutluluğu özellikle duygusal-düşünsel yetkinlik olarak anlamak yanlış olmaz. Demek ki eğitmek öğretmek demek değildir ya da yalnızca öğretmek demek değildir. Eğitim öğrenerek kendini geliştiren bireye bu çabasında yardımcı olmaktır. Buna göre eğitim koşullamayı değil de yönlendirmeyi, buldurmayı, araştırma ve bulma yolunda isteklendirmeyi amaçlar. En iyi eğitici bireye kendini eğitme arzusu ve heyecanı veren kimsedir. Bu da en kaba anlamda bilgiyi sevdirmekle olasıdır. Bu yolda eğitici kişinin bilgiyi sevdirecek kadar güçlü olması ya da kısaca yetke olması gerekmektedir. Bilgili olmak iyi bir eğitimci olmak için gerekli koşuldur ama yeterli koşul değildir. Sokrates'de gördüğümüz gibi, eğitimci, bilinci etkin kılmayı ya da doğurtmayı bilen insandır. Elbette özellikle bu çağda eğitimi insandan insana etkileme ilişkisi olmaktan çok bir kurum etkinliği olarak görmek doğru olur. İyi bir eğitim iyi bir eğitim kurumunda gerçekleşir diyebiliriz. Çağımızda eğitim kurumlara bırakılmış olmakla birlikte onlarla sınırlı değildir. Çağdaş birey eğitim açısından çok geniş bir etkileşim ortamında yaşar. Bu çok geniş eğitici alanda televizyon, radyo, gazete, sinema, kahvehane, gazino, stadyum ve benzeri yerler de birer eğitim kurumu gibi etkide bulunurlar. Böylece çağdaş dünyada ailenin eğitici etkinliği sanayileşmiş yaşam düzeni koşullarında enaza

inerken, bu arada gerçek eğitim kurumlarının etkisi sınırlı kalırken dış dünya büyük bir etki gücü kazanmaktadır. Özetle, günümüzde eğitim okul ve aile çevresini çok aşmaktadır. Buna göre çağdaş yaşam düzeninde yalnız öğrenciler değil, her kesimden ve her yaştan insan eğitilmektedir. Bu çok yaygın eğitimin genellikle olumlu koşullar çerçevesinde gerçekleşmekte olduğunu söylemek kolay değildir. Ayrıca, eğitim olağan okul yaşından çok önce başlamaktadır. Bu durumda, klasikleşmiş "oyun biter okul başlar" formülü gerçekliğini yitirmiş gibidir. Örneğin çocuğun televizyon bilgisiyle karşı karşıya gelişi okul yaşından çok önce gerçekleşmektedir. Demek ki çağdaş eğitimi "beşikten mezara eğitim" diye nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Bugün okul eğitim yaşamının ancak bir bölümünü, hatta bazen küçük bir bölümünü oluştururken kişilerin yetişmesinde tam anlamında belirleyici olmaktadır. Bu gelişim içinde eskinin parçalı eğitiminin yerini bugün bütünsel eğitim almıştır diyebiliriz. Eskiden asker savaşmayı, şövalye kılıç kullanmayı, köle tarla sürmeyi bilirdi, başka bir şey bilmezdi. Bugün eğitim bireyi bütün bir dünyanın içine çekiyor. Gaston Mialaret, *Eğitim bilimleri* adlı kitabında şöyle diyor: "Eğitimle ilgili durumlar bugün artık yalnızca öğretmen-öğrenci ilişkisine ya da öğretmen-topluluk ilişkisine indirgenemez. Bir başka deyişle, eğitimle ilgili durumlar çok ve değişkendir. Çok değişik düzeylere bir eğitici eylem uygulanabilir ve eğiticiler de böylece çok değişik kategorilere girerler." Günümüzde eğitim, kurumlar düzeyinde, hem küçük yaşlardaki bireyler için pedagoji araştırmaları çerçevesinde hem de yetişkin bireyler için eğitimbilim yani eğitimde yöntem araştırmaları çerçevesinde gelişiyor. / Danton: "Eğitim bir halkın ekmekten sonra en büyük gereksinimidir." / Aristoteles: "Eğitimin kökleri acı meyvaları tatlıdır." / J. Joubert: "Çocukların eleştiriden çok örneğe gereksinimi vardır." / Dupanloup: "Eğitim özünde bir yetke ve saygı ürünüdür. Bu iki koşuldan biri eksik olursa ürün çürür." / E. Faguet: "Bir eğitimin yapabileceği en güzel etki öğrenciye kendini yeniden eğitme isteğini esinlemesidir." / Laberthonnière: "Eğitim denilen bir bilim var elbette. Ama eğitim bir bilim değildir, bir havariliktir. Havari olabilmek için inanmak, sevmek, kendini hesapsızca vermek, gündelik gereksinimlerin öldürücü gerçekliğine kendini bırakmak gerekir." / Valéry: "Eğitim çocuklukla ve yetişkinlikle sınırlı değildir. Tüm yaşam boyunca çevremiz bizim eğiticimizdir, o hem ciddi hem tehlikeli bir eğiticidir. Ciddidir çünkü burada yapılan yanlışlar kolejdekilerden daha pahalı ödenir, tehlikelidir çünkü biz hiçbir zaman çevrenin ve başkalarının iyi ya da kötü eğitici etkilerinin bilincinde değilizdir." (Bk. ÇOCUKBİLİM, PEDAGOJİ, RUHBİLİM)

"EİNFÜHLUNG" ("sezgi" anlamında alın. söz.). Özneyle nesnenin özdeşleşmesi. Estetik izlemede öznenin nesneyle bütünleşmesi. Einfühlung kuramının öncülerinden Theodor Lipps (1851-1914) estetik deneyin her durumda öznedeki ruhsallığın nesneye yansıtılmasıyla ya da ulanmasıyla gerçekleştiğini bildiriyordu. Lipps'e göre bizler iç edimlerimizi nesneye yansıttığımızı sanırız, oysa böyle bir yansıtma yoktur: her iç edim nesnede ve nesneyle yaşanır. Lipps'e göre estetik süreç, ben'in ben-olmayan'la özdeşliğinde gerçekleşir. Ben-olmayan'a etkin bir biçimde yönelen ben, kendinde değişikliğe uğrar. Lipps böylece "güzel" sorununu duygu yakınlığı çerçevesinde açıklamaya ve çözmeye çalışır. Bu anlamda estetik değer doğrudan doğruya ben'in ruhsal etkinliğine indirgenmiştir. Einfühlung'da dış dünya bir heyecanla canlandırılır. Bu bir tür nesneyle özdeşleşmedir. "*Sich einfühlen*" özdeşleşmek demektir. Einfühlung nesnenin içine girmek, içine işlemektir. Einfühlung özneyle nesne arasında bir duygu yakınlığını belirlediği ölçüde estetik yargıda düşünsel etkeni tümüyle ortadan kaldırır. Bayer şöyle der: "Gizemcilikte olan bütünsel kavrayış sanatta yoktur: sanatta tüm içeriği kavrayamayız. Einfühlung'un mahkum edildiği yer burasıdır." Einfühlung estetiği bir gizemcilik estetiğidir. (Bk. COŞKU, ESTETİK, SANAT)

EKSİKKALIŞ (fr. *carence*; alm. *Nichtvorhandensein*; ing. *insolvency*). Duygu dünyasında eksiklik ya da yetersizlik. "Organizmada ya da ruhsallıkta gelişimi ya da dengeyi sağlayan etkenlerden birinin ya da birçoğunun eksikliği ya da yetersizliği" (P. Foulquié). Bir kurumda ya da bir kişide toplumsal işlevleri yerine getirebilme yetersizliği. Çocukta anne ile bağların eksikliği. Duygularımız tüm ruhsal etkinliğimizin itici gücüdür. Duygu dünyamız yaşamdaki etkinliğimizin temel koşulunu sağlarken davranışlarımızı da belirler. Bu durum çocuğun yaşamında da belirgindir: çocuğun dünyası düşünsellikten çok duygularla oluşur ve gelişir. Çocuk duygularına karşılık bulamadığı zaman, özellikle anneyle ilişkisini sağlam kuramadığı zaman bir eksikkalışı ya da yoksunluğu yaşayacaktır. Bunun en belirgin sonucu ruhsal ve bedensel gelişimde görülen yetersizlikler olacaktır. Bu yetersizlikler de uyum güçlüğüne, tam anlamında bir ulaşamamışlık duygusu yaşamaya, arzularını hiçbir koşulda karşılayamamaya kadar varan durumlara yol açacaktır. Yalnızlık eksikkalışın zorunlu bir ürünü olarak bireyin ruh dünyasına kesin bir biçimde yerleşecektir. Özellikle son elli yılda yapılan araştırmalar duygu dünyasındaki eksikliklerin insan için ne kadar yıkıcı ve hatta öldürücü durumlara yol açtığını göstermiştir ve sevginin insan için güneş kadar değerli oldu-

ğunu ortaya koymuştur. Özellikle toplumsal ya da özel nedenlerle anneden ayrılan çocukların tepkilerinin gözlemlenmesi bu konuda nelerin yaşanabileceğini göstermesi açısından önemli olmuştur. Annesinden ayrılan ya da ayırılan çocuk önce ağlar, hatta bağırıp çağırma gibi tepkiler gösterir, sonra tam anlamında bir durgunluğa, bir kendini bırakışa girer. Çok zaman kendine sunulan yiyecekleri geri çevirir, gerekçe olarak da aç olmadığını söyler. Anneden ayrı kalış uzadıkça ruhsal ve bedensel gelişimde bir duraklama olur, hatta gerileme kendini gösterir: çocuk son elde ettiği kazanımları yitirmeye başlar; dil bozulur hatta bebek gibi konuşma eğilimi başgösterir. Bu durumda çocukta kendine kötülük etme isteği ortaya çıkar: kafasını duvara ya da karyolaya vurmaya, bir yerlerini kanatmaya yönelebilir. Bu olumsuz gelişim ölüme yol açabilen bir gelişimdir. Eksikkalış elbette yalnızca çocukla ilgili değildir. Sevgi çocuğun yaşamında olduğu kadar büyüğün yaşamında da önemlidir. Pısırıklık gibi bireyi başkalarından koparan ya da başkalarından uzak kalmaya zorlayan durumlarda eksikkalış tepkileri hemen kendini gösterecektir. Pekçok intiharın temelinde, bazı somut belirgin nedenlerin yanında yani görünür nedenlerin yanında eksikkalışla ilgili nedenler etkili olmuştur. (Bk. YOKSUNLUK)

EKSPRESYON. Bk. ANLATIM.

"EK-STASE" (yun. *ek* "dışına" ve *statis* "konulmak"dan). "*Ekstase*" varoluşçu felsefenin temel kavramlarındandır, kendi dışına çıkmak, kendine belli bir uzaklıkta olmak, hata kendinden başka olmak anlamına gelir. (Bk. VAROLUŞÇULUK)

ELEA OKULU M.Ö. VI. yüzyılda İtalya'da Alento ırmağının denize döküldüğü yerde kurulan Elea ya da Elaia kentinde ortaya çıkmış bir düşünce devinimi. Elea filozofları İonia filozoflarının duyumcu yorumlarına karşıt olarak evrenle ilgili sorunlara usçu bir bakış açısı getirmişlerdir. Okulun kurucusu Kolophon'lu (İonia) Ksenophanes, insanbiçimci tanrılar tablosunu alaya alarak tek bir tanrının varlığını bildiriyor, ayrıca evren kavramıyla tanrı kavramını birleştirerek heptanrıcı bir yoruma ulaşıyordu. Öğrencisi Parmenides, varlığın tümünü "Bir Varlık"a indirgedi. Yalnız "Bir Varlık" vardır, düşünce de bu "Bir Varlık"a yönelmelidir. Deney akıp gideni de ele alabilir, oysa amaç değişmeden kalan, ölümsüz, devinimsiz varlığı göstermektir. Okulun diyalektikçisi Zenon devinimsizliğin koşullarını ortaya koymaya çalıştı. İonia duyumculuğuna aşırı tepki olarak beliren Elea öğretisi daha sonra atomcuların her iki okul arasında bir orta yol bulma çabalarıyla dengelenecektir. Duyumlardan yola çıkarak felsefi açıklamalarda bulunan İonia okulunu

düşünce tarihinin ilk gerçekçi anlayışı sayarken Elea filozoflarına ilk ülkücüler ya da ilk usçular diyebiliriz.(Bk. ATOMCULUK, İONİA OKULU)

ELEŞTİRİ (lat. *criticus*; fr. *critique*; alm.*Kritik*;ing.*critique*). Mantığın yargıyı ele alan bölümü. Bir yargıya, bir görüşe, bir fikre açıklık getirmek üzere yapılan inceleme. Bir yapıtın, bir kişinin, bir durumun olumsuz yanlarını ortaya koyan görüş. Bir yapıtın estetik açıdan irdelenmesi. Her eleştiri dışladığı görüşün karşıtını bir temel fikir olarak kendinde taşır. Eleştiri bir fikre, bir duruma, bir eyleme karşı oluşturulmuş bir karşıt düşüncedir. Birbirlerine karşı olan fikirler birbirleriyle eleştirel bir konumda bulunurlar. Ancak, gerçek anlamda eleştiri kendiliğinden ortaya çıkan karşıtlıktan çok, bile bile ya da araştırmayla ortaya konulmuş karşıtlıktır. Descartes'da skolastik felsefenin, Leibniz'de Locke'un eleştirisini buluruz: Descartes skolastik felsefeyi, Leibniz Locke'u doğrudan irdelemiştir. Kültürün üç temel alanı, bilim, felsefe ve sanat her durumda eleştirili bir bakışı gereksinir. Eleştiri bilimden ve felsefeden çok sanatta belirginleşir, estetiğin bir kolu ya da uygulamaya yönelik bir biçimi olarak görülür. Sanat yapıtı, öznel-nesnel bütünlüğü içinde, eleştirilmeye açık durur ya da eleştirinin varlığını gereksinir. Tam anlamında kavramsal bir yöneliş içinde salt ussal dayanakları arayan felsefe kendi sağlamlığını kendi tutarlılığında ya da kendi dizgesel yapısında güvence altına alabilir, oysa çok zaman kavramsal belirlemelerden çok sezgisel arayışları duyuran sanat yapıtının ne olup ne olmadığı kendisiyle ilgili bir tartışmayı gerekli kılacaktır. Bu çerçevede eleştirmek bir yapıtta olumlu ya da belirleyici olanla birlikte uyarsız, tutarsız, eksikli, çelişkili olanı göstermek demektir. Böylesi bir arayış her şeyden önce sanatçının kendisiyle ilgili araştırmalarında kendini göstermelidir. Kendini eleştirmeye alışmamış bir sanatçının eleştiriden yararlanması olası değildir. Öte yandan, ancak kendini eleştirmeyi bilenin başkasını sağlıklı bir biçimde eleştirebileceğini söyleyebiliriz. Her sağlıklı eleştirici tutum bir özeleştiri eğilimini kendinde barındırır diyebiliriz. Bir eleştiri ancak amacının dışında bir amacı olmadığı zaman sağlıklı olabilir. / Plautus: "İnsanlar sahte bir yakınlığı içtenlikli eleştiriye yeğ tutarlar." / Goethe: "İnsanlar anlamadıklarını karalarlar." / A. Pope: "En büyük övgüye değer olanlar eleştiriye en iyi katlananlardır." / J. R. Lowell: "Bilgece bir kuşkuculuk iyi bir eleştirmecinin baş niteliğidir." / C. N. Bovee: "Yazarlar belki de öbür dünyada cehenneme gitmeyecekler. Bu dünyada eleştirmecilerden ve yayımcılardan çok çekiyorlar çünkü." / R. de Gourmont: "İnsanca düşünün: renkleri ayıramayan bir oğlunuz varsa onu demiryolu makinisti yapacağınıza sa-

nat eleştirmecisi yapın." / J. Paulhan: "Bir eleştirmeci kendini gülünç etmekten çekinmemelidir." / Valéry: "Kendinde bir eleştirmeci taşıyan ve onu işlerine severek karıştıran yazar klasiktir." / L. Aragon: "Edebiyat alanında eleştiri bir heyecan pedagojisi olmalıdır." / Molière: "Kimileri bir piyesi kurallarına göre yargılarlar, kimileri de en iyi yargılama yöntemiyle yani kendilerini şeylerin akışına bırakarak, kör önyargılara, yapmacıklı inceliklere, gülünç yumuşaklıklara düşmeden yargılarlar." / La Bruyère: "Eleştirmenin hazzı bizi çok güzel şeyleri yakalamanın hazzından uzaklaştırıyor." / Chateaubriand: "Yanılgılarla ilgili küçük ve basit eleştiriyi bırakıp güzelliklerle ilgili büyük ve güç eleştiriye yönelin." / Sainte-Beuve: "Eleştiri insanları tanıma hazzıdır, yönlendirme hazzı değildir." / A. France: "En iyi eleştirmeci başyapıtlardan giderek kendi ruhunun serüvenlerini anlatan adamdır." / G. de Maupassant: "Eleştirmecinin temel özellikleri nelerdir? Yan tutmadan, öncesel görüşlere sahip olmadan, okul düşüncesine bağlanmadan, herhangi bir sanatçı topluluğuyla ilişkili olmadan en karşıt eğilimleri, en birbirine uymaz yönelimleri anlasın, ayırsın ve açıklasın, en değişik sanat arayışlarını benimsesin." / J. Chardonne: "Edebiyatı kuran eleştirmecilerdir." / R. Daumal: "Eleştiri tüm yararsız yapıtları yerle bir etmelidir; gerekli olmayan şey kötüdür." / Blaise Cendrars: "Sanat eleştirisi esperanto kadar aptalcadır." (Bk. ESTETİK, SANAT, YARATMA)

ELEŞTİRİCİLİK (fr. *criticisme*; alm. *Kritizismus*; ing. *criticism*). Her bilgi edinme çabasında eleştirici tutumu öncelikli tutum olarak değerlendiren görüş. Kant'ın usu sınırlı gören, bu yüzden metafiziği eleştiriye götüren, eleştiriyi her felsefi araştırmada öncelikli sayan öğretisi. Eleştiricilik öncelikle Kant'ın üç eleştiri kitabının özellikle birincisinde, *Salt usun eleştirisi*'nde ortaya koyduğu öğretidir. Bu öğreti, bilgiyi, kendisine temel alan ilkelerin ışığında tartışmak zorunluluğunu ortaya koyar. Bu bir anlamda bilgi kuramının eleştirici bir tutumla tüm bilgi araştırmalarının altına yerleştirilmesi anlamına gelir. Kant'dan sonra eleştiricilik *bilgi kuramında doğrulama* olarak anlaşılmıştır. Kant, sözkonusu kitabının başlarında çağının bir eleştiri çağı olduğunu bildiriyor, kimsenin eleştiriden kaçamayacağını, krallığın da papalığın da eleştiriye başeğmek zorunda olduğunu bildiriyordu. Kant bu kitapta zihnin ancak deney alanından kesin bilgiler derleyebileceğini, deneyi aşan *Noumenon* alanının bilimsel bilgisinin olamayacağını bildirerek felsefi yönelişlere bir sınır arıyordu. Bununla birlikte Kant *Noumenon* alanının bilgisini de yani metafizik bilgiyi de olası saymış, aşkın diyalektiğin alanı olarak belirlediği metafiziği kanıtlanamaz olan, nesnellikten uzak olan, ancak araştırılması zorunlu olan bilgilerin

alanı diye belirlemiştir. Kant metafizik dogmacılığın yerine genel eleştiri'yi geçerli kılmak istemiştir. Genel eleştiri bilginin sınırlarını çizer, bilgi edinme yollarının denetimini öngörür. Bilgiye yönelik eleştiri her türlü felsefi araştırmanın ilk koşulu olacaktır. (Bk. USÇULUK)

EMEK (fr. *travail*; alm. *Arbeit*; ing. *labour*). Bir işi gerçekleştirmek için harcanan insan gücü. İnsanın doğayı değiştirmek için yaptığı kafa ve beden çalışması. Emek üretimin temel ögesidir. İnsan yaşamı için birinci derecede yararlı olan bu gücün bir fiyatı olmalıdır. Emek insan yaşamının en büyük üretici gücü olmakla insan yaşamındaki pekçok ilişki için en başta iktisadi ilişkiler için belirleyicidir. İnsan, emeğini kullanarak doğayı daha verimli, daha insana uyarlı kılmıştır. Adam Smith mal üretimini artıran emeği üretici belirlemiş, hizmetleri dışta tutmuştur. Adam Smith *Ulusların zenginliğinin doğası ve nedenleri üzerine araştırmalar* adlı yapıtında şöyle der: "Bir ulusun yıllık emeği onun yıllık tüketimine yaşamı için gerekli olan tüm şeyleri sağlayan temel zenginliktir; bu şeyler ya doğrudan doğruya bu emeğin ürünüdür ya da bu ürünle başka uluslardan alınmışlardır. Böylece, bu ürünün ya da bu ürünle satın alınanın, tüketicilerin sayısı karşısında az ya da çok oluşuna göre, ulus gereksinimini duyacağı bütün bu zorunlu ve uyarlı şeylere az ya da çok sahip olacaktır. Her ulusta bu oranı iki ayrı koşul belirler. Birincisi, emeğin uygulanmasında genel olarak gösterilen ustalık, beceri ve ussallık; ikincisi, yararlı bir işte uğraşanların sayısıyla yararlı bir işte uğraşmayanların sayısının oranı." Adam Smith'e göre avcılık ve balıkçılıkla uğraşan ilkel toplumlarda her birey azçok yararlı bir iş için emek harcamaktadır. Ancak bu uluslar yoksuldurlar, öyle ki çocukları, yoksulları, hastaları yoketmeyi bile düşünürler. Gelişmiş uluslarda işe yaramaz çok insan vardır, üretmeden tüketenlerin sayısı oldukça çoktur, buna karşılık zenginlik daha büyüktür. Bu gibi uluslarda azla yetinmeyi bilen, emeğini esirgemeyen bir işçi rahatça karnını doyurabilir. Ustaca, beceriyle ve ussal bir biçimde çalışan uluslardan bazıları kırsal alanda bazıları da kentsel alanda üretime ağırlık vermişlerdir. Her iki alana aynı ağırlıkta emek koyan hiçbir ulus yoktur. Bazıları kırsal alandaki üretimi önemli görürken bazıları kentsel alandaki üretimi önemli saymışlardır. Adam Smith'den sonra J.B. Say yarar sağlayan her emeği üretici saydı. Ricardo emek sorununa değişik bir boyut getirir. Ricardo'ya göre toplumların çocukluk dönemlerinde şeylerin değiştokuş değeri onların üretimi için gerekli olan emeğin niceliğine bağlıydı. Ricardo, Adam Smith'in emeği ilk fiyat saydığını, ilkel para yerine aldığını bildirir. Bu ilkel dönemlerde sermaye birikimi olmadığı gibi toprağı işlemek diye bir sorun da yok-

tur. Bu dönemlerde nesneleri elde etmek için gerekli olan emeğin niceliği değiştokuş için kural belirleyici veri durumundadır. Adam Smith'de şu örneğe yer verilir: avcı bir toplumda kunduzu avlamak için gereken emek bir geyiği avlamak için gereken emeğin iki katıysa bu durumda doğal olarak bir kunduza iki geyik verilecektir ya da bir kunduzun fiyatı iki geyik olacaktır. Bundan şu genel sonucu çıkarabiliriz: emeğin niceliğindeki her artış bu emekle yapılan şeyin fiyatını artırır, emeğin niceliğindeki her azalış da bu emekle yapılan şeyin fiyatını düşürür. Ricardo buraya kadar Adam Smith'in düşüncesini tam olarak paylaşır, bu noktadan sonra ona eleştiri getirmeye başlar: "Adam Smith tüm değiştokuş değerinin ilkel kaynağını böylece açık bir biçimde gösterir ve buna bağlı olarak tüm nesnelerin üretiminin az ya da çok emek gerektirişine göre az ya da çok değer kazanacağını ortaya koyar. Bununla birlikte o bir başka değer ölçüsü getirir ve azçok bu ölçüye karşı değiştokuş edilebilişlerine göre az ya da çok değeri olan şeylerden sözeder. Bazen bunun buğday değeri olduğunu söyler, bazen de emek değeri olduğunu bildirir; bu bir şeyin üretiminde harcanan emek değildir, bir şeyin satın alabileceği emektir. Bunlar eşdeğer iki deyimdir, çünkü insanın emeği iki kat daha üretici olmuştur ve herhangi bir nesneyi iki kat fazlasıyla yaratabilir." Ricardo eleştirisini şöyle geliştirir: "Bu doğruysa, emekçinin kazancı her zaman emeğiyle orantılıysa, bir şeyin üretiminde emeğin belli niceliği ve bu şeyin satın alabileceği emeğin niceliği eşittir ve bunların her ikisi de ayrı ayrı öbür nesnelerin iniş çıkışında kesin ölçüt oluşturabilecektir. Ancak bu iki nicelik eşit değildir: birincisi gerçekten genellikle belli bir ölçüt ortaya koyar, bu ölçüt de başka nesnelerin fiyatlarındaki değişimi tam olarak belirler; ikincisi, tersine, karşılaştırıldığı mallar ya da besin maddeleri kadar değişikliğe uğrar. Böylece Adam Smith, altın ve gümüş gibi değişken bir ölçütün başka nesnelerin fiyatını belirlemede ne ölçüde yetersiz olduğunu ustalıkla gösterdikten sonra buğdayı ve emeği eşit saymakla en değişken ölçütü ortaya koyar." Değerli madenin durumu buğdayınkinden daha sağlamdır. Buğdayın fiyatı daha kolay değişecektir; tarımın gelişmesine, araç ve makinaların kullanımına, yeni toprakların bulunuşuna göre değişecektir. Emek de ülkenin durumuna göre, istem-sunum koşullarıyla değişikliğe uğrar. Emeğin değeri, ayrıca, önemli maddelerin değişimine göre değişir. Öyleyse, Adam Smith'in yaptığı gibi, "Aynı emek bazen büyük bazen küçük ölçüde emtia satın alabileceğine göre, değişikliğe uğrayan emeğin değeri değil emtianın değeridir" yargısına varmak yanlıştır. Gene Adam Smith gibi "Emeğin değeri değişmez olan tek şey olduğuna göre, yalnızca bu değer her yerde ve her

recek olan ve güç, çaba, *conatus* diye adlandırılabilecek olan şeyi de kendinde barındırır." Leibniz, *Monadologie*'de de şöyle der: "Tüm basit tözlere ya da yarıtılmış monadlara *entelechia* adı verilebilir, çünkü onlar kendilerinde belli bir yetkinliğe sahiptir."

EPİSTEMOLOJİ. Bk. BİLGİBİLİM.

ERDEM (yun. *arete*; lat. *virtus*; fr. *vertu*; alm. *Tugend*; ing. *virtue*). Ahlaki yetkinlik. İyiye yöneliş ve kötüden kaçışın getirdiği ruhsal sağlamlık. Düşüncede ve davranışta iyi niteliklerin bir araya gelmesiyle belirgin ahlaki olgunluk durumu. En genel anlamda erdem iyiyi isteme eğilimidir, hatta iyiyi gerçekleştirme alışkanlığıdır. Onun alışkanlık olması kazanılmış olması anlamına gelecektir. Platon *Menon* diyaloğunda "Erdem bir doğa vergisidir" diyordu. Platon'a göre erdem bir bilimdir, iyiyi gerçekleştirmek için iyi yargılamak gerekir. Aristoteles erdemi iyiyi gerçekleştirme yatkınlığı olarak anladı, bu yatkınlık elbette kazanılmış ve sürerliği olan bir yatkınlık olmalıydı. Filozof "Bir kırlangıçla yaz gelmez, tek bir eylem erdemi sağlamaz" diyordu. Düşünce tarihinin ilk büyük ahlak kuramcısı sayabileceğimiz Aristoteles'e göre erdemli yaşam için tutkuları usla dengelemek gerekmektedir: usun belirleyiciliğinde seçim yapabilen insan iyiyi kötüden ayırmayı bilecektir. Aristoteles'e göre erdemin ne olduğunu bilmek yetmez, onu yaşamak ya da uygulamak gerekir. Erdemlilik en yüce iyiyi, mutluluğu amaçlar. Erdem yolunu her kişi mutluluğa gidiyor diye seçer. İnsan mutluluğa erdemle ulaşır, bunun için insanın mutluluğa uyarlı olması, hem bedensel hem ruhsal açıdan yeterli ya da yetkin olması gerekir. Erdem ne tutkudur, ne yetidir, yalnızca yatkınlıktır. Aristoteles de, daha sonraki filozoflar da erdem için usun belirleyici ve seçici gücünü zorunlu gördüler. Ancak us insanı aşırılıkların getirdiği yıkımlardan koruyabilecekti. Seneca'nın da belirttiği gibi erdemlilik ölçülülüktür ya da "Her erdem ölçü üzerine temellenmiştir" (*Omnia in modo est virtus*). Bu yüzden ahlak anlayışları ne olursa olsun, tüm ahlakçılar erdemi insanın usunu kullanarak kendine söz geçirmesi ve tutkularını dizginlemesi olarak anlamışlardır. Descartes için erdem bir güçlülük ve kararlılık durumudur. Rousseau bu güçlülük niteliğine ağırlık vermiş, "Kavgasız erdem olmaz, utkusuz erdem hiç olmaz" diye düşünmüştür. Demek ki kendini bırakmışlık içinde erdemli olmak olası değildir, erdem etkinlik içinde gerçekleşecektir. Ödev ahlakı düşüncesini getiren Kant için de erdem kararlılığın sağladığı güçlülükten başka bir şey değildir ve bu güçlülük en belirgin biçimde ödevlerini yerine getiren kişinin varlığında kendini göstere-

cektir. Jean-Jacques Rousseau gibi Kant da, Romalıların dilindeki "güçlülük" ve "erdem" özdeşleşmesine uygun bir biçimde, erdemi bilinçli bireyin güçlü edimleri çerçevesinde değerlendirir. Kant ayrıca erdemliliği yüreklilik olarak anlar, ancak yürekli kişiler erdemli olabilirler diye düşünür. Ona göre adaletsiz bir kişiye direnmemizi sağlayacak olan güç yürekliliğin sağlayacağı güçtür. Burada, ödev kavrayışı içinde Kant, elbette toplumsal insanı ya da toplumdaki insanı konu edinir. Ödev her zaman başkalarına yönelik bir tutarlılığı düşündürecektir. Bazı düşünürler bir toplumsal gereklilik çerçevesinde erdemliliği bir sıkıntı gibi ele alırlar. Stendhal erdemi "sıkıcı olan ve başkaları için yararlı olan eylemleri gerçekleştirme alışkanlığı" olarak tanımlar. Daha Eskiçağ'da başta Epiktetos ve Marcus Aurelius olmak üzere Stoa filozofları erdemi toplumsal yükümlülükler içinde ele alıp değerlendirmişlerdi. Onlara göre de mutluluk erdemli oluşun bir sonucuydu ya da erdem mutluluğu amaçlamalıydı. Epiktetos şöyle diyordu: "At şarkı söyleyememekten mutsuz mudur? Hayır, koşamadığı zaman mutsuzdur. Köpek uçamamaktan mutsuz mudur? Hayır, duyumsayamaz olduğu zaman mutsuzdur. İnsan aslanları boğazlayamamaktan ve olağanüstü şeyler yapamamaktan mutsuz mudur? Hayır, insan bunun için yaratılmış değildir. O ancak utancını, iyiliğini, bağlılığını, adaletliliğini yitirdiği zaman, tanrıların onun ruhunda yarattığı tanrısal özellikler silinip gittiği zaman mutsuzdur." Stoa ahlakı erdemli kişiyi bilge kişi olarak düşünür ve onu bir toplumsal örnek kavramında yüceltir. Epiktetos'a göre bilgisiz kişi iyiliği ve kötülüğü kendinden beklemeyen, başkalarından bekleyen kişidir. Bilge kişi yükümlü kişidir, gerçekte insanlar birbirleri karşısında yükümlüdürler, çünkü insanlar birbirleri için yaratılmışlardır. Eskiçağ ahlaklarının tümü elbette böylesine toplumsal uzanımlı değildir. Ahlakı bilgi sorununa bağlayan ilk büyük ahlakçı Sokrates'den sonra gelen ve "Sokrates"çi diye adlandırılan filozoflar genellikle erdemli bireyi toplumsal yükümlülüklerin dışına çıkması gereken kişi diye düşünüyorlardı, böylece bir eylem ahlakı değil bir eylemsizlik ahlakı geliştiriyorlardı. Pyrhon tüm yargıları askıya almayı (*epoke*), kendini dingin bir edilginliğe (*ataraksia*) bırakmayı öneriyordu. Ancak bu özel eylemsizlik ve dinginlik felsefelerinin dışında tüm felsefeler eylemde belli bir etkinlik payı belirlediler. / Boileau: "Erdemli olmaktan çok erdemin dostu olmak." / B. Gracian: "Erdemin yalnızca kendisine gereksinimi vardır. Erdem insanı yaşamında sevimli, ölümünden sonra da anılası kılar." / Mark Twain: "Erdemli olmak iyidir. Başkalarına erdemli olmayı öğretmek daha da iyidir... ve daha da kolaydır." / Hesiodos: "Er-

demin yolu uzun ve diktir. İnsan ilerledikçe her türlü güçlüğe karşın yol kolaylaşır." / Herakleitos: "Erdem zafere giden en kısa yoldur." / Fernando de Rojas: "Gerçek erdem kılıçtan daha korkunçtur." / Montesquieu: "Cesaretsiz mutluluk, kavgasız erdem olmaz." / J. Joubert: "Erdem ruhun sağlığıdır." / Aristoteles: "Erdem iki kötülük arasında bir orta yerdir." / J.P. Richer: "Erdem her zaman güzelleştirmez, kötülük her zaman çirkinleştirir." / G. Harvey: "Kötülük erdem kılığında gezer." / Th. Fuller: "Erdemler uyuşur, kötülükler çekişir." / C.C. Colton: "Erdemin bitip kötülüğün başladığı çizgi pek belli değildir." / Cervantes: "Erdemin yolu dardır, kötülüğün yolu geniş ve açıktır." / La Rochefoucauld: "Erdemlerimiz çok zaman kılık değiştirmiş kötülüklerdir." "Kendini beğenmişlik arkadaşlık etmeseydi erdem çok uzaklara gidemezdi." "Zehirler nasıl ilaçların bileşimine katılırlarsa kötülükler de erdemlerin bileşimine katılırlar." / Molière: "Moda olan tüm kötülükler erdem yerine geçer." / Spinoza: "Zenginliklerden ötürü kıyımla ve ölümle yüzyüze gelmiş insan örneği pekçoktur, zengin olmak için nice tehlikeyle karşı karşıya kalmış, aptallığını yaşamıyla ödemiş insan örneği de pekçoktur. Onuru elde etmek ve korumak için pek kötü acılar çekmiş insan örneği de az değildir. Aşırı hazza düşkün olmakla ölümünü çabuklaştırmış insan da sayılamayacak kadar çoktur. Bütün bu kötülükler, mutsuzluğumuzun ve sefaletimizin tek bir noktaya, hangi tür nesneye aşkla bağlandığımız noktasına dayanmasından geliyor gibidir. Sevilmeyen bir nesne için herhangi bir sorun olmayacaktır; bu nesne yitip gittiği zaman üzüntü duymayız, o bir başkasının eline geçtiği zaman üzülmeyiz; onunla ilgili korku, kin, kısacası herhangi bir ruhsal tedirginlik duymayız. Gelip geçici şeyleri sevdiğimiz zaman bütün bu tutkular payımıza düşecektir. (...) Ama ölümsüz ve sonsuz bir nesneye yönelen aşk ruhu arı bir sevinçle, her türlü acıdan uzak bir sevinçle dolduracaktır." (Bk. AHLAK, AHLAKSIZLIK, BİLGELİK, FELSEFE, İYİ)

EREK (fr. *fin*; alm. *Ende*, *Zweck*; ing. *end*, *purpose*). Ulaşılmak istenen nokta. Gerçekleştirilmesi düşünülen amaç. Yönelinen bir son nokta. Her erek bir tasarımın sonucudur ve ulaşılası bir sınırı belirler. Latincede *finis* "sınır" demektir. *Kendinde erek*, Kant felsefesinde öznel ya da göreli ereğe karşıt olarak nesnel ya da zorunlu erektir. Öznel ya da bireysel ereğin evrensel bir geçerliliği yoktur. Buna göre somut varlık olarak insan çeşitli ereklerin aracı olabilir, kendi için çeşitli erekler koyabilir; ama insanda gerçekleşmiş olan ussal doğa bir kendinde erek olarak vardır ve mutlaktır. (Bk. AMAÇ)

EREKBİLGİSİ (fr. *eschatologie*; alm. *Eschatologie*; ing. *eschatology*). İnsanlığın ya da evrenin sonuyla ilgili öğreti. Erekbilgisi özellikle dinbilimcilerin konusudur, özellikle "son yargı"yı konu edinir. (Bk. EREK)

EREKBİLİM (fr. *téléologie*; alm. *Teleologie*; ing. *teleology*). Sonlulukla ilgili araştırma. Terimi özellikle *Yargıgücünün eleştirisi*'nde Kant sık sık kullandı. Kant şöyle der: "Bilimlerin genel ansiklopedisinde her bilimin yeri belli olmalıdır. Erekbilime hangi yeri vereceğiz? O gerçek anlamda doğa bilimleriyle mi yoksa dinbilimle mi ilgilidir?" Erekbilim, erekliliği inceleyen bilgi alanı olmakla, mekanikçiliğe karşıt olarak, evrendeki edimlerden herbirinin bir ereğe göre gerçekleştiğini varsayar ve böylece özellikle dinsel bir anlam kazanır. Dinsel çerçevede yalnız etkin nedeni değil, sonuçsal nedeni de varsaymak gerekir: her şeyden önce dünya bir sonluluğa ya da bir amaca göre kurulmuş olmalıdır. Ayrıca ruhbilimde erekbilim davranışların ereklerini incelemeye yönelik bilgi alanıdır. (Bk. EREK)

EREKÇİLİK (fr. *finalisme*; alm. *Finalismus*; ing. *finalism*). Sonluluğa belirleyici bir yer veren öğreti. Sonuçsal nedenlerin varlığını benimseyen öğreti. Bu öğretiye göre evren bir sona, bir amaca göre düzenlenmiştir. (Bk. EREK)

EREKLİLİK (fr. *finalité*; alm. *Finalität*; ing. *finality*). Bir amaca ya da bir sona yönelik olma durumu. Bir amaca yönelik olanın özyapısı. Etkin nedenselliğe karşıt olarak sonuçsal nedensellikle ilgili oluş. Biyolojide ve ruhbilimde ereklilik bir ögeyi bağlı olduğu bütüne götürme yönelimini belirler. Ruhayrıştırması örneğin bir düşü amaçlarıyla ya da eğilimleriyle ele alacaktır. (Bk. EREK)

ERGİNLİK (lat. *pubertas*; fr. *puberté*; alm. *Pubertät*; ing. *puberty*). Çocuklukla yetişkinlik arası dönem. Erginlik her şeyden önce bedensel ve cinsel olgunlaşmayla belirgindir. On iki ya da on dört yaşlarda başlayan bu dönem çocukluğun izlerini ve yetişkinliğin belirtilerini taşıyan oldukça sorunlu bir dönemdir. Bununla birlikte bu dönemde bireyin düşünsel etkinlikleri oldukça yüksek bir düzeyde gelişmektedir. Proust "Erginlik insanın bir şeyler öğrendiği tek dönemdir" der. Bedensel ve ruhsal dönüşümlerle belirgin olan ve on sekiz ya da yirmi yaşlara kadar süren erginlik döneminde birey karmaşık düşünsel sorunlarla birlikte cinsel içgüdünün yoğun baskısı altındadır. Sınırları oldukça kaygan olan, cinse, coğrafi koşullara ya da iklim koşullarına, toplumsal-iktisadi etkenlere, geleneksel yapıya, bireyin yetişme koşullarına ve kişisel özelliklere göre değişiklikler gösteren erginlikte bireyin mesleki ve toplumsal sorunlara ilgisi artar, bu arada bireyde

başıboşluk istemine kadar varan bir özerklik istemi ortaya çıkar. Duygusal yaşam derinleşmiş ve çeşitlilenmiştir: anı defterleri tutulur, mektuplaşmalar olur. Aşırı duygusallık olağan duruma gelmiştir; çabuk değişimler, gülerken ağlamaya başlamalar sık görülür. Yetenekler belirgin bir biçimde olgunlaşmaya yüztutmuştur. Düşünsel düzeyde soyutlayıcılık eğilimi görülür. Birey kişiliğinin gelişen koşullarına göre kendine bir yol çizmeye, başkalarıyla düşünsel ilişkiler kurmaya yönelir yani toplumsallaşma atılımları gösterir. Buna koşut olarak siyasal eğilimler ortaya çıkar, bu eğilimler çok zaman taşkınlığa dönüşür. Ergin birey siyasal etki almaya hazır bireydir. Bu koşullarda onun ailesi ve dar çevresi dışında, kuramsal düzeyde bir eğitime gereksinimi vardır. Bu eğitim onu heyecanla karşıladığı kavramlar üzerine bilinçli kılacaktır. Erginlikte gecikmeler ciddi ruhsal sorunlara yol açabilir. Beden yapısının gelişimindeki bir gecikme bireyi yıkıma götürebilir, özellikle okulda başarısızlıklara yol açabilir, aşağılık duyguları yaratabilir. Ne çocuk ne yetişkin olan birey zaten sorunlu bireydir, onun bir de bir takım eksiklik duygularından giderek yıkıma uğramaması için çevrenin ona anlayışla yönelmesi gerekir. (Bk. ÇOCUKLUK, YETİŞKİNLİK)

ERK. Bk. GÜÇ.

ERMİŞLİK (fr. *théosophie*; alm. *Theosophie*; ing. *theosophy*). Mezupluk. Tanrı'nın bilgisine gizemli yollardan hatta büyücülükle ulaşmaya çalışan öğretilerin genel adı. Tanrı'ya kavuşmayı amaçlayan dinsel öğreti. Ermişlik insanın gizemli yolları izleyerek ya da içsel deneye dayanarak doğrudan doğruya Tanrı'ya yükselebildiğini, doğal düzenden tanrısal düzene basamak basamak çıkabildiğini, böylece tanrısal ışıkla aydınlanmak noktasına ulaşabildiğini benimseyen tüm dinsel inançların genel adıdır. Ermişliğin kökeninde din bilgisi kadar erdem, erdem kadar çilecilik vardır. Paracelsus, Jacobi, Franz von Baader gibi adlar düşünce tarihinde ermişliğin başlıca temsilcileridirler. Kant, Schelling, Hegel gibi filozoflarda bile ermişlikten bir şeyler bulabiliriz. XIX. yüzyılda Almanya'da ünlü filozof J.G. Fichte'nin oğlu Hermann Emmanuel Fichte bir "kurgusal ermişlik" okulu kurdu, okulun amacı felsefi düşünce deneyleriyle Tanrı'yla özdeşleşme amacını gerçekleştirmekti. (Bk. ÇİLECİLİK, GİZEMCİLİK)

"EROS" (yun. söz.). Dostluk duygusuna karşıt olarak aşk arzusu. Eros aşk tanrısıdır, çok zaman aşırı ya da abartılmış ve sevecenlikten yoksun kalmış cinsel eğilimi düşündürür. "Eros" kavramı ılımlı anlamda kullanıldığı zaman en genel çerçevede cinsel eğilimi karşılar. Hesiodos'un "ölümsüz tanrıların en yakışıklısı" diye tanımladığı Eros en eski anlatılarda ağırbaşlı bir

delikanlı olarak tanımlanmıştır. Daha sonra şiirlerde kötülüğe eğilimli bir yeni yetme olarak gösterildi: "Yüreği kötü mü kötü, diliyse baldan tatlı." *Symposion*'da Platon onu bilmekle bilmemek arasında bir aracı sayarak yüceltir, ona bilgiye yönelişin itici gücü olarak bakar. Poros (Çare) ile Penia'nın (Yoksulluk) çocuğu olan Eros hem anasından hem babasından bazı özellikler almıştır. Yoksuldur, kabadır, pistir, serseridir, bu yanıyla anasının oğludur. Öte yandan iyinin ve güzelin peşindedir, yiğittir, serüvencidir, düşüncelidir, bu yanıyla da babasına benzer. Giderek, "Eros" yalnızca aşk arzusuna karşılık olan bir kavrama dönüşmüştür. İnsani aşkın bir kutbunu Agape oluştururken öbür kutbunu Eros oluşturur. Agape aşkın iyilikçi, özverili, sevecen yanını, Eros kabasaba yanını simgeler. Freud'çu dilde bu terim, enerjisi *libido* olan cinsel edimi açıklar, böylece bir anlamda cinsel içgüdüyle özdeşleşmiş olur, arzunun belirleyicisi durumuna gelir, hatta tensel arzuları aramaya yönelik itkileri karşılar. Bu anlamda erotizm bazı bedensel bölgelerin cinsel hazzı sağlamak üzere uyarılmaya ve edime yatkınlığı anlamına gelir. Freud'çu anlamda Eros, Thanatos'la karşı karşıya konulur. Katı ya da kaba davranışla açıklanan yıkıcı ilke Thanatos'a (Ölüm) karşılık Eros yapıcı, yetiştirici, birleştirici ilkedir. (Bk. AŞK, AGAPE)

ESENLİKDUYGUSU (fr. *euphorie*; alm. *Euphorie*; ing. *euphory*). Genel hoşnutluk duygusu. Belirsiz dinginlik duygusu. Bulanık bir biçimde kendinden ve çevresinden hoşnut olma duygusu. Görünür bir nedene dayanmayan erinç duygusu. Esenlikduygusu her şeyden önce bedensel düzeyde kendini gösteren ve ruha yayılan bir duygudur. Ribot şöyle der: "Bu, her şeyi pembe görmeye, yaşama sevincini, kendiliğinden ve anlık bir iyimserliği tadmaya dayanan genelleştirilmiş bir eğilimdir." Esenlikduygusunun olağan ve hastalıklı biçimleri vardır. Olağan biçimleri bilincin sağlıklılığıyla ya da mutlu bir zihinsel dengeyle belirgindir. Bazı kişiler kişilik yapıları gereği esenlikduygusu ve iyimserlik içinde olurlar. Ancak zihinsel yetersizlik durumlarında ya da hastalıklı ruhsal durumlarda da bu gibi duygular yaşanılır. Zihin geriliklerinde, manilerde, uyuşturucu bağımlılıklarında esenlikduygusu hastalıklı yapının bir belirtisi olarak kendini gösterir. Bazı hastalıklı durumlarda esenlikduygusunun büyüklük duygusuna doğru geliştiği görülür. Esenlikduygusu bazen fiziksel ve zihinsel yetersizliğin ya da çöküntünün bir yansıması olarak ortaya çıkar. Veremlilerin son dönemlerinde böylesi duygularla dolu oldukları görülmüştür. Bunamalarda da esenlikduygusu kendini gösterebilir. (Bk. *MUTLULUK*)

ESİM (fr. *aura*; alm. *Aura*; ing.

aura). Bazı hastalıklarda nöbetten önce görülen sıkıntı. En çok sarada belirleyici olan esim histeride ve sinir bunalımlarında da ortaya çıkar. Bu hastalıklarda nöbetin esimsiz başladığı da olur. Esim yanılsamalarla belirgin bir olgudur. Wilson'ın saralı bir hastadan dinlediği izlenimler şöyledir: "Dama oynuyordum, keskin bir kezzap kokusu ve tadı aldım. Deniz tutmasına uğramış gibi içim bulanıyordu. Boğuluyormuşum gibi geliyordu bana. Benim için salon bu kokuyla dolu gibiydi. Sonunda kustum. Çok tiz çan sesleri duydum. Çanlar çok gürültülü çalıyor gibiydi. Yıllardır tanıdığım bir dostumu gördüm o sıra, geçmişte yaptığım gibi konuşmaya dalmıştım onunla." Tüm sara nöbetlerinin esimle başlaması gibi bir zorunluluk elbette yoktur. (Bk. HİSTERİ, SİNİRLİLİK)

ESİN (lat. *inspiratio*; fr. *inspiration*; alın. *Inspiration*; ing. *inspiration*). Sanatçıyı anlık bir itkiyle yaratmaya yöneten ruhsal etkinlik ve bu etkinlikle ortaya çıkan duygu ve düşünce bütünü. Zihnin yaratıcı etkinliği başlatma durumuna girmesi. Esini doğaüstü güçlerin ruhsallığı etkilemesiyle ortaya çıkan yaratıcı yönelim olarak düşünenler de vardır. Esinin bu duygucu ya da gizemci anlatımı bugün elbette çok eskimiştir. Esin yaratıcının yeni ya da özgün bir yönelimidir ya da Valéry'nin deyişiyle "yaratıcıyı gözlemci durumuna indirgeyen varsayımdır". Esinde özneyle nesne üst düzeyde biçimler yaratmak üzere birbirlerine kavuşurlar. Bu buluşmada ya da örtüşmede estetik nesnenin kuruluşu gerçekleşir ya da temeli atılır. Esin bir heyecandır, düz bir fikir olmaktan ötede bir duygusallık-düşünsellik edimidir. Kökleri dış dünyada olduğu kadar iç yaşamın derinlerindedir. Buna göre esini yapıtlaşmaya yatkın özelleşmiş düşünce diye belirleyebiliriz. Sezgisellikle belirgin olan bu düşünce bir apaçıklıkta kendini sezdirir, bununla birlikte kaygandır ve dönüşmeye yatkındır. Hem bir edimlilik hem bir gücüllüktür. "Esinde anlık bir karşılayış, hızlı bir değer yargısı vardır" diyen H. Delacroix esinle yaratmayı birbirine yakın durumlar sayarak şöyle der: "Esinle yaratmayı karşıt durumlar saymak doğru değildir. Yaratma sırasında esin yeniden kendini gösterebilir. Bazı sanatçılarda yaratma esin edimlerinin birbirini izleyişinden başka bir şey değildir. Yapıtın doğuşunu kendiliğinden bir güce, gelişimini de düşünsel bir yetiye bağlayıp çıkmak işi basitleştirmektir." H. Delacroix bize esinin bir tür kendiliğinden arayışın sonucu olduğunu bildirir: "Birçok estetik esin durumuyla ilgili dikkatli bir inceleme sanırız şunu ortaya koyacaktır: çok zaman esinde yeni gibi görünen fikir sanatçıyla yaşamış, onda gelişmiş ve bir an gelip yeni değeri kazanmış eski bir fikirdir. Çok zaman onun uzun süre örtülü, keşfedilmemiş kaldığı, sonra esin biçiminde kendini ortaya koyduğu

görülür. Bilinçsiz ya da bilinçli hazırlığı oluşturan budur, esin onun sonucundan başka bir şey değildir." H. Delacroix'ya göre "Esinlenmiş fikir çok zaman birçok taslak arasından yapılmış bir seçimin sonucudur, olağanüstü bir görüntü olmaktan çok seçilmiş bir şeydir, bu da esinin yazgısal özyapısına karşıdır." Esin gene de bir aşma duygusu verir. H. Delacroix'nun dediği gibi "Kendimizi kendi üstümüze yükselmiş ve aşılmış duyduğumuz zaman ancak kendimizi esinlenmiş duyarız." (Bk. ESTETİK, SANAT, YARATMA)

ESTETİK (fr. *esthétique*; alm. *Aesthetik*; ing. *aesthetics*). Güzel'le ilgili araştırma alanı. Güzel'in bilimi ya da bilgisi. Estetiğin alanı oldukça kaygan ya da kaypak bir alandır. Bu da konusunun genişliğinden ya da uçsuz bucaksız çeşitliliğinden ve yöntemlerinin çok kesin olmayışından gelir. Klasik anlamında estetik bir metafiziktir, metafiziğin ya da felsefenin bir parçasıdır. Çağdaş estetik metafizikten oldukça uzaklaşmış bir bilimsel araştırma alanıdır. Günümüzde estetiğin bilimselleşme yolunda uğradığı güçlükler belki de hiçbir zaman tam olarak aşamayacağı engellerle ilgilidir. Bilimsellik öznel etkenin dışa atılmasını, yalnızca nesnel ögenin göz önünde tutulmasını öngörür. Oysa güzelin kaynağı olan sanat yapıtı bir özne-nesne bütünüdür. Bu yüzden estetik bir bilim olacaksa elbette bir nitelikler bilimi olacaktır. Bu yolda çağdaş estetikçiler tam anlamında somuta yönelik bir tutumla bir laboratuar estetiği kurma çabası içindedirler. Eski estetik yalnızca soyut Güzel araştırmasına dayanıyordu ve onun somut güzelle, güzelin en yüksek düzeyde yoğunlaştığı ve billurlaştığı sanat yapıtıyla pek ilgisi yoktu. Bütün eski estetikler Platon estetiğinin değişik yorumları gibidirler. Platon, gizemli-çileci bilgi anlayışı çerçevesinde mutlak güzeli ya da kendinde güzeli araştırıyor, bu dünyadaki güzeli ya da güzelleri vareden asıl kaynağı kavramaya çalışıyordu. XVIII. yüzyıldan sonra bu verimsiz estetik yerini özellikle alman yazarlarının temellendirdiği bilimsel estetiğe bırakmaya başladı. Baumgarten estetiğin bilim olduğunu söyleyen ilk kişi oldu. Baumgarten estetiği mantığın altında bir alan sayıyor, estetikte mantığın yasalarına benzer yasaları araştırıyordu. Ona göre "mantığın küçük kızkardeşi" estetik, güzelin yasalarını ortaya koymakla yükümlüydü. Çağdaş estetiğe en büyük atılımını Lessing kazandırdı. Lessing'in estetik araştırmanın temeline "uzam" ve "zaman" kavramlarını koyması yeni bilimsel estetiğin doğumu anlamına gelir. Bu da Baumgarten'ın öngördüğü biçimde estetiğin "duyumların bilimi" olmasını sağlayacaktır. Böylece estetik soyut güzel araştırmasından ayrılarak güzelin asıl kaynağına, sanat yapıtlarına yönelir ve

sanatları bir bütün olarak ele alır, buna göre sanatlarla ilgili ayrı ayrı estetiklerden çok tek bir estetiğin yasaları ya da kuralları araştırılır. Estetiğin bütünselliği konusunda Henri Delacroix şunları söyler: "Bir mimarlık, bir resim, bir müzik elbette vardır. Ama ayrı ayrı estetik türler, ayrıca her sanatın içindeki ayrı ayrı cinsler yakından incelendiklerinde birbirlerine karışırlar ve bazen birbirlerinde erirler." Bazı filozofların sanatları sınıflandırması, örneğin Schopenhauer'in mimarlıkla başlatıp müzikle bitirdiği sınıflama ya da Hegel'in şiiri en başa koyması çağdaş bakış açıları içinde hiçbir karşılığı olamayan bir tutumdur. Resmin göz, müziğin kulak sayılması estetiğin anlamını doğru kavrayamamaktan gelen belirlemelerdir. Estetik yargı algıda ya da duyum düzeyinde başlayan, duygusallıkta ve düşünsellikte yetkin anlatımına ulaşan bir sezginin yansısıdır. Müzikçiden müziğe yatkın bir kulağı olmaktan ötede müziğe uygun bir zihni olan insanı anlarız. Sanatta görmekten çok bakmayı bilmek önemlidir. Bu da gözümüzün bize taşıdığı verilerle yetinmemek ve gerçekliği biraz da kendi gözümüzle görmek anlamına gelecektir. Derin içsel yapıları içinde zaman ve uzam kavramları üzerine kurulmuş olan tüm sanatlar bir bütün oluştururken doğayı ya da gerçekliği yansıtmakla kalmazlar, onu yorumlarlar, yeniden biçimlerler, ona insanı katarlar, onu insanla bütünleştirirler. Bu yüzdendir ki bir şiir bizde mimarlıkla ilgili bir etki yaratabilir, bir mimarlık yapıtı bize bir şiiri düşündürebilir. "Watteau ya da Corot ressamlar arasında şairdirler, Lamartine ya da Baudelaire şairler arasında müzikçidirler" (H. Delacroix). Ne müzik sanıldığı kadar sezgisel ne şiir sanıldığı kadar kavramsaldır. Her sanat yapıtı, barındırdığı simgelerle, hem duygusal hem düşünsel düzeyde bir anlam yumağıdır. Sanatçı zihniyle gören ve gösteren kimsedir. O bir dehadır. Deha olağanüstü bir güç olmaktan çok bir görme ve kurma yatkınlığıdır, bir vergi olmaktan çok bir kazanımdır. Sanat yapıtını bir deha ürünü durumuna getiren, üst düzeyde zihin etkinliğidir. Yaratma bu etkinliğin mutlu sonucudur. Henri Delacroix'nın dediği gibi "Sanat her zaman yaratıcıdır. Hiçbir yerde, gerçekliğin dünyasında da ülküselin cennetinde de hemen ele geçirilecek dolaysız bir veriye, tümüyle kurulmuş bir öze raslamayız. Sanat düzeyinde deney ve yaşam ancak yaratmayla olasıdır. Sanatsal imge hiçbir zaman bir şeyin sunumu değildir. Sunum sanatçının oluşturduğu şeydir, eşyadan sanatçının taşıdığı şeydir. Sanatçı fikri gerçekliğin ta kendisi olan şeyden giderek kurar ve gerçekliğin ta kendisi olan yapıtla fikirden şeye ulaşır. Leonardo da Vinci resim düşünsel bir şeydir diyordu. Doğalcı resim bilmeden ülküseldir. Sanat her şeyden önce

bir madde ülkücülüğüdür. En azından sanatçı zorlamadığı sürece model gizini ressama vermek istemez. Aslına en çok benzeyen portrede biz hem sanatçıyı hem modeli buluruz. Baudelaire haklı olarak portre bir tarih ya da roman olabilir diyordu. Ancak her iki durumda da yaratıcı bir güç kendini gösterir. Portreden uzamla ve düşsellikle bir şiir çıkarmak tam tamına yaratmaktır." Yaratmak her şeyden önce bir düşünce edimini, sonra da bir eylemi gerçekleştirmektir. Estetik bu düşünsel ve yapay yaratığa yöneltilmiş bir eleştiridir, bu eleştiri ondaki nitelikleri kavramakla ve bu nitelikleri kavramlara bağlamakla gerçekleşir. Estetik bir nitelikler bilimi olarak düşünülmelidir. Bu çerçevede estetik araştırma hem örnekten kavrama hem kavramdan örneğe yönelecek, hem tümevarım yöntemini hem tümdengelim yöntemini kullanacaktır. Lalo şöyle der: "Estetiğin yöntemi tümdengelime mi tümevarıma mı dayanmalı? Bugün buna tek bir yanıt vermek olanaksız: *sırasında biri sırasında* öbürü olmalı. Çatışkılı görünen bu iki yöntem bir araştırma düzeninde sıkı sıkıya birbirine bağlıdır, ayrılmaz." Estetikte kurama ağırlık verme tümevarıma özellikle yönelmeyi gerektirir. Kuram mı uygulama mı tartışması estetiği iki ayrı yöne çekiyor. Buna göre birinci planda laboratuvar tekniklerine yönelmiş bir *aşağı estetiği* yanında kuramı öne çıkaran yukarı estetiği'nden sözedebiliriz. Aşağı estetiği bir deney estetiği olurken *yukarı estetiği* eski estetiğe yani metafizik düzeyindeki estetiğe yaklaşmaktadır. Belki de estetikte en sağlıklı bakış aşağıyı yukarıdan ayırmayan bakış olacaktır. (Bk. SANAT, YARATMA)

EŞBİÇİMCİLİK (fr. *isomorphisme*; alm. *Isomorphismus*; ing. *isomorphism*). Varlıkta ayrı ayrı kesimlerde benzer biçimlerin varolduğunu ileri süren görüş. Ruhbilimde, biçim okulunun ruhsal biçimler, beynin fizyolojik biçimleri ve maddenin fiziksel biçimleri arasında benzerlik ya da özdeşlik bulunduğunu bildiren kuramı. (Bk. BİÇİM)

EŞDEĞERLİLİK (fr. *équivalence*; alm. *Aequivalenz*; ing. *equivalency*). Aynı değerde olan iki şeyin durumu. Nicelik ya da nitelik bakımından karşılaştırıldığında birbirine denk olan iki ayrı şeyin durumu. (Bk. DEĞER)

EŞGEÇERLİLİK (fr. *équipollence*; alm. *Aequipollenz*; ing. *aequipollency*). Aynı anlama gelen iki önermenin durumu. Aralarında mantıksal eşitlik bulunan iki ayrı önermenin durumu. (Bk. ÖNERME)

EŞİK (fr. *seuil*; alm. *Schwelle, Reizschwelle*; ing. *threshold*). Bir uyaranın bir yanıtı ya da tepkiyi oluşturabilecek enaz etkiyi ortaya koy-

ması. Daha azı algılanamaz olan sınır yoğunluk. Bir durumu yaratabilecek enaz uyarıma *mutlakeşik* denir. Saatin tik-tak'larını duyabilmesi için kulağımın saate ne kadar yaklaşması gerekir? Başlangıçtaki uyaranı değiştirebilecek enaz niteliğe de *ayırım eşiği* denir. Sırtımdaki yükün üzerine kaç gram ağırlık konulduğunda nicelik artışını duyabiliyorum? Eşik bireye göre değişiklik gösterir, bu değişiklikte yaş, sağlık durumu, duyumsal yatkınlık derecesi, deneyimlilik gibi belirleyici durumlar sözkonusudur. (Bk. UYARAN)

EŞİŞLEVLİLİK (fr. *synergie*; alm. *Synergie*; ing. *synergy*). Ayrı işlevleri olmakla birlikte bütünsel bir etki yaratan etkenlerin ortaklığı. Aynı sonucu yaratan etkenlerin ortak eylemi. Toplum yaşamında sanayi, ticaret ve kurumlar eşişlevlidir. Bedende de sindirim, dolaşım, solunum aygıtları eşişlevlidir. (Bk. ETKEN, İŞLEV)

EŞİTLİK (yun. *isotes*; lat. *aequalitas*; fr. *égalité*; alm. *Gleichheit*; ing. *equality*). Özdeş iki niteliğin durumu. Doğası aynı olan iki şeyin durumu. Eşitlik, en genel anlamda, bir toplumdaki üyelerin aynı haklara ve aynı yükümlülüklere sahip olmasıdır. Kölelik, serflik, soyluluk gibi sınıfsal ayrıcalıklar eşitliği ortadan kaldırır. Eşitlik her yurttaşın şu ya da bu biçimde eşit haklara sahip olmasını gerektirir. Bu da her şeyden önce seçme ve seçilme hakkına sahip oluşla belirgindir. Eşitliği yasa düzeni güvence altına alır ya da eşitlik adaletli bir düzende sağlanabilir. 1789'da yayımlanan *İnsan hakları bildirisi* "tüm insanlar yasal açıdan özgür ve eşit doğarlar ve yaşarlar" der. Bununla birlikte insanların bu eşitlik koşullarına ulaşabilmiş olduklarını sanmak yanılmak olur. Eşitlik günümüz toplumlarında ulaşılmış bir amaçtan çok bir iyi niyeti düşündürmektedir. İnsanlığın kuruluşundan bu yana varlığını sürdüren kadın-erkek eşitsizliği çağımızda da ortadan kaldırılabilmiş değildir. Erkek çok zaman kadını ikinci sınıf bir varlık gibi değerlendirmekte, onu özellikle çocuk doğurmak ve ev işlerine bakmak zorunda olan bir yükümlü yerine koymaktadır. Bu eşitsizlik ya da bu ayrılık "güçlü cins" ve "zayıf cins" gibi ayrımlarda iyice belirginleşmektedir. Bu anlayış kız çocuklarda daha küçük yaşlarda aşağılık duygusu oluşturmaktadır. Kızlar erkek çocuklar kadar değerli olmadıkları duygusunu yaşamaktadır. Ailenin sürdürücüsü çok yerde erkektir ve çok yerde kız çocuğun dünyaya gelmesi bir sevinç nedeni olmaktan çok bir üzüntü nedenidir. Bu koşullarda aşağılık duyguları içinde büyüyen kız çocuğunun iyi bir anne olması olası değildir. Pekçok kadın bu eşitsizliğe erkenden boyun eğmekte, kendisi için öngörülen işlevleri hiç tartışmadan yerine getirmek durumunda kalmak-

tadır. Vauvenargues "Eşitliğin bir doğa yasası olduğu doğru değildir" der. Ona göre doğa hiçbir şeyi eşit kılmamıştır. Euripides "Eşitliğin adından başka bir şeyi yoktur" diye düşünüyordu. Doğada eşitsizlik fikri "Beş parmağın beşi bir değildir" ilkesiyle açıklanır. Montesquieu insanların eşit doğduğunu ama eşit kalamadığını düşünür. / E. Herriot: "Eşitliği bildirmek onu gerçekleştirmekten daha kolaydır." / Voltaire: "İnsanlar eşittir, onları ayıran dünyaya gelişleri değil yalnızca erdemleridir." / G. Orwell: "Bütün hayvanlar eşittir, bazı hayvanlar bazı hayvanlardan daha da eşittir." / Flaubert: "Eşitlik köleliktir. İşte bu yüzden seviyorum sanatı. En azından bu düşler dünyasında her şey özgürlüktür." / Montesquieu: "Demokrasi sevgisi eşitlik sevgisidir." "Aşırı eşitlik istemi tek kişinin zorbalığına yol açar."/ H. de Balzac: "Sevinç ancak kendini eşit duyan insanlar arasında koyulur." / S. Maréchal: "Bütün sanatlar yokolsun gerekirse - Bize gerçek eşitlik kalsın yeter." / Robespierre: "Krallık bitti artık, soyluluk ve ruhban da yokoldu. Şimdi artık eşitliğin egemenliği başlıyor." / P. Leroux: "İnsanlar arasında adalet ve eşitlik olduğunda ben dünyada olur muyum?" / G. Sand: "İnsanlara adaleti, eşitliği öneren bir Tanrı'dan başkasına inanmamalı." / J. Ferry: "Eşitlik insani ilerlemenin yasasıdır. O bir kuramdan daha çok bir şeydir; bir toplumsal olgudur, bağlı olduğumuz toplumun özü ve yasallığıdır." (Bk. DEMOKRASİ)

EŞSÖZ (fr. *tautologie*; alm. *Tautologie*; ing. *tautology*). Öznesi ve yüklemi aynı kavramı karşılayan terimlerden kurulmuş önerme. Aynı fikrin değişik terimlerle ya da önermelerle yinelenmesi. Gereksiz yineleme. "Hiçbir evli bekar değildir" ya da "Bütün kadınlar duyguludur ve hiçbir kadın duygusuz değildir" gibi belirlemeler buna örnek olabilir.

ETKEN (lat. *factor*; fr. *facteur*; alm. *Faktor*; ing. *factor*). Bir sonucu yaratan ya da bir sonucun yaratılmasına katkıda bulunan. Belli bir sonucun ortaya çıkmasında belirleyici olan. (Bk. ETMEN)

ETKİ(lat.*influentia*; fr. *influence*; alm. *Einfluss*; ing. *influence*). Bir şeyin bir başka şey üzerindeki eylemi. Etki çok zaman yavaş koşullarda gerçekleşir ve bir çırpıda sezilemez. Etki genellikle sonuçlarıyla kendini belli eder. (Bk. ETKİLEŞİM)

ETKİLEŞİM (fr. *interaction*). Karşılıklı etkilenme. İnsan yaşamı tek yönlü etkilenmelerden çok etkileşimlerle ya da karşılıklı etkilenmelerle belirgindir. Tüm bireyler, tüm kurumlar etkileşirler. Altyapı üstyapıyı etkilerken üstyapı da altyapıyı etkiler yani her iki alan arasında bir etkileşim düzeni vardır. Etkileşim insan yaşamının

uzamda ve zamanda zorunlu bir koşuludur. Yaşam bu anlamda bir sonsuz etkileşimler alanı olarak görünür. (Bk. ETKİ)

ETKİLİLİK (lat. *efficacitas*; fr. *efficacité*; alm. *Wirksamkeit*; ing. *efficacy*). Etki yaratabilme gücü. Beklenilen etkiyi ortaya koyabilen şeyin niteliği. Az çabayla ya da az güçle en iyi sonucu elde etme yatkınlığı. (Bk. ETKİ)

ETKİNLİK (lat. *activitas*; fr. *activité*; alm. *Aktivität*, *Tätigkeit*; ing. *activity*). Eylemde bulunma gücü. Etkileme gücü. Etkin olanın özyapısı. Bir canlı varlığın eylemlerinin toplamı. (Bk. EYLEM)

ETMEN (lat. *agens*; fr. *agent*; alm. *Wirkende*; ing. *agent*). Eylemde bulunan. Biretki ortaya koyan. (Bk. ETKEN)

ETNOGRAFİ. Bk. BUDUNBİLGİSİ.

ETNOLOJİ. Bk. BUDUNBİLİM.

EVHEMEROS'ÇULUK (fr. *evhémérisme;* alm. *Evhemerismus;* ing. *evhemerism)*. Tanrıların gerçekten yaşamış ve öldükten sonra yüceltilmiş kahramanlar olduklarını ileri süren Kyrene'li filozof Evhemeros'un öğretisi.

EVİRME (yun. *antistrephon*; lat. *conversio*; fr. *conversion*; alm. *Umkehrung*; ing. *conversion*). Bir önermede özneyle yüklemin yerlerinin değiştirilmesi. Her P, S'dir: her S, P'dir.

EVRE (fr. *stade*; alm. *Stadium*; ing. *stage*). Bir oluşumun ya da bir gelişimin bir dönemi ya da anı. Bir evrimin birbirini izleyen anlarından herbiri.

EVRE KANITI Yunan filozofu Elea'lı Zenon'un varlığın birliğini, devinimin olanaksızlığını göstermek için ileri sürdüğü kanıtlardan biri. Belli bir noktalar dizisi biri duran öbürü ters yönde ilerleyen iki dizinin yanından geçtiğinde aynı zaman parçasında hem kısa hem uzun bir yolda ilerlemiş olacaktır. Zenon pek de anlaşılır olmayan bu kanıtında göreliliğe dayanarak devinimin olanaksızlığını göstermek ister. (Bk. ELEA OKULU)

EVREN (yun. *kosmos*; lat. *universum*; fr. *univers*; alm. *Weltall*, *Universum*; ing. *universe*). Varolan her şeyin bütünü ya da toplamı. Uzamda ve zamanda varolan her şeyin bütünü. Görünür olan her şey. Bütün insanlık. Bütün dünya. Dindışı bakış evreni içinde insanın da yer aldığı salt maddesel bir bütünlük olarak görür. Yunanlılar evreni bir *Kosmos* olarak görüyorlardı yani düzenli işleyen dizgesel bir yapı olarak görüyorlardı, özellikle Pythagoras'çılar evreni bu anlamda belirliyorlardı. Önce *Khaos* vardı yani karanlık ve sınırsız boşluk vardı, daha sonra *Kos-*

mos oluştu. Dinci bakış evreni her zaman bir yaratı olarak gördü. Yaratan'ın ürünü olarak gördü. Bilimsel bakış evreni fizik dünya olarak değerlendirir, bu fizik dünya her bakımdan bilimin konusudur: bir olgular alanıdır, onda olgular arasındaki belirli ilişkileri bulup ortaya çıkarmak gerekir. Bilimler yasaya böylece yükselmektedir. Yeniçağ'ın başlarına kadar evren tablosu Aristoteles'in çizgilerini korayarak sürdü. Aristoteles bize ortasında Dünya'nın bulunduğu dokuz gökten oluşan bir evren tablosu çizmişti. Hıristiyan düşünürleri Tanrı'nın en sevgili varlığı olan İnsan'ı evrenin en ortasına yerleştiren bu görüşü benimsediler ve sonuna kadar savundular. Ancak gökbilimsel araştırmaların ortaya koyduğu buluşlar karşısında bu düşsel evren tablosu yıkıldı ve yerini ortası da kenarları da olmayan ve ne olduğu iyi bilinmeyen sınırsız boşluk fikrine bıraktı. (Bk. DÜNYA)

EVRENBİLİM (fr. *cosmologie*; alın. *Kosmologie*; ing. *cosmology*). Dünyayla ilgili bilimsel araştırma alanı. İki türlü evrenbilimden sözedebiliriz; deneysel evrenbilim ve ussal evrenbilim. Wolff evrenin genel yasalarını deneysel ve metafizik düzeyde ele alacak bir bilimin varlığından sözetti. Kant, buradan giderek evrenin kökenini ve yapısını ele alacak bir bilgi alanı belirledi: *ussal evrenbilim*. Elbette Kant'çı anlayışa göre bu bilim çatışkılarla ilgili olacaktı, çünkü insan usu "Evrenin bir başlangıç ve bir bitiş noktası var mıdır?" (zamanda ve uzamda) gibi sorunları çözümleyebilecek gibi değildi. (Bk. EVREN)

EVRENDOĞUM (fr. *cosmogonie*; alm. *Kosmogonie*; ing. *cosmogony*). Dünyanın kökeniyle ve oluşumuyla ilgili genel araştırma. Bu araştırmalar özellikle mitolojik düşüncede, çeşitli söylencelerde yer alır. İki tür evrendoğumdan sözedebiliriz. Dinci bakış açısına göre evren maddesel olmayan kaynaklardan gelmedir. Maddeci bakış açısına göre her şeyin kökeninde maddesel ögelerin ya da atomların bulunması gerekir. Evrenin oluşumunu raslantısal nedenlere bağlayan düşünürler de vardır. (Bk. EVREN)

EVRENSEL (fr. *universel*; alın. *allgemein*; ing. *universal*). Tüm evrenle ilgili olan. Tüm varlıklarla ya da fikirlerle ilgili olan. Evrensel olan, bağsız ve koşulsuz genelgeçer olandır, onu "genel olan"la karıştırmamak gerekir. *A priori* olan evrensel olandır, genel olan değildir. Bir başka bakımdan, evrenselin ussal olduğunu söyleyebiliriz: evrenseli tümevarım yöntemiyle elde edemeyiz. Örneğin Kant'da zihnin kategorileri evrenseldir, bunlar bu yüzden salt bir ussal bir araştırmayla ortaya çıkarılmışlardır. Oysa zihnimizdeki herhangi bir kavramın tümevarım ya da deney yoluyla elde edildiğini söyleyebiliriz. Usta belirleyici karşılığı

olmayan şeylerin, ne ölçüde yaygın olurlarsa olsunlar, evrensel olmadıkları kesindir. Evlilik kurumu genel bir kurumdur ama evrensel bir kurum değildir. Port-Royal'ciler "metafizik olarak evrensel" önermelerle yani kesin olarak evrensel önermelerle "ahlaksal olarak evrensel" önermeleri yani özel durumları içeren önermeleri birbirinden ayırmışlardı. "Bütün kadınlar çok konuşur" önermesi ahlaki olarak evrensel olmak gerekirdi. *Evrenseller*: Porphyrios'un bir soyut kavramın bir özneye bağlanma biçimiyle ilgili olarak ortaya koyduğu beş kategori: cins, tür, özgül ayrım, özgü, raslantı. Hasan bir insandır (tür), aynı zamanda bir hayvandır (cins), ussaldır (özgül ayrım), konuşabilir (özgü), şu anda konuşmaktadır (raslantı). *Evrenseller sorunu*: Ortaçağ'ın sonlarına doğru ortaya çıkan bir tartışma. Evrensel kavramların, örneğin insan ya da canlı kavramının gerçek bir karşılığı var mıdır yok mudur? Bu tartışma gerçekçilik, kavramcılık, adcılık gibi bakış açıları içinde çözülmeye çalışılmıştır. Tartışmanın tohumunu III. yüzyılda Porphyrios şu sözleriyle atmıştır: "Önce, cinsler ve türler konusunda başlıca sorun, bu şeylerin kendi kendilerine varolan gerçeklikler mi yoksa yalnızca zihnin basit kavramları mı olduğunu, ayrı mı olduğunu, yalnızca duyulur şeylerde ve duyulur şeylere göre varolan şeyler mi olduğunu bilmek sorunudur." Claude Bernard soruna şöyle açıklık getirecektir: "Doğru ne ülküsel biçimde (evrenseller) ne de bireyde (adsallar) bulunmaktadır. Yalnızca birey vardır diye düşünenler türü ortadan kaldırmaktadır, bizde yani zihnimizde varolan biçimi ortadan kaldırmaktadır. Gerçek olan doğru ya da doğru olan doğru bu iki ögeyi birleştirmeli ve onları bir bütünde kavramalıdır." (Bk. EVREN)

EVRENSELCİLİK (fr.*universalisme;* alm. *Universalismus*; ing. *universalism*).İnsanların sonunda kurtuluşa ereceklerini öne süren inanç ya da öğreti. Evrenselci-lik yalnızca bir inanç değil aynı zamanda felsefi bir bakıştır. Evrenselciler gerçekliği bir bütün olarak görürler. Buna göre birey hiçbir zaman tek başına olamayacaktır, yalıtık bir yaşam süremeyecektir. Bu anlamda evrenselcilik bireyciliğin karşıtıdır. Bireyci görüş tüm bireyleri birbirinden kopuk, tam anlamında yalıtık varlıklar olarak görür. Evrenselciler bireyi bir amaç değil araç sayarlar, amaç bütünsele, bütün insanlığa kavuşmaktadır. Bütün insanlar çok büyük bir ailenin, insanlık ailesinin bireyleridir. (Bk. ÖZGECİLİK)

EVRİM (lat. *evolutio*; fr. *évolution*; alm. *Evolution, Entwicklung*; ing. *evolution*). Belli bir amaca yönelik dönüşüm. Bir yapıdan daha üst bir yapıya ulaşan dönüşümler dizgesi. Sürekliliğiyle "devrim" fik-

rinden ayrılan ya da hatta "devrim" fikriyle karşıtlaşan "evrim" fikri belli bir amaca yönelik dönüşümler dizisini ya da zincirini düşündürür. Evrimde belirleyici bir dış neden değil, oluşumu baştan sona sürdüren ve güvence altında tutan bir iç neden düşünülür. Daha basit bir deyişle, her şey ancak kendi içinde evrimlenir, evrimin dış koşulları olsa da evrimlenen varlık kendi evrim koşullarını her şeyden önce kendinden getirir. Oluşum ya da gelişim kavramının bir ereğe göre düzenlenmiş biçimi olan evrimde biri öbüründen çıkan, biri öbürünün sonucu ve yetkinleşmiş bir biçimi olan değişik ardarda durumlar sözkonusudur. Bu gelişim her zaman zamansal bir gelişim olmakla evrim fikrini tarihsellik fikrine yaklaştırır: zamandışı evrim düşünmek elbette olası değildir. Böylece evrim, belli bir süre içinde nedensellikten sonuçsallığa doğru gelişen bir devinim olur. Her zaman üst bir biçime yönelişle belirgin oluşuyla her evrim bir basitten bir karmaşığa doğru gelişmektedir. Buna göre evrim fikri nedensellik kavramına sıkı sıkıya bağlıdır. Nedensiz hiçbir şey gerçekleşmez, hiçbir şey belli bir etki yaratmadan yokolmaz görüşü evrimci düşüncenin özünü kurar. Evrimci düşüncede her şey bir öncekinin sonucu ve bir sonrakinin nedenidir. Evrimci bakış nedenselliğe dayalı olmakla tüm mucize fikrini yoksar, tüm doğaüstünü yadsır, dikkatini yalnızca doğanın olgularına yöneltir ve böyle olmakla bir tür olumcu bakış açısı ortaya koyar. Kökü XVII. yüzyılın bilimsel görüşlerine dayanan evrimcilik her şeyden önce yermerkezli evren düşüncesini ve insanmerkezli yaşam fikrini ortadan silmiştir, daha ötede tüm doğrulanamaz görüşleri ve önyargıları yadsır. Tüm ülküsel imgeleri de yıkan evrimcilik bu yanıyla özellikle dinci çevrelerin tepkisini çekmiştir. Evrimci bakışa göre tüm organik biçimler birbirlerinden türemişlerdir, bu türemede gelişim çizgisi en basitten en karmaşığa doğru uzanmaktadır. Bu dönüşümcü görüşte tüm türlerin birbirinden türediği benimsenmiştir. Bu görüşe göre dünyanın bugünü gibi dünü de gizlerle, gizliliklerle dolu değildir: insan dünyaya bir yerden gelmiş ya da gönderilmiş değildir, dünyayla bütünleşmiş durumdadır, dünyanın bir parçasıdır, öyleyse insan türlerin oluşturduğu zincirin son halkasıdır. Bu durumda öbür dünyadan bu dünyaya gelmiş ya da indirilmiş ruh fikrinin yerini fizyolojik işlevlerin sonuçları ya da uzantıları olarak gerçekleşen bir ruhsal etkinlik fikri alır, bu çerçevede beynin ve omuriliğin işlevi belirginleşir. Evrim denildiği zaman aklımıza öncelikle Darwin adı gelir. Ancak evrim düşüncesinin onunla başladığını söylemek doğru olmaz, evrimin kaynakları daha eskiye dayanır. Ama bu başlangıç çok da eski değildir, özellikle XVII. yüzyıldan daha eski değildir. Evrimin temelini oluşturan gelişim fikrinin ilk biçimine Leibniz'de rasla-

rız. Filozofa göremonadlar geçmişlerinin izlerini ve geleceklerinin taslaklarını kendilerinde taşırlar. Ancak bu görüş evrimi açıklayacak bir görüş değildir. XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın başlarında düşünce dünyası özellikle doğa bilimleri düzeyinde evrim kavrayışını ortaya koymaya başladı. Zaman zaman ortaya konulan bu görüşün, evrim düşüncesinin ilk biçimlerine eskiçağ düşüncelerinde raslandığı görüşünün hiçbir geçerliliği yoktur, böyle bir görüş kesinlikle yanlıştır. Gerçek anlamda evrim açıklamasını Darwin'de bulmaktayız. Ancak Darwin evrim fikrini ilk geliştiren kişi değildir. Darwin'in büyükbabası Erasmus Darwin de evrimciliğin öncülerindendir. 1831-1836 arasında *Beagle* adlı gemiyle Güney Amerika'da ve Büyük Okyanus'da bir araştırma gezisine çıkan Darwin bu gezisinde jeoloji ve biyoloji alanlarında araştırmalar yaparken, birçok hayvan türünün geçmişte yokolmuş olduğunu saptarken, şimdiki zamanda yaşamakta olan hayvanların yitik türlerle yakınlığı olduğunu belirlemiştir. Darwin'e göre yeni türler eski türlerin yerini rasgele almamış, dosdoğru onlardan türemiştir, buna göre türler arasında bir dönüşüm çizgisi sözkonusudur. Böylece Darwin türlerin oluşumuyla ilgili yaradılış inancını, yani her türün ayrı ayrı yaratılmış olduğu inancını siler. Darwin'i çağdaş düşünce için son derece önemli kılan şey onun Malthus'dan etkilenerek "doğal ayıklanma" kuramını ortaya atmış olmasıdır. En başta insanın oluşumunu ele alırken insanı öbir hayvanlarla karşılaştıran ve hayvanla insan arasında köklü bir ayrım bulunmadığını ortaya koyan Darwin, evcil hayvan ırklarının da doğal hayvan ırklarının da bir değişim gücüne sahip olduğunu bildirir, bu güçle ardıllarının atalarınınkinden çok değişik özellikler gösterdiğini belirler. E. Bréhier şöyle der: "Darwin'e göre hayvan yetiştiricilerinin yöntemi doğanın türleri seçmek için kullandığı yöntemin ta kendisidir: kendiliğinden yapay ayıklanma rolü oynayan bir doğal ayıklanma sözkonusudur." Ayıklanmada başlıca etken yaşamı sürdürebilmek için gerekli besin bulabilme güçlüğüdür. Malthus'un bildirdiği gibi, türlerin bireyleri geometrik, yaşam olanakları aritmetik bir ilerleme göstermektedir. Buna göre türlerin zayıf bireyleri ayıklanmaktadır. Demek ki yaşamın bazı koşulları bazı varlıklar için öldürücü, bazı varlıklar için yaşatıcı olmaktadır, yalnızca güçlü dönüşümler geçirebilen bireyler yaşamını sürdürebilmektedir. Demek ki türlerin belirlenmişliği savı doğru değildir, böyle bir savın gelişmesine yardımcı olan şey yalnızca evrimin yavaşlığıdır ya da daha doğrusu insan algısından kaçan hızıdır. Darwin doğal ayıklanmaya bağlı olarak kalıtım yasasını ortaya koyar. Buna göre kazanılmış dönüşümler organizmada belirlenmiş ve ardıllara aktarılmış olmaktadır. Tek

bir bireyin kazandığı çok özgül bir özellik bile bazı koşullar altında bir aileye taşınabilmektedir. Darwin "Genel olarak her özellik, ne olursa olsun, kalıtımla taşınır, kalıtımla taşınmama az görülen bir durumdur" der./ Henri Poincaré: "Bilimin gelişmesi çok iyi konmuş ilkeleri bile, temel olarak belirlenmiş ilkeleri bile tehlikeye atıyor.(..)Bilimin ilerleyişini bir kentin dönüşümlerine benzetmek doğru olmaz. Bir kentte eskimiş yapılar acımasızca yıktırılır, onların yerine yeni yapılar kurulur. Bilimin ilerleyişini hiç durmadan gelişen ve sonunda sıradan bir göze görünmez olan, geçmiş yüzyıllardaki eski çalışmanın izlerini her zaman ancak usta bir gözün bulup çıkarabileceği zoolojik tiplerin aralıksız evrimine benzetmek doğru olur. Bu durumda elbet modası geçmiş kuramların verimsiz ve boş kuramlar olduğunu da düşünmemek gerekir." (Bk. EVRİMCİLİK)

EVRİMCİLİK (fr. *évolutionisme*; alm. *Evolutionismus*; ing. *evolutionism*). Gerçekliğin oluşumlarını daha üst yapılara dönüşümle açıklayan bilimsel ya da felsefi öğreti. Lamarck ve Darwin'in dönüşümcülüğüyle eşanlamlı olarak türlerin doğal dönüşümle birbirinden çıktığını ileri süren öğreti. Evrimciliğin kökenini belki de durallığı ve bütünselliği temel alan felsefelerin karşıtı olarak belirmiş oluşum felsefelerinde aramak doğru olur. Bununla birlikte değişim kavrayışının evrim kavrayışıyla özdeş olmadığı, evrimin değişim demek olduğu, değişimin evrim demek olmadığı kesindir. Evrimcilik değişimde bir yapıdan daha üst bir yapıya geçişi bildiren bir anlayış olarak en belirgin biçimde ilkin Lamarck ve Darwin'in öğretilerinde açıklanmıştır. Bu öğretiler türlerin doğal dönüşümle birbirinden çıktığını ileri sürmektedir. Spencer daha sonra evrim yasasının inorganik dünyadan düşünceye ve insan kurumlarına kadar tüm gerçeklikte etkin olduğunu bildirdi. Lamarck hayvan türlerinin kökenini açıklamaya çalışmış, türleri basit bir organizmadan üç etkenle, ortalama uyum (dış neden), alışkanlık (öznenin içsel tepkisi) ve kalıtım etkenleriyle türetmişti. Darwin türlerin evrimi konusunda daha köklü açıklamalar getirdi. Görüşleri 1830-1836 arasında çıktığı bir dünya gezisinde belirginleşmiştir. Gezip gördüğü her yerde canlı türlerin, özellikle hayvan türlerinin birbirine çok benzeyişi, gene de bu türlerde ortama uyumla gelen başkalıkların bulunuşu Darwin'i derinden etkilemişti. Darwin'e göre bugün varlığını sürdürmekte olan canlı türlerin tümü bir ya da birkaç ilkel tipten türemiştir, bu bir ya da birkaç ilkel tip *doğal ayıklan*ma yasasına göre gelişip çoğalmaya doğru gitmişlerdir. Darwin'in görüşleri Spencer'in dönüşümcü evrim fikriyle zenginleşmiştir. Spencer'e göre evrim maddede herhangi bir durumdan daha üst bir duruma geçişi belirler: "Bi-

zim kendisine verdiğimiz anlamda evrim edimi, bütünsel bir katışmacın gelişimini, buna bağlı olarak bu katışmacın yayılımını sağlayarak onu oluşturan maddelerin daha dağınık bir durumdan daha yoğun bir duruma geçmesini sağlar." Spencer evrimi şöyle tanımlayacaktır: "Evrim maddenin bir bütünleşmesi ve devinimin o sıra dağılması olgusudur, o anda madde belirsiz ve tutarsız biryapılılıktan belirli ve tutarlı bir çokyapılılığa geçer." Buna en güzel örnek canlı bir organizmada hücrenin döllenmesidir. Evrimcilik biyoloji alanında belirlenmekle kalmamış, ruhbilim ve toplumbilime de uygulanmıştır. (Bk. EVRİM, DÖNÜŞÜMCÜLÜK)

EYLEM (yun. *praksis*; lat. *actio*; fr. *action*; alm. Tat, *Handlung*; ing. *action*). Bir varlığın kendi gücüyle ya da olanaklarıyla gerçekleştirdiği işlem. Bir varlığın bir başka varlık üzerinde ortaya koyduğu etkileme gücü. Bir maddesel ya da düşünsel etkenin işlemi. Eylem özellikle ahlak alanının belirleyici bir konusudur ve bu anlamda davranışla özdeşleşir. Ahlakın düşünce ve eylem ya da kuram ve uygulama olmak üzere iki ayrı yüzü vardır. Eski ahlaklarda ahlakçının eylemi kuram kadar önemlidir, çünkü ahlak alanı görüşler ortaya koyduğumuz bir alan olduğu kadar örnek olmak ya da örnek oluşturmak durumunda olduğumuz bir alandır. Bazı ahlaklar, insanların özellikle bilgi yoluyla değil de eylem içinde ahlaki yetkinliğe ulaşabileceklerini bildiriyordu. *Eylem felsefesi*: Maurice Blondel'in özellikle *Eylem* adlı yapıtında açıkladığı felsefi öğretisi. Blondel'e göre "Eylem, istemin, tanımanın ve olmanın bileşimidir. Eylem, düşüncede bile, nesnel bir sunum olmaktan çok bir iç bileşimdir." (Bk. EDİM)

EYLEMSİZLİK (lat. *inertia*; fr. *inertie*; alm. *Trägheit, Beharrungsvermögen*; ing. *inertia*). Eylem yoksunluğu. Dinginlik ve devinimsizlik durumu. Ruhsal ve bedensel etkinliğin enaza inmesi.(Bk. EYLEM)

F

FABÜLASYON. Bk. MASALLAMA.

FANATİZM. Bk. DARKAFALILIK.

FECHNER YASASI (fr. *loi de Fechner*; alın. *Fechners Gesetz*; ing. *Fechner's law*). Alman ruhbilimcisi Fechner'in ortaya koyduğu yasa: "Duyum, uyaranın logaritmasına göre değişir." Bunu şöyle formülleyebiliriz: S=C log E. (S duyumun yoğunluğunu, E uyaranın yoğunluğunu, C de bir direngeni yani değişik duyum sınıflarına göre, bireylere göre, bireylerin durumlarına göre değişeni göstermektedir.) Fechner'in ortaya koyduğu bu yasaya göre uyaran aritmetik bir artış gösterdiğinde (1,2,3,4,5,...) duyum geometrik bir artış göstermektedir (1,2,4,8,16,...). Fechner bu formülü ortaya atmakla ruhbilimi fiziğe indirgiyor ya da daha doğrusu fiziğin bir bölümü durumuna getiriyordu. Ancak bir duyumun yoğunluğunun ölçülebilir olduğu konusunda derin kuşkular vardır. Bergson'un gösterdiği gibi, bir duyumla duyumun dış ölçüsü arasında bir ölçüt belirlemek olanaksızdır. Bizler uyaranlardaki küçük değişimleri sezemeyiz. Bir elimizde yüz gram öbüründe yüz iki gram tutuyorsak, arada hiçbir ayrım yok gibi algılarız. Bir duyumun bizdeki etkisi kişilik yapımıza ve o anki durumumuza bağlı olacaktır. Duyumlar niceliksel olarak değişselerdi Fechner'in ruhbilimi fiziğe indirme girişimi iyi bir sonuç verebilirdi.

FELSEFE (yun. *philosophia*; lat. *philosophia*; fr. *philosophie*; alm. *Philosophie*; ing. *philosophy*). En genel anlamda, kavramsal düzeyde insanla ilgili geniş ve köklü araştırma. Eski ve özel anlamında, ilk ilkeler ve ilk nedenler araştırması. XVIII. yüzyıla kadar felsefe ilk ilkeler ve ilk nedenlerle ilgili ussal araştırmaya karşılık oldu, böyle olmakla metafizikle özdeşleşiyordu. M.Ö. VI. yüzyılda Pythagoras *sophos* yani "bilge" yerine *philosop-*

hos yani "bilgisever" terimini kullandı, böylece bilgeliğin savlılığından bilgiseverliğin alçakgönüllüğüne yöneldi ve *philos*'la yani "dost"la *sophia* yani "bilgelik"i birleştirerek en köklü insan araştırmasına ad olacak olan terimi belirlemiş oldu. İlk uygarlıkları yaratan en eski insan kendiyle ve dünyayla ilgili tüm merakına karşın felsefi düşünceye ulaşamamıştı. Her olayı tanrısal gücün istemine bağlı bir sonuç sayan ve ileri düzeyde nedensellik fikrine ulaşamadığı için doğa olayları arasında etki-sonuç bağlantısı kuramayan, gerçekliğin gizlerini sezgileriyle çözmeye çalışan bu ilk uygar insan tüm düşünme gücünü mitolojik sanıları ortaya koymakta kullanmış, bu sanılarında örtülü bir biçimde insan ve evren araştırmasına yönelmişti. Bu yönelim birçok sorun ortaya koymakla birlikte ussal yanıtlar getirmeyen bir yönelimdi. Mitoloji dönemindeki insanın ortaya koyduğu nedensellik fikrine *düşey nedensellik* fikri diyebiliriz: bu insan her olayı yukarıya, tanrısal güçlerin etkisine bağlıyordu. Giderek *yatay nedensellik* fikri oluşmaya başladı, böylece mitoloji döneminden felsefe dönemine yumuşak bir geçiş gerçekleşti. Yatay nedensellikte doğa olaylarının birbiri üstünde etkisi öngörülüyor, bir olay bir başka olayın nedeni olarak ele alınıyordu. Yatay nedensellik uzun yüzyıllar boyunca düşey nedensellikle birlikte varoldu ve giderek hep onun zararına gelişti. Nedensellik fikrinin ve ona bağlı olarak tartışmacı düşüncenin gelişimi yunan düşüncesinin ilk büyük atılımı döneminde yani VI. yüzyılda felsefenin oluşumuna olanak sağladı. İlk filozoflar diyebileceğimiz *Yedi Bilgeler* giderek karmaşıklaşan ve hatta bozulan yunan toplumunda köklü ahlak araştırmaları ortaya koydular. Bir bakıma mitoloji yalınlığın, felsefe karmaşıklığın ürünüdür. Mitoloji toplumları XII. yüzyıldan sonra yani demir dönemiyle birlikte gelişen tarım etkinlikleriyle belirgindir. Maden işleme sanatının, toplumlararası düzeyde maden alımsatımının, her türlü ticaretin ve özellikle sömürgeciliğin gelişimi ve buna bağlı olarak toplumsal sınıfların iyiden iyiye belirginleşmesi ve çatışkılı duruma gelmesi felsefi gelişimin başlıca nedenidir. Toplumsal yapının karmaşıklaşması, buna bağlı olarak sorunların çeşitlilenmesi insana mitolojinin dar ve büyülü havasından köklü düşüncenin ussal araştırmalarına yönelme eğilimini kazandırmıştır. İlk ahlakçılar olan Yedi Bilgeler'i bir yana bırakırsak, felsefenin ilk gerçek gelişimi özellikle VI. ve V. yüzyıllarda egemen olmuş olan felsefe okullarıyla gerçekleşti. Bu okulların filozofları, bakış açıları ne olursa olsun, her şeyden önce evreni vareden *ilk ilke*'nin ne olup ne olamayacağı konusunda araştırmalara girmişlerdi. Örneğin Thales her şeyin Su'dan, Herakleitos her şeyin Ateş'den geldiğini söylüyordu. İlk nedenlerin ortaya konulması dileğiyle başla-

yan bu araştırma giderek çok yönlü ve ayrıntılı bir araştırmaya dönüşmüştür. Bu gelişim içinde iki ayrı bakış biçimi ortaya çıkmıştır: bazı filozoflar özellikle evren sorunlarıyla ilgilenir ve buna bağlı ussal düşüncenin yolgöstericiliğinde somutun araştırmasına yönelirken ya da evrenle ilgili görüşler ortaya koyarken bazı filozoflar da felsefeyi daha çok kuralkoyucu bir bilgi alanı olarak gördüklerinden onu özellikle ahlak araştırmasına indirgemişlerdir. Ancak Yunanistan'da felsefenin yükseliş döneminde bu iki eğilim giderek bir bütün oluşturmaya başlamıştır. Özellikle Platon ve öğrencisi Aristoteles insanla ve evrenle ilgili tüm sorunları kucaklayan ve tartışan felsefe arayışları geliştirmişlerdir. Bu gelişim içinde felsefede iki ayrı bakış açısı ortaya çıkmıştır. Özellikle Platon'da belirginleşen ülkücü bakış açısında bilginin önceselliği ya da doğuştanlığı benimsenmiş, daha çok Aristoteles'de anlatımını bulan gerçekçi bakış açısında öncesel ya da doğuştan fikirlerin varlığı yadsınarak tüm bilgilerimizin deney yoluyla ya da duyu verileriyle sağlandığı görüşü ortaya konmuştur. Öznenin nesneyi belirlediğini benimseyen birinci açıyı Platon'dan sonra Descartes, Leibniz, Kant gibi filozoflar. nesnenin özneyi belirlediğini benimseyen ikinci açıyı Aristoteles'den sonra Bacon, Locke, Comte gibi filozoflar geliştirmişlerdir. Felsefe bu iki çizgiyi karşıt görüşler olarak tüm tarihi boyunca korumuştur. Her iki görüş de XVII. yüzyıla kadar metafizik düzeyde varlığını sürdürmüş, bu dönemde felsefe yüzyıllar boyunca *özel bilimler* diye dışladığı ve sorunlarını kuramsal düzeyde tartıştığı bilimlere, olumlu bilimlere yaklaşmaya başlamıştır. Bu yaklaşma felsefede ayrı ayrı alanlar oluşturan bilim kurumlarının felsefeden çıkıp özerk bilimler oluşturacak biçimde uygulamalı bilimlere bağlanması sonucunu doğurmuştur. Bu dönüşümün ilk açık belirtileri Bacon ve Descartes'da görülür. Metafizikten fiziğe, mutlaktan göreliye, "niçin" sorusundan "nasıl" sorusuna geçiş dönemi diyebileceğimiz bu dönemde, XVII. yüzyılda ilk olarak Bacon ussal araştırmanın yetersizliğini görmüş, matığın gerçek bilgi araştırmasına yöntem oluşturamayacağını anlamış, Aristoteles'in mantığını içeren *Organon*'a (Alet) karşıt olarak bir yeni yöntem araştırması olan *Novum Organum*'u yani Yeni alet'i yazmış, bu çerçevede ayrıca oldukça karmaşık bir bilimler sınıflaması yapmıştır. Ancak bu dönem gene de eski metafiziğin tam anlamında bırakıldığı bir dönem olmadı. Yüzyılın en önemli filozofu Descartes, *Felsefenin ilkeleri*'nde bir *felsefe ağacı* ya da *bilgi ağacı* oluşturuyor ve şöyle diyordu: "Felsefenin ilk bölümü bilginin ilk ilkelerini içeren metafiziktir, Tanrı'nın başlıca niteliklerini, ruhumuzun ölümsüzlüğünü, bizdeki tüm açık ve basit kavramları açıklamak da

bu ilkeler arasındadır. İkinci bölüm fiziktir, onda maddi şeylerin doğru ilkelerini bulduktan sonra genellikle tüm evrenin nasıl oluşmuş olduğu incelenir, sonra da yeryüzünü ve onun çevresinde bulunan hava gibi, su gibi, ateş gibi, mıknatıs gibi, öbür madenler gibi tüm cisimlerin doğası araştırılır. Bundan sonra bitkilerin, hayvanların özellikle de insanın doğasını ele almak gerekir, insan için yararlı olan öbür bilimleri ortaya koyabilmek için. Böylece tüm felsefe bir ağaç gibidir, kökleri metafiziktir, gövdesi fiziktir, bu gövdeden çıkan dallar da öbür bilimlerdir; bu bilimleri başlıca üç bilime, hekimliğe, mekaniğe ve ahlaka indirgeyebiliriz. Öbür bilimler arasında bütünsel bir bilgiyi öngören en yüksek en yetkin ahlakı felsefenin son basamağı olarak alıyorum." Eski düşünceyle yeni düşünce arasındaki kavgada Leibniz, özellikle Descartes'ın tam anlamında geçersiz saydığı skolastik düşünceyi yani Aristoteles mantığını temel alan hıristiyancı ortaçağ düşüncesini azçok savunur bir tutum alacaktır: "Eski felsefeye bir anlamda eski değerini kazandırmayı ve hemen tümüyle atılmış tözsel biçimleri geri getirmeyi önermekle büyük bir tutarsızlığa düştüğümü biliyorum; modern felsefe üzerine çok düşündüğümü, fizikte deneylere ve geometride göstermelere çok zaman ayırdığımı, bu varlıkların hiçliğine uzun zaman inandığımı bilirlerse, Aziz Tommaso'ya ve zamanın öbür büyük kişilerine çağdaşlarımızın yeterince adaletli davranmadıklarını, skolastik filozoflarda ve dinbilimcilerde -yolunca yordamınca kullanılmak koşuluyla- sanıldığından daha büyük bir sağlamlık bulunduğunu görmemi sağlayan çalışmalar yaptıktan sonra onları kendime karşın ve zorla benimsediğimi bilirlerse beni bir çırpıda suçlayamazlar. Şuna da inanıyorum: doğru ve derin düşünen bir kafa bunların düşüncelerini analitik geometricilerin yaptığı biçimde aydınlatıcı ve sindirici bir tutumla ele almak güçlüğüne katlansa, onlarda çok önemli ve tümüyle gösterilebilir nice doğrudan oluşan bir hazine bulacaktır." Her ne olursa olsun, artık kuşkuya dayanan ve yöntemi temel alan yeni düşünce egemendir. Bacon, bundan böyle doğayı tanımanın, onun gizlerini ortaya çıkarmanın önemli olduğunu bildirir, doğayı tanıyabilmek için sürekli olarak doğaya yönelmek gerekir diye düşünür. Böylece salt kurgucu düşünceden araştırıcı yöntemli düşünceye geçilir. Descartes *Yöntem üzerine konuşmalar*'da şöyle der: "Okullarda öğretilen kurgusal felsefe yerine, zanaatçılarımızın çeşitli mesleklerini tanıdığımız kadar açık bir biçimde tanıyabileceğimiz, bizi doğanın efendisi ve sahibi kılacak olan, ateşin, suyun, havanın, yıldızların, göklerin ve çevremizdeki tüm öbür şeylerin gücünü ve eylemlerini bilen bir uygulama alanı ortaya konulabilir." Böylece felsefe ayrı ayrı bilimlerin gelişmesini sağlar, ayrı ayrı bilimler felsefeden

koparak, kendi konularını ve yöntemlerini belirleyerek özerk araştırma alanları olurlar, deneyi ve gözlemi temel alırlar, felsefe de bu çerçevede bilimlerle bağını koparmaksızın ve onların elde ettiği verilere dayanarak bir genel insan araştırması özelliği kazanır. Çağdaş felsefe bu gelişimi içinde, bugün, geçmişte pek açık bir biçimde ortaya koyduğu usçuluk ve deneycilik karşıtlığını da kaldırmış ya da enaza indirgemiş görünüyor. Bacon'ın şu belirlemesi bu karşıtlığa karşı alınmış bir tutumu ortaya koymaktadır: "Bilimleri incelemekte birbirine karışan filozoflar, deneyciler ve dogmacılar olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar. Karıncaya benzeyen deneyci yiyecekleri yığmakla, sonra da onları tüketmekle yetinir. Dogmacı örümcek gibidir, maddesini kendi varlığından çıkardığı ağları örer. Arı ortada yer alır, hammaddeyi tarlalarda ve bahçelerde çiçeklerden toplar, sonra kendine özgü bir sanatla onu işler ve sindirir. Gerçek felsefe de buna benzer şeyler yapar, o yalnızca ve özellikle insan ruhunun doğal güçleri üzerine temellenmez ve doğal tarihten elde ettiği maddeyi bir iki kaynakta bulduğu biçimiyle belleğe bırakıp çıkmaz, onu işledikten sonra depoya koyar. Böylece bizim en büyük dayanağımız, her şeyi umar durumda olduğumuz dayanak, deneysel yetiyle ussal yeti arasındaki işbirliğidir." Bouty de, *Bilimsel doğru*'da nesnelliğin ve öznelliğin bilginin giderilemez iki yüzü olduğunu bildirir: "Bilim insan zihninin bir ürünüdür, bu ürün düşüncemizin yasalarına uygundur ve dış dünyaya uygulanmıştır. Bilimin biri öznel öbürü nesnel olmak üzere iki yüzü vardır, bizim için ne zihnimizin yasalarında ne dünyanın yasalarında herhangi bir şeyi değiştirme olasılığı vardır." Bouty'nin bu belirlemesine dayanarak Gaston Bachelard şunları söyler: "Demek ki, bilimsel felsefe için ne mutlak gerçekçilik ne mutlak usçuluk vardır ve bilimsel düşünceyi yargılamak için genel bir felsefi tutumdan yola çıkmak gerekmez. Önünde sonunda felsefi düşüncenin temel konusu bilimsel düşünce olacaktır; bu düşünce sezgisel ve dolaysız metafiziklerin yerine, nesnel olarak doğrulanmış gidimli metafizikleri getirecektir. Bu doğrulamalara bakarak, örneğin bilimsel kuşkuyla yüzyüze gelen bir gerçekçiliğin artık dolaysız gerçekçilik olamayacağına inanılır. Geometrinin yeni uzanımları konusunda olduğu gibi, *a priori* yargıları gözden geçirmiş bir usçuluğun da artık kapalı usçuluk olamayacağına inanılır." Yeni felsefi düşünce, dünyaya hangi açıdan bakıyor olursa olsun bilgi edinme serüvenini tam anlamında özne-nesne uzlaşımına indirgemiş görünen felsefelerin ortaya koyduğu bir dengeci düşüncedir. / Montaigne: "Felsefe yapmak kuşkulanmaktır." / Bacon: "Filozoflar çok yüksekte oldukları için çok az ışık veren yıldızlara benzerler." / D'Alembert: "Felsefe, usun, kavramaya yönel-

diği çeşitli nesnelere uyarlanmasından başka bir şey değildir. Böylece felsefenin ögeleri tüm insani bilgilerin temel ilkelerini içerecektir." / L. Goldmann: "Felsefi düşünce temel bir görüşün aranılması anlamına gelir, gerçekliğin ve düşünsel yaşamın çeşitli alanları bu temel görüşten giderek anlaşılacak ve sezilecektir." / Marx: "Felsefe nasıl proletaryada maddi silahını buluyorsa, proletarya da felsefede manevi silahını buluyor." "Alınanların kurtuluşu ancak insanın kurtuluşuyla olasıdır. Felsefe bu kurtuluşun başı, proletarya yüreğidir." / J. Lequier: "Her şeyi açıklamak konusunda içgüdüsel eğilim felsefenin ruhunu oluşturur." / L. Lavelle: "Felsefe tümüyle düşünce yaşamına giriştir." / J. Lacroix: "Felsefe yaşanmışa uygulanan düşünsel bir teknikten başka bir şey değildir." / H. Gouhier: "Bir felsefe bir dünya görüşüdür ve ayrı ayrı felsefeler vardır, çünkü filozofların gördüğü dünya aynı dünya değildir. Filozoflar arasındaki gerçek uyumsuzluk onların felsefelerinden önce gelir; onların düşünceleri birbirine kavuşmaz, çünkü bu düşünceler aynı verilere dayanmazlar." / G. Bachelard: "Şiirin ve bilimin dayanakları önce birbirine ters düşer. Felsefenin tüm umabildiği, şiiri ve bilimi birbirinin tümleyicisi kılabilmek, onları iyi kurulmuş iki karşıt olarak birleştirmektir." / Bossuet: "Sıcakla soğuk çatışmasının bittiğini görürsünüz de filozofların dogmalarının doğrularıyla ilgili olarak aralarında anlaştıklarını göremezsiniz." / Fontenelle: "Gerçek filozoflar fillere benzerler, bir ayaklarını sağlam basmadan öbür ayaklarını yere koymazlar." / Condillac: "Filozoflar ünlerini konularını işleyiş biçimlerinden çok işledikleri konuların önemine borçludurlar." / A. Camus: "İnsan imgelerle düşünür. Filozof olmak istiyorsan roman yaz." / Pascal: "Felsefeyle alay etmek gerçekten felsefe yapmaktır." / Voltaire: "Okuyanların biri felsefe okuyorsa yirmisi roman okuyor. Düşünenlerin sayısı çok az, onlar dünyayı kımıldatacak gibi değil." / Diderot: "Dahiler günümüzde felsefeyi düşünülür dünyadan gerçek dünyaya indirdiler. Aynı işi lirik şiir alanında gerçekleştirip onu büyülü alanlardan oturduğumuz dünyaya indirebilecek bir kişi çıkmayacak mı?" "Felsefeyi halka indirmekte acele edelim. Filozoflar önde yürüsün istiyorsak halkı filozofların bulunduğu noktaya yaklaştıralım." / Louis XVI: "Gözümüzü açalım, filozofları ve görüşlerini serbest bıraktığımız için bir gün kendimize kızabiliriz. (...) Yüzyılın çok atılgan felsefesinin bir ard düşüncesi var." (Bk. DÜŞÜNCE, FİLOZOF)

FEODALLİK (fr. *féodalisme*, *féodalité*; alm. *Feodalismus*; ing. *feudalism*). Ortaçağ'da Avrupa'da büyük toprak sahiplerinin ve serf denilen toprağa bağlı köylülerin oluşturduğu iktisadi yaşam düzeni. Feodallik Roma imparatorluğunun çöküşüyle ortaya çıkan iktisa-

di kargaşa döneminde oluşmaya başlamış, çok değişik toplumsal ve iktisadi yaşam özellikleri gösteren iki toplumun, roma toplumuyla germen toplumunun ürünü olmuştur. Feodallik M.S. V. yüzyılla XVII. yüzyıl arasında uzunca bir döeme yayılırken son derece yavaş bir yükseliş ve gene son derece yavaş bir düşüş grafiği çizmiştir. *Erken Ortaçağ* (V-XI. yüzyıl arası) feodalliğin kuruluş koşullarıyla, *Asıl Ortaçağ* (XI-XV. yüzyıl arası)-feodalliğin gelişmesiyle ve feodalliğin sonunu getirecek sermayeci oluşumların alttan alta ve sessiz gelişimiyle, *Geç Ortaçağ* (XV-XVII. yüzyıl arası) feodalliğin çözülmesi ve sermayeci ilişkilerin büyük boyutlara ulaşmasıyla belirgindir. Ortaçağ'ın başları tam anlamında Frankların egemenliğinde geçti, bu arada hıristiyan dininin yayılma ve kökleşme atılımlarını yaşadı. Feodalliğin en parlak dönemi IX. ve XVI. yüzyıl arasıdır. Bu dönemde üretim biçimleri ve toplumsal yapı karmaşıklaştı. Feodal düzenin itici gücü köylü sınıfıydı. Artık eski görünümlerden iz kalmamış, kocaman topraklara yayılı hantal imparatorlukların yerini küçük küçük devletler almıştı. Bu dönemde demirin tarımda yaygın bir biçimde kullanıldığını ve üretime büyük ölçüde güç kattığını görüyoruz. Tarım etkinliği tarlalardan bağ ve bahçelere taşarken keten ekimi tarımla henüz çok küçük olan sanayi arasında bağ kuruyordu. Serfliğin ya da koşullu köleliğin gelişmesiyle tabandaki insanın sıkıntıları büyük boyutlara ulaşıyordu. Elemeğiyle üretim daha çok aile çapındaydı: evlerde küçük dokuma tezgahları vardı. Zanaat ilkel ölçülerde, tarımın bir kolu gibiydi. Ticaret yavaş yavaş gelişiyordu, henüz üretimle koşullanmış değildi, özellikle ganimetin ve lüks eşyanın el değiştirmesiyle belirgindi. XI. yüzyıl bir dönüm noktası oldu: bundan böyle üretim ilişkileri karmaşıklaşmaya başladı, buna bağlı olarak büyük kentler yani yeni zanaat ve ticaret merkezleri oluşmaya başladı. Eski kentler tarihe karışmış, onların özenle koruduğu mimarlık yapıtları yıkıntı durumuna gelmişti. Demircilik, çömlekçilik, marangozluk gelişirken kentten kente satıcılar gider gelir oldu. Dokumacılık ve madencilik büyük boyutlarda gelişmeye yüz tuttu. Kırsal alanlardan kentlere tarım ürünleri giderken kentlerden kırsal alanlara zanaat ürünleri akıyordu. Yeni kentlerin yeni zanaatçıları senyörlerden kaçmış olan serflerdi. Senyörün toprağında bitiveren bir kent senyörün malı sayılıyordu, ama bu mal senyöre pek de iyilik getirecek bir mal değildi. Kentliler senyöre hizmet etmek istemiyorlardı. Öte yandan kentler zenginleştikçe senyörlerin istekleri artıyordu. Kent senyör için karabasan olmaya doğru gidiyordu. Senyörlerin askerleriyle silahlı kentliler ikide bir çatışmaya giriyorlardı. Gene de senyörlük düzeninin yıkılması çok uzun zaman aldı. Çünkü bu düzen biraz da küçük

devlet yapısının gereği oldukça sağlam kurulmuş bir düzendi. Feodal düzende toprağın tek sahibi senyördü. Toprağı işleyen serfler ya senyörün topraklarında ya da senyörün kendilerine bıraktığı topraklarda çalışıyorlardı. Birinci koşulan çok ikinci koşul yaygındı, çünkü daha kazançlıydı. Her iki durumda da toprak senyöründü ve toprak parçaları bir sıradüzeni içinde birbirine bağlıydı, bu sıradüzeni kendiliğinden yönetim düzenini koşulluyordu. Senyörlük topraklarındaki sıradüzeni, küçük toprak sahibinin korunabilmek için senyöre sığınmasıyla gerçekleşiyordu: küçük toprak sahibi kendi isteğiyle senyörün *vasal*'i oluyordu. Senyör bu durumda *süzeren* olarak vasaline bir toprak parçası yani fief ayırıyordu. Sermaye düzeninin gelişmesi feodal düzeni yavaş yavaş eritti. Bu arada senyörler karşısında tüm güçlerini yitirmiş olan krallar bundan böyle gelişmekte olan sermaye düzeninin öncüsü olan burjuva sınıfının desteğiyle mutlakyönetici durumuna gelmeye başladılar. Mutlakyöneticiler bu eski soylu sınıfını ortadan kaldıracak yeni oluşumlarda büyük ölçüde belirleyici oldular. Böylece Geç Ortaçağ'da feodallik yavaş yavaş kendi sonuna doğru ilerlemeye başladı. Fransa ve İngiltere feodal düzenden daha çabuk uzaklaştılar. Almanya XVI. yüzyılda feodal düzenin doruklarını yaşıyordu. Ne olursa olsun feodallik Yeniçağ'ın başlarında yerini sermayeci düzene bırakmaya hazır duruma gelmişti. Soylular şu ya da bu biçimde varlıklarını XVIII. yüzyıla kadar korudular, ama feodal düzen artık tümüyle yerle bir olmuştu. Küçük feodal devletlerin yerini bundan böyle büyük devletler, ulusal devletler aldı. (Bk. SERMAYE)

FETİŞİZM. Bk. TAPINCAKÇILIK.

FİKİR (lat. *idea*; fr. *idée*; alm. *Idee*; ing. *idea*). Zihinde bir varlığı karşılayan bütünsel imge. Kavramlara dayanılarak ortaya konulan genel görüş. En genel anlamda düşünce. Bossuet'nin belirttiği gibi, fikir terimini biz genel olarak bazı özel nesneleri düşündüğümüzde, zihnimizde oluşan imgeleri belirlemek için kullanırız. Bu imgeler içi dolu imgelerdir, fikirler ya da kavramlardır. Bazı filozoflar zihnimizdeki bu bütünsel yapılara "kavram" adını verirken bazıları "fikir" adını verir. En genel anlamda fikir kavramı düşünce kavramıyla özdeşleşir. buna göre fikirler kavramlar üzerine kurulmuş ya da kavramlarla kurulmuş bütünlüklerdir, dile bağlanarak insani iletişimi sağlarlar ve böylece dünyanın dönüştürülmesine katkıda bulunurlar. Düşünce, böylece, eylemsel bir etkinlik kazanır. Fikir, ayrıca görüş anlamına da gelir. Bir kişinin siyasal fikirleri onun görüşleriyle ilgilidir. Bu anlamda doğru fikirler kadar yanlış fikirlerden ya da boş fikirlerden de sözedebiliriz. Her ne olur-

sa olsun fikirlerimiz bilincimizin temel etkinliklerini ya da yapıtaşlarını oluştururlar. Onların oluşum biçimleri kişiliğimizin özelliklerini ve renklerini kurar. Bu anlamda fikir'i daha çok kavram diye anlamak doğru olur. Bu anlamda fikirlerimiz, Claude Bernard'ın dediği gibi, "olgulara girmemizi sağlayan düşünsel araçlardır". Kavram anlamında fikir, duyulur sunumun kendisi olan imgenin karşıtıdır. Fikir ne kadar dolgunsa imge o kadar yüzeyseldir. Platon'da Fikir ya da İdea duyularüstü gerçekliği belirler: İdea duyulur şeylerin düşünsel ve ölümsüz örneğidir. Bir başka deyişle, bu dünyadaki yani duyulur dünyadaki şeyler İdea'lar dünyasının bir kopyası ya da bir türevidir. Bu ülkücü bakışa göre bilgi önceseldir yani dünyaya gelirken getirilmiştir. Buna göre bilgi edinme çabası da bir anımsamadan başka bir şey olmayacaktır. Bu görüşü benimseyen bazı hıristiyan filozofları ölümsüz Doğru'nun zihnimizde kendini göstermekte olduğunu ileri sürerler. Bu ölümsüz, değişmez, zorunlu şeyler yani fikirler bizde tanrısal kayrayla açınmışlardır. Aziz Augustinus'un ve Maleberanch'ın felsefeleri bu temele dayanır. Fikir sorununa Platon'cu bakışın ötesinde bir bakış getiren Epikuros olmuştu. Epikuros *fikir-imgeler*'den sözetmiştir. Bunlar çok küçük maddesel parçacıklardır, nesnelerden gelirler ve duyu organlarımızı etkilerler, böylece beynimiz üzerinde etkili olurlar. Fikir üzerinde en geniş araştırmayı XVII. yüzyılda Descartes yaptı. Descartes'da üç çeşit fikir vardır: doğuştan fikirler (*idées innées*) zihnimizde öncesel olarak bulunan ve düşünmeyle ortaya çıkarılan fikirlerdir; yapay fikirler (*idées factices*) zihnimizin ürettiği fikirlerdir; edinilmiş fikirler (*idées adventices*) duyular aracılığıyla sahip olduğumuz fikirlerdir. Böylece Descartes fikir'i kavram yerine almış olur. Daha sonra Malebranche "Fikirlerin ölümsüz ve zorunlu bir varoluşu vardır" diyecektir. Spinoza'da fikir "zihnin bir kavramıdır, zihni düşünen bir şey olarak biçimler". Locke "zihnin doğrudan doğruya algıladığı her nesneyi" fikir diye adlandırıyordu. Locke doğuştan fikir anlayışına karşı çıktı, ona göre tüm fikirler deneyden gelmekteydi: duyum fikirlerini bize duyu organları sağlıyordu, düşünce fikirleri düşünme yetimizin bir sonucuydu, aynı zamanda sezgisel deneyimin bir sonucuydu. Berkeley "Duyularla doğrudan doğruya algılanan şeyler fikirlerdir" diyordu. Berkeley'e göre algıladığımız nesneler bize Tanrı'nın verdiği şeylerdir. Hume fikir'den "izlenimlerin düşüncede bıraktığı zayıf imgeler"i anlıyordu. Hume'a göre insan zihninin tüm algıları *izlenimler* ve *fikirler* olmak üzere ikiye ayrılır. Filozof şöyle der: "Bu iki tür arasındaki ayrım onların zihnimizi etkileyiş, düşüncemize ya da bilincimize giriş güçlerinin derecesine bağlıdır. Daha büyük güçle ya da daha büyük şiddetle giren algıları izle-

nimler diye adlandırıyorum ve bu ad altmda ruhta ilk göründükleri biçimiyle duyumları, tutkuları ve duyguları topluyorum. Fikirden, izlenimlerin düşüncede ve usavurmada bıraktığı zayıf imgeleri anlıyorum." Emile Brehier şöyle der: "Locke'un felsefesine karşıtlarınca *fikircilik* adı verilmiştir. Fikircilik, bilindiği gibi, anlığımızın tüm nesnelerini basit ya da karmaşık fikirlere indirger. Fikir, bu sözcüğü felsefeye getirmiş olan Descartes'da bir gerçekliğin imgesi ya da sunumudur, zihinle nesne arasında bir aracıdır yalnızca. Locke nesne olan fikirle nesne olan sunum arasında bir seçme yapmadı. (...) Hume da elbet fikircilik çizgisinde kalır, ancak izlenimlerle fikirleri birbirinden ayırır, bu ayrım güçlüğü ortadan kaldırmaktadır. İzlenimler kökellerdir ya da örneklerdir, onların fikirleri de kopyalardır. Fikirler zayıftır ya da izlenimler güçlüdür. Buna göre elbette her fikir sunumsaldır, ama bir izlenimin sunucusudur. İzlenim fikirle aynı yapıdadır. Ancak ondan yalnızca yoğunluk açısından üstündür. (...) Hume'un asıl konusu izlenimlerin araştırılması değildir, onun gözünde böyle bir araştırma felsefeyle değil de anatomiyle ve fizyolojiyle ilgilidir. Yalnız fikirler, izlenimlerin kopyaları olan fikirler, bu fikirlerin kendi aralarındaki ilişkileri zihnin dokusunu oluştururlar." Kant için *aşkın fikirler*, Tanrı, ruh ve dünyayla ilgili fikirlerdir. Kant'a göre fikir "usun zorunlu bir kavramı"dır; bu kavramı karşılayan nesneler duyularda verilmiş değildir. Buna göre fikirler deneyin sağladığı belirleyici denetimden uzaktır, böyle olmakla bunlar kanıtlanamaz şeylerdir. Ruhsal fikir de, evrensel fikir de, dinbilimsel fikir de olguların son açıklamalarını sağlarken baştan sona usun etkinliğini gerektirirler. Hegel'de fikir oluşumun evrensel ilkesidir: her şey dönüşür, önce doğa, sonra ruh olur. Kavramın öznelliğine karşın fikir her zaman nesneldir, kendindedir. *Sabit fikir*: fikirlerin akışı sırasında sık sık kendini gösteren ve istemle ortadan kaldırılamayan hastalıklı zihinsel olgu. Sabit fikir bir tür asalak fikirdir, her zaman bilinç alanına yayılma eğilimindedir. İstemli fikir akışını engeller ya da saptırır. İçeriği çekiciyse kişiyi atılgan bir duruma getirebilir, böylece onun olağan etkinliğini artırabilir. Ancak o her zaman kişiyi sıkıntıya sokmaya, hatta bunalıma itmeye eğilimlidir. (Bk. DÜŞÜNCE, GERÇEKÇİLİK, ÜLKÜCÜLÜK)

FİLOZOF (lat. *philosophus*; fr. *philosophe*; alm. *Philosoph*; ing. *philosopher*). İlk ilkelerle ya da nedenlerle uğraşan. İnsan ve evren üzerine köklü araştırmalar yapan. İnsan ve evren için son açıklamalar getirmeye çalışan. Tüm insan sorunlarını belli bir bilgi kuramı çerçevesinde tartışan. Filozofun dünyaya yönelişi ilk ilkeleri aydınlatacak ve son açıklamaları getirecek biçimde köklü bir yöneliştir. Dün-

ya ve felsefe bir şeyin iki yüzü gibidir ya da felsefe dünyanın anlamı gibidir. Öyleyse filozof belli ussal dayanaklar çerçevesinde dünyayı açıklayan adamdır. "Dünya felsefeleşirken felsefe dünyalaşır" der Marx. Filozofa yalnızca dünyayı açıklayan değil dünyayı açıklayarak değiştiren de diyebiliriz. Marx şöyle der: "Filozoflar dünyayı değişik biçimlerde yorumlamakla yetindiler, ama şimdi önemli olan dünyayı dönüştürmektir." Buna göre filozof dünyayla sürekli bir alışveriş içinde olacaktır. "Filozoflar yerden mantar gibi bitmezler. Onlar çağlarının meyvalarıdırlar. Onların en ince, en değerli, en az görülür güçlülükleri felsefi fikirlerle kendini gösterir. Filozofların kafasında felsefe değerlerini kuran ruh işçilerin eliyle demiryollarını kuran ruhun aynısıdır. Filozoflar dünyanın dışında değillerdir" (Marx). Filozof bilinmezi bilinir kılmaya çalışır, sürekli bir aydınlatma çabası içindedir. M. Merleau-Ponty şöyle der: "Filozofları yaratan şey, insanı bilgiden bilmezliğe, bilmezlikten bilgiye aralıksız yönelten devinimdir ve bu devinim de bir çeşit dinleniştir." Felsefi düşünce kılı kırk yarışıyla yani her zaman öze yönelişiyle ve her türlü ayrıntıyı göz önünde tutuşuyla gündelik düşüncelerden ayrılır. Descartes şöyle diyordu: "Filozoflar öylesine inceliklidirler ki, başka insanlara tümüyle aydınlık görünen şeylerde onlar çeşitli güçlükler bulabilirler." Filozof her şeyden önce köklü düşünen ve bir düşünce dizgesi ortaya koyandır, bu dizgeye göre dünyaya bütünsel bir yorum ya da açıklama getirendir. / Paul Valéry: "Hangi kültür düzeyinde olursa olsun, bildiklerine, özellikle de dolaysız iç ya da dış deneyle bildiklerine genel bir bakış açısı kazandırmayı deneyen her kişiyi filozof sayıyorum." / Paul Foulquié: "Filozof tanıtlamak için değil anlamak için gözlemler; duygu onun düşüncelerini etkilese de öngördüğü şey arı ussal bir düşüncedir. Nedenler araştırmasında filozof bilginden daha ileriye gider: bilgin dolaysız nedenlerde sınırlanır ve olguları birbiriyle açıklar (kaynamayı ısıyla, ısıyı yanmayla vb.); filozof sonuncu nedenleri araştırır." (Bk. FELSEFE)

FİZİK (lat. *physicus*; fr. *physique*; alm. *Physik*; ing. *physics*). Doğanın bilimi. Devinim, ağırlık, basınç, ısı, ışık gibi doğal olguların bilimi olan fizik matematikle ve metafizikle karşıtlaşır: duyularla algılanabilir maddesel gerçekliklerin alanı, saf düşünselliğin alanından ayrılmalıdır. Fizik bu anlamda ruhsallıkla da karşıtlaşacaktır. Yeniçağ'ın başlarına kadar fizik felsefenin bir dalıydı, doğanın kurgusal çerçevede araştırılmasına adanmıştı. Diogenes Laertios'a göre Stoa'cılar felsefeyi üçe ayırıyorlardı: fizik, ahlak ve mantık. Descartes'ın bilgi ağacında fiziğe verdiği yer önemlidir. Descartes'a göre ağacın kök-

leri metafizik, gövdesi fizik, dalları da matematik, hekimlik ve ahlaktır. (Bk. DOĞA, EVREN)

FOBİ. Bk. KORKU.

FORM. Bk. BİÇİM.

FRENOLOJİ. Bk. KAFAYORUMU.

FRÜSTÜRASYON. Bk. YOKSUNLUK.

FÜTÜRİZM. Bk. GELECEKÇİLİK.

G

GEÇERLİLİK (lat. *validitas*; fr. *validité*; alın. *Gültigkeit*; ing. *validity*). Yürürlükte olanın durumu. Değerini yitirmemiş olanın durumu. Geçerli olanın durumu. Düşünce alanında geçerlilik gerçeğe uygunlukla, gerçeklikle bağını koparmamışlıkla belirgindir. En geniş anlamda geçerli düşünce evrensel çerçevede doğrulanabilir düşüncedir ya da genel olarak benimsenen düşüncedir. Bir düşüncenin geçerli olması onun zorunlu olarak herkesçe benimsenmiş olmasını gerektirmez: geçerlilik yaygınlıkla belirgindir. Geçerli olanı evrensel olandan çok genel olan diye düşünmek doğru olur. En yaygın geçerlilik özellikle ahlak için, daha çok da ahlakın bazı belli kuralları için sözkonusudur. (Bk. EVRENSEL)

GEÇİŞİM (fr. *transfert*; alm. *Übertragung*; ing. *transference*, *transfer*). Bir şeye duyulan ilginin bir başka şeye yansıtılması. Bir kişiyle ilgili duyguların bir başka kişiye yöneltilmesi. Geçişim olgusu ruhayrıştırmasında sık görülen bir olgudur. Hasta, yaşamının bir dönemindeki bir kişiyle ya da kendiyle ilgili duygularını hekime yansıtır. Bu duygular olumlu duygular olmadığı zaman *olumsuz geçişim*, bu duygular olumlu duygular olduğu zaman *olumlu geçişim* sözkonusudur. Aynı durum hekimden hastaya doğru geliştiğinde bir *karşı geçişim*'den sözedebiliriz. Alışkanlıklar düzeyinde de geçişimden sözetmek olasıdır. Keman çalan bir kimsenin keman çalmakla ilgili deneyimlerini viyolonsel çalmakta kullanması da bir geçişim olgusudur. Geçişim gündelik yaşam deneylerinde de sık sık görülür: köpeğin ısırdığı bir çocuk bütün hayvanlardan korkmaya başlayabilir. Ruhayrıştırmasıyla ilgili geçişimin sağlıklılığı konusunda H. Ey şunları söyler: "Geçişim sözkonusu olduğunda üzerinde en çok durulan düzeneklerden biri ayrıştırmacayla özdeşleşme düzeneğidir, bu düzenek ayrıştırmanın sonuna kadar baskın bir rol oynar. Ayrıştırmacı kendi deneylerine dayanarak sağlam bir tutum alma işini sürdürmezse hastayı davranışlarının bilincine ulaştırma konusun-

da eksik kalacaktır, çünkü ilişki bundan böyle içinden çıkılmaz duruma gelecektir. Ayrıştırmanın gelişiminde önemli bir yer tutan bu ayrıştırmacıyla özdeşleşme olgusu hastanın ayrıştırmayla ilgili bir tasarısı olamaz, yalnızca son amacı hastanın kendi 'biçim'ini bulması için bu dayanağın ortadan kaldırılması olan ayrıştırmacı imgesine sürekli bir yaklaşım olabilir." (Bk. RUHAYRIŞTIRMASI)

GELECEKÇİLİK (fr. *futurisme*; alm. *Futurismus*; ing. *futurism*). İtalyan Marinetti'nin akademici anlayışa karşı ortaya koyduğu sanat akımı. Marinetti ve arkadaşları sanatta tam anlamında bir devrim yapmayı amaçlıyorlar, eski sanatla bağlarını tümüyle koparmak istiyorlardı. Onlara göre geçmişte tutulması, değerlendirilmesi, yüceltilmesi gereken hiçbir değer yoktu. Artık katışıksız yeni'yi başlatmak gerekiyordu. Makinelerle iyiden iyiye değişik görünümler almış bir dünyada hızın, savaşın, güçlülüğün sanatını yapmak bir kaçınılmazlıktı. Marinetti'nin bildirisi 20 şubat 1909'da yayımlandı, ama devinimi gerçekleştiren topluluk çok çabuk dağıldı. Marinetti hemen hemen tek başına kalmıştı ve gelecekçi şiirler yazmaya çalışıyordu. Bununla birlikte gelecekçiliğin etkisi geniş oldu, resimde ve müzikte özellikle kendini gösterdi. Müzikte gelecekçiler geleneksel armoni kurallarını tümüyle yok sayarak şaşırtıcı müzik parçaları yazdılar.

GELENEK (lat. *traditio*; fr. *tradition*; alm. *Tradition, Überlieferung*; ing. *tradition*). Bir toplumda yeni kuşaklara eski kuşaklardan sözle, yazıyla, davranışla geçen değerler. Kuşaktan kuşağa geçen sanat ürünleri, anılar, görenekler, alışkanlıklar geleneği oluşturur ya da geleneğin konusudur. Halkların davranış özelliklerini oluşturan, halkların neden öyle yaptıklarına ve böyle yapmadıklarına temel olan alışkılar geleneğin özünü belirler. Alışkılar toplumların yaşam deneyleri içinde benimsemiş ve varlığına sindirmiş olduğu kalıp davranışlardır. Bireysel kalıp davranışlar daha çok alışkanlık çerçevesinde anlaşılırken toplumsal kalıp davranışlar alışkıları oluştururlar. Alışkılar insan yaşamını bütünleştirici etkenler olarak kişilerin davranışlarına sinmiş toplumsal özelliklerdir. Görenekler alışkıların kurallaşmış biçimleridirler. Bu yüzden görenekler alışkılar gibi kendiliğinden değillerdir, onların toplum üzerinde, ayrı ayrı bireyler üzerinde belli ağırlıkları, belli yükleri vardır. Alışkıların ve göreneklerin geniş zaman boyutunda dönüşümüyle, birikimiyle ve aktarılasıyla ilgili olan gelenekler gerçek anlamda bir toplumsal değerler toplamıdır: bu değerler özellikle ahlaki değerlerdir ya da en genel anlamda kültür değerleridir. Bir ahlak kuralı gelenekler çerçevesinde ele alınırken herhangi bir hastalığı iyileştirmekle ilgili yöntemler ya da uygulamalar da bu çerçevede ele alınabilir. Buna göre tüm anılar, alışkılar, inanç biçimleri, gö-

renekler, yapıtlar, kurumlar geldigeçti özellikleri dışında yani dönüşüme uğrayarak geleceğe aktarılır olan yanlarıyla geleneği oluştururlar. Aktarılma ya da geleceğe ulaştırılma geleneğin başlıca özelliğidir. Sözkonusu aktarılma yazılı olduğu gibi sözlü de olabilir. Yazılı geleneği sözlü gelenekten ayıran onun saptanmış ya da büyük ölçüde saptanmış oluşudur. Sözlü gelenek kaygandır, ileri ölçülerde değişkendir, yere ve zamana göre sürekli başkalıklar ya da çeşitlilikler gösterir. Gelenek sürekli değişen bir değerler toplamı olmakla insan yaşamı üzerinde belirleyici olur, hatta görenekleri de içeriyor olmakla belli bir baskı gücü oluşturur. (Bk. ALIŞKI, GELENEKÇİLİK, GÖRENEK)

GELENEKÇİLİK (fr. *traditionalisme*; alm. *Traditionalismus*; ing. *traditionalism*). Geleneğe bağlılık. Geleneğe aşırı bağlılık. Geçmişin değerlerine bağlılık. Geleneği doğrunun ölçütü sayan öğreti. Gelenekçilik alışkıları ve görenekleri özellikle yücelten bir bakış ya da anlayış olmakla geçmişe bağımlılanmayı gerekli kılar. Böylesi bir bakış kişinin dikkatini yalnızca yaşanmışa yöneltecek, onu bugün ve yarın karşısında ilgisiz kılacak, böylece gerçeklikten koparacaktır. Gelenekçilik geniş çerçevede tutuculukla aynı anlama gelir. (Bk. GELENEK, TUTUCULUK)

GELGEÇİSTEK (fr. *velléité*; alm. *Velleität*; ing. *velleity*). Amacına varmadan çabucak sönüveren istek. Bir sonuca ulaşmayan yönelim. Amacına ilgisiz geçici eğilim. Gerçekleşmeden sönen istek. Klasik felsefede Locke ve Leibniz gelgeçistek'i arzunun en aşağı derecesini belirtmek için kullandılar. Bugünkü anlamda bu terim isteksizlik kadar beceriksizliği ortaya koyar. Bir işe kalkan ama hiçbir zaman o işi bitirmek için yeterli çabayı gösteremeyen kişileri gelgeçistek sahibi kişiler diye nitelendirebiliriz. Bu terim istemin zayıf bir biçimini ortaya koyarken aynı zamanda isteme karşıt bir anlam belirler gibidir, çünkü istem her şeyden önce gerçekleştirme eğilimi olarak kendini gösterir. (Bk. İSTEM)

GELİŞİM (fr. *developpement*; alm. *Entwicklung*, *Wachsen*; ing. *development*). Daha üstün ve karmaşık bir duruma geçme. Eski felsefelerde ya da daha doğrusu eski toplumlarda gelişim fikri yoktu ya da sınırlıydı. Eski Yunanistan'da gelişim çevrimsellikle belirgindi: her şey tam bir dönüş yaparak başladığı yerde son bulacaktı. Bu elbette yalnız yunan insanının değil, tüm doğal çevrimlerden, gece-gündüz karşıtlığından, mevsimlerin dönüşümlerinden etkilenmiş tüm eskilerin görüşüydü. Aristoteles'den sonra ardılları skolastikler başlangıçla bitişi birleştiren dairesel devinimin en yetkin devinim olduğunu söylüyorlardı. Aristoteles ayüstü evrende dairesel, ayaltı evrende çizgisel devinimin olduğunu söylüyordu. Kesiksiz gelişim fikri ya da başı sonuna bağlanmayan çiz-

gisel gelişim fikri Yeniçağ'da, özellikle XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıl evrim felsefeleri, gelişen bir dünyada yaşadığımızı, her şeyin dönülmez bir biçimde aralıksız dönüştüğünü bildiriyorlardı. Dönüşüm fikrinin ya da daha genel çerçevede gelişim fikrinin ilk biçimine XVII. yüzyılda Leibniz'de rastlıyoruz. Leibniz monad'lar kuramını geliştirirken her monad için bir geçmiş ve bir gelecek düşünmüş ve şöyle demişti: "Her töz, karışık bir biçimde de olsa, evrende geçmişle, şimdiyle, gelecekle ilgili olarak her olanı açıklar, bu da sonsuz bir algıya ya da bilgiye benzer." (Bk. DEĞİŞİM, DÖNÜŞÜM, EVRİM, MONAD)

GENEL (fr. *général*; alm. *Allgemein*; ing. *general*). Birçok bireyle ilgili olan. Bireysele karşıt olarak bütünle ilgili olan. Bir türle ilgili olan. Tüm bireyleri içeren. Bir bütünün tüm ögelerini, bir topluluğun tüm üyelerini ilgilendiren. Sık sık olan. (Bk. ÖZEL)

GENELLEŞTİRME (fr. *généralisation*; alm. *Verallgemeinerung* ing. *generalization*). Bireylerin ortak niteliklerini saptama. Belli bireylerde görülen bir özelliğin bütün bireylerde ya da pekçok bireyde varolduğunu gösterme. (Bk. GENEL)

GERÇEK (lat. *realis*; fr. *réel*; alm. *wirklich*; ing. *real*). Varlığı kesin olan. Görüntüyle ilgili olana karşıt olarak şeylerle ilgili olan. Olasıya karşıt olarak etkin bir biçimde varolan. Ülküsele karşıt olarak varlığı gösterilebilir olan. Gerçek olan etkin bir biçimde verilmiş ya da sunulmuş olandır, varlığı araştırmayı gerektirmeyendir. Gerçek'i doğru'yla karıştırmamak gerekir. Doğru, gerçek'in sezgisi ya da bilgisidir. / A. de Musset: "Benim için tüm gerçek bir kurgudur." / Alain: "Hiçbir olası güzel değildir, yalnızca gerçektir güzel olan." / L. Blum: "Gerçek kendini ancak saçmayla açıklayabilir." / H. de Montherlant: "Bana göre mutlak olan Tanrı değildir, gerçekliktir, doğrudan ve kesin bir kavrama biçimidir." / A. Breton: "Düşsel olan, gerçek olmaya yönelendir." / M. Butor: "Gerçek gerçeklik düşselle ilişkisi içinde varolabilir, düşselin gerçeklikte olduğunu, gerçeği düşselle gördüğümüzü anladığımızda varolabilir." / A. Gide: "Duyguların alanında gerçek düşselden ayrılmaz." / J. Giraudoux: "Ancak güçlü bir gerçekdışı yaşamı olan bir toplumun büyük bir gerçek yaşamı olabilir." / Kierkegaard: "Gerçek olasıdan daha zorunlu değildir, çünkü zorunlu her ikisinden kesin olarak ayrıdır." / H. Barbusse: "Gerçek ve doğaüstü aynı şeydir." (Bk. DOĞRU)

GERÇEKÇİLİK (fr. *réalisme*; alm. *Realismus*; ing. *realism*). Varlığın düşünceden bağımsız olduğunu öne süren öğreti. Varlığın düşünsel nitelikli olmadığını, düşünceden de geçmediğini öne süren öğreti. Bilgi edinmede dış gerçeklikle

ilgili koşulların baskın olduğunu, buna göre düşünülen nesnenin düşünen özne karşısında belirleyici olduğunu ileri süren bilgi anlayışı. Sanatta doğalcılığa karşıt olarak gerçekliği kaba bir aktarmacılığa düşmeden belli bir kişisel yorumlama anlayışı içinde yansıtma eğilimi. En eski gerçekçilik Platon'un gerçekçiliğidir. Platon İdea'ların gerçek gerçeklikler olduğunu, onların bireysel varlıklardan ve duyulur şeylerden daha gerçek olduğunu bildiriyordu. Ancak Platon'un İdea'lar kuramı, her ne kadar gerçekçi diye nitelendirilse de, gerçekçiliğe tam karşıt bir anlayışı, ülkücülüğü ortaya koyar. Çünkü her gerçek gerçekçilik gerçekliğin bilgisini zihnimizden bağımsız olarak varsayacaktır, buna göre gerçekçilik ülkücülüğe karşıt olarak özne-nesne ilişkisi içinde nesneye ağırlık vermekle başlar diyebiliriz. Buna göre hiçbir öncesel bilgiye ya da doğuştan bilgiye sahip olmayan zihin ancak duyular yoluyla dış dünya bilgisini alma yeteneğine sahiptir. Gerçekçiliğin temelleri Aristoteles'le atılmıştır. Aristoteles bilginin tek kaynağı olarak duyu verilerini görüyor, öğretmeni Platon'un İdea'lar anlayışına karşı çıkıyordu. Ortaçağ'da gerçekçilik tümelleri şeylerden bağımsız sayma eğiliminde kendini gösterdi. Gerçekçi düşünce Yeniçağ'da özellikle ingiliz filozoflarında, özellikle Locke'da anlatımını buldu. Felsefe tarihi boyunca hemen bütün filozoflar iki çizgiden birini, ya Platon'un açtığı ülkücülük yolunu ya da Aristotoles'in açtığı gerçekçilik yolunu izlediler. Ülkücü sayılmakla birlikte ülkücülükle gerçekçilik arasında yer alan tek filozof Descartes'dır. Descartes, doğuştan fikirlerin yanına edinilmiş fikirleri koyarak ülkücülüğünü ılımlaştırdı. Estetikte ya da sanatta gerçekçilik gerçekliği ülküsel görünümlerle bozmadan vermek eğilimlidir, bu anlamda doğalcılıkla karıştığı olur. Gerçekçiliği doğalcılıktan ayıran başlıca özellik, gerçekçiliğin doğalcılığa karşıt olarak nesneye yorum getirme tutarlılığında belirginleşir, oysa doğalcılık özneyi ortadan kaldırmak istercesine gerçeğe uyarlı kalma savındadır. Gerçekçilik insanla ilgili açıklamalarda duygu abartmalarından kaçınma eğilimi göstermekle duyguculukla karşıtlaşır. Gerçekçi bakış, maddesel gerçekliği ya da dış dünya gerçekliğini birinci planda önemsemekle maddeciliğe yaklaşır./ Gaston Bachelard: "William James'den bu yana her kültürlü insanın zorunlu olarak bir metafiziğe bağlandığı sık sık yinelendi. Bizce şunu söylemek daha doğru olacak: her insan bilimsel kültüre ulaşma çabasında bir değil iki metafiziğe dayanıyor; doğal ve inançsal, içsel ve direngen olan bu iki metafizik birbirleriyle çelişmekteler. Onlara hemen geçici bir ad vermek için, modern bilimsel düşüncede sessiz sessiz bir araya gelmiş olan bu iki temel felsefi tutumu klasik etiketlerine göre usçuluk ve gerçekçilik olarak belirleyelim." (Bk. DOĞALCILIK, DUYGUCULUK, FELSEFE, ÜLKÜCÜLÜK)

GERÇEKLİK (fr. *réalité*; alm. *Realität, Wirklichkeit*; ing. *reality*). Gerçek olanın kendisi. Gerçek olanın özyapısı. Dış dünyanın varlığı. Varolan her şey. Etkin olarak varolan. Gerçeklik olan şeylerin tümüyle ilgilidir. Gerçekliği doğrulukla karıştırmamak gerekir. Doğruluk yargıda kendini gösterir ve gerçekliğin düşünsel düzeyde ya da zihnimizde onaylanmasıyla ilgilidir. Gerçeklik görülür yani algılanır ya da doğrudan doğruya düşünülür. Henri Delacroix şöyle der: "Gerçekliğin dünyası doğrunun dünyası değildir: gerçekliğin dünyası doğrunun dünyası için bir koşuldan başka bir şey değildir. Doğru yavaş yavaş özümlediği gerçeklik karşısında düşüncenin işlevsel bir konumudur. İnsanın manevi etkinliği olanı olmayanla aşar ve tümüyle olasının alanına açılır." Düşle gerçekliğin ya da olasıyla gerçekliğin tam bir karşıtlık içinde görünmesi onların aynı zamanda birbirini tümleyen ögeler olmasını engellemez. Özellikle düş gerçekliğin bir yüzü gibi görünür. J. Joubert "Düş bir gerçekliğin yansısıdır" der. Elbette gerçeklik mutlak olan değil insana görünen şeydir ya da insana mutlak yapısı içinde değil de insanın yapısına göre göreli ölçülerde görünen şeydir. Alfred de Musset bunu "Gerçeklik bir görüdür" diye formüller. Zaman zaman düşler gerçekliği belirleyecek kadar etkin olurlar ya da görünürler, öyle ki düşteki gerçeklikle gerçeklikteki düşü birbirinden ayırmak olanaksızlaşır. Xavier Forneret "Düşler yaşamın tek gerçeklikleridir" der. Bir bakıma düşsel öncelikli gibidir: düş gerçekliğe ulaşmanın tek yolu gibi görünür. Düşte olası bir gerçekliğin taslağı ya da tohumu vardır ve her düş gerçekliğin düşüdür. İnsan düşlerini gerçekliğe dönüştürür ve hemen yeni düşlere yönelir. Jean-Jacques Rousseau şöyle diyordu: "Tüm düşlerim gerçekliğe dönüşseydi bana gene de yetmeyecekti: daha da kuracak, düşleyecek, arzulayacaktım. Hiçbir şeyin dolduramayacağı anlatılmaz bir boşluk, bir başka tür sevince doğru bir gönül atılımı buluyordum kendimde." Sanatın konusu olan gerçekliği de bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Sanata gerçekçi bakış gerçekliği olan'la sınırlandırır, ona ülkesel bir anlam vermez. Örneğin Guy de Maupassant yapıtı gerçekliğe sıkı sıkıya bağlayarak şöyle der: "Bir sanat yapıtı bir gerçekliğin hem simgesi hem tıpatıp anlatımı olduğu zaman değerlidir." Ancak, ne olursa olsun, sanat gerçekliği değil gerçekliğin bir yorumunu verebilir. Bu konuda Hugo şöyle der: "Sanatın doğruluğu hiçbir zaman mutlak gerçeklik olmayacaktır. Sanat şey'in kendisini veremez." Ülkücü ya da doğrucu bakış gerçekliği daha geniş çerçevede ya da aşkın anlamda alır. George Sand şöyle der: "Sanat olumlu gerçekliğin incelemesi değildir, ülkesel doğruların araştırılmasıdır." Benzer bir görüşü Paul Claudel'de buluruz: "Şiirin konusu çok zaman sanıldığı gibi düşler, imgeler ya da fikirler değildir. Şiirin

konusu kutsal gerçekliktir, bir kere verilmiş olan, tam ortasına yerleştirildiğimiz kutsal gerçekliktir. O, görünmez şeylerin evrenidir. Bu şeyler bize bakarlar ve biz bu şeylere bakarız." (Bk. DOĞRU, DÜŞ)

GERÇEKÜSTÜCÜLÜK (fr. *surréalisme*; alın. *Surrealismus*; ing. *surrealism*). Usun denetiminden kurtulmuş ruhsal etkinlikleri yaratmada başlıca kaynak olarak gören sanat akımı. "Gerçeküstücülük" fikri fransız şairi Guillaume Apollinaire'den çıkmıştır. "Surréalisme" sözcüğünü ilk kullanan da odur. (*Les mamelles de Tirésias, drame surréaliste*). Apollinaire'de gerçeküstücülüğün ilk belirtileri vardır, bununla birlikte onu biçimbozmaları zaman zaman aşırıya götürmüş bir şair olarak görmek ve onu gerçeküstücü diye nitelendirmemek doğru olur. Gerçekte biçimbozmaların kaynağı Apollinaire'den öncelere, Rimbaud'ya kadar uzanır, hatta tüm öbür simgeci şairlere kadar uzanır. Bu şairler doğaya bir insan yorumu getirirken nesnenin alışılmış görünümlerini bozdular, konumlarını dağıttılar, sanatı doğaya benzemez apayrı bir doğa olarak belirlediler. Sanat böylece yeni anlatım olanakları kazanırken yepyeni bir dil edindi. Daha sonra Guillaume Apollinaire yepyeni bir şiir anlayışı geliştirdi. O şiirine hemen her şeyi, her konuyu sokabiliyordu. Apollinaire'in yenilikçi havasını gerçeküstücülük izledi. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından kendini gösteren bu akım edebiyatın sınırlarını aştı, sanatın hemen tüm alanlarında etkili büyük bir devinime dönüştü. Fransız bestecisi Eric Satie, Debussy'nin incelikli sanatına karşı çıkarken daha çok yeni ressamlardan esinleniyordu. Gerçeküstücülüğü bir bildiriyle André Breton kurdu. Louis Aragon, Paul Eluard, Antonin Artaud, Robert Desnos akımın öncüleriydiler. Saint-John Perse, Jules Supervielle, Blaise Cendrars, Jean Cocteau, Max Jacob da gerçeküstücülüğe yakın duran şairler oldular. Gerçeküstücülükten önce Dada akımı ortaya çıktı. Alışılmış düşünce düzenini tümüyle yıkmaya yönelik bu akım gerçeküstücülüğün öncüsü gibiydi. 1919 martında André Breton, Louis Aragon ve Philipp Soupault'nun kurduğu *Littérature* (Edebiyat) dergisi dada'cıların sözcüsü oldu. Akımın kurucusu Tristan Tzara "dada hiçbir anlama gelmez" diyordu. 1919'da Breton ve Soupault *Les champs magnetiques*'i (Manyetik alanlar) yazdılar. Bu yapıt ilk gerçeküstücü yapıt olarak bilinir. Breton 1924'de *Manifeste de surréalisme*'i (Gerçeküstücülüğün bildirisi) yayımladı. Breton bu bildiride şöyle diyordu: "Gerçeküstücülük arı ruhsal boşalımdır, onunla insan düşüncenin gerçek işleyişini sözlü olarak, yazılı olarak ya da bambaşka bir yolla açıklamaya yönelir. Usun uyguladığı her türlü denetimin dışında, her türlü estetik ya da ahlaki uğraşın ötesinde gerçeküstücülük düşüncenin kendini yazdırmasıdır. Gerçeküstücülük kendisine gelene

kadar gözden uzak tutulmuş bazı çağrışım biçimlerinin üstünlüğünün gerçekliğine inanmaya, düş'ün gücüne inanmaya dayanır. Tüm öbür ruhsal düzenekleri kesinlikle yıkmaya ve yaşamın başlıca sorunlarının çözümünde onların yerine geçmeye yönelir." Breton, daha sonra yayımladığı ikinci bir bildiride de şunları söylüyordu: "Her şey şuna inanmaya götürüyor bizi: ruhun bir noktası vardır ki, o noktada yaşamla ölüm, gerçekle düşsel, geçmişle gelecek, iletilebilirle iletilemez, yüksekle alçak çelişkili şeyler olarak algılanmaktan çıkarlar. Buna göre, gerçeküstücü etkinlikte, bu noktanın belirlenmesi umudunun dışında bir etken aramaya çalışmak boşunadır." Breton aynı metinde gerçeküstücü yönelimi bir başkaldırma ahlakını gerçekleştirme atılımı gibi sunar: "En basit gerçeküstücü edim elde tabanca sokağa düşmek ve kalabalığa rasgele ateş etmektir. Yaşamında en azından bir defa yürürlükteki bu alçaltıcı ve sersemletici küçüklükler düzeniyle bağlarını koparmayı düşünmemiş olan insanın bu kalabalıkta karnı namlulara dönük olarak belli bir yeri vardır." Gerçeküstücü çıkış giderek öbür sanatları, özellikle resim sanatını etkiledi. Gerçeküstücü devinime Arp, Chirico, Masson, Tanguy gibi ressamlar da katıldılar. 1928'den sonra gerçeküstücülük tavsamaya başladı. Breton'un 1930'da yayımladığı ikinci bildiriye karşın akıma ilgi giderek azalıyordu. Siyasal yaşamdaki dönüşümler üzerine Eluard ve Aragon toplumcu çizgiyi seçince gerçeküstücülük iyiden iyiye geriledi. (Bk. GERÇEKÇİLİK)

GEREKİRCİLİK. Bk. BELİRLENİMCİLİK.

GEREKLİLİK (lat. *necessitas*; fr. *nécessité*; alm. *Notwendigkeit*; ing. *necessity*). Olmaması sözkonusu olmayanın durumu. Varlığı ya da edimi kaçınılmaz olan şeyin durumu. Kesin olarak yararlı olanın durumu. Gereklilik *mutlak* ya da *varsayımsal* olabilir. Her durumda varlığı kaçınılmaz olana mutlak olarak gerekli, varlığı öngörülere bağlı olana varsayımsal olarak gerekli diyebiliriz. Metafizik ya da matematik gerekliliker mutlaktır, varsayımsal ya da koşullu gereklilikler ancak belli koşullar çerçevesinde kendini gösterecektir. *Ahlaki gereklilik*, insanın yaşamı düzenlemek için ortaya koyduğu davranış formülleriyle ilgilidir, neyi yapmamız ve neyi yapmamamız gerektiğini belirler. Gereklilik özgürlüğü kısıtlayan ya da belli koşullarda bağlayan bir durumdur. Ahlak alanı gereklilikle özgürlüğün büyük ölçüde karşıtlaştığı bir alandır. (Bk. ÖZGÜRLÜK)

GEREKSİNİM (fr. *besoin*; alm. *Bedürfnis*, *Bedarf*; ing. *need*, *requirement*). Varlığı varlığımız için gerekli olan bir şeye duyulan özlem. Kendisi için gerekli olan şeyden yoksun kalmış bireyin durumu. Doğal ya da toplumsal gereklilik. Gereksinimlerin başında

doğal gereksinimler gelir. Uyku gereksinimi, barınma gereksinimi, yemek yeme gereksinimi doğal gereksinimlerin başında gelir. Doğal gereksinimlerin karşılanmaması bireyin yaşamında yıkıcı gelişmelere yol açabilir. "Ateşe gereksinimi olan onu avucuyla alır" sözü gereksinimlerin önemini belirtir. Organizmanın fizyolojik koşullarına bağlı olan bu tür gereksinimler yaşamsal düzeyde önem taşırlar. Toplumsal ya da manevi gereksinimler de fizyolojik ya da doğal gereksinimler kadar önemlidir, çünkü insan toplumsal bir varlıktır ve toplumda olma koşullarını her durumda gerçekleştirmek zorundadır. Alışkanlıklar bizde ikinci bir doğa oluşturduklarına göre, alışkanlıklardan gelen gereksinimler de oldukça koşullayıcıdır. Alkole alışmış biri için alkol gereksinimi ekmek ve su gereksinimi kadar önemlidir. Hatta daha basit alışkanlıklarla ortaya çıkan gereksinimlerin karşılanmaması bile insanda büyük sıkıntılar yaratabilmektedir: üç öğün yemek yemeye alışmış bir kişi kendisine iki öğün yemek verildiğinde tedirgin olacaktır. Gereksinimlerin toplumsal ve doğal bir yanı olduğu kadar kişisel bir yanı vardır, buna göre bireylerin gereksinimleri büyük ölçüde değişiklik ya da çeşitlilik gösterir. La Fontaine şöyle der: "Sizden iyi kim bilir gereksinimlerinizi - Kendini tanımaya çalışmak özenlerin başında gelir." İnsan en çok gereksinim duyan hayvandır ve Pascal'in de belirlediği gibi yalnızca gereksinimlerini karşılamasına yardımcı olanları sever. Gereksinimler dünyaya aşırı bir yönelişle artış göstererek bireyin yaşamını zora sokabilirler, en azından gereksinimleri aza indirgenmiş insanların dünyası sonsuz gereksinimler ortaya koyan insanlarınkinden daha rahat ve daha az sorunlu olacaktır. Fénelon şöyle der: "İnsanlar her şeye sahip olmak isterler ve aşırıya ulaşmak arzusuyla kendilerini mutsuz kılarlar. Onlar basitçe yaşamayı bilselerdi ve gerçek gereksinimlerini karşılamakla yetinselerdi her yerde bolluk, sevinç, barış ve birlik olacaktı." Gereksinimlerin karşılanması insanı dünyaya bağlar, erinçli kılar, oysa gereksinimler karşılanmadığında insan çeşitli sarsıntıların ve yıkımların içine düşebilir. Gene de insanın tüm yönelimlerinde gereksinimlerin belirleyiciliğini varsaymamak, bir takım yönelimlerin de insani isteklerle gerçekleştiğini gözden uzak tutmamak gerekir. "İnsan arzunun bir yaratısıdır, gereksinimin değil" der Bachelard. Gene de insanın gereksinimlerini azımsamamalıyız. Toplumsal bir varlık olan insan, en geniş gereksinimler içinde, bir devlet düzeni ortaya koymuştur. Edmond Burke'ün belirttiği gibi, "Hükümet insan erdeminin insani gereksinimleri karşılamak için ortaya koyduğu bir buluştur". Toplum yaşamı geliştikçe gereksinimler artmış, gereksinimler arttıkça toplum yaşamı gelişmiştir. Baron d'Holbach şöyle der: "İnsan türünün bireylerinde, bu arada siyasal toplumlarda gereksinimlerin gelişmesi zorun-

lu bir durumdur; bu gelişim insanın özü üzerine temellenmiştir: karşılanan doğal gereksinimlerin yerine düşünsel dediğimiz gereksinimlerin ya da fikir gereksinimlerinin geçmesi gerekir; bu ikinciler mutluluğumuz için birinciler kadar gereklidirler." (Bk. ALIŞKANLIK, TOPLUM)

GERİCİ (fr. *réactionnaire*; alm. *Reaktionär*; ing. *reactionary*). Eski değerleri savunan. Eski değerler üzerine toplumsal-siyasal bir yaşam düzeni kurmayı arzulayan. / J. Commerson: "Bir kaplumbağa bazı tutucu gericilerden daha değerlidir. En azından yürüdüğü zamanlar." / Mao: "Tüm gericiler kağıttan kaplanlardır." (Bk. GELENEK, GELENEKÇİLİK, TUTUCULUK)

GERİEVRİM (fr. *involition*; alm. *Involition*; ing. *involition*). Ters yönde evrim. Spencer'in biryapılıdan çokyapılıya geçişi öngörn evrim anlayışına karşıt olarak çokyapılıdan biryapılıya geçişi öngören evrim anlayışı. Özellikle İngiltere-'de, XIX. yüzyılın ikinci yarısında kullanılmış olan bu kavram evrime ters olan dönüşümleri belirler. (Bk. EVRİM)

GERİLEME (fr. *régression*; alm. *Regress*, *Regression*, *Rückgang*; ing. *regression*). Daha alt bir düşünceye ulaşma. Daha aşağı bir duruma geçme. Biyolojide canlı varlıkların bir gerievrim durumuna girmesi. Mantıkta sonuçlardan ilkelere, bileşikten basite yönelme. Toplumbilimde ilerlemeye karşıt olan dönüşüm. Ruhbilimde bunamayla birlikte kendini gösteren anı yitiriminin yeni'den eski'ye doğru ilerlemesi; ayrıca ruhsal bir sarsıntıya uğrayan kişinin geçmişe sığınmak üzere davranışlarını geçmişteki davranışlarına benzetmeye çalışması (yatılı okula yerleştirilen ve böylece annesinden uzak kalan çocuğun bebek gibi konuşmaşa başlaması). [Bk. EKSİKKALIŞ, GERİEVRİM, SAVUNMA DÜZENEKLERİ]

GERİLİK (fr. *arriération*; alm. *Rückständigkeit*; ing. *backwardness*). Gerekli gelişimi gösterememe durumu. Ruhsal işlevlerin gelişiminde yetersizlik. Zihinsel gerilik'le duygusal gerilik'i birbirinden ayırmak gerekir. Zihinsel gerilik düşünsel etkinlikteki gelişimin doğuştan nedenlerle duraksamasıdır. Geriliğin derecesine göre ahmaklık, alıklık, aptallık gibi değişik düzeyler belirlenebilir. Zihinsel gerilik beyindeki organik bir bozukluğa bağlanabilir. Bu bozukluk da annenin gebelik sırasında hastalanmış olmasına bağlı olabilir, doğum sırasında beyinde bir zedelenme nedeniyle olabilir (özellikle forseps uygulamalarında bu tür zedelenmelere sık raslanılır). Ancak nedeni bilinmeyen pekçok zihinsel gerilik durumu vardır. Zihinsel bakımdan geri çocukların eğitimi özel sınıflarda, kendi durumlarının gerektirdiği koşullar içinde gerçekleştirilmelidir. Böylece onların zihinsel gelişimle-

rini sağlamak olası olmasa da onları toplumsal yaşama uyarlamak olası olmaktadır. Duygusal gerilik normal zekalı kişilerde çok görülen bir durumdur ve ruhsal ya da daha doğrusu duygusal bir yetersizlikle belirgindir. Bu yetersizliğin kaynaklarını çocukluktaki yetişme koşullarında aramak olasıdır. Aileye aşırı bağlılık, anne ya da baba baskısı gibi koşullar duygusal geriliğe yol açabilir. Duygusal geriliğe uğramış kişiler genellikle yetiştirilme koşullarındaki olumsuzluklar nedeniyle yaşama uyum gösteremeyen kişilerdir. Cinsel yaşam, toplumsal yaşam, evlilik yaşamı ve meslek yaşamı onlar için büyük güçlükler ortaya koymaktadır. Duygusal gerilik çok zaman bencillik, kıskançlık, şiddete eğilim, içekapanış, aşağılık duygusu, uydurmacılık, çevreye uyarsızlık biçiminde kendini göstermektedir. Zihinsel gerilik iyileştirilemezken duygusal gerilik ruhayrıştırması yöntemiyle aşılabilmektedir. (Bk. AHMAKLIK, ALIKLIK, APTALLIK)

GERİLİM (fr. *tension*; alm. *Spannung;* ing. *tenstion*). Dış etkilerle karşılaşan ruhun gerginlik durumu. İnsanın karşılaştığı her sorun, bir bilimsel sorun ya da bi aile sorunu ya da başka bir sorun insanın bedeniyle birlikte ruhunu gerginliğe iter. Trafiğin tıkanmasından enflasyonun artmasına kadar her sorun bir gerginlik ya da gerilim nedenidir. Düşünsel düzeyde her araştırma insanı belli bir gerilim içine iter. K. Lewin'in tanımladığı biçimde iki eşit güç tarafından iki ayrı yöne çekilen insan gerilime uğrayacaktır. Gerilim kişiyi gelişime uğratan nedenler arasında yer alır. Freud'un tanımladığı gibi pekçok dış etken, örneğin büyümeyle gelen fizyolojik olgular, dış tehditler, yoksunluklar, çatışkılar bir gerilim nedeni olduğu ölçüde bir ilerleme kaynağıdır.

"GESTALT RUHBİLİMİ". Bk. BİÇİM.

GİDİMLİ (lat. *discursus*; fr. *discursif*; alm. *diskursiv*; ing. *discursive*). Bir önermeyi bir başka önermeden usavurma yoluyla çıkaran düşünce. Sezgisel düşüncenin tersine, önermeden önermeye geçerek yani aracı önermeler kullanarak ya da bir başka deyişle dolaylı çıkarımlar yaparak sonuca ulaşan düşünce. Gidimli düşünce adım adım, usavurmalarla ilerleyen düşüncedir. (Bk. SEZGİ, USAVURMA)

GİZEM (lat. *mysterium*; fr. *mystère*; alm. *Mysterium*; ing. *mystery*). İnsan usunun kavrayamadığı. Eski dinlerde uygulamalar, kurallar ve öğretiler bütünü. Pagan Eskiçağ'da dinin gizemlerine ancak o dine katılmış kimseler erebilirlerdi. Bu dönemde Yunanistan'da başlıca gizemler Eleusis gizemleri ve Orpheus gizemleriydi. Gabriel Marcel nesnel bir kavranılamazlık ortaya koyan "sorun"la tanıtlanamaz bir kavranılamazlığı olan "gizem"i birbirinden ayırdı. (Bk. GİZEMCİLİK)

GİZEMCİLİK (fr. *mysticisme*; alm. *Mystizismus, Mystik*; ing. *mysticism*). İnsan ruhunun aşkın varlığa gönül yoluyla yükselerek onunla özdeşliği andıran içten ve dolaysız bir yakınlık kurabileceği inancı ve bu inançla ilgili öğretilerin tümü. Gizemciler bizi sonsuza bağlayan gücün yalnızca gönül gücü ya da duygu gücü olduğuna inanırlar, us bizi yanıltır, bizi yanılsamalara ve çıkmaz yollara iter diye düşünürler. Gizemci düşünce Tanrı ışığının insan ruhunda var olduğuna inanır ve böylece tanrısallık karşısında hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde bir kesinliğe ya da hatta katılığa yönelir. O yüzden gizemci düşünceler genellikle hoşgörüsüz düşüncelerdir. Öte yandan Tanrı'ya yükselme çabası dünyadan el etek çekmeye varan bir yönelimi gerekli kılar. Buna göre gizemcilik hemen her zaman çilecilikle bütünleşir. Gizemci-çileci felsefelerin ilk büyük örneği Platon felsefesidir. Estetikte gizemcilik somuttan çok aşkın olana, ussaldan çok duygusala hatta düşsele, Dünya'dan çok Doğa'ya yönelme eğilimleriyle seçilir. Gizemci estetik olgulardan özellikle uzak durarak kendini üst bir etkinlik olarak belirlemeye çalışır. Charles Lalo şöyle der: "Estetikle gizemciliğin sayısız biçimleri güzel araştırmasını olguların dışında bir düşlem durumuna getiriyor, bu düşlem bu olguların yöntemli araştırmasının gerektirdiği iki büyük alana, tarihe ve eleştiriye yabancı kalıyor hatta bazen düşman oluyor."(Bk. ÇİLECİLİK, GİZEM)

GİZLEME (lat. *dissimulatio*; fr. *dissimulation*; alm. *Verstellungkunst, Verstellung*; ing. *dissimulation*). Duygularını ve düşüncelerini düzenlenmiş bir bastırmayla saklama. Gizlemede her zaman bir korunma eğilimi vardır. Bir ispanyol atasözü şöyle der: "Yaralı parmağını gösterme, herkes ona vurmaya kalkar." Ortaçağ'dan kalma bir atasözü de "Gizlemeyi bilmeyen egemen olmayı bilemez" der. Ancak gizleme kolayca gerçekleştirilebilecek bir iş değildir. L. Lavelle'in dediği gibi "Gizleme, gizlenmesi en güç şeydir." (Bk. BASTIRMA)

GİZLİBİLİMCİLİK (fr. *occultisme*; alm. *Okkultismus*; ing. *occultism*). Kuramı ve uygulaması gizemci görüşlere dayalı araştırmacılık. Duyulurüstü gerçekliklerin varlığını araştırmaya yönelik bilgi alanı. Doğaüstü gerçeklikleri ortaya çıkarma yöntemleri. Gizlibilimcilik özellikle Ortaçağ'da geçerli olmuş, bu alandaki araştırmalar Yeniçağ'ın başlarında bilimlerin gelişimine katkılarda bulunmuştur. Gizlibilimlerin başında simya gelirdi, bu bilim madenlerin birbirine dönüştürülmesiyle ilgilenirdi. Bir çeşit büyü olan simya değişik madenlerden altın ve gümüş elde etmeye yönelmişti. Tanrı'nın yardımıyla bakırdan, kalaydan, kurşundan değerli madenler sağlanabilecekti. Gökbilgisi ya da astroloji de gizlibilimdi, yıldızların devinimlerine bakarak geleceği görmek olasıydı.

Ruhçağırma yani ölülerin ruhlarıyla ilişki kurmak da gizlibilimcilikle ilgiliydi. Bu tür çabalar bugün eskiye göre iyiden iyiye azalmış ya da belli çevrelerle sınırlı kalmıştır. (Bk. BOŞİNANÇ)

GÖNÜL (lat. *cor*; fr. *coeur*; alm. *Herz*; ing. *heart*). Sezgisel düşünceyi sağladığı düşünülen düzenek. Çıkarımlı ya da gidimli düşünceye karşıt olarak sezgisel kavrayış. Ruhsallığımızın duygularla ilgili yanı. Usçu filozofların tersine dinci ya da gizemci filozoflar us kavramının yanına ya da hatta üstüne gönül kavramını yerleştirirler. Usçu Descartes'ın görüşlerini eleştiren Pascal bilginin temeline gönül kavramını yerleştirir: "Doğruyu yalnızca usla değil, aynı zamanda gönülle tanıyoruz: ilk ilkeleri bu ikinci biçimde tanıyoruz... Usun dayanması gereken ve tüm çabasını temellendirmesi gereken düşünce bu gönül ya da içgüdü düşüncesidir." Gönül, bu felsefi anlamının dışında, tümüyle duygu dünyamızı karşılar. Bu çerçevede gönül ya da yürek çok zaman söz geçirilemeyen bir güç olur. Marivaux "İnsan, gönlüne egemen olamaz" der. Gönül ve us ayrımı elbette kesin bir ayrım olmamalıdır. Özellikle duygusallıkla düşünselliğin bir bütün oluşturduğunu bildiğimiz bu çağda böylesi bir ayrımcı tutum yanlış olacaktır. Vauvenargues XVIII. yüzyılda "Büyük düşünceler gönülden gelir" diyerek düşünce dünyamızda duygusallığın önemini belirtmiş oldu. Gönül ya da yürek, düşüncenin katılığına karşı duygunun yumuşaklığını duyurur. / B. Franklin: "Delinin yüreği ağzındadır, bilgenin ağzı yüreğindedir." / Marquise de Sevigné: "Yüreğin kırışıklıkları yoktur." / F. Villon: "İki kişiydik, tek bir yüreğimiz vardı." / P. S. Toulet: "Hiçbir şey gönül kadar yırtıcı değildir." / Aucassin et Nicolette: "Erkeğin kadını sevdiği kadar sevemez kadın erkeği; çünkü kadının aşkı gözündedir, memesinin ucundadır, ayak parmağının ucundadır; erkeğin aşkı bir türlü çıkaramadığı yüreğinin derinliklerine işlemiştir." / La Rochefoucauld: "Düşünce her zaman gönlün oyuncağıdır." / La Fontaine: "Gönül her şeyi yapar, kalanı boştur." / Pascal: "Tanrı'yı duyan us değil gönüldür. İnanç şu anlama gelir: Tanrı gönülde açınır, usta değil." / Fontenelle: "Gönül gereksinimimiz olan tüm yanılgıların kaynağıdır, o bu konuda bize hiç güçlük çıkarmaz." (Bk. US)

GÖRECİLİK (fr. *relativisme*; alm. *Relativismus*; ing. *relativism*). Her bilgiyi göreli sayan öğreti. *Ahlaki görecilik*, iyi ve kötü kavramlarının her kişiye göre değişebildiği gibi yere ve zamana yani toplumsal özelliklere göre de değişebileceğini benimseyen öğreti. (Bk. GÖRELİ)

GÖRELİ (lat. *relativus*; fr. *relatif*; alm. *relativ, bezüglich, verhältnismässig*; ing. *relative*). Mutlak olmayan. Bir şeye bağımlı olan. İki ya da daha çok şey arasındaki iliş-

kiyle ilgili olan. Olumsal ya da değişken olan. Varlığı bir başka şeyin varlığına bağlı bulunan. Bir ilişkiyi içeren. Göreliliğin kaynağı eski felsefelerde olsa da gerçek anlamda benimsenişi Yeniçağ'da, özellikle XIX. yüzyılda olmuştur. Sofistler göreli düşüncenin ilk temsilcileridirler. Protagoras şöyle diyordu: "Tüm bilgilerimiz duyumdan gelir ve duyum bireylere göre değişir. Buna göre insan her şeyin ölçüsüdür. Bilge kişi ruhta en doğru düşünceleri uyandırabilecek güçte değilse, en hoş ve en yararlı düşünceleri yaratabilir." İnsan her şeyin ölçüsü olurken bilgi de zorunlu olarak göreli olmaktadır. Buna göre göreli düşünceyle kuşkuculuk arasında bir bağlantı olduğunu söyleyebiliriz, ancak göreciliğin kuşkuculuk ve kuşkuculuğun da görecilik olduğunu söylemek doğru değildir. Göreli düşünce, metafiziğin amaçladığı mutlak'ı kökten yadsıyan bilimsel düşünce olarak özellikle XIX. yüzyılda Auguste Comte olumculuğunda kendini gösterir. Auguste Comte insan yaşamında ve insanlık tarihinde üç evre belirler ve sonuncu evreyi göreli düşünce evresi olarak nitelendirir. Comte'a göre insan düşüncesinin birinci evresini oluşturan dinbilimsel durum insanın doğa olaylarını kavramak isterken gizemcilikte takılıp kaldığı bir durumdur. Daha sonraki durumda, bir arayer oluşturan metafizik durumda insan mutlak bilgiye yönelir. Olumlu durumda yani üçüncü durumda mutlak araştırması bırakılmış, bilgide yalnızca göreliye yönelinmiştir. Göreli düşüncenin yaygınlaştırılması din düşürcesinin dışlanması anlamına gelecektir. "Mutlak olan bir şey vardır, o da mutlak diye bir şeyin olmadığıdır" diyen Comte böylesi bir yadsıyıcı tutum içindedir. (Bk. MUTLAK, OLUMCULUK)

GÖRELİLİK (fr. *relativité*; alm. *Relativität*; ing. *relativity*). Göreli olanın özyapısı. *Görelilik kuramı*: Einstein'ın 1905'de temellendirmeye başladığı fizik kuramı. Einstein 1905'de görelilik kuramının "sınırlı görelilik" diye bilinen ve Newton mekaniğinin yasalarını değiştirmeye yönelik olan ilk bilgilerini ortaya koydu. Buna göre Einstein kütleyle enerjinin eşdeğerli olduğunu bildiriyordu. Einstein 1913'den sonra kuramını geliştirdi, "genelleştirilmiş görelilik" diye bilinen aşamayı gerçekleştirdi. Bu yeni çıkışında Einstein eğrisel, sonlu ve dört boyutlu bir evren kavrayışı getiriyor, bununla ilgili çekim kuramını ortaya koyuyordu. Einstein'ın ileri sürdüğü görüşler fizik biliminde bir devrim sayıldı. Mutlak zaman ve mutlak kütle kavrayışları böylece aşılmış oldu. Çeşitli devingen gözlemcilerin gözlemlediği bir olayın süresinin herbir gözlemciye göre değişiklik gösterdiği, bunun gözlemcinin konumuna ve hızına bağlı bulunduğu ortaya konulmuş oldu. Gerçekliğin bir uzay-zaman bileşimi olduğu yani sürelerin ve uzaklıkların bir bileşimi olduğu belirlendi. Einstein'ın bu çalışmalarını A.S. Eddington, H. Weyl, P. Langevin,

E. Cartan gibi bilginler sürdürdüler. (Bk. MUTLAK)

GÖRENEK (lat. *mores*; fr. *moeurs*; alın. *Sitte, Sitten*; ing. *manners*). Bir toplumda temel davranış kuralları. Bir toplumda ortak değer durumuna gelmiş belli davranış biçimleri. Bir toplumda iyi'yle ve kötü'yle ilgili ortak alışkanlıklar. Görenekler ortak ahlakı oluştururlar ve ortaya çıktıkları toplumun bütün kişilerini bağlarlar. Onları bir bakıma bir toplumun önyargıları gibi görmek olasıdır. Görenek alışkının kurumlaşmış ya da kurallaşmış biçimidir. Buna göre, görenek alışkı gibi kendiliğinden değildir, belli bir yükü, belli bir ağırlığı vardır, insanı belli zorunluluklara bağlar, belli yükümlülüklere koyar. Onun ağırlığından ancak ona uymakla kurtulunabilir. Ancak ona uymak bir defalık bir iş olmadığından bu kurtuluş geçici bir kurtuluş olacaktır. Görenek, alışkının tersine, dıştaki doğadır. Alışkı, buna göre, içteki doğa diye belirlenebilir. Görenek zorlayıcıdır, kesin biçimde kuralcıdır, getirdiği yükümlülüklerle kişiyi bunaltabilir ve açmazlara itebilir. Göreneklerle savaşmak görenekler karşısında kaçamak davranmaktan çok daha zordur. George de Porto-Riche "Yalan görenekleri yumuşatır" der. Durkheim toplumbilimi "görenekler bilimi" olarak tanımlamıştır. Montesquieu göreneklerle ilgili olarak şunları söyler: "Birçok devlet, yasaları ayaklar altına alındığı için değil, görenekleri ayaklar altına alındığı için göçtü." Görenekleri toplumun ortak ürünü saymak, onların toplumdışı kaynaklardan geldiğini düşünmemek gerekir. Bir atasözü şöyle der: "Halkın göreneklerini kişilerin erdemleri kurar." Ayrı ayrı fikirler giderek toplumsal değerler olarak billurlaşırlar ve yaşama geçerler. Bunlar gerçekte yaşamın ürünlerinden başka bir şey değillerdir. Anatole France "Dünün fikirleri yarının görenekleridir" der. Görenekler toplumsal ilişkileri düzenleyen ve koşullayan kurallar olmakla ahlak yaşamının özünü oluştururlar. Görenekler yazılı olmayan yasalardır, yazılı yasaları da belirlerler. Montesquieu şöyle der: "Görenekleri ve davranış biçimlerini değiştirmek istediğimizde onları yasalarla değiştiremeyiz." (Bk. ALIŞKI, GELENEK)

GÖRÜ (lat. *visio*; fr. *vision*; alm. *Sehen*; ing. *vision*). Görme işlevi. Algıyı andıran imgesel sunum. Sezgi alma gücü. Tanrı'nın istemiyle insan zihnine açınan. Estetikte görü sanatçının estetik nesneyi belirlemede ve yapıtı oluşturmada etkin olan incelmiş kavrayışını düşündürür. (Bk. AÇINIM, SEZGİ)

GÖRÜMCÜ (fr. *théorétique*; alm. *Theoretisch*; ing. *theoretic*). Görmeyle ilgili olan. Kuramla ilgili olan. Aristoteles'in bilimler sınıflamasında matematik, fizik ve dinbilim görümcü bilimlerdir, bu bilimleri uygulamalı ve şiirsel bilimlerle karıştırmamak gerekir. Görümcü her

zaman uygulamalının karşıtı olarak düşünülmüş, kuramsalla özdeşleştirilmiştir. Çağımızda, yalnızca kuramla ilgili olan, uygulamayla hiçbir ilintisi olmayan bilgi alanları görümcü diye nitelendirilir. Bununla birlikte "görümcü" yerine çok zaman "kuramsal" kullanılmaktadır. (Bk. KURAM, KURGU)

GÖRÜNÜM (lat. *apparentia*; fr. *apparence*; alm. *Schein*; ing. *apparance*). Bir şeyin dış yüzü. Her türlü sunum. Nesnelerin aldatıcı yüzü. Gerçeklikte karşılığı olmayan imge. Kendinde gerçekliğe karşıt olarak görünür gerçeklik ya da olgu. (Bk. OLGU, SUNUM, YANILSAMA)

GÖRÜŞ (lat. *opinio*; fr. *opinion*; alm. *Meinung*; ing. *opinion*). Bir fikrin ya da bir önermenin doğruluğunu onaylamaya dayalı ruh durumu. "Çok sağlam olmayan ilkelere yönelik her yargı bir görüştür" der Condillac. Böylece görüşte azçok sallantılı bir yan olması gerektiğini ortaya koyar. Kant şöyle der: "Görüş herhangi bir şeyi doğru diye almaktır, bu arada bu yargıyla ilgili hem öznel hem nesnel bir yetersizlik bilincine sahip olmaktır." Görüş'de her zaman kesinlikten uzak ve öznellikle sarılmış bir şeylerin bulunması olağandır. Bilimsel temellere dayalı kesinlikli açıklamaları elbette görüş olarak düşünmek doğru olmayacaktır. Görüş çok zaman gerçekliğin bir yüzüyle ilgili öznel-nesnel bir duygu ve düşünce bütünüdür. Bu yüzden genel görüşlerden çok kişisel görüşlerden sözedilir ve görüş çok zaman değiştirilmeye hazır bir fikir görünümündedir. J.R. Lowell "Yalnız aptallar ve ölüler görüşlerini değiştirmezler" der. *Dünya görüşü*: yaşam düzeniyle ve insan ilişkileriyle ilgili genel fikir. Dünya görüşü toplumsal bir öngörüden çok kişisel bir kavrayış ortaya koyar, bu yüzden onu görenekle karıştırmamak gerekir. Her gelişmiş dünya görüşü azçok dizgesel bir bütündür. Böylesi bir bütünlükten, böylesi bir bütünlüğün sağladığı tutarlılıktan yoksun bir görüş dünya görüşü diye nitelendirilemez. Sağlam bir dünya görüşünün temelinde tutarlı bir felsefe yani bilgi anlayışı olmalıdır. Ancak dünya görüşü bir felsefe değildir, bir felsefe dizgesi hiç değildir. Her dünya görüşünde insanın düşünen ve eyleyen bir varlık olarak dünyadaki yeri ve işlevi ya da yükümlülüğü belirir. Dünya görüşüne sahip bir kişi düşünceden eyleme ve eylemden düşünceye uzanan yolları tartışacaktır. (Bk. GÖSTERME, KESİNLİK)

GÖSTERME (lat. *demonstratio*; fr. *démonstration*; alm. *Demonstration*; ing. *demonstration*). Açıkça ortaya koyma. Bir bilginin doğruluğunu deney verilerine dayanarak kanıtlama. Doğru olduğu varsayılan öncüllerden kalkarak tümdengelim yoluyla doğru olduğu varsayılan bir sonuca ulaşma. Gösterme kavramı özellikle Aristoteles felsefesiyle ilgilidir. Aristoteles bize bilimsel bilgiler ya da ke-

sin bilgiler sağlayan alan olarak göstermenin alanını belirlemiştir. Göstermeci tasım, buna göre, olası görüşleri ortaya koyan diyalektiğe karşıt olarak, kesin bilgiler sağlamaktadır. Öncüllerin ve öncüllerden çıkarılan sonucun değeri bakımından Aristoteles tasımı *diyalektik tasım* ve *göstermeci tasım* olarak ikiye ayırır. Diyalektik tasım görüş'ü sağlar, göstermeci tasım bilimi sağlar. Göstermeci tasımla elde edilen bilgiler diyalektik tasımla elde edilen bilgilerden daha önemlidir. Görüş'de zihin bir önermeye sakınık bir biçimde yönelir. Bilimdeki kesinliği ya da genelgeçerliği diyalektikte bulamayız. Diyalektiğin alanı doğruluk olasılığı taşıyan bilgilerin alanıdır. Bilimde yanılma sözkonusu değildir, diyalektikte yanılma olağandır. Bu yüzden bilimin alanı diyalektiğin alanından daha dardır. Demek ki diyalektik, gösterme'den biçimiyle değil içeriğiyle ya da bilgi değeriyle ayrılmaktadır. Diyalektiğin olası ilkeleri çok genel ilkelerdir, bunlar halkın görüşlerinden derlenir. Gösterme, Hobbes'da birçok tasımın bir araya gelmesinden oluşan bilimsel-felsefi belirlemedir. Hobbes düşünme edimini bir toplama ya da çıkarma işlemi olarak değerlendirir. Bir yargıda bulunmak iki adı toplamak ya da çıkarmaktır. Bir tasım ortaya koymak iki önermeyi toplamak ya da çıkarmaktır. Bir gösterme de birçok tasımın bir araya gelmesinden oluşur. (Bk. DİYALEKTİK, TASIM)

GÖZLEM (lat. *observatio*; fr. *observation*; alm. *Beobachtung*; ing. *observation*). Bir olgunun dikkatle ve ayrıntılı bir biçimde incelenmesi. Bir yasaya ya da bir kurala yükselmek adına bir olgunun incelenmesi. Gözlemleme edimi usla duyuların tam bir yoğunlaşma içinde bir olguya yönelmesiyle gerçekleşir. İşte bu yüzden Auguste Comte "Gözlemlemekle usavurmak arasında kesin bir ayrım yoktur" der. Gözlem bilimsel çabada ilk evreyi belirler. İkinci evre varsayım evresidir. Üçüncü evrede varsayım doğrulanır, böylece yasaya yükselinmiş olur. "Gözlem" ve "deney" terimleri çok zaman birlikte kullanılmış ve bu iki kavram birbirine karıştırılmıştır. Claude Bernard bu iki kavrama açıklık getirdi. Ünlü bilim adamı *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* (Deneysel hekimliğe giriş) adlı yapıtında "Felsefi anlamda gözlem gösterir, deney öğretir" diyerek iki yöntemi birbirinden ayırdı. Claude Bernard'a göre Bacon bile bu iki şeyi birbirine karıştırmıştır. Bacon şöyle der: "Gözlem ve deney gereci toplamak, tümevarım ve tümdengelim bu gereci işlemek içindir; işte zihnin tek sağlam makineleri." Bazıları bu iki şeyi birbirinden ayırırken gerçek anlamda tanıma yükselememişlerdir. Örneğin Zimmermann şöyle demiştir: "Bir deney bir gözlemden şu anlamda ayrılır: gözlemin bize sağladığı bilgi kendi kendisini sunar gibidir, oysa bir deneyin bize sağladığı bilgi bir

şeyin olup olmadığını bilme tasarısı içinde yapılan bir girişimin meyvasıdır." Bu tanıma göre gözlemci olgular karşısında edilgin, deneyci etkin olacaktır. Bu düşünceyi Cuvier de paylaşır: "Gözlemci doğayı dinler, deneyci doğayı sorguya çeker ve açılmaya zorlar." Claude Bernard gözlemin hem etkin hem edilgin olabileceğini söyler: "Diyelim ki, çok defa olduğu gibi, bir ülkede birden herhangi bir salgın hastalık çıkıyor ve kendini hekimin gözlemine sunuyor. Burada, hekimin zihninde önceden edinilmiş bir fikrin etkisi olmadan raslantıyla yaptığı gözlem kendiliğinden yani edilgin gözlemdir. Ama eğer ilk olguları gözlemledikten sonra, bu hekimin aklına bu hastalığın ortaya çıkışının hava durumuyla ya da özel sağlık koşullarıyla ilgili olabileceği fikri gelirse, o zaman hekim aynı hastalığın bulunduğu bir başka ülkeye, hastalığın orada da aynı koşullarda gelişip gelişmediğini görmeye gider. Hastalığın doğası ve nedeni üzerine önceden edinilmiş bir fikirle yapılmış olan bu ikinci gözlemin elbette tasarlanmış ya da etkin gözlem olarak adlandırılması gerekir." Buna göre, Claude Bernard, doğa olgularının belirlenmesinde zihnin bazen etkin bazen edilgin olabileceğini benimser, gözlemin "bazen edinilmiş bir fikir olmaksızın ve raslantıyla bazen de önceden edinilmiş bir fikirle" yaratıldığını söyler. Claude Bernard'a göre deneycinin her zaman etkin olduğunu söylemek de kolay değildir. Buna göre "etkin deneyleri ve edilgin deneyleri birbirinden ayırmak zorundayız". Deneyciyi her zaman doğrudan doğruya elle müdahalede bulunan kişi diye görmek doğru değildir. Böylece Claude Bernard deneysel gözlem'le bilimsel gözlem'i birbirinden ayırır: "Deneysel gözlemler hiçbir öncesel fikir sözkonusu olmadan ve yalnızca olguyu belirlemek amacıyla yapılmış gözlemlerdir. Ama deneysel gözlemleme olguları bir defa ortaya konuldu mu, onlara bir anlam vermek, onların denek taşı demek olan varsayımlar ve gözlemlemeler yardımıyla onlardan yasalar elde etmek gerekecektir. İşte bu ikinci tür gözlemlere bilimsel gözlemler adını vermek gerekir. Bunlar doğrulanması sözkonusu olan öncesel bir fikir adına zorunlu olarak gerçekleştirilmişlerdir." Claude Bernard'a göre oluşturulan gözlem'le başvurulan gözlem'i birbirinden ayırmak gerekir: "Gözlemci ve deneyci olağan iki gözlem sözkonusuymuş gibi davranırlar. Bu, gerçekte, her iki durumda da olay saptamadan başka bir şey değildir. Tek ayrım vardır: deneycinin belirlemek durumunda olduğu olgu kendisine doğal olarak verilmiş olmadığından, o bunu görünür kılmak yani ortaya çıkarmak zorundadır. Deney en sonunda denetim amacıyla ortaya konulmuş bir gözlemden başka bir şey değildir denmesi bu yüzdendir. Ama bir gözlem doğal olarak ya da raslantısal olarak daha önce gerçekleşmişse, o tam olarak yapılmış bir şey diye

alınacak, deney fikriyle doğrulama sağlaması için basitçe ona başvurulacaktır. Özet olarak söylenilirse, bu durumda deney bir denetim amacıyla başvurulmuş bir gözlemden başka bir şey değildir." Claude Bernard'ın tanıtlamaları konuya çeşitli açılardan açıklık getirmiş olsa da "gözlem" ve "deney" kavramlarını tam olarak belirginleştirmiş olmaktan uzaktır. (Bk. DENEY, DOĞRULAMA, VARSAYIM)

GÜCÜLLÜK (fr. *virtualité*; alm. *Virtualität*; ing. *virtuality*). Etkin olabilmek için yeterli iç koşullara sahip olmakla birlikte henüz etkinleşmemiş olan şeyin durumu. Gerçekleşmeye eğilimli oluş. Kendinde olasılık taşıyan. Gücül olan, edimli olanın karşıtıdır. Gücüllük durumu edimlilikten önceki durumdur. Böylece her gücüllük bir önceselliği düşündürür. Leibniz şöyle diyordu: "Tüm aritmetik ve tüm geometri bizde doğuştandır ve bizde gücül bir biçimde vardır." (Bk. EDİLİM, EDİM)

GÜÇ (fr. *pouvoir*; alm. *Vermögen*, *Fähigkeit*; ing. *power*). Eylemde bulunma yetisi. Eylemde bulunma hakkı. Yetke ya da erk. Devletin en yüksek düzeyde eylemde bulunma hakkı. Eski devletlerde güç ya da erk bir yöneticinin ya da yöneticiler topluluğunun elinde toplanıyordu. Bununla birlikte yöneticiyi ya da yöneticileri denetleyen çeşitli güçler vardı. Yeniçağ'ın başlarında gelişen mutlakyönetim düzenleri tüm devlet gücünü tek bir kişinin, mutlak-yöneticinin istemine verdi. Modern devlette erk yoktur erkler vardır ve bu erkler birbirlerinden kesin biçimde ayrılmışlardır. Çağdaş devlet düzeni bu güçler ayrılığının sağladığı dengede gerçekleşir. Locke için toplumsal yaşam düzeni bir sözleşme düzenidir. Birey edilgin bir varlık değildir, kendi yazgısını ve toplumun yazgısını tartışması gereken bir varlıktır, öyle olmalıdır. Locke'a göre bir devlette yasama, yürütme ve yargılama güçleri ya da erkleri onları Tanrı'dan aldığı yetkeyle bildiği gibi kullanacak birine verilmemelidir. Bu erkler Tanrı'dan değil halktan gelen erklerdir. Devlet bu erkleri birbirinden ayırıp doğru dürüst kullanamadığı zaman halk başkaldırma hakkına sahip olacaktır. Bu toplumsal anlamının dışında güç bireyin yapabilme yatkınlığıyla ilgilidir. J.M. Guyau gücün bu bireysel anlamını şöyle belirler: "Güç sözcüğünden öyleyse neyi anlamalı? O, bireyin içindeki bir etkinlik ilkesidir, dışarıdan gelen bir etkiye karşı basit bir tepki değildir." / Diderot: "Toplum olarak bir araya gelmiş insanların anlaşması gücün temelini oluşturur. Kendini güçle ortaya koyan varlığını güçle sürdürür." / H. de Balzac: "Güç bir eylemdir, seçim ilkesi de tartışmadır. Sürekli tartışmayla sürebilecek siyaset yoktur." / Meilhac ve Halévy: "Bakın baylar, ne kadar acı çekiyor - Güçlü olmayı düşleyen insanlar." / François Mitterand: "Mutlakyönetimin nedenleri cumhuriyetin tanımadığı nedenlerdir." (Bk. DEVLET, TOPLUM, YÖNETİMBİÇİMİ)

GÜDÜ (fr. *motif*; alm. *Motiv, Beweggrund*; ing. *motive*). Bilinçte istemli eylemlere yol açan her türlü neden ya da etken. Bilinçteki her türlü düşünsel etken. Bilinçteki duygusal belirleyiciler olan dürtülere karşıt olarak bilinçte istemli yönelimi oluşturan düşünsel etken. Bir kararı ya da bir tutumu belirleyen ussal etken. P. Janet şöyle der: "Her insan, eylemde bulunurken, bilincinde olduğu ya da olmadığı güdülere uymak durumundadır. Bu güdüler düşünsel düzeydeyseler yani fikir düzeyindeyseler özellikle güdü adını alırlar. Onlar duyarlılık düzeyinde oldukları zaman daha çok dürtü diye adlandırılırlar. Güdüler yönlendirir ya da yol gösterirler, dürtüler ele geçirir ya da sürüklerler, ama nasıl yaparlarsa yapsınlar, insan onlar olmadan kendini ortaya koyamaz." Dürtüde her zaman bir başeğiş, güdüde her zaman bir istemli yöneliş sözkonusudur. Bununla birlikte duygularla düşünceleri birbirinden ayrı ele alamadığımız için dürtülerin hangi noktada güdülere karıştığını ya da güdülerin ne zaman dürtüleştiğini iyi bilemiyoruz. Duygu ve düşünce ayrımı bizim yaptığımız bir soyutlamadan başka bir şey değildir. Bu yüzden pek haklı olarak daha XVII. yüzyılda La Rochefoucauld şöyle demişti: "En iyi eylemlerimizden çok zaman utanç duyacaktık, insanlar bu eylemlerimizi yaratan güdüleri görebilseydi." Buna göre güdüler bizim ussal davranışlarımızın varoluş nedenleridirler. (Bk. DÜRTÜ)

GÜDÜMCÜLÜKya da **GÜDÜMLÜ İKTİSAT** (fr. *dirigisme, économie dirigée*; alm. *Planwirtschaft*; ing. *economy controlled*). Devletin sermayeci düzene gerekli müdahaleleri yapmasını öngören siyasal-iktisadi öğreti. Güdümcülüğü toplumcu iktisat anlayışıyla karıştırmamak gerekir. Güdümcülük bir tür onarımcılıktır, mutlak anlamda özgürlükçülükle karşıtlaşsa da sermayecilikle karşıtlaşmaz. (Bk. DEVLETÇİLİK)

GÜZEL (fr. *beau*; alm. *Schöne*; ing. *beautiful*). Sanatsal yetkinlik. Biçimsel ve özsel yapısıyla duygu ve düşünce dünyamızda haz yaratan. Yetkin ve uyumlu olan. Estetik haz ya da estetik heyecan uyandıran. Hayranlık ve doyum duygusu oluşturan. En genel anlamda güzel, duyu organları aracılığıyla algılanan ve algılayanda olumlu bir değer yargısına ve bir estetik heyecana yol açandır. Güzelliğin varlığı, buna göre, doğrulanmayı değil algılanmayı bekler. Bu yüzden Fontenelle "İyi kanıt gerektirir, güzel kanıt istemez" der. Öyleyse, güzel her şeyden önce somut olandır, varlığı duyu organları aracılığıyla algılanan bir yapı ya da yapıt'tır. "Algının dışında güzel yoktur" der Jarocinski. Estetiği güzelin bilimi, güzeli de estetiğin konusu olarak anlamak doğru olur. Güzel sorununu en genel çerçevede ele aldığımızda elbette estetiğin dışına taşmış oluruz: güzel sorunu her insanın sorunudur, her insan güzelle ilgilidir; ama her insanın estetiğe ko-

nu olan özel anlamda güzelle ilgili olduğunu söylemek güçtür. Her insan saçını tarar ya da salatayı süsler ya da batan güneşi hazla gözler ama her insan resimle, müzikle, şiirle ilgilenmez. Güzelin yaratılmasında ve tüketilmesinde en etkili alışveriş, güzelin asıl kurucusu olan sanatçı, güzelin yargılayıcısı olan estetikçi, güzelin tüketicisi olan izleyici arasında geçer. Güzel kavramı sanatı ve estetiği belirleyen bir kavram olmakla her şeyden önce bu üçlünün yaşam koşullarına göre değişik anlamlar ve değerler kazanır. Tüm değerler gibi "güzel"in de yere ve zamana göre büyük değişimler geçirdiğini söylemek doğru olur. Nasıl estetik sıkı sıkıya sanat tarihinin ya da sanatların tarihinin gelişimleri içinde dönüşüme uğruyorsa, estetiğin temeli olan güzel kavramı da estetiğin dönüşümüyle birlikte yeni anlamlar alıyor. Güzel bir değer yargısıdır ve her değer yargısı gibi kişiseldir ama gene de yerin ve zamanın özelliklerini taşır. Lalo şöyle der: "Güzel, sanatta olsun doğada olsun, dışarıdan benimsetilmiş edilgin bir veri değildir, tüm öbür düzeylerde olduğu gibi bir olgu değildir, bir değer yargısıdır, kişisel bir onaylama edimidir." Güzel, bir bilinç etkinliği çerçevesinde, elbette o bilincin öznel ve nesnel koşullarına göre, bir yapıtı gerçekleştirirken ortaya konulmuş olan şeydir. Buna göre güzelin hazır varlığından giderek sanata ulaşıyor değiliz, tersine sanatsal arayış içinde güzeli bulup çıkarıyoruz. "Yaratıcı için güzel, yapıtının sonucudur; izleyici için yapıt güzelin kaynağıdır" der Jarocinski. Güzelin en eski anlamıyla onun XIX. yüzyıldan bu yana gelişen anlamını elbette birbirinden ayırmak gerekiyor. Platon'a göre güzel her şeyden önce düşünülür dünyada ya da aşkın dünyada varolan bir kendinde şey'di, buna göre bu dünyadaki bütün göreli güzelliklerin kaynağıydı. Bu anlayış uzun yüzyıllar boyu varlığını korudu. Çağdaş filozoflar soruna daha değişik baktılar. Kant sanatta doğanın açınlandığını bildirerek "Doğa dehadan giderek sanata yasalarını verir" diyordu. Ona göre "Nesneleri güzel diye yargılamak için beğeni gerekir, ancak sanatlar için de yani güzel nesnelerin üretilmesi için de deha gerekir." Azçok Platon'cu bir kavrayış içinde Hegel "Güzel, İdea'nın görümümü ya da duyulur yansısı olarak belirlenir" derken güzele tanrısal bir anlam yükler. Ona göre de sanatsal açınlamayı sağlayacak olan güç dehanın gücüdür. Hegel'e göre doğadaki güzel insanın yarattığı güzel karşısında ya da sanatsal güzel karşısında ikincil bir önem taşır. Filozofa göre doğal güzellik sav olur, bizim imgelemimizden doğmuş olan düşsel güzellik ya da imgelemsel güzellik karşısav olur, bu ikisi bileşimde bir araya gelerek gerçek sanatsal güzeli oluşturur. Estetik felsefeden ayrıldıkça güzelin anlamı da iyiden iyiye somutlaşmaya başlamıştır. XIX. yüzyıldan bu yana güzel, aşkın bir gerçekliğin konusu değil, doğrudan doğruya sanatsal etkinliğin konusudur. Onun tüm

çözümlerini sanatçının yaratıcı çabasında kendini ortaya koyan dışlaştırma biçimlerinde ve anlam kümelerinde anlamak gerekir. Bugün için güzel uzamsal ve zamansal bir gerçekliktir, uzamda ve zamanda ortaya konulmuş bir uzam-zaman bütünüdür.Bayer şöyle der: "Güzel gerçekte sürekli bir arayıştır, o bizim için ancak bulunabilir bir şey olarak vardır." Güzel'in yararı konusuna gelince, onun dolaysız yarar ürettiği dönemler insanın ilk uygarlıkları ürettiği en eski zamanlardı, hatta o zamanlardan çağımıza kadar uzanan değişik dönemlerdi. Eskinin sanatçısı zanaatçıydı ve güzel'i bir yarar adına gerçekleştiriyordu. Güzel'in yararlılığı konusunu en geniş çerçevede ilk olarak Aristoteles ele aldı: sanatsal güzel ahlaki bir arınma sağlayabilirdi, sağlamalıydı. Renouvier, Aristoteles'in arınma tanımıyla ilgili olarak şunları söyler: "Aristoteles'in ortaya koymuş olduğu tutkulardan arınma yasası bizim kendisine borçlu olduğumuz en derin buluşlardan biridir ve modernler için bir araştırma konusu olmaya değer niteliktedir. Bu yasa en sonunda şu genel olguya dayanır: Aristoteles'in deyişiyle, düşünülmüş, kurulmuş, 'öykünülmüş' tutkunun, bizim deyişimizle yarargözetmez tutkunun tutkuları arındırıcı bir gücü vardır. Ben bu arındırma sözünden onun belirlediği yönde iki anlam çıkarıyorum: kötü olan tutkusal ögelerin arındırılması ve bir de tutkuların ya da uygulamalarının kötü yanlarının atılması." Günümüzde sanatın yararlılığı ya da güzelin işlevselliği kavrayışı dolaylı bir çerçevede bir insan araştırması olmaya indirgenmiştir. Bugün için doğrudan doğruya yararcı bir sanat daha çok öğretici bir bilgiçlik anlamına gelecektir. (Bk. ARINMA, ÇİRKİN, ESTETİK, SANAT)

H

HAKÖNERME (fr. *revendication*; alın. *Forderung, Anspruch*; ing. *claim*). Bir şeye sahip çıkmak. Çocukta hakönerme daha çok düşmanlık duygusuyla belirir: çocuk çevreye düşmanlık duygularıyla yönelirken sürekli homurdanır, surat asar, büyüklere tebelleş olur, yatağına ya da donuna çiş yapar. Büyükte hakönerme özellikle ruhsal ya da bedensel bir zayıflığı örtmek için vardır, çok zaman bir aşağılıkduygusunun gizlenmesini sağlar, ama her durumda bir çevreyle uyumsuzluk belirtisidir. Ahmaklarda, melankoliklerde, bunalımlılarda, manyaklarda, saralılarda, alkoliklerde, bunaklarda hakönermenin çeşitli biçimleri görülür. Hakönerenin tutumu hemen her zaman takıntılı ya da inatçıdır, o her zaman konuyu sonuna kadar izlemeye eğilimli olduğu gibi genellikle acelecidir. Hakönerenşu ya da bu biçimde engellendiğini sezdiğinde vazgeçmeye eğilimli olmak yerine tam bir atılganlığa bürünecektir. Hakönermede egemen düşünce bencillikle belirgin olduğu gibi özgecilikle de belirgin olabilir, bazen aşırı bir kıskançlık duygusu öne çıkarken bazen siyasal bir atılganlık kendini gösterebilir. "Kavgacı, karşı koyucu olan hakönermeci ne çelişkiye ne başarısızlığa katlanabilir. Kendini beğenmiş olan hakönermeci dikkat çekebilmek için her yolu dener ve her kişiye sorununu anlatabilmek için rezalet çıkarır" (Charles Bardenat). Bu çerçevede düşmanlık duyguları kendini gösterir; sövgü, tehdit, şantaj düşmanlığın en basit belirtileridir. Hakönerenkişide genellikle iyi ve kötü ayrımı anlamını yitirmiş, ahlak kuralları itilmiştir. H. Ey şöyle der: "Çılgınlıkların en çok bilineni hakönerme çılgınlığıdır. Burada canlı, çetrefil, kuşkucu ve alıngan özellikli kişiler sözkonusudur. Onlar kinci ve intikamcıdırlar; çok zaman tutkulu bir biçimde 'ülkücü'dürler; siyasette, dinde, toplumsal düzenlemede fanatiktirler."

HALKSEVERLİK (fr. *populisme*; alm. *Populismus*; ing. *populism*). Halk değerlerini yücelten ba-

kış açısı. Halkın düşünce ve sanat ürünlerine gereğinden çok önem veren bakış açısı. Sanatta, özellikle roman sanatında halk insanlarının yaşamını daha çok olumlu yönlerini öne çıkararak doğalcılığa uygun ya da yakın bir anlayışla ve ayrıntılı bir biçimde tanıtlama eğilimi. Sanatta burjuva duyarlılığına karşı çıkarak halkın yaşamını anlatmaya yönelik tüm anlayışları halkseverlikle bağdaştırmak doğru olmaz. Halkseverlikte halk değerlerine gerçekle bağdaşmaz görüşler ortaya koymayı getirecek ölçülerde aşırı bir bağlılık sözkonusudur. Bununla birlikte halkseverlik her şeyden önce bir gerçekçilik atılımıdır ve özellikle romanda halkı olduğu gibi anlatmayı amaçlar. Halk düzeyindeki tüm gerçekleri açık etmek eğilimi olmakla halkseverlik doğalcı bir yönelimi kendiliğinden getirecektir. (Bk. DOĞALCILIK)

HAYRANLIK (lat. *admiratio*; fr. *admiration*; alm. *Bewunderung*; ing. *admiration*). Güzel ya da yüce diye belirlenen bir nesne karşısında duyduğumuz sevinç ya da haz duygusu. Hayranlık Descartes felsefesinde merakla karışık şaşkınlığı ortaya koyar. *Tutkular incelemesi*'nde Descartes hayranlığı felsefe için çok gerekli olan bir duygu ya da tutku olarak gösterir: hayranlık filozofu araştırmaya yönelten itici güçtür. Şaşkınlıkla karışık merak böylece Descartes'da estetik düzeyde ve metafizik düzeyde filozofça atılımı sağlayan bir etken durumundadır. Descartes bu konuda şöyle der: "Hayranlık ruhun ani bir şaşkınlığıdır, bu şaşkınlıkta ruh kendisine az bulunur ve olağanüstü görünen nesnelere onları dikkatle gözlemlemek üzere yönelir." Schopenhauer hayranlığı coşkunun en ilkel biçimi sayar. Coşku bireyin kendinden çıkmasıdır. Hayranlık bir ara bizi sürekli uğraşlarımızdan ve tutkulu arzularımızdan uzaklaştırır, tanrısal sevince ulaştırır. Hayranlık'ın bugünkü anlamı şaşkınlıktan çok haz içermektedir. / Montaigne: "Büyük hayranlığı gerektiren hiçbir şey tanımıyorum." / La Rochefoucauld: "Bize hayran olanları her zaman severiz; hayran olduklarımızı her zaman sevmeyiz." / Montesquieu: "Hayranlığın çöküşü bu yüzyılda kimbilir ne ölçülerde oldu." / Vauvenargues: "İnsan çok aydınlanmışsa büyük hayranlık duymaz, hiç aydınlanmamışsa gene duymaz. Hayranlık bilgilerimizin bittiği yeri gösterir ve genellike şeylerin yetkinliğinden çok ruhumuzun yetersizliğini ortaya koyar." / Çen-Tuo-San: "Ayın suladığı kayısı çiçeğinden de güzelsin. Sen çiçeklersin, kokularsın, dünyanın yüceliğisin. Seni düşündüğümde tanrıları özlemez oluyorum." / Goethe: "Bir gökkuşağı on beş dakika sürdü mü kimse ona dönüp bakmaz." / Chevalier de Méré: "Hayranlık cahilliğin kardeşidir." / J. Joubert: "Şaşılası olana insan bir kere şaşar, hayran olunası olansa giderek daha da öyledir." / J. Revard: "Dost-

luğun bitip hayranlığın sürmesi büyük bir soyluluk kanıtıdır." / Honoré de Balzac: "Hayralık insan türü için her zaman bir zahmettir." / M. Jouhandeau: "Hayran olunmayı hiç istemedim, hayranlığa değer olmayı hep istedim." / A. Maurois: "Hayranlık ve acıma karışımı en sağlam duygu reçetelerinden birisidir." / S. de Beauvoir: "Bence, hayran olunacak kimse olmasaydı yeryüzü oturulur olmayacaktı." / Claudel: "Hayran olan hep haklıdır." / R. Martin du Gard: "Hayran olmak sevmek değildir." / A. Camus: "İnsanda hayran olunacak şeyler nefret edilecek şeylerden çoktur." / Mirabeau: "Ne çok hayran olmalı ne çok nefret etmeliyiz." / Buffon: "Her zaman daha çok gözlemledikçe ve daha az düşündükçe hayran olur insan." / Sainte-Beauve: "Sana hayran olanı söyle bana, kim olduğunu söyleyeyim sana." (Bk. COŞKU, ESTETİK, SANAT)

HAZ (yun. *hedone*; fr. *plaisir*; alm. *Vergnügen*; ing. *pleasure*). Hoşluk duygusu. Bir gereksinimin ya da bir isteğin karşılanması sonucu ortaya çıkan hoşluk duygusu. Lalande "haz"ı şöyle tanımlar: "Temel duygu tiplerinden biri." Ve hemen şunu ekler: "Onun tanımlanıp tanımlanamayacağı sorusu tartışmalıdır." Lalande'a göre onu sevinç'le ya da mutluluk'la karıştırmamak gerekir. Hazzı acı'nın karşıtı olarak düşünmek olasıdır. Hazzın tanımına en uygun olacak kavramın "hoş" kavramı olduğu söylenebilir. Haz bedenden ruha, duygudan düşünceye uzanan bir genişlikte kendini gösterir. Bu yüzden her şeyden önce bedensel hazlardan ya da dünya hazlarından sözetmek olasıdır. Bu tür hazlar insanı aşırı davranışlara itişleriyle her şeyden önce ahlakın konusudurlar. Her bedensel haz bir duygusallık etkeni olarak ruhsallığı koşullayabilir, duyum düzeyinde kendini ortaya koyan her haz duygusallıkta açılımını bulabilir hatta düşünsellikte açıklığa kavuşabilir. İnsan ruhsallığını bir duygu-düşünce bütünü olarak belirlediğimize, duygusallığın dışında düşünsellik ve düşünselliğin dışında duygusallık olamayacağını bildiğimize göre haz olgusunun *düşünsellikte karşılığını* bulması doğaldır. Her hazzın zorunlu olarak duygusal-düşünsel bir uzanımı olması düşünülemez. Buna karşılık bazı hazlar, kökleri doğrudan doğruya duyumsallıkta olsun olmasın, doğrudan doğruya düşünselliğin konusudurlar ya da en sonunda düşünsellikte anlatımlarını bulurlar. Dünya hazlarına ya da bedensel hazlara karşıt olarak üst düzeyde düşünsel hazları yüce hazlar diye belirleyebiliriz ve bu hazların başında da estetik hazzın geldiğini söyleyebiliriz. Her estetik deney duyumsallıkta başlar ve duygu düzeyinden geçerek düşünsellikte açıklığa kavuşur, bir başka deyişle estetik deneyin temel özelliği duyumsallık düzeyinde elde edilen verilerin kavramlara bağlanarak açıklanması koşuludur. Buna göre,

düşünsellikte karşılığı bulunmayan hiçbir estetik deney sözkonusu değildir. Buna göre hazzı bir doyum etkeni sayarsak, estetik deneyi bilinçli bir doyum olgusu olarak değerlendirebiliriz. Estetik hazlar kadar ahlaki hazlardan da sözedebiliriz. Estetik hazda kökü duyumsallıkta bulunan ve buna göre biçimsellikte varlığına kavuşan bir verinin kendisine en uygun kavramlara götürülmesi sözkonusuyken ahlaki hazda bir eylemin ya da eylemle ilgili bir fikrin bir kurala bağlanması ya da kavramsal açıklığa kavuşturulması sözkonusudur. Her iki durumda da deneysel verinin fikir düzeyinde kavramına bağlanması doğrudan doğruya hazzı yaratıcı bir etki oluşturur ve bu haz tüm bilinç alanını kaplarken bedene doğru yayılır, hatta bireyin görünümünde ve davranışlarında kendisiyle ilgili simgeler oluşturur. Bu yüksek çerçevede hazzın oluşturduğu doyum elbette her şeyden önce düşünsel bir doyumdur. Ama genel olarak hazda, düşünsellik belirgin bir biçimde etkin olmadığından doyum duygusu en önde gelen duygudur, hatta denilebilir ki doyum hazzın kanıtıdır. Genel olarak hazda dinginlikle belirgin bir doymuşluk bütün bilinci kaplamış gibidir. Geçici olarak da olsa hiçbir şey eksik değildir ve her şey dengededir. Guyeau şöyle der: "Haz bazen etkinliğin özel ve yüzeysel bir biçimini karşılar (yemek hazzı, içmek hazzı gibi), bazen de bu etkinliğin temeliyle ilgilidir (yaşama hazzı, isteme hazzı, düşünme hazzı gibi): birinci durumda haz tümüyle duyumsaldır, öbüründe derinden derine yaşamsaldır. (...) Yararcılar ve hazcılar birinci tür hazza daha çok ağırlık verdiler, oysa öbürünün üst düzeyde bir önemi vardır." Her ne olursa olsun, her duygu gibi haz duygusu da geçicidir, zamanda ve uzamda hazzı sağlayan merkezden uzaklaştıkça denge bozulur ve haz duygusu yerini başka duygulara bırakır. André Cresson'un dediği gibi, "Hazzın temel özelliği onun geçici bir durum olmasıdır. (...) Sürekli bir haz fikri çelişkili bir fikirdir." Geniş çerçeveli alındığında haz duygusu kaynakları çok değişik bir duygu olarak görünür ve doğruca şehvete kadar uzanır. Ahlak alanı bu yüzden her zaman bir hazlar sınıflamasına yönelecek ve her zaman hazlar karşısında ölçülülüğü savunacaktır. Hazlar ve istem arasındaki karşıtlık yaşamsal dengeyi sağlayan bir düzenleyici etken olarak görünür. Hazlarla istem arasındaki yıkışma, Vauvenargues'in "Hazlar bizi tükettiğinde hazları tükettiğimizi sanırız" sözünde pek güzel açıklandığı gibi, insan yaşamını tümüyle kaplayan bir yıkışmadır. / Publilius Syrus: "Geç kalan haz hoş bir sıkıntıdır." / Vauvenargues: "Ruhun en büyük yetkinliği hazlara yatkın olmasıdır." / Barbey de'Aurevilly: "Haz çılgınların mutluluğudur. Mutluluk bilgelerin hazzıdır." / Monaigne: "Bana göre, aşkın verdiği haz bedensel yaşamla ilgili hazların en güzelidir." /

F. Villon: "Bir haz için bin acı." / Lasphrise: "Hazsızyaşam berbat bir ölümdür." / Malebranche: "Tanrı sonsuz olarak her şeyin üstünde olduğuna göre, ona sahip olacakların hazzı elbette tüm hazları aşacaktır." "Şeyleri oldukları gibi belirlemek gerekir: Haz her zaman bir iyiliktir ve acı her zaman bir kötülüktür, ne var ki haz duymak her zaman yararlı değildir, acı çekmek de bazen yararlıdır." / M. Mancini: "Kısa süren ve ardından mutluluk gelen acılar hazların tadını yok etmez, tersine artırır." / J. Racine: "Kendime kaçınılmaz bir haz yaptım - Onu her gün görmeyi, sevmeyi, onun hoşuna gitmeyi." / Montesquieu: "Aşkın sefahattan üstün oluşu hazları çoğaltmasıdır." / Voltaire: "Haz tüm ussal varlıkların konusu, ödevi ve amacıdır." "Bilgeliğin söz verdiği şeyi hazlar sağlar." (Bk. HAZCILIK)

HAZCILIK (fr. *hédonisme*; alım. *Hedonismus*; ing. *hedonism*). Hazlara ahlaki bir değer ulayan öğreti. Yaşamı hazların değerli kıldığını öne süren öğreti. Hazzı aramayı ve acılardan kaçınayı yaşamın temel anlamı sayan öğreti. Yunancada *hedone* haz demektir. Hazcılık Eskiçağ'ın düşüncelerinde oldukça yaygın bir anlayıştır. Sokrates'çi okullar arasında yer alan Kyrene okulunun kurucusu Aristippos hazcılığın kurucusu sayılır. Aristippos uyumsuzluğun acıya uyumun hazza yol açtığını bildiriyor, sıkıntıya uğramadan mutluluğa ulaşmanın yollarını araştırıyordu. Bilimi ve toplumsal yaşamı yadsıyan Aristippos'a göre mutluluğun erdemden, erdemin de bilgiden geldiği görüşü doğru değildir, mutluluğun tek kaynağı hazdır. Haz iyidir, iyi de hazdır. Erdemli olmak hazzın peşinde olmaktır. Her haz değerlidir, hazları birbirinden ayıramayız. Dolaysız hazlar yani duyumsal hazlar dolaylı hazlardan yani düşünsel hazlardan daha değerli olabilir. Aristippos'a göre haz deneyi özgürlük deneyidir, insan ancak haz içinde özgür olabilir. Ussal çerçevede en çok hazza ulaşmak Kyrene'linin başlıca amacıdır. Aristippos şöyle der: "Duyumlarımız tek bilgimizdir; duyumlarımızın nesnesi de başka insanların duyumları gibi kaçar bizden. Mutluluk erdemden gelmez, erdem de bilimden gelmez. Sokrates'in görüşü doğru değildir. Mutluluk hazdadır, bu haz ne olursa olsun, nereye götürürse götürsün. Ama her zaman hazzın efendisi olmak gerekir: erdem hazzın aranışındadır, özgürlük hazların doyurulmasındadır." Epikuros'çuluk da bir çeşit hazcılıktır. Bununla birlikte bazı felsefe tarihçileri Aristippos'un ve izleyicilerinin görüşleriyle Epikuros'un görüşleri arasındaki küçük ayrılıklardan giderek Epikuros'çuluğu hazcılıktan ayrı tutmak gerektiğini düşünürler. Nedir aradaki ayrılık? E. Bréhier şöyle der: "Epikuros, hazzı amaç diye alarak insanı mutluluğun efendisi kılmayı düşündü. Yarolan tek hazzın beden hazzı olması yetecekti, ruh hazzı

bütün hazların bir anısından ya da öngörüsünden başka bir şey değildi. İnsan anısına ve düşüncesine egemen olacak güçte olduğunda, hazları biriktirmek de olasıdır. Burada Kyrene'li için geçersiz olan bir kurgu vardır: her şeyden önce ruhun bedeninkiyle bir tutulamayacak hazları ve acıları vardır, yurdu kurtarma hazzı gibi; ayrıca, zaman bedensel bir hazzın anısını çabucak siliverir. Gerçekte, bedensel hazlar her zaman ruhun hazlarını aşarlar, bunun gibi bedensel acılar da ruhsal acılardan daha sıkıcıdır. Bu koşullarda Kyrene okulu kiniklerin bilge kişiye sözverdiği tam anlamında acılardan arınık, tümüyle erdemli, dirençli yaşama ulaşmayı önermez. Gerçekte bilge kişi acılara tutunabildiği gibi kötü kişi de bazen hazzı yaşayacaktır. Bilge kişi de tutkulardan arınık olmayacaktır." Epikuros'çulukda amaç en yüce iyiye ulaşmaktır, en yüce iyi de hazdır. "Her iyinin ilkesi ve kökeni karın hazzıdır" der Epikuros. Böylece, duyumsal hazları ahlak anlayışının temeline yerleştirir. Filozofa göre hazları ikiye ayırmak gerekir: *dinginlik içinde hazlar* ve *devinim içinde hazlar*. Mutluluğu sağlayan hazlar dinginlik içinde gerçekleştirilen hazlardır. Devinim içinde elde edilen hazlar acı veren hazlardır. F.-J. Thonnard şöyle der: "Beden hazlarının yanında, o, ruh hazlarını da varsayar, bu ruh hazları bir başka türden hazlar değildir; çünkü, o, hazların özgür bütünlüğünü benimsemektedir. Bu hazlar yalnızca ve basitçe zamanın akıp geçişiyle anıların ve öngörülerin sağladığı hazlardır. Bilge kişinin ruhu şimdiki bir acıyı her zaman etkisiz kılabilir, dengeyi ve mutluluğu sağlayabilir: bunu ya yaşamın kimseden esirgemediği geçmiş bazı hazları belleğinde yeniden canlandırarak yapar ya da gelecek bir hazzı arzuyla ve umutla yaşayarak yapar." Epikuros'a göre dayanılmaz acılar kısa sürer, dayanılır acılar uzun sürer. Kendisi, çektiği böbrek ağrılarını dostlarını anımsayarak yenmiştir. F.-J. Thonnard Epikros'un ahlak öğretisini şöyle özetler: "Bilge kişinin mutluluğu dengeli ve ölçülü yaşamdadır, hemen hemen tümüyle ruhun özgür seçişleriyle elde edilmiş yüce hazzın kaynağı olan yaşamdadır." Hazcı için temel sorun hazza egemen olmak sorunudur. (Bk. HAZ)

HEPEVRENCİLİK (fr. *pancosmisme*; alm. *Pankosmismus*; ing. *pancosmism*). Dünyayı tek varlık sayan, dünyanın dışında hiçbir şeyin varolmadığını ileri süren öğreti. Tüm doğaüstünü yadsıyan öğreti. Maddeci heptanrıcılık. Hepevrenciliğin kökenleri Eskiçağ'ın maddeci heptanrıcıları olan Stoa'cılardır. Stoa filozofları Tanrı'yı evrende içkin kılarak maddedışı her şeyi yadsıyorlar, dünyanın dışında herhangi bir üst dünya düşünmüyorlardı. Spinoza'nın heptanrıcılığını da bir tür hepevrencilik olarak belirleyebiliriz. (Bk. HEPTANRICILIK)

HEPRUHSALLIK (fr. *panpsychisme*; alın. *Panpsychismus*; ing. *panpsychism*). Tüm maddeyi canlı sayan (canlımaddecilik), ayrıca onda insan ruhuna benzer bir ruhsallık öngören öğreti. (Bk. CANLIMADDECİLİK)

HEPTANRICILIK (fr. *pan-théisme*; alın. *Pantheismus*; ing. *pantheism*). Tanrı'yı etkin yaratıcı güç olarak belirlemekle birlikte Tanrı'yla dünyayı özdeşleştiren öğreti. Heptanrıcı anlayışta tek gerçek varlık Tanrı'dır, dünya onun bir yansısıdır ya da türevidir. Buna göre dünya Tanrı'dan ayrı bir töz değildir. Heptanrıcı görüş bazen Tanrı'yı azçok aşkın sayar ya da en azından ona ayrı bir varlık ular, bazen de Tanrı'yı tümüyle onun yaratmış olduğu dünyada içkinleştirir. Tanrı'yı dünyayla bir sayanlar özellikle doğalcı ya da maddeci heptanrıcılardır. Buna göre heptanrıcıları türümcü, ülkücü, doğalcı gibi bölümlere ayırabiliriz. Stoa filozofları tarihin ilk gerçek heptanrıcıları oldular. Stoa'cıya göre her şeyin ussallıkla düzenlenmiş olduğu evren fizik dünyadan başka bir şey değildir. Her şeyin ussal düzende akıp geçtiği bu dünyada raslantıya ya da gelişigüzelliğe yer yoktur. Bu dünya tek dünyadır, ondan daha yetkin ya da ona benzer bir ikinci dünya yoktur. Her şeyin cisimsel olduğu bu tek dünyada us *logos* da cisimseldir. Eski yunan düşüncesindeki sonsuz dönüşlülük fikri Stoa'cılarda da geçerlidir. Ateşle özdeşleştirilen Tanrı sonunda her şeyi başladığı noktaya getirir. Tanrı'nın hem düşünce hem madde olduğu ve evrende içkin bulunduğu Stoa'cı anlayış doğalcı bir heptanrıcılıktır. Türümcü heptanrıcılık Plotinos'la gelişmiştir. Plotinos'a göre evren Tanrı'dan türemiştir ve Tanrı'dadır. Plotinos felsefesinde "Bir" ışığın saçılmasını andıran bir türüm olayıyla kendi dışındaki her şeyi yaratmıştır. Tanrı ilk hypostasis'dir, ilk töz ya da ilk dayanaktır. Tanrı katında özne-nesne ayrılığı sözkonusu değildir. İkinci hypostasis olan *logos* bu birinciden türemiştir. Bu ikinci katta hem yaratılan şeylerin örnekleri olan İdea'lar hem de onları düşünen ilke *Nous* yer alır. Bu düşünsellikten üçüncü hypostasis olan ruh türemiştir. Ruhun altında cisim, onun altında madde vardır. Bireysel ruh aşağıdan yukarıya doğru bir devinimle Tanrı'ya, o sonsuz ışık kaynağına yönelir. Plotinos şöyle der: "Bir göz güneşe benzer duruma gelmeden güneşi göremeyecektir, bir ruh da iyi olmadan iyiyi göremeyecektir. Her varlık Tanrı'yı ve iyi'yi görmek istiyorsa önce tanrısal ve iyi olmalıdır." Spinoza'nın heptanrıcılığı da hemen hemen mutlaktır, onda tek töz olan Tanrı evrenin içkin nedenidir. buna göre Spinoza'nın kendinde tüm varlığı ya da varolan şeylerin tümünü kapsayan sonsuz olarak sonsuz töz olan Tanrı'sı hiçbir alışkanlık belirtisi göstermez. Spinoza şöyle der: "Kendinin nedeni olandan, tözü varoluşu sara-

nı, bir başka deyişle doğası varolan olarak anlaşılanı anlıyorum. Tözden kendinde olanı ve kendiyle anlaşılanı yani kavramı varolabilmek için bir başka şeyin kavramına gereksinim göstermeyeni anlıyorum. (...) Tanrı'dan mutlak olarak sonsuz bir varlığı, her biri sonsuz ve ölümsüz bir özü açıklayan bir nitelikler sonsuzluğuna sahip olan bir özü anlıyorum." Spinoza'nın heptanrıcılığı şu cümlede özetlenir: "Tüm doğa özü sonsuz olan tek bir tözdür: tüm şeyler, doğadan ötürü, Tanrı olan tek bir şeyde bir araya gelmişlerdir." Spinoza'nm heptanrıcılığı tanrıtanımazlığı düşündüren tam anlamında maddeci bir heptanrıcılıktır. Alman ülkücülerinin bakış açıları da heptanrıcılığa oldukça uyarlıdır. Fichte'nin "öznel ülkücülük" diye adlandırılan ülkücülüğünde heptanrıcılığı düşündüren ögeler vardır, her şeyden önce Fichte'de Hegel'de olduğu gibi, evrenle ilkesi arasında zorunlu bir ilişki sözkonusudur. Fichte şöyle der: "Her gerçek istem zorunlu olarak bir edimi öngörür, ancak her edim nesneler üzerinde bir edimdir. Buna göre, nesneler dünyasında ben yalnızca doğal güçle eylemde bulunmaktayım ve bu güç bana ancak doğal eğilimle verilmiştir; o bende doğal eğilimden başka bir şey değildir." Hegel tam anlamında bir özne-nesne bütünlüğü içinde bir heptanrıcı anlayış geliştirir. Hegel'e göre Tanrı başlangıçta bir hiçliktir, onun kendi bilincine ulaşması için dışlaşması gerekir yani kendi dışına çıkması gerekir. Tam anlamında bilinçsiz olan, arı olasılıktan başkası olmayan Tanrı ancak açınlanarak bir anlam kazanacaktır. Bu kendinde varlık, bu Tanrı, bu *oluşumun evrensel ilkesi* sav durumundayken karşısav durumuna geçerek bilinçten yoksun olan kendi içini yani Doğa'yı vareder, sonra bileşim evresinde kendinde ve kendi için olan Ruh'u oluşturur. Alman ülkücülüğünde Schelling'in heptanrıcılığı daha aydınlık ve daha belirgindir ve bazı yanlarıyla Plotinos'u bazı yanlarıyla da Spinoza'yı düşündürür. Schelling'de tüm varlık mutlak'dan maddenin en alt katlarına kadar uzanan bir bütün oluşturur. Schelling şöyle der: "Varolan şeylerin en karanlığı maddedir. Bazılarına göre madde karanlığın kendisi olmalıdır. Bununla birlikte doğanın tüm oluşumları ve tüm canlı olguları bu karanlık ve bilinmez kaynaktan çıkar." Schelling'e göre felsefe Mutlak'ın bilimidir. Schelling bize varlığı oldukça soyut bir diyalektik ilişki içinde kavratmaya yönelir: "Böylece doğa gerçek ve nesnel görünümü altında ağırlık ve bütünlüktür, ülküsel görünümü altında ışıktır, özdeşlik olarak da ışığın girdiği ağırlıktır ya da organizmadır. Öte yandan ruh kendi gerçek görünümünde bilgidir, ülküsel ve öznel görünümünde eylemdir, her ikisinin özdeşliğinde de sanattır." (Bk. HEPEVRENCİLİK, TANRI, TEKTANRICILIK)

HEPTANRIDACILIK (fr. *panenthéisme*; alm. *Panentheismus*; ing. *panentheism*). Her şeyin Tanrı'da olduğunu öne süren öğreti. Heptanrıdacılık Schelling'in öğrencisi alman filozofu Karl Christian Friedrich Krause'nin Schelling heptanrıcılığına çokça yaklaşan öğretisine kendi verdiği ad.Karl Krause'nin heptanrıdacılığı Schelling'in heptanrıcılığı kadar Hegel felsefesinden etkilenmiştir. Karl Krause çıkış noktası olarak Ben'i alır, onun nesnel ve öznel içeriğini ayrıştırarak şu sonuca varır: gerçeklik üç ögeden, ruhtan, doğadan ve insanlıktan oluşur, ancak her üç ögenin temelinde yüce varlık olan Tanrı vardır. Krause şöyle der: "Dünya, Tanrı'yla ve Tanrı'dadır. Tanrı'nın yanında değildir, ondadır, onun bağımlılığı altındadır." Krause'nin heptanrıdacılığı bir heptanrıcılıktır. Bu heptanrıcılıkta insanlık en yaygın anlamını kazanmıştır: insanlık bu dünyayla da yeryüzüyle de sınırlı değildir; insanlık Tanrı'dadır, dolayısıyla ölümsüzdür ve tüm evrene yayılmıştır. (Bk. HEPTANRICILIK)

HERYERDELİK (fr. *ubiquité, omniprésence*; alın. *Allgegenwart*; ing. *ubiquity, omnipresence*). Tektanrıcı din anlayışında Tanrı'nın sonsuzluğunu belirleyen üç nitelikten Tanrı'yı her yerde varsayanı. (Bk. TAMBİLİRLİK, TAMGÜÇLÜLÜK)

HETEROJEN. Bk. ÇOKYAPILI.

HETERONOMİ. Bk. DIŞERKLİK.

HEYECAN (fr. *émotion*; alın. *Affekt, Gemütsbewegung*; ing. *emotion*). Bireyin beklenmedik bir etkiye gösterdiği yoğun ve ani duygusal tepki. Bilincin bir etkiye hoş ya da sıkıcı duygusallık çerçevesinde gösterdiği ani tepki. Korku, sevinç, taşkınlık, öfke gibi duygularla ortaya çıkan bilinç karışıklığı. Fiziksel ve ruhsal gerilimle belirgin yoğun duygusallık. Heyecan, süresi pek belli olmamakla birlikte, pek uzun sürmeyen bir bilinç karışıklığıdır. Heyecanla bilincin dengesi bozulur ve bilinç kendi dışında bir şey tarafından ele geçirilmiş gibi olur. Heyecan yalnız içte olup geçen bir olgu değildir, dıştan da rahatça gözlemlenebilir: ağzın kuruması, dudakların titremesi, yüzün sararması ya da kızarması, derinin iğnelenmesi heyecanın tanıklarıdırlar. Heyecan anı gerçeklikle bağlantının koptuğu ya da gerçeklikle süregiden uyumun yittiği andır, o anda bilinç tümüyle dıştan gelme bir etkinin yarattığı bir duyguyla ele geçmiş durumdadır: dikkat dağılmış, kavramsal düzen geriye çekilmiştir. Bu dengesizlik sırasında ruhsallık ya tam anlamında şaşkın ve edilgindir ya da etkin bir tutum almaya hazırdır. Bazıları heyecanı basit olarak haz ve acı düzeyine indirirler. Paul Janet şöyle der: "Duygusal açıdan yani haz ve acı olarak ele alınan duyumları heyecanlar diye adlandıracağız, duyum adını su-

numla ilgili olgulara veriyoruz." Bu zayıf anlamında heyecan yoğunluğu büyük olmayan iyi ya da kötü duygulanımlarla ilgilidir. Ama basit duygulanımları heyecan diye adlandırmak her zaman uygun olmayacaktır. Çünkü heyecanda köklü bir bilinç karışıklığı yaşanmaktadır, heyecana uğrayan bilinç kararlı durumundan çıkmakta, bu arada elbet belli bir dönüşüme uğramakta ve yeni bir kararlı duruma geçebilmek için yoğun bir çaba harcamaktadır. Heyecanlar bizim için ne kadar olağan sayılsa da heyecan bilincin olağanüstü durumudur, bunalım durumudur. Heyecanla gelen duygu patlamasında birey dünyayla sağlıklı ilişkisinin sarsıldığını duyacak kadar özel bir durum içine girer. Bu durumda heyecan tüm öbür duyguları ya da kendisiyle ilgili olmayan tüm duyguları ortadan kaldırmış gibidir. Heyecan istemi etkisiz kılarken yargıgücünü bulandırır, gerektiğinde özel devinimleri sağlayan keskin ve verimsiz dikkat geliştirir (ayıdan kaçanın kaçıştaki bilinçsiz ama çok belirgin dikkati gibi). Bu arada heyecansal tepkilerin kişilere göre değiştiğini de unutmamak gerekir. Heyecanlılık bazı kişilerde temel kişilik özellikleri arasında belirir. Yoğun heyecanları yaşamaya eğilimli kişiler dış etkenlerden çok çabuk etkilenen kişilerdir. (Bk. ACI, BİLİNÇ, DUYGU, DUYGULULUK, HAZ, İSTEM, TUTKU)

HİÇÇİLİK (fr. *nihilisme*; alm. *Nihilismus*; ing. *nihilism*). Gerçeklikle ilgili hiçbir şeyi bilemeyeceğimizi ileri süren öğreti. Tüm ahlak kurallarını ve değer ölçülerini yok sayan öğreti. XIX. yüzyılda ortaya çıkan ve kişinin toplum karşısında tam anlamında bağımsız olmasını savunan, böylece kargaşacılığa yaklaşan öğreti. Hiççiliğin bir yanı mutlak bilinemezciliğe, bir yanı kargaşıcılığa açılır. Sofistlerden Abdera'lı Protagoras genelgeçer doğruların varlığını yadsıyordu: "Tüm bilgilerimiz duyumlardan gelir ve duyum bireylere göre değişir, buna göre insan her şeyin ölçüsüdür." Protagoras'a göre "doğru her kişiye görünen şeydir." Sofist Leontinoi'li Gorgias da genelgeçer bilginin olmadığını söylüyordu. Ona göre varlık var olsa da bilinemezdi, bilinse de başkasına bildirilemezdi. Aynı tutum Elis'li Pyrrhon'un kuşkuculuğunda kendini gösterir. Elis'li Pyrrhon "Bilinecek hiçbir doğru yoktur" diyor, buna göre yargının nesnel değerini yadsıyor, insanın tüm yargıları askıya alması *(epoke)* gerektiğini bildiriyor, kişiye düşen kendini dingin bir edilginliğe (*ataraksiya*) bırakmaktır diye düşünüyordu. Sokrates'çi okulların filozofları da bilimi yadsıyışlarıyla birer hiççiydiler. Ahlak kurallarını dışlayan bir öğreti olarak hiççilik Yeniçağ'ın bir ürünüdür. Nietzsche şöyle der: "Hiççilik: amaç yokluğu, niçin sorusuna yanıt yokluğu. Hiççilik en büyük gücüne, şiddete dayalı yıkım

gücü olarak, etkin hiççilikte varır. Onun karşıtı artık hiçbir şeye saldırmayan yorgun hiççilik olacaktır." Hiççilik en yoğun ya da belirgin anlatımını çağımızın iki büyük düşünüründe Nietzsche'de ve Gide'de bulur. Nietzsche *Also sprach Zarathoustra*'da (Böyle buyurdu Zerdüşt) tüm geçerli ahlak değerlerini yokedecek olan Üstinsan'ın gelişini bildirir: "İnsan hayvanla Üstinsan arasına gerilmiş bir iptir, bir uçurumun üstündeki bir ip. Onda yürümek tehlikelidir, yolda kalmak tehlikelidir, geriye bakmak tehlikelidir, titremek ve durmak tehlikelidir. İnsanda büyük olan şey onun bir erek oluşu değil bir köprü oluşudur." Yeni insanın ahlakı, Nietzsche'ye göre, Tanrı'nın ölümü üzerine insan değerlerinin yeryüzünde egemen olmasını sağlayacaktır. "Tanrı her şeyi görüyordu, insanı bile. Bu Tanrı ölmeliydi. İnsan böyle bir tanığın yaşamasına dayanamaz." Nietzsche insanın temel niteliğini yaratıcılık olarak belirler, yaratıcılığı da onun istemi sağlayacaktır. Gerçek ahlak istemle ortaya konulmuş bir tehlikeler ahlakıdır. "Zerdüşt uzun yolculuklar yapanların ve tehlikesiz yaşayamayanların dostudur." Böylece yaşam sürekli aşılacaktır. Nietzsche'nin bu hiççi bakış açısı, daha sonra ahlaksızcı bir anlayış içinde André Gide'de ortaya çıkar. Gide *Les nourritues terrestres*'de (Dünya nimetleri) Nietzsche'nin yapmış olduğu gibi hıristiyan ahlakına karşı özgürlük ahlakını savunur: "Beni okuduktan sonra at bu kitabı - Ve çık. Kitabım sana çıkmak arzusu versin isterdim, nereden olursa olsun çıkmak, kentinden, ailenden, odandan, düşüncenden. Kitabını yanında taşıma." Gide'e göre insan hiçbir değişmez kural tanımadan, hiçbir sarsılmaz değere bağlanmadan, gönlünün yolundan giderek yaşamalıdır: o ancak böyle yaparsa en yüce hazza ulaşabilir. "Önem bakışında olsun, baktığın şeyde değil." Bu bakış, bireyselliği tüm değerlerin üstüne çıkarır: önemli olan kendi olabilmektir. "Her ruh kendini başkalarından ayıran yanıyla ilgilendiriyordu beni." Yapılması gereken nedir? Her şeyden önce dünyaya aşkla yönelmektir. ("Hayır, sevgi değil Nathanaël, aşk.") Ve ahlaki değer yargılarına önem vermemektir. ("Eylem iyi mi kötü mü diye yargılamadan davranmak. İyi mi kötü mü diye kaygılanmadan sevmek.") Bu tam anlamında bir ahlaksızcılıktır ya da özgürlük ahlakıdır: "Yaşamıyla ilgilenmeyi herkesin kendine bırak." Bizi biz yapan eylemlerimizdir: "Işığı fosfora nasıl bağlanıyorsa eylemlerimiz de bize öyle bağlanıyor. Onlar bizi bitiriyorlar., doğru: ama onlar bizim yüceliğimizi de oluşturuyorlar." Böylece tam anlamında yeniye yönelen, sürekli kendisini aşan bir insan imgesi çizilir: "Her gün yeni olsun gördüğün - Bilge kişi her şeye şaşan kişidir." XIX. yüzyıl Rusya'sında hiççilik, özellikle İvan Turgenyev'in *Babalar ve oğullar* romanında yetkin anlatımını bulan bir

siyasal tutum özelliği kazanır. Siyasal sıkıntılarla gelen umutsuzluk, toplumsal dağınıklığın yarattığı kırgınlık aydınları varolan yaşam koşullarını tartışmaya ve bu koşullara karşı bir tutum almaya iter. Bu yeni devinimde bilimsel bilgiden başka bir şeye güvenmeyen Auguste Comte'un büyük etkisi vardır. Dobrolyubov ve Pissarev gibi yazarlar göreneklere ya da toplumsal önyargılara savaş açarlar. Amaçları kırık dökük bir toplumdan çağdaş bir toplum yaratmaktadır. Onlar insanla ilgili her şeyi değil, yalnızca varolan toplumsal değerleri hiçlerler. Çernişevski bu yeni arayışın siyasal itici gücü ya da düşünürü olur, Rusya'daki toplumsal yaşamı eleştirirken sermayeci düzene de eleştiriler getirir. O durumda hiççilerle kargaşacılar Rusya'da büyük bir kitle oluşturmaktadır. Amaç çarlık rejimini yıkmaktır. Turgenyev *Babalar ve oğullar*'da bu çerçevede yeni kurallarla eski kuralların kavgasını yansıttı. Romanın baş kişisi Bazarov bir hiççidir ya da düzeni kıyasıya eleştiren bir olumcudur, tüm eski değerlere ve eski kurallara savaş açmıştır, bu tutumu içinde giderek katılaşır, en temel insani eğilimlere ve isteklere bile karşı çıkar ve sonunda kendiyle çelişir: aşka karşıdır ve aşık olur. Böylece Rusya'da hiççilik, kargaşacılıkla birlikte, toplumcu dünya görüşünün ilk savlarını oluşturmuştur. (Bk. AHLAK, AHLAKSIZCILIK, GERÇEKLİK, KARGAŞA, KUŞKUCULUK)

HİÇLİK (fr. *néant*; alm. *Nichts*, *Nichtseindes*; ing. *non-being*). Varolmayan. Varlığı söz konusu olmayan. Gerçeklikte karşılığı olmayan. Descartes ve Pascal hıristiyancı bakış açısı çerçevesinde insanı tanıtlamak için, onu tanrısallıkla hiçlik arasında bir varlık olarak belirlediler. Descartes şöyle diyordu: "Deneyin bana gösterdiği üzere, ben varlıkla varolmayan arasında bir orta yer'im, yani yüce varlıkla varolmayan arasına öylesine yerleştirilmişim ki, gerçekte bendeki hiçbir şey, ben bu yüce varlığın ürünü olduğuma göre, beni yanılgıya itemez, ama öte yandan kendimi şu ya da bu biçimde hiçliğe ya da ben olmayana katılan bir varlık olarak ele aldığımda yani yüce varlık olmayan bir varlık olarak ele aldığımda bir eksiklikler sonsuzluğu içinde bulunuyorum." Pascal da şöyle der: "Öyleyse nedir doğada insan? Sonsuzluk karşısında bir hiçlik, hiçlik karşısında bir bütünlük, hiçle bütün arasında bir orta yer." Henri Bergson mutlak hiçlik'i karşılığı olmayan bir fikir olarak gösterdi: "Mutlak hiçlik fikri, her şeyin ortadan silinmesi olarak anlaşıldığında, kendi kendini yok eden bir fikirdir, bir boşfikirdir, karşılıksız bir sözdür." Varoluşçular hiçlik kavramına özel bir yer verdiler. Heidegger'e göre hiçlik, ölüm duygusunun verdiği bunaltıda kendini göstermekteydi. O, Heidegger'e göre doğrudan doğruya varolanı sınırlayan şeydi: "Hiçlik varolan karşısında belirsiz bir

karşıt değildir, bu varolanın varlığının bileşeni olarak kendini gösterir." Heidegger'e göre "Hiçlik varolanın bütünlüğünün kökel olumsuzlanmasıdır". Sartre *L'être et le néant*'da (Varlık ve hiçlik) hiçlik deneyini özgürlük deneyiyle bir tuttu. Ona göre hiçlik deneyi olumsuzlama deneyiydi. Sartre'da hiçlik varoluşun tek dayanağı, tek çıkış noktasıdır. Sartre'a göre insan varlıkda bir kopma, bir ayrılma, bir bozulma noktası ortaya koyar. Eksiklik denilen şey dünyada insanla ortaya çıkmıştır. Durmadan arzuluyan olmasının da gösterdiği gibi, insan bir eksiklik ya da yoksunluktur. Bu yüzden eksikliğe doğru sürekli bir atılım içindedir. Varlık ve bilinç yani *kendinde* ve *kendi için* aynı şey olduğu gün tam dolgunluk gerçekleşecek ve eksiklik bitecektir. Bu da insanın tanrı olması demektir. Sartre'a göre hiçlik deneyi bir özgürlük deneyidir. İnsan arzu içinde özgürlüğünü gerçekleştirir. Maddeci ya da olumcu düşünce, bu arada Marx'çı bakış açısı hiçlikle ilgili dinsel açıklamalarla da varoluşçu görüşlerle de tersleşir. "Hiçlik bir mitostur, tarihin ölüme mahkum ettiği sermayeci toplumun mitosudur" der Lukacs. Filozof hiçlik felsefesine kökten karşı çıkar: "Bu felsefeye temel olan deneyimi özetlemek pek de zor değil: insan hiç'in, Hiçlik'in karşısında bulunmaktadır; insanla dünya arasındaki temel ilişki hiçbir şeyle karşı karşıya oluş anlamına gelmektedir." (Bk. VAROLUŞÇULUK)

HİLEMORFİZM. Bk. İKİİLKECİLİK.

HİLEZOİZM Bk. CANLIMADDECİLİK.

HİPERESTEZİ. Bk. AŞIRIDUYARLILIK.

HİPERMNEZİ. Bk. AŞIRIANIMSAMA.

HİPNOZ. Bk. YAPAYUYKU.

HİSTERİ (fr. *hystérie*; alm. *Hysterie*; ing. *hysteria*). Aşırı duyarlılıkla ve tepkisellikle belirgin ruh hastalığı. Histeri, organik görünümlü işlevsel gösterilere yol açan bir hastalıktır: inmeler, duyum bozuklukları, uyku durumları, güç yitimi bu hastalıkta sık görülür. Geçici biçimleri de sürekli biçimleri de olan bu hastalık en eski zamanlardan beri bilinmektedir. "Histeri" yunancada "dölyatağı" demek olan *hustera*'dan gelir, uzun süre histerinin bu organdan kaynaklandığına inanılmıştır, bu yüzden de o yalnızca bir kadın hastalığı olarak düşünülmüştür. Ortaçağ'da insanlar histeriyi şeytani etkilere bağlamışlardı. XIX. yüzyılda histeri cinsel taşkınlık anlamında alınmıştır. Charcot'nun ve Freud'un çalışmaları bu hastalığın yalnızca kadınlarda değil erkeklerde de görülebildiğini ortaya koymuştur. 1901'den sonra Babinski hastalığı tüm özellikleriyle tanıtlamıştır. Bu arada hastalığın hiçbir organik temele dayan-

madığını, histeri bunalımlarında görülen kasılmaların, söz ve görme yitimlerinin, daha başka tepkilerin hiçbir organik temeli bulunmadığını, hastalığın büyük ölçüde çevre ve eğitim etkenleriyle ortaya çıktığını göstermiştir. Babinski'ye göre histeriyle ortaya çıkan tüm uyumsuzluklar dönüşlü uyumsuzluklardır ve telkin yoluyla başlatılabildikleri gibi inandırma yoluyla da giderilebilmektedirler. Bu yüzden Babinski *"hystérie"*nin yerine *"pithiatisme"*i önermiştir (yun. *peithein* "inandırmak", *iatos* "iyileşebilir" demektir). Histeri bunalımları her zaman topluluk karşısında gerçekleşmektedir. Buna göre bunalımın her zaman danışıklı bir yanı var gibidir. Maurice Merleau-Ponty şöyle der: "Histeride ve bastırmada bir şeyleri bilerek unutmaktayızdır." Düzensiz ve gürültülü taşkınlıklar, gerilmeler, sıçramalar, çılgınca davranışlar çok zaman çığlıklarla, gülmelerle, ağlamalarla, yakınmalarla, dövünmelerle güçlendirilir. Hasta bir yandan çırpınır bir yandan söylenir ya da sövüp sayar. Çevrenin olumsuz tutumu bu davranışların çoğalmasına yol açar. İnmeler ve kasılmalar çok görülür, yalancı körlükler ya da yalancı sağırlıklar ortaya çıkar. Çocuksu davranışlar, aptallık, devinimsizlik, yalancı bilinç bulanıklığı, yalancı unutkanlıklar süreğen durumlardır. Ancak her davranışın altında bir çevrenin ilgisini çekme çabası sezilir. Hastanın her davranışı bir fikrin ya da bir isteğin ortaya konulmasını sağlayan bir simge gibidir. Bu yüzden bir şairin deyişiyle histerili kişi "sevinmeden gülen ve üzülmeden ağlayan" kişidir. Histerili kişiler genellikle telkine açık oldukları gibi kendi kendilerine telkin yapmaya da eğilimlidirler, bu anlamda son derece esnek bir yapıları vardır; bu da onlarda kişilik özelliklerinin sağlam çizgilerle belirmiş olmadığını, kişilik özelliklerinde kayganlığın belirleyici olduğunu gösterir. Bu zayıf kişilik yapısı içinde histerili kişi masallamalar yapar, çeşitli yalanlar uydurur, ilgi çekici imgeler kurar, sahneler oluşturur. Öte yandan histerili kişinin cinsel yaşamı bazen aşırı isteklilikle belirgin izlenimini veren karışıklıklarla doludur. Histerili erkeklerde donjuanlık, histerili kadınlarda messalinacılık çok görülen durumlardır: bunların altında çok zaman soğukluk, isteksizlik ve iktidarsızlık yatar. Histerili kişilik elbette amaçladığı örneğe ulaşamamış kişiliktir, onda hepimizde azçok bulunan bir özellik, olmak istediğini olamamış olma özelliği daha belirgin ve daha sorunludur. (Bk. BELLEKYİTİMİ)

HOMOJEN. Bk. BİRYAPILI.

HOŞ (fr. *agréable*; alm. *angenehm, gefällig, freundlich*; ing. *agreeable*). Arzuya, isteğe ya da beğeniye uygun düşen. Beğenilir olan. Olumlu duygular yaratan. Bize itici gelmeyen, ayrıca bizde iyi duygular uyandıran her duyum hoştur.

HOŞGÖRÜ (lat. *tolerantia*; fr. *tolérance*; alm. *Toleranz, Duldung*; ing. *toleration, tolerance*). İnsanın kendisine ters gelen bir tutum ya da bir düşünce karşısında bile bile etkisiz kalması. Kişilerin alışılmış ya da yürürlükteki bir kurala karşı gelişlerinde yetkenin herhangi bir durum almaması. Başkasının düşünme ve eylemde bulunma özgürlüğüne saygılı oluş. Başkasına saygılı olma tutumunu hiçbir tepki ve hatta tedirginlik ortaya koymadan benimseme. Eski toplumlarda varolan kurallara kesinlikle uymak gerekiyordu, bu yüzden Yeniçağ'ın başlarına kadar genel olarak bağışlama çerçevesinde gerçekleşen davranışlar dışında hoşgörü sözkonusu olmadı. Dinler, özellikle tektanrılı dinler katıkuralcı tutumları içinde hiçbir zaman hoşgörülü olmayı düşünmediler ve tüm insan yaşamını belirleme yolunu tuttular. Yeniçağ'ın başlarında bireyin katı ve olumsuz toplumsallıktan kurtulmasıyla, özgürlük savlarının ortaya çıkmasıyla hoşgörü fikri de gelişmeye başladı. Hoşgörü kavrayışının ilk köklü biçimine XVI. yüzyılda katolik ve protestan karşıtlığıyla gelen din savaşları çerçevesinde raslanır. Din savaşları katoliklerin protestanları ve protestanlarm da katolikleri hoşgörmesiyle bitmişti. Ancak bundan böyle gelişen hoşgörü anlayışı hiçbir zaman ilgisizlik anlamına gelmedi: o her şeyden önce modern toplumda başkasına katlanma zorunluluğunu ortaya koyuyordu. D'Alembert şöyle der: "Kimseye düşman olmamaya dayanan hoşgörü anlayışıyla tüm dinleri bir sayan ilgisizlik anlayışını birbirinden iyice ayırmak gerekir." Bugünkü yaşam düzeni içinde hoşgörü insana saygının en temel koşuludur. Ancak onu bir güçlülük yansıması olarak görenler de vardır. Marquis de Sade "Hoşgörü zayıfın erdemidir" der. Her ne olursa olsun, günümüzün yavaş da olsa gelişmekte olan demokratik yaşam düzeni hoşgörüyü toplumsal sözleşmenin ilk koşulu olarak görüyor. Bugün insan yaşamı yalnızca din çerçevesinde değil, bütün alanlarda, özellikle siyaset alanında hoşgörünün gereklerine göre düzenlenmektedir. İnsan dünyasının bir karşıtlıklar ve çeşitlilikler dünyası olması hoşgörüyü zorunlu kılar ya da dünya karmaşıklaştıkça hoşgörü zorunlu bir yaşam koşulu olarak ortaya çıkmaktadır. Anatole France şöyle der: "Herkesin bizim gibi düşünmesini ummayalım, duyguların birbiçim olması çok kötü olurdu." Bu yüzden hoşgörü bir gönülden benimseme değildir ve Jean Rostand'ın dediği gibi "Hoşgörüde her zaman sövgüyü andıran bir ölçü vardır". Hoşgörü göstermekten çok görmek istediğimiz bir şeydir. Jules Renard'da rasladığımız şu söz bunu pek güzel anlatır: "Hoşgörüsüzlüğümü hoşgörün." Ne olursa olsun, hoşgörü demokratik yaşam biçiminin zorunlu bir ilkesidir. (Bk. DARKAFALILIK, DEMOKRASİ)

HUKUK (fr. *droit*; alm. *Recht*; ing. *right*). Toplumsal sözleşmeyle ortaya konulmuş zorunlu davranış kuralları bütünü. Bir toplumda yapılması uygun olanla yapılmaması gerekenin sınırlarını belirleyen yasalar toplamı. Toplumsal yasaklar ve onlarla ilgili yaptırımları belirleyen yazılı yasalar bütünü. Bir toplumda bireylerarası ilişkiyi düzenleyen yasalar toplamı. Yasaları inceleyen bilim. Hukuku oluşturan kurallar toplumsal yaşamı düzenleyen ya da toplumsal yaşamdaki düzeni koruyan formüllerdir. Ahlak kuralları gibi hukuk kuralları da, her ne kadar yasa diye adlandırılsalar da doğanın zorunluluklarından değil insan yaşamının gereklerinden getirilmiş olmakla bir uzlaşmanın ürünleridirler, bu yüzden doğa bilimlerinde gördüğümüz yasa kavrayışına hiç uymayacak biçimde yere ve zamana göre değişiklikler gösterirler. Ahlak kuralları kişiyi davranışında ya da seçiminde serbest bırakırken hukuk kuralları tam anlamında zorlayıcı bir tutum alır. Ahlak kurallarına uymayan kişi en çok kınanabilir, ama hukuk kurallarına uymayan kişinin karşısına her zaman yaptırımlar çıkacaktır. Hukuk bir toplumda adaleti gerçekleştirmenin temel dayanağıdır, bununla birlikte hukuk kavramıyla adalet kavramını özdeşleştirmek yanlış olur. İnsani gereklere göre düzenlenmemiş bir hukuk adaleti değil adaletsizliği gerçekleştirecektir. *Olumlu hukuk*, yazılı yasaların ve yazılı yasa değerinde kuralların oluşturduğu hukuktur. *Doğal hukuk*, her türlü sözleşmenin dışında insanların doğasından geldiği düşünülen hukuktur. Hukuk devleti, gücünü baskılardan değil yasalardan alan devlet düzenidir, temelinde her zaman bir anayasa güvencesi yer alır. (Bk. ADALET, DENKSERLİK)

HÜMANİZM. Bk. İNSANCILIK.

I

IRK (fr. *race*; alm. *Rasse*; ing. *race*). Ortak özellikleri olduğu varsayılan toplumların oluşturduğu aile. İnsan türünü oluşturan ortak özellikli toplumlar bütünü. Irk kavramı oldukça bulanık bir kavramdır ve bir gerçeklikten çok bir inancı karşılar görünmektedir. İnsanın kökenleriyle ilgili bilgilerimizin sınırlı olması ve toplumlar arasındaki ortak özelliklerin son derece göreli ya da hatta belirsiz olması ırk sorununun karşılıksız bir sorun olduğunu düşündürüyor. İnsan türünün kökenlerini ortaya koyarak ırkları belirlemek yolunda çalışmalar XVIII. yüzyılda başlatılmıştır. Ancak bu çalışmalardan alınan sonuçların birbirini tutmazlığı, özellikle ırk sayısını saptamak açısından uğranılan güçlükler ırk sorununun kolay çözülür bir sorun olmadığını ortaya koymuştur. Bugün çok kaba benzerliklerden giderek üç ırk belirlenmektedir: beyaz ırk, sarı ırk, kara ırk. Ancak bu ayrımın da kabataslak bir ayrım olduğu kesindir. En eski zamanlardan beri *arı ırk* düşüncesi bir inanç olarak çok yerde varlığını sürdürmüştür. Bagehot, *Ulusların gelişiminin bilimsel yasaları* adlı kitabında bu konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: "Eskiçağ dünyasının kanın arılığı konusundaki görüşü ne olursa olsun, bu arılık çok az görülen bir şeydi. Tarihteki ulusların çoğu tarihöncesi uluslarını yenilgiye uğrattılar; onlar yenilenlerin büyük bir bölümünü boğazlamış olsalar da hepsini yokedemediler. Başeğen ırkın insanlarını köle durumuna getirdiler ve onların kadılarıyla evlendiler." Toplumbilimci G. Palante'a göre "Irklar felsefesi sonunda bir tarihsel yazgıcılıktan, hiçbir sorunu çözmeyen toplumsal bir gizemcilikten ya da gerçekçilikten başka bir şey değildir." (Bk. IRKÇILIK)

IRKÇILIK (fr. *racisme*; alın. *Rassismus*; ing. *racism*). Irk üstünlüğü fikri. Irkçılık bir toplumun bir başka toplum üzerinde egemenlik kurma eğilimini ortaya koyar. Ayrı ayrı belirlenebilir insan ırkları bulunduğu ve bu ırkların insani değer açısından eşit olmadığı, bazı ırkların üstün olmakla öbür ırklar üzerinde doğal egemenlik hakkının bulunduğu fikri geçen yüzyılda epeyce yandaş bulmuştu. Hegel Kant'ın devletler topluluğu fikrine tam karşıt bir biçimde, evrimin son aşa-

masının devlette gerçekleşebileceğini bildiriyor, buna göre savaşın toplumlar arasında kaçınılmaz olduğunu söylüyordu. Bireyler istemlerini gerçekleştirmek adına nasıl birbirlerinin karşısına dikilirlerse, devletler de istemlerini gerçekleştirmek üzere birbirleriyle savaşacaklardır. Bireyler arasındaki çatışmayı yasal düzen önleyecektir, ama devletlerin çatışmalarını önleyecek hiçbir güç yoktur. Tarihin her döneminde üstün devletler ya da toplumlar olmuştur. Bunlar güçlerini öbürlerine rahatça benimsetmişlerdir, zafer bunların görevidir. Devletleri yargılayacak tek güç, Hegel'e göre, tarihin mahkemesidir. Almanya'da ingiliz düşünürü Stewart Chamberlain, Fransa'da Arthur Joseph Gobineau ırkçı görüşler geliştirdiler. Chamberlain, ingiliz kökenli olmakla birlikte Almanların üstünlüğünü savunuyor, ari ırkının üstün ırk olduğunu bildiriyordu. Ona göre insanlık değerlerini en yüksek düzeyde geliştirebilecek tek ırk ari ırkıydı. Böyle olmakla bu ırk başka ırklara ya da toplumlara egemen olma hakkına sahipti. Ahlakta, estetikte, siyasette ari ırkının değerlerini yaşatmak insanlığın tek ilkesi olmalıydı. Demokrasi düşmanı Gobineau da dünyada üstün ırklarla üstün olmayan ırkların yanyana yaşadığını bildiriyor, ari ırkının üstünlüğünü savunuyordu. Nazi partisinin önderlerinden Alfred Rosenberg, Chamberlain'ın ve Gobineau'nun görüşlerini geliştirmeye ve uygulamaya çalışıyordu. Biyolojik açıdan insan üstünlüğü fikri tümüyle karşılıksız bir fikirdir: kafatası yapısı, deri rengi, daha başka yapısal özellikler hiçbir biçimde bir insan topluluğunun öbüründen daha yetkin ya da güçlü olduğunu gösterecek özellikler değildir. İnsan topluluklarının ya da toplumlarının yetkinlikleri, güçleri ya da yetenekleri onların sürdürmekte olduğu yaşam biçimlerine sıkı sıkıya bağlıdır, yaşam biçimleri değiştikçe onların insani değer diye ortaya konulabilecek özellikleri de değişmektedir. Ayrıca toplumlar arasında görülen bazı ayrılıkların ya da toplumların sahip olduğu bazı özelliklerin bir ütünlük belirtisi ortaya koymadığı kesindir, beyaz insanın usçu bakış açısına sahip olması, kara insanın daha duygusal bir yaşam sürdürmesi, sarı derilinin daha çevik görünmesi gibi durumlar bir toplumu öbürü üzerinde hak sahibi kılacak etkenler oluşturmazlar. Kısacası, ırkçılığın hiçbir gerçek temeli ya da bilimsel gerekçesi yoktur. Irkçılık bazı iktisadi koşulların belirleyiciliğinde yetkeci bir ruhsallığa bürünen toplumların dünyayı kana bulayacak kadar tehlikeli olmakla birlikte hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olan bir düşüdür. Irkçı ruhsallığın gelişiminde elbette Yeniçağ'ın başlarında sömürgeciliğe açılma dönemlerinde Avrupalıların başka topraklarda yaşayan insanların yaşamlarını görüp onları yüzeyden tanımalarının, onların kültür değerlerine girememelerinin büyük payı olmuştur. Her ne olursa olsun ırkçılık ahlakdışı bir fikir ya da eğilimdir. Bu eğilim aşırı biçimlerinde ırkıyoketme (*fr. génocide*) yani bir toplumu kökten ortadan kaldırma girişimlerine kadar uzanmaktadır. (Bk IRK)

İ

İL Mantıkta tikel olumlu önermelerin simgesi. Örnek: "Bazı insanlar ölümlüdür."

İÇEBAKIŞ (fr. *introspection*; alm. *Selbstbeobachtung*; ing. *introspection*). Bir kişinin kendi bilinç olgularını gözlemlemesi. İnsanın kendi bilinç olgularını gözlemlemesinde kendini tanıma isteği kadar insan ruhsallığının gizlerine ulaşma eğilimi de sözkonusu olabilir. Ruhbilimin gelişme dönemlerinde bazı ruhbilimciler içebakış yöntemini insan ruhsallığını tanımada önemli saydılar. Örneğin Binet şöyle diyordu: "Denilebilir ki içebakış ruhbilimin temelidir. İçebakış ruhbilimi öylesine aydınlık bir biçimde belirler ki, içebakışla yapılan bir araştırma ruhbilimsel diye adlandırılmaya değer bir araştırmadır ve başka bir yöntemle yapılan bir araştırma başka bir bilimle ilgili olacaktır." Ribot da benzer bir görüş ileri sürer: "İçgözlem ya da içebakış yöntemi (içten bakma) öznel niteliğine karşın ve bu yüzden tam anlamında bireysel olmasına karşın ruhbilimin temel yöntemidir, tüm öbür yöntemlerin zorunlu koşuludur ve hemen hemen yüzyıllarca kullanılmış olan tek yöntemdir." André Gide içebakışın güçlüğünü şu sözlerle anlatır: "İçebakışı karmaşıklaştırmayacak ve zora sokmayacak kadar basit bir duygu yoktur." Gerçekten yüzyıllarca bu yöntem insan ruhsallığını tanımada başlıca yöntem olarak kullanılmıştır. Ancak kendini gözlemlemek üzere kendine yönelen kişinin o anda kendini elden kaçırması olağandır. Sevinç duygusunu incelemek üzere sevinçli bir anımda kendime eğildiğimde sevinç duygusunu elden kaçırırım. Bireyin birinci kişi olarak kendini gözlemlemesi olanaksız denilebilecek kadar güç bir iştir, ayrıca bu gözlemle elde edilebilecek öznel verileri bir başkasına ulaştırmaya çalışmak daha da güç bir iş olacaktır. Öte yandan kişi içebakışla ancak görünür olanı inceleyebilecek, bilinçaltına elbette inemeyecektir. Ruhbilimde tam anlamında nesnel bir yöntem olan davranışçılık içebakış yönteminin sakıncalarını ortadan kaldırmaktadır. Ruhbilimi tam anlamında bir nesnel bilim yapmaya yöne-

len davranışçılar yalnızca gözlemlenebilir dış olgularla ilgilenmektedirler. Onların çabalarıyla ruhbilim bir deneysel bilim kimliği kazanmıştır. Ancak bu gelişimlerin içebakış yöntemini tümüyle ortadan sildiğini söyleyemeyiz. Ancak tüm öbür bilimlerde olduğu gibi ruhbilimde de nesnellik değeri kazanmamış hiçbir bilgiyi genelgeçer sayamayız. M. Merleau-Ponty şöyle der: "Bugünün ruhbilimcileri içebakışın gerçekte hiçbir şey vermediği konusuna dikkat çekiyorlar. Arı içsel gözlemle aşkı ya da kini incelemeye çıkıyorsam, tanıtlanabilecek çok az şey bulacağım; birkaç boğuntu, birkaç yürek çarpıntısı, yani bana aşkın da kinin de özünü vermeyen bayağı karışıklıkları bulacağım. İlgi çekici belirlemelere her ulaşmamda, duygularımla çakışma benim için yeterli olmamıştır, duygularımı bir davranış olarak ele almayı başarmışımdır, ilişkilerimin başkasıyla ve dünyayla değişmesi olarak ele almayı başarmışımdır, onu tanığı olduğum bir başka kişinin davranışını düşündüğüm gibi düşünecek noktaya gelmişimdir." (Bk. DAVRANIŞÇILIK, RUHBİLİM)

İÇEDÖNÜKLÜK (fr. *introversion*; alm. *Introversion*; ing. *introversion*). Dış dünyayla bağları enaza indirerek dikkatini kendi ben'i üzerinde toplama durumu. İçedönüklük bir tutum olmaktan çok bir kişilik özelliğidir. Jung'un *Psychologische Typen* (1924) adlı yapıtında tanımladığı bu kişilik özellikle özsevgisiyle belirgin bir kişiliktir. İçedönükler dünya işleri karşısında son derece ilgisizdirler, onların çevreyle iyi bir uyum içinde oldukları da söylenemez: dikkatlerini tümüyle kendilerine ya da iç yaşamlarına vermişlerdir. Böyle olmakla dışadönük kişilerle tam bir karşıtlık oluştururlar. Dışadönük kişi dış dünyanın doğal bir parçası gibidir, toplumsaldır, başkalarıyla çok kolay ilişki kurar, dış dünyanın gereklerine büyük bir istekle uyar. Çok zaman kendi üstüne kapanmayı yegleyen içedönük gerçekte bir içebakış tutkunu da değildir, kendini belli bir kesinlikte, kendi özellikleriyle araştırıyor da değildir. O yalnızca kendi varoluşunun tutkulu bir izleyicisidir, böyle olmakla tüm insani gereksinimlerini kendinden karşılama durumundadır. Suskunluğu hem dünyayla ilişkisinin bozukluğundan hem kendisiyle çok ilgili olmasından ileri gelir. Jung şöyle der: "*Libido*'nun öznenin iç dünyasına doğru devinimini içedönüklük olarak adlandırıyorum." (Bk. DIŞADÖNÜKLÜK)

İÇERİK (fr. *contenu*; alm. *Inhalt*; ing. *content*). Bir içerende bulunan. Bir biçimin iç yapısını oluşturan. Bir sanat yapıtında içerik, anlatımla ilgili olana karşıt olarak anlamla ilgili olandır. Anlatım ya da biçim özel olarak dışlaştırma yöntemleriyle ilgili olurken içerik doğrudan doğruya fikri ya da duygu-düşünce bütününü karşılar. Bu ayrım elbette bir soyutlamadır, yoksa bir sanat yapıtında biçimi içerikten ve içeriği

biçimden ayıran kesin sınırlar, açık belirtiler yoktur. Bir belirtilen olarak içerik belirtende yansırken bir anlamlar bileşimi olarak görünür. ***Bilinç içeriği***, belli bir anda bilinçte etkin ya da görünür olarak bulunan kavramlar ya da fikirler bütünüdür. (Bk. BİÇİM)

İÇERİLMİŞLİK (fr. *inclusion*; alm. *Einschliessung*; ing. *inclusion*). Aralarında cins ve tür ilişkisi bulunan iki sınıfın ilişkisi. Bir şeyde bulunma durumu. İki şeyden birinin öbüründe bulunmasıyla ortaya çıkan ilişki. Bir başka şeye katılanın durumu.

İÇERME (fr. *implication*; alm. *Implikation*; ing. *implication*). İki şey arasında birbirinin varlığını gerektirme ilişkisi. Bir şeyin bir şeyi kapsamında bulundurması.

İÇGÖZLEM. Bk. İÇEBAKIŞ.

İÇGÜDÜ (fr. *instinct*; alm. *Instinkt*; ing. *instinct*). Bir türün tüm bireylerinde aynı özellikleri gösteren ve bilinçsiz edimlerle belirgin olan davranışlar bütünü. İçgüdü ortama uyarlanmanın ve varlığını sürdürmenin tüm temel koşulunu belirler. İçgüdü belli bir türde özgül ve birbiçimdir. Her türün kendi içgüdüleri vardır. Bununla birlikte bu durum mutlak değildir, bireysel ayrımlar her zaman sözkonusu olacaktır. İki birey hiçbir zaman özdeş değildir. Ancak bu olağan değişiklikler çok sınırlıdır. Öte yandan eğitimle ilgili özellikler bireyler arasındaki içgüdüsel ayrılıkları derinleştirir. Buna karşılık bireyler arasında içgüdüsel davranış ayrılıkları eğitimle giderilebilir. Hayvan yetiştirenler hayvanların içgüdüsel davranışlarında değişiklikler oluştururlar. Hayvanlarda böylesi değişiklikler çevre etkisiyle de kendini gösterebilir. Tüm hayvanlar dünyasında baş koşullayıcı durumunda olan içgüdü çok kesin bir amaca yöneliktir: yuva yapma, avı kovalama, kendini savunma, kaçma vb. Kendiliğinden ve bilinçsiz oluşuyla içgüdü zekadan ayrıldığı gibi eğilimden de ayrılır. Eğilimde en azından sezgisel ya da duygusal bir yöneliş sözkonusudur, özelleştirilmiş bir amaca yönelme tutumu belirgindir. Böylece içgüdü tam anlamında düşüncedışı bir güçtür, doğrudan doğruya hayvan doğallığının kaynaklarından gelir: onun bireysellikle doğrudan doğruya ilgili hiçbir yönü yoktur. Romanes, doğrudan doğruya canlı varlığın doğal özyapısından gelen *ilksel içgüdü*'yle çevreye uyma çabalarının getirdiği *ikincil içgüdü*'yü birbirinden kesin olarak ayırır. Buna göre içgüdüyü kör bir zeka olarak tanımlayabiliriz. Fabre "İçgüdü kendisi için çizilmiş olan yolların içinde her şeyi bilir, bu yolların dışında hiçbir şey bilmez" der. İçgüdü canlı varlığı birtür doğal zekayla donatır. Henri Delacroix'ya göre "İçgüdü zekanın ilk biçimidir." "İçgüdü bir eğilimler dengesidir, aynı zamanda canlı etkinliğin anlatımıdır" der Delacroix. Ancak buradaki eğilimi daha çok doğal bir yönelim olarak anlamak gerekir. Mac Dougall "içgüdü"yle

"zeka"yı birbirine çok yaklaştırır: "İçgüdü ve zeka evrimin iki ayrı yönünü oluşturmazlar. Tüm zihinsel yaşamda onlar bizim ancak soyutlayıcı bir çabayla birbirinden ayırdığımız iki ayrı yüzü otaya koyarlar." Ancak zekanın çok yönlü ya da çeşitli etkinliklerine karşın içgüdü her zaman birbiçimdir, gelişmez, doğuştan gelir ve geldiği gibi kalır, onun özgün görünümleri bireylerle değil türle ilgilidir. Ancak içgüdüler her zaman koşullu tepkimelerden yardım alırlar. İnsanda içgüdü toplum kurallarının denetimi altına girmiştir ve zekanın buluşlarıyla örtülmüştür. Bir başka deyişle insanda içgüdü "itki" kılığına bürünmüştür. Bossuet şöyle der: "İçgüdü sözcüğü genellikle itkiyi karşılar ve seçimle karşıtlaşır. Hayvanlar seçimden çok itkilerle eylemde bulunurlar demek yanlış olmaz." Jung da şu görüşü ortaya koyar: "İçgüdü terimi bence etkinliği bilinçle belirgin olmayan her türlü ruhsal sürece uygun düşer." (Bk. İÇTEPİ, İTKİ, TEPKİME)

İÇKİN (lat. *immanens*; fr. *immanent*; alm. *immanent*; ing. *immanent*). Aşkına karşıt olarak varlığın içinde bulunan. Bir varlıkça içerilmiş bulunan, bir dış ilkeye bağlı bulunmayan. (Bk. AŞKIN)

İÇKİNLİK (fr. *immanence*; alm. *Immanenz*; ing. *immanence*). İçkin olma durumu. Öznenin öznede bulunması. İçkinlik yaratıcı etkenin yaratıda bulunmasıyla belirgindir. Aşkınlıkta yaratıcı etken yaratının dışında ya da uzağında bulunur. Stoa'cılar Tanrı'yı evrenin bütününde içkin saymışlardır. Spinoza da içkinci bir anlayış geliştirmiş ve "Tanrı içkin nedendir" demiştir, buna göre evrenin nedenini evrende varsaymıştır. Hegel felsefesi de Tanrı'yı gelişen insan yaşamında varsaymakla bir tür içkinlik felsefesidir. İçkinlikle ilgili görüşler Tanrı'yı tam anlamında özgür yaratıcı sayan felsefelerle, örneğin Descartes felsefesiyle karşıtlaşırlar. *İçkinlik ilkesi*: Aziz Tommaso'nun ortaya koyduğu metafizik ilke; buna göre hiçbir varlık belli bir eğilim olmadan belli bir sona yönlendirilemez./Maurice Blondel: "Her insani duyarlılıkta usun bir içkinliği sözkonusudur." (Bk. AŞKINLIK, HEPTANRICILIK)

İÇLEM (lat. *comprehensio*; fr. *compréhension*; alm. *Komprehension, Inhalt*; ing. *comprehension*). Bir kavramı oluşturan niteliklerin tümü. Bir kavramda ayrıştırma yoluyla ortaya konulan niteliklerin tümü. Bir şeyin ne olduğu sorusuna verilecek yanıtların tümü içlemi oluşturur. (Bk. KAPSAM)

İÇREK (fr. *ésotérique*; alm. *esoterisch*; ing. *esoteric*). Dışa açık olmayan. Özellikle eski Yunanistan'daki felsefe okulları için kullanılan "içrek" terimi yalnızca bir okulun üyelerine ya da çömezlerine açık olan bilgileri belirler. (Bk. DIŞRAK)

İÇSEL (lat. *implicitus*; fr. *implicide*; alm. *implicit*; ing. *implicit*). Bir önermede gücül olarak içeril-

miş bulunan. Bir önermede kapalı bir biçimde bulunan, açıkaçık gösterilmemiş olan. Bir şeyin kapsamında bulunmakla birlikte kendini açıkça ortaya koymayan. Bir önermede ya da bir nesnede içerilmiş olmakla birlikte kendini doğrudan doğruya göstermeyen, varlığı ancak kapalı bir biçimde duyulan her şeyi içsel diye nitelendirebiliriz. (Bk. DIŞSAL)

İÇSELBAKIŞ (lat. *contemplatio*; fr. *contemplation*; alın. *Kontemplation*; ing. *contemplation*). Kendi ben'ine yönelip tüm dış dünyayı unutan kişinin ruhsal durumu. Zihnin kendindeki bazı düşünce ögeleri üzerinde yoğunlaşması. İçselbakış bir bakıma dünyadan tümüyle uzaklaşmayı, tam bir sevinçle ve tam bir dinginlikle kendi ben'ini gözlemlemeye yönelmeyi anlatır. Bu gizemci davranış gene de çilecilik düşüncesinden iyiden iyiye uzak değildir. Gizemciler içselbakışı gidimli düşüncenin üstüne koyarlar. Onlara göre bizde bulunan bilgileri tam ve doğru olarak kavramanın tek yolu içselbakıştır. Gidimli düşünceyle ya da usavurmalarla ancak parçalı bilgiler elde edebiliriz. İçselbakış ülkücülüğün ya da gizemciliğin başlıca yöntemidir ve sezgisel düşünceye yakındır ya da onun özel bir biçimidir. İçselbakış bizi dünyanın gereksiz görünüşlerinden kurtarırken bizi acılardan, hatta bedensel acılardan da uzaklaştıracaktır. (Bk. ÇİLECİLİK, GİZEMCİLİK, SEZGİ)

İÇTEPİ (fr. *pulsion*; alm. *Trieb*; ing. *drive*, *urge*). Bireyi bazı nesneler aracılığıyla bazı amaçlara yönelmeye iten bedensel oluşum. Sürekli etkide bulunarak bireyi belli bir davranışa iten bilinçsiz biyolojik güç. Bilinçdışı ruhsal etkinliğin kaynağı sayılabilecek olan parçalı içgüdüsel yönelim. Henri Piéron'a göre içtepi organizmayı bazı nesneler aracılığıyla bazı amaçlara yönelmeye iten bedensel oluşumdur. İçtepi biyolojiktir, iç güçlerle ilgilidir ya da onun kaynağı bedenseldir. İçtepi bir uyarılma durumudur (açlık, susuzluk, cinsel istek). Organizmayı belli bir nesneye doğru iter. Bu nesne gerilimi azaltacaktır. Freud içtepileri geniş olarak inceledi, ayrıca onların ahlaki etkenler karşısında uğradığı bastırmaları da inceledi. Buna göre Freud'cu anlamda içtepiyi bazı edimleri gerçekleştirmeye bazılarını da yadsımaya dayanan içgüdüsel eğilim olarak anlamak doğru olur. İçtepi içgüdüyle eşanlamlı gibidir. Bazı ruhayrıştırmacıları içtepiyi somut bir olgu olarak değerlendirirken içgüdüyü kuramsal sayarlar. (Bk. İÇGÜDÜ, İTKİ)

"İDEA" (yun. söz.) Platon felsefesinde şeylerin ölümsüz özleri ya da gerçek gerçeklikler. Bu şeylere biz içselbakışla, aşkla, belli bir çileci tutumla yöneliriz. Herbiri değişmez bir gerçekliği karşılayan ve duyulur dünyadaki gerçekliklerin özünü oluşturan bu yetkin gerçeklikler, tözsel, bireysel ve ruhsal şeylerdir, herbiri bir sıradüzeni içinde,

en yukarıda İyi, onun altında Doğru ve Güzel ideaları olmak üzere birbirleri karşısında yer alırlar. Değişimin dışında kalan bu ölümsüz ya da öncesiz-sonrasız şeyler arı varlıklardır, bunlara herhangi bir şey eklenemez ve bunlardan herhangi bir şey çıkarılamaz. Biri öbüründen kesin bir biçimde ayrı olan İdea'lar ancak birbirlerine katılabilirler. Örneğin "Beyaz" İdea'sı "Kar" İdea'sına katılır, ama "Kömür" İdea'sına katılmaz. Aristoteles *Metaphysika*'sında İdea öğretisini uzun uzun eleştirir. Her şeyin bir İdea'sı varsa, yalnızca tözlerin değil töz olmayanların da İdea'ları olmalıdır. Oysa İdea'lar, kendilerinden pay alınan şey olduklarına göre, yalnızca töz olmalıdırlar. "İdeaların örnekler olduğunu, öbür şeylerin onlardan pay aldığını söylemek boş sözler etmektir, şiirsel benzetmeler yapmaktır" der Aristoteles. (Bk. ÜLKÜCÜLÜK)

İDEOLOJİ (fr. *idéologie*; alm. *Ideologie*; ing. *ideology*). Bir toplum sınıfının, bir topluluğun ya da bir siyasal grubun ortaya attığı özellikle siyasal eğilimli düşünce dizgesi. Bir döneme, bir topluma, bir toplumun bir kesimine ya da bir toplumda herhangi bir kişiye özgü siyasal bakış açısı. Fikirleri metafizik anlamlarının dışında kendileri olarak ele alan düşünce dizgesi. Bir siyasal partinin ya da topluluğun ortaya attığı bir fikirler dizgesi olarak ideoloji görüşlerden ve doğrulardan oluşmuş azçok açık ve anlaşılır bir bütünlük ortaya koyar. İdeolojiler her zaman uygulamaya yöneliktirler, bununla birlikte onların uygulanabilirlik şansları her zaman enine boyuna tartışılmış değildir. "İdeoloji" terimini XVIII. sonlarında Destutt de Tracy ortaya attı. Filozof bu ad altında fikirler araştırmasını ve fikirlerin kökenleriyle ilgili araştırmayı belirliyor, bir tür bilgi ruhbilimi çalışması öngörüyordu. Sonradan bu düşünce Cabanis, Volney, Daunou gibi düşünürerce benimsendi. "İdeoloji" giderek fikirlerin özelliklerini, yasalarını, kökenlerini araştırma anlayışı olmaktan çıkarak temel siyasal görüş anlamına alınmaya başladı. Bir toplumda ya da bir toplum sınıfında ortaya çıkan ve özellikle toplumsal yaşam koşullarının düzenlenmesini ya da dönüştürülmesini öngören bir belirleyici kurallar ve ilkeler toplamı olarak ideoloji her şeyden önce belli bir felsefe anlayışına ya da hiç değilse bir dünya görüşüne bağlı olarak geliştirilmiş bir siyaset öğretisini gerektirir, bu öğreti genellikle toplumsal bir örgütlenmeyi yaşam için zorunlu gören bir öğretidir. Engels şöyle der: "İdeoloji sözde düşünürün bilinçle ama başka bir bilinçle gerçekleştirdiği bir süreçtir." Genç Marx'a göre mutsuz bilinç şimdi'de, imgelemselin alanında, büyülü bir biçimde çelişkilerini ortadan kaldırır, ideoloji de bundan doğar. Marx'çı düşünce en genel çerçevede ideolojiyi ahlaki, felsefi ve dini düşüncelerin bütünü olarak anlar.

İKİCİLİK (lat. *dualis*; fr. *dualisme*; alm. *Dualismus*; ing. *dualism*). Birbiri karşısında birbirinden bağımsız olarak konulan iki ayrı terimin ilişkisi. Birbirine indirgenemez iki ayrı ilkenin (beden ve ruh, us ve istem gibi) varlığını benimseyen dinsel ya da felsefi öğreti. Birbirinden bağımsız iki ayrı gerçekliğin varlığını benimseyen öğreti. Ruh ve madde ya da ruh ve beden karşıtlığı düşüncede oldukça eski bir ikicilik örneğidir, bu ikicilik özellikle Descartes felsefesinde önemli bir yer tutar. Belirlenimcilik ve özgürlükçülük fikri de tam anlamında bir ikicilik örneğidir. İkicilikte ruh ve madde, istem ve anlık, düşünce ve eylem, us ve deney, iyilik ve kötülük, insan ve dünya karşı karşıya konulur. İkicilik Avesta'da anlatımını bulan zerdüşt dininin özünü oluşturur; bu dinde iyiliğin simgesi Ahuramazda'nın karşısına kötülüğü simgeleyen Ahriman (Angramanyu) konulmuştur. (Bk. TEKÇİLİK)

İKİİLKECİLİK (fr. *hylémorphisme*; alm. *Hylmorphismus*; ing. *hylmorphism*). Aristoteles'çi anlayış içinde varlıkları madde ve biçim ilişkisinin sonucu sayan öğreti. Skolastiklerin de benimsediği bu öğretiye göre niteliksel özelliklerin kaynağı olan maddeyle niceliksel özelliklerin kaynağı olan biçim birlikte şeyleri oluştururlar. Madde (yun. *hyle*) şeylerin belirsiz ilkesi, biçim (yun. *morphe*) şeylerin belirleyici ilkesidir. Bir şeyin şöyle değil de böyle olması biçimin belirleyiciliğinde gerçekleşir. Bir şeyin testi değil de saksı olması (raslantısal biçim) ya da çam değil kayın olması (tözsel biçim) bu belirleyicilikle gerçekleşir. (Bk. BİÇİM, MADDE)

İKİLEM (lat. *dilemma*; fr. *dilemme*; alm. *Dilemma*; ing. *dilemma*). Çelişkili iki öncülden oluşarak iki seçenek ortaya koyan ve her iki seçenekte de aynı sonuca vardıran usavurma. İkilem denilen usavurma biçiminde bir öncül iki terimli bir seçenek içerir, öbür öncüller seçeneğin bu iki durumunun da aynı sonucu ortaya koyduğunu gösterir. Buna göre ya A ya B doğrudur. A doğruysa C de doğrudur ve B doğruysa C de doğrudur. Öyleyse C doğrudur. İkinci bir ikilem biçiminde birinci öncül ve sonuç varsayımsaldır. Buna göre A doğruysa B ya da C doğrudur. B doğruysa D de doğrudur. C doğruysa D de doğrudur. Öyleyse A da doğrudur, D de doğrudur.

İKİLEŞTİRME KANITI. Yunan filozofu Elea'lı Zenon'un varlığın birliğini, devinimin olanaksızlığını göstermek için ileri sürdüğü kanıtlardan biri. Buna göre bir devingen varacağı yere varmak için ilkin yolun yarısını geçmek zorundadır. Öyleyse varacağı yere varamayacaktır.

İKTİSATÇILIK (fr. *économisme*; alm. *Ökonomismus*; ing. *economism*). Rus sosyal demokrat partisinde işçi sınıfının devrimci sa-

vaşımına karşı çıkan akım. Prokoviç ve Kuskova gibi iktisatçılık yandaşları işçi sınıfının yararına siyasal tutum almayı yadsımıyorlar, ne var ki sosyal demokrasi kavrayışından uzaklaşarak sendikacı kavrayışa yaklaşıyorlardı. Lenin'e göre sosyal demokrasiyle iktisatçılığı kesinlikle birbirinden ayırmak gerekiyordu. Ona göre rus işçi sınıfının kavgasıyla batı ülkelerinde işçilerin fabrika yaşamının koşullarına karşı tepkici bir tutum alışı aynı zamanlarda ortaya çıkmış da olsa aynı şey değildir. Gerçek savaşımla hoşnutsuzluklar ortaya koyuş arasında özdeşlik aramak boşunadır. Elbet hoşnutsuzluğu ortaya koyuşta da birçok yarar vardır. Ancak sosyal demokratların başlıca amacı "işçi sınıfının siyasal eğitimini etkin olarak sağlamak ve siyasal bilincini geliştirmektir".

İLERİSÜRME (lat. *assertio*; fr. *assertion*; alm. *Behauptung*; ing. *assertion*). Olumlu ya da olumsuz bir önermenin doğruluğunu bildirme.

İLERLEME (lat. *progressus*; fr. *progrès*; alm. *Fortschritt*; ing. *progress*). Belli bir yönde ileriye doğru gidiş. Bir durumdan bir üst duruma geçiş. Daha azdan daha çoğa doğru gelişen her oluşum. Auguste Comte olumculuğun formülünü şöyle belirlemişti: "İlke olarak aşk, temel olarak düzen, amaç olarak ilerleme." Olumcu anlamda ilerleme her zaman iyiye doğru olacaktır. Ancak mantıksal açıdan ilerleme iyiye doğru olduğu gibi kötüye doğru da olur. Ancak uygarlıkların gelişimi anlamında ilerleme her zaman iyiye doğru yürüyüşü düşündürecektir. Bilincin sürekli gelişimi, buna göre insan yaşamının daha ussal bir biçimde yeniden düzenlenmesi, yeni yaşam biçimlerinin bilince yeni katkılar, yeni bilgiler sağlaması ilerlemenin en genel koşullarını belirler. İlerleme ya da gelişim düşünesi Yeniçağ'ın bir ürünüdür, bu düşünce daha sonra evrim fikrini doğurmuştur. İlerlemeci anlayışın başlıca savunucuları XVIII. yüzyılın fransız aydınlanmacılarıdır. Ancak bu düşüncenin temellerini daha eskilerde aramak da pek yanlış olmayacaktır. Çok belirgin olmamakla birlikte F. Bacon ilerleme fikrini getirir, en azından doğanın bilgisinde adım adım ilerleyişi düşündürür ve azçok bulanık bir çerçevede de olsa tarih fikrini geliştirir. Aydınlanmacılar ilerlemeyi özellikle siyasal anlamda alırlar, olumcular için ilerleme daha çok bilimseldir. Auguste Comte'a göre ilerleme, düşüncenin gelişimi ve toplumsallığın gelişimi gibi iki temel üzerinde gerçekleşecektir. İlerlemenin kurucusu ya da ilk belirleyicisi Leibniz'dir. Bu konuda Leibniz şöyle diyordu: "Bütün evrende sürekli ve çok özgür bir ilerleme belirlemek gerekir, bu ilerleme güzelliğin ve yetkinliğin en üst noktasına kadar giden bir ilerlemedir, öyle ki o durmadan üst bir kültür durumuna doğru ilerlemektedir. Şeylerin uçurumunda her zaman uyandırılması gereken uyu-

muş parçalar vardır, bunlar hiçbir zaman ilerlemenin sonuna ulaşamayacak biçimde daha iyiye, en iyiye yükseltilebilirler, yani en yüksek kültüre yükseltilebilirler." (Bk. DEĞİŞİM, DÖNÜŞÜM, GELİŞİM, EVRİM)

İLETİŞİM (lat. *communicatio*; fr. *communication*; alın. *Kommunikation*; ing. *communication*). Kişiler arasındaki ilişki. Bir bireyin ya da bir topluluğun bilgi alışverişinde bulunması. Bir yerden bir yere gitmek, bir yerden bir yere bilgi ulaştırmak iletişimin en basit biçimidir. Çağdaş dünya tüm hızlı ulaşım ve haberleşme araçlarıyla yetkin bir iletişim ortamıdır. İletişimin en eski ve en basit araçları oradan oraya gönderilen işaretlerdi, daha sonra yazı bir iletişim aracı oldu. Buna göre iletişim insan türünün bilinçli bir edimidir ve toplumsal yaşamın temel belirleyenidir. Bununla birlikte hayvanlar arasında da sınırlı bir iletişim etkinliğinin varolduğu kesindir. Üretimde, yavru büyütmede, yaşam alanının denetiminde, tüm benzer etkinliklerde hayvanların birbirlerine işaretler sundukları görülür. İnsan dünyasında iletişimin karmaşıklığı işaretlerin çokluğunu ya da çeşitliliğini getirmiştir. Beden insanda bir işaretler ya da simgeler ortaya koyma aracı olarak görünür. Bu işaretler ve simgeler bilinç koşullarına koşut olarak oldukça karmaşık belirtenlerdir. Ayrıca insanda en yetkin iletişim aracı dildir. Dil ve davranış insanlar arasında yoğun bir iletişim ağı oluşturur. Başkası ve ben ilişkisinde iletişimin en belirleyici biçimi kurulmaktadır. Maurice Merleau-Ponty şöyle der: "Başkasının algısında önemli bir rol oynayan bir kültür nesnesi vardır, o da dildir. Karşılıklı konuşma deneyinde başkasıyla benim aramda bir ortak alan oluşur, benim düşüncem ve onun düşüncesi tek bir doku oluşturur, benim görüşlerim ve karşımdakinin görüşleri tartışma durumuyla ortaya konulmuştur, onlar ikimizin de yaratıcısı olmadığımız ortak bir işlemde birbirlerine geçerler. Burada ikili bir varlık vardır ve başkası burada benim için benim aşkın alanımda basit bir davranış değildir, ben de onunkinde öyle değilimdir. Biz eksiksiz bir karşılıklı ilişkide birbirimiz için ortak durumundayızdır, görüş açılarımız birbirine karışır, onunla aynı dünyada birlikte varolabiliriz." Dil ve davranışla ortaya çıkan özellikler kültürlere göre değişiklikler gösterecektir, hem toplumlar için hem bireyler için geçerli kültür özellikleri vardır. Bu kültür özellikleri, bireysel çerçevede ve toplumsal çerçevede insan yaşamının değerler düzenini ortaya koyacaktır ve ortak değerlerimiz de kişisel değerlerimiz de ancak iletilebildikleri ölçüde değer olacaklardır. Kısacası iletişim dışında toplum yaşamı olası değildir. Başkasıyla iletişim kurma yeteneğini elden kaçırmış olan şizofrenin dünyaya yabancılaşması ve kendi daracık dünyasına kapanması bundandır: o artık sağlıklı bir biçimde işaret alamamakta ve işaret vere-

memektedir. İletişim böylece toplumsal etkileşim düzeninin başlıca aracı olur. Ortaya koyduğumuz her işaret başkası ya da başkaları için bir insani etki gücü taşımaktadır. Buna göre her insan bireyi bir bilgi yayıcısı ve bir bilgi alıcısıdır. Bu karmaşık iletişim ortamında bütün işaretlerin açık ve belirgin olması olası değildir. Dilin ortaya koyduğu anlam da çok zaman bizim için sorun yaratacaktır. Bilinçlerin alışverişi oldukça kaygan bir alışveriştir, hatta Freud bilinçdışından bilinçdışına bir alışverişten de sözetmiştir. Demek ki bireylerin ortaya koyduğu ya da aldığı işaretler her zaman bilinçli değillerdir. O yüzden dili de bedenin dilini de her zaman iyi bir iletici saymak doğru olmaz. Dil iyi bir iletici olmasa da ileticilerin belki de en nesneli ve en olanaklısıdır. (Bk. DİL, DİLBİLİM)

İLGİALANI (lat. *dominium*; fr. *domaine*; alm. *Bereich, Gebiet*; ing. *domain*). Bir fikrin ya da bir konunun uzanımı. Düşünmede ya da tartışmada bilincin kendini sınırladığı ortam. Dikkatin yöneldiği konular bütünü.

İLGİSİZLİK (lat. *indifferentia*; fr. *indifférence*; alm. *Gleichgültigkeit*; ing. *indifference*). Bir nesne karşısında bilincin tepkisiz kalması. Bir nesne ya da bir durum karşısında zihnin olumlu ya da olumsuz bir tutum almaması. İlgisizlik her şeyden önce duygusal düzeyde etkinliğin sözkonusu olmayışıyla belirgindir. İlgisiz kişi acı çekmek, korkmak, arzulamak gibi duygusal oluşumların uzağındadır.

İLİŞKİ (fr. *rapport*; alm. *Verhältnis*; ing. *relation*). Bir düşünce edimi nde yer alan ayrı ayrı nedenlerin birbirleriyle bağlantısı. Her ilişki bir yan yana geliş ya da birliktelik durumudur. İlişki içindeki ögeler özyapılarını yitirmeksizin bir bütün oluştururlar. O durumda iki ya da daha çok terim bir birlik oluşturacak biçimde bağlanmışlardır. Bir düşünce bütününde o bütünün doğal düzeni gereği mantıksal bir birlik oluşturan her şey birbiriyle ilişkilidir.

İLKBİLGİ (fr. *prénotion*; alm. *Vorgreifen, Vorbegriff*; ing. *prenotion*). Düşünce edimini önceleyen kendiliğinden bilgi. Deneyin düşüncede belirlenmemiş kendiliğinden bilgisi. Durkheim'da eylem sırasında kendiliğinden oluşan ve bilimsel incelemeyi önceleyen bilgi. Emile Durkheim *Toplumsal yöntemin kuralları* adlı kitabında şöyle der: "Yeni bir olgular düzeni bilimin nesnesi olduğunda bu olgular zihinde yalnızca duyulur imgelerle değil geniş çerçevede oluşturulmuş kavram çeşitleriyle de sunulmuş bulunurlar. Fiziğin ve kimyanın ilk bilgilerinden önce insanlar fiziksel-kimyasal olgular üzerine arı algıyı aşan kavramlara ulaşmışlardı. (..)İnsanoğlu davranışını düzenlemek açısından dayanak olarak aldığı eşyayla ilgili fikirlere ulaşmadan eşyanın ortasında yaşayamaz. (..) Şeyleri gözlemleyecek, tanıtla-

yacak, karşılaştıracak yerde fikirlerimizin bilincine ulaşmakla, onları ayrıştırmakla, ve düzenlemekle yetiniriz. Bir gerçeklikler bilimine ulaşacak yerde fiziksel bir ayrıştırma yapmakla sınırlanırız. Bu ayrıştırma elbette tüm gözlemu zorunlu olarak dışlayacak değildir. Bu kavramları ya da bu kavramlardan çıkarılan sonuçları doğrulamak için olgulara başvurulabilir. Ancak olgular bu işe ikincil olarak, örnek kimliğiyle ya da doğrulayıcı kimliğiyle katılırlar. Onlar bilimin nesneleri değillerdir, bilim fikirlerden şeylere doğru ilerler, şeylerden fikirlere doğru değil."

İLKE (lat. *principium*; fr. *principe*; alm. *Grund*, *Prinzip*; ing. *principle*). Çıkış noktası. Başlıca amaç. Daha sonrakilerin kendisine bağlandığı dayanak. Düşüncenin ilk terim olarak belirlediği öge. Bir şeyin kurucu ögesi. İlkeler çok çeşitlidir. *Mantığın ilkeleri* düşünce düzenimizin yasalarını ya da kurallarını ortaya koyarlar. *Özdeşlik ilkesi*: "Bir şey kendinden başka bir şey değildir." / *Çelişki ilkesi* ya da *çelişmezlik ilkesi*: "Doğrunun karşıtı yanlıştır." *Üçüncü olasılığın yokluğu ilkesi*: "İki çelişkili önermeden biri doğruysa öbürü yanlıştır." *Tasım ilkesi*: "A, B'yi içeriyorsa; B, C'yi içeriyorsa; A, C'yi içermektedir." *Ahlakın ilkeleri* bireylerin uyması gereken davranış kurallarıdır, bu kurallar göreneklerle ya da toplumsal değerlerle belirlenmişlerdir. Gerçekte "ahlakın ilkeleri" yerine "ahlakın kuralları" demek daha doğru olacaktır, çünkü ahlakta bir çıkış noktası ya da amaç olarak ilkeden çok bir gidiş yolu olarak kural geçerlidir. Buna göre kural özellikle uygulama alanını ilgilendirir. Bir de *felsefenin ilkeleri*'nden ya da *metafiziğin ilkeleri*'nden sözedebiliriz. Bunlar da filozofların felsefelerini dayandırdıkları temel noktalardır, çıkış noktalarıdır. Örneğin Demokritos için atomlar ilke değeri taşır. Pythagoras için ilke sayılardır. Platon'un İdea'ları ilkedir. Felsefede son amaçların belirlenmesi de ilkeci bir tutumu gerektirir. İlke buna göre bir felsefe anlayışını kapalı dizge durumuna getiren şeydir, buna göre gelecekle ilgili kesin durumlar saptanabilir. Marx şöyle der: "Yeni bir ilke getirmek üzere öğretici bir biçimde yönelmiyoruz dünyaya. Ona 'İşte doğru, eğilin karşısında' demiyoruz. Dünya için, dünyanın öz ilkelerinden giderek yeni ilkeler geliştiriyoruz." Çıkış noktasıyla ve amaçla ilgili olarak ilkeler elbette uyulması gereken kesin formüllerdir. Ancak uygulamalı yaşamın gerçekleri insandan katı bir ilkecilikten çok ilkelerini her durumda gözden geçirebilen ve onları gerektiğinde yeni koşullara uydurabilen bir yatkınlık bekler. Bu anlamda katı ilkecilik ilkesizlik kadar tehlikeli ya da anlamsız olacaktır. R. Kipling'in düşündüğü gibi "Yolları kan götürse de ilkeler ilkelerdir" demek pek de uygun değildir. İlkeler biraz da uyulmamak için vardır, ilkelerin üstünde her zaman insan usunun

sağduyulu araştırması bulunmak gerekir. *Haz ilkesi* ve *gerçeklik ilkesi*: Freud'a göre çocuğun tüm etkinlikleri acıdan kaçmaya ve hazza yönelmeye göre düzenlenmiştir. Eğitim ve görgü çocuğa büyük bir acıdan kaçmak için küçük acılara katlanmayı ve küçük hazları *önemsemeyi* öğretecektir. Bu da onun çocukluğunu aşması olacaktır. / La Bruyère: "Kadınların çoğu ilkesizdir, onlar kendilerini gönülle yönetirler ve davranışlarını sevdiklerinin ilkelerine dayandırırlar." / Chamfort: "İlkesiz insan genelde kişiliksiz insandır. Çünkü insan bir kişilikle doğmuşsa kendinde ilkeler oluşturma gereksinimi duyacaktır." / Rousseau: "Ruhlarımızın derininde doğuştan gelme bir adalet ve erdem ilkesi vardır, kendi kurallarımıza karşın eylemlerimizi ve başkalarının eylemlerini bu ilkeye göre yargılarız, işte buna vicdan adını veriyorum." / Montaigne: "Tanrısallık vermiş olmasaydı insanda ilkeler bulunacak mıydı?" / P. Nicole: "İnsanlarda yanılmaların çoğu onların boş ilkelerle düşünmesinden geliyor, ilkelerini iyice izlemiyor olmalarından gelmiyor." / Camille Demoulins: "İyi yurttaş kişileri tanımaz, ilkeleri tanır." / A. de Vigny: "Size öğütleyecek tek şeyim var: bir insana değil bir ilkeye adanmanız." / H. de Balzac: "Her aşırı ilke kendinde bir olumsuzlamanın ve ölüm belirtilerinin izini taşır, yaşam iki gücün çatışması değil midir?" / Cl. Bernard: "Bilimin ilkeleri ve yöntemi kuramı aşarlar, onlar değişmezdirler ve her zaman oldukları gibi kalırlar." (Bk. AHLAK, FELSEFE, KURAL)

İLKEL (lat. *primitivus*; fr. *primitif*; alm. *primitiv*; ing. *primitive*). En eski olan. Kendisinden önce hiçbir şey bulunmayan. Basit olan. İlkel olan ya zamansal açıdan ya da dizgesel açıdan en önce olandır, en başta bulunandır. Tarihsel açıdan en eski insan toplulukları ya da uygarlıkta geri kalmış insan toplulukları için ilkeller (fr. *primitifs*; alm. *Urmenschen*, *Naturvölker*, *Primitiven*; ing. *primitivemen*) terimini kullanmak daha doğru olur. İlkel toplumların insanlarında genel fikirler ya da soyut fikirler yoktur, bir başka deyişle kavramsal düşünce varolmakla birlikte onlarda en genel kavramlarla düşünme yetkinliği ve yatkınlığı yoktur. Konuşmak ve yaşamı düzenlemek ancak gelişmiş bir zihnin temel taşları olan genel kavramlarla olasıdır. İlkeller genel kavramlarla düşünmezler, örneğin sivriliği belirtmek için bir sivri nesneden sözederler. Örneğin onlarda genel olarak köpek kavramı yoktur, bu yüzden köpek cinslerini ayrı ayrı adlandırırlar. Onlarda et yemek, meyva yemek, ekmek yemek fiilleri vardır ama yemek fiili yoktur. Çocukların kavrayışı da ilkellerinkine çok benzer. Beniçinci dünyası içinde çocuk kendine kapalıdır. Jean Piaget'nin gözlemlediği gibi, çocuk soyutlamayı beceremez: on yaşından küçük dört çocuktan biri kendi bakış açısının dışına çıkmadığından erkek ve kız kardeşlerinin ayrı

ayrı sayısını yani kaç erkek kaç kız kardeşi olduğunu söyleyememiştir. Beş yaşından küçük çocuklar sağ ellerini ve sol ellerini gösteremektedirler. Çocuk yargıları yan yana getirebilmekte, ancak onları mantıksal bir usavurmada birbirine bağlayamamaktadır. Çünkü usavurma genelleme yapabilmeyi gerektirir, ancak çocuk bunu beceremez. / Leibniz: "Her doğru ya ilkedir ya da türemiştir; ilkel doğrular doğrulanamaz doğrulardır, özdeş doğrular ve doğrudan doğruya doğrular böyledir." / Renouvier: "Kaygan ama kullanılması hemen hemen kaçınılmaz olan bu terimden basit bir biçimde tanıdığımız en basit toplumların üyelerini anlıyoruz." / Mircea Eliade: "Doğa, doğaüstü bir Varlık'ın yapıtıdır, tanrısal yapıttır, dolayısıyla kendi yapısı içinde kutsaldır. İnsan doğaüstü kökenli bir evrende yaşar, bu evren 'biçim'inde de kutsaldır, hatta tözünde de. Dünyanın bir 'tarih'i vardır: dünyanın doğaüstü varlıklarca yaratılışı, karşılaşmış olduğu tüm durumlar yani uygarlaştırıcı kahramanın ya da efsanevi atanın gelişi, onların kültür etkinlikleri, şeytani serüvenleri ve sonunda çekipgitmeleri." (Bk. BENİÇİNCİLİK, ÇOCUK)

İLKÖRNEK (fr. *archétype*; alm. *Archetyp*, *Urbild*; ing. *archetyp*). Bir yapıtın ya da bir düşüncenin dayandığı örnek. Duyulur nesneler dünyasının asıl kaynağı olan fikir. Model olarak alınan özgün örnek. Yetkin tip ya da örnek. Platon felsefesinde İdea'lar yetkin ve değişmez yapılarıyla duyulur şeylerin ülküsel tipleridir ya da ilkörnekleridir. Malebranche'da Tanrı'nın fikirleri ilkörnekler diye adlandırılır: "Tanrı'nın tözü yaratıkların ilkörneğini ya da ölümsüz örneğini içerir." Locke'da ve Condillac'da ilkörnekler öbür fikirlere örnek olan fikirlerdir. Berkeley'de ilkörnekler "yaratmadan önce tanrısal düşüncede bulunduğu biçimiyle şeylerin fikirleri"dir. Maine de Brian düş ürünü olan tüm doğaüstü nesnelere ilkörnekler der. Jung'a göre ilkörnekler ortak bilinçdışı'nı oluşturan atadan kalma simgeler'dir, bu simgeler mitolojinin konusudurlar. Jung şöyle der: "Eskinin özelliklerini taşıyan ve bilinen mitoloji motifleriyle görünür bir uyum ortaya koyan her türlü imgeyi ilksel diye adlandırıyorum. (...) Kişisel bir imgenin ne eskilik özelliği vardır ne de ortak bir anlamı vardır. O, bilinçdışı kişisel içerikler ortaya koyar. Aynı zamanda 'ilkörnek' diye adlandırdığım ilksel imge tersine her zaman toplumsaldır yani en azından bir toplum ölçüsünde ve bir dönem ölçüsünde ortaktır." Böylece Jung insanlığın en eski imgelerini (Tepegöz, Yitik Cennet, Yedi Cüceler) açıklamamızı sağlayacak bir zemin hazırlamış olur. Bu imgeler evrensel imgelerdir, her yerde ve bütün zamanlarda kişiler onları kişisel anılarıyla birlikte taşırlar. Masallarla ve efsanelerle yaşayan ve oradan oraya iletilen ilkörnekler düşlerde, çılgınlıklarda ve sanatta değişik biçimlerde ortaya çıkarlar. Bunlar hep

birlikte Jung'un "toplumsal bilinçdışı" dediği şeyi oluştururlar. Jung'un düşündüğünden daha geniş bir çerçevede düşünürsek zihnimizin tüm önbilinç ya da ilkbilinç (fr. *préconscience*) ürünleriyle tüm bilinçdışı ürünleri ilkörneklerden başka bir şey değildir. Bu ilkörnekler doğrudan doğruya bilinçte bulunmamakla birlikte her an bilince çıkabilecek durumdadırlar. Özellikle önbilinç barındırdığı ilkörneklerle, bu ilkörneklere dayanarak anlamları simgelere dönüştürme gücüyle sanatın kurucu kaynağı olur. İlkörnekler çoğu bilincin oluşumundan ya da daha başka bir deyişle kavramlar düzeninin oluşumundan önce oluşmuş karmaşıklardan başka bir şey değillerdir. Başlangıçta yalnızca bir olumsallık olan bilinç ilk deneyimlerle bir *tabula rasa* olmaktan çıkar ve bu noktada ilkörnekler oluşmaya başlar. Bilincin dizgesel olarak ve tarihsel olarak birinci tabakası ilkörnekler tabakasıdır, bunun üzerinde ilkörneklerin gelişmiş ve tam anlamında ussallaşmış bir biçimi olan kavramlar tabakası oluşacaktır. Nasıl Titan'lar tanrıların atalarıysalar, ilkörnekler de kavramların atalarıdırlar. (Bk. KARMAŞIK)

İLKSEL (lat. *primarius*; fr. *primaire*; alın. *Erst*, *primär*; ing. *primary*). Birinci olan. Önce gelen. Ardışık düzende birinci olan. Zamansal ve dizgesel açıdan ilk sırada yer alan.(Bk. İLKEL)

İMGE (lat. *imago*; fr. *image*; alın. *Bild*, *Vorstellung*; ing. *image*). Bir duyumdan kalan iz. Bir duyumun sağladığı ve o duyum ortadan kalktığında da varlığını sürdüren biçemsel öge. Bir duyulur nesnenin zihindeki biçemsel karşılığı. Bir duyumun zihinde yinelenmesiyle ortaya konulmuş olan ve gerçeklikte karşılığı olabilen ya da olmayan sunum. İmgelemin ortaya koyduğu her çeşit ürün. İmge iki ayrı kaynakta varoluşunu kazanır. İmge önce dış dünya nesnelerinin algıyla gerçekleşen basit bir sunumudur. Dünyayla dokunuşmamızda ortaya çıkan ve içi dolu olmayan ilk bilgi ya da taslak da diyebiliriz ona. Algıda beliren bu taslak kavramsal düşüncenin temelini oluşturur ya da daha başka bir deyişle imgeler kavramların ilksel biçimleridirler. Elbette her sunum kavrama dönüşmez ya da kavramın oluşumuna katkıda bulunmaz. Bir sunumun bilince katılabilmesi onun üstalgıda belirlenmesiyle olasıdır yoksa elbette bizim dünyayla her dokunuşmamızın basit düzeyde de olsa bir bilgi alışverişi olması düşünülemez. Bilince çıkmayacak kör algılar vardır. İkinci olarak imge imgelemin doğrudan doğruya yaratısı olarak vardır. İmgelem herhangi bir gereksinimle ya da boş bir edimle herhangi bir şey tasarladığında ilge oluşmuş olur. Ben bir kırk kulaklı kırk kuyruklu canavar düşleyebilirim ya da mimar yeni bir yapı tasarlayabilir. Buna göre dış kaynaklı imgeleri *duyumsal imge* ve imgelemin ürünü olan imgeleri *zihinsel imge* diye ikiye ayırabiliriz. (Bk. ALGI, ÜSTALGI)

İMGEGÜCÜ (lat. *phantasia*; fr. *fantaisie*; alm. *Phantasie*; ing. *fancy*). Dış nesnelerden elde edilen imgelerin zihinde yeniden canlandırılmasını sağlayan yeti (eski anlamı). İmgeleme karşıt olarak her türlü ussal denetimin dışında alabildiğine ve tam anlamında ölçüsüz imgeler oluşturabilme yetisi. "İmgegücü" bir bakıma "imgelem"in eşanlamlısıdır, ancak ölçü tanımazlığıyla ondan ayrılır. En olumlu anlamda imgegücü, yeniye açık, yaratmaya yönelik, hep yeni bileşimler kurmaya eğilimli imgelemi karşılar. Buna göre o her zaman çağrışım düzeninin akışını izleyerek çok değişik bileşimler ortaya koyan bir güç olarak düşünülür. (Bk. ALGI, İMGE, İMGELEM)

İMGELEM (lat. *imaginatio*; fr. *imagination*; alm. *Einbildungskraft*; ing. *imagination*). İmge oluşturma yetisi. İmgelem özellikle doğa nesnelerini ve doğa olgularını öykünen ancak doğrudan doğruya hiçbir gerçekliği karşılamayan imgeler üretir. Kant imgelemi "Bir nesnenin o anda yokken bile sezgide kendini gösterebilme yetisi" diye tanımlar. Descartes imgelemi şöyle tanımlamıştı: "İmgelem tanıma yetisinin kendisine sunulan cisme belli bir uyarlanışından başka bir şey değildir." Bousset'nin tanımı daha belirleyicidir, o imgelemi "süren duyum" olarak tanımlar. *Sunucu imgelem*, daha önce elde edilmiş bir imgenin düşünülmesini sağlar. *Yaratıcı imgelem*, kişinin yeni ya da bilinmedik imgeler oluşturmasını sağlar ve elbette bilimlerin, sanatların, felsefenin etkin verimine kaynak olur. İmgelem büyükten çok çocukta, sağlıklıdan çok hastalıklıda aşırı verimli olur, ancak özellikle hastalıklı verim (sanrı, masal uydurma, histeri) gerçek anlamda verimden çok uzaktır. Yaratıcı imgelemle hastalıklı imgelem arasındaki ayrım gene de çok büyük değildir. İmgelemin denetimsiz bir verim gücü gibi görünmesi bazı düşünürleri onunla ilgili olumsuz görüşler edinmeye götürmüştür. Örneğin Pascal onu insan yaşamının aldatıcı ya da yanıltıcı bir yanı olarak görür, bir yalan kaynağı olarak değerlendirir. Oysa insanı olan'dan olası'ya açan, onu yaratıcı kılan başlıca güç imgelemdir. (Bk. İMGE, İMGEGÜCÜ)

İNAN (lat. *fides*; fr. *foi*; alm. *Glaube*; ing. *faith*). Bir dine ya da bir düşünceye bağlanma. Tanrı'ya duyulan güven. "İnanç"ın eşanlamlısı. "İnan"la "inanç"ı birbirinden ayıran "inan"ın biraz daha nesnel sayabileceğimiz içeriğidir. İnan bir dine ya da bir düşünceye inanmak olduğu kadar o dinle ya da o düşünceyle ilgili gerekleri yerine getirmektir. "Eylemde bulunmayan inan içtenlikli bir inan mıdır?" der Racine. İnan bir tartışmadan çok bir bağlanmayı gerektirir ya da inan çerçevesinde her tartışma köklü bir araştırma olmaktan çok yeni bir bağlanma denemesidir, bağların sağlamlığını gösterme denemesidir. Buna göre inanda kuşku yoktur. Gene de inananlar kuşkuyu gerekli gö-

rürler. Aziz Augustinus kuşkusuzluğa kuşkudan ulaşmıştı. "Kuşkulamayan insan ölü bir insandır" der Unamuno. Kimileri inanı yaşamak için bir zorunluluk olarak değerlendirir. "İnansız bir insan bilmem ne işe yarar!" der Konfuçius. Öte yandan inanın büyük bir etki gücü taşıdığına inanılır. Matta İncili'nde şöyle yazar: "İnan dağları yerinden oynatır." Kuran'da şöyle bir belirleme buluruz: "İnanı olmayanlar sesleri anlamadan dinleyene benzerler." Pascal inanı yaşamın temel ögelerinden biri sayıyor, ona ulaşmak için üç yol belirtiyordu: us, görenek, esin. Voltaire inanı dinbilimin insani zayıflıklar üzerindeki zaferi saymıştır. Felsefi açıdan önemli olan bilmekle inanmak arasındaki ilişkidir. Bazı filozoflar, örneğin Descartes, Spinoza, Hegel bilme çabamızın önüne çıkabilecek bir engel bulunmadığını düşünüyorlardı. Oysa Kant bilinebilirin alanını bilinemezin alanından ayırmıştı. Ortaçağ'ın eşiğinde Aziz Augustinus inanı bilginin temeline yerleştirmişti ve şöyle diyordu: "İnanmak için anlamaya çalışıyor değilim, anlamak için inanıyorum." Aziz Augustinus bize şunu öğütlüyordu: "İnanırsan anlayacaksın, inan öncedir, düşünce sonra." İnan ve bilgi karşıtlığı inancılık ve bilinemezcilik adlı iki karşıt düşünceyi getirdi. (Bk. BİLİNEMEZCİLİK, İNANCILIK, İNANÇ)

İNANCILIK (fr. *fidéisme*; alm. *Glaubensphilosophie*; ing. *faith-philosophy*). Usçuluğu çıkmaz bir yol olarak gören ve ona karşı inancın doğrularını öneren dinsel öğretilerin tümü. İnancılık özellikle Herder ve Jacobi'nin düşüncelerinde anlatımını bulur. Her iki düşünce de doğrunun bilgisine yalnızca us yoluyla ulaşılabileceğini bildiren katolik inancına aykırıdır. İnancılık ilk doğruların bilgisine ancak inan yoluyla ya da tanrısal açınımla ulaşılabileceğini bildirir. Us bize şeylerin doğasını öğretmez, usun tek yaptığı iş görüntüleri sınıflamaktır. Böylece inancılık gidimli düşüncenin yerine sezgiyi koyar. (Bk. İNAN)

İNANÇ (fr. *croyance*; alm. *Glaube*; ing. *belief*). Bir şeyin doğruluğuna inanma edimi. Bir önermenin onanması. Doğaüstü gizlere inanma anlamında "inan"ın eşanlamlısı. İnanç, en genel anlamında kesinliklerden çok olasılıklara yatkın düşüncedir. Tam olarak doğrulanmış yani kesinleştirilmiş düşünce hiçbir zaman inanç diye nitelendirilmeyecektir. Dinsel çerçevede inanç ussallıktan çok gönülle ilgilidir, bir görüş olmaktan çok bir bağlanıştır, bir duygusal onamadır. İnançla ilgili felsefi görüşler oldukça değişiktir. Kant için inanç bir bilgi biçimi değildir. Oysa Jacobi için inanç insanı sonsuza açan tek kaynaktır, gerçekliğin duygusunu sağlar. Marx inancı bir yanılsama sayar, ona göre inanç zavallı insanların kurtuluş dilekleriyle ya da öbür dünya düşleriyle ilgilidir. İnanç her durumda kuşkuculuğun karşıtı gibidir, bu yüzden tartışmacılıktan çok benimseyiciliğe eğilimlidir.

İnanç belirlemeyi ve onamayı sever, kanıtlamayı sevmez; zaten o daha çok kanıtların geçerli olmadığı alanlara yönelir. İnanan kişi düşüncesini belli bir düşünce biçimine ulamıştır ya da belli bir öğretinin altına koymuştur. Her inanç sağlam bir güven duygusuna dayanır. / Alain: "İnanmanın dereceleri şunlardır. En alt düzeyde korkuyla ve arzuyla inanma vardır. Onun üstünde görenekle ve öykünmeyle inanma yer alır (kralla-ra, hatiplere, zenginlere inanma). Onun üstünde herkesin inandığına inanma vardır (Paris onu görmesek de vardır). Onun üstünde bilginlerin kanıtlarla uyum içinde ortaya koyduğu şeylere inanmak yer alır. (...) Bütün bunlar inancın alanını oluşturur." / Demosthenes: "İnsan inanmak istediği şeye inanır." / Tacitus: "İnsan anlamadığı şeye çok kolay inanır." / Michel de Montaigne: "İnsan enaz bildiğine en sağlam inanır." / La Fontaine: "Herkes korktuğuna ve arzuladığına çok kolay inanır." / Chateaubriand: "Dinin dışında hiçbir şeye inanmıyorum." / H. de Balzac: "Büyük heyecanlar veren büyük inançlar vardır." / D. F. de Coulanges: "Bir inanç bizim zihnimizin ürünüdür, ama onu canımızın istediği gibi eğip bükemeyiz. O bizim yaratımızdır, ama bunu bilemeyiz. O insani bir şeydir ve biz Tanrı'ya inanırız. O bizim gücümüzün bir sonucudur ve bizden daha güçlüdür. O bizdedir, bizi bırakmaz, her an bize bir şeyler söyler. Başeğmemizi isterse başeğeriz, ödevlerimizi gösterirse uyarlanırız. Doğaya başeğdiren insan kendi düşüncesinin tutsağı olmuştur." / Allé-Laprune: "Her yerde tek bir us vardır, bilgiyle inanç arasında, bilimle inan arasında ne çelişki ne uyumsuzluk vardır; ancak bir üst doğrular düzeni sözkonusudur, burada inan kesinliğin koşullarından biri olur." / A. Camus: "Hiçbir şeye inanılmıyorsa, hiçbir şeyin anlamı yoksa, hiçbir değere var diyemiyorsak, o zaman her şey olasıdır ve hiçbir şeyin önemi yoktur. O zaman ne bir şeyden yana olmak ne bir şeye karşı olmak vardır. Cani o zaman ne haklı ne haksızdır." "Eylemi yönlendirecek bir üst değer olmadığı zaman dolaysız etkinlik yoluna gidilecektir. Hiçbir şey doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü olamayacağına göre daha etkin görünmek kural olacaktır. Dünya o zaman adaletliler ve adaletsizler arasında değil efendiler ve köleler arasında paylaşılacaktır." (Bk. BOŞİNANÇ, İNAN, İNANCILIK)

İNDİRGEME (lat. *reductio*; fr. *réduction*; alm. *Reduktion*; ing. *reduction*). Daha alt bir düzeye götürme. Basite götürme. Azaltma. Daraltma. Daha küçük boyutlara indirme. Matematikte ve mantıkta bir nesnenin eşdeğer bir başka nesneye çevrilmesi (paralelkenarın dikdörtgene dönüştürülmesi). Bir nesnenin katışıklarından arındırılması. Husserl felsefesinde indirgeme öze inme, öze ulaşma, katışıklarından arındırma anlamına gelir. Bu anlamda olgubilimsel indirgeme bir özü

ortaya çıkarabilmek için bir nesnede özle ilgili olmayan tüm nitelikleri, tüm raslantısal ögeleri dışlamaktır. Bu da "paranteze almak"la (*Einklammerung*) sağlanabilir. Husserl bu indirgemeyi "aşkın" diye nitelendirir, çünkü o bizi indirgenemez tek gerçeklikle, aşkın ben'le karşı karşıya bırakır. Husserl olgubilimsel indirgemeyi aynı zamanda "gerçeklik yargısının askıya alınması" anlamında "Epoke" diye adlandırır. *Saçmaya indirgeme*: bir önermenin doğruluğunu ya da yanlışlığını sonucun yanlışlığıyla gösterme. (Bk. OLGUBİLİM, PARANTEZE ALMAK)

İNSAN (yun. *antrophos*; lat. *homo*; fr. *homme*; alm. *Mensch*; ing. *man*). Ussal canlı varlık. Yeryüzünün en gelişmiş hayvan türü ve o türün bireyi. İnsan toplumsal düzende yaşayan bir memelidir, gelişmiş bir dil ve düşünce dizgesine sahiptir. İnsan sorunu felsefenin, özellikle çağdaş felsefenin en temel sorunudur. XVIII. yüzyıldan sonra çeşitli bilgi alanlarının deneysel bilim özelliği kazanarak felsefeden ayrılması felsefeye insan sorununa en genel kavramsal bakış özelliği kazandırdı. XIX. yüzyılda insanı içten ve dıştan yani ruhsal ve toplumsal bir varlık olarak ele alan iki ayrı bilimin, ruhbilimin ve toplumbilimin kurulması, bu arada insanbilim ve budunbilim alanındaki büyük gelişmeler insan sorununu kökten ele almaya yönelen felsefeye çok önemli veriler sağladı. Ruhsal bir etkinlik alanı olarak insanla toplumsal ve tarihsel bir varlık olarak insan her zaman bir bütünde ele alınmasa da gerçek anlamda bir bütünlük ortaya koyar. Bu yüzden bir insanı bir açıdan ele almak onu eksik hatta yanlış anlamamızı getirecektir. Öyleyse, insanı hem tarihsel gelişim boyutu içinde toplumsal bir varlık olarak incelemek hem de onu bilinçli bir varlık olarak tüm ruhsal etkinlikleri içinde gözlemlemek gerekecektir. Bu araştırmada insanı her şeyden önce biyolojik gelişim tablosu içinde ele almak zorunludur: böyle bir çaba onun dünyadaki yerini ve hatta kaynaklarını belirlemek açısından çok önemlidir. Biyoloji bilimiyle uğraşanlar birhücrelilerden insana kadar uzanan gelişim çizgisinde ilginç bir bağıntıyı yakalamışlardır: bir önceki hayvan bir sonrakinin bazı gelişmiş özelliklerini daha basit ölçülerde duyurur, bir öncekinin bir özelliği bir sonrakinde yetkin olarak içerilmiştir. Bu bakış insanın dikkatini ister istemez maymuna çevirmesine yol açmıştır. Tilney ve Yerkes adlı araştırmacılar şempanze beyninin minyatür bir insan beyni olduğunu görmüşlerdir. Eski doğabilimcilerin "vahşi insan" ya da "orman insanı" diye adlandırdıkları maymun bir insan taslağı olarak görünür. Bazı araştırmacılar şempanzelerin bazı özel durumlarda kullandıkları gelişmemiş bir dile sahip olduklarını saptamışlardır. Ancak insanın maymunla yakın özellikler gösterdiğini düşünmek gene de yanlış olur: insanı maymundan ayıran şey ince bir duvar değil, çok uzun dönüşüm

evreleridir. Eski dünyada, son buzul çağının kapanmasıyla ya da buzulların kuzeye çekilmesiyle başlayan iklim yumuşamasında maymunla insan arasındaki geçiş türlerinden sonuncusu da ortadan çekildi ve yerini insana, *homo sapiens*'e bıraktı. Göçebe *homo sapiens*, otuz bin yıllarında ortaya çıktığı düşünülen bu yeni insan tam anlamında doğal durumda yaşıyordu, ancak doğal durumdan uygar duruma ilk adımlarını atmak üzere hayvan derisinden çadırlar yapmaya ya da kuru balçığa barınaklar kurmaya yöneliyordu. İnsanın daha da insanlaşması on bin yıllarıyla beş bin yılları arasında olmuştur. Toprağa yerleşmekle belirgin bu dönemde insan tarıma ve dokumaya ağırlık verdi, pişmiş topraktan mutfak eşyaları yaptı. 5000 dolaylarında başlayan Cilalıtaş dönemini Bakır ve Bronz dönemleri izledi. M.Ö. XII. yüzyılda Demir dönemi başladı. Bu dönem ilk büyük uygarlık etkinliklerinde çok önemli aşamalar dönemi oldu. İnsanın gerçek atası olan *homo sapiens* böylece yerini ilk gerçek insana bırakmış oldu. İnsanın bu büyük serüven içinde nereden nereye geldiği ve neyi kazanıp neyi yitirdiği, en eski insanla en yeni insan arasında ne gibi ayrılık ve benzerlik noktalarının saptanabileceği sorusu elbette kolay yanıtlanabilir bir soru değildir. İnsan gerçek anlamda bir ilerlemeyi mi gerçekleştirdi ya da ilerleyen bir doğal düzende mi varoldu yoksa bilgi düzeyindeki bir takım gelişmelere karşın insan yaşamı tam anlamında bir yinelenme midir? Bu tür sorular insanlığın temel sorularıdır ama birdenbire yanıt verilebilir sorular değildir. XVII. ve XVIII. yüzyılda düşünürler yeni dünyanın güç yaşam koşulları karşısında doğal durumdaki insanın yani *homo sapiens*'in nasıl yaşadığını, onun gerçek bir mutlu mu yoksa gerçek bir mutsuz mu olduğunu merak ettiler. M.Ö. 254-180 arasında yaşamış olan Titus Maccius Plautus "*Lupus est homo homini*" (İnsan insanın kurdudur) demişti. Hobbes XVII. yüzyılda bu formülü doğal durumdaki insana yansıttı. Filozofa göre doğal durumdaki insan tam anlamında bir vahşi yaşamını sürdürüyordu, böyle bir yaşam için "*insan insanın kurdudur*" *formülü* geçerli olmalıydı. Hobbes'a göre uygarlaşma insanı kendi kendisinin kurdu olmaktan çıkardı. Yasa düzeninde insan, tüm bencilliklerine karşın, başkalarıyla birlikte yaşamayı öğrendi. Oysa XVIII. yüzyılda Jean-Jacques Rousseau doğal durumda insanın tam anlamında mutlu insan olduğunu düşündü. Mutluluğu bozan uygarlaşmaydı, mülkiyetti. Bununla birlikte insan için artık doğal düzene dönmek diye bir şey sözkonusu olamazdı. Bundan böyle yapılacak olan şey bir toplumsal sözleşme düzeninde hep birlikte yaşamak olmalıydı. İnsanbilimle ilgili son çalışmaların da ışığında, bu tür eski ve yeni karşılaştırmalarının pek de anlamlı olmadığını görüyoruz. Belli dönemlerin insanlarını mutlu ya da mutsuz diye belirleme olasılığımız

olmadığı gibi doğal durum diye bir yaşam koşulu belirlemek de olası değildir. İnsan her dönemde belli bir biçimde doğayla ve kendisiyle yıkışmış, bu yıkışmadan sayısız acılar ve sayısız sevinçler derlemiştir. Çünkü, Marx'ın diliyle söylersek, "İnsan dünyanın dışında soyut bir öz değildir. İnsan, insan dünyası'dır, devlettir, toplumdur." Ancak, ne olura olsun, Aristoteles'in de vaktiyle pek güzel belirlediği gibi insan türü zayıf bir türdür ve bu yüzden toplumsal yaşama mahkum kalmıştır. Hiçbir insan bireyi yaşamını tek başına sürdürebilecek yapıda değildir. Buna göre bir insan bireyinin yetişmesi neredeyse yirmi beş yılı gerektirmektedir. Bu yüzden Homeros *Odysseia*'da "Yeryüzünde insandan daha zayıf hiçbir şey yoktur" demiştir. XVII. yüzyılda Pascal insanın ne Tanrı ne de hiçlik olduğunu söyleyecek, onu Tanrı'yla hiçlik arasında bir orta yer diye belirleyecektir. Pascal'e göre insan bir kamış kadar kırılgan bir varlıktır. Gene de insan zayıflıkları yanında büyük yetkinlikleri olan bir varlıktır, belki de insanı ussal bir hayvan olarak belirleyen Aristoteles'in dediği gibi "İnsan tanrı ya da hayvandır". Zaten insanı gelişmeye iten bu zayıf varlığı olmuştur. Nietzsche "İnsan aşılması gereken bir şeydir" diye düşünürken onu çok daha güçlü görmek istemiştir. Kutsal Kitap'ta şöyle yazar: "Tanrı insanı dosdoğru yarattı, ama insan birçok yetkinlik aradı." Kimileri, ne kadar incelirse incelsin, insanda her zaman vahşi ya da hayvani bir yan kalacaktır diye düşünürler. Bir alman atasözü "Her insan kendinde bir vahşi hayvan gizler" der. Th. Carlyle da insanın hayvani yanını şöyle belirlemiştir: "İnsan, don giyen etçil-otçul ikiayaklıdır." / G. le Bon: "İnsanın yaşamdaki yeri bildiğiyle değil, istediğiyle ve yapabildiğiyle belirgindir." / Nietzsche: "İnsan, hayvanla üstinsan arasına gerilmiş bir iptir, uçurumun üzerinde bir ip." "'Kendi kendini tanı', işte bilim burada. Yalnızca şeylerin bilgisine ulaşıldığı zaman insan kendi kendini tanıyacak. Çünkü şeyler insanın sınırlarıdır." / Shelley: "Ben insanların sevdiği insanlardan değilim, anımsadığı insanlardanım." / Voltaire: "İnsanlar uzaktan başka köpeklerin havlamasını işitince havlayan köpeklere benzerler." / Boileau: "Göklerde uçan, yerde yürüyen - Denizde yüzen tüm hayvanlardan - Paris'den Peru'ya, Japonya'dan Roma'ya - En ahmak hayvan insandır bence." / Machiavelli: "İnsanlar ne tümüyle iyi ne tümüyle kötü olmayı bilebilirler." / Dostoyevski: "Her şeye alışan varlık: bence insan için yapılabilecek en doğru tanım budur." / F. le Dantec: "İnsan özgürlük düşleri gören bilinçli bir kukladır." / O. Wilde: "İnsanın ussal bir hayvan olduğunu nasıl söyleyebiliriz! O her şey olabilir ussal olamaz." "İnsan öyle bir ussal hayvandır ki, usun ilkelerine göre davranması istendiğinde hemen öfkeye kapılıverir." / Leibniz: "Öbür cisimlerin ruhları ve tözsel biçimleri ussal ruhlardan

çok ayrıdır: yalnız ussal ruhlar bilirler eylemlerini; bu ussal ruhlar doğal bir ölümle ölmedikleri gibi, ne olduklarının bilgisinin temelini de her zaman korurlar; bu da onları cezaya ve ödüle yatkın kılar, onları Tanrı'nın egemen olduğu evren cumhuriyetinin yurttaşları yapar, dolayısıyla tüm öbür yaratıklar ona hizmet ederler." (Bk. BİLİM, DÜŞÜNCE, FELSEFE, İNSANBİLİM, RUHBİLİM, TOPLUMBİLİM)

İNSANBİÇİMCİLİK (fr. *anthropomorphisme*; alm. *Anthropomorphismus*; ing. *anthropomorphism*). Tanrısal varlıklara insan özellikleri ulamaya dayanan dinsel öğreti ya da görüş. İnsanla ilgili olmayan şeyleri insan özellikleriyle açıklama yöntemi. (Bk. TANRI, ÇOKTANRICILIK)

İNSANBİLİM (fr. *anthropologie*; alın. *Anthropologie*; ing. *anthropology*). En genel insan araştırması. Tanrısal şeylerden insani açıdan sözetme biçimi (Malebranche: "Kutsal kitap insanbilimlerle doludur"). İnsan varlığını bütünü içinde ele alma biçimi (ruh ve madde diye ayırmadan). Kant, insanbilimi insanla ilgili en genel bilimsel araştırma olarak düşünür. Ona göre, *kuramsal insanbilim* bir tür deneysel ruhbilimdir, insanı ve yetilerini en genel çerçevede ele alır; *pragmatik insanbilim* insani yatkınlığını artırmaya yönelmiş insanın bilgisidir; *ahlaki insanbilim* görenekler metafiziğinin ilkelerine uygun olarak bilgeliğe yönelmiş insanın bilgisidir. İnsanbilim 1870'den sonra insan bilimleri arasına katılmıştır. Genişliğiyle ya da kapsayıcılığıyla, biraz da eksik yanlarıyla insanbilim insan bilimleri sıralamasında en üst yeri alır gibidir. Gene de insan bilimleri arasında bir başatlık sözkonusu olacaksa, bu başatlığın toplumbilimde olması gerekir. Çünkü toplumbilim insanı toplumsal varlık olarak bütünselliği içinde ve değişen yaşam koşulları çerçevesinde inceleyen bir bilimdir. İnsanbilime gelince, o tüm insanı kucaklamaya çalışırken bilim olma yolunda güçlüklere uğramıştır. İnsanbilim ne ölçüde kapsayıcıysa, o ölçüde kaygandır, insanı başlıbaşına bir bütün olarak ele alan bir bilim uçsuz bucaksızlığıyla bilimden daha başka bir şey olacaktır. Dinbilim kaynaklı insanbilim giderek bir ırkbilim anlamı kazandı. ırkları genel özellikleriyle, kökenleri ve tarihleriyle, uygarlık etkinlikleriyle ele almaya yöneldi, buna göre bir ara "insanlığın oluşum tarihi" diye tanımlandı. Onu ilk olarak ders programlarına 1855'de Quatrefages de Bréau kattı ve bu çok kapsamlı bilime "insanın doğal tarihi" adını verdi. Auguste Comte insanbilimi genel olarak insanın ve yetilerinin bilimi diye gördü. 1859'da İnsanbilim derneğini kuran Broca, bu bilimi "insan topluluğunu bütünü içinde, ayrıntılarıyla ve doğanın geri kalan yanıyla ilişkileri içinde inceleyen bilim" olarak tanımladı. Bu durumda insanbilim uçsuz bucaksız bir bilim ola-

bilirdi, anatomiyi, kazıbilimi, tarihöncesini, budunbilimi, fosilbilimi, biyocoğrafyayı ve daha başka bilimleri kapsayabilirdi. Bu bulanık gelişimi içinde insanbilim *fiziksel insanbilim* ve *kültürel insanbilim* olmak üzere ikiye ayrıldı. Fiziksel insanbilim insan ırklarının fiziksel yapı özelliklerini araştırmayla sınırlandı: insanı yaşadığı ortamda, evrimi içinde, doğal ya da hayvani koşullarıyla incelemeye yöneldi; onun boyunu, üyelerinin yapısını temel özellikleriyle araştırmaya girişti: böylece insanın hem fiziksel tarihini hem bugünkü koşullarını ortaya koymaya çalıştı. Irkların belirgin özellikleri olamadığı için, daha doğrusu bir takım biyolojik ırksal ayrımlar olsa bile bunların insani özellikleri belirleyici bir yanı olmadığı için bu anlamda insanbilim her zaman sallantılı bir bilim olacaktı. Kültürel insanbilime gelince, o da insanı toplumsal ortamla bağları içinde ele alacak; toplumsal insanın kültürünü, duygu ve düşünce yapısını, davranış özelliklerini, yapıtlarını araştıracak; insanı bilgi, inanç, sanat, ahlak, alışkılar, görenekler çerçevesinde inceleyecektir. O durumda halklarla ilgili kültür araştırmalarından başka bir anlama gelmeyecek olan insanbilim budunbilime indirgenmiş olacaktır. Budunbilim ve budunbilgisi halkbilime iyiden iyiye yaklaşırken, insanbilim halkbilimle ve budunbilimle özdeşleşmeye çalışır; bununla birlikte, budunbilimin ve budunbilgisinin sınırları oldukça belirginken insanbilim belirsiz alanlara doğru yayılmaktadır. (BUDUNBİLİM, BUDUNBİLGİSİ)

İNSANCILIK (fr. *humanisme*; alm. *Humanismus*; ing. *humanism*). İnsanı daha yüce bir yaşam biçimine ulaştırmayı amaçlayan öğretilerin tümü. İnsanın yeteneklerini araştıran ve bu yetenekleri daha ileri bir insanlık için geliştirme amacını güden öğretilerin genel adı. İnsancılık özel olarak Rönesans'da yani XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan ve insanın kendini araştırmasıyla, doğaüstü saplantılarından sıyrılmaya çalışmasıyla, bunun için Eskiçağ'ın düşünce ve sanat kaynaklarını araştırmaya yönelmesiyle belirgin bir düşünce devinimidir. Rönesans insanı bu çabası içinde hem gerçekçi ve eleştirici bir bakış kazanmış hem de bu bakışı insanın gelişimi, mutluluğu, esenliği, özgürlüğü için kullanmaya özen göstermiştir. Tarihçi A. Renaudet insancılıkla ilgili olarak şunları söyler: "İnsancılık insan doğasına güvenmeyle ilgili bir ahlaktır. Hem incelemeye hem yaşama yönelmiş olarak daha üstün bir yaşama doğru aralıksız yönelişi benimsetir. O, insana kendinde ülküsel insan tipini yaratması için bir çaba, topluma da insan ilişkilerindeki yetkinliği gerçekleştirmesi için gene güçlü bir çaba önerir. Bu anlayış içinde o geniş bir kültür atılımını gerektirir, bir insan ve dünya bilimini öngörür, bir ahlak ve hukuk getirir ve siyasete bağlanır." Buna göre insancı kendinde bütün bir dünyayı bulan ve yeniden kur-

maya yönelen kişidir. O, dünyada bir birey olmanın, zamanda ve uzamda olabildiğince geniş çerçeveli bir düşünselliğe ve duygusallığa yönelmenin önemini bilir. O bir ırkın ya da bir soyun değil, bütün bir insanlığın akrabasıdır. İnsancı başkasındaki beni ve bendeki başkasını bir bütünün değişik açılımları olarak kavrar. Onun için "ben" ne kadar önemliyse "biz" de o kadar önemlidir. Philippe Monnier insancılık devinimini şöyle tanıtlar: "İnsancılık tam tamına bir eskiçağ beğenisidir, bir eskiçağ inancıdır. Bu inanç öylesine ileriye götürülmüştür ki, hiçbir zaman hayranlık düzeyinde kalmadan yeniden üretme çabasını ortaya koymuştur. İnsancı, eskileri tanıyan ve onlardan esinlenen kişiden başka bir şey değildir, eskilerin değeri karşısında öylesine büyülenmiştir ki onları kopya eder, öykünür, yineler, onlardan örnek alır, onların biçimlerini alır, örneklerini ve tanrılarını alır, düşüncelerini ve dillerini alır." Paul Foulquié de felsefi açıdan insancılığı şöyle tanıtlar: "Bu kavrayışa göre, insan yüce değerdir, mutlak olarak da (tanrıtanımaz insancılık), en azından deney düzeyinde de (dinsel olabilen insancılık, özellikle hıristiyan insancılığı); buna göre ahlaklılık kendinde ve başkalarında, özgül olarak insani olanı geliştirmek ve herkesin gerçek anlamda insani yaşam koşullarından yararlanabilmesi için elinden geleni yapmaktır." Rönesans'dan sonra insancı eğilimler eksik olmadı, bu eğilimlerden herbiri insanı bir başka biçimde tasarlıyordu. Örneğin Jean-Paul Sartre insancılığı varoluşçu açıdan şöyle belirliyordu: "İnsancılıktan insanı amaç olarak ve yüce değer olarak alan bir kuramı anlayabiliriz." Sartre'a göre "İnsan kendine kapanmış değildir, ama her zaman insani bir evrende bulunmaktadır". İnsancılığın kökenini insanı konu edinen en eski filozofların, bu arada kendi kendini araştırmaya yönelen Sokrates'in düşünce çabasında aramak doğru olur. "İnsan her şeyin ölçüsüdür" diyerek bireysel yargıyı tek ölçüt alan Protagoras'ın bile bu kaynakta bulunduğunu düşünmek yanlış olmaz. Ancak bu eski bakış açılarından gerçek anlamda bir insancılık eğilimi bulmaya çalışmak boşuna olacaktır. Tüm doğaüstü bağlarından kurtulmuş, insanın geleceğine yönelmiş, hoşgörüyü insan ilişkilerinin temeline koymuş, bilgide usçuluğa olduğu kadar kuşkuculuğa bağlanmış yeni bireyin ilk belirtileri ancak Ortaçağ'ın ortalarında görülmeye başlar. Karolenjler Rönesansı diye adlandırılan düşünce atılımı insancılığın ilk ışıklarını getirmiştir diyebiliriz. Karl I Roma imparatorluğunu yeniden kurmaya çalışırken sarayına topladığı bilginleri eski metinleri incelemekle görevlendirmiş, ingiliz York'lu Alcuin'e, italyan Paola Diacorno ve Pietri de Pisa'ya, ispanyol Teodulfo'ya bu yolda önemli görevler vermişti. Karolenjler Rönesansı çeşitli siyasi etkenlerle, özellikle de barbarların baskılarıyla sönüp gitmiş, ama Avrupa'da saray ve kilise düzeyinde de

olsa eski kültürü arama eğilimi şu ya da bu biçimde sürdürülmüştür. Barbar yayılmaları sırasında bir iktisadi ve toplumsal bunalımla birlikte büyük bir kültür bunalımına düşmüş olan Avrupa'da bu yayılmalardan sonra latin yazarlarının dindışı yapıtlarını kopya etme işi büyük bir hızla başlamıştır. Avrupa'lı düşünce adamları tüm Ortaçağ boyunca Cicero, Ovidius, Horatius, Vergilius, Terentius gibi yazarların yanında Platon'u ve Aristoteles'i de latince metinlerden okuyorlardı. Bu gelişim içinde yani sermayeci ilişkilerin kurulmaya başlamasıyla birlikte kilise çerçevesinde, daha doğrusu manastır ve piskoposluk okulları çerçevesinde, daha sonra yeni kurulan üniversitelerde Skolastik Rönesansı diye adlandırdığımız yeni arayışlar kendini gösterdi. Rönesans'ın eşiğinde ve başlarında bizans ve yunan kültürlerine ilgi arttı. XV. yüzyıl İtalya'sında bu ilgi büyük boyutlara ulaştı: birçok bizanslı bilgin İstanbul'un fethi üzerine Roma'da toplaşırken bizans ve yunan kültürünün başlıca yapıtları büyük bir hızla latinceye çevrildi, böylece Platon'un ve Aristoteles'in daha iyi anlaşılabilmesi için zemin hazırlanmış oldu. Tüm İtalya'da zenginler kitaplıklarını eski yapıtlarla zenginleştirme yarışına girdiler. Rönesans başlangıçta Reform düşüncesini de kapsayacak bir biçimde bir yenilik istemi olarak gelişti. Başta Erasmus olmak üzere birçok yazar eskiçağ ahlaklarıyla hıristiyan ahlakı arasında köprü kurmaya çalışıyordu. Bir yandan Epikuros'çu bir ahlak anlayışına bağlanırken bir yandan Sokrates'i yücelten Erasmus hoşgörü fikrinin ilk büyük savunucusu oldu. Gerçekte eski pagan ahlaklarıyla hıristiyan ahlakını bağdaştırmak olanaksızdı. Epikuros'un hazcılığı, Pyrrhon'un kuşkuculuğu, Stoa'cıların insan anlayışı düşünceye egemen oldukça insancılık dinsel niteliğini yitirmeye başladı ve Reform devinimi Rönesans deviniminden ayrıldı, hatta onunla karşıtlaşmaya başladı. Çünkü insancılığın dindışı eğilimleri hıristiyan ahlakını aşağılamaya ve tanrıtanımazlığa dönüşmeye başlıyordu. Luther ve Calvin insancıları İsa yolundan dönmüş, pagan inancını benimsemiş insanlar olarak belirlediler. Ortaçağ boyunca din merkezlerinde, özellikle Bizans'da yaşanan korku gerçekleşmiş, pagan ahlakları hem de hıristiyan inancını yok edecek biçimde yeniden ortaya çıkmıştı. Gerçekten insancılar dünyayı ve insanı ikinci plana itmiş ve onu tümüyle doğaüstüne bağımlamış olan hıristiyan ahlakından iyiden iyiye kopmuşlar, insani özellikleri yücelterek insanı doğada özgür bir varlık saymaya başlamışlardı. Böylece çileci ve gizemci düşünceyle bağlarını koparıp dünyanın bütün güzellikleriyle ilgilenen, kendindeki güzellikleri bu güzelliklerle doğrulamaya çalışan insan, insancı tipinin ilk belirgin örneğini verirken karşısında bütün katılığıyla dini buldu. Bu dindışı gelişimin elbette her şeyden önce iktisadi ve toplumsal nedenleri vardı. İtalyan-

lar daha XIII. yüzyılda Doğu'yla ticaret yaparken ya da Doğu'dan Batı'ya ve Batı'dan Doğu'ya gemilerle mal taşırken yeni düşünce akımları geliştiren arap dünyasından kökü Platon ve Aristoteles'e dayanan yeni değerler getirmişlerdi. Colomb'un, Vasco de Gama'nın, Magellan'ın gezileriyle yeni ufuklara açılan Avrupalı giderek dünyanın da dünya görüşünün de sınırlarını genişletiyordu. Basım tekniğinin bulunması bu gelişimi hızlandırdı ve yaydı. Evren tablosunun değişmesi, dünyanın merkez olmaktan kurtulması insanların dikkatlerini doğaüstünden doğaya çevirmesini sağlamıştı. Dindışı eğilimler içinde kendini gösteren kültür değişimleri Fransa kralı François I ve kızkardeşi Navarra kraliçesi Angoulême'li Margarita'nın çabalarıyla desteklendi. Yeni üretim ve alışveriş düzeni yeni büyük ve etkin kent düzenini getirirken Ortaçağ'ın belirgin insan tipi, toplumsallığın ya da daha doğrusu dinsel toplum düzeninin altında bireyselleşemeden kalmış ve ezildikçe ezilmiş insan tipi, Tanrı'sına ve senyörüne karşı görevlerini yaparken çok az hakka sahip olmuş olan insan tipi tarihe karışıyordu. İnsancılık katı toplumsal bağları yeni yaşam koşullarının gerekleri çerçevesinde sarstı, hiçbir önemi kalmamış olan insana önemini anımsattı. Bu yeni yönelimin tohumları ya da ilk biçimleri elbette insancıların canla başla okuyup özümlemeye koyulduğu eski metinlerde bol bol vardı. Buna göre bir rönesans aydını tipi, bir insancı insan tipi çıktı ortaya. Bu çalışkan ve özverili insan acele yargılardan ve önyargılardan kaçan insandı ve katıkuralcılığa kesinlikle karşıydı, öte yandan insan için yararlı olanı her şeyin üstünde tutuyordu, gerçek olanla gerçek olmayanı, değerli olanla değersiz olanı birbirinden ayırmak için elinden geleni yapıyordu. Bu tutum bazı yazarlarda, örneğin Rabelais'de "Yaşamak güzeldir ve senin hakkındır, canın ne istiyorsa onu yap" formülüne kadar götürüldü. Ortaçağ'da ağırlıklarını yavaş yavaş yitiren ve Rönesans'da büyük bir bunalımı yaşayan din kurumları yeniden eski güçlerini kazanınca insancılık korumasız kaldı, ayrıca gelişen mutlakyönetimler, özellikle Richelieu rejimi dindışılık ya da tanrıtanımazlık karşısında bağışlayıcı olmayı her şeyden önce siyasal bütünleşmeye sakatlıklar getirecek bir tutum olarak gördüğünden bir zaman sonra insancı olmak ateşle oynamak anlamı kazandı. Bu arada din savaşları da insancılık eğilimlerini büyük ölçüde geriletti. Bundan sonra insancılık her düşüncede ya da bazı düşüncelerde özel anlamlar kazanmaya başladı. Örneğin Auguste Comte "insanlık dini" kavrayışını getirerek yeni bir insancı tutum alırken tüm doğaüstü katışıklarından arınmış bir dünya özlemi içinde insanı insan için vazgeçilmez tek değer olarak benimsedi. Nietzsche'nin şu sözü çağdaş insancı bakış açısını en güzel biçimde yansıtır gibidir: "Her zaman istediğinizi yapın, ama her şeyden

önce isteyebilenlerden olun." (Bk. İNSAN, SKOLASTİK, TOPLUM, TOPLUMBİLİM, VAROLUŞÇULUK)

İNSANLIK (lat. *humanitas*; fr. *humanité*; alm. *Menschheit*, *Menschlichkeit*, *Humanität*; ing. *humanity*). Tüm insanlara özgü nitelikler bütünü. İnsan türünün özgül ayrımını oluşturan özyapılar bütünü. İnsanı siyasal ve ahlaki amaç durumuna getiren öğreti. İnsanların tümü. İnsanlık terimi bize kuru ve anlamsız bir insan kalabalığını değil, canlı, gelişen, her adımda biraz daha yetkinleşen, olumsuz yanlarını gidererek üstün bir amaca doğru ilerleyen bir insan toplumları birliğini düşündürür. O, insanla ilgili her iyiliğin kaynağı ve sorumlusudur. "Gerçek onur insanlığın dışında değildir" der Fénelon, insanlığın yapabileceği şeyi büyük adamlardan beklemek gerektiğini söyler. Gerçekte pekçok insan eylemlerini insanlık adına gerçekleştirdiği savundadır. Örneğin Friedrich II, Machiavelli'ye karşı insanlığı savunmakta olduğunu bildirir, "İnsanlığı yıkmak isteyen bu ucubeye karşı insanlığı savunmayı üstleniyorum" der. Kimileri insanlığı amaçları kendi içinde olan ve iyilikleri kendinden getiren bir güç olarak belirlerler. Pierre Leroux şöyle der: "Hıristiyanlık geçmişin en büyük dinidir, ama Hıristiyanlıktan daha büyük olan bir şey varsa o da İnsanlık'tır." Bu çerçevede insanlığın en uygun tanımını da belki Pierre Leroux yapar: "İnsanlık, kendileri de tohum halinde insanlık olan, gücül durumda insanlık olan birçok gerçek varlıktan oluşmuş ülküsel bir varlıktır. Buna karşılık insan gerçek bir varlıktır, onda insanlık denilen varlık gücül olarak yaşar." Auguste Comte insanlığın üç aşamalı bir tarihi olduğunu belirtmişti: "Onun tüm Eskiçağ'ı dolduran uzun çocukluğu temelde dinsel ve askeri oldu, gençliği Ortaçağ'da metafizik ve feodal oldu, aşağı yukarı birkaç yüzyıldır gözlemlenebilen olgunluğu da zorunlu olarak olumludur ve sanayiyle ilgilidir." Auguste Comte buna göre bu üçüncü dönem için bir *insanlık dini*'nden sözedecektir. Ancak herkesin insanlıkla ilgili duyguları değişiktir, bu da insanın duygu ve düşünce açısından derin ya da karmaşık bir bilinç yapısına ulaşmış olmasıyla ilgilidir. Baudelaire ünlü *Yolculuk* şiirinde şunları yazar: "Geveze insanlık dehasının sarhoşu - Eskiden deliydi şimdi de deli, - Öfkeyle can çekişirken haykırır Tanrı'ya: - Benzerim efendim lanetlerim seni!" / Carlo Goldoni: "İnsanlığın her yerde olduğu, kıskançlığa her yerde raslanıldığı, dingin ve soğukkanlı insanları halkın alabildiğine sevdiği ve bu insanların düşmanın kalleşliğini kırdığı kesindir." / J. -J. Rousseau: "Bir günün filozofu! Kendine yeryüzünde yerine getirilmesi gereken bir ödev bulmadan bir adım bile atamayacağını ve her insanın insanlığa varoluşuyla yararlı olduğunu bilmiyor musun?" / Henri Bergson: "İnsanlık gerçekleştirdiği ilerlemenin ağırlığı altında

yarı ezik inliyor. Geleceğinin kendisine bağlı olduğunu yeterince bilmiyor. Yaşamını sürdürmek istiyorsa her şeyden önce görmek zorunda olduğunu bilmiyor." / Alfred Jarry: "Her toplum dünyanın en güçlü ve en yürekli toplumu olduğunu, 'en başta' olduğunu söyleyip duruyor. Ne yazık, insan çevresindeki başlarla bir tür yuvarlak hayvandır." / G. Berger: "Yaşlanmak bir yana, insanlık giderek her gün biraz daha gençleşiyor." / Edward Gibson: "Tarih bundan böyle insanlığın cinayetlerinin, çılgınlıklarının, mutsuzluklarının sicilinden başka bir şey değildir." / Dostoyevski: "Soyut insanlık aşkı hemen her zaman bencillikten gelir." / H.G. Wells: "İnsanlığın tarihi özünde fikirlerin tarihidir." "Bizim gerçek ulusumuz insanlıktır." / Publius Terentius Afer: "Ben insanım, insanlıkla ilgili hiçbir şey bana yabancı değil." / Alfred Adler: "İzlenmesi gereken doğru yol sorunu karanlıkta düşe kalka ilerliyor olsak da çözülmüş görünüyor. Sorunu kesin bir biçimde parçalamak istiyor değiliz, ancak en azından şunu söylemek istiyoruz: biz bir bireyin etkinliğini ve bir topluluğun etkinliğini ancak sonsuzluk için ve tüm insanlığın en büyük gelişimi için değerler yaratabildiği zaman değerli sayarız." (Bk. İNSAN)

İNSANMERKEZCİLİK (fr. *anthropocenrisme*; alm. *Anthropozentrismus*; ing. *anthropocentrism*). İnsanı evrenin merkezi sayan ve insanın iyiliğini tüm amaçların en yücesi olarak belirleyen öğreti. (Bk. İNSAN, İNSANCILIK)

İNSANSEVERLİK (fr. *philanthropie*; alm. *Philanthropie*; ing. *philanthropy*). Eskiçağ'da ırk ya da toplum ayrımı yapmadan tüm insanları bir sayan ve özellikle Stoa'cılarda anlatımını bulan eşitlik öğretisi. İnsanın mutluluğunu başlıca amaç sayan öğretilerin tümü. (Bk. İNSANCILIK, MUTLULUK)

İNTİHAR (fr. *suicide*; alm. *Selbstmord*; ing. *suicide*). Kendini öldürme. Çok zaman dayanılmaz olmuş bir durumdan kurtulmak adına kendini kendi isteğiyle öldürme. Ruhbilim ve ruhhekimliği intiharda her zaman hastalıklı bir temel arama eğilimindedir. Ancak her intihar girişimini hastalıklı bir etkene bağlamak da kolay değildir. Durkheim gibi bazı yazarlar intiharı uygarlık gelişimleriyle ilgili toplumsal bir olgu sayarlar, bunun için kentlerdeki intihar olaylarının köylerdekinden çok yüksek olduğunu bildirirler. Durkheim intiharı şöyle tanımlar: "Kurbanın kendisi tarafından gerçekleştirilen ve onun ortaya çıkacak sonucu bildiği, aynı zamanda olumlu ya da olumsuz bir edimin dolaysız ya da dolaylı sonucu olan her türlü ölüm olayı." Durkheim'a göre intiharın her zaman toplumsal-ahlaki bir temeli vardır: "İstemli ölümlerin olumsallığını her an belirleyen toplumun ahlaki yapısıdır. Öyleyse her toplum için insanları kendilerini öldürme-

ye iten belli etkinlikte ortak bir güç vardır." Ne olursa olsun, intiharları hastalıklı temeli olan ve olmayan diye ikiye ayırmak doğru olacaktır. Yaşama ve ahlak değerlerine olan saygı kişiyi intihara sürükleyebilir. İnsan "namussuz" diye nitelendirilmemek için ya da başkasına yük olmamak için kendi yaşamına kendi eliyle son verebilir. Dinsel bir ülkü, toplumsal bir yükümlülük de intihara yol açabilir. Bu gibi durumlarda intihar bir "kendini adama"dır. Ayrıca, kişilik yapısı gereği yaşam değerleriyle tam anlamında bir tesleşme içine düşmüş kişiler de yaşama olanaklarını tümüyle elden kaçırmış oldukları duygusu içinde yaşamlarına son verebilirler; buna en güzel örnek Flaubert'in roman kişisi Madam Bovary'dir. Ayrıca intiharda toplumsal etkenlerin ya da etkilenmelerin de payı büyük olmaktadır, zaman zaman intihar salgınlarına raslanılmaktadır. Bu salgınlarda intihar biçimi bile çok zaman aynıdır (demiryoluna yatarak, damdan atlayarak...). Ruhsal bozukluklara bağlı intiharlarda bireyin duygu dünyasının büyük bozulmalara ve karışıklıklara uğradığı kesindir. Kısa süren ama çok şiddetli bir heyecansal bozukluk, örneğin bir felaket haberiyle gelen bir ruhsal bozukluk kişinin özdenetimi elden kaçırmasına ve kendini öldürmesine yol açabilir. Her türlü ruhsal bunalımı azçok intihara yöneltici bir etken olarak görebiliriz. Öte yandan suçluluk, değersizlik, aşağılanmışlık duyguları, kendini suçlamalar, hatta gizemli fikirler intihar nedeni olabilirler. Sık sık gelen sanrı nöbetleri de kişiyi intihara sürükleyebilir. Melankolilerde intihar eğilimi çok belirgindir. A. Porot "Her melankolik gücül durumda bir intiharcıdır" der. A. Porot'ya göre bu hastalar genellikle gecenin ikinci yarısında, ilk düşlerini gördükten sonra (bu kişiler çok az uyurlar) intihara kalkışırlar. Ateşli silahlar, bıçaklar, jiletler, cam kırıkları birer intihar aracı olabilirler. Kendini asma ya da ırmağa ya da kuyuya atlama melankoliklerde çok sık görülür. Aç kalma ve verilen yemeği geri çevirme de çok zaman bir intihar eğilimini belirtir. Yerleşik çılgınlıklar, sara, alkol ve uyuşturucu alışkanlığı, bunama durumları da intihara yol açabilmektedir. Ne olursa olsun intihar bir dünyadan kopmuşluk belirtisidir. Bu yüzden Elie Faure intihar'la çaba'yı iki karşıt kavram gibi belirler: "İnsan ancak intiharla çaba arasında bir seçim yapabilir: sanatın üstün yararlılığı bu çabaya ahlakın eksik tuttuğu bir heyecan vurgusu eklemek ve ölümün göğsüne bıkmadan usanmadan bir canlı yürek yerleştirmektir." Ruhbilimin ve ruhhekimliğinin gelişmesi çağdaş felsefeye insan araştırmasında insan ruhsallığının incelikli yanlarını özellikle gözlemleme gereksinimini duyururken intihar sorununa da deşici bir gözle bakma eğilimi kazandırdı. Felsefi açıdan intihar sorunu, Camus'nün de ortaya koyduğu gibi, yaşamın yaşanmaya değer olup olmadığı tartışmasını kendiliğinden getirecektir:

"Gerçek anlamda ciddi bir tek felsefi sorun vardır: intihar. Yaşam yaşanmaya değer mi değmez mi diye düşünmek felsefenin temel sorusunu yanıtlamaktır." İnsanın "dünyaya bırakılmış" olduğu fikrini öne süren varoluşçu kötümserliğin yandaşı Camus intihar kavramını böylece yaşamın saçmalığına götürerek açıklamaya yönelir. Camus'nün deyişiyle, insanla yaşamı arasındaki boşanmayı getiren biraz da yaşamın tekdüzeliğiyle bizden uzak düşmesidir: "Kalkmak, tramvaya binmek, dört saat büroda ya da fabrikada çalışmak, yemek yemek, uyumak, pazartesi salı çarşamba perşembe cuma ve cumartesi aynı ritimle hemen hemen aynı yolu izlemek. Ancak bir gün 'niçin' sorusu sorulur ve her şey şaşkınlıkla dolu bu yorgunlukta başlar." Genel olarak filozoflar ya da düşünürler intihara olumsuz bir gözle bakmışlardır. Aristoteles "İntihar genellikle bir alçaklıktır" diyordu. Alfieri "Yürekliliğin kanıtı ölmek değil yaşamaktır" der. Alfred de Vigny'ye göre "İntihar dinsel ve toplumsal bir cinayettir". Elsa Triolet'ye göre de "İntiharlar yoktur, cinayetler vardır". E. Levinas şöyle söyler: "Ölüm hiçbir zaman istenmez, gelir. İntihar çelişkili bir kavramdır." Voltaire soruna şöyle bakar: "İntihar her zaman çılgınlık değildir, ama insan genellikle akılcılık bunalımına girdiği için öldürmez kendini." A. Vinet'ye göre "İntihar gerçekte Tanrı'sız bir yaşamın dolaysız anlatımından ve ince özetinden başka bir şey değildir." X. Forneret şöyle der: "İntihar doğruyu aramaya giden bir kuşkudur." Konuyla ilgili en ağır yargıyı M. Bontempelli verir: "İntihar cinayetlerin en ahlakdışı olanıdır." Malraux intiharı bir yaşam deneyi gibi düşünür: "Kendini öldüren kişi kendi kendine yarattığı bir imgenin peşinden gider: insan ancak varolmak için kendini öldürür." Ne olursa olsun toplumlar intiharı pek iyi karşılamamışlar, hatta intihar girişimlerinde bulunanlara pek katı davranmışlardır. Montesquieu bunu şöyle belirler: "Kendi kendilerini öldürenlere karşı Avrupa'da yasalar çok katı: deyim yerindeyse onları ikinci bir defa öldürüyorlar, onları yakışıksız bir biçimde sokaklarda sürüklüyorlar, onları namussuz sayıyorlar, mallarına el koyuyorlar." Felsefe tarihinde intihara en olumlu anlamını kazandıranlar Stoa'cılar oldu. Stoa ahlakı yaşamın tükendiği yerde ölümü seçmek gerektiğini bildirir. Yaşam doğaldır, yaşamın son bulması da doğaldır. Ağaçlar gibi insanlar da ölecektir. İnsana yaraşan güzel bir ölümle ölmektir. Yaşam koşulları uyarsızlaştığında Stoa'cı ölümü seçer. Stoa ahlakı kendi ölümünü yükümlenmeyi zorunlu kılar: ölümü geciktirip kötü durumlara düşmemek gerekir. Epiktetos şöyle diyordu: "Şu noktada mutsuzsam, benim için sağlam bir yol vadır: ölüm. Yaşamda hiçbir şey güç değildir. İstersen çıkarsın, artık dumandan boğulmaz olursun." Daha sonra Marcus Aurelius da şöyle dedi: "Evde ocak tütüyor. Çok duman yoksa kalırım,

çok duman varsa çıkar giderim. Kapının açık olduğunu anımsamak ve hiç unutmamak gerekir." Montaigne Stoa'cıların ölüme hazır olma fikrini candan benimser, ancak intihar fikrine karşı durur. Şöyle der: "Yaşamımızın süresini kendi elimizle ayarlama anlayışını benimseyemiyorum. Genç Cato, intiharını önlemek isteyenlere, şu an yaşamı erkenden bıraktı gitti diye yargılanabilecek yaşta mıyım diyordu. O zaman ancak kırk sekiz yaşındaydı." (Bk. VAROLUŞÇULUK).

İONİA OKULU İonia'da yani Anadolu'nun Ege kıyısında, Miletos'la Phokaia arasındaki bölgede M.Ö. VI. yüzyılda ortaya çıkan felsefe etkinliği. İonia okulu pers yayılmasına kadar (546) gelişimini sürdürdü. Miletos kentinde Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes, Ephesos kentinde de Herakletios bu okulun ünlü filozofları oldular. İonia okulu filozofları evrenle ilgili araştırmalarında duyu verilerine dayanarak görüşler ortaya koydular. 498'deki İonia ayaklanmasından sonra İonia okulunun Miletos kanadı tümüyle çöktü, geriye Ephesos kanadı kaldı. Ephesos'lular Perslere karşı ayaklanmaya yanaşmamışlardı. (Bk. ATOMCULUK, ELEA OKULU)

İSTEM (lat. *voluntas*; fr. *volonté*; alm. *Wille*, *Willenskraft*, *Willkür*; ing. *will*). Seçim yapma eğilimi ya da yetisi. Bir şeyi yapmak ya da yapmamak konusunda belirli tutum. Descartes'çı anlayışta, istem, anlığın bize önerdiği şeyleri hiçbir dış gücün belirleyiciliği sözkonusu olmadan varsamak ya da yoksamaktır. Malebranche'a göre istem ruhun genel olarak iyiye, Tanrı'ya yönelimidir. Schopenhauer istem kavramını evrenin özü ya da temeli olarak belirler: onun kötümser felsefesinde evren kör bir istemin ürünüdür. Düşünülmüş ya da bilinçli bir edim olarak her istemli davranış bir fikir temeline dayanır, bu yüzden onu inatlaşmayla ya da körü körüne direnmeyle karıştırmamak gerekir. O her şeyden önce düşünceli bir kararlılığı ve bir eylemi gerektirir. Her istem usun belirleyici gücünü gerektirir ya da istem ussallığın eylem düzeyinde açılımından başka bir şey değildir. Her istemli edim, buna göre, bir sorumluluğun anlatımıdır. Onda yalnız bireysel bakış açısının değil, toplumsal kuralların ya da göreneklerin de belirleyici etkisi sezilir. İstemin karşısına alışkanlıklar çıkar ya da istem en büyük kavgasını alışkanlıklara karşı verir. Henri Delacroix "Alışkanlık istemle doğa arasında bir orta yerdir" der. İstem çok zaman alışkanlıkla başedemez ya da en azından onunla çok zor koşullarda savaşır: alışkanlık bilince kendi renklerini kattıkça istem geriye çekilir. İstemin başetmeye çalıştığı alışkanlıklar gerçekte yoğun ve karmaşık bir ruh dünyası üzerine, bir heyecanlar karmaşığı üzerine temellenmişlerdir. Bu yüzden istem her ne kadar başta alışkanlıklarla yıkışır görünse de onun başlıca karşıtı alışkanlıkları da doğuran tutkular dünyasıdır. Henri Delacroix'nın da

belirttiği gibi, yaşamımızın büyük bir bölümü tutkuların belirleyiciliği altındadır. Tutkular duygu dünyamızın aşırı uçlarıdır ya da aşırıya götürülmüş süreçleridir. Egemen olma tutkusu, kendini gösterme arzusu, yükselmek isteği her zaman bilinci kendi renklerine boyayacak, buna göre istemi ya ortadan kaldıracak ya da onun yönünü değiştirecektir. Parlak kanıtlar yargının yönünü saptırdıkça istemin bilinç temeli zayıflar, tutarlılığı azalır, istem giderek bir seçme gücü olmaktan çıkar, bir amaca ulaştırma aracına dönüşür. Bu da istemin istem olmaktan çıkması demektir. Çünkü istem amaçlar arasında ussal çerçevede bir seçim yapabildiği sürece istemdir. İstem bir arzuyu bir arzuya kurban eder, bir amacı bir amacın yerine koyar, bunları yaparken insani kaygılarla, ahlaki öngörülerle hatta önyargılarla davranır. Böylelikle o tutkuya karşı duracak tek güç olarak belirir. İstem bir sorunu amaçları göz önünde tutarak çözer ya da amaçları açısından çözer, buna göre "Her istem bir arzu yetersizliğini gerektirir" (H. Delacroix), toplumsal çerçevede bir tutuculuğu gerektirir. Zaten göreneğin kuralları ya da ahlakın kuralları istemli davranışta belli bir tutumluluğu getirirler: belli konularda seçim yapmamız, istemli bir tutum almamız gerekmez, nasıl davranmamız gerektiği bellidir. Gene de kuralların yetmediği, istemin gerektiği durumlar vardır. Olumlu alışkanlıklar da istemde tutumluluğa olanak verirler, bu anlamda onlar göreneklerle birlikte iş görürler. Ribot istemin bozulmasını iki temel nedene bağlıyordu: itkilerde artış (birdenbire bir şeye kapılıp gitme) ve yasaklama eksikliği (arzulara dayanamama). İstem, böylece her zaman usu tutkulara egemen kılma gücü olarak özgürlüğün kaynağı ya da düzeneği diye anlaşılabilir. Leibniz "Özgür ve istemli aynı anlama gelir" diyordu. A. Charma şöyle der: "İstem'den anladığımız şey özgürlük'den anladığımız şeydir. İstemli ve özgür sözcükleri tam tamına aynı anlamdadır." A. Franck'a göre de özgürlük istemliliğin bir biçimi'dir. *Genel istem*: XVIII. yüzyılda özellikle Diderot ve Jean-Jacques Rousseau'da gördüğümüz toplumsal sözleşme düşüncesi. Bu dönemde mutlakyönetimlerin iyiden iyiye sarsılmasıyla ortaya çıkan rejim tartışmaları içinde demokratik eğilimlerin artması genel istemin toplumsal yaşamda belirleyici olması görüşünü getirdi. Diderot şöyle der: "Özel istemler kuşkugötürür istemlerdir, genel istem her zaman iyidir." Jean-Jacques Rousseau da şöyle der: "Herkesin istemiyle genel istem arasında genellikle birçok ayrılık vardır; genel istem genel yararı amaçlar, öbürü özel yararı gözetir ve özel istemlerin toplamından başka bir şey değildir. Birbirleriyle yıkışan bu az ya da çok ölçüdeki aynı istemleri dışlayın, geriye sonuç olarak genel istemin ayrımları kalacaktır." "Her egemenlik edimi yani her gerçek genel istem edimi tüm yurttaşları eşit ölçüde zorunlu kılar ya da kayırır, öyle ki egemen yalnızca ulusun kendisini tanır ve onu oluşturanlardan

hiçbirini öbüründen ayırmaz." "Özel istem doğası gereği yeğlemelere yönelir, genel istem eşitliğe yönelir." Genel istemin gerçekleştiği düzen gerçekte tam anlamında demokratik bir yaşam düzeninden çok toplumun yararına göre düzenlenmiş ve belli bir yöneticinin yönetiminde varlığını sürdüren yasa düzenidir. Thonnard bunu şöyle açıklar: "Yasa, düzenlenmiş bir genel istem olmakla devlet için adaletlinin ve adaletsizin, ahlaki iyinin ve kötünün tek kuralıdır. Din de dogmalarıyla ve tapınma biçimleriyle işte bu yasayla değerlenmiştir. (Dinin bağımsızlığı Rousseau'ya göre, katoliklikte görüldüğü gibi karışıklıkların ve çatışmaların kaynağıdır.) Ona uyup uymamakta kimse özgür bırakılmaz, ona uymayanlar devletten çıkarılmalıdırlar, suçlular olarak değil topluma uymayanlar olarak çıkarılmalıdırlar; yasaya uyacağına söz verdiği halde ona uymayan kişi en büyük cinayeti işlemiş ve ölümü haketmiş demektir." V. Grigorieff de şöyle der: "Bilinç insan için neyse genel istem de site için odur. İnsan kendi bilincine başeğdiği gibi, kendine başeğercesine genel isteme başeğecektir, çünkü genel istem egemen bir toplum oluşturan bilinçlerin birliğidir, herkes için güvenliği ve özgürlüğü sağlar." Genel istemi sağlayacak olan gerçek bir önderdir, bir üstün insandır. Rousseau'nun "genel istem"i ilk bakışta çok açık gibi görünür, ancak biraz yakından bakınca onun bir düş ürünü olduğu görülecektir. Çünkü toplum özel istemlerin bütünleştiği yerdir, özel istemlerin dışında bir genel istem düşünmek olası değildir. Genel istem, çoğunluğa aşırı bir saygının anlatımı olmalıdır. *Güç istemi*: Nietzsche'de insanın kendini geliştirme yolunda doğal eğilimi. Güç istemi Nietzsche'ye göre gerçek anlamda güçlü insanın, güçlü olmak isteyen insanın istemidir. Sıradan ve zayıf insanlar güçlü insanın güç istemini ellerinden geldiğince sınırlamaya çalışırlar. Sıradan ve zayıf insanlar Nietzsche'ye göre özellikle hıristiyan ahlakının izleyicileridirler. Nietzsche şöyle der: "Üstün insanlar, benden şunu öğrenin: halkın toplandığı alanda konuşmak istiyorsanız konuşun. Ama halk göz kırpıp şöyle diyecektir: 'Biz hepimiz eşitiz.' 'Üstün insanlar mı?' Böyle der halk göz kırparak. 'Üstün insanlar yoktur, biz hepimiz eşitiz. Her insan öbürüyle eşdeğerlidir. Tanrı karşısında hepimiz eşitiz." (Bk. BİLİNÇ, US)

İSTEMCİLİK (fr. *volontarisme*; alm. *Volontarismus*; ing. *voluntarism*). İstemi evrenin özü sayan öğreti. Yargıda istemin belirleyici olduğunu savunan öğreti. Duygunun ve eylemin değerler açısından düşünceden daha belirleyici olduğunu ileri süren öğreti. Zihinsel sunumların ve işlevlerin duygusal işlevlere bağlı olduğunu bildiren ruhbilim öğretisi. Duns Scotus'un tanrısal istemin belirleyici özgürlüğünü tüm doğruların ve ahlak kurallarının temel ilkesi sayan öğretisi. Schopenhauer'ın olgular dünyasının temeline istemi yerleştiren öğ-

retisi. Yargıyı basit bir zihinsel belirleme olarak gören anlıkçılığa karşıt olarak istemcilik her yargılama edimini bir yükümlenme olarak değerlendirir. İstemcilik öznenin kendi üzerinde ve dış dünya üzerinde belirleyici etkinliğini öngörür. Algıda istem sözkonusu değildir, ancak yargıda her zaman istemin belirleyici bir gücü olmalıdır. İstemcilik bizi tüm eylemlerimizden, tüm düşüncelerimizden, hatta tüm duygularımızdan sorumlu tutar. Doğaüstü istemcilik istemi evrenin özü olarak görür, fikirlerin temelinde şeyleri ya da sunumları değil yalnız istemi bulur. İstemciliğin en yaygın anlamı doğaüstü anlamıdır ve Schopenhauer'e göre dünya benim sunumumdur, özneyi ve nesneyi içerir. O kör ve saçma bir İstem'in varettiği bir yanılsamadan başka bir şey değildir. Beden "görünür olmuş istem"dir, bu istemden giderek Mutlak'ı, her şeyin kökeni olan Tek İstem'i belirleyebiliriz. Schopenhauer'e göre istem kendi varlığımızda sezdiğimiz sürekli bir eğilimdir, bizdeki yaşam isteğidir. Bu yaşam isteği ya da bu istem bizim en temel duygumuzdur. Ruhta olduğu kadar bedende de egemendir, ruhumuzun derinlerine kök salmıştır. Bu duygu bizi Mutlak'a bağlar, çünkü istem tek bir şeydir, bir başka deyişle istemler yoktur, istem vardır. Varolan her şeyin temelinde yer alan bu tek istemdir. "Uzamda ve zamanda ortaya çıktığını gördüğümüz şey onun görünümlerinden yalnızca biridir. İstem bizim en içten özümüzdür, ancak tüm hayvanların herbirinin de özüdür" (A. Cresson). Maddi yaşamın güçlerinde yansıyan da odur. O evrenin kendisidir, varlığın da kendisidir. Gerçekte istemin uzamda ve zamanda olması bir görünümdür, yoksa istem hiçbir yerde değildir. İstem gelişmeyen bir şeydir, çünkü o uzamın ve zamanın dışındadır. İstem tektir, çokluk ancak uzamda ve zamanda olasıdır. İstemin nedeni yoktur, amacı da yoktur. Başlangıcı olmadığı gibi sonu da olmayacaktır. O vardır ve ister. Duns Scotus'un özgürlüğü her şeyin ilkesi sayan, doğruyu ve iyiyi bu ilkeye bağlayan öğretisi de istemciliktir. Filozofa göre özgürlüğün kökeninde Tanrı vardır. Tanrı istemlidir, öyleyse dünyayı oluşturan şey tam anlamında olumsallıktır. Tanrı isteseydi dünyayı yaratmazdı, istedi ve dünyayı yarattı. İstese dünyayı başka türlü de yaratabilirdi; istese tüm değerleri altüst edebilir, eğriyi doğru, kötüyü iyi kılabilirdi. Duns Scotus'a göre istem bizim en önemli yetimizdir, bizim gerçekliğe ulaşmamızı sağlayan özerk ve özgür bir güçtür. Biz gerçekliğe ancak istemin etkin gücüyle ulaşabiliriz. Yeni-Platon'cu ve Augustinus'çu süreklilik kavrayışına karşı çıkan XIII. yüzyılın ünlü filozofu Tommaso'cu düşünceye de karşıdır. O hem maddeye kadar işleyen düşünsellik fikrini yadsır, hem hiçbir gücün maddeye biçim olmadan varolma şansı veremeyeceği fikrini yadsır. Duns Scotus'a göre, istem, Tommaso'nun sandığı gibi, kendisinden ayrı bir anlığa

bağımlı değildir. İyi, Tanrı'nın doğrudan doğruya istediği şeydir, istemle ortaya koyduğu şeydir. İnsanda da istem anlığı belirlemektedir. (Bk. ANLIK, ANLIKÇILIK, İSTEM)

İSTEMSİZLİK (fr. *aboulie*; alm. *Abulie*, *Willenslosigkeit*; ing. *aboulia*). İstem eksikliği, İstek eksikliği. Tüm istemli davranışlarda, karar ve dikkat gerektiren davranışlarda yetersizlik. İstemsizlik durumunda kişi düşünsel işlevler yönünden hiçbir bozukluk göstermemekle birlikte, karar vermede ya da dikkat göstermede eksikli kalır. İnsanı yaşamdan koparan istemsizlik uyuşturucu bağımlılığının da bir göstergesi gibidir. Bu durumda birey karar oluşturamaz ya da düşünceden eyleme geçemez. İleri derecede uyuşturucu bağımlısı olan kişi tam anlamında istemsiz kişidir, yalnızca uyuşturcu bulma konusunda kararlı ve dikkatlidir. Yalnız düşünsel işlevlerin tam olarak sağlıklı olduğu durumlarda bir istemsizlikten sözedebiliriz; aptallıktaki, ahmaklıktaki, bunaklıktaki durgunlukları istemsizlikle karıştırmamak gerekir. A. Porot şöyle der: "Hafif durumlarda yalnızca istemli edim sıkıcı, ağır ve özensizdir. Ağır durumlarda en basit edimler hasta için olanaksızlaşır ve hasta genç de olsa tüm toplumsal etkinliği bırakır ve yatağa bağlı duruma gelir. P. Janet ve Seglas pek haklı olarak istemsizlerde eski edimlerin kendiliğinden davranışlarla henüz olası olduğunu, oysa yeni edimlerin olasılıkların ötesinde bir girişim çabası gerektirdiğini bildirirler." Ruhayrıştırması özellikle eğitim ve çevre sorunlarına sıkı sıkıya bağlı olan istemsizlik durumlarında belli bir iyileştirici etki oluşturacaktır. (Bk. İSTEM)

İŞBÖLÜMÜ (fr. *division du travail*; alm. *Arbeitsteilung*; ing. *division of labour*). Üretimde görev ve hizmetlerin paylaşılması. İşbölümü insanın en eski etkinliklerinden biri olmalıdır. Avcılıkla ve meyva toplayıcılığıyla geçinen en eski insan da belli bir düzeyde işbirliği yapmaktaydı. Bir başka deyişle, toplum sınıflarının sözkonusu olmadığı ilksel tarihsel dönemlerde basit ve doğal işbölümü vardı. Bu işbölümü basit boy mülkiyetiyle belirgindi. Üretim güçlerinin gelişmesiyle doğal işbölümünden toplumsal işbölümüne geçildi; bu dönem toplumun sınıflara ayrılmasıyla belirgindir. İşbölümünün gelişmesiyle özel mülkiyet doğdu ve devlet ortaya çıktı. Adam Smith işbölümünün makinelerin gelişmesinden önce de gerçek anlamda varolduğunu benimser. Proudhon da bu görüştedir. Marx buna karşı çıkar: ona göre işbölümü adına yaraşır işbölümü ancak gelişmiş makinaların ortaya çıkmasıyla gerçekleşmiştir. "Gerçek anlamda makinalar XVIII. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır" der Marx. Ona göre "işbölümünün gelişimi işçilerin bir atölyede toplanmasını gerektirir". Marx ve Engels şöyle şöyle yazarlar: "Bir ulusta işbölümü başlangıçta

sanayi ve ticaret emeğiyle tarım emeğinin ayrılmasını gerektirir ve bunların çıkarlarının karşıtlığını getirir. Onun sonraki gelişimi ticaret emeğiyle sanayi emeğinin ayrılmasını doğurur." İşbölümünü Marx'tan önce Hegel "gereksinim" kavramından giderek açıklamaya çalıştı. Ona göre gereksinim öznel olmakla birlikte dış nesnelerin ve emeğin varlığıyla evrensellik kazanır. Bu çerçevede işbölümü ortaya çıkar. İşbölümü gereksinimleri karşılayarak işini bitirmiş olmaz, tersine yeni gereksinimleri getirir, gereksinimleri daha da çeşitlilendirir. Ancak onun emeği daha mekanik kıldığı da doğrudur. Emeğin yerine giderek makina geçmeye başlar. Gereksinimler ve onların karşılanma biçimleri böylece artan bir çeşitlilik kazanır. Michèle Bertrand bu konuda şöyle der: "İnsani gereksinimlerin hayvani gereksinimlere karşıt olarak çok çeşitli ve değişik olduğunu söylemek yetmez, bu gereksinimlerin ve onların karşılanma biçimlerinin kendilerinde sonsuz gelişimlerinin ilkesini taşıdığını da söylemek gerekir." Gerçekte gelişmiş anlamda işbölümü Sanayi Devrimi'yle ortaya çıkmıştır; Sanayi Devrimi işbölümünü son derece ayrıntılı ve oldukça karmaşık bir duruma sokmuştur, neredeyse insanı da makinanın bir parçası durumuna indirgemiştir, öte yandan insan emeğinin önemini enaza indirecek gelişimler ortaya koymuştur. (Bk. SERMAYE)

İŞLEV (fr. *fonction*; alm. *Funktion*, ing. *function*). Belli bir amaca yönelik özel etkinlikler toplamı. Bir toplumda ya da bir toplulukta kişinin gerçekleştirmekle yükümlü olduğu işlem. Bir toplumda bir kurumun ya da bir kurumda bir bireyin etkin bir biçimde ortaya koymak durumunda olduğu etkinlik. Bir karmaşık bütündeki bir parçanın o bütünde etkin bir biçimde gerçekleştirmek zorunda olduğu yükümlülük. Bir bütünde bir parçanın ortaya koyduğu belli bir amaca yönelik işlemler bütünü. Organik ya da toplumsal yaşamda kendini gösteren işlemler bütünü. (Bk. EŞİŞLEVLİLİK).

İŞLEVCİLİK (fr. *fonctionalisme*; alm. *Funktionalismus*, ing. *functionalism*). Toplumu bir karşılıklı bağımlılıklar ya da etkileşimler düzeni olarak gören, toplumsal yaşamı bir başına belirleyecek herhangi bir temel etkenin varlığını yoksayan öğreti. İşlevcilik yapılardan ve dural özelliklerden çok işlevsel özyapılara ağırlık verir. Estetikte işlevsellik güzeli işlevselin belirleyiciliğine veren anlayıştır, buna göre bir sanat yapıtının güzelliği onun işe yarar ya da yararlı oluşuyla belirgindir. Bu anlamda işlevcilik daha çok mimarlıkta geçerli bir anlayıştır. (Bk. İŞLEV)

İŞLEVSEL (fr. *fonctionnel*; alm. *funktionell*, ing. *functional*). İşlevle ilgili. *İşlevsel ruhbilim*, zihinsel süreçleri dinamik açıdan ele alan ruhbilimsel anlayıştır. Bu anlayışta

ruhsal yaşamın doğası değil de zihinsel işlevlerin nasıl gerçekleştiği araştırılır. İşlevsel ruhbilim ruhsal olguların anlamlarına ulaşmaya çalışır, onların işlevlerini inceler; heyecanın, imgelemin, düşün bu çerçevede ne gibi bir etkinlik ortaya koyduğunu görmeye çalışır. İşlevsel ruhbilim etkin ruhbilimdir, davranışın ya da eylemin incelenmesine ağırlık verir. (Bk. İŞLEV)

İTKİ (fr. *impulsion*; alm. *Trieb*, ing. *impulse*). Bir edimi gerçekleştirmek için duyulan karşı konulması güç istek. Düşünülmemiş ve denetlenmemiş eyleme yöneltici istemdışı eğilim. İtki bir düşünmeden yapma eğilimidir, istemden tümüyle bağımsızdır, tümüyle içgüdüsel ya da fizyolojik kökenlidir. İtkinin başlıca özelliği birdenbire gerçekleşmesi, böylece kişiyi katı ve tehlikeli davranışlara itebilmesidir. Bazı durumlarda itkiler kendiliğinden yani hiçbir dış koşullanma olmadan gerçekleşir, bazı durumlarda da tepkisel bir sorun sözkonusudur. Ayrıca itkiler yapısal ve edinilmiş olmak üzere iki bölümde toplanabilir. Yapısal olanlar hastalıklı bir kalıtıma (kalıtımsal alkol tutkusu), zeka ya da düşünme geriliğine, özyapısal dengesizliklere, içgüdüsel sapmalara bağlıdır. Saralı kişilerin itkileri denetlemede çok güçlük çektiği görülür. Bunun dışında çok kesin olmamakla birlikte, itkilerin bazı ırksal ya da yerel özelliklere de bağlı olabildiği sanılmaktadır (bir bölge halkının şiddete eğilimli olması gibi). Edinilmiş itkiler elbette sonradan, özellikle çocukluk çağının duygu bozuklukları içinde varlığımıza siner ve içgüdülerin denetimden çıkmaya başlamasıyla belirginleşir. Normal kişilerde itkiler hiçbir toplumsal sorun çıkarmayacak biçimlerde yönlendirilmiştir. Bu yönlendirilmede başlıca etkiyi sağlıklı ve tutarlı bir eğitim sağlar. Bu konudaki başarı ne olursa olsun, toplumsal yaşam itkileri baskı altında tutacaktır. Toplumsallaşmış insan itkilerine söz geçirebilen yani biyolojik varlığının üstüne çıkabilen insandır. Genel olarak tüm ahlak bilgisinin temelinde itkilerin denetim altına alınabilmesi sorunu yatar. (Bk. DÜRTÜ, GÜDÜ, İÇGÜDÜ, İÇTEPİ)

İYELİK (lat. *possessio*; fr. *possession*; alm. *Besitzen*, *Besitz*, *Besessenheit*, ing. *possession*). Elde etme durumu. *İyelik çılgınlığı*, doğaüstü bir güç tarafından ele geçirilmiş olma sanısına dayanan çılgınlıktır. Bu çılgınlıkta hasta doğaüstü bir varlığın kendisini ele geçirdiğine, hatta kendi varlığına katıldığına inanır, bu doğaüstü varlık çok zaman şeytandır: hasta onun diliyle konuşmakta, onun istemine göre davranmaktadır. İyelik çılgınlığı buna göre bir kişilik bölünmesiyle belirgindir, ayrıca sanrıların, özellikle görsel sanrıların etkinliğiyle belirgindir. Bazı iyelik çılgınlıklarında hasta kendisini bir hayvan tarafından ele geçirilmiş duyar. Bir çılgınlık olmaktan çok bir fikir olarak bu durum bazı ilkel toplumlarda sık görülür. Örneğin Kuzey Af-

rika'nın yerlileri kendilerini bir kötü ruhun ele geçirmiş olduğunu düşünürler. (Bk. MÜLKİYET)

İYİ (lat. *bene*; fr. *bien*; alm. *Gut*, *Wohl*, ing. *good*). Yararlı olan. Uygun olan. Ahlakın temel kavramı olarak iyi tüm uyarlı davranışları belirler ve tüm uyarsız davranışları dışlar; burada uyarlılık elbette evrensel bir geçerlilikte ele alınmalıdır. Ahlakın alanı bir kişi için yararlı ya da uygun olanı öngörmez, bir kişi için yararlı ya da uygun olanın genel olarak insan için de yararlı ya da uygun olabildiği koşulları öngörür. Önemli olan iyi'nin evrensel planda geçerli olmasıdır. Gene de bireyin ahlak değerleriyle evrensel geçerlikli ahlak kuralları arasında tam anlamında kesin bir uyarlılığın bulunabileceğini söylemek güçtür. Ahlak alanı bir çatışkılar alanıdır, buna göre iyi'nin anlamı bireylere, ayrıca yere ve zamana göre değişiklikler gösterecektir. Her durumda "iyi" kavramı "kötü"yle karşıtlaşır ve "kötü" dışlanması gerekeni belirlerken "iyi" benimsenesiyi ortaya koyar. İyi'nin kaynağını da elbet usun belirleyiciliğinde aramak gerekir. Eski felsefeler insanın duygu dünyasını bir "tutkular" ortamı olarak görüyorlar, bu tutkuları dengeleyecek ya da dizginleyecek güç olarak us'u belirliyorlardı. Onlara göre "iyi"ye ulaşmanın başlıca yolu tutkuları yenebilmekten geçiyordu. Yunan filozofları bir "yüce iyi" kavrayışı geliştirmişlerdi. Buna göre bazı iyiler ya da iyilikler gerçek anlamda ulaşılması gereken yüce değerlerdi, bazı iyiler ya da iyilikler ikinci derecede ele alınmalıydı, onlar bir aracıdan başka bir şey değildi. Yüce iyiye ulaşmakla ya da ulaşmaya çalışmakla insan tanrılara benzeyebilirdi. Eskiçağ yunan-latin düşüncesinde insanın tanrılaşması kavrayışı oldukça belirgindir. Bunun için usun yolunu izlemek, bilgiyle donanmak gerekir. Bu çerçevede iyi-'nin yorumuyla ahlak alanında iki ayrı görüş ortaya çıkar: birinci görüşe göre her gerçek ahlaki edimin temelinde bilgi vardır, öbürüne göre ahlak alanı bir seçimler alanıdır. Ahlakın temeline bilgiyi koymak daha çok bireyi kendi seçimleriyle, kendi sorumluluklarıyla başbaşa bırakmaktır; ikinci anlayış daha çok bir toplumsal ahlakla, görenekler ahlakıyla ilgilidir, kişisel seçmelerden çok göreneklerin belirleyiciliğinde gerçekleşir. Ancak, göreneklerin bilinçsizce benimsenmesi bireyde ahlaki sapmaların ortaya çıkmasına yol açabilecektir. Her ne olursa olsun, ahlak alanı bir körü körüne benimseme alanı değil bir ussal seçim alanıdır. Sokrates "iyi"yi bir bilgi temeline dayandırır. Ona göre her insanda bir iyiye eğilimli olma özelliği vardır, önemli olan ondaki bu iyi tohumunu yeşertebilmektir. Platon da aynı görüştedir: "Şu iki şeyin dışında ne iyi ne kötü vardır; bilgililik iyi bir şeydir ve bilgisizlik kötü bir şeydir." Zaten Platon İyi İdea'sını düşünülür dünyada en yukarıya yerleştirmiştir: "Düşünülür dünyanın doruğunda İyi İdea'sı vardır ki onu

görmek hiç de kolay değildir, onun doğruyla ve iyiyle ilgili her şeyin nedeni olduğunu anlamadan onu görmek olası değildir (...), öyle ki erdemli insan olarak davranabilmek için kişisel yaşamda da toplumsal yaşamda da onu görmüş olmak gerekir" (*Devlet*). Aristoteles'de iyi-yi gerçekleştiren kurgusal anlık değil uygulamalı anlıktır. Aristoteles iyi'yi, buna göre, usun uygulamalı yönelimi olarak görür. Bu arada bazı yunan filozofları en yüce iyi'yi hazla özdeşleştirmişlerdir, bunların başında Aristippos ve Epikuros gelir. Stoa'cılar iyi'yi doğaya uygun yaşamakta buldular: doğal bir varlık olan, hatta doğanın bir parçası olan insan ne ölçüde doğayı izlerse o ölçüde iyi'yi elde edecekti. Descartes iyi'yi tümüyle usun bir koşulu olarak gördü, ona göre iyi insan usunun çizdiği yoldan giden, usunun buyurduğunu yapan insandır. Malebranche iyi'yi düzen'de buldu. Leibniz'e göre *iyi* düşünselliğin en üst düzeyiydi. Spinoza bazı şeylerin bu arada iyinin ve kötünün doğada bulunmadığını, anlığımızdan geldiğini bildirir; anlığımızın ürünü olan bu şeyler filozofa göre ilişkilerdir. Bunları usun varlıkları diye adlandırabiliriz. Spinoza şöyle der: "İyi ve kötü usun varlıklarıyla mı yoksa gerçek varlıklarla mı ilgilidirler? Ancak iyinin ve kötünün *ilişkilerden* başka bir şey olmadığını belirlediğimizden kuşkusuz onları usun varlıkları arasına yerleştirmemiz gerekir. (...) Doğada bulunan tüm nesneler ya şeylerdir ya da sonuçlardır. İyi ve kötü şeyler de sonuçlarla da ilgili değildir. Öyleyse iyi ve kötü doğada yoktur." Hume, Bentham ve Stuart Mill iyi'yi yarar açısından ele aldılar. Kant onu tam anlamında evrensel istemin konusu durumuna getirdi. Buna göre Kant bir ödev ahlakı geliştirdi. Bir davranış iyi olduğu için gerekli olamazdı, gerekli olduğu için iyi olabilirdi. İyiyi gerçekleştirmek ödevini yerine getirmekle aynı anlama geliyordu. Bergson iyiyi gerçekleştirmede özgür tutumları ve görenekçi tutumları birbirinden ayırarak bir açık ahlak ve kapalı ahlak ayırımı geliştirdi. / Antisthenes: "İyiyi gerçekleştirmek ve hor görülmek önüne geçilmez bir yazgıdır." / Elea'lı Zenon: "İyilik büyüklükte değildir, büyüklük iyiliktedir." / Megara'lı Theogonis: "Kötü kolaydır, iyi çok çaba ister." / Aziz Paulus: "İstediğim iyiliği yapamıyorum, oysa istemediğim kötülüğü yapıyorum." / Shakespeare: "İnsanların yaptığı kötülükler arkalarına kalır, iyilik çok zaman onlarla birlikte gömülür." / La Rochefoucauld: "Birazcık iyilik ettim, benim en iyi yapıtım budur." / La Fontaine: "Sonunda şunuderim size - İnsan bir iyilik etti mi on hemen - Teniyle gömleği arasına yerleştirmeli." / Kafka: "İyi bir anlamda tekdüzedir." / A.R. Lesage: "Bütün insanlar başkalarının iyiliğini isterler, bu genel bir duygudur; yalnız bunları yapış biçimleri değişiktir." / Pascal: "İyiliğinize inansınlar mı istiyorsunuz? Ondan hiç söz etmeyin." / Spinoza: "İyi ve kötü tam tamına göreli bir anlamda ortaya

konulurlar; bir şey ele alındığı koşula göre iyi ve kötü diye adlandırılabilir." "Bir şey aynı anda hem iyi hem kötü, hem de ne iyi ne kötü olabilir. Örneğin melankolik için müzik iyidir, acı çeken için müzik kötüdür, sağır için müzik ne iyi ne kötüdür." / A. Siegfried: "Birini yoketmek mi istiyorsunuz- Ona kötülüklerden sözetmeyin, hep iyiliklerden sözedin." / Fontenelle: "Mutluluğun en büyük gizi kendiyle iyi olmaktadır." / La Beaumelle: "Her yerde iyilik yapan ve iyiliği çok kötü yapan insanlar görüyorum." / Lautrémont: "İyilik yapmakta özgürüz - Kötülük yapmakta özgür değiliz." / Lavelle: "Başkalarına yapacağımız en büyük iyilik onlara zenginliğimizi aktarmak değil onların zenginliklerini ortaya çıkarmaktır." (Bk. AHLAK, ERDEM, KÖTÜ)

İYİMSERLİK (fr. *optimisme*; alm. *Optimismus*; ing. *optimism*). Dünyanın iyiliklerle dolu olduğuna, iyiliklerin kötülüklere baskın olduğuna inanan kişinin durumu. Her şeyi iyi yanından alma eğilimi. Felsefede iyimserliğin kökenleri Sokrates'e, Platon'a ve Stoa'cılara dayanır. Bu felsefeler dünyada iyiyi egemen gören ya da en azından iyinin egemenliği için formüller öneren felsefelerdir. Platon'un İyi İdea'sının İdea'lar dizgesinde en üstte durduğunu unutmamak gerekir. Felsefede iyimser bakış açısı en çok Leibniz'de ortaya çıkar. Filozofa göre yaşadığımız dünya olası dünyaların en iyisi ve en mutlusudur. Rousseau'nun insanın özden iyi olduğuna inanan bakışı da iyimserliğe bir örnektir. İyimserlik geleceğe güvenli, geçmişe inanarak bakmayı sağlar. (Bk. KÖTÜMSERLİK)

İZLENİM (fr. *impression*; alm. *Eindruck, Reiz*; ing. *impression, feeling*). Duyum yaratan fizyolojik edimlerin tümü. Dıştan gelen bir edimle duyu organları üzerinde bir etki yaratılması. Hume "fikir" kavramıyla "izlenim" kavramını birbirinden ayırır. Filozofa göre fikirler "izlenimlerin düşüncede bıraktığı zayıf imgeler"dir. (Bk. DUYUM, FİKİR)

İZLENİMCİLİK (fr. *impressionisme*; alm. *Impressionismus*; ing. *impressionism*). Yaratmada izlenimleri temel alan sanat akımı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ve bütün sanatları etkilemekle birlikte en çok resimde etkin olan bu sanat akımı ressamların küçük fırça vuruşlarla anlık izlenimleri yakalama çabaları içinde kendini gösterdi. Ayrışık renklerin dizgesel bir biçimde kullanılışı resme büyük bir canlılık ve devingenlik getirdi. İzlenimciliğin kökenlerini daha eskilerde, Ingres gibi duygucu ressamların arayışlarında aramak gerekir. Eugène Delacroix'nın yumuşak çizgilerle oluşturduğu aydınlık duygucu resimleri de izlenimcilik için bir geçiş yeri oluşturmaktadır. Manet ve Courbet gibi ressamlar izlenimci akımın gerçek öncüleri oldular. Daubigny, Corot, Millet, Bo-

udin, Constable, Turner canlı renklerle örülmüş ışıklı ve zaman zaman sisli-buğulu resimleriyle bu akımın gelişmesine büyük katkılarda bulundular. Manet'nin resimleri akımın çıkış noktası olarak alınabilir. Manet, başlangıçta hiç ilgi görmemiş ve tümüyle yadırganmış olan resimlerinde eski anlayışın ışık, renk, biçim düzenini altüst ediyor, dünyayı kendi gözüyle görmek konusunda özen gösteriyordu. Degas, Pissaro, Monet, Renoir, Bazille, Sisley, Moriset, Cézanne resimde yepyeni bir anlayışın temsilcileri oldular. Akademici resim anlayışının katıkuralcı tutumuna tam anlamında karşı koyan bu ressamlar bir akımın kurucuları olmaktan çok bir anlayışın öncüleriydiler: herbiri kendi sanatını yepyeni bir anlayış içinde, gerçek bir özgünlükte ortaya koyuyordu. Resimdeki bu gelişmeler öbür sanatları da etkiledi ve müzikte özellikle Claude Debussy'nin sanatı izlenimci görünümler kazandı. Müzikte Claude Debussy'den başka, Deluis, Satie, Roussel, Schmitt, Deodat, Séverac, Ducas, Ravel, Aubert, Caplet, Respighi gibi adlar izlenimciliğin ünlü temsilcileri oldular.

K

KAFATASÇILIK. Bk. IRKÇILIK.

KAFAYORUMU (fr. *phrénologie*; alm. *Phrenologie*; ing. *phrenology*). Kafatası çıkıntılarını yorumlayarak yapılan kişilik ve zeka yorumu. Gall ve Spürzheim gibi bazı yazarlar kafatası çıkıntılarına bakarak kişilik özelliklerini ortaya koymak ve zeka düzeyini belirlemek konusunda çalışmalar yaptılar. Gall buna dayanarak çeşitli genel görüşler de geliştirdi, örneğin ona göre gözleri dışa doğru çıkık olan çocuklar çok zeki oluyordu. Bu görüşün bugün hiçbir geçerliği kalmamıştır.

KALABALIK (fr. *foule*; alm. *Menge, Volksmasse*; ing. *crowd*). Gelişigüzel bir araya gelmiş insan topluluğu. Bilinçle ya da belli bir yönelgenlikle bir araya gelen insanlar "toplumsal topluluk" oluştururlar. Böylesi bir topluluk belli ilkeleri olan düzenli bir topluluktur, hatta bazen belli bir kurum oluşturur ya da belli bir kurumda bir araya gelmiştir. Kalabalık, tam tersine, bir amaca yönelmiş göründüğü zaman bile dağınık, tutarsız, belirsiz bir bütündür. Kalabalık çok belirgin ve çok kaba bir takım tepkiler göstermeye yatkındır. (Bk. TOPLULUK, TOPLUM)

KALIPSÖZ (fr. *slogan*; alm. *Slogan*; ing. *slogan*). Daha çok propaganda amacıyla ortaya konulan ve sık sık yinelenen kısa söz.Bir fikri bir formüle indirgeyen kısa söz.

KALITIM (fr. *hérédité*; alm. *Vererbung*; ing. *heredity*). Bir canlı varlıktan ardıllarına ulaşan özellikler. Kalıtım yasalarının pekçoğunu Mendel açıkladı. Mendel'in bize öğrettiğine göre bir bireyin yaşamında elde ettiği özellikler, kromozomlar düzeyinde bir dönüşüm gerçekleşmişse, bireyin ardıllarına geçecektir. N. L. Munn kalıtımı şöyle açıklar: "Her hücrenin bir çekirdeği vardır, bu çekirdek stoplazma denilen jelatinimsi bir maddeyle sarılmıştır. Çekirdeğin içinde çok karmaşık kimyasal yapılar vardır, bun-

lar kalıtımsal belirleyicilerdir ve kromozomlar ya da renkli cisimler diye adlandırılırlar. Kromozomların sayısı türden türe değişiklik gösterir. İnsanda kırk sekiz kromozom vardır, bunların yirmi dördü anadan ve yirmi dördü babadan gelir. Üremede bunların kırk sekizi de etkindir. Mikroskopta kromozomların ikişer ikişer dizildiği görülür. Dişilerde yirmi dört çift, erkeklerde yirmi üç çift, iki de ayrı koromozom vardır. Bunlardan biri, Y kromozomu yalnız erkeklerde bulunur. Dişilerde bir çift X kromozomu vardır. X ve Y kromozomları cinsel kromozomlar diye adlandırılır, çünkü bizim cinselliğimiz XX ya da XY bileşimlerinin oluşumuna bağlıdır. Aynı cinsten değişik insanların kromozom düzenleri hemen hemen aynı görünümü ortaya koyar. Ancak, özdeş ikizlerin kromozomları dışında, benzer dış görünüşlü tüm kromozomlar içsel olarak değişiklik gösterirler. Aralarında hiçbir aile bağı bulunmayan bireylerde bu değişiklik çok belirgindir." Bizim çok değişik kalıtımsal özelliklerimiz kırk sekiz kromozomda ortaya konulmuştur. Her kromozom kendinde birçok belirleyiciyi barındırır. Bu yüzden genetikçiler kromozomların iç yapılarının incelenmesini çok önemserler. Bir kromozomun çeşitli bölgeleri birçok ayrı özelliği belirliyor olmalıdır. Gözlerin rengi, derinin yapısı gibi özellikler buna bağlıdır. Kromozomlarda gizlenen kalıtımsal etkenler gen diye adlandırılır (bu da belirleyici anlamına gelir). Genlerin ya da belirleyicilerin biçimleriyle ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır, ancak gen'in gözlemlenmesi bugüne kadar olası olmamıştır.

KANI (lat.convictio; fr. *conviction*; alm. *Überzeugung*, *Überführung*; ing. *conviction*). Bilincin bir fikri kanıtlara dayanarak onaylaması. Zihnin bir doğruyu belirlemesi. Bir şeyin zihinde kanıtlara ya da tanıklıklara göre doğru diye belirlenmesi. Her kanı eyleme götürücü bir tutarlılık ya da kesinlik taşır. Bir kanının oluşmasında kanıtlar ya da tanıklıklar kadar duygular da belirleyici olur. Kanıda nesnel etkenler kadar öznel etkenler de, olanlar kadar olasılıklar da etkili olduğu için onu azçok görüş'le özdeşleştirmek yanlış olmaz, bu anlamda kanıyı olası görüş olarak belirleyebiliriz. Victor Hugo kanıları duygusal bir temele dayandırarak şöyle der: "Bir duygulanım bir kanıdır." George Sand da heyecanlarımızın temelindeki ussallığı şu sözlerle belirler: "Mutlu oluşumlar bir heyecandan doğarlar. Bir heyecan da bir kanıdan doğar. İnsan tutkuyla inanmadığı bir şeyden heyecana kapılmaz." Gustave Courbet de kanıda inancın belirleyiciliğine şu sözlerle değinir: "Onlar gülerek öldüler, gelecekten güvenli insanlar olarak. Onların kanılarında inanç vardı." Roger Martin du Gard her kanının bir mantıksal kesinlik taşıdığını şöyle anlatır: "Karşıt bir kanının yasallığını

benimsemekle işe başlayan bir kanı etkin olmamaya mahkumdur." Rémy de Gourmont görüşle kanının karşılıklı konumunu şöyle belirler: "Bir görüş kanı durumuna geldiği zaman itici olur." Kanıyla ilgili olarak en belirleyici yargılardan birini Nietzsche ortaya koyar: "Kanılar doğrunun yalanlardan daha tehlikeli düşmanlarıdırlar." (Bk. GÖRÜŞ)

KANIT (yun. *apodeiksis*; lat. *argumentum*; fr. *argument*; alm. *Argument, Beweis*; ing. *argument*). Bir önermeyi onaylamaya ya da yoksamaya dayanan usavurma. Bir önermeden çıkarılan sonuç. Bir savı ya da karşısavı temellendirmeye yönelik belirleme. (Bk. GÖSTERME)

KANON (fr. *canon*; alm. *Kanon*; ing. *canon*). Uygulamaya yönelik kural. "Kanon" hemen hemen tam olarak "kural" anlamında kullanılır, ancak daha çok yaşama ya da uygulamaya dönük bir anlamda kullanılır. Kanon Kant'da tanıma yetileriyle ilgili *a priori* ilkelerdir. Kant şöyle der: 'Kanon'dan genel olarak bazı tanıma yetilerinin yasal kullanımını belirleyen *a priori* ilkelerin bütününü anlıyorum." J.S. Mill'de kanon yöntemin beş temel kuralını belirler: uyum, ayrım, bileşik uyum ve ayrım, aynı anda ortaya çıkan değişimler, kalıntılar. (Bk. KURAL)

KAOS (yun. *"Khaos"*). Evrenin yaratılmadan önceki karmaşık durumu. Evreni önceleyen sınırsız ve karanlık boşluk. M.Ö. VIII. yüzyılda Yunanistan'da Hesiodos, benzerlerine daha önceki uygarlıklarda raslamadığımız oldukça gelişmiş bir evren açıklaması yaparken düzenli evrenin yani Kosmos'un oluşmasından önce karanlık uzay görünümünde ve tam bir düzensizlik içinde yalnızca Kaos'un varolduğunu bildirdi. Demiurgos'un ya da düzenleyici güçlerin işe karışmasıyla Kaos Kosmos'a dönüşmüştü. Evrenle ilgili ilk felsefi açıklama diye değerlendirilen bu açıklamadan onra "Kaos" düzensizliği, kargaşık ve dağınık olanı anlatmaya başladı. (Bk. EVREN)

KAPALILIK (fr. *hermétisme*; alm. *Hermetismus*; ing. *hermetism*). Anlaşılması güç olan şeyin niteliği. Kapalılık Ortaçağ'da simyacıların ilkesiydi. Bugün kapalılık gizli bilimlerin ya da gizli inanç örgütlerinin bir ilkesi olduğu kadar içine kolay kolay girilemeyen felsefi öğretilerin bir niteliğidir.

KAPİTAL. Bk. SERMAYE.

KAPSAM (lat. *extensio*; fr. *extension*; alm. *Ausdehnung*; ing. *extention*). Bir fikrin, bir kavramın içerdiği bireylerin tümü. Örneğin "canlı" kavramında tüm hayvanlar ve tüm bitkiler içerilir; buna göre her hayvan ve her bitki "canlı" kapsamına girer. (Bk. İÇLEM)

KARANLIK (lat. *obscurus*; fr. *obscur*; alm. *dunkel*;ing. *obscure*). Işıksız. Bulanık. Anlamı dışlaştırma açısından belli bir yetkinlik göstermeyen söylemin niteliği. Nesnesine tam anlamında uygun olmayan bilginin niteliği. Locke'a göre nesneleri algılayan duyu organları yetkin olmadığı zaman ya da nesneler zayıf izlenimler verdiği zaman basit fikirler karanlıktır. Belleğin anımsadığı nesneler sözkonusu olduğunda bellek o nesnelerin ilksel olarak sahip olduğu görünümü tam olarak ortaya koymuyorsa gene basit fikirler karanlıktır. Karanlık fikirlerden oluşan bileşik fikirler de, fikirlerin belirsiz sayıda ve belirsiz düzende bir araya gelmesiyle oluşmuş bileşik fikirler de karanlıktır. Leibniz'e göre karanlık fikir nesnesine uyarlı olmayan fikirdir.

KARANLIKÇILIK (fr. *obscurantisme*; alm. *Obskurantismus*; ing. *obscurantism*). Kültürün halk arasında yayılımını yararsız hatta zararlı gören düşünce. Karanlıkçılık, insanın bilgilendirilerek karanlıktan kurtulmasını öngören aydınlıklar felsefesine karşıt olarak bilgiye ancak belli bir kesimin gereksinimi bulunduğuna inanır. (Bk. AYDINLANMACILIK)

KARAR (lat. *decisio*; fr. *décision*; alm. *Entscheidung*; ing. *decision*). Bir sonuca götüren yargı. Bir şeyi yapmak ya da yapmamak seçeneklerinden birini istemli bir biçimde kesin olarak belirleme. Kendi kendimizle ya da başkasıyla yaptığımız tartışmanın kesin sonucu. Karar vermek, varolan seçeneklerden birini seçmektir. Her karar bir yargıyı zorunlu kılar, dolayısıyla usun belirleyiciliğinde gerçekleşir. Bununla birlikte kararda duyguların payı büyüktür. İnsan belirgin bir fikre varmadan da karar verebilir, yorgunluk ya da öfkenin itmesiyle de karar verebilir. Ancak gerçek anlamda karar çeşitli düşünce aşamalarından geçe geçe oluşacaktır. Karar, bir düşünce araştırmasının sona ulaşmasıdır.

KARGAŞA (fr. *anarchie*; alm. *Anarchie*; ing. *anarchy*). Yetke yoksunluğundan ya da eksikliğinden gelen düzensizlik. Kurallara dayalı belli bir düzenin olmayışıyla kendini gösteren dağınıklık. Yetkenin zayıflamasıyla devlet düzeninde ortaya çıkan karışıklık. Platon kargaşa düzenini demokrasinin aşırı atılımlarında ortaya çıkan bir düzensiz yaşam biçimi olarak görüyordu. Filozofa göre bir devlet düzeninde herkes kendi istemini gerçekleştirmek isterse ve devlet de herkesi hoşnut etmeye çalışırsa kargaşa doğacaktır, kargaşık bir düzen de en sonunda tiranlığa geçit verecektir. Devlet ya da hükümet toplumsal ya da iktisadi sorunlarda hakem olabildiği zaman kargaşa ortadan kalkacaktır. Devletin toplum yaşamına ve aynı zamanda bireylerin özgürlüklerine hiçbir biçimde karışmamasını öngören, bireysel özgürlüklerin üstünde hiç-

bir değer tanımamakla her türlü yetkeyi yadsıyan kargaşacılık XVIII. yüzyıldan sonra ortaya çıkan yeni yaşam koşulları içinde çeşitlilendi ve özellikle XIX. yüzyılda Rusya'da Bakunin ve Kropotkin gibi yazarlarca temellendirildi ve savunuldu. Bu arada özellikle hiççilik'le bütünleştirilen ya da bütünleşen kargaşacılık tüm eski değerleri yıkmaya yönelik bir öğreti durumuna geldi. Mülkiyeti ve devleti tümüyle kaldırma yolunda görüşler üreten Proudhon kargaşacılığın babası sayılır. Proudhon'la Paris'te tanışan ve Orta Avrupa'da devrimci çalışmalara katılan Bakunin kargaşacılığın başlıca öncüsüdür. Birçok defa idama mahkum edilen ve Sibirya'dan kaçıp İsviçre'ye yerleşen Bakunin 1878 La Haye kongresinde Marx'dan kopunca kesin olarak kargaşacılıkta karar kıldı. Bakunin tüm devletlerin ortadan kaldırılmasını, sınıf ayrılıklarının yokedilmesini, kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasını, tüm toprakların ve malların ortaklaşa kullanılmasını, dinin ve her türlü yetkenin yokedilmesini istiyordu. Kropotkin de kargaşacılığın geliştirilmesi yolunda büyük çabalar harcadı, *La Révolte* (Başkaldırı) gazetesini kurdu ve fransız kargaşacılarının başına geçti. (Bk. HİÇÇİLİK)

KARMAŞIK (fr. *complexe*; alm. *zusammengesetzt*; ing. *complex*). Birçok ögesi olan. Birbirine bağlanmış değişik ögelerden oluşan. Değişik türden ögelerle kurulmuş olan.

KARMAŞIK (fr. *complexe*; alm. *Komplex*; ing. *complex*). Oldukça yoğun duygu yükü taşıyan ve bilincin dışında ya da kıyısında yer alan, bununla birlikte bilinci büyük ölçüde etkileyen sunumlar dizgesi. Bilinçaltıyla ilgili ögelerin tümü. Jung karmaşığı şöyle tanımlıyordu: "Bir bütünde bir araya gelmiş ve bir duygusal güç oluşturan sunumsal ögeler topluluğu." Nutten de karmaşığı şöyle tanımlar: "Çocukluk yıllarının özgün deneyimlerinden sonra özne olarak güçlü bir duygu yüküne sahip olan ve etkilerini bilinçli ya da bilinçdışı biçimlerde ruhsal gelişim süreçleri boyunca gösteren sunumsal içerikler ya da durumlar bütünü." Bleuler'in ortaya attığı S. Freud ve Jung gibi ruhayrıştırmacılarının benimsediği "karmaşık" terimi gerek ruhbilimciler ve ruhayrıştırmacıları arasında gerek halk arasında ruhumuzu yöneten bilinmezler olarak çok büyük ilgi gördü. Ancak kavramın içeriği pekçok kişi için bilinmez kaldı. Çokları onu cinsel itkilerle ahlak değerlerinin çatışmasından doğan ürünler olarak değerlendirdiler. Böylece "karmaşık" korkulası bir şey oldu, hatta neredeyse öldürücü bir anlam kazandı. Hatta insanlar birbirlerini, karmaşığı olmayan varmış gibi, karmaşıkları olmakla suçlar oldular. Gerçekte karmaşığı heyecanlardan, arzulardan, tutkulardan, korkulardan örülmüş bir sunumlar bütünü olarak düşünmek doğru olur. Bütün bu ögeler çözülmez bir bütün oluşturacak biçim-

de ve kişilik özelliğini kuracak ya da en azından kişiliğe renklerini verecek biçimde bir araya gelmişlerdir. Karmaşıkların verimli bir biçimde oluştuğu dönem bilinçöncesi dediğimiz ilk çocukluk dönemidir. O dönemde henüz kendi temel taşları olan kavramları oluşturmamış olan zihin, kavramların oluşumlarında temel olacak olan ilk ögeleri özellikle dıştan gelen etkilerle başlıbaşına ya da apayrı yapılar olan sunumlar olarak biriktirmeye başlar. Demek ki, karmaşıklar daha çok çocukluk yaşamı içinde, çevreyle ilişkiler çerçevesinde oluşurlar ve kişilik özelliklerimizin gelişiminde örtülü bir etki ortaya koyarlar. Bunlar herbiri özel duygularla ve özel anlamlarla yüklü ilkörneklerden başka bir şey değildir. Hep birlikte önbilinci oluşturan bu ilkörneklerin oluşmasında aşk ve kin karşıtlığı başlıca rolü oynar. Bu karmaşıklar çok zaman sanıldığı gibi hastalıklı bütünlükler değildir, tersine onların varlığı zihni verimli ve sağlıklı kılar. Bu sağlıklılık elbette her şeyden önce karmaşıkların oluşum koşullarına bağlı olacaktır. Karmaşıklığın kişiliği hastalıklı kılması onların oluşum koşullarındaki sakatlıklarla ilgilidir. Buna göre karmaşıklar kişiliğin gelişimine katkıda bulunurken bu gelişimi engelleyecek biçimde olumsuz etkide de bulunabilirler. Karmaşıkların olumsuz etkisi altında gelişen bir kişilik çevreye uyum güçlükleri gösterecektir. Karmaşıkların sağlıklı oluşumu her şeyden önce çevre koşullarıyla belirgindir; siyasal, dinsel, göreneksel baskılar karmaşıkların olumsuz koşullarda oluşmasında büyük ölçüde etkilidir. Olağan koşullarda oluşmamış olan karmaşıklar çocukta kişilik bozukluklarına yol açarken yetişkinde çeşitli bunalımlar yaratabilirler. Çocuğun yaşamında her olay bir karmaşık yaratmaya eğilimli gibidir, ama bazı olaylar elbet bu konuda çok daha belirleyicidir. Annesinin durmadan yeni doğan kardeşiyle ilgilendiğini, kendisiyle ilgilenmediğini gören çocuk kardeşine kin beslemeye başlar ve bebeğe karşı kıskanç ve saldırgan olur. İlgi çekmeye çalışır ama bebeğin özel ilgiyi gerektiren durumu gereği bu ilgiyi bulamaz ve garip tepkiler göstermeye başlar: okula gitmek istemez, mastürbasyon yapar, böylece kendi kendini doyuma ulaştırmaya çalışır, bebek gibi konuşur, altını ıslatır, giderek haksızlığa uğramışlık karmaşığı oluşturur. Bebek büyüdükçe çocuğun durumu düzelir ama oluşan karmaşık varlığını sürdürür, bu karmaşık çeşitli yeni durumlar karşısında sürekli olarak etkinleşir. Çocukta haksızlığa karşı aşırı tepkiler, başkaldırma eğilimleri gelişir, onda eğitimin koşullarına göre aşırı bencillikler ya da özgecilikler ortaya çıkar, yoksunluk duyguları belirginleşir. Bu onun tüm yaşamını etkileyecek bir değişimdir. Ruhayrıştırması yöntemiyle karmaşıkları bilinç düzeyine çıkararak kişilikleri sakatlanmışlıktan kurtarmak olasıdır. Unutmamak gerekir ki birçok

başarının temelinde bireyin yoksunluklar karşısındaki tutarlı direnişi vardır. *Oidipus karmaşığı*: Çocukta anneye karşı çekici, babaya karşı itici eğilimlerin oluşması. Efsaneye göre, Oidipus, yazgının itici gücüyle babasını öldürür ve annesiyle evlenir. Bu karmaşık erkek çocuklarla ilgilidir. *Elektra karmaşığı*: Kız çocuklarda görülen ve babaya aşırı düşkünlükle belirgin olan ruh durumu. Elektra annesi Klymnestra'nın öldürttüğü babası Agamemnon'un intikamını almaya çalışır. (Bk. İLKÖRNEK, RUHAYRIŞTIRMASI, YOKSUNLUK)

KARŞILAŞTIRMA (lat. *comparatio*; fr. *comparison*; alm. *Vergleichung*; ing. *comparaison*). İki ya da daha çok nesnenin benzerliklerini ya da ayrılıklarını belirleme. Bu terimi özellikle Condillac ve izleyicileri kullanır. Condillac şöyle der: "Dikkatimizi tek bir nesneye verdiğimiz gibi aynı anda iki nesneye birden verebiliriz. O zaman tek bir duyum alacağımıza iki duyum birden alırız ve onları karşılaştırdığımızı söyleriz, çünkü biz onları sadece birbirlerinin yanında görmek için ele almaktayızdır, bu arada başka duyumlara da ilgisiz kalmayız. İşte karşılaştırma sözcüğü tam anlamında bunu anlatmaktadır. Öyleyse karşılaştırma ikili bir dikkatten başka bir şey değildir." R. Maunier de şöyle der: "Karşılaştırma her bilimsel arayışın temelidir. Karşılaştırma kanıtlamadan sonra gelir ve açıklamayı önceler. Bilimsel çalışma her şeyden önce en başta ayrı ayrı tanıtlanış olguları birbirine yaklaştırmak ve birbiri karşısına koymaktır, onların benzerliklerini ve ayrılıklarını göstermektir." Bilimde bu kadar geçerliliği olan karşılaştırma eğitim uygulamalarında kaçınılması gereken şeydir. Çocukları birbirleriyle karşılaştırarak onlara çalışma isteği aşılamak düşüncesi son derece tehlikeli bir düşüncedir. Jean-Jacques Rousseau çocuğu rekabet yaratmak üzere başka çocuklarla karşılaştırmanın çok yanlış olduğunu söyler ve şöyle der: "Hiç öğrenmeyen çocuğu kıskançlıkla ve kendini beğenmişlikle öğrenen çocuğa bin kere yeğ tutarım." (Bk. EĞİTİM)

KARŞILIKLILIK (lat. *reciprocitas*; fr. *réciprocité*; alm. *Wechselseitigkeit*; ing. *reciprocity*). Birbiri karşısına konmuş iki nesnenin ya da iki terimin durumu. Raslantıyla karşı karşıya gelmiş ya da karşı karşıya getirilmiş iki nesnenin ya da iki kişinin birbiri karşısındaki durumunu belirleyen karşılıklılıkta her şeyden önce onların benzerliklerinin ya da karşıtlıklarının ortaya çıktığı bir ortam sözkonusudur. Karşılıklılık kendiliğinden bir karşılaştırma eğilimi yaratacaktır. M. Nadoncelle şöyle der: "İnsanlararası karşılıklılık kişilerin algılanmasında bir *ilksel veri*'dir, çünkü kişi kendisini gözlemleyene herhangi bir biçimde bir şey vermiyorsa tanınamaz." "Kişiliğin metafizik yapısını tanımak isteyen ki-

şi için en basit yol karşılıklılığın yoludur."

KARŞISAL (lat. *contradictorius*; fr. *contradictoire*; alm. *kontradiktorisch*; ing. *contradictory*). Aralarında karşı durumlar bulunan iki terim ya da önerme. "Ak" ve "ak olmayan" karşısal durumdadır. Öznesi ve yüklemi aynı olan, nitelik ve nicelik açısından birbirinden ayrılan, biri olumlu öbürü olumsuz, biri tümel öbürü tikel olan önermeler karşısal durumdadır: "Bütün kuşlar uçucudur" "Bazı kuşlar uçucu değildir" ya da "Hiçbir kuş uçucu değildir" "Bazı kuşlar uçucudur". (Bk. ÖNERME)

KARŞISAV (lat. *antithesis*; fr. *antithèse*; alm. *Antithese*; ing. *antithesis*). İki terim ya da iki önerme arasında karşıtlık. Kant'da ve daha sonra Hegel ve Marx diyalektiklerinde bir çatışkının ikinci terimi (birinci terimi sav, üçüncü terim bileşim). [Bk. BİLEŞİM, DİYALEKTİK, SAV]

KARŞIT (lat. *contrarius*; fr. *contraire*; alm. *konträr*; ing. *contrary*). Bir şeye karşı olan. Birbirine tam karşı olan iki terim ya da önerme. Olabilecek en büyük ayrılığı ortaya koyan iki şeyin durumu. "Doğru" ve "yanlış", "sıcak" ve "soğuk" terimleri karşıt terimlerdir. Her ikisi yanlış olabilen, her ikisi doğru olamayan, biri doğruysa öbürü yanlış olan, biri olumlu biri olumsuz ve terimleri ortak iki temel önerme karşıttır: "Bütün kediler dört ayaklıdır." "Hiçbir kedi dört ayaklı değildir." (Bk. ÖNERME)

KAST (fr. *caste*; alm. *Kaste*; ing. *caste*). Bir toplumda sıradüzenli bir bölümlenme içinde ortaya çıkan topluluklardan herbiri. Kendine kapalı toplum sınıfı. Bu terim portekizcede "karışmamış ırk" ya da "arı ırk" anlamına gelen *casta* sözcüğünden gelir. Günümüzde daha çok olumsuz ya da katı, kolay kolay girilemez toplumsal topluluklar için kullanılır. Kast'ı genel anlamda toplumsal sınıfla karıştırmamak gerekir. Toplumsal sınıf özellikle iktisadi koşulların belirleyiciliğinde oluşmuş çok defa geniş çerçeveli toplumsal toplulukları anlatır. Kast sözcüğü özellikle Hindistan'da dinsel gereklerle oluşturulmuş çok dar çerçeveli ve katıkuralcı toplumsal toplulukları belirler. Burada her kastın çok belirli ya da çok sınırlı toplumsal görevleri ya da yükümlülükleri vardır ve her kast babadan oğula kendiliğinden geçen ilişkileri sürdürür. Kastlar arasında kesin çizgiler ya da sağlam duvarlar vardır, bu bölünmüşlük kurallarla kesin bir biçimde belirlenmiştir. Toplumsal uyum bu kesin bölünmüşlükte gerçekleşir. Bir kasttan öbürüne geçiş ancak çok belli koşullarda evlilik yoluyla olabilir. Bu dizgenin sanayi toplumundaki yaşam koşullarına pek uyarlı olduğunu söyleyemeyiz. Hindistan'da bu katı toplumsal ayrımlaşmışlık düzeni tüm toplumsal, siyasal, dinsel

yaşamı belirlerken eğitim düzenini de koşullar. Hindistan'da kast düzeni Arilerin getirdiği bir uygulamadır. Doğu Akdeniz halkları olarak bilinen Ariler, Ganj vadisini ellerine geçirdiler ve yerli halka kast düzenini benimsettiler. Böylece ülkede din adamlarını, savaşçıları, tüccarları toplumdan ayıran katı bir sınıflaşma biçimi ortaya çıktı. Buna göre *brahman*'lar ya da rahipler, *kshatriya*'lar ya da soylu askerler, *vaiçya*'lar ya da burjuvalar, *çudra*'lar ya da zanaatçılar hint toplumunda tümüyle birbirinden ayrı bütünlükler oluşturdular. Sonradan kastlar çoğaldı ve birçok bölüme ayrıldı. Babadan oğula geçen ayrıcalıklar bir kasttan öbürüne geçişi kesinlikle olanaksız kılıyordu. Bir kişinin bir başka kasttan biriyle evlenmesi yasaktı. Hatta bir kastın üyeleri bir takım toplumsal zorunluluklar dışında başka bir kastın üyeleriyle birarada bulunamazlar, aynı sofraya oturamazlardı, hatta onların hazırladığı yemekleri yiyemezlerdi. Kast düzenine uygunsuz davrananlar kast düzeninin dışına çıkarılırdı. *Parya* denilen bu kast-dışı kişiler hiçbir hakkı olmayan, üst sınıf insanlarının hizmetçisi durumunda bulunan kimselerdi. Paryalar üçe ayrılırdı: *abhikastra*'lar (lanetliler), *vratya*'lar (aforozlular), *apasada*'lar (istenmeyenler). Üçüncü topluluktan olanlar hiçbir dinsel eyleme katılamazlardı, ayrıca kent dışında yaşamak zorundaydılar. Brahman'cılıktan sonra yayılan Budha'cılık kast düzeninin etkisini azaltıcı bir tutum içinde oldu. (Bk. SINIF)

KATEGORİ (yun. *kategoria*; lat. *categoria*; fr. *catégorie*; alm. *Kategorie*; ing. *category*). Birçok kavramı içeren genel kavram. Aynı yapıdaki nesnelerin oluşturduğu küme. Kategori kavramıyla ilk olarak Aristoteles felsefesinde karşılaşıyoruz. Bu felsefede kategoriler varlık'ın en genel cinsleridirler. Kategoriler bize kavramlar arasındaki ilintilerin belli bir düzeni olması gerektiğini düşündürür. Kategori varlık'ların sınıflanmasını sağlar, herhangi bir özneye ulayacağımız değişik yüklemlerin cinslerini oluşturur. Buna göre kategoriler en geniş kapsamlı kavramlardır, başka kavramların arasındaki ilişkiyi kurar ve bütünlerler. Aristoteles'de on kategori vardır. Filozof Organon'un 1. kitabında (*Kategoriai*) şöyle der: "Aralarında hiçbir ilişki bulunmayan anlatımlar töz'ü, nicelik'i, nitelik'i, bağıntı'yı, yer'i, zaman'ı, durum'u, iyelik'i, edim'i, edilim'i belirtirler. Kısaca söylersek, örneğin, *insan, at* tözdür; örneğin *iki kulaç, üç kulaç* niceliktir; *beyaz, dilbilgisi* niteliktir; *çift, yarım, daha büyük* bağıntıdır; *Lykeion'da, Forum'da* yerdir; *dün, geçen yıl* zamandır; *yatıyor, oturuyor* durumdur; *ayakkabılı, silahlı* iyeliktir; *kesiyor, yakıyor* edimdir; *kesilmiş, yanmış* edilimdir." Kant'da kategoriler arı anlığın temel kavramlarıdırlar, *a priori*'dirler. "Kategoriler anlık açısından genel olarak tüm de-

neyin olasılığının ilkelerini içerir" der Kant. Filozofa göre kategoriler "düşüncenin basit biçimleridirler, bize herhangi bir nesneyi tanıtmazlar". "Kategoriler tüm gücünü düşünceden alan yani sezgide daha önce verilmiş çeşitliliği bilinçlenmenin birliğine götürme ediminden alan ve dolayısıyla hiçbir şeyi kendiliğinden almasa da bilginin maddesini yani sezgiyi, kendisine nesnenin verdiği sezgiyi bağlamakla ve biraraya getirmekle yükümlü olan bir anlık için kurallardan başka bir şey değildir." "Şeyler olası deneyin nesneleri olarak alındığı ölçüde kategoriler şeylerin bilgisine göre bir kullanıma sahiptirler." Algıya da olasılık sağlayan her bileşim kategorilere uyar. Deney birbirine bağlı algıların biçimlediği bir bilgi olduğundan kategoriler deneyin olasılığının bir koşuludurlar. Bunlar deneyin her nesnesine *a priori* olarak uyarlar. Kant'ın kategoriler tablosu şöyledir: *Nicelik*: Birlik, Çokluk, Bütünsellik; *Nitelik*: Gerçeklik, Olumsuzlama, Sınırlama; *Bağıntı*: Töz ve raslantı, Nedensellik ve bağımlılık, Ortaklık; *Kiplik*: Olasılık-olmazlık, Varoluş-varolmayış, Zorunluluk-olumsallık. (Bk. ANLIK, KAVRAM, US)

KATEGORİK. Bk. KOŞULSUZ.

"KATHARSİS". Bk. ARINMA.

KATILMA (lat. *participatio*; fr. *participation*; alm. *Teilnahme*, *Partizipation*; ing. *participation*). Bir şeyle bütünleşme. Bir şeye eklenme. Bir şeyle ilişkiye girme. Platon felsefesinde katılma varlıkların İdea'larla ilişkisini belirlediği kadar İdea'ların kendi aralarındaki ilişkiyi de belirler. Güzel bir resim ya da güzel bir çocuk Güzel İdea'sına katılır. Kar İdea'sı Soğuk İdea'sına katılır ama Sıcak İdea'sına ve Kara İdea'sına katılmaz. Lévy-Bruhl "katılma"yı aşağı uygarlık düzeyindeki toplumların düşünce biçimini belirlemek üzere kullandı. Buna göre, ilkeller, apayrı kişiler olsalar da aralarında doğal ve gizemli bir birliğin olduğuna, kendilerini bir şeyin birbirlerine bağladığına inanırlar. (Bk. USÇULUK, ÜLKÜCÜLÜK)

KATIŞMAÇ (lat. *aggregatum*; fr. *agrégat*; alın. *Aggregat*; ing. *aggregate*, *aggregation*). Bir bütün oluşturmayacak biçimde yanyana gelmiş ögelerin toplamı. Biryapılı olmayan bir bütünde biraraya gelmiş ögelerin tümü. Tözlerin biryapılı olmayan birliği. Littré: "Oluşumları sırasında bir araya gelmiş olan tözlerin sağladığı bütünlük."

KAVRAM (yun. *eidos, noema*; lat. *conceptum*; fr. *concept*; alın. *Begriff*; ing. *concept*). Bir nesnenin ya da bir varlığın zihindeki sunumu. Zihnin bir nesneyle ilgili olarak sahip olduğu temel fikir. Varlıklardan herbirinin zihnimizdeki temel bilgisi. Kavramlar duyu organları aracılığıyla sağladığımız verile-

rin anlığımızın belirleyiciliğinde işlenmesiyle sağlanır. Duyu izlenimini kavramlara dönüştüren anlık sürekli usavurmalar yapar, aralıksız süren tümevarımlarla ve tümdengelimlerle sağladığı bileşimler ve ayrıştırmalarla kavramları oluşturur, kavramların içeriklerini zenginleştirir, kavramlar arasında ilişki kurarak fikirlere yükselir, kavramların yanlış içeriklerini ayıklar, fikirleri yeniden doğrulamaya çalışır. Hiç bilmediğimiz bir nesneyle yüzyüze geldiğimizde algımız bu nesnenin imgesini elde eder. Bu nesnel kaynaklı imge bir biçimden, bir taslaktan, içi doldurulmamış bir şemadan başka bir şey değildir. Pekçok biçim algılanır ve geçer, çok zaman algılarımız üstalgı düzeyine herhangi bir veri ulaştırmazlar, burada da zihnin her veriye açık olmaması koşulu belirleyicidir. Bir nesneyle ilgili ilksel verinin üstalgıya ulaşması için bilincimizin bu veriyle özel olarak ilgileniyor olması gerekir. Gündelik yaşamda pekçok şeyi görürüz ama görmeyiz, duyarız ama duymayız. Bu durum duyumsal verinin algı düzeyinde kaldığını gösterir. Bilincin özel olarak ilgilendiği bir nesne ya bizde kavramı daha önce oluşmuş olan bir nesnedir ya da bizde kavramı bulunmayan yani hiç tanımadığımız bir nesnedir. Bu yeni veriyi ya kavramına götürerek onu yeni bir usavurma çerçevesinde yeni bir bilgi hesaplaşması yaratacak biçimde ele alırız ya da bu yeni verinin zihnimizde bir karşılığı yoksa ona bir dosya açarız yani bir kavram temeli belirleriz ve bu ilksel kavramı bilinç düzeninde en doğru yere yerleştiririz. Bütün bu kavram denetleme, kavram geliştirme ya da kavram oluşturma edimleri usavurmalarla gerçekleştirilir. Munn şöyle der: "Bir güçlük karşısında bulunduğumuzda ya da yanıtı verilemeyen bir soru ortaya çıktığında usavurma araya girer. Usavurma deneylerimizde kullandığımız fareler ve öbür hayvanlar büyük bir olasılıkla yaşamlarında ilk olarak düşünmektedirler. Gene büyük bir olasılıkla onlar deney bittikten sonra hiç düşünmemişlerdir. Yeniden düşünmeye zorlamak için onları önceki çözümlerin basit bir biçimde yinelenmesiyle, koşullanmasıyla ya da deneme yanılmayla çözülemeyen sorunlarla karşı karşıya getirmek gerekir. İnsanda usavurma alışılmış bir biçimde karşılaşılamayan durumların ortaya çıkarılmasıyla kışkırtılır. Öngörülmeztepkileri gerektiren durumların ortaya çıkmadığı alışılmış ve özel çaba gerektirmeyen bir işimiz varsa usavurmaları yapmadan saatlerimizi hatta günlerimizi geçirebiliriz. Ancak, alışılmış tepkilerin yetmediği noktada usavurma başlayacaktır." Buna göre kavramların oluşumu zihnin dış dünyaya uyarlanma çabası içinde yeni durumlara yeni çözümler arayışımızda gerçekleşir. Öyleyse kavramları edilgin bir algının kendiliğinden ürünleri olarak değil, bilincin nesnelliğe kavuştuğu noktada dış dünyanın bizde içselleşmesini sağlayan bilgi biçimleri olarak görmek doğru olur. Buna göre bilincimizin

kavramlar düzeni dış dünyanın nesnel koşulları çerçevesinde oluştuğu kadar iç dünyanın yönelgenliği çerçevesinde de oluşmaktadır. Kavram hem nesnel hem öznel içeriğiyle dış'ı iç'e ve iç'i dış'a bağlayan bir kavuşma noktasıdır; bilincimizin duygusal-düşünsel koşulları içinde gelişir ve dış'ı iç'te görünür kılar, sahip olduğu düşünce ve duygu yüküyle dış'a kendi özelliklerini duyurur, kendi renklerini ulaştırır. Her kavram kişinin gelişim tarihi içinde yaşadığı serüvenleri kendi açısından açıklayan bir anlam bütünüdür. Kavram kişinin sahip olduğu *ayrı bilinç* çerçevesinde insanlığın tarihsel *ortak bilinç*'ine katılır, kendini onda doğrular ve onunla açıklanır, ayrıca ona kendi özelliklerini yansıtır. Munn kavramla ilgili olarak şunları söyler: "Bir kavram, birbirinden ayrı nesnelerin, durumların, olguların benzerliklerini ortaya koyan süreçtir. Kavramlar usavurmanın ürünleridirler ve bir kere oluştular mı sonraki düşünce üzerinde büyük bir rol oynarlar. Birçok sözcük her karmaşık dilde kavramları ortaya koyar. Ağaç, köpek, sıvı, güzellik ve daha başkaları birbiriyle pek çok ayrı ilişkisi olan şeylerin ortak görünümünü oluştururlar. Kavramlar bir anlamda geçmiş deneyimlerin yoğunlaşmış biçimleridirler. Onlar, deyim yerindeyse, tek bir fikirde çeşitli şeylerin özelliği üzerine öğrenilmiş olanı içerirler. Örneğin ağaç kavramını ele alalım. Bu kavram bazı avustralya yerlilerine yabancıdır. İlkeller zamkağacı gibi, ökaliptüs gibi değişik türde ağaçlardan sözederler, ama tümü için ortak olan şeyi açıklayacak sözcükten yoksundurlar. Bizim sahip olduğumuz gibi 'ağaç' kavramına sahip değildirler. 'Köpek' kavramına sahip olmadan bir ispanyol'dan, bir senbernar'dan, bir fino'dan sözeden çocuk da benzer bir karışıklık içindedir." Kavramlar, buna göre, bilgi dünyamızın sürekli usavurmalarla aralıksız dönüşen yapı taşlarıdırlar. Her kavram zihnimizde soyut ya da somut bir varlığın, bir bireyin ya da bir cinsin, bir türün, bir topluluğun en genel bilgisine karşılıktır. Zihnimiz sürekli olarak duyu izlenimlerini imgelere ya da taslaklara, bu genel taslakları da kavramlara dönüştürürken önceki bilgilerinden ya da daha önce sahip olduğu kavramlardan ve o kavramları birleştirerek elde ettiği fikirlerden geniş ölçüde yararlanır. Bir uçak imgesiyle bir uçak kavramı arasındaki ayrım ikincinin birinciye göre daha açık ve seçik, ayrıca daha dolgun içerikli olmasıdır. Tek bir kavramın sınırlarından çıkıp usavurmalar yoluyla kavramları karşılaştırmaya yöneldiğimizde fikre ulaşmış ya da fikir üretmiş oluruz. Bazı filozoflar "kavram" yerine "fikir" demeyi uygun bulurlar. P. Foulquié, çağdaş bakış açısı içinde, kavram ve fikir ayrımını şöyle belirler: "Gündelik dille ilgili olan 'fikir'den ayrı olarak 'kavram' felsefenin teknik bir terimidir, bu yüzden daha belirgin bir anlamı vardır. O aynı zamanda daha nesneldir; benim adalet üzerine bir fikrim vardır, oysa adalet kav-

rarnı benden bağımsızdır ve bilincimin dışında gibidir. 'Herkesin kendi fikri vardır' dediğimizde bu fikirler az ya da çok kişiseldirler, az ya da çok belirgindirler, oysa kavramlar kişisel değildir." Gerçekte her fikir bir kavram bileşimidir, kavramlardan oluşmuş olan ve bir görüş ya da genel bilgi ortaya koyan bir bütünlüktür. Gerçekçi bakış açısına göre tüm kavramlarımız dünya deneyleri içinde elde edilir. Oysa ülkücü bakış açısı fikir diye adlandırdığı kavramların ya da en azından bazı temel kavramların zihnimizde *a priori* olarak ya da doğuştan bulunduğunu bildirir. Kant'a göre kavram "mutlak olmayan genel fikir"dir. O, deneyden gelmeyen "arı kavram"ı (kategori) deneyden gelen kavramdan, deneysel kavramdan yani *a posteriori* kavramından ayırır. (Bk. BİLİNÇ, FİKİR, İMGE, KAVRAMCILIK, ÜSTALGI)

KAVRAMCILIK (fr. *conceptualisme*; alm. *Konzeptualismus*; ing. *conceptualism*). Kavramların ve tümellerin (evrensellerin) kendinde varlık olmadığını, zihnin bir kurgusu olduğunu bildiren skolastik öğreti. Abelardus'un ortaya koyduğu bu öğretiye göre zihnimizdeki kavramların kaynağı tek tek deneylerdir. İyi kavramı bizde öncesel olarak vardır ama, örtülü bir biçimde vardır, ona biz ancak tek tek deneylerle, iyilik deneyleriyle ulaşırız. Kavramcılık kavramları adlara indirgeyen adcılığa ve tümelleri nesnelerden bağımsız sayan gerçekliğe karşıdır ve bir yanıyla deneyciliğe bir yanıyla usçuluğa yakın görünse de apayrı bir anlayıştır, gerçekçilikle adcılık arasında bir orta yer oluşturduğu da doğru değildir. (Bk. ADCILIK, GERÇEKÇİLİK, DENEYCİLİK, USÇULUK)

KAVRANILAMAZLIK (yun. *akatelepsia*). Pyrrhon'un ve öbür kuşkucuların doğrunun ölçütü olmadığını, buna göre doğruyu aramaktan kaçınmak gerektiğini bildiren görüşü. (Bk. KUŞKUCULUK)

KAVRAYIŞ (lat. *conceptio*; fr. *conception*; alm. *Konzeption, Begriffsbildung*; ing. *conception*). Zihnin bir nesneye yönelme edimi. Zihnin bir kavramı belirlemesi. Zihnin duyu verilerinden giderek bir kavramı oluşturması. Zihnin kavrama çabası içinde elde ettiği ürün. Kavrama yetisi. Bir bilgi nesnesini kavrama biçimi. Anlayış. "Kavrayış" aydınlığa çıkarılması zor bir kavramdır. Bir yandan bir bilgi nesnesini belirlemeye dayanan tüm düşünce edimlerini karşılar, öte yandan bu edimlerin sağladığı ürünleri anlatır. Bakış açısı anlamına da, kavramayla ilgili edimleri ortaya koyan zihin yetisi anlamına gelir. (Bk. ANLAYIŞ)

KAYGANLIK (lat. *ambiguitas*; fr. *ambiguïté*; alm. *Zweideutigkeit*; ing. *ambiguity*). Bir sözcüğün ya da bir deyimin çift anlamlı oluşu. Yoruma açık olanın özyapısı.

Yoruma el vermeyecek biçimde çokanlamlı olanın özyapısı. "Kayganlık" kavramının varoluşçu felsefede özel bir yeri vardır. Simone de Beauvoir'ın belirttiği gibi onu "olma eksikliği" diye anlamak ve saçmayla karıştırmamak gerekir. Varoluşun kaygan olması, onun anlamının kesin ve belirgin olmamasıdır, her an değişiyor olmasıdır. Kayganlık varoluşçular arasında en çok Merleau-Ponty'de belirleyicidir, hatta onun felsefesini kayganlık felsefesi diye adlandırmak olasıdır. Buna göre insan hem düşünen hem eyleyen, hem dünyadan kaçan hem dünyaya atılan bir varlıktır. (Bk. VAROLUŞÇULUK)

KAYGI (lat. *unquietudo*; fr. *inquiétude*; alm. *Unruhe*, *Unbehagen*; ing. *uneasiness*, *restlessness*). Korkulası bir durumun ortaya çıkacağı duygusuyla uğranılan sıkıntı. Kesinliksizlik karşısında duyulan rahatsızlık duygusu. Kaygı kuşkuya yakın bir duygudur, ancak kuşku fikirlerle ilgiliyken kaygı doğrudan doğruya gelecekle ilgilidir. Onu bunaltıyla karıştırmamak gerekir, ancak onda bunaltıya doğru bir eğilim olduğu da doğrudur. Kaygı sağlam gerekçeleri olmayan bir güvensizlik duygusudur, bu yanıyla bulantıdan çok daha hafiftir. Terimi ilk olarak Leibniz ingilizcedeki *uneasiness* sözcüğünü karşılamak üzere, bu sözcüğün anlamını *istemli edimin belirleyici nedeni* olarak belirleyen Locke'a yanıt verirken kullanmıştır. Daha sonra Condillac iki tür huzursuzluk belirlemiştir; birincisi tedirginlik ya da hoşnutsuzluk, ikincisi kaygı ya da sıkıntı. Kaygı, çağdaş felsefede ve ruhbilimde çok kullanılır oldu ve azçok anlam değiştirdi. O bugün daha çok şimdiyle ilgili bir tedirginliği ve bir ileriye açılışı anlatmaktadır. Buna göre kaygı özellikle şimdiki zamanın aşılması duygusuyla birlikte tam tamına istemci bir anlamda geleceğe ulaşma ve hatta geleceği tasarlama, hatta ilerleme duygusunu içermektedir. (BK. BUNALTI, KUŞKU)

KAYRA (lat. *providentia*; fr. *providence*; alm. *Versehung*; ing. *providence*). Tanrı'nın yarattığı dünyayı yönetmesi. Tanrı'nın dünyayı öngördüğü amaçlara doğru yönlendirmesi. Tanrı olayların akışını öyle bir biçimde düzenler ki bu düzene göre yaratıklar amaçlarını gerçekleştirmiş olurlar. Malebranche iki çeşit kayra belirliyordu: evrensel oluşumu ya da akışı belirleyen yasaların ortaya koyduğu *genel kayra* ve mucizelerle ortaya çıkan *özel kayra*. Kayra Tanrı'nın yarattığı varlıklara kendinden verdiği her şeyi içerir. Aziz Matta İncil'inde şu sözleri okuruz: "Gökteki kuşlar ne ekerler ne de biçerler, onları göklerin babası besler." Dinci bakış her oluşumda bir kayra izi görmeye eğilimlidir. Epiktetos şöyle der: "Uzaktan bakıldığında kadınlardan ayırt edilebilsinler diye kayra erkeklerin çenesine tüyler koydu." Kayraya güvenenler dün-

yadaki her durumun kayrayla belirlendiğini, eksiklikleri güçlülüklerle dengeleyenin de kayra olduğunu düşünürler. Bir alman atasözü şöyle der: "Tanrı bayat ekmek verdi mi sağlam diş de verir." "Bir kapı kapandı mı bir kapı açılır" der Cervantes de. Sadi, *Bostan* adlı yapıtında şöyle yazar: "Bana dişleri veren ekmek de verecektir." (Bk. AÇINIM, TANRI, YAZGI)

KAZANÇÇILIK (fr. *mercantilisme*; alın. *Merkantilismus*; ing. *mercantilism*). Her şeyi kazanma eğilimine bağlayan görüş. Aşırı kazanç sağlamak üzere ticaret yapma eğilimi. Devletlerin gerçek zenginliklerini değerli madenlerin varlığına bağlayan iktisat öğretisi. Değerli madenlerle ilgili ticaretin çok büyük boyutlara ulaştığı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Fransa'da Colbert ve Richelieu, İngiltere'de D. Hume, İspanya'da Ortiz güçlü bir devletin ancak zengin bir devlet olabileceğini, bu zenginliği de ancak değerli madenlerin sağlayabileceğini öne sürdüler. Bu durumda mal satıp karşılığında altın ve gümüş almak, buna karşılık altın ve gümüş ödememek için mal almaktan kaçınmak kazanççıların temel ilkesi oldu. Ayrıca kazanççılar iyi bir kazancın ancak güçlü bir sanayi düzeniyle sağlanabileceğini bildiriyorlardı.

KENDİİÇİN (fr. *pour soi*; alın. *für-sich-sein*; ing. *being for self*). Kendinde şey'e yani eşyaya karşıt olarak bilinç. Kendinde şey'e karşıt olarak kendi kendinin bilincine sahip varlık. Bilinçli varlığın kendi üzerine sahip olduğu bilgi. Sartre'da kendini bilinçli olarak temellendirmek üzere kendini yitiren kendinde. (Bk. KENDİNDE)

KENDİLİĞİNDENLİK (fr. *spontanéité*; alm. *Spontaneität*, *Selbsttätigkeit*; ing. *spontaneity*). Görünür bir neden olmaksızın ya da hiçbir neden olmaksızın kendi kendine gerçekleşenin durumu. Kendi kendinin etkeni olanın durumu. Bir dış etkence zorlanmaksızın kendi kendine oluşanın durumu. Kendi kendinin etkeni olanın durumu. Maddi ya da manevi herhangi bir etki olmadan kendince eylemde bulunanın durumu. Kendiliğindenliği özgür eylemle karıştırmamak gerekir, özgür olmayan kendiliğinden eylemler de vardır, bunların başında içgüdüyle gerçekleştirilen eylemler gelir. İnsan içgüdüsel olarak davrandığı zaman elbette kendiliğinden davranmış olur.

KENDİNDE (fr. *en soi*; alın. *An sich*; ing. *in self*). Kendi ötesinde ya da kendi dışında bir uzanımı bulunmayan. Kant'da bizim için'e yani olguya karşıt olarak bilgilerimizden ya da deneyden bağımsız olan (*Noumenon*). Varoluşçu felsefede, özellikle Sartre'da *kendi için*'e yani bilinç'e karşıt olarak eşyanın niteliği. Kendinde'yi kendiyle'yle yani kendi özü gereği varolanla yani

Tanrı'yla karıştırmamak gerekir. Kendiyle (fr. *par soi*), varolmak için kendi dışında herhangi bir şeye gereksinimi olmayandır. Kant şöyle der: "*Noumenon* kavramı yani hiçbir zaman duyuların nesnesi olmayacak olan ve kendinde bir şey olarak düşünülmesi gerekenin kavramı çelişkili değildir: duyumlar almanın sezginin olası tek biçimi olduğunu kimse ileri süremez. Ama gerçekte bu olası *Noumenon*'un alanına girebilmemiz için kesinlikle hiçbir olanağımız yoktur ve olgular alanını çevreleyen her şey bizim için boştur, bir başka deyişle zorunlu bir biçimde bu alanın dışına çıkan bir anlığımız olsa da duyulur bilginin alanı dışında bize nesnelerin verilebileceği böyle bir sezgimiz kesinlikle yoktur." (Bk. KENDİİÇİN)

KENDİNEKAPALILIK (fr. *autisme*; alm. *Autismus*; ing. *autism*). Kesin bir içedönüklükle belirgin dış dünyadan kopma durumu. Dış dünyadan kopmayla belirgin kendine kapanış. Bleuler'in ortaya attığı ve benimsettiği bu terim özellikle şizofrenlerin ruh durumunu ortaya koymaktadır. Kendinekapalı kişi tam anlamında bir hücrede yaşar gibidir, onun için hücrenin dışı yoktur ya da hiç önemli değildir. Kendinekapalı kişinin yoğun bir iç yaşamı vardır, ona gerçeklikle bağları koparttıran biraz da bu yoğun iç yaşamdır. Bu iç yaşamda kişi arzuları, bunalımları, düşleri, düşlemleriyle içli dışlıdır, bunlar onun tüm gerçekliğini oluşturur. Bu kişi için dış dünya bir boş görüntüler dünyasıdır, onun bu dünyayla hiçbir alışverişi olmaz. Bu durumdaki hasta kapıları dışa tümüyle kapatmış olduğu için, ayrıca davranışları da kolay kolay anlaşılır olmadığı için tümüyle anlaşılamaz durumdadır. Bleuler şöyle diyor: "İleri derece şizofrenlerin çevreyle hiçbir ilişkisi yoktur, onlar yalnız kendilerinin olan bir dünyada yaşarlar. Onlar, deyim yerindeyse, gerçekleştiğini düşledikleri arzularıyla ve kurbanı olduklarına inandıkları düşmanlıklardan gelen sıkıntılarla bu dünyaya kapatılmışlardır. Dış dünyayla ilişkilerini olabildiğince enaza indirgeyerek sınırlarlar. İç dünyanın göreli ya da mutlak egemenliğiyle birlikte görülen bu gerçeklikten kopuşu kendinekapalılık diye adlandırıyoruz." (Bk. ŞİZOFRENİ)

KENDİNEYETME (fr. *autarcie*; alm. *Autarkie*; ing. *autarky*). Bir toplumun ya da bir toplumsal topluluğun kendi kendine yetmesi durumu. Kendine (yun. *autos*) yetme (yun. *arkei*) tüketimde olduğu kadar üretimde de ya göreli ya da kesin bir kendine kapanmışlığı zorunlu kılar. Kendineyetme durumunda devletler dışarıdan hiçbir şey almazlar ve dışarıya hiçbir şey satmazlar. Bir toplumun ya da toplumsal topluluğun kendine kapanmasıyla ortaya çıkan bu uygulamaya kapalı iktisat adı da verilir.

KENDİNİİNANDIRMA (fr. *auto-suggestion*; alm. *Auto-suggestion*; ing. *auto-suggestion*). Bilinçli ya da bilinçsiz olarak kendini bir fikrin doğruluğuna inandırma edimi. Bir fikri davranışlarımıza yön verici ilke olarak benimseyişimiz. Kendiniinandırma kişinin bir durumu gerçekleştirmek ya da amaca ulaşabilmek için bir fikri doğru diye benimsemesidir. Hemen hemen her kişinin yaşamı boyunca sık sık kullandığı bu yöntem eğitimde ve ruhhekimliğinde oldukça etkin bir yöntemdir.

KESİKLİ (fr. *discontinu*; alm. *unstetig*; ing. *discontinuous*). Aralıksız sürer durumda olmayan. Kesintili ya da aralıklı bir yapı gösteren. Ayrı ayrı ögelerden kurulmuş olan. (Bk. KESİKSİZ)

KESİKSİZ (fr. *continu*; alm. *stetig*; ing. *continuous*). Ayrı ayrı ögelerden kurulmuş olmayan. Sürerliği olan. Zamanda ya da uzamda bölünmüş ya da parçalanmış olmayan. (Bk. KESİKLİ)

KESİNLİK (lat. *certitudo*; fr. *certutide*; alm. *Gewissheit*; ing. *certitude*). Kuşku gerektirmeyecek biçimde belirgin olanın durumu. Kuşku gerektirmeyecek kadar açık bir yargı karşısındaki ruh durumu. Zihnin hiçbir yanılma korkusuna düşmeden bir yargıyı benimseyişi. Kesin olan, varlığı kuşkugötürmez olandır, düşüncede sağlam dayanak sayılabilir olandır. Güvenilir olanla kesin olanı birbirinden ayırmak gerekir. "Güvenilir" daha çok kişiler için kullanılır (güvenilir bir dost), "kesin" bilgiyle ilgilidir (Hasan'ın Ankara'dan dönmediği kesin). "Kesin"i "apaçık"la da karıştırmamak gerekir. Kesin olan, özellikle sonuçlarla, kanıtlarla, göstermelerle ilgilidir; oysa bir ilke apaçık olabilir yani hiçbir kuşkuyu gerektirmeyecek biçimde kendini ortaya koyabilir. Kesin olan, insanda mutuluk ya da esenlik duygusu uyandırır. "Kesinliğe ulaştığımız zaman insan ruhunun duyabileceği en büyük sevinçlerden birini duyarız" der Pasteur. Bununla birlikte kesinlik kişisel değildir. Gene de kesin'i kesin diye belirleyen bireyin kendisidir. (Bk. APAÇIKLIK)

KESİŞME (fr. *convergence*; alm. *Konvengenz*, *Zusammenlaufen*; ing. *convergency*). İki ya da daha çok çizginin bir noktada buluşması. Aynı noktada son bulan doğruların durumu. Tek bir noktaya doğru yönelen doğruların durumu. Aynı sonuca ya da aynı amaca yönelenlerin durumu.

KISIRDÖNGÜ (fr. *cerle vicieux*, *diallèle*; alm. *Zirkelbeweis*, *Diallele*; ing. *vicious circle*). Verimsiz düşünce dizgesi. İçinden çıkılmaz durum. Bir A'yı ancak kendisiyle belirlenebilen bir B'yle gösterme. Aynı istenmeyen sonucu getiren eylemlerin sürekli olarak yinelenmesi. Kısırdöngüde bilgiler kapalı bir düzen oluşturur, bu dü-

zende bir bilgi öbürüyle kanıtlanır, buna göre gerçek anlamda belirleme hiçbir zaman gerçekleşmez.

KISKANÇLIK (fr. *jalousie*; alm. *Eifersucht*; ing. *jealousy*). Kendisi için istemeyi başlıca amaç durumuna getirme eğilimi. Bir kişinin sağladığı bir yarardan rahatsız olma yatkınlığı. Bir şeye tek başına sahip olma tutkusu. Aşırı ölçüde duyulan sahip olma duygusu. Sevilen şeyin bir başkasının olması korkusu. La Rochefoucauld "Kıskançlıkta aşktan çok özsevgisi vardır" der. Buna göre kıskançlığı sahip olunmak istenilen nesnenin değerinden çok bizim o nesneye yüklediğimiz duyguyla ya da verdiğimiz anlamla açıklamak gerekir. *Kabil karmaşığı* diye de adlandırılan kıskançlık insanın en eski duygularından biridir. Tevrat'da anlatıldığına göre Adem ile Havva'nın büyük oğlu Kabıl çiftçiydi, topraktan sağladığı ürünleri Tanrı'ya sundu. Kardeşi Habil de çobandı, o da koyunlarını Tanrı'ya sundu. Tanrı Habil'in sunduklarıyla ilgilendi. Kabil'inkilerle hiç ilgilenmedi. Bu durum Kabil'in kıskançlıkla Habil'i öldürmesine yol açtı. Kıskançlık duygusu sahip olunan ya da sahip olunmak istenilen bir şeyden yoksun kalma korkusuyla belirgin son derece sıkıntı verici bir duygudur. Çocuk için sevgili anneye yakın duran her kişi bir kıskançlık konusu ya da nedenidir (*Oidipus karmaşığı*). Bu duygu çocuğu şiddete yöneltebilir: çocuk küçük kardeşinin gözlerini oymak için planlar yapmaya başlayabilir ve bu tasarısını gerçekleştirebilir. Yetişkin kişiler çok örtülü ya da belirsiz biçimlerde şiddetli kıskançlık duyguları yaşarlar, ancak onlarda çocuksu tepkilerin görüldüğü pek olmaz. Bazı yazarlara göre kıskançlık insanın özünde vardır ve doğuştandır. Her insan, ne kadar kendine egemen de olsa, buna göre kıskançlık duygusunu saçma bularak altetmiş de olsa belli durumlarda kıskançlıktan kendini alamayacaktır. Linton bunun kanıtını Markiz adalarında görülen şu olguda bulur: tam anlamında cinsel özgürlüğün yaşandığı, kimsenin kimseyi kimseden kıskanmadığı bu adalarda yerliler sarhoş oldukları zaman yani istemli denetimleri azaldığı ya da ortadan kalktığı zaman kıskançlık duygularını ortaya dökerler. O. Klineberg gibi ruhbilimcilerse, tersine, bu duygunun kültür kökenli olduğunu söylerler ve gerçek anlamda yetkin bir bilince ulaşmış bir bireyin, bir başka deyişle tam anlamında kişilikli bir bireyin böylesi bir duygudan uzak kalacağını söylerler. Her ne olursa olsun kıskançlık duygusu insana boğuntu veren ve çok zaman ussal açıklamalara götürülemeyen bir duygudur. / La Rochefoucauld: "Kıskançlık her zaman aşkla doğar ama her zaman aşkla ölmez." / Mme de la Fayette: "Aşkın henüz kendini açıklamadığı bir yürekte kıskançlığın getirdiği karışıklık anlatılır gibi değildir." "Aşık olduğumu bana yalnızca kıskançlık duyur-

du." "İnsan iyiden iyiye aşıksa nedensiz kıskanır." / Mme Deshoulières: "Bir parça kıskançlık uyandırır - Uyuyakalmış mutlu aşkı." (Bk. AŞK)

KİNİKLER OKULU. Sokrates'in ölümünden sonra kurulmuş olan ve azçok onun yöntemini izlediği için Sokrates'çi okullar diye adlandırılan okullardan biri. Kinikler okulu belki de Sokrates'çi okulların en önemlisidir. Bu okul Atina'nın varoşlarından Kynosarges'de (yun. "köpek anıtmezarı" anlamında) kurulmuştur. Okulun kurucusu Antisthenes Kynosarges gymnasion'unda uzun süre dersler vermiştir, öğretisi ve okulu da bu yüzden bu adla anılmıştır (yun. *kunikos* "köpeksi" demektir). Okulun bu adla anılmasının bir nedeni de Sinop'lu Diogenes'in yaşadığı sefil koşullar nedeniyle "Köpek" (yun. *kuon*) diye adlandırılmış olması olabilir. Önce sofist Gorgias'ın sonra Sokrates'in çömezi olan Antisthenes'e göre en yüce iyi erdemdir. Erdemin bilgisine bilimle ya da diyalektikle ulaşamayız. Erdemin kaynağı düşüncede değil yaşamdadır. İnsana mutluluk verecek tek şey erdemli yaşayıştır. İnsan tutkularını altedebileceği, gereksinmeleri önemsemeyebileceği zaman insandır. Bu da dünyadan uzaklaşmakla, tanrısala yaklaşmaya çalışmakla gerçekleşir. İnsan acılarda, güçlüklerde, yorgunluklarda insanlaşır. Bilge kişi yanılgının ve günahın uğramadığı kişidir. Antisthenes'e göre en büyük bilge Herakles'dir, çünkü sonuna kadar istemli ve sonuna kadar özgürdür. Antisthenes'in başlıca çömezi Sinop'lu Diogenes'dir. Diogenes, İskender'e ya da gerçek adıyla Aleksandros'a "Gölge etme başka iyilik istemem" deyişiyle ünlüdür. Diogenes görüşlerinden çok dünyadan el etek çekmeye dayanan yaşayışıyla tanınmıştır. "Kinik" ya da "köpeksi" sıfatına yaşayışıyla en çok yaklaşmış olan odur.

KİP (lat. *modus*; fr. *mode*; alm. *Modus*, *Schlussmodus*; ing. *mode*, *mood*). Bir öznenin ya da bir tözün belirlenimi. Bir varlığın varoluş biçimi. Bir varlığın eylemde bulunma biçimi. Tasımda niteliğe ve niceliğe göre önermelerin aldığı biçim (tümel olumlu: A; tümel olumsuz: E; tikel olmlu: I; tikel olumsuz: O). Tasımda düşünce kalıpları. Bu kalıplar on dokuz tanedir: Barbara, Celarent vb. Spinoza'da kip, nitelik'e karşıt olarak yani tözün özü olan şeye karşıt olarak tözün dışavurumudur.

KİPLİK (lat. *modalitas*; fr. *modalité*; alm. *Modalität*; ing. *modality*). Bir varlığın biçimler alma özelliği. Bir varlığın özel biçimi. Kant'da yargı biçimlerinden ve zihnin kategorilerinden biri. Kant'da *kiplik yargıları, sorunlu* (olasıyla ilgili), *savlı* (olanla ilgili) ve *zorunlu* (kesin olanla ilgili) olmak üzere üç çeşittir. "Yağmur yağarsa evde kalacağım" dediğim zaman bir so-

runlu yargı ortaya koymuş olurum; bu yargı her zaman olası'yla ilgilidir. "Yağmur yağıyor" dediğim zaman bir savlı yargı ya da bir varoluş yargısı ortaya koymuş olurum; bu yargı her zaman olan'la ilgilidir. "Su yüz derecede kaynar" dediğim zaman bir yasayı dışlaştıran zorunlu bir yargı ortaya koymuş olurum, bu yargı da her zaman kesin olan'la ilgilidir. Kant'da kiplik kavramları da şunlardır: olasılık-olmazlık; varoluş-varolmayış; zorunluluk-olumsallık. Görüldüğü gibi Kant'da üç çeşit yargıya anlığın üç kavramı karşılık olmaktadır.

KİŞİ (lat. *persona*; fr. *personne*; alm. *Person*; ing. *person*). Kendi bilincinde olmakla kendi kendisinin sorumlusu olan varlık. Özgül olarak insan değerleriyle donanmış birey. Başka insanlara belli bir insani amaç çerçevesinde yetkin bir bilinçle bağlanmış insan. Birey herhangi bir türün bir üyesidir, kişi insan türünün yetkin ve bilinçli bir üyesidir. Kişi olmak hem kendi öznel özelliklerini hem de insan olmanın nesnel koşullarını kendinde taşıyan bir bilince sahip olmakla olasıdır. Bu yüzden her kişi kendini yaşamda etkin kılan özgür seçişleriyle ya da özgür edimleriyle dikkati çeker. Kişi özgürlük içinde kendini vareder ya da geliştirir ve kendini geliştirdikçe özgürlüğünü geliştirir. Her kişi bir toplumsal varlıktır ve bir toplulukta ortak bir ülküye katılan ve bu ülküyü geliştirmeye ve gerçekleştirmeye çalışan insandır. Bu yüzden J. Chevalier "Birey amacını kendinde taşır, kişinin kendini aşan amaçları vardır" der. Ona göre "Kişinin özü, bireyinkinin tersine, ben değildir, başkası'dır. İnsan kişiliği en büyük gelişimini yarargözetmez bir aşkla başkasına bağlanarak ve başkasına vererek gerçekleştirir." Bu çerçevede insan hem kendinin hem başkasının yaratıcısı olarak anlaşılır, gerçek insan ilişkisi kişiden kişiye ilişkidir, bu ilişkide insan toplumunun yüce değerleri açınlanır ve yüce amaçları gerçekleşir. Kişi olmak biraz da insanın başkasına kavuşmak üzere kendinden çıkmasıdır. Bu yüzden her kişi başka kişilerin varettiği insani ortamın bir üyesidir. (Bk. BİREY, İNSAN, KİŞİLİK)

KİŞİLİK (lat. *personalitas*; fr. *personnalité*; alm. *Persönlichkeit*; ing. *personality*). Kişinin varlık özelliği. Kişinin kendini bir ben olarak ortaya koymasını sağlayan etkinliklerin bütünü. Kendini özgür etkinlik olarak algılayan bilinçli bireysellik. "Kişi" belli bir bilinçliliği ortaya koyarken "kişilik" özellikle yetkin insani edimleri ve ona bağlı olarak gerçekleşen saygınlığı düşündürür. N. L. Munn şöyle der: "Kişilik bir bireyde yapıların, onun davranış biçimlerinin, ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin ve yatkınlıklarının en belirgin bütünleşmesi olarak tanımlanabilir. 'Belirgin bütünleşme' derken iki şeyi belirtmek istiyoruz. İlkin birey başkalarından kişiliğiyle seçilir ve ayrılır.

İkincisi kişilik terimi bireyin ve davranışının görünümlerini içerir, bunlar azçok sürekli diye düşünülen şeylerdir. Birey gerilim durumlarında genellikle dinginse, ara sıra 'parlıyorsa', onun kişiliğinin belirleyeni dinginliktir, kızgınlık değildir." Her kişilik kendi özellikleri çerçevesinde bir etki gücü ortaya koyar ve somut bir biçimde saptanması ya da apaçık gösterilmesi olanaksız bir çekim gücü oluşturur. Bu yetkinlik doğrudan doğruya ne zekaya, ne kalıtıma, hatta ne çevreye ve ne de eğitime bağlanabilir, ama onların herbiriyle ayrı ayrı ilgilidir. O daha çok başkalarının bizimle ilgili düşüncelerinde ve duygularında parıldar, bizimle ilgili değerlendirmelerinde kendini gösterir. M. Proust şöyle der: "Bizim toplumsal kişiliğimiz başkalarının düşüncesinin bir yaratısıdır." Kişilik her kişide kendine özgü olanla başkasıyla ortak olanın birbiriyle bütünleştiği noktada kendini gösterir. Guthrie, kişiliği "durağan ve değişime dirençli toplumsal önemdeki alışkanlıklar dizgesi" diye tanımlar. Kişiliğin bir alışkanlıklar dizgesi olduğu kesindir ama onun durağan ve değişime dirençli olduğu tartışılabilir. Her kişinin bilinci ayrı özellikler taşıdığından her kişiliğin özellikleri de başka başka olacaktır, bu özelliklerin neler olabileceği *kişilik testleri*'yle ortaya konulabilmektedir. Bilgi, zeka ve yatkınlık testlerinden ayrı olarak kişilik testleri kişiliğin duygusal düşünsel özelliklerini gösterirler. Buna göre kişilik öznelleşmiş bireyselliktir. Herhangi bir insan bireyi kendisini öbür benzerlerine bağlayan ortak yetilerle, ortak davranış biçimleriyle belirgindir. Bir birey kendi yaşam deneyleri içinde kendi özelliklerini kazandıkça kişileşir, buna göre kendini başka insanlar arasında toplumsal-tarihsel bir varlık olarak kavramaya başlar, belli bir dünya görüşüne bağlanır, kendi bakış açıları oluşur. Bu yüzden kişiliği bilinçli bireysellik diye de tanımlayabiliriz. Scheldon'un tanımı bu konuda belki de en uyarlı tanımdır: "Kişilik, bireyin tanımayla, duymayla, eylemle, ruhsallıkla ve oluşumla ilgili özelliklerinin etkin kuruluşudur." A. Porot ve Th. Kemmerer'in tanımı da oldukça kapsayıcıdır: "Kişilik, bir bireyin zihinsel yapısına o bireye özel görünümünü kazandırmak üzere katılan tüm ögelerin bileşimidir." Kişileşmiş birey bir bilinç ve özgürlük etkinliği ortaya koyar. Normal bir kişiliğin başlıca nitelikleri birliklilik, canlılık, bilinçlilik, çevreye uyarlılıktır. Böylelikle kişileşme her zaman yalnızca bireyselin sınırlarında kalmaz, toplumsala da ulaşır, hemen her yerde kişilikli toplumsal davranışlar görürüz. Ne var ki toplumsal kişilik bireysel kişiliklerin bir bileşkesi olduğundan sorun gene her zaman kişiliğin bireysel düzeyde araştırılmasına indirgenecektir. Bu çerçevede Adler dört tip kişilik belirlemiştir. Birinci kümedekiler topluma ya da yaşama "iyi uyarlanmış" kişiliklerdir, bunlar herhangi bir üstünlük gös-

terisi içinde değillerdir ve kimseye baskı yapmayı düşünmezler. Sorunlarını çözerken kendi yararları kadar toplumun ya da başkalarının yararlarını da düşünürler. İkinci kümedekiler "egemen tip"i oluştururlar, denetimi her zaman ellerinde bulundurmak isterler. Başkalarını değersiz görmek bu kişilerde özyapı özelliklerinin başında gelir. Kendileri toplumda düzeylerini yükseltemediklerinden bütün özenlerini başkalarını küçültmek için gösterirler. Aşağılıkduygusunun yolaçtığı bu yükseklikduygusu başkalarında aşağılıkduyguları oluşturmak gibi bir uygunsuzluğu getirir. Üçüncü kümedekiler "alıcı bireyler"dir, bunlar şımartılmış insanlar olarak her güzel şeyi ya da her yararlıyı emek vermeden kendilerinin kılmaya bakarlar. Vermeyi düşünmeden hep almaya çalışırlar. Dördüncü kümedekiler "yükümlenmekten kaçan" tiplerdir, herhangi bir karar almak istemeden, herhangi bir eylemde bulunmadan yaşadıkları için yanlış da yapmazlar. (Bk. İNSAN, KİŞİ, KİŞİLİKÇİLİK, TOPLUM)

KİŞİLİKÇİLİK (fr. *personnalisme*; alm. *Personalismus*; ing. *personalism*). Kişiliği en yüce belirleyici sayan öğreti. Kişiliği mutlak değer durumuna getiren ahlak ve toplum öğretisi. "Kişilikçilik"i ilk kullanan Renouvier oldu. Renouvier bu terimi hemen hemen bireycilikle eşanlamlı olarak kullanıyordu. Onun kişilikçiliği "tam anlamında bilinçli ve istemli bir kişilik duygusu"na dayanıyordu. Kişilikçilik insan bireyinin kişiliğine büyük önem verir, onu her türlü toplumsal ve iktisadi değerin üstünde tutar, her şeyden önce insan saygısını gerektirir. Kişilikçilik daha sonra Emmanuel Mounier'nin 1947'de yayımladığı *Qu'estce que le personnalisme*? (Kişilikçilik nedir?) adlı yapıtında geniş çerçeveli bir öğreti durumuna geldi. Mounier, insan toplumsal birliğe kavuştukça kişiliğini kazanır diye düşünüyordu. Şöyle diyordu: "İnsan kişisinin kendisini geliştiren maddi gerekler ve ortak aygıtlar üzerindeki önceliğini benimseyen her öğretiyi ve her uygarlığı kişilikçi diye adlandırıyorum." Bu sol görüşlü hıristiyan filozofu "İnsan kendini verdikçe kendini kazanır" diye düşünüyordu. Böylece kişilikçilik kişinin toplumda gerçek yükümlülüğünü öngörür. Mounier'ye göre "birey toplum içindir ve toplum kişi içindir". Kişilikçilik kişinin uyanışını ve toplumsal düzeyde tam bir özgürlük içinde kendini yükümleyişini öngörür. (Bk.KİŞİ, KİŞİLİK)

KLAN (fr. *clan*; alm. *Sippe*; ing. *clan*). Birkaç aileden oluşan ancak tek bir aile gibi dayanışık bir bütün oluşturan toplumsal topluluk. Klan, öz anlamında, İskoçya'da ve İrlanda'da çeşitli ailelerin bir araya gelmesinden oluşan boydur. Daha sonra "klan" geniş çerçevede bir araya gelen ve daha çok tarıma ve hayvancılığa dayalı ilkel bir üretim düzeni uygulayan tüm toplumsal top-

luluklar için kullanılmıştır. Klanda belirleyici özellik içten evliliğin yasak olmasıdır. Boydan daha küçük olan klanda siyasal birliği "totem" sağlar. (Bk. TOTEM)

KLASİKLİK (fr. *classicisme*; alm. *Klassizismus*; ing. *classicism*). XVII. yüzyılda ortaya çıkan ve evrensel gerçekçi eğilimleriyle belli olan sanat anlayışı. Klasiklik rönesans değerleri içinde mayalandı ve gelişti. Rönesans dediğimiz o büyük atılım ve gelişim dönemi sanatta eşsiz bir yetkinliği ortaya koyarken felsefede daha çok bir geçiş dönemi özelliği gösteriyordu. Klasiklik XVII. yüzyılda özellikle edebiyatta büyük bir atılım oldu. Önceki yüzyılların daha çok süslemecilikle belirgin barok değerlerinden süzülen klasiklik, Descartes usçuluğunun da etkisiyle yavaş yavaş insan değerlerinin evrensel çerçevede aranması ve irdelenmesi olarak kendini gösterdi. Fransa'da Corneille, Racine, Molière, La Rochefoucauld gibi yazarlar kendi toplumlarının özelliklerini yansıtan yapıtlar ortaya koyarken insanın ne olup ne olmadığını evrensel çerçevede enine boyuna tartıştılar. Klasiklik bir akım olmaktan çok bir beğeni ortaklığını, bir bakış birliğini duyuruyordu ve her şeyden önce insanın abartılmış duygusallıklarından uzak bir biçimde kökten araştırılmasını öngörüyordu. Fransız klasikliği bu özellikleriyle tüm dünya yazarlarını etkiledi hatta büyüledi. Bu yüzden Fransa'da XVII. yüzyıl, özellikle ikinci yarısı düşünülerek *Büyük yüzyıl* diye adlandırılır. Bu yüzden bu yüzyıl biraz da Fransa'nın kültür planında Avrupa'ya egemen olduğu yüzyıldır. Louis XIV'ün saltanatıyla (1643-1715) belirgin olan bu dönemde toplumsal yaşam mutlakyönetimin kesin belirleyiciliği altındadır. Saray giderek bir kültür merkezi olurken kültür yuvaları olan salon'lar önemlerini yitirmeye başlarlar. Düzenin yeni seçkin insan tipi duygusal olmaktan önce ussal, her anlamda düşünceli, her zaman ölçülü, her durumda ciddi ama canayakın insan tipidir. Artık soyluluk unvan olmaktan kişilik özelliği olmaya doğru gitmektedir. Bu yeni seçkin insan tipi tüm insan sorunlarını enine boyuna tartışan öngörülü kişidir. Seçkinlerden biri de Louis XIV'dür, yetkisini hiçbir zaman sanatı yönlendirmekte kullanmaz, sevmediği sanatçılara karşı tutum almayı hiçbir zaman düşünmez. E. Henriot'ya göre "klasik edebiyat mantıksaldır, ussaldır, düzen ve özgürlük kaygısı taşır", buna göre burjuva sınıfı incelikten uzaklaşmaksızın tartışma ruhunu, büyüklük ruhunu, yetke saygısını klasiklikte bir araya getirmiştir. André Gide klasikliği özellikle fransız ürünü sayar ve ne Shakespeare ne Michelangelo ne Beethoven ne Dostoyevski ne Rembrandt hatta ne Dante klasiktir diye düşünür. Ona göre yabancılardan ancak Goethe klasik olabilir. (Goethe klasiği sağlıklı duygucuyu hastalıklı sayıyordu.) Gi-

de'in tanımına göre klasiklik "enaz söyleyip ençok anlatma" sanatıdır. "Evrensel gerçekçilik" diye adlandırabileceğimiz klasiklik her şeyden önce tekte evrenseli yansıtan bir bakış biçimidir. Sainte-Beuve klasik yazarı "insan ruhunu zenginleştiren yazar" diye tanımlar. Bu özellikleriyle klasiklik kendinden sonra doğacak olan duyguculukla karşıtlaşır. Tieghem "Klasik anlayış özeli genelden çıkarmaya bakıyordu, duygucu anlayış geneli özelden çıkarmaya bakar" der. Klasik için bütün insan, duygucu için insan bireyi yani tek kişi önemlidir. Klasiklik daha çok "en güzel orta" fikrine dayanır, bu yanıyla yunan düşüncesini düşündürür: onda her şey ölçülü, ılımlı ve insan boyundadır. "Klasikler genellikle dış dünyanın ögelerine yükledikleri boyutlarda çok ölçülü görünürler. Onlar bu nesnelerin ya da bu olguların insanla belli bir oranda uyuşmasını isterler, insan ki onların edebi etkinliklerinin başlıca konusudur" (Tieghem). Buna karşılık duygucu sınırsızda, sonsuzda, belirsizde, büyüklüğüyle insanı aşanın görkeminde sanatını oluşturmaya bakacaktır. Duyguculuk hemen her zaman bir aşma duygusuyla belirgindir. "Aşılmak hoş değil, kendini aşağıda duymak sıkıntılı iş" der Hugo. Yalnız edebiyatın değil, mimarlığın, resmin ve yontunun gelişiminde de klasik anlayışın büyük katkısı vardır. Claude Perrault, François Mansart, Jules Harduin-Mansart gibi mimarlar; Pierre Puget, Girerdon, Coysevox gibi yontu sanatçıları; Lebrun, Mignard, Nicolas Poussin, Claude Gelée gibi ressamlar klasik beğeninin yaratıcıları oldular. Taşıdığı tüm barok özelliklere karşın Shakespeare'i İngiltere'nin en büyük klasik yazarı saymak doğru olur. İngiltere'de Addison ve Pope klasik anlayışın sürdürücüleri oldular. Alman edebiyatında Sturm und Drang akımının ortaya çıkışına kadar klasik değerler büyük ölçüde belirleyici oldu. Klasiklik öbür sanatlarda da kendini gösterdi, özellikle resimde ve yontuda klasik eğilim çok değerli ürünlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Müzikte klasiklik J.S. Bach'ın ardından gelen verimli dönemde kendini gösterdi ve Haydn, Mozart, Beethoven gibi büyük ustaların adıyla anıldı. (Bk. DUYGUCULUK, GERÇEKÇİLİK)

"KLİNAMEN" (yun. söz.). Epikuros felsefesinde kendiliğinden sapma. *Klinamen* sayesinde atomlar, boşlukta düşerken, doğru çizgi üzerinde yol almaktan çıkarak birbirleriyle karışırlar ya da basitçe çarpışırlar, bu çarpışmadan yeni nesneler oluşur. İnsan ruhunu oluşturan ince atomların sapmalarıyla da insan özgürlüğü gerçekleşir. Buna göre *klinamen* özgür seçişin de ilkesidir.

KOMPLEKS. Bk. KARMAŞIK.

KOMÜNİZM (fr. *communisme*; alm. *Kommunismus*; ing. *communism*). Ortak mülkiyete dayanan

yönetim biçimi. Üretim araçlarının topluma ait olduğu siyasal ve toplumsal düzen. Komünizm her şeyden önce iktisadi bir öğretidir, bunun yanında bilimsel verilere göre yeni bir toplum düzenlemesi öngören bir siyaset anlayışıdır. Komünist toplum özel mülkiyetin bulunmadığı, mülkiyetin birleşmiş bireylere, tüm topluma ait olduğu sınıfsız bir toplum olarak düşünülür. Marx ve Engels şöyle der: "Komünizmi belirleyen şey genel olarak mülkiyetin kaldırılması değil burjuva mülkiyetinin kaldırılmasıdır." Ortak mülkiyete dayalı olan ve özel mülkiyeti dışlayan, böylece bireyselliği toplumsallıkla belirleyen komünizm gelecekteki insanı tasarlayan bir insancılık olarak belirir. Birçok batılı yazar komünizmin kökenini Platon'un kurgusal devlet anlayışında bulursa da, Platon'un devleti tam anlamında sınıflaşmış bir devlet olmakla oligarşik bir düzen gösterir. Gene de Platon'un devletinde en azından komünizmin sezgisine ulaşmak olasıdır denilebilir. Platon'un, Thomas Morus'un, Saint-Simon'un, Fourrier'nin öğretileri komünizmi duyursa da komünist düzeni doğrudan doğruya göstermez. Komünizm Karl Marx'ın ve Friedrich Engels'in birlikte kaleme aldıkları *Komünist parti bildirisi*'nde (1848) anlatımını bulur. Buna göre komünizm yükselen işçi sınıfının çökmekte olan sermayeci düzen içinde sınıf savaşımına dayalı ama sınıfsız bir toplum düzeni öngören düşünce ve eylemlerinde yaşama geçirilecektir. Üretim araçlarının ortaklaştırılmasına dayanan yeni bir üretim düzeni ve buna bağlı yeni bir kültür düzeni amaçlayan komünizm ancak devletin proletarya tarafından ele geçirilmesiyle ve buna göre proletarya diktatörlüğünün kurulmasıyla gerçekleşecektir. "Uygulamacı maddeciler için yani komünistler için varolan dünyayı devrimle geliştirmek, varolan şeyleri uygulama düzeyinde sezmek ve dönüştürmek sözkonusudur" der Marx. Engels de şöyle der: "Komünizm proletaryanın kurtuluş koşullarının öğretimidir." Marx komünist düzeni insanlık evriminin son aşaması olarak görmez: "Komünizm yakın geleceğin zorunlu biçimi ve güçlü ilkesidir. Ama böyle olmakla insanlık evriminin sonu değildir, insan toplumunun bir biçimidir." Ancak Marx 1891'de yayımlanan *Gotha programının eleştirisi*'nde komünizmi insan toplumunun son biçimi gibi görme eğilimi gösterir ve düşsel bir tablo çizer. Buna göre komünist toplumun birinci evresi şöyle olacaktır: "Sermayeci toplumla komünist toplum arasında birinciden ikinciye doğru devrimci dönüşüm evresi yer alır. Buna siyasal bir geçit dönemi karşılık olacak, bu dönemde devlet proletarya diktatörlüğünün devleti olacaktır." Sosyalizm diye adlandırdığımız bu evrede üretilen malların dağıtımı sağlanan emeğin niceliğine ve niteliğine göre gerçekleşecek, böylece her kişi üretim

güçlerinin gelişimine etkin olarak katılmış olacaktır. İkinci ve sonuncu evre bu proletarya diktatörlüğü evresini izleyecektir. Bu evrede işbölümü kaldırılacak, böylece bireylerin bağımlılığı giderilecektir, insanlar yaşamlarını sürdürmek için şu ya da bu işi gönülsüzce yapmak zorunda kalmayacaklardır. Kafa emeğiyle el emeği arasındaki ayrımın giderildiği bu evrede ortak çalışmanın sağladığı verim insan yaşamına güç katacak, bu arada sermayecilikten kalan son izler temizlenecek, tüm insanlar yaşamı hep birlikte sürdürecek, geliştirecek ve denetleyecektir. Bu sınıfsızlaşmış toplumda artık proletarya diktatörlüğü diye bir şey yoktur, "herkes yeteneği kadar, herkese gereksinimi kadar" formülü geçerli olacaktır. (Bk. SOSYALİZM)

KONUT (lat. *postulatum*; fr. *postulat*; alın. *Postulat*; ing. *postulate*). Apaçık ve kanıtlanır olmamakla birlikte doğru diye benimsenen önerme. Belit kadar apaçık olmayan, doğruluğu kanıtlanamamakla birlikte yanlışlığı da gösterilemeyen, ayrıca karşıtı usa aykırı düşen, göstermelerde ilk ilke ya da çıkış noktası olarak alınan önerme. *Uygulamalı usun konutları*: Kant ahlak yasası için zorunlu üç konut belirer, bunlar özgürlük, ruhun ölümsüzlüğü ve Tanrı'nın varlığı konutlarıdır. Bu doğrulanamaz konutlar Ödev'in ve Yüce İyi'nin gerçekleşmesi için zorunlu dayanaklardır. *Deneysel düşüncenin konutları*: Kant'da kiplik kategorisine bağlı *a priori* üç önerme vardır. "1. Deneyin biçimsel koşullarıyla uyarlı olan olası'dır (sezgi ve kavramlarla ilgili olarak), 2. Deneyin (yani duyumun) koşullarına bağlı olan gerçek'tir. 3. Gerçekle bağlantısı deneyin genel koşullarıyla belirlenmiş olan zorunlu'dur (zorunlu olarak vardır)." [Bk. BELİT]

KORKU (yun. *phobos*; fr. *peur*, *crainte*; alm. *Furcht*; ing. *fear*). Bir tehlikenin öngörülmesiyle başlayan heyecan. Yakın bir tehlikenin sunumuyla belirgin heyecan. Basit anlamında korku her kişinin olacak ya da olabilecek olumsuz bir durum karşısında kendi varlığını tümüyle ya da bir ölçüde tehlikeye düşmüş görerek uğradığı kötülük duygusudur. Korku genellikle birdenbire başlar ve ağır bir düşüş gösterir: etkenin ortadan kalkması (yanılma, tehlikenin önlenmesi, tehdidin son bulması vb.) korku duygusunu birdenbire siler. Korkunun düşüş göstermesi korkutucu etkene alışılmasından ya da onun bilinçlendirilmesindendir. Bazen korkutucu etken varlığını sürdürse de korku duygusu kalkar, yerini kaygılı bir bekleyişe bırakır. Korku duygusu hastalıklılığa yatkın olduğu için korkulması gereken bir duygudur. Eski pagan ahlakları, özellikle Epikuros ve Stoa ahlakları korkuyu, özellikle ölüm korkusunu kökten mahkum ederler. Korkmama, özellikle ölümden korkmama fikri Montaigne düşüncesinde de önemli bir

yer tutar. Bu filozoflara göre korkulacak tek şey korkunun kendisidir. Gene de korku her insanın yaşamında belli bir yer tutar. Cervantes "Korkunun kocaman gözleri vardır" der. Her ne olursa olsun, M. Bedel gibi, korkuyu "istemin bir tepkisi" olarak düşünmek gerekir. Korkuda istem çözülür, bilinç bulanıklığa uğrar, öyle ki bilinçte korku nesnesi bile belirginliğini yitirir. Retz'in dediği gibi "Korkuda karar vermekten çok incelemenin geçerli olması doğaldır". Ne var ki korkuyla yapılan inceleme de ussal geçerliliği belirgin olmayan bir inceleme olacaktır. Ancak korkuyu zorunlu bir yaşam deneyi olarak görmek ve yürekliliklerin geçmiş korkularla elde edilmiş olabileceğini düşünmek olasıdır. Ferdinando Galiani şöyle der: "Yüreklilik büyük bir korkunun sonucudur. Gerçekte bir ölüm korkusuna kapıldığımız zaman bacağınızın kesilmesine yüreklilikle izin veririz." Korkunun hastalıklı bir biçimi olan *fobi* (fr. *phobie*; alm. *Phobie*; ing. *phobia*) bazı belli durumlar karşısında duyulan bunaltı duygusudur. Mantıksal temeli olmayan bu takıntılı duygu çeşitli nesnelere yönelik olabilir, buna göre değişik adlar alır. *Alankorkusu* (fr. *agoraphobie*) geniş alanların verdiği korkudur. *Kapalıyerkorkusu* (fr. *claustrophobie*) mezarlık, otobüs gibi kapalı yerlerde duyulan korkudur. *Yükseklikkorkusu* ya da *yüksekyerkorkusu* (fr. *acropolophobie*) yükseklere çıkıldıkça, örneğin yüksek bir evin damında ya da uçakta duyulan korkudur. Hastalıkla, çıldırmayla, denizle, fırtınayla, hayvanlarla, çeşitli nesnelerle (13 sayısı gibi) ilgili çeşitli hastalıklı korkular vardır. / C. Mélinand: "En basit biçimlerinde korku ilksel bir davranış ortaya koyar: kaçmak. Korku hiçbir engelle karşılaşmadan gerçekleştiyse her şey olağan düzeninde olup geçer: tehlikenin görülmesi, kaçış ve durulma. (...) Kaçış olanaksız olduğu zaman onun yerini alacak olan bir başka davranış vardır: büzülme. Kişi o zaman saklanır, yuvasına giren tavşan gibi gizlenir. Korkan çocuk başını çarşafların altına sokar. Her durumda korku titremeyle bazen pek açık, pek görünür biçimdedir: bacaklar tir tir titrer, eller sallanır durur, beden bir gider bir gelir. titreme bazen pek ölçülüdür, yalnızca eylemlerde tutarlılığın yitimiyle belirgindir: o zaman kişi incelikli bir davranışı gerçekleştiremez. (...) O (korku) *kaçınılmazın açık beklenişi*'dir, kaçınılmaz'dan belli bir mutsuzluğu değil bizim kaçamayacağımız bir mutsuzluğu anlamak gerekir. Yapılacak hiçbir şey olmadığı zaman korku boğuntuya dönüşür. (...) Boğuntu elbette korkunun en acılı biçimidir; gerçek bir işkencedir. Bu, hiçbir yararlı tepkinin, özellikle hiçbir kaçışın olası olmamasındandır." / J.P. Richter: "Pısırık tehlike gelmeden önce korkar, yürekli tehlike geçtikten sonra korkar." / İspanyol atasözü: "Korku ve aşk aynı kaptan yiyemezler." / A.

Daudet: "Kahramanlar hiç korkmasalardı onur nerede kalırdı?" / G. von Le Fort: "Korku yüreklilikten daha derin bir şeydir." / Céline: "Her zaman insanlardan, yalnız insanlardan korkmalı." / C. de Retz: "Korku tutkuların içinde yargıyı en çok zayıflatandır." / H. Calet: "Ben sözcüklerden korkmuyorum, sözcükler benden korkuyorlar."

KOŞUL (lat. *conditio*; fr. *condition*; alm. *Voraussetzung*, *Bedingung*; ing. *condition*). Bir canlı varlığın içinde bulunduğu durum. Bir başka durumun gerçekleşebilmesi için varolması gereken durum. Bir başka durumu olanaklı kılan durum. Bir şeyin varoluş biçimi. İnsanın dünyadaki ya da toplumdaki durumu. Varsayımsal ilişki durumu (A doğruysa, B de doğrudur; B yanlışsa A da yanlıştır).

KOŞULLANMAMIŞ (fr. *inconditionné*; alm. *Unbedingt*; ing. *unconditional*, *unconditioned*). Hiçbir koşul altında bulunmayan. Kant'da us "koşullanmamış" diye nitelendirilir, buna karşılık anlık "koşullanmış"tır. Anlığın koşullanmışlığı deneye bağımlılığından gelir. Usun koşullanmamışlığı böyle bir bağımlılık içinde olmayışındandır. Kant şöyle der: "Usun öz ilkesi, genel olarak mantıksal kullanımında anlığın koşullu bilgisi için, bu bilginin birliğini sağlayacak koşullanmamış terimi bulmaktır." "Aşkın ussal kavram, belli bir koşullanmışın koşullarının bütünlüğünün kavramıdır. Koşulların bütünlüğünü yalnızca koşullanmamış olası kıldığından, buna karşılık koşulların bütünlüğü de her zaman koşullanmamış olduğundan, arı bir ussal kavram genel olarak koşullanmışın bileşimine ilke sağlamakla koşullanmamışın kavramı diye tanımlanır." (Bk. KOŞULLANMIŞ)

KOŞULLANMIŞ (fr. *conditionné*; alm. *Bedingte*; ing. *conditioned*). Belli bir koşul altında bulunan. Kant'da koşullanmış olan anlıkla ilgili olandır. Anlık koşullanmıştır, çünkü deneyin koşullarına bağlıdır. (Bk. KOŞULLANMAMIŞ)

KOŞULLU. Bk. VARSAYIMSAL.

KOŞULSUZ (fr. *catégorique*; alm. *Kategorisch*; ing. *categorical*). Hiçbir koşul taşımayan. Kesin olarak geçerli olan. Kant'da *koşulsuz buyurucu* ödev ahlakıyla ilgili mutlak ve evrensel yasadır. "Eyleminin ilkesi senin kendi isteminle bir evrensel yasa oluşturabilecek gibi davran. İnsanlığı her zaman kendinde ve başkalarında bir araç değil de bir amaç olarak ele alabilecek gibi davran. Özgür ve ussal istemlerin cumhuriyetinde hem yasakoyucu hem bireymişsin gibi davran." Thonnard şöyle der: "Koşulsuz buyurucu, duyarlılığın ilkelerinden ya da kurallarından ayrı olarak tüm ahlak yasalarının *a priori* biçimidir, duyarlılığın ilkelerine ya da kurallarına mutlak zorunluluk

değeri kazandırır, kavramlar olgulara nasıl bilimsel değerlerini kazandırıyorlarsa." (Bk. BUYURUCU, ÖDEV)

KOŞUTÇULUK (fr. *parallélisme*; alm. *Parallelismus*; ing. *parallelism*). Ruhsal olgularla fiziksel olgular arasında her basamakta tam anlamında bir karşılıklı ilişki bulunduğu varsayımı. Spinoza felsefesi bir çeşit koşutçulik felsefesidir. Spinoza şöyle der: "Doğayı ister uzam niteliğiyle ister düşünce niteliğiyle ele alalım, nedenlerin tek bir biçimde zincirlenişini bulacağız, öyle ki bunlar birbirlerini karşılıklı olarak izleyen aynı şeylerdir." Koşutçuluk benzer bir anlatımını Spinoza'nın zamandaşı Leibniz'de buldu. Ona göre ruh ve beden birbiri üzerinde etkili olmayan iki saat gibidir. Onların birbirlerini etkilemeden aynı saati gösteriyor olmalarını sağlayan *öncesel uyum*'dur. Çağdaş koşutçular Leibniz'in bu görüşünden yola çıkarlar. Fechner şöyle der: "Ruhsalla bedenselin koşutluğu kaynağını bizim şeylerle ilgili bakışımızda bulur." Koşutçulara göre her ruhsal olgu bir fiziksel olguyu karşılar, her fiziksel olgu da bir ruhsal olguyu karşılar. Ancak çağdaşlar Leibniz'in öncesel uyum fikrine yani ruhla bedenin tanrısal güç aracılığıyla karşılıklı ilişkiye girdiği fikrine uzak kalırlar. (Bk. BEDEN, ÖNCESEL UYUM, RUH)

KOZMOGONİ. Bk. EVRENDOĞUM.

KOZMOLOJİ. Bk. EVRENBİLİM.

KOZMOS. Bk. EVREN.

KÖK (fr. *racine*; alm. *Wurzel*; ing. *root*). Bir şeyin temeli, çıkış noktası. Bir şeyin çok zaman görünürde olmayan kaynağı. "Kök" daha çok "neden", "ilke", "köken" anlamında kullanılır. (Bk. KÖKEN)

KÖKEN (fr. *origine*; alm. *Ursprung*; ing. *origin*). Herhangi bir şeyin başlangıcı, ilk ortaya çıkışı. Herhangi bir oluşumun en eski biçimi. Bir şeylerin kendisinden çıkarak dönüşümle varlık kazandığı ana biçim. Başlangıç. Çıkış noktası. İlke. Bir kişinin geldiği toplum sınıfı. (Bk. KÖK)

KÖKTENCİLİK (fr. *radicalisme*; alm. *Radikalismus*; ing. *radicalism*). Bilimde, dinde, siyasette kökten yenilikler yapma eğilimi. Kökten değişiklik isteyenlerin görüşü ya da tutumu. *Felsefi köktencilik*: Bentham, James Mill, John-Stuart Mill gibi ingiliz filozoflarının iktisatta özgürlükçülüğü, ruhbilimde çağrışımcılığı öneren, toplumsal yaşamda sermayeci düzeni onarıcı ve onun tehlikeli gelişimlerini ortadan kaldırıcı köklü değişiklikler öngören öğretileri. Ahlakta yararcılığı, bilgi kuramında çağrışımcılığı temel alan köktenciler usa tam anlamında bağlılıkla bireyciliği savunuyorlar, siyasette temsili hükümetin gerekliliğine inanıyorlar, sanayide ve

ticarette eksiksiz bir özgürlükçülüğü destekliyorlardı. Bununla birlikte nüfus artışından ve sermayeci gelişimlerin insanlıkdışı uzanımlarından kaygılıydılar. Buna göre John-Stuart Mill bencilliğe karşı özgeciliği savundu, büyük toprakların paylaştırılmasını önerdi, doğrunun zorla değil de düşünce değerleriyle ve ahlak ölçüleriyle denetlenmesini istedi. (Bk. ÇAĞRIŞIMCILIK, ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK)

KÖLE (lat. *slavus, sclavus*; fr. *esclave*; alm. *Sklave*; ing. *slave*). Bir efendinin mutlak güdümünde bulunan tutsak ya da satın alınmış kişi. Bir başkasına gönüllü olarak ya da zorla sıkı sıkıya bağımlı kılınmış kişi. Birine kesin bir biçimde bağımlı olmakla özgür koşullarda bulunmayan kişi. Aristoteles şöyle der: "Ne olursa olsun, doğa özgür ve köle olmak üzere ikiye ayırır insanları, (...) köleler için kölelik hem yararlı hem doğrudur." "Sonunda kölelerin kullanılışıyla hayvanların kullanılışı birbirinden çok az değişiktir. Kölelerden ve evcil hayvanlardan beklediğimiz, yaşamın gereksinimlerini karşılayabilmekte bize bedensel güçleriyle yardım etmeleridir." *Köle ahlakı* Nietzsche'de *efendi ahlakı*'na karşıt olarak insanı küçülten ve alçaltan İncil ahlakını belirler. Güce inanışla ve onun duygusuyla belirgin efendi ahlakı, kendinden vazgeçmişliği ortaya koyan köle ahlakının tam karşıtıdır. (Bk. KÖLELİK)

KÖLELİK (fr. *esclavage*; alm. *Sklavrei, Sklaventum*; ing. *slavery*). Köle olma durumu. Mutlak bir yetkeye başeğmiş kişinin ya da kişilerin durumu. Kölelik Eskiçağ'ın temel yaşam biçimiydi, üretimde başlıca gücü kölelerin emeği sağlıyordu. M.S. 1. yüzyıl kölelikte bir dönüm noktası oldu. Spartakus ayaklanması en büyük köle ayaklanmasıdır. Köleliğin verimsizliği karşısında *azatlı kölelik* kurumu yerleşti: efendi, iyi çalışan kölesini, belli bir yaştan sonra özgürlüğüne kavuşturacaktı. Azatlı köle düzeni de pek tutmadı ve kölelik yerini serfliğe bıraktı. Kölelik nasıl Eskiçağ'ın temel yaşam biçimiyse, serflik de Ortaçağ'ın temel yaşam biçimidir. Kölelikle savaşım ancak XV. yüzyıl dolaylarında başladı. Ortaçağ'da Avrupa'nın başlıca kentlerinde (Venedik, Cenova, Sicilya) insan pazarları vardı. Serflik düzeninin gelişi köleliği kökten silmiş götürmüş değildi. İngiltere'de köle ticareti 1807'de yasaklandı, ancak 1838'de kaldırılabildi. Fransa 1849'da, A.B.D. 1865'te köleliğe son verdi. (Bk. KÖLE)

KÖTÜ ya da **KÖTÜLÜK** (lat.*malum*; fr. *mal*; alm. *Übel*; ing. *evil, wrong*). Kendine ya da başkasına zarar vermeye yönelik eylem. Birinin yararına ters düşen davranış. Leibniz kötülüğü üç ayrı alanla ilgili görüyor ve şöyle diyordu: "Kötülüğü metafizik açısından, fizik açısından ve ahlak açısından

ele alabiliriz. Metafizik açısından kötülük basitçe yetkin olmayışla ilgilidir, fizik açısından kötülük acıyla ilgilidir, ahlak açısından kötülük günahla ilgilidir." Kötülük daha çok ahlakın konusudur. Bilgi kuramı doğru'yla, estetik güzel'le, ahlak da iyi'yle ilgilidir. Kötülüğün temelinde insanı zedelemek, ona zarar vermek eğilimi yatar. İnsan değerleriyle bağdaşmayan her eylem kötülük kapsamına girecektir. Bunun kökeninde de insanın eksikli varoluşu ya da tam yetkin olmayan bilinci yatar. Yetkin bilinç, doğruyu yanlıştan ayırabilme yatkınlığıyla neyin iyi neyin kötü olduğunu görecektir. Kötülüğün oluşumunda bilinç eksikliği büyük rol oynar. Öte yandan bile bile yapılan kötülüklerle bilmeden yapılan kötülükleri birbirinden ayırmak gerekir. Kötülüğün bir biçimine başkasını altetme tutkusunda raslarız. Bu tutku aşkın bir yüzünü, yıkıcı yüzünü oluşturur gibidir. Baudelaire şöyle der: "Aşkın tek ve yüce şehveti kötülük yapma kesinliğinde yatar. Kadın da erkek de tüm şehvetin kötülükte bulunduğunu doğuştan bilirler." / Shakespeare: "İnsanların yaptığı kötülük onlardan sonra da yaşar - İyilik çok zaman onların külleriyle birlikte gömülür." / Bion: "Cehennemin yolunda yürümek kolaydır, orada gözü kapalı yürünür." / Publilius Syrus: "Gizli kötülük en büyük kötülüktür." / S. Johnson: "Kötülüğe uğramak kötülük yapmaktan iyidir." / La Rochefoucauld: "Yaptığı bütün kötülükleri bilecek kadar usta insan yoktur." / La Fontaine: "Kötülüğe ancak geldiği zaman inanırız." / Aristoteles: "İki kötülükten en az kötü olanını seçmek gerekir." (Bk. AHLAK, İYİ)

KÖTÜMSERLİK (fr. *pessimisme*; alm. *Pessimismus*; ing. *pessimism*). Her şeyi kötü yanından alma eğilimi. İyimserliğe karşıt olarak dünyanın özünde kötü olduğunu, yaşamda kötünün iyiye, acının hazza egemen olduğunu, ayrıca doğanın insanda ahlaki yaşama ilgisiz kaldığım bildiren öğreti. İyimserlik felsefelerinin en yetkin örneği Leibniz felsefesiyse kötümserlik felsefelerinin en yetkin örneği de Schopenhauer felsefesidir. Buna göre dünya benim sunumumdur, özneyi de nesneyi de içerir, o kör ve saçma bir İstem'in yarattığı bir yanılsamadır. (Bk. İYİMSERLİK)

KRİTİSİZM. Bk. ELEŞTİRİCİLİK.

KURAL (lat. *regula*; fr. *règle*; alın. *Regel*; ing. *rule*). Bir konuda ne yapılması gerektiğini ortaya koyan formül. Bir uygulamanın gidiş yolunu belirleyen formül. Bir amaca varmak için izlenmesi gereken yollar diyebileceğimiz kurallar bize genellikle yöntemi ya da yöntemle ilgili önermeleri düşündürür. İlke daha çok çıkış yollarıyla ve amaçlarla ilgiliyken kural daha çok bu amaçlara ulaştıracak sağlam gidiş yollarıyla ilgilidir. (Bk. İLKE)

KURAM (fr. *théorie*; alm. *Theorie*; ing. *theory*). Belli bir genişliği, belli bir dizgesi olan bakış biçimi. Uygulamaya karşıt olarak ussal ve bütünsel bakış açısı. Sonuçlarına ilgisiz olan kurgusal düşünce. Kesin bilgiye karşıt olarak varsayımsal bilgi. Tek tek şeylere yönelik ayrıntılı ya da ayrıştırıcı bakış biçimine karşıt olarak bütünleyici ya da birleştirici bakış biçimi. Uygulamada bir sonucu elde etmek için yolgösterici olarak konulan ve özellikle yöntemin kurallarını içeren bütünsel bilgi ya da tasarım. Claude Bernard kuramı usun denetimiyle ve deneye dayalı eleştiriyle doğrulanmış varsayım olarak tanımlıyordu. Buna göre her kuram doğrulanmayı bekleyen bir bilgiler bütünüdür. Her kuram dizgesel bir çerçevede ortaya konulur ve geniş çerçeveli bir sorunun köklü bir yanıtını içerir. Bu yanıt doğru olduğu ya da gerçekliğe uygun olduğu ölçüde geçerli bir yanıt olacaktır. Bir kuram bilimsel çerçevede ya doğrulanacak ya da bırakılacaktır. Felsefi düzeyde doğrulama sözkonusu olmadığından, her felsefe kuramı gelecek zamanların eleştirisine açık bir görüşler toplamı olarak kalacaktır. Bir başka deyişle, felsefe ne ölçüde bilimin verilerine dayansa da, onun bilgileri en genel kavramsal yorumlar ya da açıklamalar düzeyinde kaldığından onda kuramsallık bir zorunluluk olarak belirmektedir. Eskiçağ'da ilk filozoflar duyumun ya da düşüncenin ya da her ikisinin verilerine dayanarak dünyanın oluşumunu açıklayan kuramlar ortaya koydular. Onlar en çok yıldızların devinimlerini incelediler ve evrenin ne'den geldiğini göstermeye çalıştılar. Bu filozoflar deneyi doğrulayacak gelişmiş araçlara sahip olmadıklarından ussal düzeyde de deneysel düzeyde de kurgusal açıklamalar yapmakla yetinmek zorunda kaldılar. Eskiçağ ve Ortaçağ bilgi'nin edilgin bir çerçevede elde edilmeye çalışıldığı dönemlerdir. Ortaçağ'dan sonra ya da Rönesans'la birlikte insan zihni olan'la yetinmeyip olası'nın alanına yöneldi, görü'ye ağırlık verdi, olacağı sezmeye çalıştı, bu yönde kuramlar geliştirdi, öte yandan ölçme'ye dört elle sarıldı. Bundan böyle tanıtlama yetmiyor, ölçmek de gerekiyordu. Önemli olan suyun kaynadığını söylemek değildi, suyun hangi ortamda hangi basınç altında kaç derecede kaynadığını belirtmekti. Bu da bilim düşüncesinin felsefeden ayrılması anlamına geliyordu. Buna göre bilimde kuram artık bir varsayımdan ya da bir varsayımlar toplamından başka bir şey olmayacaktı ve bizden kesin biçimde doğrulanmayı bekleyecekti. (Bk. BİLGİ, BİLGİARAŞTIRMASI, BİLGİBİLİM, BİLGİKURAMI, BİLİM, FELSEFE, KURGU)

KURGU (lat. *speculatio*; fr. *spéculation*; alm. *Spekulation*; ing. *speculation*). Gerçeklikte karşılığı olmayan ya da gerçeklikte karşılığını aramayan düşünce. Uygulamaya

yönelik yararcı düşüncenin karşıtı olarak yalnızca ussal verilere dayanan yarargözetmez düşünce. Deneyden kaçan nesnelerle ilgili düşünce. Descartes salt kurguya dayalı düşüncenin verimsizliğini şu sözlerle anlatıyordu: "Herkesin kendisi için önemli saydığı konularda ortaya koyduğu ve kişi yanlış bir yargıda bulunduğunda sonuçları bir süre sonra cezalandırıcı olacak olan usavurmalarda bir edebiyat adamının kendi odasında yaptığı o hiçbir sonuç getirmeyen, olsa olsa onun ortak duyunun çok uzağında bir takım boş şeyler elde edeceği usavurmalardan daha çok doğruluk bulunduğuna inanıyorum." Kant deneyi aşan her düşünceyi kurgu olarak görüyor ve şöyle diyordu: "Görümcü bir bilgi, hiçbir deneyle ulaşılamayan bir nesneyi ya da böyle bir nesneyle ilgili kavramları öngördüğünde kurgusaldır." Kurgu her zaman öznel bir açıklamadır ya da öznel bir düşüncedir. kuramla kurguyu birbirinden ayıran kuramın her ne kadar görüşe dayansa da nesnel temellere dayanmasıdır. Kurgusal düşünceyi uygulamalı düşüncenin karşıtı değil de tümleyeni olarak görenler vardır. F. Gonseth şöyle der: "Bilimsel araştırma biri öbürü olmadan anlaşılamayan şu iki kutup arasında, kurguyla deney arasında gider gelir." Ne olursa olsun, kurgunun da sağlam ussal temelleri olması gerekir. Uygulamayla ilgili olmayan, yalnız tanımaya ve açıklamaya yönelik olan ya da arı bilgiyi öngören her düşünceyi kurgu diye belirlerken onun tutarlı olup olmadığına bakmamız gerekir. (Bk. KURAM)

KURTULUŞ (lat. *salus*; fr. *salut*; alm. *Heil*, *Erlösung*; ing. *safety*, *salvation*). Bir kötülükten uzaklaşma ve uygun bir koşula ulaşma. Bir cezadan, özellikle ölüm cezasından sıyrılma. Dinsel anlamda, günahlardan ve onların getireceği kötü koşullardan uzakta sonsuz mutluluğa eriş. Kurtuluş, tektanrıcı dinlerin temel kavramları arasında yer alır ve sonsuz mutluluğu belirler. Günahtan kurtulan kişi bu sonsuz mutluluğa erecektir. Spinoza kurtuluşu dünyayla ilgili bir üst aşama olarak değerlendirdi. Ona göre üst düzeyde bilgiye ulaşan kişi gerçek bir bilinç yetkinliğiyle birlikte yalnızlık içinde mutluluğa ulaşacaktı. (Bk. DİN, TANRI)

KURUM (lat. *institutio*; fr. *institution*; alm. *Gründung*, *Errichtung*; ing. *institution*). Görenekle ya da yasayla oluşturulmuş toplumsal yapı. Belli ortak amaçlara göre oluşturulmuş toplumsal yapı. Doğal olana karşıt olarak insanın oluşturduğu her şey bir kültür ürünüdür, böyle olmakla belli bir kurumsal yapı ortaya koyar ya da belli bir kurumsal yapıya bağlanır. Kendisi de bir kurum olan toplum gerçekte bireylerden değil bireylerin oluşturduğu kurumlardan oluşmuştur. Her kurum bir amaca göre bir sözleşmeyle oluşur ve amaç ortadan kalktığı ya da sözleşme geçersiz oldu-

ğu zaman dağılır. Her toplumsal topluluk ya da her toplaşma küçük çapta bir kurumdur ya da bir kurum taslağıdır. (Bk. TOPLUM)

KUŞAK (lat. *generatio*; fr. *génération*; alm. *Erzeugung, Generation*; ing. *generation*). Çok geniş olmayan belli bir zaman parçasında dünyaya gelmiş bireylerin toplamı. Babayı oğuldan ayıran çizgi ya da zaman dilimi. Kuşak uzunluğu ortalama otuz yıl olarak düşünülür. Ancak birey topluluklarını birbirinden ayıran belli çizgiler olmadığından kuşak kavramı oldukça bulanık bir kavramdır. Kuşak kavramı özellikle belli zaman dilimleri içinde yeni gelen insanların koşullarına göre tüm kültür alanlarında yepyeni anlayışların ortaya çıkmakta olduğu görüşüyle beslenir. Ancak yenilerle eskiler arasında her zaman bir eski-yeni çatışmasının olmaması kültür değerlerinin kuşaklarla çok belirgin dönüşümlere uğraması gibi bir zorunluluğun olmadığını gösterebilir. Kısacası, her otuz yılda bir yeni bir bakış açısı gelecek diye düşünmek doğru olmayabilir. Zamanı şu ya da bu veriye dayanarak otuz yıllara böldüğümüzde dilimler arasında biryapılı bir ilişkinin varolmadığını göreceğiz. Bu yüzden kuşak çatışmaları çok zaman bize değer değişimlerinden çok yenilerin eskiler karşısındaki ve eskilerin de yeniler karşısındaki duyarlılıklarını duyurur.

KUŞKU (fr. *doute*; alm. *Zweifel*; ing. *doubt*). Zihnin kesinliksiz durumu. Zihnin bir öneriyi benimsemekte ya da yadsımakta kararsız kalışı. Olumlama ve olumsuzlama arasında giderilemeyen denge. *Yöntemli kuşku:* Descartes'da doğruya ulaşmanın ya da bilgide sağlam bir dayanağa ulaşmanın bir aracıydı. Descartes'a göre her şeyden kuşkulanabilirdim, hatta dış dünyadan elde ettiğim algıların gerçekliğinden bile kuşkulanabilirdim. Sonunda kuşkulanamayacağım tek gerçek bu kuşkulanan ben'in kendisi olacaktır. Descartes şöyle der: "İçinde en küçük bir kuşku bulabileceğim her şeyi kesin olarak yanlış diye kaldırıp atmayı, bundan sonra düşüncemde tümüyle kuşkugötürmez olan bir şeylerin kalıp kalmayacağını düşündüm." (Bk. KUŞKUCULUK)

KUŞKUCULUK (fr. *scepticisme*; alm. *Skeptizismus*; ing. *scepticism*). İnsan zihninin hiçbir zaman kesin doğrulara ulaşamayacağını, buna göre hiçbir düşünce alanında nesnel bilginin sözkonusu olamayacağını bildiren öğreti (olumsuz kuşkuculuk ya da sürekli kuşkuculuk). Her düşünce çabasında doğruları yanlışlardan ayırabilmek için tüm bilgilerin yeniden gözden geçirilmesini, doğru görünenin hemen doğru diye benimsenmemesini öngören yöntem anlayışı (olumlu kuşkuculuk ya da geçici kuşkuculuk). İnsan zihninin hiçbir zaman doğrulara ulaşamayacağını bildiren eski kuşkuculuk yerini kuşkuyu bir

doğruya ulaşma yöntemi olarak benimseyen yeni kuşkuculuğa bıraktığında insanlık Yeniçağ'ın kapısından girmiş bulunuyordu. Kuşkuyu yöntem durumuna getirmiş olan Descartes eski kuşkucuları şöyle eleştirdi: "Kuşkucular kuşkulanmak için kuşkulanırlar." Demek ki eskilerde kuşku bir amaç, yenilerde yalnızca bir araçtır. Buna göre Bacon, kuşkudan yola çıktığımızda sağlam sonuçlara ulaşabileceğimizi, kesinliklerden yola çıktığımızda kuşkulanmakla işi bitireceğimizi söylemiştir. Felsefe tarihinin en eski kuşkucuları sofistlerdir. Başta Protagoras ve Gorgias olmak üzere tüm sofistler ortak doğruların olamayacağını, doğrunun her bireye görünen şey olduğunu bildirerek felsefi düşünceyi olanaksız kılacak biçimde kuşkuculuğu aşırıya götürmüşlerdir. Eskiçağ kuşkucularının en önemlisi Elis'li Pyrrhon'dur. Bilimin değerini yücelten Stoa'cılara ve Epikuros'çulara karşıt olarak Pyrrhon'cu düşünce kesinliği öznel yorumla ilgili bir olgu sayıyor, şaşmaz kesinliklere ulaşılamayacağını bildiriyordu. Yeniçağ düşüncesinin belli başlı köprülerinden biri olan Montaigne'i de kuşkucular arasında saymak olasıdır. Bununla birlikte onun kuşkuculuğu Pyrrhon'un kuşkuculuğuna benzemez, onda kuşku doğruyu bulma yolunda zorunlu bir adımdır, katıkafalılığa karşı ortaya konulmuş bir araştırma isteğidir. Kuşkuculuk aynı olumlu biçimiyle Descartes'da yöntem anlayışına katılır ya da yöntemin temeli olur. Burada kuşkudan yola çıkmak doğru bilginin olamayacağını göstermek için değil doğru bilgiye giden sağlam yolları bulmak içindir. Descartes olumlu kuşkuculuğunu olumsuz kuşkuculuktan kesin olarak ayırır: Descartes'çı düşüncede kuşku bilgiye yönelişte ilk evreyi, geçici bir dönemi oluşturur. Kant'ın kuşkuculuğu da doğru bilgiye varmada eleştirici bir yol tutarak neyi bilebileceğimizi neyi bilemeyeceğimizi ortaya koymaya dayanır. Bir felsefe adamı Kant için "modern kuşkucuların en derini, en ciddisi, en özgünü" der. (Bk. DOĞRU, KUŞKU, SOFİST, YÖNTEM)

KUTSAL (fr. *sacré*; alm. *geweiht*, *heilig*; ing. *sacred*). Dinle ya da dinsel inançla ilgili olan. Gizemli bir güç taşıyan. Mutlak bir saygıyı gerektiren. Kutsalda her zaman aşkınlık belirleyicidir: bizi aşan bir şeylerin kutsal olması gerekir. Bu bizi aşan şey gerçek anlamda saygı ve hayranlık uyandıran şeydir. Bu saygı ve hayranlığa korkuya benzer bir şeyler de karışmıştır. R. R. Caillois şöyle der: "Kutsal inançlı kişide tam tamına ateşin çocukta uyandırdığı duyguya benzer bir duygu uyandırır: aynı yanma korkusu, aynı yakma arzusu, yasaklanmış eşya karşısında aynı heyecan, başarının güç ve değer katacağı ve başarısızlığın yaralanma ve ölüm getireceği konusunda aynı inanç." Kutsal bize her zaman bilinmezi duyurur ve bize bilinmez-

den bir bildiri sunar gibidir: o bazen bilinmezin kendisi bazen de belirtisidir. Kutsal her zaman aşkını belirtirken ve korku, saygı, heyecan duyguları yaratırken hiçbir özel duygu esinlemekle yükümlü olmayan dindışı'ndan ayrılır. / R. Vailland: "İnsanın tüm ilerleyişi, bilimlerin tüm tarihi us'un kutsal'a karşı savaşımıyla belirgindir." / E. Durkheim: "Kutsal nesne bize korku değilse bile en azından bir saygı esinler, bizi ondan uzak tutar; ve o aynı zamanda aşk ve arzu nesnesidir." (Bk. DİNDIŞI)

KÜÇÜKEVREN (fr. *microcosme*; alm. *Mikrokosmus*; ing. *microcosm*). Bir bütünsel yapı ortaya koyuşuyla evrenin indirgenmiş bir biçimi olarak ele alınan insan. Bir insan ürünü olan ve tam anlamında bireysel ya da öznel özelliklerle donanmış olan sanat yapıtı da küçükevren diye nitelendirilebilir. (Bk. BÜYÜKEVREN)

KÜÇÜKLÜKDUYGUSU. Bk. AŞAĞILIKDUYGUSU.

KÜÇÜKÖNERME (lat. *minor*; fr. *mineure*; alm. *Minor*, *Untersatz*; ing. *minor*). Tasımda öncüllerden küçük olanı, küçük terimi içereni. Küçükönerme, doğal olarak büyükönermeden sonra gelir. "Bütün insanlar ölümlüdür" (büyükönerme), "Sokrates insandır" (küçükönerme), "Sokrates ölümlüdür" (vargı ya da sonuç). Ayrıca, koşullu tasımda büyükönermede ileri sürülen koşulun gerçekleşip gerçekleşmediğini bildiren önerme: "Bu cisim taşsa yere düşer / Bu cisim yere düşmüyor / Öyleyse bu cisim taş değil." (Bk. BÜYÜKÖNERME)

KÜÇÜKTERİM (lat. *minor*; fr. *mineur*; alm. *Unterbegriff*; ing. *minor*). Tasımda sonuç önermesinde özne olan terim. "Bütün insanlar ölümlüdür / Sokrates insandır / Sokrates ölümlüdür" tasımında "Sokrates" küçükterimdir. (Bk. BÜYÜKTERİM)

KÜÇÜKTOPLULUK (fr. *groupe*; alm. *Gruppe*; ing. *group*). Bir yerde bir araya gelmiş sınırlı sayıda insanın oluşturduğu bütün. Bir küçüktopluluk, tıpkı kurumlarda olduğu gibi, bir amaç için ve belli kurallara göre bir araya gelmiş sınırlı sayıda insandan oluşur. Amacı ve kuralları olmasıyla "kalabalık"dan ayrılan küçüktopluluk tam anlamında organik bir bütünlük ortaya koyar. Topluluk kendisini oluşturan bireylerin toplamından çok daha başka bir şeydir, onun belli bir yapısı ve buna bağlı olarak belli bir ruhu vardır. Toplumbilim küçüktopluluğu özgül bir yapı olarak ele alır ve inceler. (Bk. KALABALIK, TOPLUM)

KÜLTÜR (lat. *cultura*; fr. *culture*; alm. *Kultur*, *Bildung*; ing. *culture*). İnsanın insanlıkla ilgili en genel bilgisi. Bir uygarlıkta ortaya konulan düşünsel etkinliklerin tümü. Kültür sözcüğü oldukça kar-

maşık bir kavramın belirleyenidir: kültür kavramı toplumsal uzanımlı olmaktan çok bireysel uzanımlıdır ve uzmanlıktan çok bilinçliliği düşündürür. Bir konuda derinleşmiş ya da uzmanlaşmış kişiden çok en geniş çerçevede bilinçlenmiş kişiyi kültür adamı diye nitelendiririz. Selma Lagerlöf "Kültür tüm öğrenilmiş olanların unutulduğu yerde varlığını sürdüren şeydir" der. Kültür elbette diplomanın olmadığı değil de unutulduğu yerde başlamaktadır. Bu yüzden bazıları anlamı daha belirgin kılmak için *genel kültür* deyimini kullanırlar. Her kişi kendi olanakları ve kendi eğilimleri çerçevesinde kültürlüdür. Buna göre rahatça kültürsüz insan olmaz diyebiliriz. Bilgi kültürün gerekli koşuludur ama yeterli koşulu değildir: bilgi bilinci geliştirdiği, dolayısıyla kişiliği geliştirdiği ölçüde kültüre dönüşmüştür. Basit uygulamalar için edinilmiş bilgiler ve ezber bilgiler bilince yapıcı etkenler olarak ya da bileşenler olarak katılmazlar. Zihin evrensel boyutlarda kavrayıcı olmadığı sürece gerçek kültürün varlığından sözetmek olası değildir. Kültür insana tüm insanlığı geçmişi, bugünü ve hatta geleceği içinde görebilme gücü verir, insan değerlerini yakın çevreden tüm dünyaya kadar uzanan bir genişlikte kavrama olasılığı sağlar. Ancak bu genel ya da evrensel görünüm bireyin bilinç özellikleri çerçevesinde kendini gösterir. André Malraux şöyle der: "İçebakış nasıl bize insanı değil de tam tamına alçakgönüllü bir biçimde kendine bakmaya alışık insanı gösterirse, kültür de bize insanı değil de tam tamına alçakgönüllü bir biçimde kültürlü olduğu ölçüde kültürlü insanı gösterir." Her toplum belli bir kültür ortamıdır, bununla birlikte kültür yerelden evrensele uzanan bir toplumsallık zemini üzerinde daha çok bireyin bakış, görüş, seziş, yargılayış özelliklerini duyurur. Bu özelliklerin kökü toplumda, giderek daha geniş bir çerçevede insanlıktadır. Ne var ki bir toplumda varolan ve daha çok kuralları andıran ortalama kültür değerleri bireylerde aynı özelliklerle açınmazlar ya da her bireyde aynı renkleri taşımazlar. Bir başka deyişle bir toplumun kültür değerleri bireyde içselleşir ve somut anlamını kazanır. Bu yüzden, her kişi kültürden belli bir pay alıyor olsa da, kültürle ilişkileri bakımından insanları kültürlü ve kültürsüz diye ayırmak alışkanlık olmuştur. Mutlak anlamda kültürsüz insan olamayacağına göre, yani en basit insan bile enaz düşünsellik içinde belli bir kültür etkinliği göstermekten geri kalmadığına göre, insanları kültürlü ve kültürsüz diye değil, kültürünü geliştiren ve kültürünü geliştirmeyen diye ayırmak doğru olur. Bu ayrımı yaparken bile sakınık olmak gerekir, çünkü kültür geliştirilen bir şey olduğu kadar dünyaya yönelişimizle ya da başkalarıyla ilişki içinde sağlanan bir şeydir. Ne olursa olsun, gerçek anlamda kültürlü olma koşullarını birey kendi çabasıyla hem geçmişten hem bu-

günden, hem kitaplardan hem yaşamdan getirir. Toplumsal yaşamın koşulları gereği bir kültür kalıtından elbette her zaman sözedebiliriz. Ancak bu kalıt kendinden yararlanmak istediğimiz sürece vardır. Bir başka deyişle, raflardaki kitaplar, müzedeki resimler, plaklardaki müzikler, hatta herkese açık alanlardaki yontular ve mimarlık ürünleri bizim kültür gelişimimize doğrudan doğruya katkıda bulunamazlar. Ne olursa olsun, her kişi bir kültür ortamına doğar ya da kendini bir kültür ortamında bulur. "Ben yalnızca fiziksel bir dünyada değilim: ben yalnızca toprak, hava ve su arasında yaşıyor değilim: çevremde anayollar, ekili alanlar, köyler, yollar, kiliseler, avadanlıklar, bir çan, bir pipo var" (Maurice Merleau-Ponty). Her kişi böylece kendisini ufukları iyi seçilmeyen, oldukça kaygan ya da kaypak, çeşitliliklerle ve karşıtlıklarla dolu bir kültür ortamında bulur. Her kişi bir kültür ortamının üyesi olmakla bir uygarlığa katılmaktadır. Uygarlık kavramı tüm insan etkinliklerini sarar ya da kavrar. Yaşamı açıklayan kültür değerleri ve yaşamı kolaylaştıran uygulama usulleri uygarlığın bileşenleridirler. Öyleyse üstyapı alanı olan kültür, altyapı alanı olan teknikle birlikte uygarlığı oluşturur. Buna göre kültürle teknik ayrılmaz bir bütündür: ne teknik temeli olmayan bir kültür, ne kültür temeli olmayan bir teknik düşünülebilir. Kültür değerleri teknik yaşam koşullarını sürekli olarak dönüştürürken teknik yaşam koşulları da kültür değerlerinin sürekli olarak dönüşümünü sağlarlar. Tüm kültür değerleri insanın davranışlarında, inançlarında, tapınmalarında, yapıp ettiklerinde, söylediklerinde, boyadıklarında, yonttuklarında dışlaşır. Bu değerler toplumsal çerçevede her şeyden önce alışkılarda, göreneklerde, geleneksel yapıda anlatımını bulur. Kültür değerleri son açıklamalarına birbiriyle içiçe geçmiş dört ayrı alanda, felsefede, bilimde, sanatta ve siyasette kavuşur. Örneğin herhangi bir insan davranışı insan yaşamına genel açıklamalar getirdiği ölçüde felsefeyi, yasa değeri taşıyan doğruları ortaya koymakta yardımcı olduğu ölçüde bilimi, insanı bir duygu-düşünce bütünü olarak açıklayabildiği ölçüde sanatı ilgilendirir. Tüm insan değerleri ve bu değerlerin en yüksek düzeyde açıklandığı bu dört alan hep birlikte kültür dünyasını oluştururlar. (Bk. TEKNİK, UYGARLIK)

KYRENE OKULU. Aristippos'un kurduğu okul. Sokrates'çi okullar diye adlandırılan okullardan biri olan Kyrene okulunun önderi Aristippos yüce iyiyi hazda arıyordu. Ona göre haz iyidir, iyi de hazdır. Erdemli olmak hazzın peşinde olmaktır. Her haz değerlidir, hazları birbirinden ayıramayız. Haz deneyi özgürlük deniyidir. En çok hazza akıllıca ulaşmayı bilmek gerekir. Kyrne okulu M.Ö. IV. yüzyılın başlarında etkisini tümüyle yitirdi ve silindi. (Bk. HAZCILIK)

L

LAİKLİK (fr. *laïcisme*; alm. *Laizismus*; ing. *secularism*). Din işlerini devlet işlerinin dışında tutan yönetim anlayışı. Tüm kurumlarda dinsel etkiyi dışlamayı öngören öğreti. Laiklik çağdaş yaşam düzeninin zorunlu bir koşulu gibidir, ancak terimin kökeni eski yunan dünyasına kadar uzanmaktadır. Yunancada *laikos* "halkla ilgili olan" anlamına geliyordu ve *kleros*'la yani "din adamları topluluğu"yla karşıtlaşıyordu. Laiklik denilen anlayış yalnızca din adamlarını siyasal yaşamın dışında tutma eğilimini değil, aynı zamanda dinle ilgili tüm ilkeleri ve kuralları yönetim aygıtının dışında tutma eğilimini ortaya koymaktadır; özellikle sivil kurumların, daha belirgin olarak da eğitim kurumlarının ve yasama, yürütme, yargılama erklerini gerçekleştiren kurumların tüm dinsel belirlemelerin uzağında kalabilmesi için devletin açık ve ödünsüz tutumunu öngörmektedir. Laiklik düşüncesi XVII. yüzyıldan sonra özgürlükçü dönüşümler içinde ortaya çıkmıştır ve yeni demokratik yaşam düzeni öngörülerinin zorunlu koşullarından biri olarak görünmektedir. Böylesi bir eğilimin XVII. yüzyıldan önce kendini göstermesi olası değildi, çünkü Yeniçağ'm başlarına kadar inanç düzeni siyaset alanını şu ya da bu biçimde ve geniş ölçüde aralıksız belirlemişti. Eskiçağ'ın ve Ortaçağ'ın toplumları bambaşka bir yapıdaydı. Eski toplumlarda daha çok dinsel kökenli yönetimler geçerliydi, bu düzenlerde yöneticiler tanrı değillerse tanrı vekiliydiler. Pekaz uygar toplumda, örneğin Perslerde ve Yunanlılarda yöneticinin tanrılık özelliği yoktur. Buna karşılık Mısır'da kral ya da firavun tanrıydı, Mezopotamya'da yöneticiler tanrı vekiliydiler. Tanrı vekilleri tanrılarla insanlar arasında aracıydılar, tanrıları hoşnut etmek için tanrılara başvurabiliyorlardı. Hitit'de başlangıçta kralların tanrılıkla bir ilgisi yoktu, devletin değişen koşulları içinde zamanla "Güneş Kral" imgesi ortaya çıktı. Ortaçağ'ın feodal düzeninde senyörler tanrısal herhangi bir sıfat taşımamakla birlikte kilisenin belirle-

yici gücüyle karşı karşıyaydılar. Senyörler ve daha sonra krallar, kilisenin gücüne karşı koymakla bu güce uymak arasında değişik tutumlar almak zorunda kalmışlardır. Feodalliğin karşıtı olarak gelişen mutlakyönetimlerde krallar tanrısallık adına etkindiler ve Tanrı'nın bu dünyadaki temsilcileri gibiydiler. Kilisenin Ortaçağ'daki toplumsal-siyasal gücü Rönesans döneminde özellikle Reform'un düzenleyici koşulları içinde gerilemiş olsa da XVII. yüzyılla birlikte yeniden tüm kurumlar üzerinde, özellikle eğitim kurumları üzerinde ağırlığını duyurmaya başladı. XVII. yüzyılda daha çok misyonerlik çabası içinde olan tarikatlar eğitim alanını kendi bakış açılarına göre koşullamak üzere hemen tümüyle ele geçirmişlerdi. Bu çerçevede XVII. yüzyıl özgürlükçü eğilimler arasında yavaş yavaş laik düşünceyi doğurdu. XVIII. yüzyıldan sonra bu düşünce büyük ölçüde yaşama geçmeye başladı. Örneğin Fransa'da 1882'de çıkan bir yasa rahiplerin ve rahibelerin ilkokullardan uzaklaştırılmasını zorunlu kıldı. Laik düşünceyle ilgili ilk belirleyici bilgileri XVII. yüzyılın ünlü ingiliz filozofu John Locke ortaya koydu. Avrupa düşüncesinde sivilleşmenin ilk gerçek savunucusu olan ve görüşleriyle XVIII. yüzyıl aydınlanma düşüncesine öncülük etmiş olan Locke, ılımlılaştırılmış mutlakyönetim anlayışı içinde kilisenin işlevleriyle devletin işlevlerini kesin bir biçimde birbirinden ayırır, bu işlevlerin hiçbir biçimde ve hiçbir koşulda birbirine karıştırılmaması gerektiğini bildirir. Locke'a göre her iki kesim kendi içinde bağımsız kalabilmeli, dıştan herhangi bir kısıtlamaya uğramamalıdır, birbirleri için de kısıtlayıcı olmamalıdır. Buna karşılık Locke devlete dinin korunması gibi bir işlev de yükler. Ona göre devlet dini korumadığı zaman din kurumlarının çeşitli dış etkiler altında özyapılarını yitirmeleri hiç de zor olmayacaktır. Locke'a göre bir toplumda ahlakın temelini oluşturmakta olan din düşüncesine karşı geliştirilecek tanrıtanımazlık gibi anlayışlar karşılarında her zaman devleti bulmalıdırlar. (Bk. DİNCİYÖNETİM)

"LAPSUS" (lat. söz.). Konuşurken ve yazarken yapılan yanlışlık. Bir sözcüğün yerine yanlışlıkla bir başka sözcüğü kullanmak gündelik yaşamda sık raslanılan bir olaydır. Freud'a göre bu olay gerçekte bizim bilinçdışı eğilimlerimizi ortaya koyuyor olmakla son derece önemlidir. Konuklarına hoşgeldiniz demek için kısa bir konuşma yapmaya kalkan evsahibi "gelişinizle beni mutlu ettiniz" yerine "gidişinizle beni mutlu ettiniz" diyebilir. Ruhayrıştırması çalışmaları *lapsus*'un iki karşıt eğilimin çarpışmasıyla ortaya çıktığını göstermektedir, bu eğilimlerden biri elbette bilinçdışıdır. Konuşmada ortaya çıkan lapsus'un (*lapsus linguae*) yazarken ortaya çıkan lapsus'dan (*lapsus calami*) daha belirgin ol-

duğu kesindir; yazmada konuşmadakinden daha çok bilinç denetimi sözkonusudur.

"LİBİDO" ("arzu" anlamında lat. söz.). En genel anlamında cinsel arzu. Yaşamsal içgüdülerin etkin enerjisi. *Libido* cinsel doyuma ulaşmaya yönelişi belirler. *Libido* 'nun insan davranışlarında çok belirleyici bir ağırlığı vardır.O bu davdanışları büyük ölçüde koşullar. Salt cinsel organlarla ilgili değildir. Kişilere, nesnelere, bedenlere yönelik olabilir. Ruhayrıştırmasında bu terim özel anlamlar kazanmıştır. Freud'da libido tüm duygusal yaşamı belirleyen içgüdüsel cinsellik enerjisidir. Freud iki tür libido ayırır: *Narkissos 'çu libido* bireyi kendine, *nesnel libido* dışa yöneltir. Terimin anlamı Jung'da epeyce değişmiştir. Jung, *libido*'yu ruhsal sürecin yoğunluğuna karşılık olan ruhsal enerji diye anlar ve cinsellikle ilgili ruhsal enerjiyi yok saymamakla birlikte *libido*'ya özellikle cinsel bir anlam yüklemekten kaçınır.

"LOGOS" ("söz" anlamında yun. söz.). Evrenin temelindeki ussallık. Evrensel us. Evrendeki akışı ya da oluşumları düzenleyici ilke. Herakleitos'da ve Stoa'cılarda *logos* evrensel us anlamına gelir. Çeşitliliği bir birlik içinde tutan, düzenli akışı sağlayan odur.

"LYKEİON" (yun. söz.). Aristoteles'in M.Ö. 355'den sonra Atina'da Lykabattos eteklerinde Lykeion bölgesinde kurduğu felsefe okulu. Lykeion'da Perikles'in yaptırdığı bir gymnasion vardı. Aristoteles, Lykeion'da örtülü galeriler altında dersler veriyordu.

M

MADDE (yun. *hyle*; lat.*materia*; fr. *matière;* alm. *Materie*, *Stoff*; ing. *matter*). Doğal nesneler dünyası. Mekanik bir kütleye sahip olan cisimsel töz. Maddenin içinde yaşadığımız ve maddenin kendisi olduğumuz halde onu kavramakta ve dolayısıyla tanımlamakta güçlük çekiyoruz. Kant maddeyi basitçe "uzayda devingen olan şey" diye tanımlar. Rousseau için "kendi dışımda duyduğum ve duyularımı etkileyen" her şey maddedir. La Mettrie maddeden sözederken "açıkça söyleyeyim ki onu kavrayamıyorum" der. Régnon'a göre madde bir varlık değildir, varlığın yapıldığı şeydir. Aristoteles felsefesinde ve skolastiklerde bir birinci madde ve ikinci madde ayırımı vardır. *Birinci madde* ya da *birincil madde* arı maddedir, herhangi bir belirlenim kazanmamış olan belirsiz ilkedir, arı gücüllüktür. *İkinci madde* ya da *ikincil madde* belirlenim kazanmış maddedir, cisimler olarak belirmiş maddedir. Bu eski felsefelere göre "madde gücüllüktür, biçim edimdir" (Régnon). Kant'da madde duyulur deneyin verisidir. Şöyle der Kant: "Olguda duyuma karşılık olanı madde diye adlandırıyorum. Olgular çeşitliliğini bazı ilkelere göre sezgide birbirine bağlayan şeyi de olgunun biçimi diye adlandırıyorum." Descartes maddeyi uzamla özdeşleştirir, böylece boşluk fikrini ortadan kaldırır. /Pierre de Ronsard: "Madde kalır, biçim yitip gider." / Buffon: "Madde ruhumuzun bir biçimi olabilirdi, onun görme biçimlerinden biri." / Marquis de Sade: "Doğa kendi kendine deviniyorsa, pekiyi, devindirici neye yarar? Devindirici eğer madde üzerinde etkinse maddeyi devindirirken nasıl oluyor da kendisi de madde olmuyor? Anlayabiliyor musunuz ruhun madde üzerindeki etkisini ve meddenin kendisi de hareketli olmayan ruhtan devinim alışını?" / Eugène Delacroix: "Madde her zaman hüzne kapılır." / Charles Baudelaire: "Her yaratılmış biçim, insanın yarattığı biçimler de ölümsüzdür. Çünkü biçim

maddeden bağımsızdır, biçimi kuram moleküller değildir."/ Lamarck: "Kaba maddelerle canlı maddeler arasında uçsuz bucaksız bir *hiatus* vardır, bu da bu iki cins cismi aynı çizgiye koymamıza engel çıkarır, onları herhangi bir ayrıntıda bir araya getirmeye kalkmamız da olanaksızdır, bunu yapmak boşa çaba göstermektir."(Bk. BİÇİM, DUYUM, OLGU)

MADDEBİÇİMCİLİK Bk. İKİ-İLKECİLİK.

MADDECİLİK (fr. *matérialisme*; alm. *Materialismus*; ing. *materialism)*. Maddeden başka töz bulunmadığını öne süren öğreti. Ruhbilimde tüm ruhsal olguları fizyolojik olguların süreçleri olarak gören öğreti. Tüm gerçekliği maddeye indirgeyen maddecilik Tanrı'nın varlığını ve ayrı bir töz olarak ruhun varlığını yadsır. Maddeciliğin tarihi hemen hemen felsefenin tarihi kadar eskidir. Evren açıklamalarında evren ne'den gelmektedir? sorusunu duyumsal verilere dayanarak yanıtlamış olan İonia okulu filozoflarını elbette ilk maddeciler saymak doğru olmaz. Felsefi açıklamalarını duyu verilerine dayandırarak dış dünyanın bize olduğu gibi göründüğünü bildiren filozofları birazcık zorlamayla *kendiliğinden maddeciler*, öğretilerini de *kendiliğinden maddecilik* diye adlandırabiliriz. Ancak madde nedir sorusunun tartışılmadığı yerde gerçek anlamda maddecilik sözkonusu olamaz. Eskiçağ'ın ilk maddecileri duyumcu İonia okuluyla usçu Elea okulu arasında orta bir çözüm bulmaya çalışan atomcularıdır. Atomcularla birlikte XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürecek olan ve tüm varlığı maddeye, tüm devinimi mekaniğe indirgeyen mekanik maddecilik kurulmuştur. Demokritos varlığın atomlardan yani ölümsüz, özdeş, bölünmez uzamlı parçacıklardan kurulmuş olduğunu bildiriyordu. Bu parçacıklar boşlukta devingen durumdaydı. Böylece Demokritos, Elea'lı usçu filozof Parmenides'in "Bir Varlık"ını birçok varlık'a dönüştürürken parçacıklar arasında bıraktığı boşlukla devinimi de olası kılmış oluyordu. Bu parçacıkların ya da atomların birleşip ayrılmaları doğuşu ve ölüşü açıklamaktaydı. Ne var ki Demokritos'un atomları ruhsal varlıklardır, bu yüzden belki de ilk gerçek maddeci olarak Epikuros'u belirlemek doğru olacaktır. Anaksagoras da varlığın "sperma" diye adlandırdığı bir tür atomla kurulduğunu bildiriyor, bu atomları bir araya getiren ilke olarak "nous"u belirliyordu ve bu "nous" da maddeseldi, en ince maddeden yapılmıştı. Epikuros için de varlık atomlardan, belli bir ağırlığı olan atomlardan kurulmuştu, buna göre tam anlamında maddeseldi, öyle ki ona herhangi bir tanrısallık işlemezdi. XVII. yüzyılın ünlü Bacon, Hobbes, Descartes ve Spinoza öğretileri maddeci bir bakış açısı getirirler. XVIII. yüzyılda Baron d'Holbach, Helvétius, La

Mettrie, Buchnes gibi maddeci filozofların en özgünü sayılan Baron d'Holbach ruhu ve maddeyi aynı şey sayıyor, evrende mutlak bir belirlenim düzeni öngörüyordu. Baron d'Holbach'a göre dinlerin insan zararına işleyen bir baskı gücü olmaktan öte bir anlamı yoktu. Helvétius'un duyumculuğa dayanan bir maddecilik anlayışı vardı. Ona göre yalnızca maddesel nesneler vardı, bilgi duyumlarımızın ürünüydü. XIX. yüzyılda ortaya çıkan ve Marx'çı felsefenin özünü oluşturan *diyalektik maddecilik* mekanikçi maddecilikten ayrı olarak evreni sürekli evrimlenen bir yapı diye belirler. Buna göre diyalektik süreçler boyunca kendini gösteren gelişim niceliksel değişimlerin niteliksel değişimlere dönüşmesiyle somutlaşır. Marx ve Engels Hegel'in sav, karşısav ve bileşimden oluşan üçlü dönüşüm fikrini doğrudan benimsemişlerdir, ancak onu ruh dünyasından madde dünyasına indirgemişlerdir. Engels *Anti-Dühring*'de şöyle der: "Marx'la benim hemen hemen tek yaptığımız şey bilinçli diyalektiği bizim doğa ve tarih açısından maddeci kavrayışımıza geçirerek alman ülkücü felsefesinden kurtarmak oldu." Buna göre insanlığın tarihi doğanın belirleyici gücüne bağlıdır ve bilimin ortaya koyabileceği yasalarla koşullanmıştır. Bu yasalar insan dünyası için iktisadi yaşam düzeyinde kendini gösteren yasalardır. İktisadi yaşam insan dünyası için tam anlamında belirleyicidir, toplumsal yaşamın temelinde yer alır ve diyalektiğin üç an'ından geçerek ilerler. *Tarihsel maddecilik*, diyalektik maddeciliğin bir başka anlatımı gibidir, iktisadi olguların toplumsal üstyapıyı ve siyasal üstyapıyı belirlemesiyle ilgili bakış açısıdır. Tarihsel maddecilik Marx'la Engels'in 1848'de yayımladıkları *Komünist parti bildirisi*'nde ilk anlatımını buldu, daha sonra Marx'ın *Sermaye* adlı yapıtında ayrıntılı bir biçimde açıklığa kavuştu. Bu görüşlere göre insanlık tarihi en başından beri sınıf savaşımları tarihi olmuştur. Tarihte önce köleler efendilerle, sonra serfler senyörlerle savaşmışlardır, bugün de proletarya burjuvalarla savaşmaktadır. Demek ki insanlık tarihi sömürülenlerin sömürenlerden kurtulmak için ortaya koyduğu direnişin tarihidir. İnsanlık tarihi boyunca çeşitli biçimlerde gelişen ve çeşitli biçimlerde engellenmeye çalışılan bu sömürü çağımızda proletaryanın tarihsel görevini yapmasıyla son bulacaktır. Hiçbir şey üretmeyen, buna karşılık her şeye sahip olmak isteyen sermayecilerin sömürü düzenini yıkacak olan proletarya, Marx'ın deyişiyle "tarihin tanıdığı devrimci sınıfların en devrimcisi" proletarya sonunda sınıfsız toplumu gerçekleştirecektir, bu gerçekleştirme sürecinde özel mülkiyet tümüyle ortadan kalkacaktır. Buna göre tarihsel maddecilik bizi çağdaş topluma ve gelecek toplumlara açan bir düşünce biçimidir, bir öğreti olmaktan çok bir bakıştır, bir

dizge olmaktan çok bir görüştür ve elbette insanlık tarihiyle ilgili olarak yapılmış ve yapılabilecek son açıklama değildir. Çünkü Marx'çı felsefe her şeyden önce son açıklamaları öngören katı dizgeci tutumu kesinlikle yadsır, ona göre uçsuz bucaksız bir geleceğe açılan insanlık tarihini tüm yarınları koşullarcasına şimdiden belirlemek olasılığı yoktur. Değişmezlik fikrini gerçekdışı bulan Marx'çı görüş ancak tarihin bir bölümünü aydınlatabilmek çabasındadır. Marx bu konuda şu belirlemede bulunur: "Dünyaya öğretici insanlar olarak yeni bir ilke getirmek üzere yönelmiş değiliz. 'İşte doğru, karşısında diz çökün!' demiyoruz. Dünyanın kendi ilkelerinden giderek dünya için yeni ilkeler geliştiriyoruz." Gerçekte diyalektik maddecilikten tarihsel maddeciliğe uzanan yol kuramdan uygulamaya geçiş yoludur. Gelişimi yazgının üstüne çıkaran ve insanı gelişen bir dünyada etkin kılan bu bakış açısı insanın kendini kendi tarihi içinde arayışını ve bu arayış içinde bir bilinç devrimini gerçekleştirerek kesin bir biçimde doğrulara yönelmesini öngörür. "Bilinç düzenlemesi," der Marx, "dünyayı bilinçli kılmaya dayanır, dünyayı kendiyle ilgili uykusundan uyandırmaya, ona kendi eylemlerini açıklamaya dayanır." Böylece düşünce dünya ya da insanlık üzerine herhangi bir düşünce olmaktan çıkacak, dünyayı değiştirmek üzere etkin bir güç olacaktır: "Filozoflar dünyayı değişik biçimlerde yorumlamaktan başka bir şey yapmadılar, oysa sözkonusu olan dünyayı değiştirmektir" (Marx). Böylece tarihsel maddecilik durmadan gelişen bir dünya karşısında düşüncenin gücünü ve yükümlülüklerini araştırmaya yönelmiştir. Marx şöyle der: "Tarihsel maddecilik bir an elinden bırakmadığı gerçek ilkelerden yola çıkar. Onun ilkeleri insanlardır; tam bir yalıtıklık, tam bir devinimsizlik içindeki insanlar değil, deneysel olarak aydınlık olan gerçek gelişimleri içinde belirgin koşullara uyan insanlardır." Lenin de şöyleder: "Marx'ın tarihsel maddeciliği bilimsel düşüncenin en büyük zaferi oldu. Tarih ve siyaset kavrayışlarında o zamana kadar süren karmaşayı ve gelişigüzelliği büyük ölçüde tutarlı ve uyumlu bilimsel bir kuram izledi. Bu kuram üretim güçlerinin artışıyla bir toplumsal örgütlenme biçiminden daha yüksek bir örgütlenme biçiminin nasıl doğup geliştiğini göstermektedir." (Bk. DİYALEKTİK, FELSEFE, MADDESİZCİLİK)

MADDESİZCİLİK (fr. *immaterialisme*; alm. *Immaterialismus*; ing. *immaterialism*). Maddenin varlığını yadsıyan, yalnızca ruhların ve fikirlerin varlığını varsayan öğreti. "Maddesizcilik" terimini ilk kullanan Berkeley onunla maddeciliğin tam karşıtı olan felsefesini açıklamış oluyordu. Berkeley'e göre madde diye adlandırılan şeyin algılanmaktan öte bir varlığı yoktu, bu algı olgusu da doğrudan doğruya

Tanrı'nın istemiyle gerçekleşiyordu. Berkeley'in *ruhçu gerçekçilik* diye de adlandırılan felsefesi baştan sona maddenin olmadığını göstermeye adanmıştır. Berkeley "varlık bir algılamadır" (*esse est percipi*) der. (Bk. MADDE, MADDECİLİK)

MAĞARA BENZETMESİ. Platon'un Devlet'inde (VII. kitap) bilgimizi bir tutsağın bilgisiyle eş tutmak için kullandığı benzetme. Bir mağarada yüzü mağaranın duvarına gelecek biçimde zincirlenmiş bir tutsak duvarda yalnızca güneş ışığının vurmasıyla beliren gölgeleri görecek, ancak bu gölgeleri oluşturan nesneleri hiçbir zaman göremeyecek ve tanıyamayacaktır. Buna göre bizler bu duyulur dünyada İdea'ların kendilerini değil ancak gölgelerini görebilmekteyiz. (Bk. ÜLKÜCÜLÜK)

MANİ (lat. *mania*; fr. *manie*; alm. *Manie*; ing. *mania*). Şiddet devinimleri oluşturacak kadar aşırı uyarılmayla belirgin ruh hastalığı. Tutarsız sevinç gösterileri, bıkmadan usanmadan ileri geri konuşmalar, beklenmedik tutum değişiklikleri, birdenbire ortaya çıkan öfkelilik maninin başlıca belirtileridir. Manide yüz renkli ve canlıdır, gözler pırıl pırıldır, davranış içtenlikli gibidir, aralıksız konuşmalar sık sık kahkahalarla kesilir, şarkı söylemek ve çığlık atmak gibi davranışlar çok görülür. Hasta belli bir yerde duramaz, bir oraya bir buraya gider. En önemli belirti kararsızlıktır. Bütün bağlarından kurtulmuş olan imgelem birbirinden kopuk imgeler üretirken söz karmakarışık olur. Mani yapısal kökenli bir hastalıktır, bununla birlikte çeşitli duygusal nedenler, alkol ve uyuşturucu kullanımı manide kolaylaştırıcı etkenler olurlar. Bazı ruhsal bozukluklarda mani'nin melankoli'yle dönüşümlü olarak ortaya çıktığı görülür. O durumda maniyle melankoli bir hastalığın iki ayrı yüzü olur. (Bk. MELANKOLİ)

MANİCİLİK (fr. *manichéisme*; alm. *Manichäismus*; ing. *manichaeism*). M.S. III. yüzyılda Mani'nin sonradan dinsel inanca dönüşen düşünceleri. İran'da ortaya çıkan manicilik, Zerdüşt diniyle eski mezopotamya dinlerinin bir karışımıdır, hıristiyan diniyle ilgili bir takım ögeleri de içermektedir. Zerdüşt dininde İyi Tanrı (*Ahuramazda*) ve Kötü Tanrı (*Angramanyu*) karşıtlığı vardı, evren bu iki ilkenin çatıştığı alandı. Manicilikte de iyilik (Hayır) ile kötülük (Şer) çatışırlar: evrende olduğu gibi insanda da bu iki ilke yıkışmaktadır. Birlik'de bu yıkışma son bulacaktır. Birlik'e yalnızca bilgiyle ulaşılacaktır. Maddi değerlerle ilgilenmeyen, gösterişten hoşlanmayan, böbürlenmek nedir bilmeyen, yalan söylemeyen, başkalarını küçük görmeyen insanlar Birlik yolunda insanlardır. Sevgi, Birlik'in asıl kaynağıdır. Manicilik, İran'dan başka ülkelerde de etkili oldu, özellikle Türkistan'da, Tibet'de,

Çin'de, Hindistan'da, İspanya'da yayıldı. Roma İmparatorluğu içinde maniciliğin yayılması hıristiyanları korkuttu, bu yüzden bu topraklarda bu dinin yandaşları büyük baskılar altında kaldılar. VI. yüzyıldan sonra Avrupa'da manicilik eriyip gitti. Ortadoğu'daki etkileri de X. yüzyıldan sonra silindi.

MANTALİTE Bk. ANLAYIŞ.

MANTIK(lat. *logicia*; fr. *logique*; alm. *Logik*; ing. *logic*). Doğruyu ortaya koymak için güvenilir düşünsel işlem biçimleri belirlemeye dayanan usavurmalar bilimi. Doğrunun kurallarını biçimsel açıdan araştıran bilim ya da bilgi alanı. Jean Piaget mantığı "doğrunun biçimsel koşullarıyla ilgili araştırma" olarak tanımlar. Littré'ye göre mantık "usavurma yöntemlerini konu edinen bilim"dir. En genel anlamda mantığı usavurmalar bilimi olarak tanımlayabiliriz. Felsefenin bir bölümü olarak mantık doğru bilgiye ulaşma yolunda zihnin işlevlerini ve hatta işlemlerini belirlerken belli koşullara göre hangi bilgilerimizin geçersiz olacağını da belirlemeye çalışır. Mantık bize her şeyden önce doğru düşünmenin yollarını öğretecektir. Fernando da Rojas "Bir şeyin kara olmayışından onun beyaz olduğunu çıkarmamak gerekir" derken bize mantıklı düşünmenin inceliklerini duyurur. Ancak hiçbir zaman mantığı doğru bilgiler üretme alanı diye düşünmemek gerekir. Doğru bilgiye mantıkta değil mantıkla ulaşılır. Mantık elbette bir toplumsal etkinlik alanı olarak insan yaşamını olası kılan ortak özelliktir, temel insani dayanaktır. Her toplumsal düzenlenme, her toplaşma zorunlu olarak bir mantık temeli üzerine kurulur. Uygarlık özelliklerine göre ortaya çıkan değişik yaşam biçimleri ne olursa olsun, insanlığın ortak bir mantığı vardır. "Mit düşüncesinde de bilim düşüncesinde de aynı mantığın etkin olduğunu ve insanın her zaman aynı biçimde düşünmüş olduğunu bir gün ortaya koyarız belki de" der Lévi-Strauss. Buna göre ben'ini başkasının ben'ine bağlayan en güçlü araç olarak mantıkla donanmış bulunan insanoğlu zihin sağlığını yitirdiği zaman gerçeklikten kopuk bir yeni mantığa bağlanırken toplumsal yaşamla bağlarını da yitirecektir. Gene de genel mantıktan tümüyle uzaklaşma ya da kopma olası değildir. Shakespeare'e Hamlet'de "Çılgınlık olsa da bu, mantıktan uzak değil" dedirten budur. Bununla birlikte, tam tamına ortak bir mantıktan sözederken çeşitli mantıklardan sözetmemiz de olağandır. Genel mantığa ters düşmeyen mantıklar olmalıdır, *bireylerin mantığı, sanatın mantığı, savaşın mantığı* gibi. Özellikle estetikçiler gündelik mantıktan ya da bilimsel mantıktan ayrı bir sanatsal mantığın varlığından sözettiklerinde, sanatın anlatım olanaklarının, kavrama ve kavratma koşullarının gündelik yaşamdakinden ayrı olabileceğini, hatta olması gerektiğini

duyururlar. Dil gibi mantık da sanatta özel bir kullanıma uğrar ya da daha doğrusu sanatın özel mantığı özel anlatım olanaklarını, özel bir dili gerekli kılar. Lautréamont şöyle der: "Şiirin bir mantığı vardır. Bu mantık felsefenin mantığıyla aynı şey değildir. Filozoflar şairler gibi değillerdir. Şairlerin kendilerini filozoflardan üstün görme hakları vardır." Ancak ne olursa olsun her mantık mantıklı olduğu sürece ya da mantık olduğu sürece geçerlidir ve mantığın doğru kullanılması bilimde de, sanatta da, gündelik yaşamda da iletişimi kolaylaştırır ve güçlü kılar. Buna göre dilin bir mantığı olduğunu söylerken onun bir mantık olduğunu da söyleyebiliriz. Mantık anlayışlarının en eskisi Aristoteles mantığıdır. Aristoteles zihnin doğru bilgiye ulaştıran temel işlevlerini *Organon*'da inceledi, böylece mantığın, daha özel anlamda *biçimsel mantık*'ın kurucusu oldu. Aristoteles mantığının özü bir bilgiden bir başka bilgiyi çıkarmaya dayanır. Buna göre mantık usavurmalar yapma sanatıdır, bir bilgiden bir bilgiyi gidimli olarak çıkarma ya da Aristoteles'in deyişiyle bir bilinenden bir bilinmeyene geçme sanatıdır. Aristoteles'de bilgi iki yönlü bir işlemle elde edilir. Tümevarımda tikelden tümele ya da özelden evrensele doğru, tümdengelimde tümelden tikele ya da evrenselden özele doğru ilerlenir. Aristoteles daha çok tümdengelim üzerinde yani evrenselden özele doğru çıkarımlar yapma yöntemi üzerinde durmuş, tümdengelimi tasım olarak belirlemiştir. Bir tasım üç ögeden oluşmaktadır: büyük önerme, küçük önerme, vargı. Tasımda küçük önerme aracılığıyla büyük önermeden vargıyı çıkarırız. "Bütün insanlar ölümlüdür" büyük önermesi, "Sokrates insandır" küçük önermesine göre, "Sokrates ölümlüdür" sonucunu verir. Aristoteles'in tasım yöntemleri Ortaçağ'da özellikle Ortaçağ'ın ikinci döneminde, skolastik felsefe döneminde hıristiyan öğretisinin temellendirilmesinde bir araştırma yöntemi olarak kullanıldı, ancak bilinenin gösterilmesi dışında bir amaca kullanılmadığı için verimli olmadı. Aristoteles mantığının Ortaçağ'dan sonra haksız eleştirilere uğramasının asıl nedeni budur, onun uzun süre bir gösterme aracı olarak kullanılmış olmasıdır. Rönesans'la birlikte ortaya çıkan yeni düşünce devinimleri ve bu devinimler içinden süzülüp gelen yeni bilimsel kavrayış birçok düşünürü Aristoteles mantığına, hatta tüm Aristoteles'çiliğe ya da Aristoteles'den sonra gelişen Aristoteles'çi eğilimlere karşı eleştirici bir tutum almaya götürürken tasım yöntemlerini yürürlükten kaldırdı. Çünkü yeni düşüncenin öncülerinden Descartes tümdengelime birinci planda yer vermiş olsa da bundan böyle tümevarım yöntemi genelde yeni bilimsel anlayışın yöntemi durumuna geliyordu. Bu değişim biraz da mantığın önemini yitirmesi, yöntem düşüncesinin önem kazanması olarak düşünülmelidir. Aris-

toteles'in *Organon*'una karşı Bacon'ın *Novum Organum*'u yazması artık apayrı bir bilimsel kavrayışın dünyaya egemen olacağının çok önemli bir belirtisiydi. Aristoteles mantığı bir bilimsel yöntem olmaktan çıkarken mantığın temel kurallarını ortaya koyan en yetkin araştırma olma değerini korumuştur. Değişiklik şuydu: mantık yöntem değildir, yöntem olarak mantığı kullanmak doğru olmaz, elbette mantığa ters düşmeyecek yeni araştırma yöntemlerinin bulunması gerekir görüşü öne geçiyordu. Böylece eski *Organon*'un yerini yenisi alırken yöntem sorunu bilimsel düşüncenin başta gelen sorunu oluyordu. Kant, Aristoteles mantığının doğru mantık olduğunu, mantığın Aristoteles'den sonra büyük bir gelişme göstermediğini söylerken haklıydı. Aristoteles'den sonra mantık alanında en önemli katkı Kant'ın katkısıdır. Kant'çı bilgi anlayışı deneyin alanıyla metafiziğin alanını birbirinden ayırır. Deneysel düzeyde duyularla elde edilen izlenimler anlığın kategorileriyle bilgiye dönüştürülürken, metafizik düzeyde us deneyi aşan fikirlere yönelir. Buna göre *Salt usun eleştirisi*'nde Kant bize elbette birbiriyle bağlantılı iki parçalı bir bilgi anlayışı verir. Kant'a göre bilimler, özel olarak da matematik ve fizik her türlü metafizikten bağımsız olarak ilerler. Bilimlerin ilkeleri bileştirmeli *a priori* önermelere yani özneyle yüklemi zorunlu bir bağla birleştiren ve ayrıştırma yoluyla yüklemi özneden ayırmanın olası olmadığı yargılara götürülebilirler. Burada Kant'ın yargıdan ne anladığını anımsamakta yarar vardır. Kant yargıları hem *a priori* ve *a posteriori* olmak üzere, hem de *ayrıştırmalı* ve *bileştirmeli* olmak üzere ikiye ayırır. Ayrıştırmalı yargılar kavramları açıklamakta sınırlanırlar, bileştirmeli yargılar adından da anlaşılacağı gibi bileşim yoluyla bilgimizi genişleten yargılardır. Her *a priori* önerme ayrıştırmalı önermedir, her *a posteriori* önerme bileştirmeli önermedir. Birinciler zihinde öncesel olarak vardır, deneyden gelmez; ikinciler deneyle ilgilidir. Önemli olan hem *a priori* hem bileştirmeli yargılara ulaşabilmektir. Öyleyse bileştirmeli yargıların a *posteriori* olanları dışında a priori olanları da varsa, o zaman bilim gerçek anlamda büyük bir ilerleme içinde olacaktır. *A posteriori* olan yani deneyle ilgili olan bileşimsel yargılarla zaten sürekli olarak yeni bilgiler ediniriz. *A priori* olan bileşimsel yargılara gelince, bilimde asıl amaçlanması gereken bu yargılardır. Böylece Kant mantığının kökeninde ülkücü bir bakış açısı yatar. Buna göre bilgimiz deneyle başlasa da, zihin kendi yapısının özelliklerini nesneye yüklemektedir. Kant mantığının temeli duyulur bilginin *a priori* biçimleriyle anlığın *a priori* biçimlerini ortaya çıkarmaktır. Duyulur olanla ilgili araştırma "aşkın estetik"in, anlıkla ilgili araştırma "aşkın ayrıştırma"nın konusudur. Birincide "uzay" ve "za-

man", ikincide "kategoriler" yani temel kavramlar ele alınır. Böylece Kant ayrıştırma alanıyla ilgili olarak doğrular mantığı'nı ortaya koyarken, bir de ayrıştırma alanına karşıt ve diyalektiğin alanına karşılık olarak yani *Noumenon* alanıyla ilgili olarak bir *görünüşler mantığı* belirler. Görünüşler mantığı zorunlu olarak bir yanlışlar mantığı dır. Eskilerin mantığı tümüyle görünüşler mantığıdır. Görünüş her öznelliğe ayrı ayrı görünen şeyi karşılar ve fiziksel dünyanın herkes için ortak olan görünme biçimleriyle karşıtlaşır. Buna göre aşkın ayrıştırma "anlığın arı bilgisinin ögeleri içinde *apriori* bilgilerimizin ayrıştırılması" için vardır, aşkın diyalektik de zihnimizin usavurmalarla tüm olası deneyin alanını aşarak düştüğü yanlışların giderilmesi için vardır. Kant mantığı şöyle tanımlar: "Anlığın ve genel usun zorunlu yasalarının bilimini ya da bir başka deyişle genel düşüncenin basit biçiminin zorunlu yasalarının bilimini mantık diye adlandırıyoruz." Kant mantığından sonra en önemli mantık Hegel mantığıdır. Hegel mantığı Aristoteles ve Kant mantıklarından oldukça değişiktir. "Kavramların birbirine uyarlılığı ya da uyarsızlığı dışında mantık yoktur" diyen Hegel için mantık metafizikle karışan mutlak bir bilimdir. Bu Mantık, bir bileşimi getirecek karşıtların mantığıdır. Buna göre sav olarak konulan bir kavram çelişkili kavram olarak zorunlu karşıtını gerektirir. İki kavram, üst düzeyde bileşim olan üçüncü bir kavramda birleşirler. Örneğin *varlık* kavramı karşıtını, *hiçlik* kavramını getirir, *varlık* ve *hiçlik* de *oluşum* kavramında bir araya gelirler, bu da varlıkla hiçliğin bir bileşimidir. *Simgesel mantık*: Kökü çok eskiye dayanmayan simgesel mantık bütünleyici bir bilim olarak düşünülür. Çeşitli düşünce biçimlerinden yola çıkan, bu biçimleri işaretlerle belirleyen bu yeni mantık birçok bakımdan matematik bilimine yaklaşır, bu yüzden *matematiksel mantık* diye adlandırıldığı gibi *lojistik* diye de adlandırılır. (Bk. TASIM, TÜMDENGELİM, TÜMEVARIM)

MANTIKDIŞI (fr. *illogique*; alm. *unlogisch*; ing. *illogical*). Mantıksal olmayan. Mantık kurallarına uyarlı olmayan. Mantıksız olan (fr. *alogique*; alm. *alogisch*; ing. *alogical*) yani mantıkla hiçbir bağlantısı bulunmayan. (Bk. MANTIK)

MANTIKLAŞTIRICILIK (fr. *logicisme*; alm. *Logizismus*; ing. *logicism*).Felsefede mantığa belirleyici bir yer veren ya da işlev yükleyen öğreti. Her şeyi mantık açısından ele alma eğilimi. Düşüncede ruhbilimci eğilimlere karşılık olarak mantıkla doğrulama eğilimi. Matematiği mantığa indirgeme eğilimi. (Bk. MANTIK)

MANTIKÖNCESİ (fr.*prélogique*; alm. *Praelogik*; ing. *prelogical*). Fransız düşünürü ve toplumbilimcisi Lévi-Bruhl'ün uygar ve yetiş-

kin insanın düşünce biçiminden ayrı olarak ilkellerin ve çocukların düşünce biçimini belirlemek üzere kullandığı terim. (Bk. MANTIK)

MASALCILIK (fr. *mythomanie*; alm. *Mythomanie*; ing. *mythomania*). Aşırı yalan söyleme eğilimi. Masalcılık cinsel sorunlardan beslenir ve özellikle boş böbürlenmelere dayanır. Çocuklarda görülen masalcılıkla büyüklerde görülen masalcılığı birbirinden ayırmak gerekir. İmgelemi aşırı ölçülerde çalışan çocuk usuyla imgelemini denetleyemediği için sürekli masallar uydurma eğilimindedir. Çocuğun bu durumunu kendi mitoslarına sıkı sıkıya bağlanmış ilkellerin durumuna benzetebiliriz. Gene de çocukta masalcılık eğiliminin bir eğitimden geçirilmesi gerekir. Sağlıklı yetişen çocuk büyüyüp gerçeklerle karşı karşıya geldikçe masalcılığı bırakacaktır. Yetişkinlerde masalcılık elbette bir hastalık belirtisidir ve "çok zaman başka ruhsal dengesizliklerle birlikte görülür" (A. Porot). Bazı çok zeki bireyler bile, uslarını iyi kullanmayı öğrenememişlerse, masalcılığa yatkın olacaklardır. Masalcı, uydurduğu masallara inandırmayı çok iyi bilen kişidir. Dupré, masalcılığın temelinde üç ilke belirler: heyecanlılık, imgelemini aşırı kullanma, inandırıcılık. (Bk. MASALLAMA)

MASALLAMA (fr. *fabulation*; alm. *Erfindurg*; ing. *fabulation*). Gerçek gibi sunulan uydurma olay. P. Léonardon masallamayı şöyle tanımlar: "Bazen belli bir konu çerçevesinde azçok tutarlı öyküler biçiminde bazen yerin ve zamanın koşullarına tam anlamında uymaz bir biçimde ortaya konulan imgelemsel ürünlere verilen ad." Çocukların ortaya koyduğu masallamalar bir hastalık belirtisi olarak değerlendirilmemelidir. Onlar imgelemlerinin aşırı çalışmasıyla, kitapların ve filmlerin de etkisinde masallamalar yaparlar. Çocuk yaptığı masallamaların bilincinde değildir. Oysa yetişkin kişi yaptığı masallamaların bilincindedir ve bu bir hastalık belirtisidir. Masallama bir takım zihin bozukluklarının sonucunda ortaya çıkar. Geri zekalılık, bunama, Korsakoff hastalığı masallamalara olanak verir. (Bk. MASALCILIK)

MAZOHİZM ya da **MAZOŞİZM** (fr. *masochisme*; alm. *Masochismus*; ing. *masochism*). Avusturyalı romancı Sacher-Masoch'un romanlarından esinlenerek belirlenmiş olan ve acıdan haz duymayla, acıyı aramayla belirgin olan ruhsal bozukluk. Öykülerinde ve romanlarında acıdan haz duyma temasına çok sık raslanılan Sacher-Masoch da gerçekte bir mazohistti. Mazohist kamçılanmaktan, işkence görmekten, aşağılanmaktan, itilip kakılmaktan haz duyar. Mazohistin cinsel hazza ulaşması buna göre şiddete bağlı olacaktır. Başkasına eziyet etme hazzı diye belirlenebilen sadizme çok yakın olan

ve hatta çok zaman onunla birlikte görülen mazohizmin kaynakları elbette çocuk yaşlardaki eğitim bozukluklarında aranmalıdır. Bazen çocuğun dayak yemekten ya da herhangi bir biçimde cezalandırılmaktan haz duyduğu görülür. Mazohizmin tam bir edilginliğe ya da başeğişe varan aşırı biçimleri çok sık görülmese de vardır. (Bk. SADİZM)

MECZUPLUK (fr. *illuminisme*; alm. *Illuminismus*; ing. *illuminism*). İçsel aydınlanmaya inananların öğretisi. Tanrı'yla inançlı birey arasında gizemli bir alışveriş olduğuna inananların öğretisi. Meczupluk öğretisini ortaya atanlardan biri Swedenborg'dur. Swedenborg İsa'nın ölümünü ışığın karanlık üzerindeki zaferi olarak nitelendirdi. İsa'ya ulaşma aşkıyla arınabilir, kendimizi İsa'da kutsallaştırabilirdik. Swedenborg'dan sonra XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bir başka gizemci Louis-Claude de Saint-Martin doğruya sezgiyle ulaşılabileceğini bildirdi. Saint-Martin bu düşünceleriyle XIX. yüzyıl dinci düşünce dünyasını büyük ölçüde etkiledi. (Bk. GİZEMCİLİK, SEZGİ)

MEGALOMANİ Bk. BÜYÜKLÜKDUYGUSU

MEGARA OKULU M.Ö. IV. yüzyılda Eukleides'in Megara'da (Atina'nın batısı) kurduğu felsefe okulu. Sokrates'çi okullar diye bilinen okullar arasında adı geçen bu okul tartışmacı özelliğiyle bilinir. Eukleides'in düşüncesi Sokrates'in görüşleriyle Parmenides'in görüşlerinin bir karışımıdır. Megara okulunun filozofları Sokrates'in İyi'sini Parmenides'in "Bir Varlık"ıyla özdeşleştiriyorlardı, bilgide evrensellik diye bir şeyin sözkonusu olamayacağını bildiriyorlardı. Eubulides, Dioklides, Pasikles, Stilpon okulun önde gelen adlarıdır.

MEKANİKÇİLİK(fr. *mécanisme*; alm. *Mechanismus*; ing. *mechanism*). Olguların mekanik belirlenimlere indirgenebileceğini öngören felsefi bakış açısı. Her şeyi düzenli devinimle açıklayan felsefi bakış açısı. Felsefede mekanikçi görüş atomcu Epikuros'a kadar uzanır. XVII. yüzyıl felsefeleri ruhçu eğilimlerini bırakmamakla birlikte büyük ölçüde mekanikçi oldular. Descartes ruhsal tözden ayrı bir maddesel töz belirledi ve maddesel düzeyde her şeyi uzamla ve devinimle açıklamaya yöneldi. Mekanikçilik maddecilik değildir, yalnızca madde dünyasında mekanik oluşumların varlığını benimser. (Bk. MADDECİLİK, RUHÇULUK)

MELANKOLİ (fr. *mélancolie*; alm. *Melankcholie*; ing. *melancholia*). Aşırı üzüntüyle belirgin ruhsal bozukluk. Melankolide en önde gelen belirtiler yıkılmışlık, isteksizlik, düşünceden kaçış ve devinimsizliktir. Melankoliklerde yaşama isteği neredeyse yokolmuş, onun ye-

rini mutlak bir üzüntü almıştır. Hasta nedeni belirsiz olan büyük bir acı içinde kıvranır, gene nedeni belirsiz suçluluk duyguları, aşağılanmışlık duyguları duyar. Bu acılı yaşam intihar arzusunu kendiliğinden getirebilir, bu yüzden melankoliklerin yakından gözlemlenmesi gerekir. Bazı durumlarda başkalarını öldürme girişimleri de sözkonusu olabilir; bir melankolik anne acıdan kurtarmak gerekçesiyle çocuğunu öldürebilir. İntiharda ya da öldürmede son derece etkin görünen melankolik genelde istemli yönelimini tümüyle yitirmiş gibidir. Bu durumun aşırı karamsarlığın mantıksal sonucu olduğu söylenebilir; hasta yaşamdan tümüyle kopmuştur, ne yapsa boşunadır. Melankolinin yoğunlaştığı durumlarda hasta ancak kendini zorlayarak ayakta durabildiğini söyler. Bazı durumlarda sanrı ya da duyu yanılsamaları görülebilir, hasta hiç de öyle bir durum yokken "birileri benden sözediyor" diyebilir. Birilerinin kendisini öldürmek istediğini, bunun için bir idam sehpası hazırlanmakta olduğunu bildirebilir. Bu tür bozukluklar bir yana, hastanın zihinsel etkinliği enaza inmiş durumdadır, dikkat hemen tümüyle dağılmıştır, eski anılar canlı kalmakla birlikte hastalığın belirdiği zamanlarla ilgili anılar ve daha sonrakiler hemen tümüyle unutulmuştur, bellek karmakarışıktır. Uykusuzluk en çok yakınılan durumdur ve özellikle gecenin ikinci yarısında ortaya çıkar. Tepkimeler iyiden iyiye azalmıştır. Sindirim düzeninde bozukluklar sözkonusudur, özellikle kabızlıktan yakınılır. Melankoli genel olarak maniyle birlikte görülmektedir. (Bk. ACI, MANİ)

MERKANTİLİZM Bk. KAZANÇÇILIK.

METAFİZİK (fr. *métaphisique*; alm. *Metaphysik*; ing. *metaphysics*). Duyular aracılığıyla kavranılamayan şeylerin bilgisi. İlk nedenlerin ya da ilk ilkelerin bilgisi. Kant'da yalnızca us kaynağından gelen yani deneyin verilerine başvurmaksızın ortaya konulan bilgi. Auguste Comte'da dinsel düşünceyle olumlu düşünce arasında yer alan, bir geçiş yeri özelliği gösteren soyutlamacılık eğilimiyle belirgin olan düşünce. İnsanoğlu düşünmeye başlayalı beri kendisiyle ve evrenle ilgili köklü sorular sorarken somut olanın, elle tutulur gözle görülür olanın dışında ya da ötesinde bir başka varlık alanının bulunup bulunmadığı sorusunu da sormuştur. Bu sorunun olumlu yanıtları metafizik bilgisini oluşturur. Adını Aristoteles'in bilgi kuramıyla ilgili yapıtına M.Ö. I. yüzyılda Rodos'lu Andronikos tarafından verilmiş olan *Metaphysika* (yun. *meta ta physika*, "fizikten sonra") adından alan bu kavram uzun süre felsefede şeyleri raslantılarıyla değil de kendileri olarak ele alan temel araştırma alanını belirlemiştir. Metafizik terimini felsefesinde hiç kullanmamış olan Aristoteles de me-

tafizikten *varlık olarak varlık* araştırmasını anlıyordu. Aristotles'den sonra metafizik terimi vaktiyle Aristoteles'in "ilk felsefe" dediği birlikli nedenler araştırmasına karşılık kullanılır oldu. Hıristiyan dogmalarının XIII. yüzyıldaki Aristoteles'çi temellendiricisi Aziz Tommaso metafizik araştırmasını ya da varlık olarak varlık araştırmasını felsefenin temeli durumuna getirdi. Daha sonra metafizik terimi felsefe tarihi boyunca oldukça değişik anlamlar aldı. Bilginin öncesel koşullarını benimseyen filozoflar için metafizik bu koşullarla ilgili tüm ussal araştırmayı içerir. Kant, metafiziğe kendi felsefe anlayışına göre değişik bir anlam yükler, buna göre metafizik yalnızca us kaynağından ya da kavramları *a priori* tanıma yetisinden gelen, yani deneysel verilerle ilgisi olmadığı gibi zamanın ve uzayın sezgileriyle de ilgisi olmayan tüm bilgileri içerir. "Metafizik, gerçekte salt usla sahip olduğumuz her şeyin dizgesel bir biçimde düzenlenmiş bilançosudur" der Kant. Auguste Comte'da metafizik deneyin alanını ya da olgular alanını aşan şeydir. Auguste Comte olumlu dönemi önceleyen ve olguların deneyine ulaşamayacağımız bilgilerle açıklandığı dönemi metafizik dönem diye adlandırır. Böylece felsefe tarihi boyunca çeşitli anlamlar alan "metafizik" Auguste Comte'da olumsuz bir anlam kazanmıştır. Günümüzde soyut, karmaşık, doğrulanamaz tüm bilgileri metafizik bilgiler diye nitelemek alışkanlık olmuştur. Ne var ki bazı çağdaş filozoflar onun olumlu anlamını korumaya özen göstererek ona insan yaşamıyla ilgili en genel araştırma anlamı vermişlerdir. Varoluşçu felsefede tüm yaşarlığı içinde ya da yaşamla ilişkisi içinde ele alınan insanın araştırılması metafizik araştırma olarak değerlendirilir. Marx'çı felsefeye göre dural olan, tarihsel olmayan, diyalektikle ilgisi bulunmayan tüm bilgiler metafizik bilgilerdir. (Bk. FELSEFE, MANTIK)

MİTOLOJİ (fr. *mythologie*; alm. *Mythologie*; ing. *mythology*). Bir halkın ya da bir uygarlığın ortaya koyduğu mitoslar ya da efsaneler toplamı. Eskiçağ'da tanrılar, yarıtanrılar ve kahramanlarla ilgili anlatılar. Mitoloji felsefe öncesi toplumların temel düşünsel etkinliklerini içerir ve felsefi ve bilimsel arayışa karşılık olur. Eskiçağ'ın ilk uygarlıklarını oluşturan tüm toplumları mitoloji toplumları diye tanımlamak yanlış olmaz. Felsefi araştırmaya konu olan temel sorunlar ilk karşılıklarını masalsı bir anlatım içinde ilkin mitolojide bulmuşlardır. Bu yüzden mitolojiyi felsefenin ilk biçimi diye nitelendirebiliriz. Her toplumun eski ve yeni tüm toplumların mitolojileri vardır, bu mitolojiler ilgili oldukları toplumun altbilincini oluştururlar, ortaya koydukları simgelerle o toplumun acılarını, korkularını, saplantılarını dile getirirler ve böyle olmakla insanlığın bütünsel altbilincine bağlanırlar. Bir

toplumun altbilincindeki ilkörnekler evrensel altbilincin özel örnekleri gibidirler; evrensel altbilinç toplumsal altbilincin en yüksek anlamlarını içerir. Böylece bireyselden evrensele uzanan özel ve ilkel bir temel bilinç çizgisi oluşur. Mitolojiler bu özel ve ilkel bilincin enine boyuna açınlandığı anlatımlardır. En önemli değil ama en ilgi çekici ve felsefe açısından en incelenmeye değer mitoloji yunan mitolojisidir, kendisinin çok genel bir yorumunu içeren latin mitolojisiyle birlikte insani altbilinç düzeyinde en yoğun gereçleri barındırır ve derinden derine felsefeyi, felsefe çağının yaklaşmakta olduğunu duyurur, örtülü bir köklü felsefi araştırmayı içerir. İlk uygarlıklardan hemen tümünün verimli bir kalıtçısı olmuş olan yunan toplumu, ortaya koyduğu mitolojik değerlerle ussal düşünce çerçevesinde gelişecek olan felsefeye bir geçiş yeri olmuştur. Yunan mitolojisinin kökeninde öbür toplumların mitolojilerinden, mısır, hitit, girit vb. mitolojilerinden izler vardır. Felsefenin gelişmesi, imgelemsel araştırmanın yerine ussal araştırmanın geçmesi mitolojilerin toplumsal altbilinç olma özellikleri onlarla ilgimizi sürdürmek zorunda bırakmaktadır bizi. Homeros'dan Hesiodos'a, Hesiodos'dan Herotodos'a uzayan çizgi düşüncenin ussallaşma çabasının öyküsünü içerir. Öte yandan her mitoloji, özellikle eski toplumlar için, dinsel bir ağırlık taşır, inanç ögeleriyle doludur. Mitolojk araştırmadan ussal araştırmaya geçişte önemli bir dönüşüm noktası oluşturan *İliada* ve *Odysseia* insanın düşünsel ve duygusal derinliklerine ışık tutan, ayrıca ortaya çıktıkları toplumun yaşam koşullarını hemen tüm önemli ayrıntılarıyla yansıtan birer inanç kitabıdırlar. Mitolojilerde düşünsel ögeler inanç ögeleriyle bütünleşerek insanı açıklamaya yönelirler. (Bk. İLKÖRNEK, MİTOS)

MİTOS (fr. *mythe*; alm. *Mythe*; ing. *mythe*). Mitolojinin konusu olan anlatılar. Tanrıların, yarıtanrıların, kahramanların yaşamlarıyla ilgili gerçekdışı öyküler. Yunancada *muthos* "öykü" demektir. Mitoslar bir mitolojiyi oluşturan ögelerdir. Herbiri bir insanlık durumunu ortaya koymakla bir simge değeri taşır. Herbir mitosta insan gerçeğiyle ilgili, evrenle ilgili, insanın evrendeki yeriyle ilgili, insanlık durumlarıyla ilgili simgesel felsefi açıklamalar buluruz. Bu açıklamalar duygu dolu açıklamalardır ve usun göstermeci gücüyle olmaktan çok imgelemin coşkun eğilimleriyle ortaya konulmuştur. Mitoslar daha çok insanlığın çocukluk dönemlerinin ürünleridirler, o dönemde us henüz yetkinleşmemiştir ve imgelemin belirleyiciliği altındadır. Henüz tartışmalı düşünce yani felsefi düşünce ortada yoktur; mitoslar A. Kojeve'nin de belirttiği gibi birer "monolog" özelliği gösterirler, bu yüzden düşünceden çok inanca yakındırlar ya da inanç ögeleriyle do-

ludurlar. Örneğin dünyanın bir tanrının gözyaşlarından oluşmuş olması bu yüzden kimseyi inandırmasa da kimseyi yadırgatmaz: ortaya konulmak istenen yalnızca ve yalnızca oluşumun fikridir. Ne var ki düşünce bu oluşumu ilkel yapısı gereği somut bir çerçevede ya da elle dokunulur bir biçim altında gösterecektir. Bu yüzden G. Gusdorf'un dediği gibi "Mitosla ilgili bilinç hiçbir şeye şaşmaz". O her zaman şimdiye öncesel bir temel arar, bu yüzden geriye gider ve olağanüstü bir başlangıç noktası yaratır. Her şeyin başlangıcı şaşırtıcı bir olağanüstülükte olmalıdır. Mitos böylece ussal gelişimlere usdışı bir temel kurar, ussallığın varoluş nedeni bu usdışında aranmalıdır; usdışının dışlanması ussalın kavranılmasına en azından tarihsel çerçevede güçlük çıkarır. Mitosçu simgecilikte bütün bir insan usunun kendini varetme serüveninin nedenleri yatar. Öte yandan mitos'u kaldırdığımızda inanç tümüyle çöker gider: inancın dayanakları mitosların somut göstermelerinde bulunur. Her mitos, imgelemin bir sunumu olmakla, bir inanç ögesinin belirtenidir. (Bk. MİTOLOJİ)

MİZAÇ (fr. *tempérament*; alm. *Temperament*; ing. *temperament*). Kişiliğin temelini oluşturan biyolojik ve ruhsal etkenler. Bir bireyin kişiliğinin temel nitelikleri. Kişilik yapısını belirleyen pekçok etken vardır, bu etkenlerin özellikle biyolojik kaynaklı olanları mizaç dediğimiz özellikler bütününü oluştururlar. Bu yüzden mizaç daha çok kalıtımsal etkenlere bağlı diye düşünülür. Yunan hekimi Galien M.Ö. II. yüzyılda dört temel mizaç belirlemiştir: kanlı, ağırkanlı, melankolik, kaygılı. Kanlıda kan belirleyiciyken, ağırkanlıda lenf belirleyicidir; melankolik "kara safra"yla, kaygılı safrayla belirgindir. İnsan ruhsallığının biyolojik temellerini belirlemek olası olmadığından mizaç açıklamaları her zaman biraz köksüz kalmıştır. (Bk. İNSAN, KİŞİLİK)

MONAD (fr. *monade*; alm. *Monade*; ing. *monade*). Basit töz. Terim oldukça eskidir, Pythagoras'a kadar dayanır. Platon *Philebos*'da bu terimi değişik anlamlarda kullanmıştır, ancak İdea'ları açıklamak için kullanmıştır. Yunancada *monas* ya da *monados* "birlik" demektir. Terimi daha sonra, daha belirgin bir biçimde kullanan Giordano Bruno olmuştur. Bruno şeylerin ögelerini *minima* ya da *monades* diye adlandırmıştır. XVI. yüzyılın ünlü heptanrıcısı Bruno'ya göre maddeyle biçim tam anlamında bir birlik içindedirler. Evren Tanrı'nın kendisidir. Tanrı tüm birliklerin birliğidir. Tanrı *monas monadum*'dur, hem enazdır hem ençoktur. Enazdır, çünkü her şey ondan gelir; ençoktur, çünkü her şeyi içerir.Bruno'nun monadıyla Leibniz'in monadı arasında büyük bir ayrım vardır. Bruno'nun monadı ruhsal ögedir, gerçekleşecek bir biçimdir, töz-

dür ve şeydir. Leibniz'in monadı bir öznedir, tözdür ve öznedir; onun en belirgin özelliği algılayıcı ve etkin olmasıdır. O her zaman daha karmaşık bir algıdan daha az karmaşık bir algıya geçme eğilimindedir. Bu özgün bakışıyla Leibniz'i monadın gerçek kurucusu saymak doğru olur. "Monad" terimini Leibniz ilk olarak 1697'de Fardella'ya yazdığı bir mektupta kullanmıştır. Leibniz monadıyla ilgili olarak şunları söyler: "Monad bileşiklere katılan basit bir tözden başka bir şey değildir. Basit olması parçalanmamış olması demektir. Bileşikler varolduğuna göre basit tözlerin de olması gerekir. Çünkü bileşik olan basitlerin bir yığılışmasından ya da *agregatum*'undan başka bir şey değildir. Bu durumda ne parçalar vardır, ne uzam, biçim, ne olası bir bölünebilirlik sözkonusudur. Bu monadlar doğanın gerçek atomlarıdırlar, kısacası şeylerin ögeleridirler. (...) Monadların pencereleri yoktur, bu yüzden onlara herhangi bir şey girip çıkamaz. Ne töz ne raslantı bir monada dıştan girebilir. Bununla birlikte monadların nitelikleri vardır, böyle olmasaydı onlar varlık olamayacaklardı. (...) Niteliği olmayan monadları birbirinden ayırmak olanaksız olacaktı." Leibniz'e göre "her monadın bir başka monaddan ayrılması gerekir", çünkü doğada birbirinin aynı olan iki varlık yoktur. Monadlar sürekli bir değişimin öznesidirler. Her yaratılmış varlık değişkendir, monadlar da aralıksız değişime uğrarlar, "monadların doğal değişimleri bir iç ilke'den gelir, çünkü dış bir neden onu içten etkileyemez." Pekiyi, bu değişim nasıl olur? "Her doğal değişim derece derece olduğundan, bazı şeyler değişir ve bazı şeyler değişmez. Buna göre basit bir tözde bir etkiler ve ilişkiler çokluğu bulunmak gerekir, her ne kadar onun parçaları yoksa da." Basit tözdeki bu geçiş durumunu Leibniz *algı* diye adlandırır ve algıyı *üstalgı*'dan ve *bilinç*'den ayırır; bir algıdan bir başka algıya geçiş demek olan edimi, monadın bu iç ilkesini istek diye adlandırır. Algısı ya da isteği olan her şey ruhtur. " Tüm basit tözler ya da yaratılmış monadlar ruh diye adlandırılabilir." Leibniz'e göre her şimdiki durum daha önceki durumun bir sonucudur; bunun gibi, şimdi de geleceğe açıktır. (Bk. ÜLKÜCÜLÜK)

MONADCILIK (fr. *monadisme*; alın. *Monadismus*; ing. *monadism*). Evrenin monadlardan oluşmuş olduğunu bildiren felsefe anlayışlarının genel adı. Leibniz'in monadlar felsefesi. Kant bu felsefeyi şöyle eleştirecektir: "Şeyler genel bir uyum içindedir. Ancak, bundan Leibniz'in tözlerin karşılıklı bağımlılığını değil de uyarlılığını varsayan öncesel uyum görüşü çıkmaz." "İnsan ruhu dış şeylerle olan bağlantılarından koparıldığı zaman kendi iç durumunu değiştirmekte yetersiz kalır." (Bk. MONAD, ÖNCESEL UYUM)

MONADOLOJİ (fr. *monadologie*; alm. *Monadologie*; ing. *monadology*). Monadlar öğretisi. XVIII. yüzyıl başlarından sonra felsefe adamlarının Leibniz felsefesine temel olan monadlar öğretisini belirlemek için, özel olarak da XIX. yüzyılda Leibniz'in yapıtlarını yayına hazırlayan Erdmann'ın bu yapıtları bütünü içinde adlandırmak için kullandığı terim. (Bk. MONAD)

MONARŞİ Bk. MUTLAKYÖNETİM.

MORFOLOJİ Bk. BİÇİMBİLİM.

MUCİZE (lat. *miraculum*; fr. *miracle*; alm. *Wunder*; ing. *miracle*). Şaşırtıcı olay. Olağan koşullarda gerçekleşemeyecek, ancak tanrısal gücün istemiyle gerçekleşebilecek görülmedik olay. İnsan usuna sığmayacak kadar değişik olay. Doğanın bilinen yasaları dışında gerçekleşen olay. Mucize inancın vazgeçilmez bir yüzüdür. Her inanç ussal dayanakları yanında mucizelerle kendini doğrular. Bu yüzden Goethe "Mucize inancın sevgili çocuğudur" der. Şaşkınlıkla hayranlığın bir araya gelmesiyle oluşan mucize inancı, insanları Tanrı'ya ya da tanrısal güçlere bağlamakta en kısa ve dolaysız yoldur; yetkin varlık ya da yetkin varlıklar olağanüstü olayların etkin nedenidir, mucizelerin varlığı tanrısallığın varlığını doğrular ya da gösterir. Yalnız eski dinler değil, tektanrıcı dinler de mucizeye büyük yer verirler. Aziz Tommaso şöyle der: "Nedeni herkese kapalı olduğu için tam anlamında şaşkınlık yaratan bir olguyu belirlemek üzere mucize deriz. Buradaki neden Tanrı'dır. Öyleyse, bizim bildiğimiz nedenler dışında Tanrı'nın yaptığı şeyleri mucize diye adlandırırız." Buna göre mucizede de bir nedenlere dayalı açıklama vardır, ancak bu açıklama ne kadar ussal görünürse görünsün tam anlamında bilinçdışı bir açıklamadır. İnsanlar yalnızca dinsel doğruların belirleyiciliğinde değil, bilimsel açıklamalara ulaşamadıkları durumda da mucizeyle açıklama yolunu tutmuşlardı. XVII. yüzyılda gökkuşağını oluşturan doğal nedenler bilinmiyordu, bu yüzden gökkuşağının görünmesi bir mucize sayılıyordu. Bilim getirdiği açıklamalarla mucizenin anlamını ne ölçüde daraltmış olsa da insanlar inandıkları sürece mucizeye bel bağlayacaklardır. Belki de en büyük mucize bilimsel araştırmalarla ortaya konulan buluşlardır. / Guez de Balzac: "Azizolmamakla birlikte, aziz görünümü taşımamakla birlikte yaşamları mucizelerle dopdolu olan insanlar varoldu. Tanrı onların bütün yanlışlarını bağışladı, tüm çılgınlıklarını hoşgördü." / B. Pascal: "Tek bir Tanrı'yı sevmek gereği son derece görünür bir durumdur, bunu göstermek için mucizelere gerek yoktur." / Stendhal: "Aşk uygarlığın mucizesidir." / Lamartine: "Doğa ve mucize bir bütün değil mi?" / G. Duhamel: "Mucize yapıt

değildir." / M. Jouhandeau: "Mucize Tanrı değil, biziz." (Bk. BİLİM, DİN)

MUTÇULUK (fr. *eudémonisme*; alın. *Eudämonismus*; ing. *eudaemonism*). Mutluluğu en yüce iyi olarak belirleyen ahlak kuramı. Mutçuluk mutluluğu insan yaşamının son ereği diye belirler. Mutçuluk anlayışı Aristoteles'le başlar. Aristoteles'e göre mutluluk doğruyu izleyen zihinsel etkinlikle sağlanır. Mutçuluk düşünsel yönelime ağırlık vermekle duyumsal hazları öngören hazcılıktan ayrılır. Aristoteles'e göre insan mutluluğa erdemle ulaşır. Bunun için insanın mutluluğa uyarlı olması, bedensel ve ruhsal açıdan yetkin olması gerekir. (Bk. HAZCILIK)

MUTLAK (lat. *absolutus*; fr. *absolu*; alın. *absolut*; ing. *absolute*). Tüm olasılıklardan bağımsız olan. Kendiyle ölçülen. Hiçbir eklemeye ve çıkarmaya yatkın olmayan. Her koşulun dışında kendiyle varolan. Bir başka şeye bağlı olmayan. Kendi varoluş koşulunu kendinde taşıyan. Bir mutlak'ın varolup olmadığı sorunu felsefenin en eski sorunlarındandır. Felsefede mutlak araştırması daha çok metafizik çerçevede bir araştırma oldu; onun varsanması ve yoksanması Tanrı'nın varlığının benimsenmesiyle ve yadsınmasıyla ilgiliydi. Mutlak'ın varlığını bazı yeni felsefeler yadsıdılar. David Hume'a göre mutlak'ın varlığını benimsemek olası değildi. Daha sonra Auguste Comte mutlak diye bir şeyin olmadığını bildirdi. Ona göre bir tek mutlak vardır, o da mutlak diye bir şeyin olmamasıdır. (Bk. GÖRELİ)

MUTLAKÇILIK (fr. *absolutisme*; alın. *Absolutismus*; ing. *absolutism*). Tüm güçlerin tek bir yetkeye başeğdiği siyasal rejim. Yöneticinin mutlak yetkeye sahip olduğu yönetim biçimi. Mutlakyönetim de içinde, tüm mutlakçılıklar, tek bir kişinin çok zaman Tanrı adına egemen olduğu siyasal rejimlerdir. (Bk. MUTLAKYÖNETİM)

MUTLAKYÖNETİM (fr. *monarchie*; alm. *Monarchie*; ing. *monarchy*). Tek kişinin yönetimi. Gücünü Tanrı'dan tek yöneticiyle belirgin yönetim biçimi. Feodal düzenin çöküşü ve sermayeci düzenin kurulması dönemlerinde (XV.-XVII. yüzyıllar arasında) ortaya çıkan tekçi yönetimlerin genel adı. Mutlakyöneticiler "krallığın yüce yasaları"yla ve Tanrı adına devleti tam bir yetkeyle yönetirlerdi. Bununla birlikte "krallığın yüce yasaları" diye yazılı bir takım yasalar yoktu. Mutlakyönetimler sarayda gelişen saray soyluluğunun oluşturduğu tartışma ortamında yerlerini yavaş yavaş demokratik yönetimlere bırakmaya başladılar. Fransız Devrimi bu dönüşümün kilit noktalarından biridir. (Bk. FEODALLİK, MUTLAKÇILIK, SERMAYE)

MUTLULUK (yun. *eudaimonia*; fr. *bonheur*; alm. *Glück, Glückseligkeit*; ing. *happiness*). Yetkin düzeyde doymuşluk duygusu. Eksiksiz esenlik duygusu. Mutluluk insanın kendiyle ve dünyayla ilişkisinde ortaya çıkan bir uyarlılık durumudur ve bu durumun duygu düzeyindeki yansısıdır. Olumsuz hiçbir koşulla karşı karşıya değilse insan kendini mutlu duyar, herhangi bir olumsuz koşul mutluluk duygusunu sakatlar ya da tümüyle dağıtır. Mutluluk dış koşullardan çok iç koşullara bağlı bir olgudur. Küçük şeylerle yetinebilenler ya da küçük şeylerden sevinebilenler büyük şeylerin peşine düşenlerden daha mutludurlar. Her türlü olumlu koşul içinde bile mutlu olamayan insanlar görürüz. Yaşamın sürekli akışı ve değişkenliği mutluluğu elbet geçici kılar. Önemli olan mutluluğun süresi değil yoğunluğudur ya da anlamıdır. Mutluluğun bazı koşullara bağlı olduğu doğrudur. M.Ö. V. yüzyılda Thales mutluluğu üç koşula bağlıyordu: "Kimdir mutlu? Sağlıklı, zengin ve bilgili olandır." Epikuros da daha sonra şöyle diyecektir: "Bilge, onurlu ve dürüst olmadan mutlu yaşamak olası değildir, mutlu olmadan da bilge, onurlu ve dürüst olmak olası değildir." Eskiçağ ahlakları mutluluğu çokça önemserlerdi, hatta bazıları onu yaşamın son ereği olarak gösterirlerdi. Hıristiyan ahlakı mutluluk ereğinin yerine ahlaki gerekleri koydu: önemli olan öbür dünyada mutluluğa ulaşmaktı. Eskiçağ ahlakları mutlulukla bilgelik arasında bir bağlaşım belirlediler. Aristoteles "Mutluluk kendine yetenlerin işidir" diyordu. Platon da şöyle söylüyordu: "Mutluluğu sağlayan şey bilime göre yaşamak değildir, bütün bilimleri bir araya toplamak da değildir. Mutluluğu sağlayan yalnızca iyinin ve kötünün bilimine sahip olmaktır." / Çakya Muni: "Mutluluk özgecilikten, mutsuzluk bencillikten doğar." / J.F. Ducis: "Mutluluğumuz azçok avutulmuş bir mutsuzluktur." / Nietzsche: "Mutluluk bir kadındır." / Byron: "Mutluluk ikiz doğar." / Carmen Sylva: "Mutluluk yankı gibidir, ses verir ama gelmez." / M. Proust: "Aşkla mutlu olan hangi kadın mutluluğunu tartışır? Ona mutluluğu veren erkek, insanlar arasında birincidir. Birileriyle karşılaştırmak gerekmez: kraldır o..." / Barbey d'Aurevilly: "Haz çılgınların mutluluğudur." / Çehov: "Mutlu değiliz, mutluluk yoktur. Biz yalnızca onu arzuluyoruz." / J. Soulary: "Elimizin değmediği mutluluk bir düştür." / André Gide: "Kendini mutlu kılmak bir görevdir." "Mutluluğun ilk koşulu insanın işte sevinç bulabilmesidir."(Bk. HAZ, HAZCILIK, İYİ)

MÜLKİYET (lat. *proprietas*; fr. *propriété*; alm. *Eigentum*; ing. *property, propriety*). Sahip olma hakkı. Hukuk yoluyla sahip olunan şey. Yasanın belirleyiciliğinde bir şeyi mutlak olarak elde etme hakkı. Mülkiyetin tarihi insanlığın tari-

hi kadar eskidir. En eski atalarımız mülkiyeti tanımıyorlardı, çünkü onlar hep birlikte avcılıkla ve meyva toplayıcılığıyla yaşıyorlardı. Mülkiyetin ortaya çıkması uygarlaşmada ilk gerçek adımların atılmasıyla ve toprağa yerleşmeyle ortaya çıktı. Avcılıkla belirgin doğal yaşam düzeninde mülkiyetin olmaması nedeniyle insanın daha mutlu ya da son derece mutlu olduğu görüşü yaygın gibidir. Adam Smith bu görüşe katılmaz. Adam Smith'e göre avcılıkla, balıkçılıkla yaşayan ilkel toplumlarda her birey azçok yararlı bir iş için emek harcar durumdadır. Ne olursa olsun bu ilk toplumlar yabanıl toplumlardır, bu yüzden çocukları, yaşlıları, hastaları yoketmeyi düşünürler. Buna karşılık uygar ve gelişen uluslarda pekçok işe yaramaz insan bulunsa da, üretmeden tüketenler üreterek tüketenlerin yanında oldukça kalabalık olsa da zenginlik daha büyüktür. Jean-Jacques Rousseau böyle düşünmez. Rousseau'ya göre uygarlık öncesi insan yani mülkiyeti tanımamış olan insan mutlu insandı, tam anlamında özgürdü, bağımsızdı ve eşitti. Çeşitli nedenlerle insan doğal düzenden uzaklaştı ve mülkiyete dayalı uygar toplumu kurmaya yöneldi. Toplumsallaşma eşitsizliği getirdi. Tarım etkinliği mülkiyeti ortaya çıkardı. Mülkiyet insanları zengin ve yoksul diye ikiye ayırdı. Kölelik kurumlaştı böylece. Mülkiyet üzerine çetin tartışmalar XVIII. ve XIX. yüzyıllarda sürdü. Proudhon "mülkiyet hırsızlıktır" formülünü ortaya attı. Mülkiyet üzerine en ayrıntılı düşünceyi Marx'da buluruz. Marx'a ve Engels'e göre dört ayrı mülkiyet biçimi yaşanmıştır: ilkel mülkiyet, eskiçağ mülkiyeti, feodal mülkiyet ve burjuva mülkiyeti. "Bugünkü biçiminde mülkiyet çatışkılı iki terim arasında, sermayeyle emek arasında devinir" der Marx ve Engels. Marx'a göre "Özel mülkiyet düzenindeki (...) her insan bir başka insanda yeni bir gereksinme yaratmanın yollarını arar, amacı onu yeni bir adanmışlığa itmek, yeni bir bağımlılığa atmak, onun gözünü yeni bir zevkle kamaştırmak ve böylece onu iktisadi açıdan yıkmaktır." Marx'a göre insanın gerçek mutlu yaşamı özel mülkiyetin ortadan kalkmasıyla gerçekleşecektir. Şöyle der Marx: "Özel mülkiyet fikrini ortadan kaldırmak için kuramsal komünizm tümüyle yetecektir. Ama gerçek özel mülkiyeti kaldırmak için gerçek komünist eylem gerekecektir." (Bk. KOMÜNİZM, SERMAYE)

MÜTASYON Bk. DEĞİŞİNİM.

N

NARKİSSOS'ÇULUK (fr. *narcissisme*; alm. *Narzissmus*; ing. *narcissism*). Kendine aşırı hayranlık. Narkissos'çuluk eski Yunanistan'daki Narkissos mitosuna dayanır. Narkissos pınara su içmeye indiğinde kendi imgesini su yüzüne vurmuş görür. Kendi kendine şöyle der: "Kendi aşkımdan yanıyorum. Suya vuran bu güzelliğe nasıl ulaşacağım? Bu imgeden uzaklaşamıyorum. Beni yalnız ölüm kurtaracak." Narkissos kendi imgesini gözleye gözleye ölür. Ruhayrıştırmasında "*libido*" dediğimiz enerji önce kendi üstüne yönelir, sonra ben'le başkası arasında bölüştürülür, bu enerji daha sonra başkalarından uzaklaşıp ben'e bağlandığında Narkissos'çu eğilimler oluşur. Kişiliğin gelişiminde Narkissos'çu evre ilksel evredir. Çocuk kişiliğini dış dünyadan tümüyle ayırmadan önce bir Narkissos'çu evreden geçer: düşüncelerinin ve eylemlerinin tam yetkinliğine, eşsizliğine inanmıştır. Yetişkinlik döneminde pısırıklık gibi nedenlerle kendine kapalı bir yaşam sürdürenlerde kendine, özellikle kendi bedenine hayranlıkla belirgin Narkissos'çu eğilimler ortaya çıkabilir. Bu eğilimler bireyi dünyadan kopmaya kadar götüren eğilimler olabilir. Narkissos'çuluğun olağan ya da hastalıksız biçimleri aşırı olmayan ve özellikle sanatçılarda görülen biçimleridir. Charles Lalo şöyle der: "Narkissos bir kendiyle ilgilenir. Bencil olarak değil sanatçı olarak. İnançdışı bir şehvet adına değil bir güzellik tapınması adına." (Bk. BENCİLİK)

NATÜRALİZM Bk. DOĞALCILIK.

NEDEN (lat. *causa*; fr. *cause*; alm. *Ursache*; ing. *cause*). Bir şeyin oluşumunu sağlayan. Bir sonucu yaratan etken. Felsefe nedenler araştırmasıyla başlar diyebiliriz. İlk filozofların ortaya koyduğu evreni vareden ilksel ilke fikri nedensel düşüncenin temelini oluşturur. Elbet felsefeden önceki düşünce biçiminde yani mitolojik düşüncede de mitoslar düzeyinde nedensellik

fikri vardı. Ancak gerçek anlamda nedenler araştırması ussal düşünceyle birlikte başlamıştır. "Evren ne'den geliyor?" sorusu nedensel düşüncenin tarihsel temelini oluşturur diyebiliriz. Daha sonra Platon duyulur dünyanın varlığını düşünülür dünyanın varlığına bağlarken bir nedenler açıklaması ortaya koyuyordu. Aristoteles dört tür neden belirledi; biçimsel neden, maddesel neden, etkin neden ve sonuçsal neden. Skolastikler Aristoteles'in nedenler arayışını sürdürdüler ve çeşitlilendirdiler. *Causa formalis* (biçimsel neden), *causa materialis* (maddesel neden), *causa efficiens* (etkin neden) ve *causa finalis* (sonuçsal neden) kavramlarına *prima causa* (kendi kendinin nedeni olan neden), *causa principalis* (işçi), *causa insturmentalis* (araç), *causa directe* (dolaysız neden), *causa indirecte* (dolaylı neden) gibi kavramları eklediler. Yeniçağ filozofları mekanikçi bir dünya kavrayışı içinde öncelikle etkin neden'i benimsediler, dinci bir anlayış içinde ereklilliği önerirken sonuçsal neden fikrini benimseyenler de oldu. Bacon ve Descartes nedenler araştırmasına çokça önem verdiler. Bacon gerçek bilginin nedenlere dayalı bilgi olduğunu bildirdi. Bacon'la başlayan deneyci anlayışta "neden" kavrayışı "yasa"yla özdeşleştirildi: bir olgunun nedenlerine inmek onun temelindeki yasaları belirlemektir. Bilimsel düşüncede nedenler araştırmasının yerini giderek yasa araştırması almıştır./Vergilius: "Şeylerin gizli nedenlerini görebilenlere ne mutlu." / Montherlant: "Bir neden için ölmek bu nedenin doğruluğunu göstermez." / Auguste Comte: "Hukuk kavramı siyaset alanından çıkarılmalıdır, felsefe alanından neden kavramının çıkarılması gibi." /Emile Meyerson: "Herhangi bir olgu için nedenlere yükselmek sonuçsuz bir çaba demektir. Bu çabayı sınırlamak ve belli bir sonuçla yetinmek gerekir."/ Konfuçius: "Tek bir sözcük işi elden kaçırabilir, bir insan bir imparatorluğun yazgısını belirleyebilir." / Miletos'lu Phokylides: "Bir kıvılcım bir ormanı yakmaya yeter." / Publilius Syrus: "Ateşin olduğu yerde duman eksik olmaz." (Bk. EVREN, FELSEFE, MEKANİKÇİLİK, MİTOLOJİ, YASA)

NEDENBİLİM (fr. *étiologie*; alm. *Aetiologie*; ing. *etiology*). Nedenleri araştıran bilim. Nedenlerle ilgili araştırma. Nedenbilim özellikle biyolojik organların oluşumuyla ilgili araştırmadır. Patolojide nedenbilim bir hastalığın nedenleriyle ilgili araştırmadır. Tarihte nedenbilim olayların temelindeki etkenlerle ilgili araştırmadır. (Bk. NEDEN)

NEDENSELLİK (fr. *causalité*; alm. *Kausalität*; ing. *causality*). Bir nedenle bir sonucun ilgisi. Neden olan şeyin özelliği. Nedensellik insan düşüncesinin en belirgin, en temel etkinliğini ortaya koyar. Gelişmiş bir insan zihni tüm oluşumları

neden-sonuç bağlantısı içinde kavrar. *Nedensellik ilkesi*, her şeyin bir nedeni bulunduğu, aynı koşullarda aynı nedenlerin aynı sonuçları doğurduğu ilkesidir. İlkeller nedensellik ilkesinden yoksundurlar. Mircea Eliade bunu şöyle bir örnekle açıklar: "Avustralya yerli toplumlarının pekçoğu cinsel ilişkiyle gebelik arasındaki ilişkiyi bilmez." (Bk. NEDEN)

NESNE (lat. *objectum*; fr. *objet*; alm. *Objekt*, *Gegenstand*; ing. *object*). Karşımızda bulunan, görüşümüze açık olan. Düşünen özneye karşıt olarak düşünülen şey. Bilgisine ulaşabileceğimiz her gerçeklik. Şeylerin bizim için algılanabilir ve kavranabilir olan yanları, bize açık yüzleri. Nesne düşünebildiğimiz her şeydir ya da düşüncemize konu olabilen her şeydir. Bir öznenin karşısında bütün bir dünya nesne olduğu gibi öznenin kendisi de her düşünülür durumda ya da düşünülebilen tüm yanlarıyla nesnedir. Özne dünyayı ve kendini düşünürken yalnızca şey'leri değil, tüm durumları, konumları, ilişkileri de nesneleştirir. Nesne buna göre kendisini özneye sunan şeydir, aynı zamanda dış dünyanın ya da iç dünyanın ya da onlarla ilgili herhangi bir şeyin öznedeki sunumudur. "Nesnesiz düşünce ya da nesnesiz ussallık yoktur. Arı ussallık gerçek ussallıktan yapılmış bir soyutlamadır" (Hegel). Dış dünyayı kendi türümün yapısal koşullarına göre algıladığım kesindir. Buna göre bir dünyayı algılama biçimim vardır. "Dünyayı doğru olarak algılayıp algılayamadığımızı sormamalıyız, tersine dünya bizim algıladığımız şeydir diyebilmeliyiz" der Merleau-Ponty. Bedenimle dünyaya yerleşirim ve bilincimle, sürekli oluşmakta olan bilincimle bu dünyada bir açı oluştururum. "Dünyadaki görüş noktası olan bedenimi bu dünyanın nesnelerinden biri olarak belirliyorum" (Merleau-Ponty). "Bedenimin karşısında değilim, bedenimin içindeyim, daha doğrusu bedenimim" (Merleau-Ponty). Buna göre Condillac nesneyi şöyle tanımlar: "Duyulara ve ruha kendini sunan her şey. Her cisim duyuların önüne düşen bir nesnedir, sahip olunan her fikir kendini ruha sunan bir nesnedir." Tanım ne kadar belirgin de olsa nesne kaygandır. M. Dufrenne bu kayganlığı şöyle belirler: "Algılanmış nesnenin kaygan bir yapısı vardır: o algıladığım şu nesnedir, çünkü bana sunulmuştur, ama o aynı zamanda başka bir şeydir, algının tüketemediği yabancı gerçekliktir." Buna göre düşüncemizin tüm içeriğini de dış dünyadan algımıza sunulan tüm şeyleri de nesne diye belirlememiz gerekir. Bu çerçevede özneyle nesne bir bütün oluşturur, bilincimizde nesnel dünya öznel dünyaya kavuşur; kendi kendinin bilinci aynı zamanda dünyanın bilincidir ve dünyanın bilinci de aynı zamanda kendi kendinin bilincidir. (Bk. ÖZNE)

NESNEL (fr. *objectif*; alm. *objektiv*; ing. *objective*). Nesneyle ilişkili olan. Descartes'çı anlamda, kendini zihinde ortaya koyan her şey nesneldir. Bu anlamda gerçek olanla nesnel olanı birbirinden ayırmak gerekir. Nesnel olan zihinde kendini göstermekle birlikte herhangi bir gerçekliği karşılamayabilir. Dört başlı ve altı kuyruklu bir yaratık tasarlarım, benim bu tasarımım gerçek değildir ama nesneldir. Ancak nesnel olanı tam anlamında nesneyle ilgili saymak daha doğru olabilir, çünkü nesnel olan gerçekte özneden bağımsız olandır. (Bk. ÖZNEL)

NEVROZ Bk. SİNİRLİLİK

NİCELİK (lat. *quantitas*; fr. *quantité*; alm. *Quantität*; ing. *quantitiy*). Ölçülebilir ya da sayılabilir olanın niteliği. Artabilir ya da azalabilir olanın niteliği. Aynı cinsten şeylerin belli bir bölümünün sayılarla belirlenmesi. (Bk. NİTELİK)

NİHİLİZM Bk. HİÇÇİLİK

NİRVANA (sanskritçe sözcük). Buddha'cılıkta ruhun en üstün yetkinliğe ulaşması. Schopenhauer'in yaygınlaştırdığı bu terim istemli yaşamdan uzaklaşmayı, duyulur dünya nesnelerinden kopmayı, tam anlamında bir dinginliğe ve esenliğe ulaşmayı anlatır. "Acıdan kaçış" anlamında Nirvana tam tamına bir yokluk durumudur. Nirvana'ya düzenli bir çabayla ulaşılır, bu çaba hem bedensel hem ruhsal çalışmayı içerir (yoga).

NİTELİK (lat. *qualitas*; fr. *qualité*; alm. *Qualität*; ing. *quality*). Bir şeyin oluş biçimi. Nitelik gerçekliğin niceliğe indirgenelemeyen bir yüzünü ortaya koyar. Locke zorunlu olarak varolan *ilk nitelikler*'i zorunlu olarak varolmayan *ikincil nitelikler*'den ayırıyordu. İlk nitelikler maddeden ayrılmayan, maddeye sıkı sıkıya bağlı niteliklerdir, ikincil nitelikler birincilerden türeyen niteliklerdir. Locke'un bu nitelikler ayrımını daha önce skolastikler yapmışlardır. Locke bu ayrımı belirginleştirdi. Bu ayrımın ilk biçimini Demokritos'da buluruz. Bu arada Leibniz de bu ayrımı benimsemiştir. (Bk. NİCELİK)

"NOEMA" (yun. söz.). Olgubilimsel dilde düşüncenin yöneldiği nesne ya da genel fikir. (Bk. OLGUBİLİM)

"NOESİS" (yun. söz.). Olgubilimsel dilde düşünce edimi, düşüncenin yönelgen etkinliği. "Somut ruhsal gerçeklik noesis diye adlandırılır, onda varolan anlam da noema diye adlandırılır" (Sartre). [OLGUBİLİM]

NOMİNALİZM Bk. ADCILIK.

NORMAL Bk. OLAĞAN.

"NOUMENON" (alm. söz.). Kendinde şey'in alanı. Deneysel ya da

duyulur düzeyde bilgilerine sahip olduğumuz olgular alanına karşıt olarak yalnızca usla araştırılabilir olan şeylerin alanı. Kant'ın olgular alanına karşıt olarak koyduğu ve usla kavranılabilir olmakla birlikte algılanamaz diye belirlediği mutlak gerçekliğin ya da kendinde şey'in alanı. Kant, Platon'un *Timaios* diyaloğunda kullandığı *noumenon* terimini almancaya uyarlarken bilinemezin alanını belirleyecek bir sözcük ortaya koyuyordu. Olguların alanı görünürün alanıyken *Noumenon*'un alanı görünmezin alanıdır. Kant şöyle der: "Duyulur imgeler kategorilerin birliğini izleyen nesneler olarak düşünüldüklerinde olgular (*Phaenomena*) diye adlandırılırlar. Ama basitçe anlığın nesneleri olan ancak duyulur sezgide verilmiş olmayan şeyleri düşündüğümde onları Noumenon'la ilgili şeyler diye adlandırmak gerekir." (Bk. OLGU)

O

O. Mantıkta tikel olumsuz önermelerin simgesi. Örnek: "Bazı insanlar ölümlü değildir."

OK KANITI Yunan filozofu Elea'lı Zenon'un varlığın birliğini, devinimin olanaksızlığını göstermek için ileri sürdüğü kanıt. Buna göre uçan ok devinimsizdir. Çünkü bu ok uçarken her an belli bir noktada bulunacaktır. Belli bir noktada bulunmak da durmak demektir. (Bk. ELEA OKULU)

OKKAZYONALİZM Bk. ARANEDENCİLİK.

OKKÜLTİZM Bk. GİZLİBİLİMCİLİK.

OKUL (lat. *schola*; fr. *école*; alm. *Schule*; ing. *school*). Bir ortak öğreti çerçevesinde bir araya gelmiş filozoflar topluluğu. Felsefe okullarında genellikle bir önder vardır ve önderlik zinciri en bilgili ve en yetenekli kişilerden oluşur. Eskiçağ felsefeleri özellikle okul felsefeleriydi. Giderek felsefe okulları dağıldı, filozoflar kendi görüşlerini ortaya koyan bağımsız kişiler olma yoluna gittiler. Bugün eski anlamında felsefe okulları yoksa da aynı öğretiyi benimsemiş filozoflar topluluğu için okul terimi kullanılmaktadır. (Bk. SKOLASTİK)

OKUMAYİTİMİ (fr. *alexie*; alm. *Alexie*; ing. *alexia*). Yazılı dili anlama gücünün ortadan kalkması. Kişi konuşurken hiçbir olağandışı görünüm ortaya koymaz yani rahat rahat konuşur ve söylenilenleri kolayca anlar, hatta rahat rahat yazar, buna karşılık kendisine verilen bir yazıyı okuyamaz, çünkü yazıdaki sözcüklerin anlamlarını unutmuştur. Bir algılama eksikliği olan okumayitiminin organik nedenleri vardır. (Bk. YAZMAYİTİMİ)

OLAĞAN (fr. *normal*; alm. *normal*; ing. *normal*). Kurala ya da yasaya uygun. Alışılagelmiş olana uygun. Hiçbir özel durum göstermeyen. En geçerli tipe uygun. Türünün özelliklerine uygun. Hiçbir özel durum ortaya koymadan süren dü-

zenekler ve organizmalar olağandır. Olağan olan her zaman genel olanla ve ortalama olanla bağdaşır olandır. (Bk. OLAĞANDIŞI)

OLAĞANDIŞI (fr. *anormal*; alm. *abnormisch*; ing. *abnormal*). Kurala ya da yasaya uygun olmayan. Alışılagelenle bağdaşmayan. Bir ya da birkaç özel durum ortaya koyan. Geçerli tipe uygun düşmeyen. (Bk. OLAĞAN)

OLANAK (lat. *possibilitas*; fr. *possibilité*; alm. *Möglichkeit*; ing. *possibility*). Gerçekleşebilir olanın özelliği. Varolabilir ya da yapılabilir olanın özelliği. Leibniz'e göre, tanrısal anlık, evreni yaratmadan önce sonsuz dünyalar olanağına sahipti. Tanrısal istem bu olanaklardan birini, en yetkin olanını seçti. Leibniz şöyle der: "Bir şeyin olanağını, kavramını ögelerine ayırdığımızda ve bu ögelere uyarsız bir şey karışmadığında, *a priori* olarak tanırız." Olanak her zaman bir gerçekleşmemişliği düşündürür. Bir olanağın gerçekleşmesi elbette bazı koşulların yerine gelmesine bağlıdır.

OLASICILIK (fr. *probabilisme*; alm. *Probabilismus*; ing. *probabilism*). Dogmacılıkla kuşkuculuk arasında yer alan ve bilgide mutlak doğruluk olamayacağını, ancak biri öbürüne göre daha olası görüşler bulunabileceğini bildiren eskiçağ ahlak öğretisi. Yeni Akademi'nin kurucusu Arkesilaos gerçeğin kesin bir göstergesi olmadığını, buna göre insanın yargılarını kesin bir biçimde ortaya koyması gerektiğini bildiriyor, çeşitli olasılık dereceleri belirliyordu. Yeni Akademi'cilerin en ünlü filozofu Karneades usu sağlam bir ölçüt saymıyor, bilge kişiyi en uygun gördüğünü doğru diye öneren kişi sayıyordu. Ona göre de çeşitli olasılık dereceleri vardır ve hiçbir şeyi sonuna kadar kesin diye belirlememek gerekir. A. Cournot bu öğretiyi usçu çerçevede geliştirdi.

OLASILIK (lat. *probabilitas*; fr. *probabilité*; alm. *Probabilität, Wahrscheinlichkeit*; ing. *probability*). Doğru olarak alınmak için geçerli nedenleri bulunanın özelliği. Gerçekleşebilir olma açısından geçerli nedenli olmakla birlikte yanlışı payı da taşıyanın durumu. Mutlak ölçülerde kesin olmamakla birlikte yanlıştan çok doğruya, olmazdan çok olabilire yakın olanın durumu. Gerçekleşebilmek için sağlam nedenleri olmakla birlikte gerçekleşip gerçekleşmeyeceği bilinemez olanın durumu. (Bk. OLUMSALLIK)

OLGU (fr. *phénomène*; alm. *Phänomen*; ing. *phenomenon*). Duyu organlarıyla algılanabilir olan. Ruhsal alanda da fiziksel alanda da kendini bilince açan. Hume'da tek gerçeklik olan dolaysız deneysel veri. Kant'da "bizim için" olan ya da olası deneyin koşulu olan, buna göre uzayda ve zamanda kendini gösteren, böylece bilginin arı gerecine

olduğu kadar kendinde şey'e yani *Noumenon*'a karşıt olan. Çağdaş olgubilimcilerde gerçek varlık olarak değerlendirilen dolaysız deneysel veri. En genel anlamda olgu, bilimin konusunu oluşturan şeydir. Bütün bilimler kendi alanlarının özel koşullarına göre ya da konuları ve yöntemleri çerçevesinde olgular araştırmasına yönelirler. Özellikle Kant olguyu "olası deneyin nesnesi" olarak anlar. Zaman ve uzay kategorileri çerçevesinde kendini ortaya koyan her şey olguyla ilgilidir. Böyle olmakla olgu bir belirlenim alanı olan dış dünya koşullarıyla belirgindir. Kısacası bilinçli özneye görünen ve kendini ya iç duyumda ya da dış duyumda ortaya koyan her şeye olgu diyebiliriz. Buna göre dışsal ya da fiziksel olgulardan olduğu kadar içsel ya da ruhsal olgulardan da sözedebiliriz. Öyleyse bilincin çeşitli etkinliklerini, düşünceleri, duyguları, izlenimleri de birer olgu saymak yanlış olmayacaktır. (Bk. NOUMENON, OLGUBİLİM)

OLGUBİLİM (fr. *phénoménologie*; alm. *Phänomenologie*; ing. *phenomenology*). Olguların tanıtlamalı incelemesi. Bir olgular bütünüyle ilgili tamtlamalı inceleme. Uzamda ve zamanda kendini gösteren her türlü olguyla ilgili inceleme. Olguların yapılarını incelemeye ve tanıtlamaya, onların uzamda ve zamanda bilince açılmalarının koşullarını araştırmaya dayanan felsefe anlayışı ya da yöntemi. Husserl'in felsefi yöntemi ve dizgesi. Bugün olgubilim denilince özellikle Husserl felsefesi ve bu felsefenin özünü oluşturan yöntem anlayışı anlaşılır. Husserl felsefede Descartes gibi köktenci bir tutum almak ister, eski metafiziği eleştirerek somuta yönelmeyi öngörür. Somuta dönüş gerçekte şeylerin ve fikirlerin kökel sezgisine yöneliştir. Olgubilimin tek amacı olguların özlerini yakalamaktır diyebiliriz. M. Merleau-Ponty şöyle der: "Olgubilim özler incelemesidir. Ona göre, tüm sorunlar özlerin tanımlanmasına götürülür, örneğin algının özünün, bilincin özünün tanımlanmasına." Husserl'e göre olgubilim araştırması bilimsel nitelikli bir araştırmadır, hatta filozof bu anlamda felsefenin bilim olduğu inancındadır. Onun başlıca amacı varoluşun ne olup ne olmadığını bilimsel düzeyde ortaya koymaktır. Husserl için önemli olan kesin bilgiler ortaya koymak değil, Descartes'çı anlamda kesin bir apaçıklığa ulaşmaktır. Bu apaçıklık da kendini bizim düşünen ben'imizin varlık'ı varlık olarak sezme deneyinde gösterecektir. Kısacası felsefe yapmak Husserl için olguya yönelmektir. Husserl *Bir olgubilim için yönetici fikirler* adlı kitabında şöyle der: "Ayrıcalı yerini öbür bilimler karşısında belirleyerek giriş yaptığımız ve ayrıca felsefenin temel bilimi olarak kurmak istediğimiz arı olgubilim tam anlamında yeni bir bilimdir, temel özellikleri onu doğal düşünceye yabancı kılar, öte yan-

dan o yalnız günümüzde gelişmeye başlamıştır. O, olgular bilimi diye adlandırılır. Çoktandır öbür bilimler de olguya yöneliyorlar. Ruhbilimde bir ruhsal görüntüler ya da olgular bilimi bulmuyor muyuz?" Husserl'e göre varoluş kendisini öngören ya da kendisine yönelen bilince açılacaktır. Husserl olgubilimi dıştan içe yani varoluştan öze giderek kurar. Husserl bizi olgular karşısında titiz bir gözlemci kılmak ister: olgubilimci her türlü önyargıdan sıyrılmış olarak gözlemler yapacaktır ve bir olguyu bütün yanlarıyla görmeye özen gösterecektir. (Bk. OLGU)

OLGUCULUK (fr. *phénoménisme*; alm. *Phänomenalismus*; ing. *phenomenalism*). Yalnızca olguların yani nesnelerden aldığımız sunumların varlığını gerçek sayan, kendinde şey ya da *Noumenon* kavramının boş olduğunu öne süren öğreti. Bu öğretiye göre zamanda ve uzamda kendini gösteren olguların dışında kalan ya da daha doğrusu varolduğu düşünülen her şey saçmadır. Olguculuk tüm töz kavrayışını yoksar. Örneğin Hume'a göre ne bedenin ne ruhun tözsel bir gerçekliği vardır. (Bk. OLGU, OLGUBİLİM)

OLUMCULUK (fr. *positivisme*; alm. *Positivismus*; ing. *positivism*). Bilgide olgular dünyasını ve onların temelindeki yasaları esas alan ve tüm metafizik yönelimleri dışlayan öğreti. "Olumculuk gerçek verilerden yola çıkarak düşüncenin birliğine ulaşmaya çalışır" (Höffding). Olumculuk denilince Auguste Comte'un ve onun gibi düşünen bazı filozofların, bu arada John-Stuart Mill'in ve Spencer'in felsefeleri düşünülür. Olumculuğun kökleri çok eskiye, her şeyden önce Rönesans'la birlikte gelen bilimci bakış açısına, Galileo Galilei'nin görüşlerine, daha çok Bacon'ın ve Descartes'ın felsefelerine dayanır. Olumcu bakışa göre insan zihni şeyleri mutlak yapıları içinde kavramaya, onların gerçek nedenlerini ortaya koymaya yatkın değildir, bu yüzden olgulara, olgulararası göreli ilişkileri kavramaya yönelmemiz gerekir. Comte şöyle der: "Mutlak tek bir kural vardır, o da mutlak diye bir şeyin olmadığıdır." Bacon gibi Comte da dünyayı değiştirmek adına bilime ve felsefeye büyük görevler düştüğüne inanır. Olumculukta bilim kavramıyla felsefe kavramı birbirine oldukça yakın durur. Comte'a göre bilim bize doğruyu gösterir: doğruyu görmek eylem için bir gerekliliktir. Filozofa göre bilimden öngörü doğar, öngörüden de eylem doğar. Özetle, Comte olumculuğu sonsuz bir bilim inancına dayanır. Comte olumculukla ilgili görüşlerini 1830-1842 arasında oluşturduğu *Olumlu felsefe dersleri*'nde açıkladı, daha sonra 1844'de yayımladığı *Olumlu düşünce üzerine konuşma*'da geliştirdi. *Felsefe dersleri*'nin başında şu sözlerle karşılaşırız: "Olumlu felsefenin gerçek doğasını ve özel öz-

yapısını uygun bir biçimde açıklayabilmek için önce bütünü içinde ele alınan insan düşüncesinin gelişen ilerleyişine bir göz atmak kaçınılmazdır, çünkü herhangi bir kavrayış en iyi tarihiyle anlaşılabilir. Böylece insan düşüncesinin bütünsel gelişimini onun en basit ilk atılımından günümüze kadar çeşitli etkinlik alanlarında inceleyerek, onun değişmez bir zorunlulukla bağlı olduğu ve bana gerek bizim düzenimizin bilgisiyle sağlanan ussal kanıtlarla gerek geçmişimizin dikkatli bir biçimde gözlemlenmesiyle elde edilen tarihsel doğrulamalarla sağlam bir biçimde ortaya konulabilir görünen bir büyük temel yasayı ortaya çıkardığıma inanıyorum." Auguste Comte'un sözünü ettiği ya da temellendirdiği yasa *üç durum yasası*'dır. Auguste Comte'un olumculuğu her şeyden önce bir bilimler felsefesi, daha sonra da bir siyaset ve din anlayışıdır, ne var ki bu üç alan birbirinden ayrı alanlar değil, tersine birbirini tamamlayan alanlardır. Bu alanların açıklanması üç durum yasasında dile gelir. Buna göre insanlık *dinbilimsel durum, metafizik durum* ve *olumcu durum* olmak üzere üç dönem yaşamıştır. Dinbilimsel durum insanlık yaşamının ilk evresini oluşturur ve insanın her bilmediği, anlayamadığı şeye aşkın bir yorum getirdiği dönemdir. Bu dönemde insanoğlu usundan çok imgelemini kullanmış, bununla açıklamalardan çok yakıştırmalar yapmıştır. Metafizik durumda mitolojik tanrısal güçlere duyulan inanç dağılmış, böylece metafizik kavramların araştırılmasıyla insan zihni mutlak'ı bulmaya yönelmiştir. Üçüncü dönemde, olumcu dönemde, mutlak araştırmasının yerini göreli araştırması almıştır. Usun imgeleme baskın olduğu bu dönemde insanoğlu deney olgularıyla, bu olgular arasındaki ilişkilerle, bu olguları belirleyen yasalarla ilgilenmiştir. Bu noktada Auguste Comte'un siyaset anlayışı belirir: artık toplumları olumcu bir anlayışla yeniden düzenlemek gerekmektedir, bunun için düşünürlerin ve sanatçıların etkin olduğu bir manevi ortam yaratmak gerekmektedir. Auguste Comte bu yeni dönem için yeni bir din önerir, bu da elbette olumcu din olacaktır. Herhangi bir aşkın varlığı gerekli kılmayan bu yeni dinde tek tapılası güç insanlık olacaktır. İngiltere'de John- Stuart Mill olumculuğu uygulamaya yönelik bir anlayışla geliştirmeye yöneldi. Onun felsefesi çağrışımcılığa dayanan bir deneyciliktir. Mill felsefesinde yararcı ahlak anlayışı özgürlükçü siyaset anlayışıyla bütünlenir. Auguste Comte anlayışını pekçok yönüyle benimseyen Mill olumcu din anlayışına karşı çıkar. (Bk. BİLİM, METAFİZİK)

OLUMLAMA (lat. *affirmatio*; fr. *affirmation*; alm. *Behauptung, Bejahung*; ing. *affirmation*). Bir yargının doğru olarak belirlediği düşünce edimi. Olumlu ya da olumsuz bir yargının doğruluğunu be-

lirleme. (Bk. OLUMSUZLAMA)

OLUMSALLIK (lat. *contingent*; fr. *contingence*; alm. *Kontingenz, Zufälligkeit*; ing. *contingency*). Zorunluluğun karşıtı olan durum. Olabilir ya da olmayabilir olanın özelliği. Varlığının nedeni kendisinde olmayanın özelliği. (Bk. OLASILIK)

OLUMSUZLAMA (lat. *negatio*; fr. *négation*; alm. *Verneinung*; ing. *negation*). Bir yargının yanlışlığını belirten düşünce edimi. Bir önermeyi yadsımaya dayanan düşünce edimi. (Bk. OLUMLAMA)

OLUŞ (fr. *devenir*; alm. *Werden*; ing. *becoming*). Bir durumdan bir başka duruma geçmekle belirgin değişim. Bir durumdan bir duruma, bir andan bir ana geçiş. Geçiş anlamında değişim. Bir varlığın sürekli değişimi. Oluşu gerçek anlamda ilk belirleyen Herakleitos oldu. Her şeyin tam bir oluş içinde akıp gitmekte olduğunu bildirdi. "Aynı ırmağın suyunda iki kere yıkanılmaz" diyordu. Hegel felsefesinde oluş temel kavramlardan birini oluşturur, bu felsefede sürekli değişim içinde bulunan, sürekli oluş durumunda olan bir varlık sözkonusudur. Spencer'in evrimciliği de oluş fikri üzerine temellenmiştir. (Bk. DEĞİŞİM, EVRİM, LOGOS)

OLUŞUM (lat. *genesis*; fr. *genèse*; alm. *Genesis*; ing. *genesis*). Bir şeyin belli bir duruma gelmesi ya da belli bir yetkin yapı kazanması süreci. Oluşum doğumla gelişimi içeren bir süreçtir. (Bk. OLUŞ)

ONİRİZM Bk. DÜŞÇILGINLIĞI.

ORGANCILIK (fr. *organicisme*; alm. *Organizismus*; ing. *organicism*). Canlıcılığa karşıt olarak yaşamı organlaşmanın sonucu sayan öğreti. Bu öğretiye göre yaşam organların basit etkinliğiyle ortaya çıkmıştır. Organcılık aynı zamanda bir toplum kuramıdır, buna göre toplum bir organizma gibidir. (Bk. CANLICILIK)

ORTAK (fr. *commun*; alm. *gemein*; ing. *common*). Aynı anda birçok varlıkla ilgili olan. Belli bir yerde ve belli bir zamanda birçok kişiyi ya da birçok nesneyi ilgilendiren. *Ortak duyu* (fr. *sens commun*; alm. *Gemeiner Verstand*; ing. *common sense*), eski ruhbilim kavrayışında çeşitli duyu organlarının verilerini bir araya toplayan ve onların bileşimini kuran duyu ya da skolastiklerin deyişiyle "insanın duyulur yaşamın olgularını almasını ve duyu verilerini birleştirmesini sağlayan duyulur bilinç". Descartes bu kavramı olduğu gibi benimsemiştir. (Bk. DUYU)

ORTAKLAŞMACILIK (fr. *collectivisme*; alm. *Kollektivismus*; ing. *collectivism*). Üretimde ve dağıtımda devlet denetimini savunan, yalnızca bazı tarla, maden ocağı ve

fabrika gibi üretim araçlarında özel mülkiyeti tanımayan, başka alanlarda özel mülkiyeti sürdürmeyi amaçlayan iktisat öğretisi. Sosyalistler Marsilya'da toplanan İşçi Kongresi'nde (1879) bazı üretim araçlarının ortaklaştırılmasını istemişlerdi. Daha önce, 1869'da Basel'de toplanan sosyalistler bu terimi ortaya atarken Marx'çıların devlet sosyalizmine karşı devletçi ve merkeziyetçi olmayan bir toplumsal düzen önermişlerdi. Zamanla "ortaklaşmacılık" sosyalizmi anlatmak için kullanılır oldu. (Bk. SOSYALİZM)

ORTAM (fr. *millieu*; alm. *Mitte*; ing. *middle*). Birkaç şeyin ya da birçok şeyin arasında kalan yer. Zamanda ve uzamda iki ucun arasında kalan yer. Herhangi bir şeyin yerleştiği alan. Uçlardan eşit uzaklıkta olan orta yer. Bir ya da birkaç şeyin kapladığı alan. Fiziksel çevre. Toplumsal çevre. Felsefede ortam sorunu XIX. yüzyılın evrimci eğilimleri arasında kendini gösterdi: organizma bulunduğu ortama hangi koşullar altında uymaktaydı, buna göre ortam organizmada kalıtımsal değişmeleri hangi koşullar altında yaratmaktaydı? Organizmanın ortamda geçirdiği değişiklikler konusunu geniş çerçevede ilk olarak ele alan Lamarck oldu. Lamarck organizmanın ortamda uğradığı değişimlere şu çok ilginç olguyu örnek gösteriyordu: Afrika'da kuraklık başgösterince ve ağaç yaprakları yükseklere çıkınca zürafalar yapraklara uzanabilmek için çaba gösterdiler, bu yüzden onların boyunları uzadı, bu arada ön bacakları da uzadı. Lamarck'dan sonra Darwin ortamla organizma ilişkisini geniş çerçevede ele aldı. Bugün ortam daha çok toplumbilimle ve ruhbilimle ilgilidir. Bugünün toplumbilim araştırmaları özellikle ortamın bireysel yaşam üzerindeki, bireyin duygusal ve düşünsel yaşamı üzerindeki etkilerini konu edinirler. Ruhbilim çerçevesinde ortam her türlü ruhsal alışverişin ya da ruhsal etkileşimin gerçekleştiği yerdir. Ortam bireyi doğumdan ölüme kadar etkiler ve hatta biçimler. Birey çok zaman bu oluşumun farkında değildir. İnsan bireyi bir insani ortama değil de bir doğal ortama doğsaydı bir yırtıcı olacaktı. Ancak insani bir ortamda bireyin insan olma koşullarını gerçekleştirme şansı vardır. Yapılan araştırmaların tümü bireyin yetişmesinde ortamın birinci planda etkin olduğunu göstermektedir. (Bk. EVRİM, UYMA)

ORTATERİM (fr. *moyen terme*; alm. *Mittelbegriff*; ing. *middle terme*). Mantıkta büyükterimle küçükterim arasında bağlantı kuran aracı terim. "İnsan memelidir / Sokrates insandır / Sokrates memelidir" tasımında "insan" ortaterimdir. (Bk. BÜYÜKTERİM, KÜÇÜKTERİM)

OTARSİ Bk. KENDİNEYETME.

OTİZM Bk. KENDİNEKAPALILIK.

OTONOMİ Bk. ÖZERKLİK.

OYUN (lat. *jocus*; fr. *jeu*; alm. *Spiel*; ing. *play*). Doğrudan doğruya yarargözetir olmayan ruhsal ve bedensel etkinlik. Haz almaya dayalı ruhsal ve bedensel etkinlik. Ruhsal ve bedensel etkinliğin başarı ve başarısızlık belirleyecek kurallarla düzenlenmiş biçimi. Nietzsche "Gerçek insanın iki arzusu vardır: tehlike ve oyun" diyerek insan yaşamında oyunun önemini gösterdi. Latincede *jocus*, *ludus*'a yani "iş"e karşıt olarak "eylenme"yi belirliyordu. Oyun, özellikle çocukta, amaçsız içgüdüsel etkinliği belirler. Çocuk oyununu kurallardan çok kendiliğinden eylemlere dayandırır, bu eylemlerin gerçekleşmesinde imgegücü başlıca belirleyici güçtür. Buna göre çocuk oyunları çok zaman düzenlenmemiş yani kendiliğinden edimlerle oluşur. Bu edimler bir enerji boşalımıyla birlikte çocuğa dünyayı tanıma eğilimi kazandırırlar. Çocuk dünyayı oynayarak tanır, nesnelerin niteliklerini ve ilişkilerini oynayarak öğrenir. Buna göre oyun büyük gelişimlere yol açan ciddi bir iştir. Çağdaş eğitimle ilgili araştırmalar bize oyunun insan yaşamında, özellikle çocuğun yetişmesinde büyük bir önemi olduğunu gösterdi ve eski zamanlarda yararsız ve hatta zararlı sayılan oyunu yeniden değerli kıldı. Bu yüzden oyun giderek eğitimin vazgeçilmez bir ögesi durumuna geldi ve oyunla eğitim yöntemlerinin geliştirilmesini sağladı. Ruhhekimliğinde oyun iyileştirici bir etkinlik olarak düşünüldü ve bu çerçevede yöntemler geliştirildi. Bu arada sanatın çocukluktaki oyun deneyimlerinin verilerini kullanan bir tür oyun olarak değerlendirildiği görüldü. Buna göre oyun insan yaşamının çok önemli bir ögesidir, insanın dünyayla ilişkisinin ilk ve en köklü biçimidir. Bebeğin nesnelere yönelişi oyunun en doğal ve en yalın biçimi olarak görünür. Bebeklikten sonraki dönemde oyun düşle eylemin birlikteliği olarak belirir. Oyunun en yetkin biçimi elbette sanatta ortaya çıkan biçimidir. Sanatsal oyunun amacı dünyayı tartışmak, dünyayı açıklamaktır. Özgür eylem ve özgür düşünce sanatta bireysel doyumun sınırlarını aşar ve bir insan araştırması özelliği kazanır. Oyunda birey dünyaya kavuşur, dünyayla bütünleşir. Oyun deneyi yarargözetmez bir deney de olsa en yararlı deneylerden biridir. (Bk. SANAT)

Ö

ÖDEV (fr. *devoir*; alm. *Pflicht*; ing. *duty*). Toplumsal olarak gerçekleştirilmesi gereken edim. Ahlaki açıdan yerine getirilmesi gereken yükümlülük. Bireyin ahlak açısından yapmak zorunda olduğu şey. Ödev duygusu ahlaki davranışın temelinde yer alır ve toplumsal yaşamın bir gereği olarak ortaya çıkar. Kimi düşünürler ödevin aşırı bağlayıcı görünümünden tedirgin olmuşlardır. Başta Comte olmak üzere bazı filozoflar da ödevi hakla özdeşleştirecek kadar ödevcidirler. Örneğin Comte şöyle der: "Kimse ödevini yapmanın ötesinde haklara sahip değildir." Kant ödevi ahlaki yaşamın temeline yerleştirir ve şöyle der: "Dünyada iki güzel şey biliyorum: başımızın üstündeki yıldızlı gök ve yüreğimizdeki ödev duygusu." Kant'a göre Fikir'lere yönelen Us (*Vernunft*) uygulamalı us olarak ödevlere yönelir. Anlık'la elde edilen zorunlu ve evrensel yasalar yanında Us'un belirlediği ahlaki yasalar ya da evrensel ve zorunlu ahlaki gerekler yani ödevler vardır. Bu ödevler hiçbir ayrıcalık ortaya koymadan bütün bireyleri, dünyadaki bütün insanları ilgilendirirler. Böylece ahlak yasaları insana eksiksiz ya da kesin bir zorunluluk getirir. Kant buna *koşulsuz buyurucu* der. Bu koşulsuz buyurucu tüm ahlak yasalarının *apriori* biçimidir. Ahlaki yaşamı kuran tek şey işte bu mutlak buyurucudur. Bu koşulsuz buyurucuya dayanarak uygulamalı us bir temel bileşimsel *a priori* yargı ortaya koyar. Kant bundan üç formül elde eder: 1. "İsteminin kuralı her zaman evrensel bir yasanın ilkesi olarak alınacak biçimde davran." Ya da kısacası "Eylemin evrensel bir yasa ortaya koyabilecekmiş gibi davran." 2. "Kendi kişiliğinde ve başkalarının kişiliğinde insanlığı hiçbir zaman basit bir araç olarak değil de bir amaç olarak ele alabilecek biçimde davran." 3. "İstemin kendisini kurallarıyla evrensel yasalar ortaya koyan bir şey olarak algılayabilecek biçimde davran." (Bk. BUYURUCU)

ÖDEVBİLGİSİ (fr. *déontologie*;

alın. *Deontologie*; ing. *deontology*). Bir meslek topluluğuna bağlı insanların uyması gereken kuralları araştıran bilgi alanı. Terimi Bentham ortaya attı. 1834'de yani ölümünden iki yıl sonra yayımlanan yapıtının adı *Deontology or the science of morality*'ydi (Ahlak biliminin ödevbilgisi). Ödevbilgisi kavramını ödev kavramına bağlayıp çıkmak olmaz. Ödevbilgisi çeşitli mesleklerde davranışın kurallarını koymaya çalışan bir bilgi alanıdır. Bu bilgi alanı özellikle tıp bilimiyle ilgili gibidir. (Bk. ÖDEV)

ÖFKE (lat. *cholera*; fr. *colére*; alm. *Zorn*; ing. *anger*). Şiddete eğilimli aşırı ve ani heyecan. Davranışlarda açınlanan, yüz çizgilerinde, el kol sallayışlarda kendini belli eden taşkın öfkeyle davranışlara çok az yansıyan, düşünce düzeyinde olup geçen sessiz öfkeyi birbirinden ayırmak gerekir. Birincisi kısa erimde şiddete eğilimliyken ikincisi şiddeti ancak uzun erimli bir tasarımda gerçekleştirmeyi amaçlar ya da hiç böyle bir amaç gütmez. Öfke çok zaman bir haklılık belirtisi gibi algılansa da, haksızlığa uğrayan kişinin olağan tepkisi gibi değerlendirilse de genellikle bir sorumsuzluk yansımasıdır. Kişi bir sorunu çözmekte eksik kaldığı ve çeşitli nedenlerle kendini çaresiz duyduğu zaman öfkelenir. Düşünülmüş, tasarlanmış öfke öfke olmaktan çıkar, gene de tam anlamında duygusal temellere dayalı öfkeyle düşünceden kaynaklanan öfkeyi birbirinden ayırmak gerekir. Öfkede bir düşünsel tutarlılık bulmak da olasıdır. Buna göre Nietzsche şöyle der: "Aşkın ateşiyle öfkenin ateşi tüm erdemlerde parıldar." Ancak öfke çok zaman duygusal kökenlidir ve yoksunluklardan beslenir. Yoksunluklarını aşamayan kişi öfkeye kapılır. Kişilik aksamalarının kapatılmasında da öfke belirleyici görünür. Hatta çok zaman öfke kendisiyle ilgili nesneye değil de bir başka nesneye yönelir. Kendisini kızdıran arkadaşını dövemeyeceğini anlayan çocuk kediye ya da masaya tekme atar. Öfke durumunda bilincin bulandığı, denetimin ortadan kalktığı çok görülür. Kişi o gibi durumlarla ilgili olarak daha sonra "ne yaptığımı bilmiyorum" diyecektir. İyi eğitim görmekle kişilik aksamaları göstermeyen kişiler herhangi bir olumsuz durum karşısında kendilerini tutmayı ve öfke bunalımına girmemeyi bilen kişilerdir. / Michelde Montaigne: "Yargıların içtenliğini öfke kadar sarsan birbaşka tutku yoktur." / Molière: "Tanrı katında korkacağın bir şey yoksa onuru kırılmış bir kadının öfkesinden kork." / C.-P. Colardeau: "İyi insanların yüreğinde öfke güçlü bir bağışlama gereksiniminden başka bir şey değildir." / Simone de Beauvoir: "Aşktan doğmuş öfkenin aşkı öldürmesi yaman bir çelişkidir."/ Marcus Aurelius: "Öfkenin sonuçları nedenlerinden daha ciddidir. / Publilius Syrus: "Öfkeyi yenmek en büyük düşmanını

yenmektir." "Öfkeden başka hiçbir şey gecikmeden kazançlı çıkmaz." /B. Franklin: "Öfkeli adam vahşi bir ata binmiştir." / Türk atasözü: "Suskun adamın öfkesinden, yumuşak başlı hayvanın çiftesinden koru kendini." / Louis XIV: "Kral olmasaydım öfkeye kapılabilirdim." / Sokrates: "Öfkeli olmasaydım seni dövebilirdim." / Euripides: "Öfkesinde çok ateşli bir toplum sönmeye hazır parlak ateş gibidir." / Seneca: "Us doğru olan üzerine karar vermek ister, öfke karar verilen şeyin doğru bulunmasını ister." (Bk. HEYECAN, ŞİDDET)

ÖGE (fr. *élément*; alm. *Element*; ing. *element*). Bir bütünün en küçük parçası. Bir sınıfın üyesi. İlksel olan. İlksel bilgi. Bir bileşimin en basit bileşeni.

ÖĞRETİ (lat. *doctrina*; fr. *doctrine*; alm. *Lehre*; ing. *doctrine*). Öğretilen şey. Felsefi ya da bilimsel çerçevede doğru diye önerilen. Öğreti doğru diye bilinen ya da önerilen bütünlüklü bir fikirdir, bir bilgi alanıyla ilgili temel bilgileri ortaya koyar. Öğreti genel bilgiye ya da genel kavrayışa temel olan azçok belirgin temel bilgiler toplamıdır. Öğreti bir bilgi toplamının bütününü değil ana çizgilerini belirler, bu yanıyla tartışılmaktan çok gösterilmeye ya da hatta öğretilmeye açıktır. O bir dogma belirleyiciliğinde olmasa da belirleyici yanlarıyla belirgindir. Her gerçek öğreti sağlam bir bütünsellik ve mantıksal bir tutarlılık gösterir.Bilimle öğretiyi birbirinden ayıran, bilimin açıklayıcı, öğretinin önerici olmasıdır. Öğreti kuramla eşanlamlı olarak da alınmaktadır. (Bk. DOGMA, KURAM)

ÖĞRETİCİ (fr. *didactique*; alm. *didaktisch*; ing. *didactics*). Eğitimle ilgili olan. Öğretimle ilgili olan. Bilgi geliştirici niteliği olan. Bir konuyu açıklamak için oluşturulmuş olan.Sanat kaygısı gütmeden salt bilgi vermek ya da bir ahlak kuralını benimsetmek için oluşturulmuş sanat yapıtları öğretici diye nitelendirilir.

ÖLÇÜT (lat. *criterium*; fr. *critère*; alm. *Kriterium, Merkmal*; ing. *criterion*). Bir şeyi anlamaya yarayan belirti. Bir şeyi yargılamakta temel alınabilecek belirti. Bir yargıya temel olan dayanak. Doğru olanı yanlış olandan ayırmamızı sağlayan ilke. Değerleri ortaya koymamızı sağlayan dayanak. Felsefede ölçütü sağlayan her filozofun ortaya koyduğu temel kavrayıştır, bu temel kavrayış ayrıntılarıyla bilgikuramında içerilmiştir. Bilgikuramı bir felsefede tüm bilgiler için ölçüt oluşturacaktır. (Bk. BİLGİKURAMI)

ÖLÜM (lat. *mors*; fr. *mort*; alm. *Tod*; ing. *death*). Yaşamın sonu. Yaşamsal işlevlerin son bulması. İnsanlar ölüme her zaman kaygıyla baktılar. Ölümden sonraki yaşam fikri bu kaygıyı elbette artırıyordu.

Ölümden sonraki yaşam gerçekten var mıydı, varsa nasıldı? Ölümden sonraki yaşam fikrine günah fikri, cezalandırılma fikri bağlandı. Öbür dünya buna göre adaletin gerçekleştiği bir ölümsüzlük katı olacaktı. Tüm eski uygarlıklarda ahiret fikriyle birlikte ölüm korkusu yer alır. Ölümden korkmamak gerektiği düşüncesi ilkin eski Yunanistan'da ortaya çıkmıştır. Atomculuk bir öbür dünya fikrini olanaksızlaştırıyordu. Varolma bileşimle açıklandığına göre ölüm de dağılmadan başka bir şey olmayacaktı. Epikuros'a göre yaşam bir bileşim, ölüm bir ayrışımdır. Epikuros ölümden sonraki yaşamı olanaksız görerek insanı ölüm korkusundan kurtarır. Epikuros şöyle der: "Her türlü kötülüğün en korkuncu olarak görünen ölüm bir kuruntudan başka bir şey değildir, çünkü yaşam sürdükçe o yoktur, o gelince de ruh artık yoktur. Bu yüzden ölüm ne yaşayanları ne ölüleri etkiler. Yaşayanlar onun vuruşlarını duymazlar, artık varolmayan ölülere de onun zararı dokunmaz." Aynı görüşü latin filozofu Seneca savunur ve şöyle der: "*Post mortem nihil est ipsaque mors nihil*" (Ölümden sonra hiçbir şey yoktur ve ölüm hiçbir şey değildir). Önemli olan ölümü düşünmemek ya da ölümü önemsememektir. M.T. Cicero şöyle der: "*Emori nola: sed me esse mortuum nihil aestumo*" (Ölmek istemiyorum, ölmeyi de hiç önemsemiyorum). Aynı düşünceyi Spinoza'da buluruz: "Özgür insan ölümden başka bir şeyi düşünür, bilgelik ölümü değil yaşamı düşünmektir." Oysa Stoa filozofları yaşam kadar ölümü de önemsemişlerdir. Yaşam karşısında tam anlamında soğukkanlı olan Stoa filozofu ölüm karşısında da soğukkanlıdır. Yaşam kadar ölüm de doğaldır ona göre. Ağaçlar gibi insanlar da ölecektir. İnsana düşen, güzel bir ölümle, insana yaraşır bir ölümle ölmektir. Ölüm geciktiği zaman Stoa'cı ölümünü kendi eliyle gerçekleştirir. Stoa'cı yaşamına son vermek konusunda kararlı ve beceriklidir. Marcus Aurelius şöyle der: "Ölüm doğanın bir isteminden başka bir şey değildir, doğanın isteminden korkan da çocuktur." Epiktetos da şunları söyler: "Biliyorum, doğan her şey ölmek zorunda, bu bir doğa yasası. Öyleyse ben de ölmeliyim. Ben ölümsüzlük değilim. Ben bir insanım, bütünün bir parçasıyım, saat nasıl günün bir parçasıysa. Saat gelir ve geçer. Ben gelir ve geçerim. Geçiş biçimi önemli değil. Ateşle ya da suyla. Hepsi bir." Montaigne Stoa'cıların intihar düşüncesine karşı çıkar. Felsefeyi ölümden korkmamayı öğreten bir bilgi alanı olarak gören düşünüre göre yaşamın baş düşmanı ölüm değil acılardır, öte yandan insanın kendini ölüme hazırlaması gerekir. "Felsefe yapmak ölmeyi öğrenmektir" der Montaigne. "Dünyanın tüm erdemi ve tüm sözleri gelir bu noktaya, ölümden korkmamak noktasına dayanır." Montaigne'e göre

ancak ölümden korkmamayı becerebilen kişi ilerleyebilir. / Konfüçius: "Kuş ölüme yaklaştı mı şarkısı acı olur, insan ölüme yaklaştı mı sözleri erdemle dolu olur." / Publilius Syrus: "Bir başkasının istemiyle ölmek iki kere ölmektir." / P.J. Martin: "Ölüme karşı duracak kale yoktur." / A. Comte: "İnsanlık dirilerden çok ölülerden oluşmuştur." / Maynard: "Burada bekliyorum ölümü - Arzulamadan ve korkmadan." / Voltaire: "Her şey yitip gittiğinde, umut yokolduğunda - Yaşam bir yüzkarasıdır, ölüm de bir ödevdir." / C. Delavigne: "Yaşamda her adım ölüme doğru bir adımdır." / Montaigne: "Doğumumuz bize her şeyin doğumunu nasıl getirdiyse, ölümümüz de bize her şeyin ölümünü getirecek." "En istemli ölüm en iyi ölümdür." "Ölümü önemseyerek yaşamı güçleştiriyoruz, yaşamı önemseyerek de ölümü." "Ölüm yaşamın amacı değil sonudur." / F. Maynard: "Ruhum, artık gitmeli. İşimiz bitti artık, - Son günüm geçecek ufkun üstünde. - Özgürlükten korkuyorsun. Sahi bıkmadın mı - Altmış yıl yaşadın duvarların içinde?" / Schopenhauer: "Ölüm olmasaydı insan felsefe yapamayacaktı." (Bk. İNTİHAR, YAŞAM)

ÖLÜMSÜZLÜK (lat. *immortalitas*; fr. *immortalité*; alm. *Unsterblichkeit*; ing. *immortality*). Ölümlü olmayanın durumu. Ölüme konu olmayanın özelliği. İnsanların belleğinde sürekli olarak varlığını sürdürenin durumu. Ölümsüzlük fikri insanın ya da ruhun ölümden sonra da varlığını sürdüreceği inancına dayanır. Bu inanç dinlerin tarihi kadar eskidir. Platon ruhun ölümsüzlüğünü Orpheus'çu-Pythagoras'çı inanç çerçevesinde felsefenin temeline koymuştu. Tektanrıcı dinler, en başta hıristiyanlık ve islamlık ruhun ölümsüzlüğünü benimsedi. (Bk. ÖLÜM, YAŞAM)

ÖLÜSEVME (fr. *nécrophilie*; alm. *Nekrophilis*; ing. *nekrophilism*). Cesetlerle cinsel ilişkide bulunmaya yönelik sapıklık. Ölüsevme sadizmin bir biçimidir ve özellikle kadından utanan erkek tipinde raslanılan bir hastalıktır. (Bk. SADİZM, MAZOHİZM)

ÖNBİLGİ Bk. İLKBİLGİ.

ÖNCEL (lat. *antecedens*; ff. *antécédent*; alm. *Antecedent*; ing. *antecedent*). Mantıkta sonucun çıkarıldığı önerme. Mantıkta bir varsayımsal yargıda koşulu bildiren önerme. Koşullanmışı bildiren ardıl'a karşılık öncel koşullayanı gösterir. "A doğruysa B de doğrudur"da A öncel, B ardıldır. (Bk. ARDIL)

ÖNCESEL UYUM (fr. *harmonie préétablie*; alm. *Praestabilierte Harmonie*; ing. *preestablished harmony*). Leibniz öğretisinde ruhla bedenin öncesel olarak düzenlenmiş ilişkisi ve monadların kendi aralarında öncesel olarak düzenlen-

miş ilişkileri. Leibniz'de monad değişken niteliklidir. Monad devinir, değişir, bir durumdan öbürüne geçer. Her monad deviniminin ilkesini kendinde taşır, buna göre her monadın devinimi ya da değişimi kendiliğinden olur. Bu devinimde ya da değişimde bir başka monadın mekanik etkisi sözkonusu değildir. Bir monad bir başka monadı doğrudan doğruya etkileyemez. Monadların değişimleri karşılıklı bir düzen içinde olur. Bu düzenlenmişliğe öncesel uyum diyebiliriz. Leibniz ruh ve beden ilişkisini de bu uyumla açıklar. Kökel bir karşılıklılıktır bu. Leibniz şöyle der: "Tanrı evren üzerinde sahip olduğu değişik görüşlerine göre çeşitli tözler yaratır. Tanrı'nın araya girişleriyle her tözün kendine özgü doğası şu özelliğe sahip olmuştur: tözlerden birinde olan bir şey tüm öbür tözlerde olan biteni karşılar, ama tözler birbirleri üzerinde eylemde bulunamazlar." Öncesel uyum Tanrı'nın varlığını da gösterir: "Organizmaların etkin sonsuzluğunda her yana yayılmış olan uyum ve ruhla beden arasındaki uyum bir Yüce Uyumcu'nun varlığına tanıklık eder." (Bk. KOŞUTÇULUK, MONAD)

ÖNCÜL (fr. *prémisse*; alm. *Prämisse*; ing. *premiss*). Tasımda sonucun çıkarıldığı önermelerden herbiri. (Bk. TASIM)

ÖNERME (lat. *propositio*; fr. *proposition*; alm. *Proposition*; ing. *proposition*). Doğru ya da yanlış herhangi bir yargıyı anlatan söz. Biçimsel mantıkta tümel olumlu önermeler A ile, tümel olumsuz önermeler E ile, tikel olumlu önermeler İ ile, tikel olumsuz önermeler O ile gösterilir. Tümel olumlu önermeyle tümel olumsuz önerme arasındaki ilişki bir karşıtlık ilişkisidir. Tümel olumlu önermeyle tikel olumlu önerme arasındaki ilişki de tümel olumsuz önermeyle tikel olumsuz önerme arasındaki ilişki de altıklık ilişkisidir. Tikel olumlu önermeyle tikel olumsuz önerme arasında altkarşıtlık ilişkisi vardır. Tümel olumlu önermeyle tikel olumsuz önerme arasındaki ve tümel olumsuz önermeyle tikel olumlu önerme arasındaki karşısallık ya da çelişkililik durumu tümel olumsuz önermeyle tikel olumlu önerme arasında da vardır. (Bk. MANTIK, YARGI)

ÖNGÖRÜ (fr. *prévoyance*; alm. *Voraussicht*; ing. *foresight*). Olacağı önceden sezme yatkınlığı. İnsanlar daha çok kötü bir durumla karşılaşma korkusu içinde geleceğin neler getireceğini merak ederler. Geleceği görebilmek şimdiyi iyi değerlendirme kolaylığı verecektir, geleceği korkulan olmaktan çıkaracaktır. Bir latin atasözü "Önceden görülmüş darbe daha az ağır olur" der. Bu yüzden geleceği öngörme ve geleceğe özenle hazırlanma isteği insan ruhsallığının temel özelliklerindendir. Ancak öngörü için donanımlı olmak gereklidir. Bir hint atasözü de "Tavşan avlamak

için kaplanı öldürecek silahın olmalı" der. Geleceği görme gücü, bir yanılsamadan kaynaklanmıyorsa, gerçekliğin köklü ve sağlam bilgisiyle elde edilmiş bir kavrayışlılık olmalıdır. Ancak her zaman öngörünün sınırlarını ya da ufkunu gerçeklerin ışığında doğru olarak belirlemek ve öngörmekte ölçüyü kaçırmamak önemlidir. Jean-Jacques Rousseau bu sakınıklığın gerekliliğini şu sözlerle belirtir: "Her şeyi öngöremeyeceğimizi bilmek öngörü için çok gereklidir." Olumcu felsefenin kurucusu Auguste Comte, eylem için öngörünün, öngörü için de bilimin gerekli olduğunu bildirir. (Bk. SEZGİ)

ÖNSEL (lat. dey. *"a priori"*ye karşılık). Deneyden önce gelen. Deneysel'i karşılayan sonsal'a (*a posteriori*) karşıt olarak önsel (*apriori*) her türlü deneysel etkinliği önceleyendir. Önsel olan tarihsel düzen açısından değil mantıksal açıdan öncelikli olandır. Leibniz bu çerçevede "önsel olarak değil de deneyle tanımak" diye bir söz kullanmıştır. Kant'da önsel daha geniş bir anlam kazanır, ona göre yalnız zaman ve uzay fikri değil, aynı zamanda yargıya biçimini kazandıran ya da deney verileriyle birlikte bilgiyi sağlayan kategoriler de önseldir, ayrıca usun fikirleri de (evren, töz) önseldir. Mikel Dufrenne şöyle der: "Her olumlu araştırma deneyselin üzerinde görülen önselin sezgisiyle yönlendirilir. Çünkü deneysel önseli özelleştirir, onu gizlemeden ve ona uyarlanarak özelleştirir. Deneysellik ancak özeli ortaya koyar: algı için yalnızca deney vardır." (Bk. SONSAL)

ÖNYANILGILAR (lat. dey. "*idola*"ya karşılık). Bacon'da gerçeğe yönelmemizi engelleyen en derin ve en genel yanılgılar. Bacon'a göre insan doğaya yönelmeden önce önyanılgılarını zihninden atmalıdır. İnsan kendisini bilime ancak böyle hazırlayabilir. Filozof insanın doğasından gelen önyargıları *idola tribus* yani *soy önyanılgıları* diye adlandırır. Biryapılı olan insan zihni karmaşığı basit diye görme yanlışına düşebilir. Bu yanlışa düştüğümüzde gerçekliği kendi ölçülerimize göre anlamaya çalışırız. Bacon bireyin yapısından gelen yanlışları Platon'un mağara simgesinden esinlenerek *idola specus* yani *mağara önyanılgıları* diye adlandırmıştır. Kişilik yapımız, eğitimimiz, ortamımız bu yanılgılara düşmemizi kolaylaştırabilir. Gündelik konuşmanın bozulmuş biçimlerinden gelen önyanılgılar da *çarşı önyanılgıları*'dır (*idola fori*). Bu önyanılgılar sözün düşünceyi etkilemesinden doğar ve bizi olmayana inandırır. Daha çok felsefede görülen *tiyatro önyanılgıları* (*idola theatri*) yetkeye aşırı bağlılıktan kaynaklanır.

ÖNYARGI (fr. *préjugé*; alm. *Vorurteil*; ing. *prejudice*). Öncesel yargı. Gerçek bir araştırmanın sonucu olmayan yargı. Acele veril-

miş yargı. Önyargı doğru düşünceye ulaşmak için gerekli düşünce araştırmasını göze almayan ya da bilinci böylesi bir araştırma için yeterli olmayan kişinin herhangi bir konuda ortaya koyduğu temelsiz görüştür. / Malebranche: "Önyargılar zihnin bir bölümünü tutar ve kalan bölümünü bozarlar." / Montesquieu: "İnsanların önyargılarından kurtulabilmeleri için bir şeyler yapabilseydim kendimi insanların en mutlusu sayardım." / Voltaire: "Önyargılar, dostum, bayağının krallarıdır." / J-J. Rousseau: "Çelişkili biri olmayı önyargılı biri olmaya yeğ tutarım." / A.L. Thomas: "Yaşamın akşamına ışık gerekmez artık - Uzun önyargılarımız bizi mezara kadar izler." / Duc de Levis: "Önyargılılar yabancı bir gök altında tüm güçlerini yitiren bitkilere benzerler." / W. Hazlitt: "Önyargı cahilliğin çocuğudur." / Publilius Syrus: "Önyargı can sıkıcıdır, çünkü her türlü yargıyı dışlar." / Friedrich II: "Önyargıları kapıdan atın pencereden girerler." / Carlo Goldoni: "Ülkesinden ayrılmamış insan önyargılarla doludur." / J. Chardonne: "Özgünlük çok zaman bir yığın önyargıdır." / Hugo: "En küçük hayvanların en küçük kurtları vardır, en küçük ruhların en büyük önyargıları vardır." / Proust: "Bugünün çelişkileri yarının önyargılarıdır."

ÖRTÜKTASIM (lat. *enthymema*; fr. *enthymème*; alm. *Enthymem*; ing. *enthymeme*). Ya büyük önermesi ya küçük önermesi ya da vargısı eksik olan usavurma. 1. Büyük önermenin eksik olması: "Mernuş kedidir - Mernuş dört ayaklıdır" 2. Küçük önermenin eksik olması: "Bütün kediler dört ayaklıdır - Mernuş dört ayaklıdır" 3. Vargının eksik olması: "Bütün kediler dört ayaklıdır - Mernuş kedidir." (Bk. TASIM)

ÖYKÜNME (lat. *imitatio*; fr. *imitation*; alm. *Nachahmung*; ing. *imitation*). Başkası gibi davranmak. Başkası gibi yapmak. Başkası gibi düşünmek. Bile bile ya da bilinçsizce başkasını örnek almak. Başkasına benzemeye çalışmak. Öykünme hayvanlarda da sık görülen bir olgudur, ancak öykünme daha çok insanla ilgilidir. Öğrenme birçok bakımdan öykünmedir. Birey kişiliğini öykünerek kazanır; önce başkası ya da başkaları olur, sonra kendisi olur. Tarde'a göre toplum öykünmeyle sağlanmış birçok benzer davranışlar ortaya koyan bir insan topluluğudur: insanlar birbirleri karşısında öykünme davranışları ortaya koyarlar, çünkü onlar basitçe öykünecek kadar alçakgönüllü olmadıkları gibi çok zaman yaratacak güçte de değillerdir. Bazı yazarlar öykünmeye olumlu bakmazlar. Gide şöyle der: "Öykünme yasalarını ben korkunun yasaları diye adlandırıyorum." Aristoteles'e göre tüm sanatsal etkinlik öykünmeye dayanır. Genel yapısı içinde tüm öykünme biçimlerini *öykünme-*

cilik (fr. *mimétisme*; alm. *Nachahmung*; ing. *mimetism*) diye adlandırabiliriz. Bu konuda Paul Guillaume şöyle der: "Öykünmenin insan yaşamında etkisi çok büyüktür. Sözcüğün en genel anlamıyla eğitimin en büyük bölümü, yani çevrenin davranma, sezme, düşünme biçimlerinin çocukta ve büyükte özümlenmesi, gelenekle taşınan tekniklerin, dilin, gereksinimlerin, inançların, tüm kültürel ögelerin gelişmesi öykünmeye dayanır." C. Mélinand öykünmenin alışkanlıkla aynı yapıda olduğunu bildirirken şunları söyler: "Çocuklukta büyük bir rol oynayan, onuncu ve onbirinci aylardan sonra tüm edintileri, özellikle dilin edinilmesini açıklayan öykünme aynı düzeneğin yeni bir biçimidir. Her zaman bir işaret ve bir tepki vardır: burada işaret *örnek*'dir yani benzerlerimden birinin gerçekleştirdiği eylemdir ya da içinde bulunduğum ortamdaki tüm topluluğun gerçekleştirdiği bir eylemdir. Tepki de benim gerçekleştirdiğim aynı devinimdir. Örneğin bir toplantıda herkes ayağa kalkar, ayakta karşılanacak önemli kişinin kim olduğunu bilmeden ben de ayağa kalkarım. Topluluğun devinimi doğal işaretlerle eşdeğerli olan ve onun yerini tutan bir işarettir: doğal işaret tplantıya giden kişinin doğrudan doğruya algılanmasıyla olur." Munn şöyle der: "İnsanlar başkalarının eylemlerini gözlemleyerek ve öykünerek çok şey öğrenirler, ancak bunun için onların her şeyden önce öykünmeyi öğrenmeleri ve daha önce edinilmiş alışkanlıklarını kullanmayı bilmeleri gerekir." (Bk. ÖZDEŞLEŞME, SANAT)

ÖZ (yun. *ousia*; lat. *essentia*; fr. *essence*; alm. *Wesen*; ing. *essence*). Raslantısala karşıt olarak değişmeden kalan. Bir şeyin temelini oluşturan. Varoluşa karşıt olarak bir varlığın doğasını kuran. Bir şeyin doğası, kendine özgü özelliklerini kuran temel yapısı. Varoluş nedeni. Bir şeyi vareden şey. Bir şeyin temel özyapılarının bütünü. "Öz" her şeyden önce değişkenle, raslantısalla, gelgeç olanla karşıtlaşır. Raslantısal olanı araladığımız zaman geriye öz kalacaktır. Örneğin "Sanat özünde bir insan araştırmasıdır" dediğimde sanatın başlıca özelliğinin insan araştırması olduğunu, başka özelliklerinin daha sonra geldiğini, hatta onlara raslantısal özellikler yani olsa da olur olmasa da olur özellikler diyebileceğimi belirtmiş olurum. "Öz" ve "varoluş" ayrımı felsefede özellikle dinci bakış açısıyla ilgilidir ve Tanrı'yla onun yaratısı olan evren arasındaki ayrımda Tanrı'yı belirler. Bu bakış açısına göre Tanrı'da öz ve varoluş bir bütün oluşturur. Ancak Tanrı katından uzaklaştığımızda Tanrı'nın varettiği, varoluş durumunda olan, varoluşsal olan şeylerle karşılaşırız. Bu şeylerin özü Tanrı'dır ya da Tanrı'dadır. Varoluşçu felsefede öz varoluşu öncelemez. Sartre'ın deyişiyle "Varoluş özden önce gelir". Bu da insan ya-

şamının önceden belirlenmediğini, insanın yaşarken kendini yarattığını ya da özünü kurduğunu gösterir. İnsan özünü özgür isteminin seçişiyle vareder. Demek ki önceden verilmiş bir yaşam ya da bir varoluş yoktur. / Descartes: "O zaman ben tüm özü ya da doğası düşünmekten başka bir şey olmayan bir töz olduğumu anladım." "Tüm öbür şeylerde varoluş ve öz ayrımını yapmaya alışmış olarak varoluşun Tanrı'nın özünden ayrı olacağına ve böylece Tanrı'nın edimsel olarak bir şey diye anlaşılabileceğine kolayca inandım. Ama daha dikkatli olarak konuya yöneldiğimde varoluşun Tanrı'nın özünden ayrı olamayacağını (...) açık açık gördüm." / Spinoza: "Bir insan bir başka insanın varoluşunun nedenidir ama özünün nedeni değildir, çünkü bu öz ölümsüz bir doğrudur." / J.J. Rousseau: "Ruhumu seziyorum, onu duyguyla ve düşünceyle tanıyorum. Özünün ne olduğunu bilmeden varolduğunu biliyorum." (Bk. BİÇİM, RASLANTI)

ÖZCÜLÜK (fr. *essentialisme*). Öze varoluş karşısında öncelik tanıyan, özü hem gerçeklik hem değer açısından varoluşun üstüne koyan, varlıkların varoluşlarını değil de özlerini incelemeyi öngören öğreti. (Bk. VAROLUŞ, VAROLUŞÇULUK)

ÖZDEŞLEŞME (fr. *identification*; alm. *Identifikation*; ing. *identification, identifying*). Kendini bir şeye özdeş kılmak. Kendini bir şeye benzetmek. Bir kişinin bir başka kişiye benzemesi ve bunu sağlayan bilinçdışı ruhsal düzenek. Çocukta özdeşleşme ilk yaşın deneyleri arasında yer alır ve anababaya benzeme çabasıyla kendini gösterir. Kişiliğin oluşumunda en önemli düzeneklerden biri özdeşleşme düzeneğidir. Özdeşleşme eksikliği çok önemli ruhsal karışıklıklara neden olabilir. Özdeşleşme konusunda H. Ey şunları söyler: "Özdeşleşme 'başkası'nın oynadığı rolün azçok bilinçdışı bir biçimde alınması ya da edinilmesidir. Bu düzenek temel bir düzenektir, tüm eğitimin etkinliklerinden biridir (anababayla özdeşleşme, öğretmenlerle özdeşleşme, büyüklerle özdeşleşme), ayrıca kişiliğin kuruluşunu sağlayan eksendir. Hastalıklı biçimlerinde düşsel özdeşleşme (histeride bir hastayla özdeşleşme, sadist-mazohist sapıklıkta bir saldırganla ya da rakiple özdeşleşme) sinirli Ben'in özellikle kullandığı bir yoldur." (Bk. ÖYKÜNME, SAVUNMA DÜZENEKLERİ)

ÖZDEŞLİK (lat. *identitas*; fr. *identité*; alm. *Identität; ing. identity*). Bir şeyin bir başka şeye kesin ölçülerde benzemesi. İki varlık arasındaki benzerlik. İki varlığın birbirine indirgenebilir olması. Bir olanın özyapısı. *Özdeşlik ilkesi*, mantığın varolanın varoldu-

ğunu, varolmayanın varolmadığını, her şeyin kendine özdeş olduğunu, bir şeyin kendinden başka bir şey olamayacağını bildiren temel ilkesidir; a=a formülüyle gösterilen bu ilke düşüncenin temel yasası gibidir. *Özdeşlik yasası*, doğru bir usavurma için kavramların usavurma boyunca aynı anlamda kullanılmaları zorunluluğunu ortaya koyan yasadır. *Özdeşlik felsefesi*, Schelling'in doğayla düşünceyi, ülküyle gerçeği kökel olarak bir sayan felsefesidir. (Bk. MANTIK)

ÖZDEYİŞ (lat. *maxima*; fr. *maxime*; alın. *Maxime*; ing. *maxim*). Bir doğruyu ya da bir kuralı ortaya koyan kısa formül. Geniş kapsamlı bir düşünceyi açıklayan önerme. Filozoflar ya da düşünürler bir gerçeği, bir insanlık durumunu, bir duyguyu ya da bir davranış formülünü ortaya koyan özdeyişler yazmış ya da söylemişlerdir. Çok zaman bir özdeyiş bir yazıda geçen bir cümledir, ancak geniş kapsamıyla özel olarak ilgimizi çeker. Özel olarak özdeyiş yazmış La Rochefoucauld gibi Vauvenargues gibi düşünürler de vardır. Kant'da özdeyiş öznel ilkedir, bu öznel ilkeye göre birey davranışını düzenler ya da yönlendirir. Oysa yasa herkes için geçerli nesnel ilkedir. Kant şöyle der: "Salt uygulamalı usun ilkeleri özneldirler ya da özdeyişler oluştururlar, bu durum öznenin koşulu yalnızca kendi istemi için geçerli sayması durumunda olur; ancak koşul nesnel olarak bilindiğinde yani tüm ussal varlıkların istemleri için geçerli sayıldığında bu ilkeler nesneldirler ve uygulamalı yasalar oluştururlar." Descartes "Bilgelerin özdeyişleri az sayıda kurala indirgenebilir" der. (Bk. ÖZLÜSÖZ)

ÖZEL (lat. *particularis*; fr. *particulier*; alın. *partikulär*; ing. *particular*). Bir türün tüm bireyleriyle ilgili olmayan. Tek bir bireyle ilgili olan. Düzenli bir toplumsal toplulukla ilgili olan. (Bk. GENEL)

ÖZERKLİK (fr. *autonomie*; alın. *Autonomie*; ing. *autonomy*). Kendi yasalarını kendi koyanın durumu. Kendi kendini yöneten bir toplumun ya da toplumsal topluluğun durumu. Kendini kendi yasalarıyla yönetme erki. Özerklik kendi durumunu ve kendi geleceğini kendi istemine göre belirleme istemi ve gücüdür. Tüm özerklikler baskı ve kargaşa düzenlerinin karşıtı olarak vardırlar. Kendi kendine ya da kendisi için karar verme yeteneğinde olmayan kişi özerk olmayacaktır. Kant felsefesinde istemin özerkliği kendikendini belirleyen arı istemin özyapısıdır. Kişi tam anlamında kaygısız davrandığı yani hiçbir ilkeye uymak istemediği zaman tam anlamında kargaşa sözkonusu olacaktır. Yasa bireye dışarıdan benimsetildiği zaman da dışerklik oluşacaktır, buna göre doğru davranışın ahlaki hiçbir anlamı, hiçbir geçerliliği olmayacaktır. Başeğen kişi özerklikle değil dışerklikle belirgin-

dir. Kişi ancak yasalarını kendi istemiyle kendine benimsettiği zaman özerklik ya da özgür davranış sözkonusu olacaktır. Dışerklik bir kölelik durumudur, özerklik bir bağımsızlık ya da istemli bağımlılık durumudur. Özerk birey kuralsız yaşayan insan değildir, kendi kurallarını kendi istemiyle belirlemiş insandır. (Bk. DIŞERKLİK)

ÖZGECİLİK (fr. *altruisme*; alm. *Altruismus*; ing. *altruism*). Başkasının mutluluğunu amaç edinme eğilimi. Kendini başkalarına adama yatkınlığı. Yarargözetmez biçimde başkasına yöneliş. Spencer'in bencillik anlayışına karşıt olarak terimi önce Auguste Comte kullandı. Bir ahlak anlayışı olarak özgecilik bencilliğe karşıt olduğu gibi mutçuluğun ve yararcılığın da büyük ölçüde karşısındadır. Özgecilik özünde insan sevgisini hatta insanlığa aşkla bağlanmayı gerektirir. Comte'un "İlke olarak aşk, temel olarak düzen, amaç olarak ilerleme" formülü olumculuğun formülünü ortaya koyarken özgeciliğin önemini de duyurur. Filozofa göre insanın iki doğal eğiliminden biri kendi yararını düşünmeye dayanan bencillik, öbürü başkalarının yararını düşünmeye dayanan özgeciliktir. Bu iki temel duygu tüm tarih boyunca insan yaşamına egemen olmuştur, kurumlar buna göre kurulmuştur, savaşlar, fetihler, yenilgiler buna göre yaşanmıştır. Başlangıçta bencillik özgeciliğe baskınken insan geliştikçe özgeci tutumlar öne çıkmaya başlamıştır. İnsan için önemli olan özgeciliği daha da geliştirmek ve "başkası için yaşamak" formülünü geçerli kılmaktır. Dostoyevski için özgecilik insan olmanın ya da kişilikliliğin temel koşuludur: "Tam bir bilinçle ve her türlü baskının dışında istemli bir biçimde adanmak, insanın kendisini başkalarının yararına adaması bence kişiliğin en büyük gelişiminin, yüceliğinin, yetkin bir biçimde kendine sahip olmanın, en büyük özgür seçişin belirtisidir. Yaşamını isteyerek başkalarına adamak, başkaları için çarmıha gerilmek, odun yığınları üzerinde yakılmak, bütün bunlar ancak kişiliğin güçlü bir biçimde gelişmesiyle olasıdır. Güçlü bir biçimde gelişmiş olan bir kişilik, bir kişilik olma hakkına tümüyle inanmış olan bir kişilik, artık kendisi için hiçbir kuşkuya kapılmayacağından kendi kendisine başka bir şey yapamaz, kendini başkalarına adanmaktan başka bir yolda kullanamaz, onun amacı tüm öbür insanların kendisi gibi özgür ve mutlu kişiler olmasıdır. Doğanın yasasıdır bu: her olağan insan buna ulaşmaya çalışır." (Bk. BENCİLLİK, ÖZVERİ)

ÖZGÜ (fr. *propre*; alm. *Eigene*; ing. *proper*). Yalnız bir türde ya da bir bireyde bulunan, başka bir türde ya da bireyde bulunmayan. Bir şeyi öbür şeylerden ayıran. Belli bir nesneye bağlı olan. Özgü beş evrenselden biridir (cins, tür, özgül ayrım, özgü, raslantı). Lalande öz-

güyü şöyle tanımlar: "Bir sınıfın tüm varlıklarına, yalnız onlara bağlı özyapı ya da özyapılar toplamı."

ÖZGÜL (fr. *spécifique*; alm. *spezifisch*; ing. *specific*). Türü belirleyen. Türü öbür türlerden ayıran. Bir türe özgü olan. Kendi özellikleriyle belirgin olan. Bir türün tüm bireyleriyle ilgili olan. *Özgül ayrım*: bir türü öbür türlerden ayıran.

ÖZGÜLLEŞTİRME (fr. *spécification*; alm. *Spezifikation*; ing. *specification*). Aynı cinsin türlerini birbirinden ayırma işlemi. Bir türü bir başka türden ayıran özelliği gösterme işlemi.

ÖZGÜN (lat. *originalis*; fr. *original*; alm. *originell*; ing. *original*). Kopya ya da öykünme ürünü olmayan. Kendinden başka bir şeye benzemeyen, kendi özelliklerini kendinden getiren. Doğrudan doğruya yapıcısının elinden çıkmış olan. Sıradan olana ya da basit olana karşıt olarak belli bir değer taşıyan. Özgünlük her sanat yapıtının başlıca niteliği olmalıdır ya da niteliğidir. Özgün olmayan yani benzersiz olmayan bir yapıta sanat yapıtı demek doğru olmaz. Her yapıt benzersizliğiyle değer kazanır. Benzersiz olan hiç görülmemiş olandır. Gene de onu basit bir düşgücünün ürünü olan garip'le karıştırmamak gerekir. Gerçek anlamda özgün bir yapıt elbette bir dehanın ürünü olacaktır. (Bk. ESTETİK, SANAT)

ÖZGÜRLÜK (lat. *libertas*; fr. *liberté*; alm. *Freiheit*; ing. *liberty*). Köle ya da tutsak olmayanın durumu. Bir başkasının istediğini değil de kendi istediğini yapabilenin durumu. Herhangi bir baskı altında bulunmayan ve kendi istemine göre davrananın durumu. İyiyi de kötüyü de kendi istemiyle gerçekleştirenin durumu. Kendi ilkelerine göre davrananın durumu. Latincede *libertas, servus* olmayanın yani köle olmayanın durumunu belirliyordu; o durumda *liber* olmak yani özgür olmak üst sınıf insanı olmakla belirgindi. Eskiçağ'ın kölelik düzeninde özgür olabilenler yalnızca üst sınıf insanlarıydılar. Ortaçağ'da da durum değişmedi; serfin çok sınırlı hakları vardı, o hem krala, hem senyöre, hem kiliseye bağlıydı. Özgürlük savları, ortaçağ koşullarına son veren mutlakyönetimin hemen her sınıf için aşırı baskıcı tutumlarına karşı yepyeni bir tutumu belirlercesine gelişti. Yeni yükselen sınıf, burjuva sınıfı, her anlamda, siyasal anlamda da kültürel anlamda da iktisadi anlamda da özgürlüğü savunarak ortaya çıktı. Özgür toplum ve özgür birey fikri Sanayi Devrimi'yle olgunluğa erişti ve başı Fransız Devrimi'nin çektiği pekçok özgürlükçü atılımla yaşama geçmeye başladı. Özgürlük fikri yasa düzeni fikriyle birlikte gelişti ve az sonra Jean-Jacques Rousseau'nun "toplumsal sözleşme" kavrayışında anlatımını buldu. Özgürlük gelişigüzel davranma hakkı olamazdı, özgürlük ancak yasa-

lara uyma koşuluyla gerçekleşebilirdi. Buna göre Montesquieu "Özgürlük yasaların izin verdiği şeyleri yapma hakkıdır" der. Nicola Berdiaeff daha da ileri giderek, özgürlüğü insan yaşamı için bir zorunluluk sayar. "Özgürlük bir hak değil bir zorunluluktur" der. Bu arada çağdaş düşünürler özgürlüğü bireysel düzeyde değil toplumsal düzeyde geçerli sayarlar, buna göre insan ancak başkalarıyla özgür olabilir ya da insan ancak başkalarıyla özgürse özgürdür düşüncesi yaygındır. "İnsan ancak başkaları özgür olduğu ölçüde özgür olur" der B. Whichcote. Çağdaş toplum özgürlüğün tüm katlara, tüm kesimlere yayıldığı bir düzen ortaya koyacaktır, bundan böyle insanları özgür olanlar ve özgür olmayanlar diye ikiye ayırma olasılığı yoktur. Abraham Lincoln şöyle diyordu: "Kölelere özgürlük verirken özgür insanların özgürlüğünü güvence altına alıyoruz." Kimileri özgürlüğü bireysel düzeyde ele alırlar ve bir bilinç sorununa indirgerler. Buna göre özgürlük bilinçli insanın kendini varetme ve çevresiyle hesaplaşma edimlerinde kendini gösterir. I. Silone şöyle der: "Özgürlük size armağan edilmiş bir şey değildir. İnsan diktatörlükle yönetilen bir ülkede yaşayabilir ve özgür olabilir. Bunun için diktatörlüğe karşı bir yaşam sürmek yeterlidir. Ancak kendi kafasıyla düşünen insan özgür insandır. İnandığı şey adına kavga eden insan tam olarak özgür insandır. İnsan kendi özgürlüğünü başkalarından dilenemez. Özgürlüğü elde etmek gerekir." Marx'çı düşünce burjuva toplum düzeninin özgürlük anlayışına eleştiriler getirdi. Bu eleştirilerin burjuva toplumunu köktenci bir anlayışla yargıladığı kesindir. Lenin şöyle diyordu: "Para gücüne dayalı bir toplumda, kitlelerin sefalet içinde süründüğü bir toplumda, bir avuç zengin insanın asalak olarak yaşadığı bir toplumda gerçek ve katışıksız özgürlük varolamaz." Marx ve Engels şu görüştedirler: "Bugünkü burjuva üretimi koşullarında özgürlükten ticaret özgürlüğü, alma ve satma özgürlüğü anlaşılır." Tam anlamında özgür yaşam düzeninin kurulması Marx'çılara göre burjuva yaşam düzeninin giderilmesinden sonra olacaktır. Lukacs şunları söyler: "Faşizmin yıkılışından bu yana demokrasinin kurulması ve güçlendirilmesi tüm ülkelerdeki halk oyunun ilgi odağında yer alıyor. Tüm ciddi tartışmalar faşist barbarlığın bıraktığı yıkıntılar üzerinde kurulacak olan ve faşizme ve savaşa dönüşü sonsuza kadar engellemekle yükümlü bulunan bu özgürlük rejimine bağlı yeni demokrasinin yapısını belirlemeye yöneliyor." "Sermayeci toplumun daha ne kadar süreceğini ve sosyalizmin onu ne zaman izleyeceğini bugün kimse bilemez. Ancak bugün burjuvazinin özerk, evrensel ve ilerlemeci bir ideoloji yaratma gücüne sahip olduğunu gösterir hiçbir belirti yoktur." Marx'çıların toplumsal çerçevede ortaya

koyduğu özgürlük anlayışı daha sonra varoluşçuların benimsediği özgürlük anlayışıyla karşıtlaşır. Özgürlük, varoluşçular için, bir kendini varetme etkinliğidir. "Gerçekte biz seçen bir özgürlüğüz; ne var ki özgür olmayı seçmiyoruz, özgürlüğe mahkumuz biz" der Sartre. Varoluşçular için özgür olmak toplumsal açılımı olmayan bir durumdur; herkes kendi özgürlüğünü yaşar ya da bu bir mahkumiyetse herkes kendi özgürlüğüne mahkumdur. "Başkasının özgürlüğüne saygı boş bir sözdür" der Sartre (*Varlık ve hiçlik*). Gene de Sartre bu konuda çelişkili gibidir. *Varoluşçuluk insancılıktır*'da şu satırları okuruz: "Kendi özgürlüğümü isterken başkalarının özgürlüğünü de istemek zorundayım." / Madame de Staël: "Ben her zaman böyle oldum, canlı ve üzgün. Tanrı'yı, babamı ve özgürlüğü sevdim." / E. Einstein: "Terimin felsefi anlamında insan özgürlüğüne inanmıyorum. Her kişi yalnızca bir dış baskı altında değil, aynı zamanda bir iç gerekliliğe göre davranır." / Etienne de la Boétie: "Özgürlük gene de çok iyi ve çok hoş bir şeydir, o yok oldu mu tüm kötülükler ardarda gelir." / Montaigne: "Ölümün bizi nerede beklediği belli değildir, onu her yerde bekleyelim. Ölmeyi öğrenen kişi köle olmayı unutur." / Corneille: "Herkes özgür olduğunda özgürlük bir hiçtir." / Cyrano de Bergerac: "İnsanlar köleliğe o kadar yatkın ki, kölelik etmekten geri kalırız diye birbirlerine özgürlüklerini satıyorlar. Böylece gençler yaşlıların, yoksullar zenginlerin, köylüler soyluların, prensler mutlakyöneticilerin, mutlakyöneticiler kendi koydukları yasaların kölesi oluyorlar." / Nicolas de Malebranche: "Duyularımız sanıldığı kadar bozulmuş değildir, bozulmuş olan ruhumuzun derinliğidir, özgürlüğümüzdür." / Fénelon: "İnsanların en özgürü köleyken bile özgür olabilendir." / Montesquieu: "Bir devlette yani yasaların bulunduğu bir toplumda özgürlük insanın yapabileceği şeyi yapması, yapamayacağı şeyi yapmamasıdır." / J-J Rousseau: "Özgürlüğünden vazgeçmek insan olmaktan vazgeçmektir, insanlık haklarından vazgeçmektir, hatta ödevlerinden vazgeçmektir." / Diderot: "Hiçbir insan doğadan başka insanlara egemen olma hakkını alamamıştır." / Baron d'Holbach: "Düşünce özgürlüğü insanlara ruh yüceliğini ve insanlığını verir." / Robespierre: "Halkım, unutma, cumhuriyette adalet mutlak bir güçle egemen olmadığı zaman özgürlük boş bir söz olarak kalacaktır." / Chateaubriand: "Devrim cinayetlerle başlamasaydı beni peşinden sürükleyecekti. Bir mızrağın ucunda ilk kafayı görünce geriledim. Benim gözümde ölüm hiçbir zaman bir hayranlık konusu ve bir özgürlük kanıtı olmayacak. Bir teröristten daha adi, daha sefil, daha alçak, daha ahmak hiçbir şey tanımıyorum." "Özgürlükte aşırılık zorbalığa yol açar, tiranlıkta aşırılık

ancak tiranlığa götürebilir." / Napoléon Bonaparte: "Size özgürlük verdik, onu korumayı bilin." / Lamennnais: "Özgürlük halkların alın teriyle kazanabilecekleri emektir." / Lamartine: "Aşk ve özgürlük hiç ölmeyecek tanrılardır." / Alfred de Vigny: "Bana yasa diyorsunuz, ben özgürlük'üm." (Bk. DEMOKRASİ,MUTLAKYÖNETİM, ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK, YASA)

ÖZGÜRLÜKÇÜLÜK (fr. *libéralisme*; alm. *Liberalismus*; ing. *liberalism*). Özgür girişimden yana olanların öğretisi. Siyasal ve düşünsel özgürlükten yana olanların öğretisi. Yasama, yürütme ve yargılama erklerini kesin bir biçimde birbirinden ayırarak yurttaşlara bireysel özgürlük güvencesi sağlamayı öngören siyasal öğreti. Devletin başta sanayi ve ticaret olmak üzere tüm iktisadi alanlarda herhangi bir etkinliği olmaması gerektiğini öne süren iktisadi öğreti. Özgürlükçülük çağdaş burjuva sanayi toplumunun ülküsü ve yaşam biçimidir ve özünde tam bir bağımsızlık fikrini barındırır. Buna göre gerek iktisadi gerek siyasi anlamda bireyler hiçbir kısıtlanmaya uğramadan yaşamlarını sürdüreceklerdir. Yatırımcı ya da girişimci bir iktisat anlayışını öngören bu öğreti her türlü kısıtlamacılığa karşı olduğu gibi devlet planlamacılığının da karşısındadır. Özgürlükçülük en başta "*Laissez faire laissez passer*" (Bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler) formülünde anlatımını buldu. Fransız devlet adamı Colbert bir sanayiciye ülkenin zenginleşmesi için ne yapmak gerektiğini sorar. Sanayici Colbert'e "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" der. Bu söz daha sonra iktisadi özgürlükçülüğün temel ilkesi olur. Mutlakyönetimin demir pençeleri altında gelişmeye başlamış olan özgürlükçü eğilimler gerçekte her zaman bir düşünce özgürlüğünden çok bir kazanç ve girişim özgürlüğünü öne çıkardı. "Prens devletin mutlak efendisi olmaktan ötede devletin birinci hizmetçisidir" diyen Friedrich II iktisadi yaşamla ilgili temel görüşünü şöyle ortaya koyuyordu: "Nasıl isterseniz öyle düşünün, yeter ki başeğin ve ödeyin." Friedrich-Wilhelm soylulara vergi bindirince "Tüm ülke yıkılacak" görüşü ortaya atılır. Kral bunu şu sözlerle yanıtlar: "Sanmıyorum. Yalnızca soyluların yetkesi yıkılacak. Ben mutlakyönetimi bronzdan bir kaya üzerine kuruyorum." Mutlakyönetimin yerini demokratik yaşam düzenleri almaya başladıkça özgürlükçülük girişimde olduğu kadar kültür üretiminde de belirleyici olma yoluna girer. Ancak bunun uzun sürmediği, yeni yönetimlerin düşüncede özgürlükçü girişimleri baltaladığı ya da bastırdığı görülür. Aşırı kazanç tutkusu burjuva sınıfına sanayi devrimiyle birlikte yalnızca iktisadi özgürlükçülüğü benimsemeye dayaan bir görüş darlığı getirir. Oysa rekabet ve benzeri etkenler iktisadi özgürlükçülüğü de sarsacak ve teh-

likeye düşürecek boyutlara ulaşmıştır. John-Stuart Mill gibi filozoflar özgürlükçülüğün aşırı atılımlarını engellemeye çalışırlar. Mill toplumsal yaşamda bireyin özgürlüklerini savunurken nitelikleri niceliklerden daha değerli saydı, bu arada işçi haklarını savundu. Büyük toprakların bölüştürülmesini, tarıma toplumcu bir düzen getirilmesini istedi. Onun öngörüleri böylece yaralı sermayeciliği iyileştirmekle ilgili oldu. Daha sonra Marx'çılar burjuva toplumuna ve özgürlükçü anlayışa kökten eleştiriler getirdiler. Marx'çı anlayışta proletarya diktatörlüğünün yönetim biçimi sosyalist demokrasi olacaktır ve işçi sınıfının iktidarıyla başlayacaktır. Toplumcu üretim ilişkilerine dayanan bu demokrasi emekçilerin haklarını sağlarken halkın maddi ve manevi yaşamını düzenleyecektir. Proletarya diktatörlüğüyle kurulan düzen elbette geçici bir düzen olacaktır ve bu düzeni devletin ortadan kalkmasıyla belirgin gerçek demokrasi ve gerçek özgürlük düzeni izleyecektir. (Bk. ÖZGÜRLÜK, SERMAYE)

ÖZGÜRSEÇİŞ (fr. *libre arbitre, franc arbitre*; alm. *Freier Wille, Willensfreiheit*; ing. *free will*). En geniş anlamında istem. İyi niyete dayalı ahlaki özgürlük. Aziz Tommaso şöyle diyordu: "İstem ve özgürseçiş iki ayrı yeti değil tek bir yetidir." Özgürlüğün temelinde ilkesizlik olamayacağından, özgürseçiş özgür eylemin kaynağı gibi düşünülemez. Bu yüzden bu terim giderek eskimiş ve hatta "özgürlük"le karşıtlaşmaya başlamıştır. Descartes "Hayvanların bazı eylemlerinde gördüğümüz aşırı yetkinlik onların bir özgürseçişi olabileceği konusunda kuşkular yaratır bizde" diyordu.(Bk. İSTEM)

ÖZLÜSÖZ (lat. *aphorismus*; fr. *aphorisme*; alm. *Aphorismus*; ing. *aphorism*). Az sözcükle çok şey anlatmayı öngören kısa önerme. Bir bakış açısını özetleyen ya da bir konuda görüş ortaya koyan kısa formül. (Bk. ÖZDEYİŞ)

ÖZNE (lat. *subjectus*; fr. *sujet*; alm. *Gegenstand, Subjekt*; ing. *subject*). Birey. Düşünen varlık. Özne her şeyden önce tek bir bireydir, bir topluma katılan her kişiyi özne diye nitelendirmek gerekir. Özne, nesneyle ya da konuyla eşanlamlı olarak da kullanılır. Sözü edilen her şey öznedir. "İnsanı ilgilendiren her şey bu küçük çalışmanın öznesidir" dediğimde özne "nesne" ya da "konu" anlamına gelir. Gene de özne'yi özgül anlamı olan "düşünen varlık" dışında kullanmamak doğru olur. Öznenin en belirgin anlamı onun düşünülen nesneye karşıt olarak düşünen varlık olmasıdır. Her bilgi kuramı bir özne-nesne karşıtlığı üzerine kurulur ve özneyle nesneye verdiği anlamlara göre bir açı oluşturur. Ülkücü bakış açıları özellikle özneye ağırlık verirler ve genelde öncesel

bilgilerin ya da doğuştan fikirlerin varlığına inanırlar, buna karşılık gerçekçi bakış açıları bilgide belirleyici ağırlığın nesnede bulunduğunu öne sürerler. Özne, dilbilgisi açısından yüklemin dayanağı olan şeydir. (Bk. NESNE)

ÖZNEL (lat. *subjectivus*; fr. *subjectif*; alın. *subjektiv*; ing. *subjective*). Özneyle ilgili. Tek bir özneyle ilgili ya da tek bir özne için geçerli. Nesnel geçerliliği olmayan, evrensel boyutlu olmayan. Tek kişi olarak özneyle ilgili olan da genelgeçer anlamda özneyle ilgili olan da özneldir. Öznel olan aynı zamanda evrensel olarak geçerli olmayandır, tek kişinin ya da tek tek kişilerin ortaya koyduğu bir belirlenim olmakla nesnel düzeyde bütün kişilerce benimsenmiş olmayandır. Evrensel düzeyde doğrulanamayan, nesnel diye belirlenemeyecek olan her şey öznel olarak kalacaktır. Örneğin ruhbilim içebakış yöntemini kullandığı sürece öznel yargılar ortaya koymuştur, ancak laboratuvara indikten ve bilimsel yöntemler kullandıktan sonra nesnelliğe ulaşabilmiştir. (Bk. NESNEL)

ÖZNELCİLİK (fr. *subjektivisme*; alın. *Subjektivismus*; ing. *subjectivism*). Öznel olanın nesnel olan karşısında öncelikli olduğunu bildirerek öznel verilerin dışında kalan verileri geçersiz sayan öğreti. Her değer yargısını ve gerçeklik yargısını bireysel bilinç durumlarına indirgeyen felsefi bakış açısı. Ancak öznel gerçekliği varsayan, bunun dışında hiçbir gerçekliğin varlığını benimsemeyen bakış açısı. Değer yargılarını kişisel izlenimlere indirgeyen estetik kavrayışı. Öznelcilik bilgiyle, ahlakla, estetikle ilgili tüm yargıların, bir başka deyişle iyiyle kötünün, doğruyla yanlışın, güzelle çirkinin kişisel bakış açılarına göre oluştuğunu ya da değiştiğini benimser. Buna göre öznelcilik bir tür göreciliktir ve nesnel bilginin değeri açısından kuşkuculuğu kendiliğinden getirir. İlk gerçek öznelci bakış açısını ortaya koyan Protagoras olmuştur. Protagoras "İnsan her şeyin ölçüsüdür" diyerek evrensel nitelikli bilgiyi yadsıyordu. Birine göre güzel olan öbürüne göre çirkin olabilir, birinin doğru dediğine öbürü yanlış diyebilir, hatta bir zaman bize şöyle görünen bir durum daha sonra bir başka görünebilir. Giderek öznelcilik tüm varoluşu öznenin varoluşuna indirger. (Bk. KUŞKUCULUK)

ÖZNİTELİK (lat. *attributum*; fr. *attribut*; alın. *Attribut*; ing. *attribute*). Bir tözün temel özelliği ya da özelliklerinden biri. Spinoza: "Öznitelikten anlığın tözde kurucu olarak algıladığı şeyi anlıyorum."

ÖZSEVGİSİ (fr. *amour-propre*; alın. *Eigenliebe;* ing. *self-love*). İnsanın kendisine karşı duyduğu sevgi. Özsevgisi bireyin kendisine verdiği aşırı değerle belirgindir. Özsevgisi belli ölçülerde her kişide bu-

hanur diyebiliriz. Özsevgisi kişi olmanın bir sonucudur. Ancak özsevgisinin belirgin bir ağırlık kazanması benciliğe hatta bencilliğe açılan durumlar yaratabilir. Ancak özsevgisini bencillikle özdeşleştirmek doğru olmaz. Özsevgisi kişiyi kendini aşırı yüceltmeye kadar götürecek bir ben olma duygusudur. Buna karşılık bencillikte hep kendinin kulma, sürekli elde etme, hatta kendi çıkarı için başkalarını rahatça zedeleyebilme eğilimi ağır basar. Özsevgisine her kişide raslarız, bencillik hastalıklı bir kişiliğin belirtisidir. / La Rochefoucauld: "Özsevgisi ülkesinde ne çok keşif yapılırsa yapılsın, geriye gene de nice bilinmedik yerler kalacaktır." "Özsevgisi tüm dalkavukların en büyüğüdür." "Gurur yükümlenmek istemez, özsevgisi ödemek istemez." "Doğadaki sertlik özsevgisinden daha az acımasızdır." / Voltaire: "Tüm tutkular zamanla ölür - Özsevgisi öylece kalır." "Aşkı kör diye göstermek doğru değildir, kör olan özsevgisidir." / Bossuet: "Karşıtlar kendilerini birbirleriyle tanırlar: özsevgisinin adaletsizliği kendini iyilikseverliğin adaletiyle tanır." / Jules de Mascaron: "Kendi kendisiyle ilgilenmenin insan onuruna ters düştüğüne inanan ve insanın ancak sevdiğiyle ilgilenmesinin gerektiğini düşünen kişi özsevgisinin onu her yerde izlemekte olduğunu görmemektedir." / Malebranche: "Özsevgisinin etkinliğini gidermek olası değildir, ama onu tanrısal yasaya göre bir düzene sokabiliriz." / Fontenelle: "Özsevgisinin etkinliği bizim için öylesine doğaldır ki çok zaman onu duymayız bile." / Henry de Montherlant: "Özsevgisini yaralayabilirsiniz ama öldüremezsiniz." (Bk. BENCİLİK, BENCİLLİK)

ÖZVERİ (lat. *abnegatio*; fr. *abnégation*; alın. *Entsagung*; ing. *abnegation, self-denial, self-sacrifice*). İnsanın kendisiyle ilgili birçok şeyden vazgeçip kendini kendi dışında bir şeye adaması. Kendini başkalarına adama. İnsanın üst değerler adına bazı şeylerden vazgeçmesi. Özverili davranış, değerler adına, özellikle yüce değerler adına yaşamın hazlarından ve çekici yanlarından, hatta yaşamsal gereksinimleri karşılamaktan vazgeçmeye dayanır. Her özveri bir özgeci eğilimi gerektirir. Özveride bulunmak bencil eğilimleri gidermekle ya da altetmekle olasıdır. / Saint-Jean Chrysostome: "Arı yalnız kendisi için değil, herkes için çalıştığından yüceltilir." / H.G. Bohn: "Mum eriyerek aydınlatır." / A. Oihenart: "İğne başkalarını giydirir, kendisi çıplak kalır." (Bk. BENCİLLİK, ÖZGECİLİK)

ÖZYAPI (lat. *character*; fr. *caractére*; alın. *Charakter*; ing. *character*). Bir kişinin ya da topluluğun ruhsal yapısını oluşturan temel özelliklerin toplamı. Bir nesneyi belirlemeye yarayan ayırıcı özelliklerin bütünü. Bir bireyin ya da bir topluluğun davranış biçimi. Özya-

pıyla mizaç arasında büyük bir yakınlık vardır, hatta bu iki terim genellikle aynı kavramı karşılar gibidir. Özyapı kişilerin ya da toplulukların belirlenmesine ve bunların birbirlerinden ayrılmasına temel olan dayanaktır. Bu da onların tutumlarının kavranılmasıyla ve davranışlarının gözlemlenmesi ve yorumlanmasıyla sağlanacaktır. Mizaç belirlemelerinde olduğu gibi özyapıları da sınıflamak olasıdır. Ancak bireysel özelliklerin ağırlığı düşünüldüğünde böylesi bir sınıflamanın ne ölçüde nesnel olacağı tartışılabilir. Bu tür sınıflamaların yapılabilmesi için açık ve seçik ruhsal özelliklerin, genelgeçer ruhsal özelliklerin varolması gerekir. Özyapı benzerliklerinde ve ayrılıklarında çevrenin, eğitimin, deneyimlerin büyük önemi vardır ve özyapı belirlemelerinde insanın değişen bir varlık olduğunu unutmamamız onun beşikten mezara kadar sürecek sarsılmaz özelliklere sahip olduğunu düşünmenin pek de doğru olmayacağını benimsememiz gerekir. İnsan bazı özelliklerini doğuştan bile getiriyor olsa pekçok özelliğini dünya deneyleri içinde kazanmaktadır. Gene de hem bireyler hem topluluklar için belli özellikler saptamanın zor olmadığı kesindir. (Bk. MİZAÇ)

P

PANTEİZM. Bk. HEPTANRICILIK.

PARANOYA. Bk. DÜZENLİÇILGINLIK.

PARANTEZE ALMAK (fr. *mise entre parantheses;* alm. *Einklammerung*). Olgubilimcinin dünya karşısında belirleyici bir tutum alması. Husserl'in felsefe diline armağan ettiği bu deyim dünya karşısında belirleyici olma tutumunu belirler. Olgubilimci için ne dünyayı yadsımak ne de onu kuşkuya koymak vardır. Paranteze almak henüz doğrulanmamış bir belirlemeyi doğru ya da yanlış saymadan önce yalıtmak ya da yansızlaştırmak, eleştiriye açmak, bir başka deyişle askıya almak işlemidir. (Bk. OLGUBİLİM).

PEDAGOJİ (fr. *pédagogie*; alm. *Pädagogik*; ing. *pedagogy*). Çocuk yetiştirme bilimi. Çocuk yetiştirme sanatı. Eski Yunanistan'da *paidagogos* çocukları okula götürmekle görevli köleydi. Bu köleler zamanla çocukların eğitimiyle ilgilenir oldular. Pedagoji bir çocuğu ya da çocuklar topluluğunu bilgilendirmekten daha çok bir şeydir. Pedagoglar bir çocuğun ya da çocuklar topluluğunun fiziksel, düşünsel ve ahlaki niteliklerini geliştirmekle, çocuğa sağlam bir kişilik kazandırmakla, bu arada onların öğrenimlerini sağlamakla yükümlüdürler. Çağdaş dünyada her kademede görev yapan öğretmenin pedagog nitelikleriyle donanmış olması gerekir. Her çocuk ayrı bir kişilik geliştirme özelliği ortaya koyacağından, pedagojide şaşmaz kurallardan çok yatkınlıkların önemli olduğu kesindir. Bu yüzden bu alanı bir sanat saymak yanlış olmaz. Gene de pedagojide geldigeçti kurallar sözkonusu olamayacağına göre, pedagojinin sağlam temellere dayalı bir bilim olarak da düşünülmesi doğru olur. Pedagog çocuğun kişiliğini geliştirirken onun toplumsal çevreye uymasını sağlayacak etkinlikleri göstermekle yükümlüdür. Çocuğu bir büyük adam örneği olarak görme kolaylığına

düşmeden, basit bir biçimde "bugünün küçüğü yarının büyüğüdür" gibi formüller kullanmaya kalkmadan her eğitimci çocuğun geleceğini kurmasında yardımcı rolü oynayacaktır. Bunun için çocuk dünyasının apayrı bir dünya olduğunu, çocuğun özgün bir varlık olduğunu unutmamak gerekir. Jean-Jeaques Rousseau'dan Piaget'ye kadar pekçok düşünür ve bilim adamı çocuk dünyasının apayrı özellikleri olduğunu görerek çocuk yetiştirmede özel yöntemler geliştirmeye çalıştılar. Bunun için elbette çocuğun ne olup ne olmadığını iyi bilmek gerekir. Bu yüzden pedagoglar çocuk dünyasının özelliklerini araştıran bir bilimden, *çocukbilim*'den (fr. *pédologie*) geniş ölçüde yararlanmışlardır. Her yaşa göre, bireyin eğilimlerine göre, ortamın koşullarına göre eğitim yöntemleri geliştirme zorunluluğu pedagojinin ne kadar kaygan ve ne kadar sorunlu bir bilim olduğunu göstermeye yetecektir. Ruhbilimin gelişmesi pedagojide eski ölçülerin bırakılmasına yol açmış, "tembel", "kötü niyetli", "salak" gibi nitelemelere hiç mi hiç yakınlık duymadan her çocuğu apayrı bir dünya olarak kavramak gereğini duyurmuştur. Öte yandan tek tip eğitim anlayışı geride bırakılırken, geri ya da eksikli doğmuş çocukların da olabildiğince eğitilebilmesi için apayrı yöntemlerin geliştirilmesine çalışılmıştır. Pekçok ülkede aşağı yukarı yarım yüzyıldır çeşitli özel durumlar için eğitim merkezleri açılmıştır, bu merkezlerde ruhbilimciler, ruhayrıştırmacıları, toplumbilimciler ve pedagoglar işbirliği yaparak geri kalmış çocukların eğitimini sağlayabilmek için çaba göstermektedirler. Bu arada yetişkinlerin eğitim koşullarını ve yöntemlerini tartışan eğitimbilim pedagojiden kesin olarak ayrılmıştır. (Bk. EĞİTİM)

PERİPATETİKLER (fr. *péripatéticien*; alm. *Peripatetiker*; ing. *peripatetics*). Aristoteles'in yandaşları ve öğrencileri. Aristoteles Lykeion adlı okulunda derslerini oturarak değil gezinerek yaptığı için okuldakiler *peripatetikos* (yun. söz.) yani gezinenler diye anılmıştır. Peripatetiklerin en önemlileri Pontos'lu Herakleides, Rodos'lu Eudemos ve Aristoteles'den sonra okulun yönetimini ele alan Midilli'li Theophrastos'dur. (Bk. LYKEİON)

PERSEPSİYON Bk. ALGI

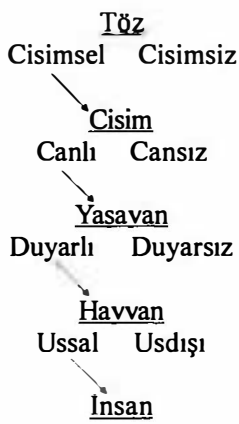
PERSEPSİYONİZM Bk. ALGICILIK

PISIRIKLIK (lat. *timiditas*; fr. *timidité*, alm. *Schüchternheit*; ing. *timidity*). Atılganlıktan yoksun kişinin durumu. Güvenlik duygusundan yoksun oluşla belirgin edilginlik durumu. Pısırık kişi bir işi kötü yapmaktan ve bu yüzden başına kötü bir iş gelmesinden korkar. Pısırıklık kekeleme, terleme, yüz kızarması, titreme gibi durumlarla kendini belli eder. Pısırıklar başka

insanlar karşısında rahat değillerdir, sürekli olarak başkalarından kaçma duygusunu yaşarlar. Bunlar çocukluktaki yanlış eğitimin sakatladığı kişilerdir. Aşırı korunma, sürekli azarlanma, sorumluluklardan uzak tutulma, yeterli toplumsal çevre bulamama gibi durumlar kişiyi pısırık yapar, onları aşağılık duygusuna, yetersizlik, beceriksizlik, suçluluk duygusuna iter. Pısırıklık bazen bir geçici bunalım biçiminde bazen de bir kişilik yapısı olarak kendini gösterir. Pısırıklık bunalımlarında kişi ne yapacağını bilemez olur, neredeyse inmeli gibi davranır, konuşamaz ve yürüyemez duruma girer, birilerinin yüzüne bakmakta güçlük çeker. Yakın dostlarıyla az önce rahat rahat gülüşüp konuşan kişi daha sonra bir başkasının yanında inmeli gibi kalmıştır. Özellikle tanımadığı ya da az tanıdığı birilerinin kendisiyle ilgili dikkati onu kendinden geçirmeye yetecektir. Kişilik yapısı olarak pısırıklık toplumsal çevreye uyumsuzlukla belirgin sürekli bir durumdur. Pısırık kişilikli insanlar her zaman yalnızlığa eğilimlidirler.

POPÜLİZM Bk. HALKSEVERLİK

PORPHYRİOS AĞACI (fr. *arbre de Porphyre;* alm. *Baum des Porphyris*; ing. *tree of Porphyry*). Porphyrios'un kavramlar arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için yaptığı ve latincede *arbor porphyriana* diye adlandırdığı şema.

POSTULAT Bk. KONUT

PRAGMACILIK (fr. *pragmatisme*; alm. *Pragmatismus*; ing. *pragmatism*). Uygulamayı doğrunun ölçütü sayan ve buna göre zekanın şeyleri tanımakla değil eylemlerimizin şeylere yönelimini düzenlemekle yükümlü olduğunu savunan öğreti. Pragmacılık öncesel olarak Charles S. Peirce'in öğretisidir. Peirce, 1897'de *How to make our ideas clear* (Fikirlerimizi nasıl açık kılarız) adlı çalışmasında öğretisini geniş olarak açıkladı, ancak "pragmacılık" terimini kullanmadı, daha doğrusu çok sonra, 1902'de kullandı. Terimi ilk olarak kullanan W. James'dir (1898). Bu öğretiye göre "Doğru tümüyle insan deneyinde içkindir; bilgi etkinliği sağlayan bir araçtır, düşüncenin tam anlamında ereksel bir özyapısı vardır" (Lalande). Buna göre bir önermenin geçerliliği onun yararlı oluşundandır, doğru tümüyle bireysel yararla belirgindir, öyleyse bir ya-

lan da gerektiğinde bir doğru değeri kazanabilir, biri için yanlış olan bir başkası için doğru olabilir. Bu çerçevede pragmacılığı bir tür deneycilik sayabiliriz. Bu öğretinin en önde gelen savunucusu W. James "Pragmacılığın ortaya koyduğu tutum uzun zamandan beri pek iyi bilinen bir tutumdur, çünkü bu deneycilerin tutumudur" der. W. James yalnız deneye dayalı bilginin güvenilir olduğuna inanır. Bilginin uygulama değerini göz önünde tutmak pragmacının başlıca kaygısı olacaktır. W. James'e göre bir öğreti yararlıysa ya da yararlı olduğu ölçüde doğrudur. Pragmacılık aynı zamanda bir tür göreciliktir: pragmatik doğrunun mutlak değeri olamaz, bu doğru insanla birlikte değişebilen doğrudur. Mutlak da, sonsuz da varolan şeyler değillerdir. Pragmacılık aynı zamanda bilinemezci bir bakışı da içerir: insan zihni bir yanıyla bir bilinemeze mahkumdur. Amerikan düşünce dünyasının temel öğretisi diyebileceğimiz pragmacılık bir öğreti olduğu kadar genel bir bakış biçimidir, hatta pragmacılık değil pragmacılıklar vardır demek daha doğru olacaktır. Buna göre Peirce'i mantıksal pragmacılığın, G.H. Mead'i toplumsal pragmacılığın kurucusu saymak doğru olur. Bu arada M. Blondel ve H. Bergson gibi fransız filozoflarını pragmacılığa yakın duran filozoflar olarak değerlendiren görüşler de vardır. F. Gonseth, E. Le Roy, M. Pradines, I. Laberthonnière gibi birçok filozof pragmacılığa değişik yorumlar getirdi. (Bk. ARAÇÇILIK)

PRATİK Bk. UYGULAMA.

"PRAXIS" (*theoria*'ya yani "kuram"a karşıt olarak "uygulama" anlamında yun. söz.). Bir amaca yönelik olan bedensel ve ruhsal etkinlik. "Uygulama"nın eşanlamlısı olan bu sözcük özellikle Marx'çı düşüncede dünyayı dönüştürmeye yönelik eylemi ya da etkinliği belirler. Buna göre "praxis" nesnel gerçekliği değiştirebilecek olan temel kategoridir. Tarihsel maddecilik "praxis"in dönüştürücü gücünü gerektirir. Marx şöyle der: "İnsan düşüncesinin nesnel bir doğruya ulaşıp ulaşamayacağını bilmek sorunu uygulamayla ilgili bir sorundur. İnsan, düşüncesinin doğruluğunu, gerçekliğini, gücünü, apaçıklığını *praxis*'de göstermelidir." (Bk. UYGULAMA)

PROLETARYA (fr. *prolétariat*; alın. *Proletariat*; ing. *proletariat*). İşçi sınıfı. Yaşamını emeğiyle sürdürenler kesimi. Ortaçağ'ın sonlarında ve Yeniçağ'ın başlarında sanayileşme devinimlerinin hızlanmasıyla ortaya çıkan proletarya çağdaş üretimin en güçlü ögesi durumuna geldi. Yalnız emeğiyle yaşayan ve emeğiyle sermayeyi oluşturan ve güçlendiren proletarya özellikle sanayileşmiş ülkelerde iktisadi yaşama ağırlığını koydu. Ancak bu büyük kitle yere ve zamana göre büyük değişiklikler

gösteren bir kitledir. Proletarya içinde alman toplumcularının *Lumpenproletarya* diye adlandırdığı ve kültür açısından çokça geri kalmış olmakla seçilen kesimler yanında son derece iyi örgütlenmiş kesimler de vardır. XX.yüzyılın özellikle ortalarında proletaryadan ayrılan bir kesim işçiyle işveren arasında bir teknisyenler topluluğu oluşturdu, bu topluluk zamanla işçi hakkına karşı sermayecinin çıkarını savunan üst düzey yönetici topluluğu niteliği kazandı./ Engels: "Proletarya ya da işçi sınıfı bu çağın çalışan sınıfıdır." "Köle bir defalığına satılmıştır, işçi her gün her saat kendini satmak zorundadır." / Marx: "Fransa'da fabrika işçileri karılarının ve kızlarının kötü yola düşüşünü ek çalışma saatlerine bağlarlar, bu kesinlikle doğrudur." / Jean Jaurès: "Bundan böyle sosyalizm ve proletarya ayrılmaz bir bütündür, sosyalizm tüm ülküsünü proletaryanın zaferiyle gerçekleştirecek ve proletarya tüm varlığını sosyalizmin zaferiyle gerçekleştirecek."/Chateaubriand: "Bireysel mülkiyet olmadan kimse kölelikten kurtulmuş değildir; mülkiyeti olmayan bağımsız olamaz; o ancak proleter ya da ücretli olabilir." / A. Comte: "Olumlu felsefenin kurduğu düşünce alanının mantıksal ve bilimsel temelleri ne kadar sağlam olursa olsun bu ciddi anlayış bugünün insanlarına kadınların ve proleterlerin kaçınılmaz desteği olmadığı sürece çok sevimsiz görünecektir." "Gerçekten felsefenin etkinliği dışında yeni ve korkunç bir siyasal güç yakın zamanda her yerde özellikle İngiltere'de sorunun yönünü değiştirecek ve gidiş yollarını karşı konulmaz bir biçimde basitleştirecek gibi geliyor bana; bu elbette proleter kitlelerinin yakında kaçınılmaz bir biçimde siyaset sahnesine çıkması olacaktır, bu sahnede onlar bugüne kadar bir araç olarak kaldılar, bu sahneye onların doğrudan doğruya girişi bugünkü kavgaların görünümünü değiştirecek."/ E. Quinet: "Aramızda pleb olmadığı gibi gerçek anlamda proletarya da yoktur; bu, kullanılmaması gereken eski bir sözcüktür, çünkü gerçekten can sıkıyor ve gerçeği hiç mi hiç karşılamıyor."/ Louis Blanc: "Proletaryanın kendini kurtarması için bugün eksik olan şey çalışma araçlarıdır: hükümetin görevi bunu onlara sağlamaktır."(Bk. KOMÜNİZM)

PSİKANALİZ Bk. RUHAYRIŞTIRMASI.

PSİKASTENİ Bk. RUHSALBİTİKLİK.

PSİKOLOJİ Bk. RUHBİLİM.

PSİKOZ Bk. RUHSALBOZUKLUK.

R

RASLANTI (lat. *accidens*; fr. *accident*; alm. *Akzidens*; ing. *accident*). Öznede hiçbir değişikliğe neden olmaksızın ortaya çıkan ve yitip giden. Beş evrenselden biri. Olumsal ve geçici bir biçimde kendini gösteren. Özle ilgisi olmayan. Töz'e karşıt olarak, kendinde olmayan, bir başka şeyde olan. Bir varlığın özüyle ya da doğasıyla ilgisi olmayan. Özsel olan, varlığını öze bağlı olarak ya da özle ve özde sürdürendir. Raslantısal olan geçici olandır, özde hiçbir değişikliğe yol açmadan geçip gidendir. Bir insanın özsel nitelikleri onun varlık nedenleridir, ama burada ya da şurada olması, bununla ya da şununla olması, uzanmış ya da oturuyor olması bir raslantıdan başka bir şey değildir. Aristoteles *varlık olarak varlık*'la *raslantısal olarak varlık*'ı bu çerçevede kesin olarak birbirinden ayırmıştı. Mimarın ev yapması onun özüyle ya da varlığıyla ilgilidir, ama onun yemek yapması raslantısaldır. Aristoteles'e göre raslantının bilimi olmaz. (Bk. ÖZ)

REALİTE Bk. GERÇEKLİK.

REALİZM Bk. GERÇEKÇİLİK.

REFLEKS Bk. TEPKİME.

REJİM Bk. YÖNETİMBİÇİMİ.

REVELASYON Bk. AÇINIM.

RİTM (lat. *rhythmus*; fr. *rythme*; alın. *Rythmus*; ing. *rythm*). Çevrimsel bir devinimin bizdeki izlenimi. Sanatta ölçülen ya da ölçülebilir olan. Doğada ya da dünyada devinim vardır, devinimin bizdeki izlenimi ya da devinimden bizim aldığımız izlenim ritmiktir ya da ritmdir. Ritm sanat yapıtının temel ögesidir ve uzam-zaman diyalektiğinde kendini gösterir. Ritm bizim herhangi bir çevrimsel devinime verdiğimiz anlamdır ya da bizim herhangi bir çevrimsel devinimi ülküleştirmemizdir, bakışımlı kılmamızdır. Doğada da, doğanın devinimlerinde de tam anlamında bakışımlılık yoktur, en mekanik devinimlerde bile bakışımlılık bulmayız.

Nasıl doğadaki yuvarlak cisimlerden ülküsel daire fikrini çıkarıyorsak doğadaki devinimlerden de ritme ulaşırız. Ritm duygusunun kökeninde elbette düzenli devinimler vardır; günlerin geceleri ve gecelerin günleri izlemesi, mevsimlerin ardından mevsimlerin gelmesi, bir sertliğin ardından bir yumuşaklığın kendini göstermesi, sevinçten sonra acının ve acıdan sonra sevincin ortaya çıkması, işin dinlenmeyle kesilmesi, yüreğimizin çarpması, gözlerimizi kırpmamız bizdeki ritm duygusunun temel kaynaklarıdır. Ritm uzam ve zaman bütününde ortaya çıkar ve öncesel olarak eşit aralıkları, ama daha genel çerçevede eşitsiz aralıkları düşündürür. Ritm belli aralıklarla sürerlik kadar belli aralıklarla inişler ve çıkışlar'la kurulmuştur. Bu yüzden ritmi zamansallığa bağlayıp çıkamayız: ritm zamansal ve uzamsal bir bileşimdir. Buna göre yalnızca zamansal aralıklardan değil, aynı zamanda uzamsal aralıklardan da sözedebiliriz. Bu yüzden ritmi yalnızca işitme duyusuyla değil, bütün bir bedensel duyum düzeneğiyle açıklamak doğru olur. Ritm bir uyumlu düzenleniştir. Ona içselliğimizin zamansal boyut içinde ve uzamsal zeminde dışla ilgili bir yorumu diyebiliriz. Yalın ya da katışıksız ritm yoktur, her yerde ritmler karmaşığının ya da karmaşıklarının varolduğunu görürüz. Ritmler kimi öne çıkarak kimi gerileyerek son derece karmaşık bir yapı oluştururlar. Trende giden adam hem trenin devinimiyle hem yüreğinin atışıyla hem az önceki ayrılık sahnesinin özellikleriyle ve daha başka etkenlerle belirgin bir ritmler karmaşığı yaşar. Sanata yansıyan ve sanatı vareden temel öge böylece yaşamın koşullarından bizim bilincimizin özellikleri çerçevesinde sağlanmış olur. Birey kendi iç yaşam düzeninin renkleriyle her zaman yeni ritmler oluşturmaya ya da yaşamaya yatkındır. Ritmin varlığında tüm duyumsal yapı belirleyicidir. Trenin gidişi bende yalnızca ses olarak değil, bir duyumsanabilir bütünsellik olarak kendini gösterir. Bir başka deyişle trenin gidişi yalnızca kulağımla değil, tüm bedenimle ilgilidir, hatta tüm varlığımla ilgilidir. Bir senfoniyi dinlerken belli bir ritmler karmaşığına tüm bedenimle katıldığımı duyarım. Piyanist piyano çalarken tüm bedenini kullanır. Piyano çalan kişiyle dans eden kişi arasında ruhsal ve bedensel işlevleri kullanma açısından bir ayrım yoktur. Müzik sanatı sözkonusu olduğunda bile ritm kulakta başlayıp kulakta bitmez, müziği kulağa bağlayıp çıkan görüşler ilkel görüşlerdir. Ritmde ne el, ne göz, ne kulak önceseldir. Ritmin oluşumunda yalnızca doğal devinim düzeni değil, bilincimin, tüm düşünselliğimin ve duygusallığımın, anılarımın, karmaşıklarımın, izlenimlerimin özellikleri belirleyicidir. Bilinç herediminde olduğu gibi ritmde de ayırıcı ve bütünleyicidir. Ritm yarattığımız, yaşayarak yarattığımız bir şeydir; ritmin oluşumunda, duyumların da işe

karıştığı bir insani bütünsellik kendini gösterir. Nesnel devingenin öznelle buluştuğu yerde ritm başlar. Ritmde doğal etkene insani etken katılır. Ritm özne-nesne diyalektiğinin kurulduğu yerde, insanlaşmış doğanın akışı biçiminde kendini gösterir. Özne-nesne diyalektiğinde varlığını ortaya koyan ritmik duyum kendi içinde de diyalektik bir yapı ortaya koyar: yavaşın hızlıyla, koyunun açıkla, uzunun kısayla buluştuğu bir yapıdır bu. Onda bir yavaş bir hızlı için, bir koyu bir açık için, bir uzun bir kısa için vardır. Hatta her ritmik yapıda ritmik olmayan bir şeylerin bulunabilmesi olağandır. Ritmik olmayan ögenin ritme katılmasıdır bu. Ritm hiçbir zaman birbiçim değildir, ritm birbiçimleştikçe doğala yaklaşır, insani özelliklerinden uzaklaşır, giderek ritm olmaktan çıkar, devinim olmaya başlar. Sanat bir ritmler kimyasıdır. Tüm yapıtlar ritmik yapılardır, ritm demetleriyle kurulmuşlardır. Ritmlerden giderek sanatçı anlam birimleri ya da anlatım formülleri oluşturur, biz bu formülleri en genel çerçevede simge diye adlandırırız. Simgeyi ayrıştırdığımızda onun bir ritmler bütünü olduğunu görürüz. (Bk. SİMGE)

ROMANTİZM Bk. DUYGUCULUK.

RÖFULMAN Bk. BASTIRMA.

RÖVANDİKASYON Bk. HAKÖNERME.

RUH (lat. *anima, animus*; fr. *âme*; alın. *Seele*; ing. *soul*). Yaşam ilkesi. Yaşam ve düşünce ilkesi. Maddeşi töz. Latincede *anima* ölümle birlikte çıkıp giden soluğu, *animus* da düşünsel ve duygusal anlamda ya da zihinsel anlamda ruhu anlatır. Ruh, en genel anlamda, bedenle bütünleşen ve bedenle karşıtlaşan şeydir. Descartes ruhu ben'le özdeşleştiriyordu: "Öyle ki bu ben yani ruh beni ben yapan şey, bedenden tümüyle ayrıdır." Oysa daha önce Eskiçağ'ın maddecileri ruhu maddesel bir varlık olarak görmüşlerdi. Atomcu filozoflar Demokritos ve Epikuros ruhu ince atomlardan yapılmış bir yapı olarak görüyorlardı. Epikuros'un atomları tam anlamında maddeseldi, buna göre ruh tümüyle maddeden oluşmuştu. Daha sonra Yeniçağ'ın maddecileri de ruhu bedensel etkinliğin bir sonucu ya da fizyolojik işlevlerin bir süreci saydılar. Eskiçağ'ın ilk büyük filozofu Platon, ruhu düşünceyle donanımlı ve ölümsüz saymıştı, onun bedenle yakınlığı ya da buluşması geçiciydi. Aristoteles Yeniçağ maddecilerine çok yakın düşecek görüşler ortaya koyuyordu bu konuda. Yeniçağ'ın ünlü maddecisi Baron d'Holbach şöyle der: "Ruhumu görmüyorum, ancak bedenimi tanıyor ve duyabiliyorum. Öyleyse düşünen, yargılayan, acı çeken ve sevinen bedendir." Oysa ruhçu bir filozof olan Malebranche daha önce, XVII. yüzyılda "Ruhun varlığını tanımak kolaydır, onun özünü

ve doğasını tanımak zordur" diyordu. Malebranche ruhun bedenle ilişkisini şöyle belirliyordu: "İlk insanın günahı ruhumuzun Tanrı'yla birliğini öyle zayıflattı ki, bu birlik ancak yüreği arınık, zihni aydınlık kimselerde kendini gösterir oldu. Çünkü bu birlik duyuların yargılarını ve tutkuların devinimlerini körü körüne izleyenler için bir düş olarak görünmektedir. Buna karşılık günah ruhumuzun bedenimizle birliğini güçlendirdi, öyle ki bizim bu iki parçamız tek bir töz gibi görünür oldu. Ya da bizi duyularımıza tutkularımıza öylesine köle yaptı ki bedenimizin bizi oluşturan bu iki parçadan başlıcası olduğuna inandık." Kant'a göre ruh anlığın kavrayabileceği bir şey değildir, ancak o *Noumenon* olarak vardır, özgürdür ve zamandışıdır. Deneyciler, Hume, John-Stuart Mill ve öbürleri ruhu bilinç olgularına indirgediler. Bugün ruhtan daha çok bilinç durumlarının ya da ruhsal olguların bütünü anlaşılmaktadır. Dün olduğu gibi bugün de "ruh" bazen "zihin"le karıştırılmakta, bazen de ondan tümüyle ayrı olarak yaşam ilkesi diye anlaşılmaktadır. Paul Foulquié ruh ve beden ilişkisini çağdaş ruhbilim açısından şöyle açıklar: "Ruhsal olguların fiziksel olgulara karşıt olan özyapıları varsa da, her bireyin bilinç akışı kendine göre bir özgünlük gösterse de ruhsal olgular yalıtık olarak gözlemlenemezler. Düşünen ve duyan insan aynı zamanda soluk alan insandır, yüreği belli bir ritme göre çarpan insandır: ruhsal olguların her zaman fizyolojik karşılıkları vardır. Öte yandan, düşünen ve duyan insan kendi düşünceleri ve kendi duyguları olan bir topluma girmiştir, bu toplumun ruhsal yaşamı ortak ruhsal yaşamda yankısını bulur: kişisel ruhsal yaşam bir anlamda ortak ruhsal yaşamda varlığını sürdürür." Paul Foulquié ruhsal olgularla bedensel olguların aynı biçimde tanınamayacağını bildirerek şöyle der: "Fizyolojik olgular ancak duyularla doğrudan doğruya tanınabilirler, ruhsal olgular ancak bilinçle doğrudan doğruya tanınabilirler. Buna göre benim gözlerim aldığım yarayı görür ve bilincim ondan doğan acıyı algılar. Ben elbette duyduğum acıdan giderek, görmediğim yaranın varolduğu sonucuna varırım ya da arkadaşımın yarasını görürüm ve onun acı çektiği sonucuna varırım ki bu acı benim yaşamadığım bir acıdır, burada doğrudan doğruya bir bilgi sözkonusu değildir." Foulquié'ye göre ruhsal olgular kişiseldir, onları ancak yaşayan kişi anlayabilir. Ruhsal olgular yer kaplamayan ve ölçüye gelmeyen olgulardır. Ayrıca ruhsal olgular zamanda akıp geçerler. Onlar sürerli, değişken ve kesintisizdir. Bununla birlikte ruhsal olgularla bedensel olgular arasında sıkı bir bağ vardır. (Bk. BEDEN, KOŞUTÇULUK, ÖNCESEL UYUM, ZİHİN)

RUHAYRIŞTIRMASI (fr. *psychanalyse; alm. Psychanalyse*; ing. *psychanalysis*). Ruhsal hastalıkları derin ruhsal araştırmaya dayanarak iyileştirme yöntemi. Klinik ruhbilim yöntemi. Bu yöntem çağrışıma dayalı çeşitli yollardan giderek, bilinçaltında çeşitli karmaşıklar olarak yer almış olan anıları, imgeleri, arzuları bilinçte görünür kılmaya dayanır; bunların bilinçte görünür kılınması ya da bunların bilincine varılması çeşitli ruhsal bozuklukların giderilmesini sağlayacaktır. Yöntemin en belirgin özelliği onun doğrudan doğruya soru sormaya dayanıyor olmasıdır. Sorulan çeşitli sorular bilinçaltında yer alan ve sağlığı bozucu nitelik taşıyan bir ögenin bilince yükseltilmesini sağlamaktadır. Bu yüzden ruhayrıştırmasına "bilinçaltının bilimi" diyenler vardır. Yöntemin kurucusu Freud onu "bazı sinir hastalıklarını iyileştirme yöntemi" olarak tanımlıyordu. Bu yöntem Freud'un deyişiyle hastayı konuşturmaya dayanır: "Hasta geçmiş yaşamının olgularını ve şimdiki izlenimlerini anlatır, yakınır, arzularını ve heyecanlarını açıklar." Freud ruhayrıştırması yöntemiyle ilgili olarak şöyle der: "Ne kurgusal felsefe, ne tanıtlamalı ruhbilim, ne deneysel diye adlandırılan ve duyular fizyolojisine bağlanan ruhbilim (...) bedenle ruh ilişkisi üzerine yararlı veriler sağlayabilir ve herhangi bir ruhsal bozukluğu anlama kolaylığı getirebilir." Freud'un ortaya attığı bu iyileştirme yöntemi başlangıçta tıp alanında kuşkuyla karşılandı, daha sonra yavaş yavaş yaygın bir biçimde uygulanmaya başladı. Ruhayrıştırması yönteminin özü hastayı sorguya çekmeye değil de onu rahat biçimde konuşmaya bırakmaya dayanır. Hastanın burada kendini son derece özgür duyabilmesi, düşüncesini kendiliğinden boşalıma bırakacak kadar güven duygusu içinde olması gerekir. Böylece hasta kendini içten rahatsız eden şeyleri bulma ve ortaya koyma olanağı kazanacaktır. Hastanın bu çabası yaşamının en eski olgularına kadar uzanarak tüm yaşamında, özellikle çocukluk çağında varlığına işlemiş olan bozucu etkileri ortaya çıkarmaya yönelecektir. Bu arada hekimin tutumu basit bir tanıklık durumunu aşmamaya özen göstermek olacaktır. Aylarca süren ortalama bir saatlik oturumlarda "özgür çağrışım" yoluyla kendini anlatmanın dışında düşlerin yorumuna da yönelinecektir. Bütün bu görüşmeler sırasında hekim hastanın ortaya koyduğu tüm tepkileri not edecektir. Bu not alma sözlerin arasından sağlam verileri süzme amacına yöneliktir. Böylece hekim hastanın elbette pekçoğu cinsel kökenli olan aksamaları üzerine bilinçlenmesini sağlayarak onu iyileştirmiş ya da onun iyileşmesine yardım etmiş olacaktır. Ruhayrıştırması yöntemi ruhhekimliğinin öbür yöntemleri kadar etkili bir yöntem sayılır. Ancak hastanın ruhsal yapısını deşmeye yarayan böyle bir yöntemin özel olarak ruhayrıştırmasında uz-

manlaşmamış bir hekim tarafından kullanılması son derece tehlikelidir. Bu yöntem iyi kullanılmadığı zaman hastalığı derinleştiren ve hastanın çevresiyle ilişkisini daha da bozan bir yöntem olabilmektedir./ Freud: "Ruhayrıştırmasının doldurmaya çalıştığı şey bir boşluktur. Ruhayrıştırması ruhhekimliğine onda eksik olan ruhsal temeli sağlıyor. (...) Bu amaca ulaşma yolunda o, anatomi, kimya, fizyoloji düzeyinde tüm önyargılardan uzak durmak ve tümüyle ruhsal kavramlara dayanarak çalışmak zorundadır." / Karl Abraham: "Ruhayrıştırması yöntemi yaşam koşullarını tanımakla ve sinirli kişinin klinik tablosunu çıkarmakla yetinmez, o aynı zamanda hastanın bilinçdışına girer ve sinirlilik belirtileriyle bilinçdışının ilişkilerini ortaya koymaya çalışır. Hastayla işbirliği içinde biz hastanın libido'sunun tarihini belirleriz yani onun çocukluktaki durumunu, cinsel bastırmanın sonucunu ve bastırılmış arzulara dönüşü belirleriz. (..) Ancak biliyoruz ki sağlıklı insan da bilinçaltında sinirlinin itkisel güçlerinin tıpkısını barındırır, anababa karşısındaki bilinçdışı tutum onda da bir 'temel karmaşık' oluşturur. Erkek çocuk libido'sunun önce anneye yönelmesi olgusu, onda ilk düşmanlık-kıskançlık duygularının babaya çevrilmiş oluşu her bireyde ortaya konulabilen bir gözlemdir. Ne var ki sağlıklı birey toplumsal nedenleri bastırmayı sağlayan itkileri yüceltmeye yönelir ve iktiyle bastırma arasında bir denge bulmaya çalışır, sinirli kişiyse bir uçtan öbür uca gider gelir." (Bk. RUHBİLİM)

RUHBİLİM (fr. *psychologie*; alm. *Psychologie*; ing. *psychology*). Ruhsal olayları inceleyen bilim. İnsan davranışları incelemesi ya da bilimi. Ruhbilim XIX. yüzyıldan önce felsefenin bilinç olgularıyla ya da duygu ve düşünce araştırmasıyla ilgili bölümüydü. XIX. yüzyıldan sonra ruhun yapısını ve ruhsallığın yasalarını çeşitli nesnel yöntemlerle ve özellikle fizyolojik verilere göre araştıran bir deney bilimi oldu. Ruhbilim tarih boyunca felsefenin bir dalı olarak kaldı ve ruh olgularını incelemekle sınırlandı. Nitekim, Akademi'nin sözlüğünde "ruhu, ruhun yetilerini ve işlemlerini inceleyen felsefe dalı" olarak tanımlandı, bu anlayış içinde o felsefenin yöntemlerini kullanmakla yükümlüydü. Fizyoloji nasıl beden olgularını inceliyorsa, ruhbilim de ruh olgularını ya da zihin olgularını ele alıyordu. Ruhbilim biim olarak ilk önemli atılımlarını XVIII. ve XIX. yüzyıllarda kazandı. Bu alanda özellikle deneyci ingiliz filozoflarının çalışmaları anılmaya değer. Bu bilgi alanı XIX. yüzyıldan sonra deney ve gözlem yöntemlerini kulanarak olumlu bilgiler arasına girmeye başladı. Ruhbilim araştırmalarının hızlı gelişimi birçok ruhbilim okulunun doğmasına yolaçtı. Bu okullar içinde birçok bakış açı-

sı, birçok kuram gelişti. Ruhbilim başlangıçta içebakış yöntemine ağırlık verdi. Nice sonra bu yöntemin yeterli olmadığı görüldü, kendi ruhsal durumunu gözlemlemeye kalkan birey gözleme başlar başlamaz bu durumu elden kaçırıyordu. İçgözlemin ya da içebakış yönteminin yetersizliği ruhbilimi zorunlu olarak davranış incelemesine yöneltti. İnsanlar ruhbilimde içebakışla elde edemedikleri birçok bilgiyi davranış gözlemlemesiyle elde ettiler. Böylece ruhbilim giderek bir davranış bilimine dönüştü, öyle ki bazı bilim adamları ruhbilim yerine *davranışbilimi*'nin kullanılmasını önerdiler. Ancak sözünü ettiğimiz bu iki yöntemin birbirine taban tabana karşıt olduğunu düşünmek de doğru olmaz. İnsan davranışlarını doğru olarak kavrayabilmek ruh durumlarının incelenmesini de gerekli kılar, öte yandan davranışlar kendileri olarak değil ruh durumlarını açınlayan belirtiler olarak ele alındıkları zaman ruhbilimin konusu olabilirler. Elbet bunun karşıtı da düşünülebilir: ruh durumlarının kavranılması insan davranışlarının, toplumsal insanın etkinliklerinin anlaşılabilmesi için önemlidir. Bugün de pekçok alanda, özellikle felsefede ve estetikte pekçok şeyi doğru anlayabilmek için insan zihninin etkinliklerini en ince ayrıntılarına kadar, hatta kurgunun sınırlarına kadar gözlemlemek bir gerekliliktir. Çeşitli ruh durumlarının, duygu ve düşünce etkinliklerinin kavranılması insan yaşamının aydınlığa kavuşturulması yolunda çok önemli veriler sağlar, sağlamaktadır. Buna göre ruhbilimde başlıca yöntemin tanıtlama yöntemi olduğunu söyleyebiliriz. Bunun için hem ruhsal olguların hem de davranışların ayrıntılı biçimde gözlemlenmesi ve gözlemle elde edilen kalıcı verilerin saptanması gerekmektedir. Davranış gözlemlemesi bir laboratuvar etkinliği gerektirir; ölçmelere dayanmaksızın gelişigüzel yapılacak bir gözlem büyük yanılmalara yol açabilir. Ruhbilimciler insanlarla hayvanların, bireylerle toplumların, hasta kişilerle sağlıklı kişilerin, ilkellerle uygarların, büyüklerle çocukların davranışlarını gözlemleyerek insan ruhsallığının yasalarına yükselmeye çalıştılar. Bütün bu çabalar içinde bir çocuk ruhbilimi ortaya çıktı. Ancak, çocuk ruhsallığını ortaya koyabilmek için gerekli olan çalışmaların, çocuk ruhsallığının girilmezliği düşünüldüğünde hiç de kolay bir iş olmadığı anlaşılır. Ne olursa olsun laboratuvar çalışmaları son derece bilimsel sonuçlar veren çalışmalar olmuştur. Olguları yeniden yaratmakla deneye ulaşmak, böylece son derece ayrıntılı gözlemler yapabilmek çabası testlerle desteklendiğinde insan ruhunun dıştan ele geçirilmesi serüveni gerçekleştirilmiş olmaktadır, en azından verimli bir temele oturtulmuş olmaktadır. Dikkat, bellek, zeka testleri ruhsal edimleri ölçmelere indirgeyen çağdaş ruhbilimin sık sık kullandığı araçlarıdır. Bu arada ruhbilim öbür insan bilimleriyle ve doğa bilimle-

riyle ilişkiler kurarak konusunu genişletmeye ve yöntemlerini geliştirmeye çalıştı. Özellikle yaşam bilimi diye tanımlanan biyoloji ve toplumsal olgular bilimi diye tanımlanan toplumbilim ruhbilimine bellekle, zekayla, kişilikle, heyecanlarla ve daha başka yetilerle ve etkinliklerle ilgili çalışmalarında çok önemli veriler sağladı. Munn ruhbilimin çağdaş gelişimi konusunda şunları söyler: "Deneyi ve davranışı organik işlevler olarak gören modern ruhbilim özellikle davranışın bilimsel araştırmasıyla, yaptıklarımızla ve dediklerimizle ilgileniyor." Ruhbilim bu yolda tam anlamında bilimsel yöntemlerle donanmış durumdadır: "Denilebilir ki ruhbilimde bilimsel yöntem öbür bilimlerin yöntemiyle özünde aynıdır, ancak onun bazı ruhsal sorunlara uygulanması öbürlerinde görülmeyen bir güçlüğü getirmektedir. Bu durum özellikle şuradan geliyor: insan organizması daha çok dış dünyanın güçlüklerine ve sıkıntılarına karşı koymak zorunda kaldığı zaman herhangi bir olgudan daha karmaşıktır." Munn'ın da belirttiği gibi ruhbilimin asıl güçlüğü konusunun çetrefilliğinden gelmektedir. Bütün bu gelişmeler içinde ruhbilim eski bakış açısını tümüyle bırakmış mıdır? Gene de bütün bu gelişmeler içinde felsefeye bağımlılığın tam olarak nerede bittiğini ve bilimselliğin nerede başladığını kestirmek zordur. Ayrıca olumlu bir bilim olarak ruhbilimin yöntemlerini doğrulamakta enaz öbür bilimler kadar felsefeye de her zaman gereksinim duyacağı kesindir. Ruhbilim olgularını üç ayrı öbekte toplamak doğru olur: 1. *Etkinlik olguları*: tepkimeler, içgüdüsel davranışlar, alışkanlıklar, istemli eylemler; 2. *Duyu olguları*: hazlar, acılar, tutkular, arzular, heyecanlar; 3. *Düşünce olguları*: algılar, yargılar, imgeler, anılar, fikirler. Böylece ruhbilim düşünen ve duyan insanla eylemde bulunan insanı bir bütün olarak ele alır. Ruhbilimin büyük güçlüğü bilinç olgularını ya da bilinçdışı olgularını kavramaya çalışmakla ilgilidir. Bilincin bilgisi her şeye karşın doğrudan doğruya bilgidir, sezgiseldir ya da doğruca gözlemle elde edilir. Bu tür bilgiler tam anlamında öznel olmakla birlikte tam tamına bilinç olgularının gözlemlenmesinden elde edildikleri için kendilerince bir nesnellik değeri de taşırlar. Bu tür bilgi ben'imizin kendisini bir nesne olarak algılayabildiği yerde kendini gösterir. Benim bilincimi benden iyi kimse gözlemleyemez. Bilinci gözlemlemek onun keşfine çıkmaktır. Bilinç denilen kapalı dünyaya tek giriş öznenin kapısındandır ya da bilinç bir kapalı dünyadır, ona ancak sahibi girebilir. Bilincin herhangi bir nesneye yönelişi *basit bilinç*'i, kendine yönelişi de *düşünülmüş bilinç*'i ortaya koyar. Bilinç edimleri genellikle basit bilinç edimleridir, bilincin kendini kavramak üzere kendine yönelişi pek az görülür ya da özellikle gerçekleştirilir. Bilinçaltına gelince, o varlığı uzun uzun tartışılmış ve

pek güç benimsenmiş bir bilinç etkinliğidir. XVII. yüzyılda Leibniz *Yeni deneme*'de "ruhun karanlık bölgeleri"nden sözetmişti. Zamanla bilincin derinlere doğru inildikçe karanlıklaşan bir etkinliği olduğu anlaşıldı. Bilinç üst tabakalarında kargaşık ya da karmaşık bile olsa aydınlıktır. Bilinç bu üst kesimde kendini ya da kendindekini yetkin bir dikkatle rahatça kavrayabilir. En derine indiğimizde en büyük dikkate bile kapalı kalabilen duygu ve düşünce bileşikleriyle ya da karmaşıklarıyla karşılaşırız. Gelgelelim bu tabakalara inmek hiç de kolay değildir. Orada uyuyan, kapalı, örtülü, hatta ussallıkla tersleşen ya da kendine göre ussal ögeler vardır. Bu bilinçaltı ya da bilinçdışı alan görünürde bilincin oluşumunu ve akışını hiç etkilemeyen, gerçekte her an bilinç üzerinde etkili olan alabildiğine zengin ya da verimli alandır: yaratmanın son derece pırıltılı verileri kadar çok büyük sıkıntılar da bu alanın ürünü olabilirler. Böylece bilincin ve bilinçdışının tüm olgularını ve bu olguların davranışlarımız üzerindeki etkilerini incelemek ruhbilimin konusudur. Alışkanlık, istem, arzu, eğilim, heyecan, dikkat, algı, bellek, imgelem, yargı, kavram, fikir, usavurma, daha pekçok öge ruhbilimin araştırma alanını kurarlar. Ruhbilim bugünkü büyük verimini elbette salt bilinç olgularının gözlemlenmesi düzeyinden laboratuvar araştırmaları düzeyine yönelmekle kazanmıştır. Bunda Wundt'un 1879'da Leibzig'de ilk ruhbilim laboratuvarını açarak attığı adımın payı büyüktür. (Bk. BİLİNÇ, BİLİNÇALTI, BİLİNÇDIŞI)

RUHBİLİMCİLİK (fr. *psychologisme*; alm. *Psychologismus*; ing. *psychologism*). Birçok bilgi alanında özellikle bilgi kuramında ve mantıkta ruhbilimsel bakış açısını geçerli kılma eğilimi. Felsefenin sorunlarını ruhbilimsel çerçevede çözme eğilimi. (Bk. RUHBİLİM)

RUHÇULUK (fr. *spiritualisme*; alm. *Spiritualismus*; ing. *spiritualism*). Ruhun bağımsız bir gerçeklik olduğunu benimseyen öğreti. Zihinsel etkinliklerin yalnızca fizyolojik işlevlere bağlı olmadığını, ayrı bir ruhsallığın sözkonusu olması gerektiğini savunan öğreti. Ruhu bedenden ya da maddeden üstün sayan öğreti. Maddeciliğin karşıtı. Dar anlamda ruhçuluk ruhun apayrı yani organizmadan bağımsız olduğunu benimser. Bu yanıyla ruhçuluk ülkücülüğe çok yaklaşır. Geniş anlamda ruhçuluk Tanrı'nın varlığını belirler ve yüce manevi değerlerin varolduğunu bildirir. Ahlak açısından ele alındığında insan iki yönlü bir varlıktır, birinci yön hayvan olmanın özellikleriyle ilgilidir, ikinci yön ruhsal yani duygusal-düşünsel yöndür ve bu iki yön karşıtlıklar içinde insan varlığını oluşturur. Ahlakçılar insanın hayvansal özelliklerini değerler açısından genellikle bir tehlike kaynağı olarak görürler. Bu yüzden öteden beri be-

den aşağılanmış, ona bağlı olarak hazlar ve tutkular hor görülmüş, insanın usuyla tutkularına egemen olması gerektiği düşünülmüştür. Özellikle tektanrıcı dinler ruh olan insanı yüceltirken onun bedenselliğine egemen olması gerektiğini bildirmişlerdir. Oysa başta Epikuros'çuluk olmak üzere bazı eskiçağ ahlakçıları hazzı insan yaşamının olduğu kadar ahlakın da temeline yerleştiriyorlardı. Getirdiği *nous* kavramıyla Anaxagoras'ı belki de ilk ruhçu saymamız doğru olur. Özetle ruhun bağımsızlığını ve maddeye üstünlüğünü varsayan tüm öğretileri ruhçu saymamız gerekecektir. Lalande'nin belirlediği gibi ruhçuluk "nitelikleriyle birbirinden kökel olarak ayrılan iki tözün varlığını benimseyen öğreti"dir. Bu tözlerden birinin temel niteliği düşünce ve özgürlüktür, öbürünün temel niteliği uzamsallıktır ve mekanik ilişkilerin ortamı oluştur. Gene de, hangi açılardan bakılırsa bakılsın, ruh ve beden ya da ruh ve madde bir bütün oluşturur. Honoré de Balzac şöyle der: "Maddecilik ve ruhçuluk sözcükleri belki de belli bir şeyin iki ayrı yüzünü ortaya koyuyor." Théodore Jouffroy da şöyle der: "Maddeciliği en iyi yadsıyan ruhçuluktur, ruhçuluğu en iyi yadsıyan da maddeciliktir. Bu görüşlerden birinin saçmalığını iyice anlayabilmek için karşıt bakış açısına yerleşmek yeterlidir." (Bk. GERÇEKÇİLİK, MADDECİLİK, ÜLKÜCÜLÜK)

RUHSAL (fr. *psychique*; alm. *psychisch*; ing. *psychical*). Ruhla ilgili olan. Bilinç etkinlikleriyle ilgili olan. Davranış olgularıyla ilgili olan. Ruhsal olgular her şeyden önce en genel çerçevede bilinç olgularıdır. Ancak ruhsal olan yalnızca bilinçle değil, bilincin yansımalarıyla ya da dışlaşma alanlarıyla ve biçimleriyle de ilgilidir, bu yüzden onu davranışla da ilgili saymak gerekecektir. (Bk. RUH, RUHBİLİM)

RUHSALBİTİKLİK (fr. *psychasthénie*; alm. *Psychasthenie*; ing. *psychasthenia*). Ruhsal gerilimde aşırı azalmayla belirgin sinir bozukluğu. Yunancadaki *psuche*'yle (ruh) *asthenia*'nın (zayıflık) birleştirilmesiyle oluşturulmuş olan bu terimi ilk olarak Pierre Janet kullandı. Ruhsalbitiklik takılmalarla, aşırı heyecanlarla, kuşkularla, eksiklik duygularıyla kendini gösterir: dikkat ve karar eksikliği istemli edimlerden kaçış, ölçüsüz utangaçlık ya da pısırıklık ruhsalbitiklikte çok belirgindir. Kişi gerçekliğe uyarlanamaz duruma gelmiştir, düşsel bir dünyaya sığınma eğilimindedir, yararlı edimlerin yerine boş eylemleri koymuştur (tik, gevezelik, vb.). Kararsızlık ortama uyma güçlüğüyle içiçe görülür. Bunaltı ya da boğuntu, korku, yabancılık duyguları, sağlığıyla aşırı ilgilenme eğilimi, kendinden utanma gibi durumlara bu hastalıkta çok raslanılır.

RUHSALBOZUKLUK (fr. *psychose*; alm. *Psychose*; ing. *psycho-*

sis). Gerçeklikten uzaklaşmayla ve toplumsal uyumsuzlukla belirgin ruh hastalığı. Kişisel durumunun bilincinde olan sinir hastalarına karşıt olarak, ruhsalbozukluğa uğramış kişi kendi durumunun bilincinde değildir. Ruhsalbozuklukta kişi dış dünyadan hatta yakın çevresinden kopar, gerçek anlamda yalıtık bir yaşam sürme eğilimi gösterir. Onun kendine özgü bir dünyası vardır, o bu azçok ayrıcalı dünyada yaşar. Bildiği gibi düzenlediği bu düş dünyasında kendini son derece güçlü duyar. Şizofreni, manimelankoli, çılgınlık başlıca ruhsalbozukluk tipleridir.

RUHSALÇÖKÜNTÜ (lat. *depressio*; fr. *dépression nerveuse*; alm. *Nervenzusammenbruch*; ing. *break-down*). Duygusal ve düşünsel gerilimin azalmasıyla belirgin geçici ya da sürekli ruhsal yıkım durumu. Ruhsalçöküntü yorgunlukla, bıkkınlıkla, isteksizlikle kendini gösterir. Çalışmada verim enaza inmiş, başağrısı, dikkat toplayamama, anılara takılma gibi belirtiler ortaya çıkmıştır. Bunaltıyı büyük boyutlarda yaşayan kişi bundan böyle en küçük bir güçlüğü kaldırabilecek durumda değildir. İlgisi azalmış, istemi iyiden iyiye zayıflamıştır. Zihin yetilerini yeterince kullanamamaktan yakınmaktadır. Bütün bu sıkıntılar onu aşağılık duygularına düşürür, melankoliye iter. Kalıcı ya da sürekli ruhsalçöküntüler yanında gündelik yaşam güçlüklerinin getirdiği geçici ruhsalçöküntüler de vardır, bir dostla bozuşma, işten çıkartılma, aile bireylerinden biriyle tersleşme, yalnız kalma gibi nedenler geçici ruhsalçöküntülere yol açabilir. Aşırı çalışmayla gelen zihin durgunluğu da ruhsalçöküntü yaratabilir, o durumda kişinin bir klinikte dinlendirilmesi uygun olur. Yaşdönümü ve bunama da ruhsalçöküntüye yolaçabilmektedir.

S

SAÇMA (lat. *absurdus*; fr. *absurde*; alın. *Absurd*; ing. *absurd*). Mantığın kurallarına aykırı olan. Usdışı olan. Kendi içinde çelişkili olan. Anlamdan yoksun olan. Varoluşçu felsefe saçma kavramını yaşamın temel kavramlarından biri yaptı. Varoluşçu felsefe bu eğilimin kaynağını Pascal'in bilinmez olan karşısındaki tedirginliğinde bulur. Pascal şöyle diyordu: "Kavrayışımızı düşünülebilir uzayların ötesine boşuna taşıyor, şeylerin gerçekliğine karşılık yalnızca küçük şeyler elde ediyoruz. Merkezi her yer, çevresi hiçbir yer olan sonsuz bir büyüklüktür bu." "Böylece insan yaşamı aralıksız bir yanılmadır, insanlar birbirlerini yanıltırlar, birbirlerini överler. Biz varken kimse biz yokken andığı gibi anmaz bizi." Bu eksiklik insanı zorda bırakan, tutarsızlıklara iten bir eksikliktir. Pascal'e göre insan bu eksikli durumu aşamayacaktır: "İnsan kendisi için de başkaları için de örtülülükten, yalandan, ikiyüzlülükten başka bir şey değildir." Aynı kaygıyı varoluşçu düşüncenin ünlü kişisi Albert Camus'da buluruz: "Her şeyi bana açıklasınlar ya da hiçbir şeyi açıklamasınlar isterim. Us yüreğin bu çığlığı karşısında güçsüz kalır. (...) Saçma, insanın çağrısıyla dünyanın anlaşılmaz sessizliğinin bu çatışkısından doğar." Bu arada "Saçma duygusu öbür duygular arasında bir duygudur" diyen Camus saçma'yı bir *tabula rasa* sayar: "Yöntemli kuşku gibi saçma da *tabula rasa* oluşturur. Saçma bizi açmazda bırakır. Ama yöntemli kuşku gibi o da kendi üstüne dönerek yeni bir araştırmayı başlatabilir." Saçma, varoluşçu filozofların herbirinde azçok değişik anlamlar alır. Örneğin Kierkegaard ve Heidegger bu dünyadaki yabancılığı anlatmak için onu kullanırlar. Gabriel Marcel için saçma insani varoluşun gizidir. Sartre onu evrenin anlamsızlığı olarak görür. Sartre şöyle der: "Varlığın ussal dayanağı yoktur, varlık nedensiz ve zorunluksuzdur: varlığın tanımı bile bize onun kökel olumsallığını gösterir." Dinci varoluşçuları ayrı tutarsak, tüm öbür varoluşçu filozof-

lar yaşamı tümüyle saçmaya indirgerler. Dünyaya geliş saçma olduğu gibi ölüm de saçmadır. "Doğmuş olmamız saçmadır, ölüyor olmamız da saçmadır" der Sartre. Emmanuel Mounier bu konuda şunları söyler: "Her yaşam önüne geçilemez bir biçimde ölüme doğru ilerler. Ölüm bir raslantı değildir, dışarıdan gelmez. (...) İnsan yaşamı ölüm için varlık'dır. Gerçekte kendi ölümümü ölmek kimsenin benim adıma hiçbir şey yapamayacağı tek şeydir. Benim ölümüm enkişisel olasılıktır, en gerçek olasılıktır, aynı zamanda en saçma olasılıktır. O benim yaşamımın ucunda yer almaz, yaşamımın her anında, hatta yaşama edinimde kendini gösterir. Ben onu iyiden iyiye unutmak, ondan kaçmak, onu eğlenceyle, ilgisizlikle ya da dinsel mitoslarla değiştirmek isterim." / A.M. Barthélemy: "Saçma insan hiçbir zaman değişmeyen insandır." / Raoul Rigault: "Tanrı saçmadır." / P. Valéry: "Gerçek kendini ancak saçmayla açıklayabilir." (Bk. VAROLUŞÇULUK)

SADİZM (fr. *sadisme*; alm. *Sadismus*; ing. *sadism*). Arzulanan kişiye acı çektirmekle belirgin cinsel sapıklık. Acı çektirme yoluyla cinsel hazza ulaşma eğilimi. Fransız yazarı Marquis de Sade'ın yapıtlarında anlatımını bulan sadizm cinsel yönelimde şiddeti içeren tüm eğilimlerin genel adıdır. Sadizmde cinsel uyarı kesin olarak şiddete bağlıdır. Bazı durumlarda şiddet uygulaması öldürmeye kadar gidebilir. En genel, en kaba biçimleri kamçılama, ısırma, aşağılama olan sadik yönelimlerin kaynağını bazı yazarlara göre doğuştan getirilen kişilik özellikleri oluşturmaktadır. Bazı yazarlar, özellikle ruhayrıştırmasıyla ilgilenenler sadizmi anal dönemdeki bir takılmaya bağlarlar. Sadizm yalnızca karşı cinse yönelmez, bir eşcinse, bir hayvana ya da bir çocuğa da yönelebilir. Hatta cinsel nesneye yönelmeyen sadik tutumlar da vardır: bazıları cinsel ilişkiye girmeden önce ilgisiz birilerine şiddet uygulayarak kendilerini bu ilişkiye hazırlarlar. Bir işkence olayım gözlemleyerek uyarılan sapıklar da vardır. Bu gibi durumlarda eşin varlığı da gerekmeyebilir, doyum mastürbasyonla sağlanabilir. Sadik kişi genellikle cinsel konularda aşırı heyecanlı kişidir. Ölüsevme ve vampirlik gibi aşırı sadik yönelimler yoğun bir cinsel heyecanın ürünü olarak görünür. Sadizm birçok biçimlerinde mazohizmle birlikte görülür. Mazohizm sadizmin öbür yüzü gibidir. (Bk. MAZOŞİZM ya da MAZOHİZM, ÖLÜSEVME, SADOMAZOŞİZM ya da SADOMAZOHİZM)

SADOMAZOŞİZM ya da **SADOMAZOHİZM** (fr. *sadomasochisme*; alm. *Sadomaso chismus*; ing. *sadomasochism*). Sadizmle mazohizmin yani cinsel hazza ulaşma yolunda acı çektirme ve çekme eğilimlerinin aynı kişide birleşmesi. Ruhayrıştırmasıyla uğraşanlar

bu iki sapık eğilimiin birbirinden ayrı olamayacağını düşünürler. Onlara göre bir kişide sadik eğilimler varsa mazohist eğilimler de olacaktır. Örneğin eziyet etmekten hoşlanan kişinin aynı zamanda suçluluk duygularıyla kıvranıyor olması sadomazohizmin ahlaki düzeyde kesin bir belirtisidir. (Bk. MAZOHİZM, SADİZM)

SAĞDUYU (fr. *bonsens*; alm. *Gesunder Verstand, Gescheidtheit*; ing. *good sense, right sense*). Duyguların dışına çıkarak doğru yargılar ortaya koyma yetisi. Descartes sağduyuyu us anlamında kullanıyor, onu dünyanın en iyi paylaştırılmış yetisi olarak görüyordu. Filozof *Yöntem üzerine konuşma*'da şöyle der: "Özel olarak sağduyu ya da us diye adlandırılan doğru yargılama ve doğruyu yanlıştan ayırma gücü tüm insanlarda doğal olarak eşittir." Descartes'ın bu belirlemesine karşın "us"la "sağduyu"yu birbirinden ayırmak gerekir. "Us" teknik bir terimdir, evrensel genişliktedir. Oysa "sağduyu" her kişideki doğruya yönelme istemini, dürüstlükle ve tam bir tutarlılıkla doğruyu belirleme eğilimini ortaya koyar. (Bk. US)

SALDIRGANLIK (fr. *agressivité*; alm. *Aggressivität*; ing. *agressivity*). Baskı ve şiddet uygulamaya eğilimli kişinin özyapısı. Kaçma ya da ilgisiz kalmadan çok saldırıya geçmeye yatkın oluşla belirlenen kişilik özelliği. Freud'da yıkma içgüdüsü. Saldırganlık dinamikliği ya da haklılığı düşündüren bir takım nedenlere dayansa da bir bozuk kişilik göstergesidir. Saldırganlar genellikle doğrucu, etkin, çalışkan, korumayı seven insanlar olarak görünürler ya da görünmeye çalışırlar. Ne olursa olsun, saldırganlık temelinde yoksunluklar yatan bir ruh bozukluğudur. Saldırganın adalet dağıtmaya çıkmış olması adalet adına değil saldırganlık adınadır. İnsanları saldırganlığa iten etkenlerin başında engellenmeler ve şiddet uygulamaları gelir. Anne çocuğunu çamurla oynamaktan engellediğinde çocuk öfkeye kapılır ve saldırganlaşır. Taze diye aldığı ekmeğin bayat olduğunu anlayan kişi de hemen saldırganlık duygusuna kapılacaktır. Saldırganlık her zaman yoksunluğu yaratan nesneye yönelmez. Bir başka deyişle dışa karşı saldırgan olamayan kişi kendine karşı saldırgan olur. Pekçok kişi yoksunluklar karşısında şiddeti kendine uygulama yolunu seçerek intihar etmiştir. Başkasının öfkesini uyandırmaktan çekinen kişi saldırganlığını kendine yöneltecektir. Saldırgan aşık, kendisine kızını vermeyen babayı değil de kendini öldürecektir. Büyükte saldırganlığı kışkırtan pekçok neden varken çocukta saldırganlığı yaratan hemen yalnızca sevgisizliktir. Çocuk kendisine üstünü ıslatmaması gerektiğini bildiren annesini sevgisizlikle suçlayacaktır. Öğrenciler çok zaman başarısızlıkları karşısında tedirginliğe kapılan anababaları

sevgisizlikle suçlarlar. Bu yüzden büyüklerin çocukları anlamaya çalışması ve yargılamadan sevmesi çok önemlidir. Ancak her insanda belli bir saldırganlık eğiliminin bulunduğunu, böylesi bir eğilimin sanatsal yaratmada baş etken olduğunu da unutmamak gerekir. Saldırganlık insan türünün temel özelliklerinden biridir. Buna göre bir saldırganlık içgüdüsünden sözetmek olasıdır. İnsan tüm üst düzey hayvanları gibi varlığını saldırganlık içinde gerçekleştirmeye eğilimlidir. Saldırganlık konusunu ele alırken bu temel özelliği gözden uzak tutmamak gerekir. Ancak istemli ve ussal bir varlık olan insanın yaşamında saldırganlığın ne ölçüde olduğu ya da olabileceği hatta olması gerektiği büyük bir tartışma konusudur. Kimi yazarlar saldırganlığı tam tamına yıkıcı bir etken sayarken kimileri bir zorunluluk olarak görürler ve savunurlar. "İçgüdüler kuramında Freud iki temel içgüdüsel güç belirler: biri yaşam, öbürü ölüm. Cinsel içgüdü birinciyi temsil eder. Yıkıcı eğilimleriyle saldırgan itkiler ikinciyi temsil ederler. Bu iki içgüdü, bütünleşerek ya da karşıtlaşarak, tüm yaşam olgularını üretirler. Çocuğun evriminin değişik evrelerinde bu iki içgüdü arasında koşutluk ve hatta kaynaşma vardır. Saldırgan itkiler cinsel itkilere güç ve etkinlik kazandırırlar ve bu katkı sayesinde cinsel itkiler amaçlarına ulaşabilirler" (A. Porort). Sinirli kişiliklerin saldırganlığa yatkınlığını H. Ey şöyle açıklar: "Sinirli kişi yaşama güçlüğü çeken bir varlıktır: sinirli davranışın bu yüzü elbette çevre için son derece çarpıcıdır. O, kararsız, hoşgörüsüz, çelişkili bir kişidir, hep söylenildiği gibi kötü huyludur. Sinirlinin klinik araştırmasında saldırganlık sorunları birinci sırayı alır diyebiliriz." Saldırganlığın iyileştirilmesi son derece güç bir hastalık olduğu kesindir. Doğuştan ya da yapısal diyebileceğimiz saldırganlık en kalıcı saldırganlıktır. Saldırgan kişilerin alkolden uzak durmaları ya da durdurulmaları gerekir. (Bk. ŞİDDET)

SANAT (fr. *art*; alm. *Kunst*; ing. *art*). Belli bir amaca ulaşmamızı sağlayan yolların bütünü. Bir bilgi alanında bilgiler ve kurallar toplamı. Güzeli gerçekleştirmek için ortaya konulan özel etkinlik alanlarının herbiri. Sanat, Yeniçağ'a kadar toplumun ve dinin hizmetinde, yarargözetir bir etkinlik alanı olarak kaldı ve kuramdan çok uygulamayla ilgili oldu, büyük ölçüde zanaata yakın durdu. Her çağın sanattan anladığı ve sanattan beklediği başka başka oldu. İlk uygarlıklar döneminde sanatın dinsel-toplumsal bir işlevselliği vardı. Bu çağın sanatçısı özgür yaratıcı değildi, sanatta bireysel etken tümüyle geri itilmişti, sanatçı bir toplum hizmetlisiydi. Bu zamanlarda sanatsal incelik sanatçının toplumsal gerekler çerçevesinde değil de kendiliğinden gerçekleştirdiği bir incelikti. Ortaçağ'da *ars* hem bugünkü anlamda

sanatı hem her anlamda bilimsel, felsefi, zanaatsal uygulamayı karşılıyordu. Ortaçağ sonlarında ortaya çıkan üniversitelerde okutulan dersler belli bir dizge içinde toparlanıyor ve özgür sanatlar diye adlandırılıyordu. Bu özgür sanatlar yedi taneydi (trivium: dilbilgisi, belagat, diyalektik; quadrivium: aritmetik, müzik, geometri ve gökbilim). Ortaçağ'da sanat bizi belli bir sonuca ulaştıran usullerin toplamı olarak anlaşılıyordu: "*Ars est systema praeceptorum universalum, verorum, utilitum, consantientum ad unum eumdemque finem tendentium*" (Sanat bir ve aynı amaca yönelik genel, doğru, yararlı, uyuşumlu bir genel kurallar dizgesidir). Buna göre *ars* yalnızca dilbilgisini, müziği, belagati... değil aynı zamanda resmi, yontuyu, marangozluğu, mimarlığı... içeriyordu. *Ars* bu durumda Yunanlıların *teksin*'iyle eşanlamlı gibiydi. Yeniçağ'ın başlarında sanat bu genel anlamını yitirerek gerçek anlamda bir insan araştırması olmaya başladı ve yarargözetirlikten uzaklaştı. Eski toplumlarda, yukarıda da belirttiğimiz gibi sanatın özel bir işlevi vardı, insanı doğaüstüne açan bir kapı gibiydi. Mircea Eliade bunu şöyle açıklar: "Eski toplumların gözünde kültür insan ürünü değildir, doğaüstü kökenlidir. Ayrıca insanın tanrılar ve öbür doğaüstü varlıklar dünyasıyla ilişki kurması ve onların yaratıcı gücüne katılması sanat aracılığıyla olur." Oysa sanatın çağdaş anlamı çok daha değişiktir. Bu anlamı Rodin bize şu sözlerle açıklar: "Sanat insanın en yüce görevidir, çünkü sanat dünyayı anlamak ve anlatmak isteyen düşüncenin çabasıdır." Voltaire bunu daha değişik bir biçimde şöyle açıklar: "Sanatların gizi doğanın eksiğini kapamaktır." Böylece sanat bir işlev yüklenir: sanatın eski işlevi doğaüstüyle insan arasındaki bağı kurmaksa, onun yeni işlevi insanı araştırmak ve dünyayı buna göre bir düzene koymaktır. Bu yolda sanat bilimden ve felsefeden ayrı olarak salt kavramsal düşünceyle yetinmez, onda insan bir bütün olarak vardır. Yüreğin etkinliği kafanın etkinliğiyle bütünleşmedikçe gerçek sanat yapıtı ortaya çıkmaz. "El, baş ve yürek birlikte çalışırsa sanat iyi olur" der Ruskin. Bütün sanatlar, kullandıkları gereçler ve uyguladıkları yöntemler ayrı da olsa insanı duygu-düşünce düzeyinde ortaya çıkarmakta ortak bir çaba ortaya koyarlar ve ortak özellikler taşırlar. Sanatları birbirinden ayrı alanlar saymak ve hele bunlardan birini ya da birkaçını öbürlerinden öne çıkarmak ancak sanattan uzak kalmış kişilerin yapabileceği bir iştir. "Tüm sanatlar kardeştir, her sanat öbür sanatlara ışık verir" der Voltaire. Tüm sanatların ortak amacı güzeli gerçekleştirmek ve güzelde insan gerçeğini ortaya koymaktır. "Sanatçı yazgımızı aydınlatır, yaşamımızı bulur çıkarır" der Bayer. Sanatçı bunu yaparken donanımlıdır, apayrı bir görme gücüdür, bir göz'dür. "Sanatçının bize göster-

diği o görünmez dünya çok zaman gözlerimizin önündeki dünyadır" (Bayer). Buna göre sanatın tek amacı güzeli yaratmaktır diyebiliriz. Sanatın yarattığı güzel doğrudan doğruya yararlı değildir, insanı insana göstermekle, dolayısıyla yararlı olur. Sanat kendi amaçlarını kendinde taşıyan bir araştırma alanıdır. Kendi dışında amaçları olması onu kendi olmaktan uzaklaştırabilir. Sanatsal yaratma yoktan varetme anlamı taşımaz, sanat düzeyinde yaratmak özgün bileşimler oluşturmaktır. Sanat hiçbir şeyi yoktan varetmeyecektir. Sanatın iki temel zorunluluğu vardır: doğal gereci kullanmak ve insan boyunda kurmak. Demek ki insana insanı gösteren bu etkinlik insan olmanın koşulları içinde gerçekleşmelidir. Sanat yaparken ne başka bir dünyanın gerecini kullanabiliriz ne de bir sanat yapıtını insanın algılayamayacağı ölçülerde küçük ya da büyük yapabiliriz. Sanatçı bileşimlerini kurarken özgün bir yapı oluşturma çabasındadır. Özgünlük sanat yapıtını sanat yapıtı kılan birinci koşuldur, özgün olmayan hiçbir sanat yapıtı gerçek sanat yapıtı olamaz. Henri Delacroix "Her bileşim kendini oluşturan kurucu ögeleri aşar, her bileşim yaratıcıdır" der. Hiçbir bileşim rasgele toparlama değildir, her bileşim bir fikrin gerçekleşmiş biçimidir. Her sanat yapıtı bir fikrin açınımıdır, fikir gerçekleşti mi yaratıcı zihin o fikri en iyi biçimde dışlaştıracak olan bileşimi aramaya çıkacaktır. Yaratmak önce bir tasarıyı ya da fikri, sonra da bir eylemi gerçekleştirmektir. Bu yolda sanatçı hem gidimli düşünceyi hem de sezgisel düşünceyi kullanacaktır. Hegel şöyle der: "Belirlemeyi, ayırmayı, seçmeyi bilen düşünce olmaksızın sanatçı ele almak istediği konuya egemen olamaz, buna göre gerçek sanatçı ne yaptığını bilmez diye düşünmek gülünçtür." / H. Delacroix: "Sanatçı sanatında kendi evindedir. Bu bir dünyadır. Sanatçının yatkınlığı genellikle tam anlamında özelleşmiştir. Sanatçının sanatında da kendi özelliği, kendi özel temaları, kendi gereci vardır." / Hippokrates: "Yaşam kısa sanat uzundur." / Quintillianus: "Sanat aşkı kimseyi zengin etmedi." / A. Bosse: "İyi bir ressamın tüm öbür sanatları tanıması gerektiğini çok kişi söyledi ve yazdı, çünkü onun sanatı insanın gözüne çarpabilecek her şeyi evrensel düzende ortaya koyabilmelidir." / Cardinal de Retz: "Küçük kafalar sanatın yarattığı hiçbir şeyi doğal saymazlar." / Fénelon: "Sanat ne kadar büyük olursa olsun gerçek bir tutku gibi konuşmaz." / Fontenelle: "Sanat uyruklarını sıkmayı seven ama onların sıkılmış görünmesini istemeyen bir tirandır." / César Chesneau: "Bilimler ve sanatlar uygulamayla ilgili gözlemlerden başka bir şey değillerdir; kullanım ve uygulama tüm bilimleri ve tüm sanatları önceledi, ama bilimler ve sanatlar daha sonra uygulamayı yetkinleştirdiler." / J.-R. Bloch: "Sanatın yararlılığı

maddesel düzeyde değildir. Sanatın yararlılığı duygu, heyecan ve yüksek kavrayış düzeyindedir. Sanat herhangi bir kesimden yana değildir, ancak o hiçbir kesimi gözden uzak tutmamalıdır, onların ne kanıtlarını ne büyüklüklerini görmezden gelmelidir. Sanat onlara egemen olur, onlarla yüzyüze gelir, onların hakemi olur, herbirini ayrı ayrı açıklar. Sözcüğün en derin anlamında sanat bir açıklamadır. O insanları birbirlerine açıklar, kadını erkeğe ve erkeği kadına açıklar, bugünün insanını yarının insanına açıklar, eski zamanların insanını yeni yetişen genç insana açıklar." / Descartes: "Derin düşüncelerle filozofların yazılarından çok şairlerin yazılarında karşılaşıyor olmamız şaşırtıcı görünebilir. Bunun nedeni şairlerin heyecanla ve imgelem gücünün etkisiyle yazıyor olmalarıdır. Çakmaktaşında nasıl kıvılcımlar varsa (ateş kıvılcımları) bizde de bilimin kıvılcımları vardır. Filozoflar onları uslarıyla ortaya çıkarırlar; şairler onları imgelemle ortaya koyarlar: kıvılcımlar o zaman daha çok parlar." (Bk. GÜZEL, ESTETİK, YARATMA)

SANATÇI (fr. *artiste*; alm. *Künstler*; ing. *artist*). Duygu ve düşünce çerçevesinde güzeli gerçekleştiren. Sanat yapan. Kendini güzelin gerçekleştirilmesine adamış kişi. Bir sanat yapıtının yaratıcısı. Bir yapıtı yorumlayan kişi. Güzeli kuran ya da güzelden sorumlu olan kişi olarak sanatçı her şeyden önce bir insan araştırmacısıdır ve insanın duygu ve düşünce dünyasını tanımakla ve yansıtmakla ya da tanıtmakla yükümlüdür. Böyle olmakla o yapıcı ve yaratıcı bir duyarlılığın insanıdır, bu duyarlılığını sanatını oluşturma serüveni içinde ya da yaratma süreçleri boyunca ustalaşarak kazanmıştır. O her şeyden önce bir yaşam gözlemcisidir, bir yaşam ayrıştırmacısıdır, aynı zamanda bir yaşam yorumcusudur. "Bilgin için yaşam bilimde açıklanırken sanatçı için yaşam sanatta açılanır" der Henri Delacroix. Ona göre "Sanatçı duyguları estetik biçimleri içinde ve estetik biçimlerine doğru yaşar." Sanatçının sanatı kendi sanatıdır, sanatçı sanatını dünyayla ilişkileri içinde özelleştirerek kurar ya da kendi özelliklerinin belirleyiciliğinde oluşturur. Bir anlamda estetik düzeyde dünyanın içselleştirilmesidir bu. Sanatçı sanatında kendi kurmuş olduğu özellikli bir ortamdadır, kendi özel yurdundadır. Sanatçının kurduğu bu dünya apayrı bir dünyadır. Bu anlamda sanatçı yatkınlıklarını özelleştirmiş kişidir. Sanatçının sanatında kendi kişiliğinin izleri vardır ya da yansıları vardır. Buna göre her sanatçı kendi özel temalarıyla ve kendi özel gereciyle belirgindir. Her sanatçı sanatsal gereci kendi bilinç koşulları çerçevesinde kullanır, kendi öngörüleri çerçevesinde kullanır. Böylece sanatçı kişiliğini oluşturmuş olur. Sanatçı için bireysel kişilikten ayrı olarak ama elbet-

te onun üzerinde temellenmiş olan bir sanatçı kişiliğinden sözetmek hiç de yanlış olmayacaktır. Sanatçı bu çerçevede özel bir duarlılığın insanıdır, onun çok zaman deha diye tanınması ya da tanımlanması buradan gelir. "Yalnızca sanatçılar ve çocuklar yaşamı olduğu gibi görürler" der Hofmannstahl. Baudelaire sanatçı etkinliğinde çocukluğun izlerini bulur: "Olgun bir sanatçının yapıtlarıyla çocukluğundaki ruh durumu arasında yapılacak bir felsefi karşılaştırma dehanın açık açık ortaya konulmuş bir çocukluktan başka bir şey olmadığını kolayca kanıtlamaz mı?" Bu çerçevede çokları sanatçıyı olağanüstü insan sayma eğilimindedirler. Gide şöyle der: "Gerçek sanatçı, yarattığı zamanlar yarı yarıya kendi bilincinden uzakta gibidir. O kim olduğunu da tam olarak bilmez. O kendini ancak yapıtında, yapıtıyla, yapıtından sonra tanıyabilir. Dostoyevski hiçbir zaman kendini aramadı, o kendini çılgınca yapıtına verdi. Kitaplarındaki kişiliklerde yitip gitti. İşte bu yüzden bu kişiliklerin herbirinde onu buluruz." Oysa Dostoyevski'nin kişilerinden biri şöyle düşünür: "İnsanlar sıradan ve olağanüstü olmak üzere ikiye ayrılırlar. Birinciler başeğerek yaşamak durumundadırlar, bunların yasaları çiğneme hakları yoktur, çünkü onlar sıradan insanlardırlar. Öbürleri olağanüstü insanlar olmakla tüm suçları işlemek, tüm yasaları hiçe saymak hakkına sahiptirler." Elbette sanatçı ayrıcalıklı değil ama duyuşlarıyla ve sezişleriyle insanı kavramak ve açıklamak açısından özellikler edinmiş kişidir. (Bk. GÜZEL, ESTETİK, SANAT, YARATMA)

SANRI (fr. *hallucination*; alm. *Halluzination*; ing. *hallucination*). Gerçeklikte karşılığı olmayan algı. Boş algı. Lalande: "Uyanık bir bireyin, pek ender olarak da bir bireyler topluluğunun gerçekte varolmayan bir duyulur nesneden ya da gerçekte varolmayan bir olgudan edindiği algı." N. Sillamy: "Uyanık bir bireyin gerçeklikte varolmayan bir duyulur nesneden elde ettiği algı. Basit sanrıları karmaşık sanrılardan ayırmak gerekir. Basit sanrılar genellikle basit ışık ve ses algısı düzeyinde gerçekleşir. Karmaşık sanrılarda kişiler görülebilir, cümleler işitilebilir. Sanrı beyindeki bir bozuklukla ilgili olabildiği gibi şizofreni gibi bir takım ruhsal hastalıklardan da gelebilir. Yerleşik alkol tutkusunun da sanrılı rahatsızlıklara yol açtığı kesindir. J. M. Sutter sanrılı görünümleri şöyle özetler: "Sanrılar genellikle belirgindir: hasta kendisini tehdit eden düşmanlardan kaçar, yırtıcı hayvanlardan korunur, olmayan seslere yanıt verir; tepkisi bazen gerçek olabilir, o zaman gözlerini odanın bir köşesine diker ya da görünür bir biçimde bazı seslere kulak verir, bazen sessizlikte dudaklarını kıpırdatır." Bazen hastanın kullandığı bazı araçlar bizi sanrılar konusunda bilgilendirir: zaman zaman burnuna ya da kulağına pamuk tıkamış kişiler-

le karşılaşırız, bu kişilerin çoğu neden böyle yaptıklarını açıklamak istemezler. Topluluk sanrıları daha çok etki altında kalmaya ya da toplumsal histeriye dayanan sanrılardır. (Bk. DÜŞÇILGINLIĞI)

SAV (lat. *thesis*; fr. *thèse*; alm. *These*; ing. *thesis*). Doğru olarak belirlenen ve savunulan önerme. Aristoteles'de kanıtlanması gerekmeyen, bir göstermede çıkış noktası olan önerme. Kant'da çatışkıların birinci ögesi. Fichte'de özne'nin mutlak eylemi, kendini mutlak biçimde koruyuşu. Hegel'de düşüncenin karşısav ve bileşimden önceki evresi, ilk evresi. Marx'da diyalektik gelişimin karşısav ve bileşimden önceki evresi, ilk evresi. Her sav kendini tam bir parçalılıkta ortaya koyar ve her ne kadar eksiksiz görünse de bir karşısavı gerektirir. Savla karşısavın karşılıklı durumundan bir bileşime ulaşılması beklenir. Her türlü diyalektik düşüncenin genel oluşum çizelgesi böyledir. (Bk. BİLEŞİM, DİYALEKTİK, KARŞISAV)

SAVAŞ (fr. *guerre*; alm. *Krieg*; ing. *war*). Devletler ya da toplumlar arasında silahlı kavga. Savaşın tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir. Düşünürler baştan beri savaş olgusu üzerine enine boyuna düşünmüşlerdir. Hiçbir tür kendini yoketmezken, insan türü savaşlarla kendini yokeden tek tür olma özelliği gösterir. Bu yüzden Homeros *İliada*'sında "Savaş insanların işidir" demiştir. Gene de savaşın bir gereklilik mi yoksa raslantı mı olduğunu tartışmak gerekir. Bazı filozoflar savaşı insani gelişimin koşulu saymışlardır. Herakleitos evrenin ya da doğanın bir savaş alanı, bir çatışkılar alanı olduğunu bildiriyor, savaşı varlığı vareden temel ilke olarak görüyor, "Savaş her şeyin anasıdır" diyordu. Ona göre savaş bir toplumu sarstığı ölçüde o toplumun kendi bilincine varmasını sağlıyordu. Ancak insanlık savaşa her zaman olumlu bakmadı. Bir alman atasözü şöyle der: "Savaş bir ülkeye üç ordu bırakır: bir sakatlar ordusu, bir ağlayanlar ordusu, bir de hırsızlar ordusu." Schiller "Savaş savaşı besler" diyerek savaşçı eğilimin tehlikelerini göstermek istemiştir. Savaş neler getirebileceği belli olamayan acılı ve tehlikeli bir kumardır, onu başlatmak bitirmekten çok daha kolaydır. Machiavelli şöyle der: "İnsan savaşı istediği zaman başlatır, insan savaşı bitirebildiği zaman bitirir." / H. Barbusse: "Tüm ülkelerin bağrında savaşı öldürmek gerek." / V. Hugo: "Bir savaşın iyiliği ortaya koyduğu kötülüğe göre belirlenir." / Montaigne: "Askerlik sanatının en büyük erdemlerinden biri düşmanı umutsuzluğa itmektir." / Romaine Rolland: "Savaş beni tiksindiriyor, daha çok da savaşmadan savaş şarkısı söyleyenler tiksindiriyor." / Sir A.N. Chamberlain: "Savaşta kazananlar yoktur, yalnız yitirenler vardır." / S. Butter: "Adaletsiz bir barışı adaletli bir sa-

vaşa yeğ tutalım." / B. Franklin: "İyi savaş da kötü barış da hiçbir zaman olmadı." / Nietzsche: "Barışı yeni savaşların aracı olarak sevin, kısa barışı uzun barıştan daha çok sevin." / A. Malraux: "Savaş ancak bir defa keşfedilir, ama yaşam birçok defa keşfedilir." (Bk. BARIŞ)

SAVSÖZ Bk. KALIPSÖZ.

SAVUNMA DÜZENEKLERİ (fr. *mécanismes de défense*; alm. *Mekanismus von Abwehr*; ing. *mechanisms of defence*). Kişinin bunalımını gidermesine yarayan ruhsal çözümler. Savunma düzenekleri iç çatışkıların getirdiği sıkıntıları yapay biçimde giderme yollarıdır. Savunma düzeneklerinin başında bastırma ve yüceltme gelir. *Bastırma*, bir ruhsal ögenin bilinçdışına itilmesidir. *Yüceltme*, bazı aşağı duyguların bazı yüce duygulara dönüştürülmesidir. Bir başka savunma düzeneği *gerileme* eski yaşlardaki bazı tutumların ve davranışların benimsenmesidir: annesinden ayrılan bir çocuk tek başına yemek yemekten kaçınır ya da çok katı olmayan yiyecekler yiyebilir. *Yansıtma*'da kişi kendi duygularını başkalarıran yükler. *Özdeşleşme*, kendini bir başka kişiye benzetmedir. (Bk. BASTIRMA, GERİLEME, ÖZDEŞLEŞME, YANSITMA, YÜCELTME)

SAYGI (fr. *respect*; alm. *Ehrfurcht*; ing. *respect*). Bir kişiye ya da bir fikre duyulan özel duygu. Bir kişide ya da bir fikirde seçkin bir ahlaki değer ya da herhangi bir üstünlük bulmaktan gelen yüceltme duygusu. Saygı insanlararası ilişkiyi düzenleyen ve toplumsal yaşamı olası kılan temel duygudur, her şeyden önce başkasının varlığını onaylamaya, onu bir değer saymaya dayanır. Başkalarının varlığı benim için herhangi bir durum değil insani varoluşun temel koşuludur. Simone de Beauvoir şöyle der: "Başkalarının özgürlüğüne saygı soyut bir kural değildir, çabamın başarıya ulaşmasının tek koşuludur." İnsana saygılı olmak, birilerini şu ya da bu anlamda yargılamadan önce onları bir değer olarak belirlemeyi gerektirir. Buna göre, saygının bir yükümlülük olduğunu söyleyebiliriz, bu yükümlülüğün temelinde "Her birey insan olmakla değerlidir" formülü yatar. İnsan kendi varlığını ancak başkalarının varlığıyla sezebilir, bu yüzden "başkası" ben olmanın koşuludur. Birini yok saymak, baskı altına almak, gidermeye çalışmak kendi varlığının bilincine yeterince varamamış olmanın belirtisi olabilir. Kendine saygı başkasına saygıyı, başkasına saygı kendine saygıyı getirir. (Bk. ÖZSEVGİSİ)

SEÇİK (lat. *distinctus*; fr. *distinct*; alm. *deutlich*; ing. *distinct*). Ayrı olarak kendini gösteren. Başka şeyle karışmayan. Bir nesnenin seçik fikrine sahip olmak için o nesneyi öbür nesnelerden ayıran şeyleri

kavramamız gerekir. Böyle bir kavrayışa varamamışsak, elde ettiğimiz fikir karmaşık olacaktır. Descartes'da fikirlerin açık ve seçik olması çok önemlidir. Bir fikir açık olabilir yani kendini apaçık ortaya koyabilir, ama seçik olmayabilir yani başka fikirlerle karışabilir, oysa seçik olan ama açık olmayan fikir yoktur. Leibniz şöyle der: "Sahip olduğum işaretleri açıklayabildiğim zaman bilgim seçiktir. Altının tanımını veren bazı deney ve işaretler yardımıyla gerçek altını uydurma altından ayıran ayar uzmanının bilgisi böyle birbilgidir." (Bk. AÇIK)

SEÇMECİLİK (fr. *éclectisme*; alm. *Eklektizismus*; ing. *eclecticism*). Çeşitli dizgelerin uygun görünen yanlarını biraraya getirerek bir dizge ortaya koyma tutumu ya da eğilimi. Seçmecilik yeni bir şey getirmekten çok ya da yeni bir şey getirirken varolanlardan yararlanma öngörüsüyle gerçekleşir. Birbiriyle karşıtlaşan dizgelerin bile birbiriyle uyuşan yanları bulunabilir. Dizgelerin birbiriyle uyuşan yanlarını alıp uyuşmayan yanlarını bırakarak yeni bir dizge oluşturmaya gidilebilir. Bununla birlikte seçmeci tutumlara felsefe tarihinde az raslanılır. Bu da elbette apayrı parçalardan bir bütün kurmaktansa özgün bir dizge oluşturmayı yeğ tutmalarından gelir. Felsefe tarihinin bu konuda anılmaya değer ilk filozofu İskenderiye'li Potamon'dur (M.S. I. yy). Potamon'un felsefesinden günümüze çok bir şey kalmamışsa da bu felsefenin metafizik konularda Aristoteles'çi, ahlak konularında biraz Stoa'cı biraz Epikuros'çu olduğu bilinir. Seçmecilikte adı en çok anılması gereken kişi elbette Leibniz'dir. Leibniz felsefesini kurarken seçmeci bir tutum almakla kalmamış, ayrıca seçmeciliği savunmuştur. Onun seçmeciliği biraz da kendinden önceki felsefelere, özellikle skolastik felsefeye karşı kesin yadsıyıcı bir tutum almış olan Descartes'a yöneltilmiş bir eleştiridir. Leibniz skolastik felsefeye şöyle arka çıkar: "Sanırım, eskilerin de, derin düşünme alışkanlığına ermiş, birkaç yüzyıl önce dinbilim ve felsefe öğretmiş, içlerinden bazıları azizlik katına yükselmiş usta kişilerin de sözünü ettiğimiz şeyler üzerine bilgisi olmuştur; onları bugün gözden düşmüş bulunan tözsel biçimlerin varlığını benimsemeye ve korumaya yönelten bu bilgidir. Ama onlar bizim yeni filozoflar topluluğunun sandığı gibi ne öylesine doğruların uzağındadırlar ne de öylesine gülünç durumdadırlar." Seçmeciliği bir öğreti olarak temellendiren XIX. yüzyıl fransız filozofu Victor Cousin'dir. Descartes'dan ve Kant'dan büyük ölçüde esinlenmiş olan, felsefeyle dini birleştirmeye çalışan, ruhbilimsel yöntemi kullanarak kendine özgü bir ruhçuluk geliştirmiş olan ve "Dizgeler varsadıkları şeylerle doğru yoksadıkları şeylerle yanlıştırlar" diyen Cousin'in seçmeciliği Fransa'da Temmuz Mut-

lakyönetimi sırasında üniversitenin resmi öğretisi durumuna gelmiştir. Cousin'e göre tüm felsefe dizgeleri dört temel anlayışa indirgenebilir: ülkücülük, duyumculuk, kuşkuculuk, gizemcilik. Seçmeci filozoflar bu dört bakış açısının olumlu yanlarını almalıdırlar. Taine ve Renouvier gibi filozoflar bu anlayışı temelsizlikle eleştirdiler. Seçmecilik giderek küçültücü bir anlam kazandı. (Bk. BİRLEŞTİRMECİLİK)

SEKİNCİLİK Bk. DİNGİNCİLİK.

SELEKSİYON Bk. AYIKLAMA.

SEMANTİK Bk. ANLAMBİLİM.

SEMİYOLOJİ Bk. BELİRTİBİLİM.

SENTEZ Bk. BİLEŞİM.

SERGİLEMECİLİK (fr. *exhibitionnisme*: alın. *Exhibitionismus*; ing. *exhibitionism*). Cinsel organlarını sergileme takıntısı. Özel yaşamıyla ilgili olan ve gizli kalması gereken şeyleri uluorta açıklama eğilimi. Cinsel organların başkaları karşısında açık açık sergilenmesi, bir dalgınlık sonucu olmadığı zaman, bir takılma belirtisidir. Bazı geri zekalılar ve bunaklar cinsel organlarını bilinçsizce sergilerler, ancak onların bu davranışını sergilemecilik saymak doğru olmaz. Sergilemecilikte özel olarak cinsel haz sözkonusudur. Bardenat bu konuda şöyle der: "Gerçek anlamda sergilemecilik sergilemenin alışılmış biçimde gerçekleştirilmesiyle olur. Bu iş daha çok erkeklere özgüdür, ama seyrek olarak kadınlarda da görülür. Sergilenen bölüm genellikle cinsel organdır, bazen de kalçalardır. Seçilen kurbanlar da genellikle yetişkin kadınlardır, küçük kızlardır, bazen de delikanlılardır." Sergilemecilerin daha çok tapınaklarda, parklarda, gezi yerlerinde, apartman girişlerinde, pencere önlerinde cinsel organlarını başkalarına gösterdikleri görülür. Sergileme için özellikle açma kapama kolaylığı nedeniyle palto ya da manto gibi giyecekler kullanılır. Sergilemeci karşısındakini ya da karşısındakileri şaşırtmakta büyük bir heyecan kaynağı bulur, ancak sergileme aynı zamanda bir cinsel ilişkiye çağrı anlamı taşır. Sergilemecilikte çocukluktaki Narkissos'çu eğilimlere kadar uzanan bir çizgi sözkonusudur. Kadında sergilemecilik cinsel organlardan bedenin öbür parçalarına kaymıştır ve çok zaman bir sapıklık belirtisi olmaktan ötede bir kadınca davranış özelliğidir.

SERMAYE (fr. *capital*; alın. *kapital*; ing. *capital*). Gelir sağlayan zenginliklerin tümü. Uzun bir çabadan sonra elde edilmiş manevi kazanım. Sermaye geniş çerçeveli üretimin sonucunda elde edilen kazanımdır, yeni üretimlere olanak sağlar. Eski toplumlarda geniş çer-

çeveli üretim yoktu, buna göre çok büyük sermaye birikimleri de olmuyordu. Ortaçağ'ın sonlarında başlayan yeni geniş çaplı üretim düzeni büyük sermaye birikimlerine yol açtı, uluslararası ticari ilişkileri genişleterek sermayeye uluslararası bir geçerlilik kazandırdı. Sermaye birikimleri üretim araçlarının üreticiden sermayeciye geçmesi sonucunu doğurdu. Dağınık üretimden merkezi üretime geçişte tezgah sahibi işçi durumuna düştü, böylece yeni üretici sınıf, işçi sınıfı oluştu. Giderek, yalnızca para değil, bütün kazanç kaynakları sermaye birikimlerini oluştururken, emekle sermayenin karşıtlaştığı yeni üretim düzenine, *sermayecilik*'e (fr. *capitalisme*; alm. *Kapitalismus*; ing. *capitalism*) geçilmiş oldu. Sermaye böylece bir toplumsal değer olarak ortaya çıktı. Marx ve Engels şöyle der: "Sermaye ortak bir üründür. Öyleyse sermaye kişisel bir güç değil, toplumsal bir güçtür." Marx *Sermaye* adlı yapıtında sermayeci düzenin çelişkilerini ortaya koymaya çalıştı, sermayeci düzen enaz emekle ve en ucuz emekle en çok kazanç elde etmeye çalışan bir düzendir. Patron belli bir işi yaptırmak için işçilere dört saatlik ücret öder, daha sonra aynı işi daha güçlü işçilere gördürerek aynı iş için üç saatlik ücret ödeme yolunu bulmuş olur. Sonra onlara daha kısa sürede daha çok iş çıkarmaları için baskı yapar ve ek ücret öder, böylece işi daha ucuza getirmiştir. Artan kazanç her zaman patrona gider ve böylece artıkdeğer oluşmuş olur. (Bk. ARTIKDEĞER, DİYALEKTİK, MADDECİLİK)

SEVİNÇ (fr. *joie*; alm. *Freude*; ing. *joy*). Yoğun esenlik duygusu. Olumlu duygularla belirgin derin heyecan. Sevinç bir iç doygunluk belirtisi olduğu kadar bir sonucu elde etmiş olma belirtisidir. Olaylara bağlı olduğu kadar kişilik yapısına da bağlıdır. Sevinmeye yatkın kişilikler, iyimserlikleri içinde, en küçük bir olaydan bile sevinç payı çıkarırlar; buna karşılık sevinmeyi pek bilmeyenler sevinebilecekleri şeylerden bile yeteri kadar sevinç payı elde edemezler. Her duygu gibi sevinç duygusu da sürekli değildir. Bu yüzden insanlar arasında "Sevinç korkutucudur" görüşü yaygındır, çünkü bir sevincin ardından hemen bir acının geleceği düşünülür. Sevinci yaratan başlıca kaynak duygusal düzeydeki doyumlardır. Sevinç genellikle içte olup biter, özellikle olgun insanlar sevinçlerini yaşarlar ama göstermezler. Çocukarda ve erginlerde sevinç gösterilere bürünür. O durumda sevinç el kol sallayışlarda, yüz çizgilerinde belirginleşir, hatta çelişkili bir biçimde ağlayışlarla ortaya konulabilir. Solunumun, kan dolaşımının, metabolizmanın hızlanması gibi durumlar da sevince tanıklık edebilirler. Sevinç dışa taşmaya hazır oldukça yoğun bir duygudur, onu kendisini çok andıran duygularla, örneğin hazla karıştır-

mamak gerekir. Çok zaman yalın ve bütünseldir: başka duygularla karışmamış olarak tüm bilince yayılır ve tüm ruhu ele geçirir. H. Bergson, *Bilincin doğrudan doğruya verileri üzerine deneme*'sinde sevinçle ilgili olarak şunları söyler: "Aşırı sevinç durumunda algılarımız bir sıcaklıkla ya da bir ışıkla karşılaştırılabilecek bir nitelik kazanırlar, bu öylesine yeni bir şeydir ki bazı anlarda kendi üzerimize dönerken bir varolma şaşkınlığı yaşarız." Koyu sevinçleri anlatırken P.J. Jouve "İnsanların sevinçleri de acıları kadar korkunçtur" der.

SEZGİ (lat. *intuitio*; fr. *intuition*; alın. *Anschauung*; ing. *intuition*). Zihnin herhangi bir doğruya usavurmalara başvurmadan doğrudan doğruya ulaşması. Descartes bize sezgiyi ilk olarak tanımladı. Descartes felsefesinde ilksel doğrular da, onların arasındaki bağıntılar da zihnin doğrudan doğruya edimi olan sezgiyle elde edilebilir ya da görülebilir. Descartes şöyle der: "Sezgi bir yandan tüm basit doğalara bir yandan da onların aralarındaki zorunlu ilişkilerin bilgisine yönelir, ayrıca anlığın kendinde ve imgelemde apaçık bir biçimde varlığını belirlediği tüm öbür şeylere yönelir." Böylece Descartes sezgiyi zihnin kendi içinde basit doğrulara ulaşması edimi olarak görür: "İlk ilkelerin doğrudan doğruya sonuçları olan önermeler konusunda, değişik biçimlerde ele alışımıza göre, onları bazen sezgiyle bazen tümdengelimle tanıdığımızı söyleyebiliriz, ama ilk ilkelerin kendileri yalnızca sezgiyle tanınabilirler, uzak sonuçlarsa yalnızca tümdengelimle tanınabilirler." Descartes'çı anlamının dışında sezgiyi üçe ayırabiliriz. Birinci tür sezgi *deneysel sezgi*'dir, duyulardan ya da iç duyumdan yani doğrudan doğruya bilinçten elde edilir. *Ussal sezgi*, nedensellikle belirgindir, benzerlikleri ve ayrılıkları gösterir. *Metafizik sezgi* doğrudan doğruya düşüncenin Tanrı ya da Ben gibi temel kavramlarına yönelik sezgidir. Felsefe adamlarının yaptığı bu üçlü ayırımın pek inandırıcı olmadığı açıktır. Sezgiyi daha çok bilincin kendinden getirdiği doğrudan doğruya bilgiye karşılık olarak düşünmek doğru olur. Descartes'dan sonra sezgi iki filozofta, Kant ve Bergson'da belirleyici bir anlam kazandı. Kant'a göre uzay ve zaman çerçevesinde dış dünyadan elde ettiğimiz tüm veriler sezgilerdir. "Düşünceyi önceleyecek biçimde verilmiş olan sunum sezgi diye adlandırılır" der Kant. Buna göre sezgi bilginin gerecidir ve anlığın kategorileriyle bilgiye dönüşecektir. Bu çerçevede Descartes'çı sezgiyle Kant'çı sezgi birbirinden oldukça ayrıdır. Descartes düşüncede varlığı bir sezgiyle, anlık bir yakalayışla sezer, bunda hiçbir usavurma, hiçbir zamansal ardarda geliş yoktur. Kant'çı düşüncede sezgi anlığın bir edimi değil, yalnızca duyumsamayla elde edilen ilksel ya da hatta ilke veridir. "Zaman ve uzam özel sezgilerdir, onlar kav-

ramlar değillerdir; bu sezgiler hiçbir nesneye yönelmez; onlar boştur, onlar sezgilerin basit biçimleridir" der Kant. Bergson'da sezgi her türlü ayrıştırmadan, her türlü ussal kavrayıştan kaçan bir içdeneydir. "Daha sezgisel bir felsefeye ulaşabilmek için kavramsal düşünceyi dışlamak gerekir" diye düşünür Bergson. Onda sezgi zamansal bir akış içinde bilinç'in ya da ben'in doğrudan doğruya kavranılmasıdır ya da daha doğrusu kendini kavramasıdır. (Bk. TÜMDENGELİM, TÜMEVARIM)

SEZGİCİLİK (fr. *intuitionisme*; alm. *Intuitionismus*; ing. *intuitionism*). Sezginin bize mutlak bilgiyi ya da gerçekliği sağladığını öne süren öğreti. Zihnin deneysel doğrular dışındaki tüm aşkın doğrulara sezgi yoluyla ulaşabileceğini öne süren öğreti. Sezgicilere göre sezgi bize mutlak bilgiyi ya da kendinde gerçekliği sağlayabilir. Doğrudan doğruya iç algıya dayanan ve gidimli düşünceye yani usavurmalara gereksinme göstermeyen sezgi Descartes'çı yöntemin temel taşıydı. Descartes'çı düşünce sezgiyi düşünsel arayışın temeline yerleştirmekle birlikte sezgicilik değildir, çünkü onda sezgiyle elde edilen doğrular gidimli düşünceye çıkış noktası sağlıyordu ve sezgisel yolla elde edilen bilgi tek bilgi değildi. Sezgicilik daha çok yüzyılımızın bir anlayışıdır ve geçen yüzyıldan beri gelişen ve varoluşçuluğa kadar ulaşan öznelci bakış açılarının felsefi temelini oluşturur. Sezgiciliğin en önemli adı Bergson'dur. Bergson sezgiyi şöyle tanımlar: "Bir nesneye ulaşmamızı, o nesnedeki tek olanlayani anlatılmaz olanla çakışmamızı sağlayan duygudaşlığı sezgi diye adlandırıyorum." Böylece Bergson'da sezgi özneyle öznelliğin ürünü olan nesne arasında gizemli bir bağ kurulmasını sağlayan bir yönelgenlik anlamı kazanmıştır. Bergson'un sezgiciliği, bilimle ilgili olan kavramsal düşünceye karşı, bir öznenin özünü oluşturan anlamlara ulaşmayı öngörür. (Bk. SEZGİ)

SINIF (lat. *classis*; fr. *classe*; alın. *Klasse*; ing. *class*). Ortak bir ya da birkaç niteliği olan nesnelerin oluşturduğu küme. Aynı toplumsal ve iktisadi koşulları yaşayan bireylerin oluşturduğu topluluk. Doğal durumda avcılıkla ve meyva toplayıcılığıyla geçinen insan sınıflaşmamış insandır. Sınıflaşma doğal durumdan uygar duruma, sürü durumundan toplum durumuna geçmekle ya da bir başka deyişle mülkiyetin oluşmasıyla başladı. İlk uygarlıkları kuran toplumlar katı sınıflaşmışlık düzenleriyle belirgindir, bu toplumlarda bir sınıftan bir başka sınıfa hatta bir meslekten bir başka mesleğe geçiş olası değildi: sınıfsallık da meslek düzeni de babadan oğula geçiyordu. Yunan-latin uygarlığıyla belirgin olan ikinci uygar dönemde ya da Eskiçağ'ın ikinci döneminde sınıfsallık varlığını korudu ve köle düzeni iyiden

iyiye yaygınlaştı. Eşyayla ya da hayvanla bir tutulan köle üretimin tüm yükünü omuzluyordu. Ortaçağ'da kölenin yerini serf aldı. Ortaçağ'da toplumsal düzen serfin alınteriyle ve ödediği ağır vergilerle ayakta duruyordu. Yeniçağ'ın sermayeci düzeninde üretici sınıf işçi sınıfı oldu. Toplum sınıfı denilince, kültür, yaşam düzeyi ve iktisadi olanaklar açısından yan yana konabilecek bireylerin oluşturduğu geniş kitle anlaşılır. Sınıf sorunu üzerine en geniş düşünen Marx olmuştur. Marx'a göre her çağın egemen düşünceleri egemen sınıfların düşünceleridir. Marx'ın sınıf konusunda önemli belirlemeleri vardır: "Belli bir çağda devrimci düşüncelerin varolması her zaman devrimci bir sınıfın varolmasını gerektirir." "Devrimci sınıf, bir sınıfla karşıtlaştığı için kendini bir sınıf olarak ortaya koymaz, tüm toplumun temsilcisi olarak ortaya koyar, tek egemen sınıf karşısında toplumun bütünsel kitlesi olarak görünür." "Fransız burjuvazisi soyluluğun egemenliğini yıktığında birçok proletere proletaryanın üstüne yükselme hakları verdi, ama bu hakkı onlara yalnızca burjuva olmaları koşuluyla verdi. Her yeni sınıf, egemenliğini eski egemen sınıfa göre daha geniş bir temel üzerinde kurar." "Feodal toplumun yıkıntıları üzerinde yükselen modern burjuva toplumu sınıf çatışmalarını ortadan kaldırmadı. O ancak eskilerin yerine yeni sınıflar koydu, yeni baskı koşulları, yeni kavga biçimleri getirdi. Ne olursa olsun çağımızın, burjuva çağının ayırıcı özelliği sınıf çatışmalarının basitleşmiş olmasıdır. Toplum giderek karşıt iki kesime, doğrudan doğruya birbirine düşman iki karşıt sınıfa, burjuva sınıfına ve proletaryaya bölünüyor." (Bk. TOPLUM)

SINIFLAMA (fr. *classification*; alın. *Klassifikation*; ing. *classification*). Nesneleri niteliklerine göre ayırma. Ortak nitelikleri olan nesneleri belli kümelerde toplama. Sınıflara ayırma. Doğal sınıflama, şeyleri doğal niteliklerine göre sınıflara ayırmaktır. Yapay sınıflama, şeyleri kendi isteğimiz ya da öngörümüze göre sınıflara ayırmaktır. Bilim sınıflaması, birbirine yakın bilimleri aynı kümede toplama çabasıdır. Aristoteles bilgiyi kesin bilgi ve görüş olmak üzere ikiye ayırmıştı. Ortaçağ'da skolastikler bilgiyi *mekanik sanatlar* ve *özgür sanatlar* olmak üzere ikiye ayırdılar. Mesleğe hazırlayan mekanik sanatlara karşıt olarak özgür sanatlar insanı özgür çalışma alanlarına hazırlıyordu. Özgür sanatlar ikiye ayrılırdı: *trivium* ve *quadrivium*. *Trivium* ya da *üçlü* dilbilgisi, belagat ve diyalektikten oluşuyordu. *Quadrivium* ya da *dörtlü* aritmetik, müzik, geometri ve gökbilimden oluşuyordu. Descartes Yeniçağ'ın başlarında bir bilgi ağacı çizdi. Ağacın kökleri metafizik, gövdesi fizik, dalları ahlak, mekanik ve hekimlikti. Aynı dönemde Bacon bilimlerle ilgili çok karmaşık bir sı-

nıflama yaptı. Bacon'a göre bilim gerçek olanın yani somut olanın araştırılmasıyla kurulacaktı. Bu da deneysele, olgulara yönelmek demekti. Bu yeni bilimin ilk ve en önemli bölümü doğa olaylarını bir bütün olarak ele alan ve bellek bilimi diye nitelendirilebilecek olan *tarih*'dir. Doğa olgularını sergileyen *doğal tarih*'le insanlık olaylarını sergileyen *uygarlık tarihi*'ni birbirinden ayırmak gerekir. Bacon tarihin yanına usla ilgili bilgi alanı diye belirlediği *felsefe*'yi ve imgelem bilimi diye belirlediği *şiir*'i koyar. Felsefede üç ayrı bölüm belirler: *dinbilim, doğabilimi* (fizik) ve *insan bilimi*. Fizik ikiye ayrılır: *kuramsal fizik* ve *işlevsel fizik*. Kuramsal fizik Aristoteles'in belirlediği dört nedeni araştırır. Maddesel ve etkin nedenler *özel fizik*'in, sonuçsal ve biçimsel nedenler *metafizik*'in konusudur. İnsan bilimi de ikiye ayrılır: *bireysel insan bilimi* ve *toplumsal insan bilimi. Hekimlik, mantık* ve *ahlak* bireyselle, *yönetim sanatı* ve *insan ilişkileri* toplumsalla ilgilidir. En yeni ve en belirgin olmakla birlikte bilimlerin çeşyitli dallara ayrılmasıyla geçerliliğini yitirmiş olan sınıflama Auguste Comte'un sınıflamasıdır. Comte bilimleri konularına göre yalından karmaşığa doğru sınıflar. Birinci sırada gerçek nesnelerle ilgisi olmayan, yalnızca sayılarla ilgilenen *matematik* vardır, bu bilim en soyut bilimdir. İkinci sırada sayılarla ve nesnelerle ilgili olan *gökbilim* yeralır; gökbilimin nesneleri üzerinde bizim hiçbir değiştirici etkimiz sözkonusu olamaz. Üçüncü sıradaki *fizik* de sayılarla ve nesnelerle ilgilidir, bu alanda nesneler değişkendir ve biz onlar üzerinde değiştirici etkide bulunabiliriz. *Kimya*'da fiziğin karmaşıklığına özgül tepkiler de eklenir. *Biyoloji*'de kimyanın karmaşıklığına yaşam olguları eklenir. Sonuncu bilim en somut bilim olan ve insani olgularla ilgilenen *toplumbilim*'dır. Bugün bu bilimler çokluğunda bir bilim sınıflaması yapmak kolay değildir. Ancak bilimler *doğa bilimleri* ve *insan bilimleri* diye ikiye ayırabiliriz. (Bk. BİLİM)

SINIR (fr. *limite*; alm. *Grenze*; ing. *limit*). Yanyana iki alanı ayıran nokta, çizgi ya da yüzey. Kant *Noumenon* kavramını bir *sınır-kavram* (*ein Grenzbegriff*) olarak adlandırır. Felsefeyi bir bilgi eleştirisi olarak gören Kant, onu kendi sınırlarını bilen düşünce olarak nitelendirir. (Bk. NOUMENON)

SİMETRİ Bk. BAKIŞIMLILIK.

SİMGE (lat. *symbolum*; fr. *symbole*; alm. *Symbol*; ing. *symbol*). Bir anlamı dışlaştıran biçim. Bir benzerlik ilişkisi altında bir başka şeyi sunan işaret ya da biçim, imge ya da nesne. Biçimsel yapısıyla soyut bir şeyi ya da kendinden daha karmaşık bir şeyi düşündüren şey. Simge basit ya da karmaşık herhangi bir imgedir. Basit simgeler daha çok gündelik yaşamda kul-

lanılan ortak işaretlerdir (adaleti simgeleyen terazi, yolun daraldığını gösteren yol işareti). Karmaşık simgeler yalnızca sanatta kullanılan simgelerdir. Simgesel anlatım ussal anlatımdan dolaylı oluşuyla ayrılır; ussal anlatımda bir fikir doğrudan doğruya ortaya konulurken simgesel anlatımda bu yapılmaz; bunun yapılmamasının nedeni anlatılacak şeyin ussal çerçevede anlatılamayacak kadar karmaşık olmasıdır. Özellikle sanatta dışlaşan ya da dışlaşacak duygu-düşünce bileşimlerini simgelere başvurmadan anlatma olasılığı yoktur. Buna göre simge en eski zamandan beri sanatın kurucu ögesi olmuştur. Yüzyılımızda sanat baştanbaşa simgeci bir anlatıma bürünmüştür. S. Jarocinski şöyle der: "Eski kültürlerde simge doğanın ve yaşamın büyük gizlerini bulmaya yarıyordu, hıristiyan Ortaçağ'ında düşünceyi Tanrı'ya yükseltiyordu, duygucu dönemde sanatçının öznelliğini açıklıyordu. Sanat dilinin özgüllüğünü ve anlatımın ilişkiler ağına bağlı kayganlığını görebilen simgecilerde simge sanatla özdeşleşti. Bugünkü sanat gözlenmek için yapılanmıştır, onun yaşamın yaratılmasına katılması gerekir, yalnız gündelik besin olarak kalmaması, aynı zamanda insanın gündelik aracı, onun yaratma gereksinimlerinin bir yansısı olmak gerekir diyebiliyorsak, bunu tüm güzelciliğine ve yapmacıklığına karşın simgeciliğe borçluyuz." Jarocinski çağımızda sanatın tümüyle simgeci nitelikler kazanmasını şöyle anlatıyor: "Çağdaş anlamda simge kavramını oluşturan değişik ögeler en eski zamanlardan beri sanatta kendini gösterir. Ama bütün bu ögeler ancak simgecilik çağında tek bir bütünde bir araya geldi ve sanat yapıtı simgeyle özdeşleşti." Simge, buna göre, yüzyılımızda sanatın her şeyidir. Sanat yapmak artık simgeler yaratmaktır, sanat izleyicisi olabilmek de simgeleri okuyabilecek yatkınlığa ulaşmış olmak demektir. Bu yüzden bugünün sanatı izleyiciyi belli bir etkinliğe zorluyor, ondan belli bir yatkınlık bekliyor. Ancak simgeyi bizi bir çırpıda anlama ulaştıran açık bir kapı ya da kolay bir geçit gibi görmemek gerekir. Başlıca özelliğe karmaşıklık olan simge iletken olduğu kadar da yalıtkandır, hem bizi anlama götürecek tek yoldur hem de bu işte bize engel çıkarır. Karmaşıklığıyla kaygandır, çokanlamlılığa eğilimlidir, saydam göründüğü yerde bulanıktır: o özel bir dildir, anlamı kucaklayan biçimdir. Anlam ondadır ya da onda görünür, ondan giderek anlamı kavramak gerekir. Simgenin karmaşıklığı anlamın karmaşıklığından gelir biraz da. O aynı zamanda çok geniş bir anlamı kucaklayan küçücük bir yapı oluşturmaya yönelmiştir. Yapıt bir simgeler bütünüdür. Simge bir aracıdır, iyi kurulduğu zaman iyi gösteren, ama gene de bir şeyi bir çırpıda olduğu gibi göstermek yerine duyuran, sezdiren bir aracıdır. "Simgeler her zaman aydınlık olmaktan çok ka-

ranlıktır ya da yarı karanlıktır" der Bayer. Sanatta simge, yaratıcı çabanın zorunlu bir yüzünü oluşturur. İyi kurulmuş bir simge duygu-düşünce bütününü en geniş çerçevede dışlaştırır. Simge anlatımın tek gerçek olanağını oluşturur. Yetkin olamayan simge yapıtı açmaza düşürür. Simgenin yeterli olmadığı yerde bulanıklık ortaya çıkar. (Bk. RİTM)

SİMGECİLİK (fr. *symbolisme*; alın. *Symbolismus*; ing. *symbolism*). Simgeler kullanma eğilimi. Simgelerle gösterme tutumu. Dışlaştırma yöntemi olarak simgeler kullanmayı benimseyen sanat anlayışı. Çağdaş simgeci sanat anlayışı XIV. yüzyıl fransız edebiyatında kendini gösterdi. Baudelaire'in doğalcı diye nitelendirilen şiirleri yoğun simgelerle örülmüştü ve çağdaş simgeciliğin çıkış noktası olarak belirlendi. Paul Verlaine ve Stephane Mallarmé simgeci şiirlerin öncüleri oldular. Verlaine'in şiirinde giz dolu duyarlılıklar yoğun simgelerle dışlaştırılır. Mallarmé'nin simgelerinde dışlaşan oldukça kapalı bir düşünselliktir. Rimbaud'nun şiirlerinde simgesel anlatım doruğa ulaşmıştır. Rimbaud simgeleriyle bilinmezi bulup çıkarmaya çalışır. Onun simgeleri yetkin ama şaşırtıcı simgelerdir; bu şaşırtıcı simgeleriyle Rimbaud simgecilikten gerçekçiliğe doğru bir geçiş yapar. Yetkin simgeler oluşturmakta en çok ustalaşmış şairlerden biri de Apollinaire'dir. Jean Moréas, Henri de Régnier, Emile Verhaeren gibi şairlerin ardından Apollinaire bir yıldız gibi doğar ve Rimbaud'nun gerçeküstücülüğe doğru açtığı yoldan korkusuzca ilerler. Bilincin yüzeysel etkinliklerinin ürünlerini anlatmaktan çok bilincin derinliklerini gözlemlemeye çalışan Apollinaire bu yenilikçi atılımı içinde geleneğin verimli kaynaklarından kopmayı düşünmez ve şöyle der: "Hem biçimde hem özde yepyeni bir şair olmak istiyorum, ama sanatlarını iyi kuramamış bazı yenilerin tersine bende büyük çağların derin beğenisi var." Böylece gelişen simgecilik başka sanatları etkiler, başka topraklara doğru ve sanatın temel yöntemi olmaya doğru gider. (Bk. ESTETİK, SANAT)

SİNİRLİLİK (fr. *nevrose*; alın. *Neurosis*; ing. *neurosis*). Ruhsal yapıda işlevsel bozukluklara yol açan hastalıklı ruh durumu. Sinirlilik ortaya çıktığı kişide kişilik bozukluklarına yol açmamakla birlikte onu büyük ölçüde sıkıntıya uğratan bir durumdur. Bilinen bir fizyolojik nedeni olmayan, hastanın ruhsal özelliklerinden gelen, ruhsalbozukluklar gibi kişilik kaymalarına yol açmayan hastalıklı ruh durumlarının tümünü, saplantıları, takıntıları, kuşkuları, tikleri, korkuları, bunaltıları, boğuntuları vb. bu ad altında toplayabiliriz. Sinirlilik insanlar arasında oldukça yaygındır ve yüzde on gibi bir oran gösterir. Sinirliler ortak özellikler ortaya koyarlar: kendilerini güven altında

duymazlar, toplumla bütünleşmede sıkıntıları vardır, başkalarına genellikle şiddete yatkın bir yönelimleri vardır, en azından alaycıdırlar; aynı uyarsız tutumu kendilerine de gösterirler, intihar girişimi her zaman olasıdır, uyku bozuklukları (uykusuzluk, aşırı uyku) yaygındır, cinsel yaşamlarında bozukluklar vardır (mastürbasyon eğilimi, soğukluk), her zaman bir şeylerden yakınırlar, hiçbir şey yapmadıkları zaman bile kendilerini yorgun ve bitkin duyarlar. Sinirliliğin nedenleri genellikle içte, bilinçdışında olduğu için sinirlinin neden şöyle değil de böyle davrandığını kavramak genellikle çok zordur. Hemen bütün sinirlilerde duygu düzeyinde bir olgunlaşmamışlık sözkonusudur: sinirli pekçok durumda, hatta meslek konularında ya da toplumsal ilişkilerde çocuk gibi davranmaktan kendini alamaz, onun ne yapacağı pek belli değildir, onun bu çocuksu davranışlarının çocukluğuyla ilgili bazı öfkelere bağlı olduğu elbette düşünülebilir, ama gene de ortada kesin bir belirti yoktur. Bütün sinirlilik durumları yoğun duygu taşmalarına yol açabilecek özel nedenlerle ortaya çıkar (ölüm haberi, biriyle çatışma). Hasta her zaman bilinçli olduğundan yakınları onun sorumlu bir insan gibi davranmasını beklerler, hatta bu konuda ona baskı yapabilirler: bu kadar iyi düşünen, aklı başında bir kimsenin tam bir sormsuzluk içinde çocuk gibi davranması olacak şey değildir, çevredekiler kadar hasta da bu duruma şaşmaktadır. Sinirlilerin iyileştirilmesinde en etkin yöntem ruhayrıştırması yöntemi olabilir.Herta Orgler şöyle der: "İşlerin ters gitmesiyle para kaybeden, bir dostunu yitiren ya da sevdiği kişi tarafından aldatılan bir bireyin uğradığı sarsıntı tümüyle doğaldır, ancak bu birey bu heyecan geçtikten sonra da bedensel ve ruhsal acılardan yakınıyorsa bu bir sinirlilik belirtisidir. Adler bu sinirliliğin 'sanatsal yapısı' üzerinde durmakla birlikte, her sinirli kişide onun özgünlüğünü ve özellikliliğini göstermekle birlikte tüm sinirli bireylerin ortak özelliklerini araştırmaktan da geri kalmadı. (..) Onlar (sinirliler) düşsel bir dünyada yaşamayı yeğlerler. Çocukluklarından başlayarak onlarda bir eylem eksikliği ve toplumsal kavrayış eksikliği görülür. Aşağılık karmaşıklarını aşmak için bir yükseklik karmaşığı geliştirirler. Büyük bir itkiyle yönlendirilmiş olarak onlar kişisel üstünlüklerinin amacını en yüksek yere yerleştirirler. Onlarda aşırı duyarlılık, sabırsızlık, yüreksizlik, kuşku, aşırı ölçüde heyecanlılık gibi kişilik özelliklerine raslarız; daha ciddi durumlarda güvensizlik, hırs, kıskançlık, açgözlülük kendini gösterir; onlar çözmeye hazır olmadıkları kaçınılmaz yaşamsal sorunlarla karşılaştıklarında bir sarsıntı geçirirler ve bu sarsıntının koşulladığı belirtiler ortaya koyarlar." (Bk.RUHAYRIŞTIRMASI, RUHSALBOZUKLUK)

SİSTEM Bk DİZGE.

SKOLASTİK (lat. *scholasticus*; fr. *scolastique*; alm. *Scholastik*; ing. *scholastik*). Okulla ilgili olan. Avrupa'da X. yüzyılla XVII. yüzyıl arasında kilise okulları ve daha sonra üniversiteler çerçevesinde gelişen düşünce. Skolastik Aristoteles'in mantığını kullanarak göstermeler ortaya koyan dinsel-felsefi düşüncedir. Bu düşünce ayrıntı tutkusuyla, tutuculukla, yetkeye aşırı bağlılıkla belirgindir ve hıristiyan dininin dogmalarını varsamayı öngörür. Kendi içinde tartışmacı ve araştırmacı görünen bu düşünce gerçekte bilinenin yinelenmesini yöntem edinmiştir. Tanrısal açınımla usun doğal ışığı arasındaki bağlantıyı ortaya koymaya dayanan skolastik düşüncenin başlıca temellendiricisi azizlerden Aquino'lu Tommaso'dur. Skolastik sözü zamanla küçültücü bir anlam kazanmış, katı ve kalıplayıcı tüm düşünceleri skolastik diye belirlemek alışkanlık olmuştur. (Bk. MANTIK)

SLOGAN Bk. KALIPSÖZ.

SOFİST (lat. *sophista*; fr. *sophiste*; alm. *Sophist*; ing. *sophist*). Eski Yunanistan'da parayla ders veren ve kişilere felsefe ve belagat öğreten filozof. Sofistler gençlere topluluk içinde rahat ve güzel konuşma ve herhangi bir konuyu incelikle savunma dersleri veriyorlardı. M.Ö. V. yüzyılın bu tüccar bilgeleri (yun. *sophos* "bilge" demektir), zengin çocuklarını siyaset adamı olarak yetiştirme yükümlülüğü içinde felsefe kadar hemen her konudan anlıyorlar, ahlak, hukuk, iktisat, siyaset, felsefe ve özellikle belagat öğretirken bol para kazanıyorlardı. Onlar için önemli olan doğrunun bulunması değil, doğru diye bilinenin iyi savunulmasıydı. Felsefe tarihinin ilk kuşkucuları olan sofistlerin iki önemli temsilcisi vardır: Abdera'lı Protagoras ve Leontinoi'li Gorgias. Protagoras insanı her şeyin ölçüsü diye belirliyordu, böylece kesin yargının, genelgeçer yargının varlığını yadsıyordu. Gorgias da varlık'ın varolmadığını bildiriyor, varlık varolsa da bilinemezdi görüşünü ortaya koyuyordu. Sofistler okulu yunan felsefesinde üç büyük okulun ardından gelmiş olan bir umutsuzluk okuludur. Bu okul Platon'dan, özellikle Aristoteles'den sonra önemini yitirmiştir. Sofistlerin belki de en önemli yanları bunalımlı Yunanistan'da insan sorunlarıyla ilgilenmiş olmalarıdır. Platon'un sevgili hocası Sokrates de bir sofisttir, onu sofistlerden ayıran araştırmacı yanı ve yöntemli düşünme eğilimidir. Platon'un *Symposion* diyaloğunda Alkibiades Sokrates'le ilgili olarak "Bilgisizliği geneldir ve bilmediği bir şey yoktur, en azından görünüşü böyledir" der. (Bk. FELSEFE)

SOFİZM Bk. BİLGİCİLİK

SOMUT (lat. *concreto*; fr. *concret*; alm. *konkret*; ing. *concrete*).

Duyularla algılanabilir olan. Gerçeklikte karşılığı bulunan. (Bk. SOYUT)

SONSAL (lat. dey. "*a posteriori*"ye karşılık). Deneyle ilgili olan. Deneyden önce gelene yani önsel'e (*a priori*) karşıt olarak sonsal (*a posteriori*) deneyle ilgili olandır. (Bk. ÖNSEL)

SONSUZ (lat. *infinitus*; fr. *infini*; alm. *Unendlich*; ing. *infinite*). Sınırları olmayan. Sonsuz çok zaman dinbiliminde Tanrı'yla, bilimde evrenle özdeşleştirilir. Felsefede sonsuz bazen bir gerçeklik bazen bir olasılık olarak düşünülmüştür. Aristoteles somut sonsuzu kavranılamaz bir şey diye düşünüyordu. Kant salt usun çatışkılarını tanımlarken sonsuzu kavramanın ve sonluyu tasarlamanın olanaksız olduğunu bildirdi. Sonluluk sınırlılıkla ve geçicilikle, sonsuzluk sınırsızlıkla ve sürerlikle ilgilidir diye düşünülür. (Bk. TANRI)

SORU (lat. *quaestio*; fr. *question*; alm. *Frage*, *Befragung*; ing. *question*). Tartışmaya konulmuş olan. İçinde güçlükler barındıran, tartışmaya açık konu. Bir yanıt gerektiren önerme.

SORUMLULUK (fr. *responsabilité*; alm. *Verantwortlichkeit*; ing. *responsability*). Bir yanlışı düzeltme ya da bir amacı gerçekleştirme yükümlülüğü. Sorumluluk kavramının temelinde özerklik yani ahlaki özgürlük kavramı yatar. Buna göre ancak özerk olan, özgürce seçimler yapabilen sorumludur. Özgürlükten ve özgürlüğü sağlayacak bilinçten yoksun olduğu için köle sorumlu değildir, kendini sorumlu duyduğu anda da köle olmaktan çıkar. Eksik bilinçle yaşayanlar sorumlu tutulabilirler ama tam anlamında sorumlu olamazlar. Yetkin bilinç bireyi kendine egemen kılar. Sorumluluğun gerçekleşebilmesi için istemin özerkliği gerekir. Hiçbir dış belirleme olmadan gerçekleşebilen istem olmaksızın gerçek anlamında sorumluluk oluşmaz. Sorumlu birey tüm dış bağlantılardan bağımsız olarak seçimler yapabilen bireydir. Dışerklik sorumluluğu kaldırır ya da en azından sakatlar. Sakatlanmış sorumluluk gerçek sorumluluk değildir. Dışerklikle zedelenen sorumluluk sorumluluk değil, yükümlülüktür. "Hiçbir şeye inanmadığımız zaman, hiçbir şeyin anlamı olmadığı zaman, hiçbir değeri varsaymadığımız zaman her şey olasıdır ve hiçbir şeyin önemi yoktur" der Camus. Zorla yapılan iş sorumsuzca yapılan iştir. O durumda sorumluluk başkalarınındır. Oysa kimse kimsenin yerine sorumlu olamaz. Sorumsuzluk bilinçli bir kişi için yapabilecekken yapmamak anlamına gelir. Antoine de Saint-Exupery "İnsan olmak her şeyden önce sorumlu olmaktır" der. Sorumluluk evrenseldir, parçalı değildir. İnsan şundan ya da bundan olmaktan önce bütün insanlıktan sorumludur. İnsa-

na karşı olan her durum her sorumlu kişiyi ilgilendirecektir. Sorumluluk yazgı fikrinin aşıldığı yerde başlar. İnsanın başına gelecek olanlar önceden belirlenmişse sorumluluk sözkonusu olamaz. Sophokles'in *Oidipus epi Kolono*'sunda şu satırlarla karşılaşırız: "Eylemlerim mi? Onlara ben katlandım, onları ben yapmadım" "İzlediğim yolu bir şey bilmeden izledim". Kişinin insanlıktan sorumlu olması her şeyden önce kendinden sorumlu olmasını gerektirir. Her kişi kendi olarak sorumludur. Eski Ahid'de şunları okuruz: "Her kişi kendi ölümünü ölecektir. Bir oğul babasının yanlışını yüklenemez. Bir baba da oğlunun yanlışlarını yüklenemez. Doğru doğruluğunun, kötü kötülüğünün karşılığını görecektir." Ortak sorumluluklar elbette vardır, ama ortak sorumluluklarda da herkes her şeyren önce kendinden sorumludur. Sorumluluk insanı yaşama bağlayan ve umutlu kılan güçtür. Saint-Exupery "İnsan hem sorumlu hem umutsuz duyamaz kendini" der. (Bk. BİLİNÇ)

SORUN (fr. *problème*; alın. *Aufgabe*, *Problem*; ing. *problem*). Ussal yöntemlerle yanıtlanması gereken soru. Bilimsel açıdan çözüm bekleyen karmaşık durum. Kuramla ya da uygulamayla ilgili olan ve çözüm bekleyen karmaşık yapı.

SOSYALİZM (fr. *socialisme*; alm. *Sozialismus*; ing. *socialism*). Büyük üretim ve değiştokuş düzeneklerinin çalışanlar yararına kullanılmasını öngören siyasal-toplumsal öğreti. Sosyalizm üretimi ve değiştokuşu kesin kurallara bağlayarak toplumu tüm bireylerin yararına yeniden düzenlemeyi öngören tüm siyasal ve iktisadi öğretilerin ortak adıdır. Sosyalizm kavramı birbirinden uzak hatta birbirine azçok aykırı birçok düzenleme biçimine karşılık olmakla oldukça kaygan hatta bulanık bir kavramdır. Deyim yerindeyse, değişik sosyalizmler vardır. *Reformcu sosyalizm* ya da *evrimci sosyalizm* şiddete dayanmadan ya da devrim yapmadan yasal yollarla yeni bir düzen kurmayı amaçlar. *Devrimci sosyalizm* işçi sınıfının yapacağı devrimle gerçekleşecek, toplumsal ve iktisadi yapıda birdenbire değişmelerle yaşama geçirilecektir. *Ütopyacı sosyalizm* gerçeklerden çok öngörüler ve iyi dileklere göre tasarlanmış, uygulama şansı pek olmayan sosyalist kuramların genel adıdır (Thomas Morus, Saint-Simon, Fourier). Sosyalizm konusunda savlar XIX. yüzyılda gelişmeye başlamıştır ve o yüzyılın sermayeci düzen içinde gelişen toplumsal adaletsizliklerini dengeleme dileklerinden kaynaklamıştır. Bu anlamda sosyalizm burjuva ve küçük burjuva sınıflarının topluma yeni düzenekler, yeni bir üretim ve değiştokuş düzeni getirme çabasında anlatımını bulur. bunda üretimi ve tüketimi belli kurallara bağlama ve siyasal dengesizlikleri ve olası patlamaları önleme isteği baskındır. Ser-

mayeci düzenin iyiden iyiye yerleşmesiyle ve sanayi devrimiyle tüm gelişimini kazanmış olan "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" anlayışının sonucu olan serbest rekabet ve onun sonucu olan aşırı toplumsal dengesizlik böylece yeni önlemlerle giderilmiş olacaktı. Bu düzenleme dilekleri XIX. yüzyıl düşünürlerinde, özellikle ingiliz iktisatçılarında açık bir biçimde yer alır. İngiliz filozofu John Stuart Mill toplumda kazanç ve tüketim dengesizliklerinin giderilebilmesi için bir dizi önlem önerir. Marx'çı bağlamda sosyalizm sermayecilikle komünizm arasındaki geçiş evresidir. Komünist düzende devletin kesin olarak ortadan kalkacağına inanan Marx'çı düşünürler sosyalist evrede devletin varlığını sürdüreceğini bildirirler. Bugün sosyalizm terimi Batı Avrupa'daki sosyal adaletçi demokratik siyasetlere karşılıktır ve *demokratik sosyalizm* ya da *sosyal demokrasi* diye bilinen ve komünist eğilimli olmayan solcu siyaset devinimlerinin genel adıdır. Bu da sosyalizmi yere ve zamana göre çokça değişen ve belirgin kuralları olmayan bir dünya görüşü durumuna getirmektedir. Belki de sosyalizm gelecekteki yetkin insan toplumlarının adaletli yaşam biçimlerine karşılık olacaktır. (Bk. DİYALEKTİK, KOMÜNİZM, MADDECİLİK, ORTAKLAŞMACILIK)

SOYUT (lat. *obstractus*; fr. *abstrait*; alm. *Abstrakt*; ing. *abstract*). Somut verilere dayanılarak ya da doğrudan doğruya tasarlamayla ortaya konulmuş olan genel bir fikrin özyapısı. Soyut olan ya da gerçeklikte karşılığı olan ya doğrudan doğruya düşüncenin ya da imgelemin çabasıyla ortaya konulmuş olandır. "Kedi" fikri soyuttur, kedilerden soyutlama yoluyla elde edilmiştir. Ama "melek" fikri soyuttur ve düşüncede belirlenmiştir, gerçeklikte karşılığı yoktur. (Bk. SOMUT)

SOYUTLAMA (lat. *abstractio*; fr. *abstraction*; alm. *Abstraktion*; ing. *abstraction*). Bir soyut fikre ulaşma. Bir şeyin herhangi bir niteliğini kendisiyle doğal bir bütünlük kuran öbür niteliklerden ayrı olarak belirlemeye dayanan zihin işlevi. (Bk. SOYUT)

SOYUTLAMACILIK (fr.*abstractionnisme*; alm. *Abstraktionnismus*; ing. *abstractionism*). Aşırı soyutlama eğilimi. Soyutlamaları somut gerçekliklere eşdeğer sayma eğilimi. (Bk. SOYUTLAMA)

SÖZLEŞME (lat. *contractus*; fr. *contrat*; alm. *Vetrag*, *Kontact*; ing. *contract*). Bir kişinin ya da bir topluluğun başka kişi ya da kişilerle bir şeyi yapmak ya da yapmamak konusunda uzlaşması. Bir topluluğun ya da bir toplumun kendi içinde bir şeyi yapmak ya da yapmamak konusunda uzlaşması. Toplumsal sözleşme, Jean- Jacques Rousseau'nun 1762'de yayımlanan *Toplumsal sözleşme ya da si-*

yasal hukukun ilkeleri adlı yapıtında ortaya koyduğu görüşler içinde başlıca yeri alan ve insanların ortak bir yaşam düzeninde bir araya gelmelerini sağlayan temel koşullardır. *Toplumsal sözleşme* bitmemiş büyük bir yapıtın bir bölümüdür. Başlıbaşına bir yapıt özelliği kazanmış olan bu yazı bireylerin istekleriyle toplumsal gerekleri dengeleme konusunda öneriler getirir. Rousseau bu yapıtta cumhuriyetçi görüşlerini dile getirirken, insanın doğal durumda yani uygarlaşmadan önce yaşadığı mutluluğa dönemeyeceğini, bundan böyle devlet düzeni içinde yani bir toplumsal sözleşme altında yaşayarak eşitliği ve özgürlüğü sağlamaya çalışması gerektiğini bildirir. Toplumsal sözleşme düzeni elbette demokratik bir yaşam düzeni olacak, bunun için bir yasakoyucunun yasalarına gereksinim duyulacaktır. Bu düzende, demokratik yaşam koşulları çerçevesinde genel istem gerçekleşmiş olacaktır. Jean-Jacques Rousseau şöyle der: "İnsanın toplumsal sözleşmeyle yitirdiği doğal özgürlüktür ve elinin erdiği her şeyde sınırsız bir haktır; kazandığıysa yasal özgürlüktür ve elde ettiği şeye sahip olma hakkıdır." Jean - Jacques Rousseau'nun bu görüşleri Fransız Devrimi'nin düşünce temelini oluştururken İnsan Hakları Bildirisi'nin özünü esinlemiştir. (Bk. DOĞAL)

SPEKÜLASYON Bk. KURGU.

SPİRİTUALİZM Bk. RUHÇULUK.

STOA'CILIK. M.Ö. IV. yüzyılda Kıbrıs'lı Zenon'la başlayan ve M.S. III. yüzyıla kadar gelişen heptanrıcı, usçu, maddeci felsefe okulu. Bu okul üç aşamada gelişti: *Eski Stoa* (Zenon, Kleanthes, Khrysippos) döneminde okulun tüm temel görüşleri ortaya kondu. Okulun adı da bu dönemden kalmadır. Kıbrıs'lı Zenon Atina'da *Stoa Poikile*'de, resimlerle süslü revaklı bir galeride dersler veriyordu. *Orta Stoa* diye bilinen ikinci gelişim evresinde en önemli adlar Rodos'lu Panaitios ve Apameia'lı (Suriye) Poseidonios'dur. Poseidosios'un Stoa'cılığı Platon'culuğa doğru yaklaştırdığı bilinmektedir. Her iki dönemden elimizde birinci elden metinler bulunmaması Stoa okulunun kuruluş ve gelişim koşullarının neler olduğunu bilmemizi engelliyor. Elimizdeki metinler *İmparatorluk Stoa*'sı diye bilinen üçüncü dönemden Seneca, Epiktetos, Marcus Aurelius gibi önemli filozofların metinleridir. Stoa'cılar felsefeyi mantık, fizik, ahlak olmak üzere üçe ayırdılar. Evrensel usun (*logos*) varlığını benimsediler. Evrenin dışında hiçbir varlık ya da varlık alanı kabul etmeyen Stoa'cılara göre insan doğanın bir parçası olmakla evrensel ustan pay alıyordu. Öyleyse en uygun yaşam doğanın gereklerine göre sürdürülen yaşamdı.

SUBSTRATUM Bk. DAYANAK.

SUNUM (lat. *repraesentatio*; fr. *représentation*; alm. *Repräsentation*; ing. *representation*). Bir nesneyi zihinde ya da imgelemde görünür kılan bilinç olgusu. Bir imge aracılığıyla bir kavramı ya da bir görünür nesneyi duyulur kılma edimi.

SÜRE (fr. *dureé*; alm. *Dauer*; ing. *duration*). Zamanın sınırlı parçası. Zamanın bir başlangıçla bir bitiş arasında kalan parçası. Bergson'da "zaman"la "süre" karşıtlaşır. Zaman ölçülebilir olandır, matematikseldir, öznellikle değil nesnellikle ilgilidir, yaşamı kolaylaştırmak, iletişimi sağlamak için vardır. Nesnel zamana karşılık süre öznel zamandır, "arı süre"dir, canlı zaman deneyidir, ruhbilimsel gerçekliktir, yaşamın ya da öznelliğin kendisidir. Süre duygusallığın zamanıdır, somuttur, bekleyişlerde uzar, sevinçlerde kısalır. O, gerçek olarak yaşanılandır. Bergson'un tanımıyla süre "Ben kendini yaşamaya bıraktığında bilinç durumlarımızın ardışıklığının aldığı biçim"dir, buna göre niteliksel değişimlerin kesin sınırlar sözkonusu olmadan birbirini izlemesidir. Paul Foulquié süreyi derin düşünsel yaşamın bir koşulu olarak belirler. Bilincimize her yeni gelen öge bir *tabula rasa*'ya yerleşircesine kendini ortaya koymayıp sürerli bir bilince katılacaktır, bu bilinç o ögeye renklerini verirken onunla bütünleşecektir: "Kişiliği belirleyen süre sürerliği de belirler. Derin ruhsal yaşamda evrimler varsa da devrimler yoktur. Elbet bazen bizi şaşırtan kararlar kendini gösterir, ancak burada zincirin bizden kaçan birkaç halkası sözkonusudur." Ancak Paul Foulquié sürede kendini ortaya koyan derin ben'in kavranılması konusunda Bergson kadar iyimser değildir. İnsanın derin yaşamının incelenmesi birçok güçlük çıkaracaktır.(Bk. ZAMAN)

SÜREÇ (lat. *processus*; fr.*procès*, *processus*; alm. *Prozess*; ing. *process*). Bir birlik ya da bir düzen ortaya koyduğu gibi bir sonuca da yönelik olan olgular ve işlemler dizisi. Belli bir zamanda yer alan etkin ve düzenli olgular bütünü.

SÜRREALİZM Bk. GERÇEKÜSTÜCÜLÜK.

Ş

ŞAŞMA (fr. *étonnement;* alm. *Verwunderung;* ing. *astonishment).* Ruhsal sarsıntı. Olağandışı bir durum karşısında duyulan değişiklik duygusu. Beklenmedik bir olayın uyandırdığı ruhsal tepki. Alışılmadık bir durum özellikle birdenbire karşılaştığımızda bizde şaşma duygusu yaratır. Bu duygu bizim bu yeni durumu kavramamıza ve ona biraz da olsa alışmamıza kadar sürecektir. Her yeni bizde azçok yoğun bir şaşma duygusu yaratır. Yaratıcı insan etkinliğinin temelinde işte bu duygunun varolduğunu söyleyebiliriz. "Her gün yeni olsun gördüğün, bilge kişi her şeye şaşan kişidir" der Gide. Birdenbire karşımıza çıkıp bizde şaşma duygusu uyandıran şey ortadan çekilmeye başladığında biz de yavaş yavaş olağanın sınırlarına çekilmeye başlarız. Aristoteles *Metaphysika*'nın 1. kitabında felsefenin meraktan doğduğunu anlatırken "Gerçekte bugün olduğu gibi ilk filozofları felsefi kurgulara iten şaşma'dır" der. Gaston Bachelard'a göre "bilimsel kültür için oldukça yararlı olan" şaşma bireysel kalamayacaktır. Ona göre bir konuda şaşkınlığa uğrayan kişi şaşkınlığını başkasına yansıtmak ister. Böylece insan şaşma yoluyla kendini eğitir. Karşılıklı eğitim birbirinde şaşma duygusu yaratmaktan başka bir şey değildir. Spinoza *Kısa inceleme*'sinde şaşmayla ilgili şu örneği verir: "Hiç uzun kuyruklu koyun görmemiş olan kişi uzun kuyruklu fas koyunlarını gördüğü zaman şaşacaktır. Anlatırlar, kendi tarlası dışında tarla olmadığını sanan bir köylü, ineği kaybolunca onu uzaklarda aramak zorunda kalır ve kendi tarlası dışında çok sayıda tarla olduğunu görüp şaşar."

ŞEMA (fr. *schème*; alm. *Schema*; ing. *scheme*). Herhangi bir nesnenin basitleştirilmiş sunumu. Leibniz'de monadların temel ilkesi. Kant'da kategorilerle olgular arasındaki aracı birim. Kant'a göre duyulur sezgide verilmiş olan olguyla anlığın kategorileri arasında "bir üçüncü terim olmalıdır, bu

üçüncü terim bir yandan kategoriyle biryapılıdır bir yandan da olgularla biryapılıdır ve böylece birincinin ikinciye uygulanmasını olası kılar. Bu ara sunum arı olmalıdır (hiçbir deneysel öge barındırmamalıdır), bununla birlikte bir yandan düşünsel öbür yandan duyulur olmalıdır. Aşkın şema işte budur." (Bk. ANLIK, SEZGİ)

ŞEY (fr. *chose*; alın. *Ding*, *Sache*; ing. *thing*). Düşünceden bağımsız olan kendinde varlık. Varolduğu ya da varolmadığı düşünülen her varlık. Kişi olmayan her varlık. "Gündelik dilde bu sözcük düşünülen, varsayılan, varsanan ya da yoksanan her şeyi belirler" (Lalande). Apayrı ele alınabilen dural durumdaki her varlık, olaya ya da olguya karşılık olarak bir şey'dir (otomobil bir şey'dir, otomobil kazası bir olaydır). Metafizik anlamında şey kendinde varlığı ya da tözü karşılar. Descartes "ruh düşünen bir şeydir" diyordu. Kant'da şey, olgunun karşıtı olan ya da olgu olmayan şeydir, *Noumenon*'dur, kendisinden edindiğimiz sunumdan bağımsız olarak kendinde varlıktır, varolan ama bilinemez olandır. Kant şöyle der: "Duyular dünyası kendinde şeyler olmayan olguları içerir; ama öbürlerini (*Noumenon*) anlık doğrudan doğruya benimsemek zorundadır, çünkü o deney nesnelerini basit olgular olarak tanır." (Bk. KENDİNDE, NOUMENON, VARLIK)

ŞİDDET (lat. *terror*; fr. *terreur*; alın. *Terror*; ing. *terror*). Aşırı korku yaratma. Bir toplumun ya da bir topluluğun hatta bir kişinin direncini kırmak için bozgun yaratıcı maddi ve manevi yöntemler uygulama. Büyük korku yaratan nesne ya da eylem. Şiddet dünyamızda başından beri bir sindirme yöntemi olarak kullanılıyor. Çağdaş toplumda şiddeti özellikle bürokrasi aygıtı üretiyor. İnsan için şiddetin kaynağı usdışı düzenlerdedir. Şiddet yalnızca dövmekle ya da öldürmekle olmuyor; şiddetin en büyüğü yumuşak görünümler altında uygulanan manevi şiddettir. Amaç korku yaratmaktır. İnsanoğlu okşamayı bile şiddet aracı olarak kullanabilmektedir. Pekçok tehdit yumuşak bir dille gerçekleştirilir. Her türlü tehdit insan yaşamında nesneye indirgeyici bir şiddet düzeneği oluşturmaktadır. Sevgi üretemeyenler, fikir üretemeyenler, sağlıklı ilişki üretemeyenler genellikle tehdit yani şiddet üretirler. İnsanın iç dünyasında baskı oluşturabilecek her şey bir şiddet aracıdır. Her şiddet bütüncü ve köktencidir, sorunu bir çırpıda çözmek ister ve Machiavelli'ci bir dizgede açıklığa kavuşur. Şiddete yönelen kişi, engel gördüğü her şeyi niteliğine, anlamına, değerine bakmadan gidermeye çalışır. Şiddetin mantığı toptan giderme mantığıdır, ya hep ya hiç mantığıdır, asla bir tartışma mantığı değildir. O en yüce değerleri bile amaç edinebilir. Her şiddet bir ke-

sin sonuca göre düzenlenmiştir. Şiddet sanıldığı kadar kesin ve verimli bir yöntem değildir, her şiddet benzeri bir başka şiddeti yaratarak son bulur. Şiddet sonsuza kadar doğurgandır. Etkenin niteliği ne olursa olsun şiddette amaç ruhu kaldıramayacağı bir yükün altına koymaktır. Şiddetin bedene yönelişi dolaylıdır, amaç ruhu zedelemektir. Beden şiddete dayanıklıdır, çözülen ruhtur. Bu yüzden şiddet ruhsal koşullara göre düzenlenir. Şiddeti şiddet yapan onun ruhta yarattığı çözülmedir. Şiddet yaşamın akışını değiştiremez. Solon "Şiddetin ürünleri kalıcı değildir" der. Tolstoy'un söylediği gibi "Doğru kendini şiddete dayanmadan ortaya koymalıdır". Shakespeare *Kral Richard II*'de "Şiddet ateşleri kendi kendilerini yakarlar" der. Ancak gelişmiş bir bilinç şiddetin anlamını ya da anlamsızlığını kavrayabilir. Yetkin bilinç şiddet üretmeyen ve şiddete her durumda sonuna kadar karşı duran bilinçtir. (Bk. HEYECAN, ÖFKE, SALDIRGANLIK)

ŞİZOFRENİ (fr. *schizophrenie*; alm. *Schizophrenie*; ing. *schizophrenie*). Kişiliğin parçalanmasıyla ve gerçekliğe uyarlanamamayla belirgin ruh hastalığı. Terimi ilk olarak 1911'de Bleuler kullandı. Şizofreni ruhsallıkta yarılma anlamına gelir (yun. *schizein* "yarılma", *phren* "ruh" demektir). E. Minkovski şizofreniyi 1927'de "gerçeklikle canlı bağlantının yitirilmesi" diye tanımladı. Şizofren ilkel bir dünyada yaşar. Algıları ve düşünsel kazanımları sağlıklı olsa da şizofren genelgeçer mantığın dışında bir mantığı benimsemiş gibidir. Çevresiyle hemen bütün bağlarını koparmıştır. Yalnızlık içinde tam tamına bir düşler dünyasına yerleşmiştir. Hastalığın organik bir temeli yoktur; bazı yazarlar hastalığı organik nedenlere bağlamak istemişlerse de bunun için sağlam bir dayanak gösteremişlerdir. Şizofreni gelişen bir hastalıktır, bazen tam bir sürerlikle bazen sıçramalarla gelişir. Her şizofren garip davranışlarıyla ilgi çeker. Düşünce akışında ve bilinç alanında her zaman alışılmadık bir şeyler kendini gösterir. Bunun yanında, konuşmada düzensizlikler ortaya çıkar. Şizofren sorulan sorulara genellikle "yandan" yanıtlar verir, bu yüzden onunla ilişki kurmak her zaman kolay değildir. Çok zaman kendi kendine konuşur ve kimseyi dinlemez, hızlı hızlı konuştuğu olur, söyledikleri genellikle soyut şeylerdir. Mantık düzeni bulanıktır: duyarsız görünümler ortaya koyar, genellikle tam bir soğukluk içindedir. Şizofrenlerin ruhayrıştırması kadar ilaçla iyileştirme yöntemlerinden yararlandıkları görülmüştür.

T

TABU (Polinezya'ca söz). Dokunulması yasak olan. Tabu, Polinezya'da, gündelik kullanımın dışında tutulan şeydir. Tabu olan bir ağacı kesmek yasaktır. Bu yasağa uymayan kişi doğaüstü güçlerin hışmına uğrayacak, böylece cezalandırılacaktır. Tabu'nun bugünkü dillerdeki anlamı, dokunulması ya da kullanılması yasak olan, kısaca dokunulmaz olan kutsal nesne'dir. İnanç açısından ve ahlak açısından dokunulmaz olan her şey tabudur.

TABULA RASA ("Üstündeki balmumu dümdüz duruma getirilmiş tablet" anlamında lat. söz.). Aristoteles'den gelen, zihnin deneyden önce boş bir levha olduğunu öne süren, böylece deneyciliğin temelini belirleyerek doğuştancılıkla ve usçulukla karşıtlaşan formül. (Ortaçağ'da Avrupa'da öğrenciler balmumu kaplı bir levhayı bugünkü defterlerin yerine kullanırlar, ucu sivri bir madenle balmumu üzerine yazı yazarlar, sonra balmumunu düzleyerek levhayı yeniden kullanılır duruma getirirlerdi.) Aristoteles başlangıçta zihnin hiçbir bilgi içermediğini, bilginin ancak duyu organları aracılığıyla, deney yoluyla sonradan sağlandığını benimsiyordu. Skolastikler Aristoteles'in bu görüşüne göre zihni *Tabula rasa in qua nihil est scriptum* yani üstünde hiçbir yazı bulunmayan düz bir levha olarak tanıtladılar. Bu ilke felsefede ülkücü bakış açısına karşıt olarak deneyci anlayışın temelini oluşturur. İlk gerçek anlatımını Aristoteles'in öğrencisi Platon'da bulan ülkücülük her şeyden önce öncesel bilginin varlığını benimser. Aristoteles'çi çizgide deneyci ya da gerçekçi bir felsefe ortaya koymuş olan ingiliz filozofu Locke *tabula rasa*'yı şöyle açıklar: "Başlangıçta ruh, tüm niteliklerden uzak, herhangi bir fikirden yoksun, *tabula rasa* diye adlandırılan bir şeydir. Bu ruh fikirleri nasıl elde eder? Her zaman sınırsız eylemde bulunan insan imgeleminin kendisine hemen hemen sonsuz bir çeşitlilikte sunduğu bu pekçok sayıdaki fikri bu ruh hangi araçlarla sağlar? Tüm usavurmalarının ve tüm bilgilerinin

temelleri gibi olan bu gereçleri bu ruh nereden getirir? Buna tek bir sözcükle yanıt vereceğim: deneyden. Tüm bilgilerimizin temeli odur ve tüm bilgilerimiz kaynaklarını ondan alırlar." Ülkücü Leibniz bu görüşe karşı çıkar ve "Bu kadar konu ettikleri bu *tabula rasa* bana kalırsa bir yanılsamadan başka bir şey değildir" der. Leibniz şu görüşü öne sürer: "Ruhun şu ya da bu düşünceye uyarlanması için, bizdeki fikirleri göz önüne alması için deney zorunludur, tamam, ama deneyin ve duyuların sağladığı olanak fikirleri vermeye yeterli mi?" Leibniz ruhumuzda duyuların bize hiçbir zaman sağlayamayacağı fikirlerin, öncesel fikirlerin bulunduğunu bildirir: "Ruh duyuların bize veremeyeceği varlık, töz, bir, aynı, neden, algı, usavurma gibi pekçok kavramı içerir." (Bk. GERÇEKÇİLİK, ÜLKÜCÜLÜK)

TAKINTI (fr. *obsession*; alm. *Belagerung*; ing. *obsession*). Bir fikrin zihinde sık sık kendini göstermesi. Sıkıcı duygularla yüklü bir fikrin bilinçte istemle önlenemeyecek biçimde ikide bir kendini göstermesi. Takıntı yerli yersiz bilinçte ortaya çıkan, içeriğiyle ve yinelenişiyle kişiye sıkıntılar yükleyen, istemin etkin gücüyle önlenemeyen bir asalak fikirdir. Bu bazen bir sözcüktür, bazen açıksaçık bir sahnedir, bazen saçma bir sorundur (acaba bu vagonda kaç kişi var?), bazen bir cinayet işleme ya da cinayete kurban gitme korkusudur, bazen metafizik bir konudur. Takıntılı kişi durumunun bilincinde olmakla birlikte kendini takıntıdan kurtaramaz. P. Janet şöyle der: "Takıntı kendini dikkate sunan, kişi azçok onun yararsız ve saçma olduğunu anlasa da bunaltıcı olacak kadar uzun ve sıkıcı bir zihin işlevi gerektiren baskın bir düşüncedir." Takıntıyla bunalan kişi istemini kullanarak onu gidermeye çalışır; takıntılı fikir ortaya çıktığında utanır, kendini suçlu duyar, gülünç bulur. Suçlandırılma ya da aşağılanma korkusuna kapılır. Takıntılı fikirler yalnızca hastalarda değil, aşırı bir yorgunluğun sonucunda hiçbir sorunu olmayan kişilerde de görülebilir. Ancak yalnızca sürekli olan takıntıyı gerçek anlamda takıntı saymak doğru olur. Adler'e göre takıntıda bir gerçeklikten kaçış sözkonusudur, kişi gerçeklikle çatışmanın yerine bir başka ögeyi koyup çıkmıştır. Ruhayrıştırmacılarına göre takıntı bir çocukluğa dönüş belirtisidir: gereksinimlerini karşılayamayan ve ahlaki engellerle karşılaşan birey oral ve sadik-anal dönemlere kadar gerilemektedir. Melankolilerde, şizofreni başlangıçlarında takıntı belirgin bir biçimde görülür.

TAMBİLİRLİK (fr. *omniscience*; alm. *Allwissenheit*; ing. *omniscience*). Tektanrıcı din anlayışında tüm bilgilerin Tanrı'da içerilmiş olması, onda hiçbir bilinmez yanın bulunmaması ilkesi. (Bk. HERYERDELİK, TAMGÜÇLÜLÜK)

TAMGÜÇLÜLÜK (fr. *omnipotence*; alm. *Allmacht*; ing. *omnipotence*). Tektanrıcı din anlayışında, Tanrı'nın her şeyi gerçekleştirebilecek yetkinlikte olması, Tanrı gücünün sonsuz olması ilkesi. (Bk. HERYERDELİK, TAMBİLİRLİK)

TAMMUTLULUK (lat. *beatitudo*; fr. *beatitude*; alm. *Seligkeit*; ing. *blessedness*). Eski ahlaklarda hiçbir eksikliği barındırmayan yetkin ahlaki doyum. Bir başka şeyi istemeyecek biçimde tam doygunluğa ulaşmışlık. Mutluluk geçici ve raslantısal olarak düşünülür. Tammutluluk raslantıyla yakalanmış herhangi bir duygu değil, ussallıkla ulaşılmış bir ruh yetkinliğidir. Aristoteles *Nikomakhos ahlakı*'nda tammutluluğu bilge kişinin ülküsel ruh durumu olarak gösteriyordu. Stoa filozofları ruhsal yetkinliğe ulaşan insanın tammutuluğu sürekli olarak yaşayacağını düşünüyorlardı. Spinoza yalnızca bilgeler için yalnızlıkla belirgin bir tammutluluk düşündü. (Bk. MUTLULUK)

TAMUYAR (lat. *adaequatus*; fr. *adequate*; alm. *adäquat*; ing. *adequat*). Nesnesini eksiksiz bir biçimde sunan fikrin niteliği. Spinoza için tamuyar fikir gerçek fikrin tüm niteliklerini taşıyan fikirdir. Leibniz için tamuyar olan seçik olandır. Leibniz şöyle der: "Seçik bir tanıma ya da bilgiye giren her şey seçik olarak tanınıyorsa ben bu bilgiyi tamuyar bilgi diye adlandırırım." (Bk. DOSDOĞRU, SEÇİK)

TANIMLAMA (lat. *definitio*; fr. *definition*; alm. *Definition, Begriffsbestimmung*; ing. *definition*). Bir varlığı doğasını oluşturan özelliklerin en önemlilerini sayarak tanıtma. Bir nesnenin temel niteliklerini belirleyen zihin işlemi. P. Foulquié: "Bir şeyin doğasını, bir kavramın içeriğini, bir terimin anlamını olabildiğince kısa bir biçimde belirleme." Her tanımlama bir tümevarımla belirlenmiş olan genel bir kavramın başlıca özellikleriyle gösterilmesidir. Tanımlama bir varlığın en önde gelen birkaç özelliğini ortaya koyan genellikle bir cümlelik kısa açıklamadır. Formül görünümündeki bu açıklama ne kadar uyarlı ya da ne ölçüde kapsayıcı olursa olsun eksikli kalacaktır. Bu yüzden tanımlamalar şeylerin tanınmasında ancak ilksel bilgiyi sağlayabilirler. Tanımlamanın sağlıklılığı tanımlanan nesnenin en belirleyici özelliklerinin öbür özelliklerinden ayırt edilmesiyle sağlanır. Nesneyle ilgili en genel şema olan tanımlama çok zaman bir kavram açıklaması için giriş niteliği taşır. Geniş çerçeveli açıklama tanımlama olmaktan çıkar, tanıtlama olur. (Bk. TANITLAMA)

TANITLAMA (lat. *descriptio*; fr. *description*; alm. *Beschreibung*; ing. *description*). Bir nesneyi genel özellikleriyle belirleme. Bir savın doğruluğunu mantıksal çerçevede ortaya koymak üzere doğru bilinen önermelerden giderek çıkarımlar yapmak. Tanıtlama geniş

çerçeveli tanımlamadır. Onda tanımlamada olduğu gibi tutumlu olma zorunluluğu yoktur. Her tanıtlama geniş çerçeveli bir kavram ayrıştırmasıdır. Tanımlamada örneğin bir türün (insan) cinsi (hayvan) ve özgül ayrımları (ussal) belirlenirken (insan, ussal bir hayvandır), tanıtlamada bütün nitelikleri sayılır. (Bk. TANIMLAMA)

TANRI (lat. *Deus*; fr. *Dieu*; alm. *Gott*; ing. *God*). Evrenin tek ve yüce ilkesi. Doğaüstü yüce varlık. Evrenin tek ve yüce ilkesi olarak Tanrı tektanrıcı dinler çerçevesinde ortaya konulmuştur. Doğaüstü yüce varlık fikri tektanrıcı dinlerden önceki pagan dinleriyle ya da çoktanrıcı dinlerle ilgilidir. Eski uygarlıklarda inanç düzeni çoktanrılı bir anlayışa dayanıyordu. Platon'un "İyi" İdea'sı, hatta daha önce Parmenides'in "Bir Varlık"ı tektanrıcılığa doğru geçişin ilk belirtilerini duyurur. M.Ö. V. yüzyılda Kenophanes bize çoktanrılı inanç dizgesinin bitmeye yüztuttuğunu şu sözlerle belirtiyordu: "Tek bir Tanrı vardır, tanrıların ve insanların yüce efendisidir, o ne bedeniyle ne düşüncesiyle ölümlülere benzer." Stoa filozofları, maddeci anlayış içinde Tanrı'yla Evren'i özdeşleştirdiler. Diogenes Laertios, Stoa okulunun kurucusu olan Zenon'la ilgili olarak şöyle diyordu: "Tanrı'nın tözü Zenon için gökle yerin toplamıdır." M.Ö. XII. yüzyıllarda ortaya çıkan yahudi dini tektanrılı inancın temelini kurdu. Ancak gerçek anlamda tektanrıcılık hıristiyan vi islam dinlerinde anlatımını buldu. Bu yüce Tanrı tambilir, tamgüçlü ve heryerde olan varlıktı. Rönesans'la birlikte tanrıtanımazlık eğilimleri başladı. Feuerbach "Tanrı insanların yetkin doğru olarak düşünülmüş özüdür" diyordu. XIX. yüzyılda Nietzsche Tanrı'nın öldüğünü, üstün insanın ortaya çıkmaya başladığını, Tanrı'nın yerine gelecekte Üstinsan'ın geçeceğini bildiriyordu. "Tüm tanrılar öldü: şimdi Üstinsan yaşasın istiyoruz" diyordu. Ona göre Tanrı bir sanıdır. Şöyle der Nietzsche: "Tanrı bir sanıdır, ama ben sanınız yaratıcı isteminizi aşmasın isterim." / Th. Fuller: "Tanrı'nın ışığını görmek için o küçük mumunuzu söndürün." / Mısır atasözü: "Çöle Tanrı'sız gidilebilir, ama Nil vadisine onsuz dönülemez." / Pascal: "Tanrı'yı sezen us değil gönüldür." / Voltaire: "Tanrı varolmasaydı onu yaratmak gerekecekti." "Saat saatçisiz olmaz." / Aziz Augustinus: "Tanrı bir hıçkırığı bir çağrıdan daha çabuk duyar." / Cervantes: "Tanrı kötülere acı çektirir, ama her zaman değil." / Sophokles: "Tanrıların zarı her zaman iyi düşer." / Descartes: "Çok zaman benim bir kural olarak benimsediğim şey yani çok açık olarak ve seçik olarak kavradığımız şeylerin tümüyle gerçek olması ancak ve ancak Tanrı'nın olmasıyla ya da varolmasıyla, yetkin bir varlık olmasıyla, bizdeki her şeyin ondan geliyor olmasıyla sağlanmıştır." "Us bize gördüğümüz ya da düşle-

diğimiz şeyin gerçek olması gerektiğini göstermez, ancak tüm fikirlerimizin ve kavramlarımızın bir doğruluk temeli olması gerektiğini gösterir; çünkü tam yetkin ve tam gerçek olan Tanrı'nın bunları bize bir temel olmadan koymuş olması düşünülemez." "Gene de çoktandır zihnimde belli bir görüş var, o da her şeyi yapabilen bir Tanrı'nın varolduğudur." "Ben Tanrı'yla hiçlik arasında bir orta yer'im." "Çok açık olarak görüyorum ki tüm bilim gerçek Tanrı bilgisine bağlıdır." / La Bruyère: "Tanrı'nın yokluğunu kanıtlamanın olanaksızlığı bende onun varlığını ortaya çıkarıyor." / Fénelon: "İnsan Tanrı'yı sevdikçe aşkın da sevgilinin de Tanrı olduğunu daha çok duyar." / J.B. Masillon: "Ey Tanrı'm, günahlıyı kendi körlüğüne bıraktığınızda ne kadar korkunçsunuz." / Jean-Baptiste Rousseau: "Geçici büyüklüklerimizi boşuna önemsedik - İnsan külünü atalarının külüne katmalı - Hepimizi yargılayacak olan aynı Tanrı'dır çünkü." / Bernardin de Saint-Pierre: "Ben burada insani bilimlerden sözediyorum; çünkü gerçek bilimlere gelince, onları ancak Tanrı tanır; kendi bilgisinin gizine yalnızca o sahiptir." / Marquis de Sade: "Doğuştan bir kör için renkler neyse insan için Tanrı odur, körün renkleri gözünde canlandırması olası değildir." / Camille Desmoulins: "Bir Tanrı yaratanların bir çocuk yapabilmeleri pek büyük bir iş değil." / Maine de Biran: "İnsan biliminin iki terimi ya da iki kutbu olan Tanrı ve ben aynı anda yok olurlar." / Stendhal: "Hıristiyanların Tanrı'sını bulduğum zaman kendimi yitiriyorum: o bir zorbadır ve zorba olmakla intikam fikirleriyle doludur; onun İncil'i yalnızca kaba cezalandırmalardan sözeder. Onu hiçbir zaman sevmedim ve onun içtenlikle sevilebileceğine hiçbir zaman inanmak istemedim." (Bk. BİLİM, ÇOKTANRICILIK, DİN, HEPTANRICILIK, TANRIARAŞTIRMASI, TANRITANIMAZLIK, TEKTANRICILIK, TÖZ)

TANRIARAŞTIRMASI (fr. *théodicée*; alm. *Theodizee*; ing. *theodicee*). Metafiziğin Tanrı'yı araştıran bölümü. Leibniz'in bulduğu ve *Thodicée sur la bonté de Dieu, la liberte de l'homme et l'origine du mal* (Tanrı'nın iyiliği, insanın özgürlüğü ve kötülüğün kökeni üzerine tanrıaraştırması) adlı yapıtında açıkladığı bu terim tanrıtanımazlık ve dünyanın kötülüğü savlarına karşı Tanrı'nın iyiliğini ortaya koyan bir araştırma alanının adı oldu. (Bk. METAFİZİK, TANRI, TANRIBİLİM)

TANRIBİLİM (lat. *theologia*; fr. *théologie*; alm. *Theologie*; ing. *theology*). Tanrı'nın niteliklerini, dünyayla ve insanla ilişkilerini araştıran bilgi alanı. Tanrı'yla ve dinle ilgili felsefi araştırma. Tanrıbilim dinin dogmalarını kutsal metinlere göre doğrulamaya çalışan bir bilgi alanıdır. Tanrıbilim felsefenin bir da-

lı olmaktan çok dine dayalı başlıbaşına bir araştırma alanıdır. Felsefe bağımsız bir araştırma alanıdır, oysa tanrıbilim ilgili olduğu dinsel kavrayışın dogmalarıyla belirlenmiştir. Felsefe tanrıbilime yaklaştıkça bağımsızlığını yitirir, tanrıbilim felsefeye yaklaştıkça dogmaları temellendirmekle sınırlı amacından uzaklaşır. Hemen her felsefe Tanrı fikri konusunda kendi yorumunu ortaya koyar, ancak bu durum felsefeyi dinin kurallarına zorunlu bir biçimde bağımlı kılmaz. Felsefe Ortaçağ'da büyük ölçüde tanrıbilim anlamını kazanmıştı, daha sonra eski genişliğini ya da özerkliğini kazanmaya başladı. (Bk. TANRI, TANRIARAŞTIRMASI)

TANRICILIK (fr. *théisme*; alm. *Theismus*; ing. *theism*). Dünyanın nedeni olan kişisel bir Tanrı'nın varolduğunu öne süren dinsel öğreti. Bu öğretiye göre Tanrı canlıdır, kişiseldir, dünyadan ayrıdır. (Bk. TANRI)

TANRITANIMAZLIK(fr.*athéisme*; alm. *Atheismus*; ing. *atheism*). Tanrı'nın varlığını yadsıyan öğreti. Tanırtanımazlığın kökenlerini Rönesans düşüncesinde aramak gerekir. Hıristiyan dogmalarına karşı insancı aydınlar dünyayı ve insanı yüceltirken kutsalla olan bağları da büyük ölçüde kopardılar. Tanrıtanımazlık bununla birlikte daha çok XIX. yüzyılda gelişti ve özellikle Nietzsche düşüncesinde anlatımını buldu, daha sonra XX. yüzyılda Gide'le yeni bir boyut kazandı. Tanırtanımazlığın asıl savunucuları Feuerbach ve Marx'dır. Onlar Tanrı'ya inanmanın bir gerçeklikten kaçış olduğunu göstermeye çalıştılar. Marx "Din halkların afyonudur" diyordu. / La Bruyère: "Tanrıtanımaz kişi Tanrı'yı ve dini yadsımaz, ancak onları hiç düşünmez." / Denis Diderot: "Evet, bana kalırsa, boşinanç Tanrı'yı tanrıtanımazlıktan daha çok yaralar." / Marquis de Sade: "Tanrıtanımazlık şehitler istiyorsa söylesin, kanım hazırdır." / Hugo: "Tanrıtanımazlığın sonsuzlukta açtığı yaralar bir bombanın denizde açtığı yaralara benzer. Hepsi kapanır ve böylece sürer gider." / Gustave Le Bon: "Tanrıtanımazlık yayılsaydı eski dinlerden daha hoşgörüsüz bir din olurdu." / Blanqui: "Ne Tanrı ne efendi." / G. Santayana: "Benim tanrıtanımazlığım Spinoza'nınki gibi evren karşısında gerçek bir sofuluktur." (Bk. AHLAK, AHLAKSIZCILIK, HİÇÇİLİK, TANRI)

TAPINCAKÇILIK (fr. *fétichisme*; alm. *Fetichismus*; ing. *fetishism*). Bir kişiye ya da bir nesneye duyulan aşırı hayranlık. Bir nesneye aşırı bağlılıkla belirgin cinsel sapma. Tapıncakçı cinsel sapmada cinsel ilgi bedenin bir bölümüne (göğüs, kalça, saç, el, ayak vb.) ya da giysilere (gömlek, çorap, külot, ayakkabı vb.) yönelir. Tapıncakçılık pısırıklarda, bunalımlılarda, şizofrenlerde sık görülen bir durumdur. Ona daha çok erkeklerde ras-

lanılır. O kadınlarda çok az görülür. H. Ey bu konuda şöyle der: "Cansız şeylere ya da başkasının bedeninin parçalarına dokunmak sözkonusudur. Belirgin tapıncakların çoğu erkeklik organı simgeleridir (bot, kalem vb.). Tapıncakçı davranış dışkıya, sidiğe, kökenleri ya da anımsatıcı güçleriyle önemli bir değer kazanan herhangi nesnelere (saçlar, giysiler vb.) yönelebilir." Genel olarak tapıncakçılık ya da herhangi bir nesneye tapınma inancı olarak tapıncakçılık tüm ilkel toplumların dinsel inanç ve edimlerini karşılar. Auguste Comte da tapıncakçılığı dinsellik döneminin ilk biçimi saydı ve "bizimkine benzeyen ama bizimkinden daha enerjik olan bir yaşama bağlanma" eğilimi olarak tanımladı. Marx'çı düşüncede tapıncakçılık metayla ilgili olarak ele alındı ve metanın değeri insanın üretici emeğine bağlı olduğu halde bu değeri içkin bir değermiş gibi gösterme eğilimi olarak belirlendi.

TARİH (lat. *historia*; fr. *histoire*; alın. *Geschichte*; ing. *history*). Geçmişin belli bir açıdan ya da genel olarak incelenmesi. Eski toplumların en genel bilgisi. İnsanın geçmişiyle ilgili en genel araştırma. Aristoteles tarihi bir belgeler toplamı olarak görüyordu. Gerçekten tarihi bir belge bilimi olarak tanımlayabiliriz. Bacon tarihi bireyselin bilgisi olarak değerlendirdi: onun temel aracı da bellekti. Bacon şöyle diyordu: "Tarihin gerçek konusu zamanda ve uzamda belirlenmiş bireylerdir. Çünkü doğal tarih türlerle ilgili görünür, bu da genellikle doğal varlıkları tek bir türde bir araya getiren benzerlikten gelmektedir, öyle ki bunların birini tanımak tümünü tanımaktır. Bütün bunlar bellekle ilgilidir." Tarih bireyseli imgelemsel düzeyde ele alan şiirle ve ussal çerçevede genele yönelen felsefeyle karşıtlaşır. Bousset tarihi tanrısal tasarımın gelişimi olarak gördü. Herder için tarih yazgısal bir ilerlemenin konusuydu. Hegel onu mantıksal bir dizgenin akışı diye anladı. Comte için tarih insanlık evriminin yasasında anlatımını buluyordu. Marx'a göre insanlığın tarihi her zaman üretimin ve değiştokuşun tarihiyle ilişkisi içinde ele alınmalıdır. Marx'a göre ilk tarihsel olgu gereksinimleri karşılama araçlarının üretimidir, böylece maddesel yaşamın üretimidir. İkinci tarihsel olgu karşılanan ilk gereksinimin yeni gereksinimleri getirmesidir. Üçüncü tarihsel olgu yaşamlarını her gün yenileyen insanların yeni insanlar yapmalarıdır yani üremeliridir. Marx ve Engels şöyle derler: "Maddeci tarih kavrayışı ülkücü tarih kavrayışı gibi her dönem için bir kategori araştırmaz ama tarihin gerçek toprağına sağlam bir biçimde yerleşir. Maddeci tarih kavrayışı uygulamayı fikirle açıklamaz, fikirlerin oluşumunu maddesel uygulamaya göre açıklar." XIX. yüzyıla kadarki tarih kavrayışı yinelemelere bağlı tarih kavrayışıdır, bugün bizim ilerlemeleri temel alan tarih

kavrayışımızdan uzaktır. XVII. yüzyıla kadar gelişim fikri yoktu, buna göre gelişen bir insanlığın tarihi de sözkonusu değildi. XVIII. yüzyılın aydınlanmacı düşünürleri bile tarihi birbirinden kopuk uygarlıkların ayrı ayrı sergilendiği alan diye gördüler. Voltaire'in şu sözünde bu görüş açık açık belirir: "Trajedide olduğu gibi tarihte de bir serim, bir düğüm, bir de sonuç olmalı." Oysa çağdaş anlamda tarih bir ilerleme bilincidir, bizi körü körüne geçmişe bağlamaz, tersine yetkin bir geleceğe açar: "İnsan için insani değer olarak tarih geçmişi değil geleceği belirler" der L. Goldmann. İlk uygarlıkların insanlarında da yalnızca ve yalnızca yazgıyla belirgin bir yaşam fikri vardı. Düşey nedensellik diyebileceğimiz bir nedensellik anlayışı içinde ilk uygarlıkların insanları her olan biteni tanrısal güçlerin istemine bağlıyordu. Yunan-latin dünyasında ve hıristiyan dünyasında dönüşlülük fikri egemen oldu: başlangıçla bitişi birleştiren dairesel devinim en yetkin devinimdi, buna göre her şey tam bir yazgılılık içinde başladığı yerde bitiyordu. Buna göre çağdaş anlamda tarihi oldukça yeni bir bilim saymak doğru olur. Ancak onun her anlamda çok rahat çalışan mutlu bir araştırma alanı olduğunu düşünmemek gerekir. "Tarih sonunda bir ruhbilim sorunudur" der Taine. Ruhsal etkinlikler her zaman kaygan ve anlaşılması güç etkinliklerdir, tarih de bu etkinliklerle örülmüştür. Yüzyıllar önceki bir toplumun neden öyle değil de böyle davrandığını, yüzyıllar önceki bir komutanın neden öyle değil de böyle yaptığını kestirmek zordur. Ayrıca tarihi kavramakla yükümlü kişinin yani tarihçinin de bir insan olduğunu, öznellikle belirgin oluşumları kavramakla yükümlü bir özne olduğunu unutmamak gerekir. Tarihçi Seignobos bu yüzden oldukça karamsar bir tablo çizer: "Tarih kadar kötü koşullarda çalışan bir başka bilim yoktur. Tarihte doğrudan gözlemler yoktur, her zaman yitip gitmiş olgular vardır; bütünsel olgular hiç yoktur, her zaman raslantıyla korunmuş dağınık parçalar vardır, geçmişin döküntüleri vardır, tarihçi bir paçavracıdan başka bir şey değildir." Öte yandan tarih her ne kadar birbirini anımsatsa da birbirine benzemez olaylardan örülmüştür. Tarih eskilerin sandığı gibi bir yinelemeler alanı değildir. Buna göre tarihçinin her olguyu tarihsel zemin üzerinde apayrı bir yapı olarak kavraması gerekir. Paul Valéry "Tarih yinelenmeyen şeylerin bilimidir" der. Thukydides'in "Tarih sürekli bir yeniden başlayıştır" sözü artık tarihin derinliklerinde kalmıştır. / Voltaire: "Büyük prenslerin tarihi genellikle insanların yanılgılarının tarihidir." / Chateaubriand: "Ben size olguların öbür yüzünü göstereceğim, tarihin göstermediği yüzünü." / Napoléon Bonaparte: "Geçmişte sizin yürüyüşünüzü geciktirebilecek örnekler aramak gerekmez. Tarihte hiçbir şey XVIII. yüzyıl sonlarına benze-

mez, XVIII. yüzyıl sonlarında hiçbir şey şimdiki zamana benzemez." / J. Michelet: "Her insan bir insanlıktır, bir evrensel tarihtir." "Dünyanın yargıcı olan tarihin ilk görevi saygıyı elden bırakmaktır." / Flaubert: "Yaşam bitmez bir sorun, tarih de her şey de." / A. Daudet: "Roman insanların tarihidir, tarih kralların romanıdır." / B. Disraeli: "Adam öldürme dünyanın tarihini hiçbir zaman değiştirmedi." / Mao Çe Tung: "İnsanlığın tarihi zorunluluğun egemenliğinden özgürlüğün egemenliğine doğru sağlam bir devinimdir." / H. G. Wells: "İnsanlığın tarihi giderek eğitimle felaket arasında bir akış özelliği kazanıyor." "İnsanlık tarihi özü gereği fikirler tarihidir." / A. Schopenhauer: "Tarihin anlattığı gerçekte uzun bir düştür, insanlığın uzun ve karmaşık düşüdür." / Lukacs: "Tarihsel olarak eylemde bulunan insanların kahraman ya da alçak, trajik ya da gülünç özyapılı oluşu büyük ölçüde tarihin nesnel içeriğine ve gerçek yönelimine bağlıdır." / M. Merleau-Ponty: "Tarihte bir çeşit aldatıcı büyü vardır. Tarih insanları büyüler, kendine çeker, insanlar tarihin gittiği yönde gittiklerini sanırlar, derken tarih oyunbozanlık eder, bir başka durum olası olduğu ölçüde olaylar yön değiştirir. Tarihin yüzüstü bıraktığı insanlar, onun suç ortaklarından başka bir şey olmadıklarını düşünen insanlar birden onun kendilerine esinlediği cinayetin elebaşları olurlar." "Direnenlerin onuru da işbirlikçilerin onursuzluğu da tarihin olumsallığını gerektirir, bu olumsallık olmadan siyasette suçlu olmaz, tarihin ussallığı olmadan da ortada yalnızca deliler vardır." (Bk. DİYALEKTİK, MADDECİLİK, OLGUBİLİM)

TARİHSELCİLİK (fr. *historisme*; alm. *Historismus*; ing. *historism*). Tüm olguları tarihsel koşullardan giderek anlamaya ve açıklamaya çalışan düşünce biçimi. Tarihe aşırı bağlılık ve bu bağlılıktan giderek geçmiş değerleri abartıp yüceltme ve geçmişi bugünden üstün tutma eğilimi. Düşünceleri tarihsel koşulların ürünü sayan tarihselcilik olguları açıklamakta ve değerlendirmekte tarihsel verileri birinci planda önemser. (Bk. TARİH)

TARİHSELLİK (fr. *historicité*; alm. *Geschichtlichkeit*; ing. *historicity*). Tarihsel olanın, tarihle ilgili olanın özyapısı. Zamanla değişme özelliğine sahip olanın özyapısı. Varoluşçu felsefede insanın zamana ve geçmişe bağımlılığını geleceğe doğru özgürce aşması. Tarihsellik insana insanla ilgili temel soruları sordurur: insan nedir ve nereden gelip nereye gitmektedir, yaşamak nedir ve ölmek nedir? Varoluşçu felsefede genel anlamda nesnel tarihsellik fikri yoktur, onda her birey kendi olarak ele alınır. Bu felsefede insan geçici bir varoluşu ölüme doğru aralıksız sürdürür. Buna göre insanın tarihsel varoluşu mutlak biçimde ölüme adanmıştır. (Bk. GELİŞİM, TARİH, TARİHSELCİLİK,

VAROLUŞÇULUK)

TARİHSEL MADDECİLİK Bk. MADDECİLİK.

TASIM (lat. *syllogismus*; fr. *syllogisme*; alın. *Syllogismus*; ing. *syllogism*). Tümdengelimli usavurma. Doğru sayılan iki önermeden üçüncü bir önerme çıkarmaya dayanan usavurma yolu. (*Bütün insanlar ölümlüdür* büyükönermesinden ve *Sokrates insandır* küçükönermesinden *Sokrates ölümlüdür* sonucunu çıkarabiliriz.) [Bk. MANTIK, TÜMDENGELİM]

TEKBENCİLİK (fr. *solipsisme*; alm. *Solipsismus*; ing. *solipsism*). Ben'i tek gerçeklik diye alan ve bireysel düşüncenin dışında herhangi bir gerçeklik kabul etmeyen aşırı ülkücü öğreti. Bireysel gerçekliği tek gerçeklik sayan Claude Brunet'nin öğretisi. Tekbenciliğin temelinde kuşkuculuk yatar denilebilir. Descartes gibi biz de kendimizden başka her şeyden kuşkuya düşebiliriz. (Bk. BEN, BENOLMAYAN)

TEKÇİLİK (fr. *monisme*; alın. *Monismus*; ing. *monism*). Her şeyi bir birlik içinde gören felsefi bakış açısı. Gerçekliğin temeli olarak tek bir ilkeyi özellikle yalnızca maddeyi ya da yalnızca ruhu varsayan öğreti. Bu öğreti maddeyle ruh, bilinçle dünya ayrımını kaldırır. A. Lalande tekçiliği "Şeylerin bütününü ya tözleri açısından ya yöneltildikleri yasalar açısından (mantıksal ya da fiziksel yasalar) ya da ahlak açısından birliğe indirgenebilir gören felsefe dizgelerinin tümü" diye tanımlar. Buna göre maddecilik, ülkücülük, heptanrıcılık tekçi öğretilerdir; Leibniz, Hegel, Spinoza dizgeleri de tekçi dizgelerdir. Bazı filozoflar tekçiliği bir aşırılık olarak görürler. J. Rostand şöyle der: "Maddeci tekçilikle ruhçu tekçilik arasında ancak çok küçük bir ayrım görüyorum: her şeyin madde diye adlandırılması ya da her şeyin düşünce diye adlandırılması hemen hemen aynı anlama gelir." Bazen tekçilikte maddeci yorumla ruhçu yorum tek bir şeyin iki ayrı görünümü gibi olur. Bunun en belirgin örneğini Spinoza felsefesinde buluruz. Heptanrıcı bir anlayış içinde Tanrı'yla Doğa'yı özdeşleştiren Spinoza bazen maddeci bazen ruhçu bir bakış açısı geliştirir. Gene de onun felsefesi ruhçuluktan çok maddeciliğe yakındır. İngiliz ülkücü filozoflarının, özellikle F.H. Bradley'nin varlıkta birlik bulunan öğretisini de tekçilik diye adlandırabiliriz. Bradley'e göre özne (*that*) nesneden (*what*) ayrılmaz. Deneysel gerçeklik mutlak'ı yani gerçek gerçekliği örten bir dış görünüştür. Haeckel'in öğretisi de tekçidir, onda evren kendini fiziksel ve kimyasal güçlerle dışlaştırır. Tek gerçeklik tözdür. Töz yasasının evrensel bir değeri vardır. Bu yasa maddenin sakınımı yasasıyla gücün sakınımı yasasını içerir. (Bk. ÇOĞULCULUK, İKİCİLİK)

TEKİL (fr. *singulier*; alm. *Einzeln*; ing. *singular*). Tek olan. Birey olan. Her türlü genellikten uzak olan. Tek bir nesneyle ilgili olan. (Bk. ÇOĞUL)

TEKNİK (fr. *technique*; alm. *Technik*; ing. *technics*). Bazı yararlı sonuçlar elde etmek için konulmuş usuller toplamı. Bilimsel olana ve estetik olana karşıt olarak, kuramsal bilgi dışında elde edilmiş uygulama yöntemleri toplamı. Bilimin uygulamalarıyla ilgili olan. Günümüzde teknik, salt deneysel olmayan, uygulamayla ilgili olmakla birlikte bilimsel bilgiye dayanan her türlü usul ve etkinliği içerir. Toplumsal yapı içinde tüm teknik etkinlikler üstyapı alanı olan kültüre karşıt olarak altyapı alanını oluştururlar. Bir uygarlık teknik ve kültür olmak üzere ikili bir etkinliğin varlığını gerektirir. Yeniçağ'ın başlarına kadar teknik makinalarla olmaktan çok el becerileriyle, zanaatçılıkla ilgiliydi. Özellikle makina üreten makinaların yaratıldığı Sanayi Devrimi'nden sonra teknik doğrudan doğruya makinayla ve toplu üretimle ilgili oldu. Zanaatçının bilimsel düzeyde tartışılmamış babadan kalma usulleri yerlerini geniş çerçeveli sanayi usullerine bıraktılar. Yunanlıların *tehne*'den (sanat) gelen *technikos*'ları anlam değiştirerek bundan böyle toplu üretimi anlatır oldu. Bu çerçevede tekniğin bilimi doğurduğu, bilime kaynaklık ettiği, bilimi önceliediği, bilimin de tekniği genelgeçer bir ussallıkla donattığı söylenebilir. İlkel adamın bilimi yoktu, yalnızca tekniği ya da teknikleri vardı, o tekniğin ya da tekniklerin içerdiği bilgi sezgilere ve deneysel arayışlara dayalı bir uygulama biçimiydi. Teknik bir el bilgisiydi, bir yapma öngörüsüydü. Alain'in deyişiyle "düşünceden korkan bir düşünce" ydi. Zanaatçı çok zaman kendi tekniklerine hapsolmuş insandı, iyiyi bulduğu zaman daha iyiyi ya da en iyiyi aramak gereksinimi duymayan bir yapımcıydı. Bugünün tekniği geniş çerçeveli üretim öngörüsü içinde otomatlıkla aynı anlama geliyor. Buna göre teknik her ne kadar bilimsel arayışlarla dönüştürülen bir etkinlik alanı olsa da çok zaman alışılmışı düşündürüyor, gündelik çarkları akla getiriyor. Buna göre teknik bir yandan ussal çerçevede ortaya konulmuş kurallarla ilgili olurken bir yandan da uygulama biçimlerini içermektedir. Bu yüzden artık bugün teknik denilince yalnızca ve yalnızca bilimsel teknikleri anlamak gerekir, geleneğin öngörüsüyle değil de düşünülmüş deneyle ortaya konulan etkinliği anlamak gerekir. Böylece sürekli düşünülen teknik bir önceki usullerin aşıldığı yeni usullerle sürekli olarak ilerler. Çağımızın en büyük korkusu, tekniğin iyiden iyiye düşünülüp tartışılmış, insan için yararlı olduğu kesin olan ereklere doğru olmaktan çok kazanca doğru, daha çok kazanca doğru ilerliyor olmasıdır. Bilimin denetiminden çıkmış ve paranın denetimine gir-

miş bir tekniğin bu makinalar çağında insan yiyen makinaya dönüşmesi işten bile değildir. Teknik adam ya da teknisyen bir uygulamacıdır, bilim adamı değildir ve artık her yerde bilim adamlığı teknisyenliğe doğru dönüşür durumdadır. Teknisyen bir işçi değildir, o çağdaş dünyanın en sevilen, en geçerli kişisidir. Gelişmiş her tekniğin yoğun bir bilgi birikimiyle ya da bilimsellikle denetlenmesi gerekir. *Teknoloji*'nin (fr. *technologie*; alm. *Technologie*; ing. *technology*) varlığı tekniklerin sağlıklı gelişimi için bir güvence olabilir mi? Bir teknikler bilgisi, bir teknik usullerle ilgili araştırma, bir teknikler kuramı olarak teknolojinin bilimsel araştırmanın yerini tutması, hızlı üretim ve kazanç yöntemlerinden çok insani amaçları öngörmesi pek düşünülemez. (Bk. KÜLTÜR, UYGARLIK)

TEKTANRICILIK (fr. *monothéisme*; alm. *Monotheismus*; ing. *monotheism*). Dünyadan ayrı tek bir Tanrı'nın varlığını öngören din anlayışı. Tektanrıcılık çoktanrıcılıktan sonra gelen ve özellikle hıristiyan ve islam dinlerinde anlatımını bulan bir anlayıştır, bu anlayışın kökenleri M.Ö. XII. yüzyıla, yahudi dinine kadar dayanır. Ancak tektanrıcılığın gerçek gelişimi Eskiçağ'ın kapanıp Ortaçağ'ın başladığı dönemlerde olmuştur. Tektanrıcılık her yerde bulunan, tamgüçlü olan ve her şeyi bilen mutlak bir Tanrı'nın varlığına inanır. Bu Tanrı tektanrıcılığın bir başka biçimi olan ve resmi dinlerce sapkınlık sayılan heptanrıcılıkta olduğu gibi yarattığı dünyayla karışmış değildir, onun tümüyle dışındadır. Bir ressam nasıl tablosunun dışındaysa Tanrı da yaratısının dışındadır. Heptanrıcılıkta yaratmadan çok bir türüm, bir türeme sözkonusudur, evren Tanrı'yı sürdürür durumdadır. (Bk. ÇOKTANRICILIK, DİN, HEPTANRICILIK)

TEMEL (lat. *fondamentum*; fr. *fondement*; alm. *Grund, Begründung, Grundlage*; ing. *fundation*). Bir şeye varlığını kazandıran. Bir şeyin varoluş nedeni olan. Dayanak. Çıkış noktası. Bir düşüncenin ana ilkesi. Bir düşüncenin doğrulayıcı ögesi. (Bk. DAYANAK)

TEMELLENDİRMEK (fr. *fonder*; alm. *begründen*; ing. *to ground, to found*). Sağlam bir dayanağa oturtmak. Bir bilginin, bir düşüncenin dayanaklarını göstermek. Bir düşünceye dizgesel bir tutarlılık kazandırmak. (Bk. TEMEL)

TEOKRASİ Bk. DİNCİYÖNETİM.

TEORETİK Bk. GÖRÜMCÜ.

TEPKİME (lat. *reflexus*; fr. *reflexe*; alm. *Reflex*; ing. *reflex*). Bedenin herhangi bir uyarana gösterdiği doğal ya da edinilmiş dolaysız tepki. Çevreden gelen bir uyarıya istemsiz tepki. Organizmanın özel

bir uyarana gösterdiği dolaysız ve istemdışı yanıt. Dizkapağının hemen altına sert bir cisimle vurulduğunda bacak ileriye fırlar, göze üflendiğinde gözkapağı kapanır. Bu tepkiler herkesin doğuştan sahip olduğu doğal tepkimelerdir. *Koşullu tepkimeler*'e gelince, bunlar gerçek anlamda edinilmiş tepkimelerdir. Kendi uyaranına değil de bu uyarana bağlı bir başka uyarana karşılık veren her tepkime koşulludur. Önüne et koyulan bir köpek salya çıkarır. Köpeğe et verilirken aynı anda bir kırmızı ışık yaksak ve bu iki uyarıyı sık sık yinelesek köpek kırmızı ışığı gördüğü ama kendisine et verilmediği zaman da salya çıkaracaktır. Koşullu tepkime her zaman bir doğal tepkime üzerine kurulur ve yerleşmesi için uyaranın bir süre yinelenmesi gerekir. Koşullu tepkimelerin niteliğini bize rus bilgini Ivan Pavlov (1849-1936) gösterdi. Doğduğumuz andan başlayarak birçok koşullu tepkimenin yaşamımızda büyük bir yer tuttuğunu Pavlov'la öğrendik. Buna göre tüm alışkanlıklarımızın ve tüm davranışlarımızın temelinde koşullu tepkimeler yatmaktaydı. "İnsanın gelişimi, doğumla birlikte kendini gösteren tepkimelerden başlayarak, artan bir karmaşıklıkta bir koşullanmış etkinlikler dizisidir" (A. Porot).

TEST ("*deneme*" anlamına ing. söz.Bu terimi ruhbilime 1890'da J. Mc Keen Cattell sokmuştur). Bireyin fiziksel ve ruhsal özelliklerini ortaya koymaya yarayan deneme yöntemlerinin genel adı. *Uyum testleri* kişinin çevreye uyum özelliklerini belirler. *Zeka testleri* kişinin zeka düzeyini belirler. *Kişilik testleri* kişinin kişilik özelliklerini saptar. Bir sınama aracı olarak test pekçok alanda kullanılır. Ribot şöyle der: "Test yöntemi, normal bir kişide, o kişiye özgü fiziksel ve ruhsal özellikleri belirlemeye dayanır." Testler ruhhekimliğinin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

TİKEL Bk. ÖZEL.

TİP (lat. *typus*; fr. *type*; alm. *Typus*; ing. *type*). Bir nesneler toplamını belirleyen örnek. Bir nesneler toplamının özünü belirleyen ve onu başka nesnelerden ayırmayı sağlayan özellikler toplamı. Bir nesneler toplamının temel özelliklerini en iyi biçimde ortaya koyan örnek. Bir nesneler toplamının ayırıcı özelliklerinin bütünü. Bir türün özelliklerini en iyi gösteren birey. Lalande: "Bir varlık sınıfını belirleyen gerçek ya da düşsel somut varlık." *Tipbilim* (fr. *typologie*; alm. *Typologie*; ing. *typology*) fiziksel-ruhsal oluşumları çerçevesinde insan tipleri bilimidir. Tipbilim, tip biçimlerini ayrıştırmaya ve tanıtlamaya çalışır. Tipbilim kişilerin yapılarıyla olduğu kadar toplumların yapılarıyla da ilgilidir ve bir toplumun bir kültür üreticisi olarak belirleyici kişiliğini ortaya koymaya çalışır.

TOLERANS Bk. HOŞGÖRÜ.

TOPLUÇILGINLIK (fr. *délinquance*). Toplum yasalarına topluca ve bilinçsizce karşı çıkış. Topluçılgınlık özellikle gençlerde görülen, garip davranışlarda bulunmaya, vurup kırmaya dayanan, cinayete kadar uzanabilen bir toplu davranıştır. Her ülkede pek ciddiye alınmasa da son derece önemli sonuçlar yaratmaktadır. Topluçılgınlık "suçlu çocuk" sorunu yaratan bir kaynaktır. Ceza düzeneklerinden çok toplumbilimcileri, ruhbilimcileri ilgilendirmesi gereken bu sorun başlıca üç alanda suçlular ortaya çıkarmaktadır; bu alanlar hırsızlık, fahişelik ve serseriliktir. Bu üç sorundan ikisinin, serseriliğin ve fahişeliğin hukukta pek karşılığı yoktur, oysa hırsızlık doğrudan doğruya suç oluşturmaktadır. Ne var ki topluçılgınlık sorunu cezalandırma yöntemiyle çözülebilecek kadar basit bir sorun değildir. Serseri topluluklarına katılan kişilerden bazıları sorumluluk taşımayan kişilerdir: gerizekalılar, saralılar ve şizofrenler iyi kollanmadıkları zaman topluçılgınlığa eğilimli olmaktadırlar. Bunun dışında serseriliği besleyen en büyük kaynaklardan biri aile uyuşmazlıklarıdır: uyumsuz bir aile ortamından kovulan ya da kendi istemiyle ayrılan çocuklar için en kolay sığınma ortamları serseri topluluklarıdır. Özellikle sinema ve televizyon gibi araçlardan beslenen serüvenci kişilikler de serseriliğe çokça eğilimlidirler. Healy şöyle der: "Serserilik suçun ilkokuludur, hapisane yüksek okuludur, mahkeme ilamı da diplomasıdır." Serseriler cinsel suçlar işlemeye son derece yatkındırlar. Serseriler arasında en çok görülen cinsel edim fahişeliktir. Göreneklerin daha az belirleyici olduğu ülkelerde çocuk fahişelerin sayısı çok yüksektir. Kız çocukları on iki yaştan sonra fahişeliğe alışmaktadırlar ve hemen hemen her serseri kızın yazgısı fahişelikten geçmektedir. Serserilik erkek çocuklardan çok kız çocuklar için kolay ya da kazançlıdır diyebiliriz. Bu yüzden İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra serseri erkekler serseri kızların üçte biri kadardı. Hırsızlık da serseriliğin vazgeçilmez bir yüzü gibidir ve serseri delikanlı kendini cinsel anlamda pazarlama olanağını pek bulamadığından hırsızlık yapmak zorundadır. Hırsızlığın temelinde yalnızca maddi gereksinim değil, özellikle başlangıçta ruhsal etkenler de belirleyicidir. Çocuk kıskandığı kardeşinin ve intikam almak istediği babasının parasını çalar. Serseriler bir tür toplum düşmanı ya da hatta insanlık düşmanı oldukları için cinayete eğilimlidirler. Serserilerde cinayete yöneliş on beş yaştan sonra başlamaktadır. N. Sillamy şöyle der: "Topluçılgınlık bir uyumsuzluktur. Bireyi toplumun karşısına koyan çatışkıyı açıklar." Topluçılgınlık sorununu hukuk yolundan çözmek olası değildir. Bir küçük fahişeyi ve geri zekalı bir serseriyi cezalandırmak hiçbir olumlu sonuç getirme-

yecektir. Topluçılgınlık güçlü bir toplumsal düzenle ve iyi bir eğitim düzeniyle önlenebilir. Köyden kente göç, sanayide hızlı değişim gibi sorunlar topluçılgınlık eğilimlerini artırmaktadır. Topluçılgınlığı güçlü kılan ve toplumsal bir korku durumuna getiren başlıca etken serseri toplulukları içindeki ve hatta arasındaki dayanışmadır. Ailesinden kopup toplumdışı bir yaşamı seçen ve böylece bir serseri topluluğuna katılan birey tıpkı klanda olduğu gibi yüzde yüz korunması, savunulması ve iyileştirilmesi gereken kişidir. (Bk. DEĞİŞKENLİK, ŞİDDET)

TOPLULUK (lat. *communalitas*; fr. *communauté*; alm. *Gemeinschaft*; ing. *community*). Herhangi bir nedenle ya da amaçla bir araya gelmiş insanların oluşturduğu bütünlük. Ortak çıkarlar adına bir araya gelmiş insanların oluşturduğu birlik. Toplum kavramı topluluk kavramını içerir, öte yandan toplum topluluğa göre daha köklü ve daha kalıcı nedenlerin varlığını duyurur. Topluluk kendisini vareden neden ya da uğrunda kendisini varettiği amaç ortadan kalkınca anlamını yitirecek ve dağılıp gidecektir. Topluluk herhangi bir kurumdur, hatta bazen kurum bile değildir. Yıkılmış bir evi seyreden insanlar da bir topluluk oluştururlar ama bir kurum oluşturmazlar. Toplum başta en küçük kurum olan aile kurumu olmak üzere pekçok kurumu içeren en büyük kurumdur. (Bk. TOPLUM)

TOPLUM (lat. *societas*; fr. *société*; alm. *Gesellschaft*; ing. *society*). Aralarında köklü ve kolay kolay giderilemez bağlar bulunan bireyler topluluğu. Sınıflar halinde yapılaşmış olan geniş insan topluluğu. Foulquié: "Aralarında düzenli ilişkiler bulunan, bilinçli, özellikle insan olmanın bilincinde olan bireyler toplamı." Toplum, bireyleri içeren düzenli ve sıradüzenli bir yapıdır. Böyle olmakla, çağdaş yaşam düzeni çerçevesinde, "toplum" kavramı, "ulus" kavramına çok yaklaşır. "Toplum" kavramı, öte yandan, "birey" kavramıyla bir karşıtlık kurar. Foulquié toplumbilim kuramının temel ilkelerini şöyle belirler: "a. Toplum kendisini oluşturan bireylerin toplamı değildir, onun manevi bir kişiliği vardır, onun kendi yaşamı, fikirleri, duyguları, istemleri vardır; b. İnsandaki her şey özgül olarak insanidir ve hayvanlarda bulunmayan şey toplumun manevi yaşamına katılmadır; c. Böylece tüm ahlakçıların belirlediği gibi insan iki yönlüdür ve manevi yaşam bizi oluşturan iki öge arasındaki bir kavgaya dayanır; ancak klasik ahlakçılar için bedene karşı savaşan şey ruh ya da us iken, toplumbilimci okula göre bizde bedenin oluşturduğu bireysel insana karşı savaşan şey toplumsal insandır." Özgürlükçü bakış açısı, bireyi, toplumsal yapıyı aşan bir istemli varlık olarak belirler. Bazı yükümleyici görüşler toplum için birey kavrayışını geliştirirler. H. Spencer şöyle der: "Toplum insanların yararı için vardır, in-

sanlar toplumun yararı için var değildir." Bu karşıtlıkta hak ve ödev kavramları belirir. Kimileri toplum karşısında bireyden yana çıkıp hakkı, kimileri birey karşısında toplumdan yana çıkıp ödevleri savunurlar. Her ne olursa olsun bireyle toplumu karşı karşıya koymak pek de gerçekçi bir tutum gibi görünmüyor, çünkü toplumsallık insan için herhangi bir seçim konusu değil bir zorunluluktur. Aristoteles insanın ussal bir hayvan olduğunu, toplumsallığa mahkum olduğunu, çünkü bir insan bireyinin toplumsallık dışında varolmasının olası olmadığını bildirmişti. Gerçekten her türün bireyi doğanın bağrında yaşamını şu ya da bu koşulda tek başına sürdürebilir, bu insan için olacak şey değildir. Yaşamının aşağı yukarı yarısını yetkinleşmek için harcayan insan bireyi son derece kırılgandır, o ancak ve ancak türdeşleriyle yaşayabilir. Buna göre toplumsallık insanın zorunlu bir niteliğidir diyebiliriz. Ne ölçüde toplumsallaşabilmişsek o ölçüde insanlaşmışız demektir. Montesquieu, biraz da kendi toplumuna bağlılıkla şöyle diyordu: "İnsanın toplumsal hayvan olduğunu söylerler. Buna göre bence bir Fransız başka bir insandan daha insandır, eşsiz insandır, çünkü yalnızca toplum için yaratılmış gibidir." Montesquieu insanın toplum içinde güçsüzlük duygusundan sıyrıldığını söyler: "İnsanlar toplum içine girdikleri anda zayıf oldukları duygusunu yitirirler; aralarındaki eşitlik kalkar ve savaş durumu başlar." Jean-Jacques Rousseau toplumsallığın önemini şöyle belirler: "İnsan toplum için doğmuştur. Onu toplumdan ayırın, toplumdan yalıtın, fikirleri dağılacak, özyapısı değişecek, yüreğinde binlerce duygu belirecektir, işlenmemiş topraktaki dikenler gibi ruhunda garip düşünceler filizlenecektir. İnsanı bir ormana koyun, orada o yırtıcı olacaktır; bir çitin içine kapatın, zorunluluk fikrinin kölelik fikrine kavuştuğu bu yerde yaşamak daha da kötüdür. Bir ormandan çıkılır, bir çitin içinden çıkılmaz. İnsan ormanda özgürdür, çitin içinde köledir. Sefillikten çok yalnızlığa katlanabilmek için belki de çok büyük bir ruh gücü gerekecektir. Sefillik alçaltır, yalnızlık bozar." Öte yandan toplumsallık insanı tek bir toplumun üyesi olmak ve onda sınırlamaktan ötede bütün bir dünyaya açan bir özelliktir. Gerçek anlamda toplumsallaşmış insan kendini tek bir toplumun değil bütün bir insanlığın üyesi sayacaktır ya da duyacaktır. Bernardin de Saint-Pierre şöyle der: "İnsan toplumları karınca toplumları gibi yalıtık olsalardı karınca toplumlarından daha bilge olmayacaklardı." Gerçekçi çerçevede Yeniçağ gerçek anlamda toplumsallaşmış insan fikrini getirirken duygucu eğilimler ya da toplumsallığa aykırı tutumlar insana doğaya dönüşü düşündürdü. Marquis de Sade "Ben toplumun insanı olmaktan önce doğanın insanıyım" der. Ne olursa olsun birey toplumun zorunlu bir üyesidir, çün-

kü insan toplumsallığa mahkumdur. "İnsan toplumla vardır, toplum insanı kendi için biçimler" (Chamfort). / Honoré de Balzac: "İnsan ne iyi ne kötüdür, içgüdülerle ve yatkınlıklarla doğar; toplum onu Rousseau'nun sandığı gibi bozmaz, yetkinleştirir, en iyi kılar; ancak çıkarlar onun kötü eğilimlerini de geliştirir." / Gobineau: "Bir toplum kendinde ne iyi ne kötüdür, ne akıllı ne çılgındır; o odur." / Proudhon: "Toplumları yöneten insanlar değil ilkelerdir, ilkeler olmadığı zaman da durumlardır." / R. Queneau: "Toplumdaki insanın temel kavramlarından biri yırtıcılıktır." / Saint-Simon: "Toplum olumsuz fikirlerle yaşamaz, olumlu fikirlerle yaşar." / Buffon: "İnsan insanla birleşmeyi bildiği için insandır." / Eugène Delacroix: "İnsan benzerlerinden iğrenen toplumsal bir hayvandır." / Louis de Bonald: "Söz nasıl insanı anlatırsa edebiyat da toplumu anlatır." / Denis Diderot: "Doğada tüm türler birbirlerini yerler, toplumda tüm koşullar birbirlerini yerler." (Bk. SINIF, TOPLULUK)

TOPLUMBİLİM (fr. *sociologie*; alm. *Soziologie*; ing. *sociology*). Toplumsal olgular bilimi. İnsan toplumlarının yapılarını, oluşum ve gelişim koşullarını inceleyen bilim. XIX. yüzyılın en büyük başarılarından biri toplumbilimin bir bilim olarak kurulması olmuştur. Toplumbilim son derece karmaşıklaşmış bir yaşam düzeninin ürünüdür. XIX. yüzyılın dönüşümleri insana şunu gösterdi: sürekli değişen, sürekli çeşitlilenen karmaşık toplumsal oluşumlar içinde genelgeçer olarak saptanabilir bir şeylerin, kalıcı bir şeylerin olması gerekirdi. Böylece toplumbilimsel düşünce bir değişen ve değişmeyen karşıtlığı içinde gelişti. Dural dönemlerden çok devingen dönemler insanı toplum üzerinde, toplumsal yapılaşma üzerinde düşünmeye itmiştir. Bu konuda G. Bouthoul şunları söyler: "Toplumsal olgular üzerine düşünmede elde edilen en belirgin ilerleme bunalım dönemlerinde ya da bir bunalım nedeniyle olaylar alışılmış çerçeveleri ve geleneksel çözümleri aştığında ortaya çıkmıştır. Çünkü biz ancak değişikliği doğrudan algılarız. Birbiçim ve oturmuş bir devlette dikkatimiz çekilmez. Öngörülmemiş durumlar bir düşünme, tasarlama, uyum çabası gerektirir. Doğduğu andan başlayarak toplumbilim sürekli dönüşüm içinde bulunan bir konunun araştırılmasına ayrılmış tek bilimdir." Toplumbilim bir ussal araştırma alanı olarak felsefede baştan beri varlığını sürdürdü, bir başka deyişle felsefenin içinde bir toplum felsefesi her zaman varoldu. Çok zaman siyaset felsefesine dönüşen ve ütopyalara karışan bu felsefe daha çok "Daha iyi bir yaşam düzeni nasıl kurulabilir?" sorusuyla ilgiliydi, yoksa onun toplumsal yapıları ele almak gibi bir savı yoktu. Platon, Aristoteles, Machiavelli, Bodin, Hobbes, Locke, Montesquieu, Ro-

usseau, Diderot gibi adlar toplum sorunları üzerine kurgusal düzeyde de olsa enine boyuna düşünen kimseler oldular ve toplumbilimin kurulmasına elbette kendilerince katkıda bulundular. İlk toplumbilimci olarak belki de Saint-Simon'un adını anmamız doğru olur. Durkheim da onu ilk toplumbilimci saymıştır. "Sınıf çatışması"nı ilk olarak Saint-Simon kullanmış, iktisadi olguların toplum yaşamındaki önemini ilk olarak o görmüştür. 1789, 1830, 1848 olayları bu bilincin oluşmasında elbette çok önemli olmuştur. bu çerçevede insan sıkı sıkıya topluma bağlı bir varlık olduğunu görmüştür. Auguste Comte bu bağımlılığı şöyle anlatır: "Aramızda her kişi kendisini matematiksel-gökbilimsel düzenle ve yaşamsal düzenle belirlenmiş duyar. Ancak çok derin bir ayrıştırma ona son bir boyunduruğun varolduğunu gösterecektir. Azçok değiştirilebilir olsa da daha az yenilmez olmayan, toplumsal düzene bağlı dural ve etkin yasaların bütününden çıkmış olan bir boyunduruktur bu. Tüm öbürleri gibi bu tümleyici kaçınılmazlık da her şeyden önce kendini bize fiziksel sonuçlarıyla, sonra düşünsel etkisiyle, en sonunda da ahlaki üstünlüğüyle duyurur. Uygarlığın gerçek anlamda ortaya çıktığı zamandan beri her kişi kendi yazgısının maddi olarak tüm çağdaşlarının yazgısına bağlı olduğunu gördü. İnsani üretimin kullanılan ürünlerine yöneltilen sıradan bir bakış bile bu konuda düşsel bir bağımlılığın yaratabileceği sofistlikleri bir çırpıda yıkacaktır. Daha sonra, eşzamanlı ya da ardzamanlı çeşitli toplumsal durumların istemdışı karşılaştırılması bile her insanın tüm öbür insanlar karşısındaki bağımlılığını ortaya serecektir. Bugün kendine en çok güvenen bir düşçü de zamanların ve ortamların bireysel görüşler üzerindeki büyük etkisini görmezden gelemez. Sonunda, en doğal olgularımıza yönelik bir araştırma, kişisel duygularımızın ortak düzene bağlı olduğunu sugötürmez bir biçimde ortaya koyacaktır." Auguste Comte bu kavrayış içinde bir bilimler sınıflaması yapmış, bilimler dizisinin sonuna en yeni bilim olarak *toplumsal fizik*'i eklemiştir. Comte'un bilimler sınıflaması şöyledir: matematik, gökbilim, fizik, kimya, biyoloji ve toplumsal fizik. Daha sonra filozof toplumsal fizik deyimi yerine *toplumbilim* terimini önerecektir. "Doğal felsefenin toplumsal olgularla ilgili olan bu bölümünü tek bir adla belirleyebilmek için daha önce kullanmış olduğum toplumsal fizik deyimine tam anlamında eşdeğer olan bu yeni terimi şimdi kullanmam gerekir diye düşünüyorum." Comte'a göre toplumbilim her şeyden önce toplumsal yaşamda tüm düşünsel ve ahlaki olguları gözlemlemek ve anlamakla yükümlüdür. Ailenin yapısı, ailenin toplumda görevleri, sanayi düzeninin koşulları, kurumların özellikleri ve benzeri tüm konular toplumbilimle ilgilidir. Toplumbilim Comte'dan sonra

başka bilimlerden de yardım alarak toplumsal yapıları inceleyen bir deney bilimi olma özelliği kazanmıştır. Toplumbilimin en çok yararlandığı bilimlerden biri ruhbilimdir. Ruhsal bir varlık olan insanın oluşturduğu toplumsal bütünlüğü ruhsallık dışında ele alma olasılığı yoktur. Bununla birlikte toplumbilimi ruhbilime indirgemek gibi bir yanlışa da düşmemek gerekir. bu konuda Durkheim şunları söyler: "Biyolojiyle fizik-kimya bilimleri arasındaki sorun ruhbilimle toplumbilim arasında da var. Buna göre, bir toplumsal sorun doğrudan doğruya bir ruhsal olguyla açıklandığı zaman açıklamanın yanlış olduğuna kesin gözüyle bakılabilir." Bu arada sık sık yapılan bir şeyi yapmamak, toplumbilimi siyasetle karıştırmamak gerekir. Toplumbilimci G. Palante'a göre her iki alan apayrı koşulları olan alanlardır: "Toplumbilim toplumlarla ilgili gerçek bir incelemedir. Siyaset kurallar koymaya çalışır, toplumsal bir ülkü belirlemeye çalışır. İki şey birbirinden iyiden iyiye ayrıdır. Sorunları pek iyi bilmeyen bazı kişilerin yaptığı gibi yapmamak, bu iki terimi, toplumbilimle toplumculuğu birbirine karıştırmamak gerekir. Toplumsal bir inceleme başka şeydir, siyasal bir dizge başka şeydir." Bugün toplumbilim, deyim yerindeyse, dallanıp budaklanmış bir bilimdir ve toplumbilimin ya da büyüktoplumbilimin yanında önemli bir araştırma alanı olarak *küçüktoplumbilim* vardır. küçüktoplumbilim küçük topluluklar arasındaki belirgin ilişkileri toplumsal-ruhsal çerçevede ele alan bir bilgi alanıdır. Küçüktoplumbilim araştırması toplumun dar bir kesitinden yola çıkarak toplumsal oluşumları kavramaya dayanır. Küçüktoplumbilim alanında en önemli çalışmaları L.J. Moreno yapmıştır ve ruhsal drama ya da *toplumsal drama* diye anılan bir yöntemin kurucusu olmuştur. Onun yöntemi bir ruhayrıştırması yöntemidir, sahnede doğaçlamayla kuulan diyaloglarda toplumsal ve ruhsal sorunları tartışmaya dayanır. (Bk. RUHBİLİM, TARİH, TOPLUM)

TOPLUMBİLİMCİLİK (fr. *sociologisme*; alm. *Soziologismus*; ing. *sociologism*). Felsefenin temel sorunlarını çözmek için toplumbilimsel bilgilerin yeterli olacağını öne süren öğreti. Toplumbilimcilik, felsefeyle ve hatta dinle, bunun yanında ahlak değerleriyle ilgili sorunların toplumbilimin verileriyle çözüleceğine inanır. (Bk. TOPLUM, TOPLUMBİLİM)

TOPLUMCULUK Bk. SOSYALİZM

TOPLUMSAL İKTİSAT (fr. *économie politique*; alm. *Volkswirtschaftslehre, Nationalökonomie*; ing. *political economy*). Zenginliğin üretimi, dağılımı, dolaşımı ve kullanımıyla ilgili olguları inceleyen bilim. Toplumsal iktisadın başlıca konusu üretim ve tüketimdir. Üretim

ve tüketim olgularını değerlendiriş biçimlerinin çok ayrı olması bu alanda değişik kuramların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ricardo, K. Menger, Böhm-Bawerk, Cournot gibi bazı düşünürler tümdengelimci bir tutumu benimseyerek iktisadi yaşamla ilgili temel kavramların ayrıştırmasına yönelmişlerdir, Roscher ve Schmoller gibi düşünürler de tam tersi bir tutum alarak yere ve zamana göre değişen ilişkileri tanıtlamakla yetinmişlerdir. B. Porchnev bu bilimin alanını şöyle belirler: "Toplumsal iktisadın konusu tüm oluşumlar için aynıdır: iktisadi ve toplumsal ilişkilerin incelenmesi. (...) Ancak toplumsal iktisat, alanına giren tüm sorunların çıkış noktası maddi üretim olduğu halde üretimin teknik yanıyla ilgilenmez. Toplumsal iktisat insandoğa ilişkilerini ele almaz, insanlar arasındaki ilişkileri ele alır. Toplumsal iktisat üretim ilişkilerini kendileri olarak ele almaz, üretimin maddi temelini oluşturan üretim güçleriyle organik ilişki içinde ele alır."

TOPLUMSALLIK (fr. *sociabilité;* alm. *Geselligkeit;* ing. *sociability).* Toplumsal yaşama uyarlılık durumu. İnsanlarla kolay ilişki kurabilenin durumu. Toplumsallık insana özgüdür, bireyleri birbirlerine bağlarken bireyi toplum karşısında gönüllü biçimde yükümlü kılar. Gerçek anlamda toplumsallık sağlıklı insan bireylerinin işidir. Yoksunluklar içinde büyümemiş, sağlıklı bir çocukluk yaşamış, buna göre çokça aşağılık karmaşıkları yüklenmemiş birey topluma bağlanmakta güçlük çekmeyecektir. Herta Orgler şöyle der: "Çocukta yürekliliği ve başkalarına ilgiyi geliştirmek çok önemlidir. Yalnızca kendilerini ve kişisel çıkarlarını düşünenler her zaman yarı yolda kalacaklardır. Her zaman söylediğimiz gibi, bu çerçevede kıyıcı, sinirli kişilerin toplumsallık anlayışı çok sınırlıdır." Toplumsallık bilincine ulaşmış kişiler yalnızca kendini düşünenlerden çok daha mutludurlar, çünkü onlar dünyayla barışıktırlar. Bir yanda kendileri dışında değer tanımayan toplumdışı insanlar öte yanda kendilerini başkalarına adamış insanlar tam karşıt bir görünüm ortaya koyuyorlar. Bazı kişilerde toplumsallık duygusu aile çevresini aşmazken bazı kişilerde bütün bir insanlığa ulaşıyor. Herta Orgler şöyle diyor: "Bir gün Profesör Adler'e 'Neden bazı insanlar insanlık için hiçbir karşılık beklemeden çalışacak kadar ileriye giderken tek bir bireyle hiç mi hiç ilgilenmiyorlar?' diye sordum. Beni şöyle yanıtladı: 'Bütün bir dünyayı kucaklamak tek bir bireyi kucaklamaktan daha kolaydır.' Bazı insanlar ancak yalnız oldukları zaman ve başkalarıyla işbirliği yapmaya yatkın olmadıkları zaman çalışırlar. Bazı kişiler başkalarının ilgisini dikkate aldıkları zaman hiçbir şey yapamayacaklarını düşünürler. Bu büyük biryanılgıdır." (Bk. AŞAĞILIKDUYGUSU, TOPLUM, YÜKSEKLİKDUYGUSU)

TOPLUM SÖZLEŞMESİ Bk. SÖZLEŞME.

TOPTANANILIŞ (fr. *rédintegration*; alın. *Redintegration*; ing. *redintegration*). Bir anının bilinçte göründüğü anda kendisiyle ilgili başka anıları da bilince çıkarması. Toptananılışta anıların çağrışım yasası kendini gösterir. Terimi ilk olarak Hamilton kullanmıştır.

TOTALİTER Bk. BÜTÜNCÜ.

TOTEM (fr. *totem*; alın. *Totem*; ing. *totem*). Klanda egemen nesne. "Totem" sözcüğü Kuzey Amerika yerlilerinin dilinden gelmedir. Klanlara bölünmüş olan Amerika ve Avustralya yerlileri bazı maddi nesneleri (hayvan, bitki, vb.) topluluklarının atası olarak belirler ve onu tabu sayarlar. Totem klanın koruyucusudur. Durkheim şöyle der: "Totem bir kurtsa, klanın tüm üyeleri atalarının bir kurt olduğuna ve sonuç olarak kendilerinin de kurttan bir şeyler taşıdığına inanırlar." Totem kavrayışı üzerine temellenmiş tüm toplumsal yaşam biçimleri *totemcilik* (fr. *totemisme*; alm. *Totemismus*; ing. *totemism*) diye adlandırılır.

TOTOLOJİ Bk. EŞSÖZ.

TÖZ (lat. *substantia*; fr. *substance*; alın. *Substanz*; ing. *substance*). Değişende değişmeden kalan şey. Kendinde olan. Kendiyle olan. Töz klasik felsefenin temel kavramlarındandır ve değişenin altında değişmeden kalan bir şeylerin bulunması inancından doğmuştur. Töz kavramı çağdaş felsefelerde bu metafizik anlamını tümüyle yitirmiş gibidir. Platon'da İdea'lar tözü karşılayan gerçekliklerdi. Aristoteles tözü ikiye ayırdı: *birincil töz* yani bireysel varlık ve *ikincil töz* cinsle (hayvan) ve türle (insan) ilgili varlık. Aristoteles birincil tözlerin ya da ilk tözlerin bir öznede bulunmadığını, bir özneye bağlanmadığını yani yüklem olmadığını, buna karşılık gene bir öznede bulunmayan ikincil tözlerin bir özneye bağlandığını yani yüklem olduğunu bildirir. Aristoteles tözü azalmayan ve çoğalmayan bir şey olarak belirler, onu "hep özdeş ve sayısal bakımdan bir" sayar. Töz her zaman özne olan şeydir. Töz oluşturan şeyler basit cisimler, onların bileşikleri ve parçalarıdır, ayrıca tanrısal varlıklardır. Aristoteles şöyle der: "Dünya, ateş, su gibi basit cisimlere ve benzer bütün şeylere, genel olarak cisimlere ve onların bileşiklerine, hayvanlara olduğu kadar tanrısal varlıklara da töz denir, çünkü onlar bir öznenin yüklemleri değillerdir, tersine öbür şeyler bunların yüklemleridirler. Bir başka anlamda, yapısı gereği bir özneye bağlı olmayan varlıkların varoluşunun içkin nedeni olan her şey tözdür, örneğin hayvan için ruh böyledir. Bunlar aynı zamanda varlıkların içkin parçalarıdır, varlıkmarı sınırlayan ve onların bireyselliğini belirten parçalardır, bu parçaların yo-

koluşu bütünün yokoloşunu getirir. Bazı filozofların deyişiyle, cisim için yüzeyin ve yüzey için çizginin durumu böyledir ve daha genel düzeyde, bu filozoflar sayıyı bu yapıda bir töz olarak belirler, çünkü sayı bir kere ortadan kalktı mı artık hiçbir şey kalmayacaktır, çünkü her şeyi sınırlandıracak olan odur. Ayrıca tanımda ortaya konulan özelliklilik de her şeyin tözüdür." Descartes için töz "varolmak için kendinden başka bir şeye gereksinimi olmayan" şeydir. Descartes'a göre, bazı şeyler, başka bazı şeyler varolmadan varolamazlar; bazı şeyler de varolmak için yalnızca Tanrı'nın yardımından başka başka bir şeyi gereksinmezler; işte bu ikincilere töz demek gerekir. Spinoza için de töz kendinde olan şeydir: "Töz'den kendinde olan, kendiyle kavranılan, fikri bir başka şeyin fikrine gereksinim göstermeden oluşan şeyi anlıyorum." Leibniz için töz monad'dır: "Bir töz ancak yaratılışla başlar ve yokoluşla ölür; bir töz ikiye bölünemez; iki tözden bir töz yapılmaz; tözler dönüşürler ama sayıları doğal olarak ne artar ne eksilir. Ayrıca her töz bütün bir dünya gibidir, her töz Tanrı'yı ya da evreni kendine göre açıklar." "Tözsel olguların karşılıklı uyumunun nedeni yalnızca Tanrı'dır, birinde özel olanı tümünde genel kılan yalnızca Tanrı'dır, öyle olmasaydı hiçbir bağlantı olmazdı. (...) Tek bir töz hiçbir zaman başka bir töz üzerinde etkide bulunamaz ve onun etkisinde kalamaz." Locke tözle ilgili olarak şunları söyler: "Niteliklerin yalnız başlarına varlıklarını nasıl sürdürdüklerini anlamayarak onların kendilerine dayanak olan bazı ortak nesnelerde varolduklarını varsayıyoruz ve bu dayanağı da töz diye adlandırıyoruz." Öte yandan, olguculuğa karşıt olarak tözün ya da tözlerin varolduğunu bildiren öğretiye *tözcülük* (fr. *substentialisme*; alm. *Substantialismus*; ing. *substantialism*) diyoruz. (Bk. DİYALEKTİK, DÜŞÜNCE, FELSEFE, METAFİZİK)

TRANSFER Bk. GEÇİŞİM.

TRANSFORMİZM Bk. DÖNÜŞÜMCÜLÜK.

TUTARLILIK (lat. *cohaerentia*; fr. *cohérence*; alm. *Zusammenhang*; ing. *consistency*). Bir bilgide çelişki bulunmaması. Bir öğretiyi oluşturan fikirlerin arasında mantıksal bağlantının varolması. Bir bilginin uyumlu bir birlik oluşturması. Bir fikirler topluluğunun düzenli bir birlik oluşturması. (Bk. YÖNTEM)

TUTKU (lat. *passio*; fr. *passion*; alm. *Leiden*; ing. *passion*). Bir nesneye büyük bir istekle ya da heyecanla yöneliş. Bir nesneye yöneliştе belirgin yoğun duygusallık. Tutku yargıları askıya aldıracak ya da yanış yargılar verdirecek kadar yoğun bir duygudur. Bu yüzden Ribot; "Düşünce düzeninde sabit fikir neyse duygu düzeninde tutku

odur" der. Descartes tutkuları duygusal olgular olarak tanımlamış, hayranlık, aşk, kin, arzu, sevinç, acı olmak üzere altı ayrı tutku belirlemişti. Melinand tutkunun her şeyden önce bir itki olduğunu söyler. Ona göre tutku bir varlığa ya da bir nesneye doğru güçlü bir atılımdır, bu atılımı durdurmak zordur ya da olanaksızdır. O aynı zamanda bir *takıntı*'dır. Tutkulu kişi dikkatini tek bir şey üzerinde toplamaktadır. O bir alışkanlık değildir, ancak alışkanlıklara bağlı olabilir: her akşam kumar oynayan kişi için kumar bir tutku olmuştur. "Tutkuların kökeninde unutulmaz bir an vardır. Bizde bir gün öyle bir yaşama sevinci, öyle derin bir hayranlık, öylesine bir sevinç -ya da tersine öylesine bir başkaldırma, öylesine bir tiksinti- uyanır ki, ondan sonra bu eşsiz anın etkisinde yaşarız. Bundan sonra arzu büyür de büyür, bu arzu eşsiz heyecanı yeniden yaşama arzusudur" (Melinand). Tutkuda her zaman abartma ya da gerçeklikten uzaklaştırma vardır. Tutkulu kişi arzuladığı nesneyi başkalarının gördüğünden daha değişik görür, hatta bazen daha iyi görür. Anne çocuğunun, aşık sevgilisinin özelliklerini çok zaman daha iyi kavrar. Ancak bu olumlu görü tutkuda her zaman olası değildir. Tutku tüm bilinç alanına yayılan ve onu ele geçiren, kendinden başka her şeyi bulandıran ya da etkisiz kılan bir duygudur. Tutkular bazen tüm enerjimizi yönetecek, tüm davranışlarımızı belirleyecek kadar yoğun olurlar. Tutkuyu verimli kılmak onu bilincin denetimine almakla olasıdır. Bilinçle denetlenen bir tutku da tutku olmaktan çıkacaktır. Tutku cinayetlere ve hırsızlıklara yol açacak kadar koyu olduğu zaman tüm ussal denetimin dışında gerçekleşiyor demektir. Tutkunun bazen çılgınlıklara yol açtığı da görülür. Demophiles M.Ö. VI. yüzyılda "Güneş bazen bulutlarla kararır, us da bazen tutkularla kararır" diyerek tutkuların önemini göstermiştir. Publilius Syrus "Tutkuların sana egemen olsun istemiyorsan sen tutkularına egemen ol" demiştir. Ribot tutkularla ilgili olarak şunları söyler: "Heyecan ilksel ve kaba bir durumdur, tutku ikincil ve daha karmaşık bir durumdur. Heyecan doğanın ürünüdür, varlığımızın doğrudan doğruya sonucudur, Tutku bir ölçüde doğal bir ölçüde yapaydır, düşüncenin ürünüdür, içgüdülerimize ve eğilimlerimize uyarlanmış düşünmenin ürünüdür." Buna göre tutkuda her zaman bir aşırılık vardır. "Tüm tutkular abartılmıştır, onlar abartılmış oldukları için tutkudurlar" der Chamfort. Juffroy da "Tutkularla düşünmek saçmadır: onlar usu dinleselerdi tutku olmazlardı" der. Tutkuda buna göre ussalla usdışı çarpışır. Tutku hem usdışıdır hem mantıksaldır, mantıksal olduğu ölçüde usdışıdır, onda ussal ögelerle ussal olmayan ögeler bir bütün oluşturur. /Descartes: "Bir tutkudan bir tutkuya geçiş komşu tutkular aracılığıyla olur. Bununla

birlikte çok zaman karşıt tutkular arasında çok şiddetli bir geçiş de olabilir: örneğin sevinçli bir şölende bize birden acılı bir haber verdiklerinde."/ La Rochefoucauld: "Tutkularımıza direnebiliyorsak, bu bizim gücümüzden çok onların güçsüzlüğünden gelir." / Publilius Syrus: "Tutkularına egemen ol, onların sana egemen olmaması için."/ W. Wander: "Yüreğinde ateş taşıyan kişinin başı dumanlı olur." /Guillargues: "Gene de bana verdiğiniz umutsuzluktan ötürü size bütün varlığımla teşekkür ederim, sizi tanımadan önce yaşamış olduğum dinginlikten nefret ediyorum." "Yüreğimi dolduran bunca kin ve bunca aşk olmasaydı ben ne yapardım." / Fénelon: "Tutku sözün ruhudur." / Voltaire: "Tutkularım düzenlemek yerine onları yoketmek isteyen bir melek yaratmak istemektedir." "Gerçek tutkular yüreklilik kazandırırken güç de kazandırırlar." / Crébellion: "Tutkuyu hiç duymamış birine her şey tutku görünür." / J.-J. Rousseau: "Tüm büyük tutkular yalnızlıkta oluşur." "Mutsuz büyük bir tutku büyük bir bilgelik aracıdır." "Tutkular varlığımızın başlıca araçlarıdır, onları yıkmak istemek gülünç olduğu kadar da boş bir girişimdir." "Kılıç kılıfını eskitir derler bazen. İşte ben bunu yaşadım. Tutkularım beni yaşattı ve beni öldürdü." / Vauvenargues: "Düşünce ruhun gözüdür, gücü değil. Onun gücü yürektedir yani tutkulardadır." / Marquis de Sade: "İnsanın tutkuları doğanın amaçlarına ulaşmak için kullandığı araçlardır." (Bk. DUYGU, HEYECAN)

TUTUCULUK (fr. *conformisme*; alm. *Konformismus*; ing. *conformism*). Yenilikten yana olmayanın, varolan değerlerle yetinenin durumu. Tutuculuk varolan kurallara uymaya, süregiden değerleri, bazen eskimiş değerleri benimsemeye ve alışkıların belirgin dünyasında, göreneklerin yolgöstericiliğinde yaşamaya eğilimli olmak demektir. Tutucu kişide bulunduğu ortama uyma, o ortamın koşullarını olduğu gibi benimseme yatkınlığı vardır. Aziz Augustinus "Roma'da olacaksan Romalılar gibi davran" der. Tutuculuk gelenekçiliğin eşanlamlısı gibidir. (Bk. GELENEKÇİLİK)

TÜMDENGELİM (lat. *deductio*; fr. *déduction*; alm. *Deduktion*; ing. *deduction*). Gidimli düşünce yoluyla bir kavramdan ya da bir ilkeden özel bir bilgiyi çıkarmaya dayanan usavurma. Öncül olarak alman genel önermelerden gidimli düşünce yoluyla daha özel bir önermeye ulaşmayı sağlayan zihin işlemi. Tümdengelim her zaman evrenselden özele ya da genelden özele doğru gelişen zihinsel çıkarımların adıdır. İnsan zihni, deyim yerindeyse, iki yönlü bir işleyişe sahiptir. O sürekli olarak özelden genele ve genelden özele doğru yönelir ve böylece tek tek durumlardan bir genel duruma ulaşırken bir genel durum-

dan tek tek durumlara iner. Tümdengelim tek bir önermeden yola çıkılarak yapılıyorsa *dolaysız tümdengelim*, birkaç önermeden yola çıkılarak yapılıyorsa *dolaylı tümdengelim* diye adlandırılır. Tümdengelimi ve onun öbür yüzü yani eşi ya da bir bakıma karşıtı olan tümevarımı bize ilk olarak Aristoteles açıkladı. Aristoteles'e göre tümdengelim denilince tasım yöntemleri anlaşılır. Tasımda küçük önerme aracılığıyla büyük önermeden sonuca ya da vargıya ulaşırız: "Bütün insanlar ölümlüdür" (büyük önerme), "Sokrates insandır" (küçük önerme), "Sokrates ölümlüdür" (vargı). Bu örnekte "ölümlü" büyük terim, "insan" orta terim, "Sokrates" küçük terimdir. Tasımda en önemli rol orta terimindir; o bir aracı ve bir dayanaktır. Tasımın değişik biçimleri vardır ve bu biçimlerde orta terim her zaman belirleyicidir. Tasımın üç ayrı biçimi vardır ve her biçim değişik tiplere ayrılır. Birinci tasım biçiminde orta terim büyük önermenin öznesi ve küçük önermenin yüklemidir. İkinci tasım biçiminde orta terim büyük önermenin ve küçük önermenin yüklemidir. Üçüncü tasım biçiminde orta terim büyük önermenin ve küçük önermenin öznesidir. Aristoteles felsefesinde yöntemin özünü oluşturan tümdengelim yöntemi skolastik felsefede bol bol kullanıldı. Descartes XVII. yüzyılda yöntemini kurarken tümdengelim ve tümevarıma sezgiyi ekledi, ancak bu üçünden sezgiyi ve tümdengelimi temel aldı. Descartes'da sezgi anlık bir sunuma karşılık olan bir zihin işleviyken, tümdengelim "kesinlikle bilinen bazı şeylerden zorunlu olarak çıkan her şey"di. Usçu bir filozofun, örneğin bir Descartes'ın yöntemin temeline tümdengelimi koyması doğaldır. Bir deneyci için bilgi duyu deneyleriyle tek tek toplanan şeydir, onun bu yüzden tümevarımı birinci planda önemsemesi doğaldır. Usçu bir filozof, doğuştan fikirlerin varlığına inandığından, yöntemini kavram ya da fikir ayrıştırmasına dayandıracak, bu yüzden tümdengelimi birinci planda önemseyecektir. Bu çerçevede Descartes'ın çağdaşı Francis Bacon yeni bir bilimsel yöntem kavrayışı geliştirirken tümevarımı tümdengelimden daha önemli sayacaktır. *Aşkın tümdengelim*, Kant'da ruhun ilksel yapı taşları olan ve tüm deneyi önceleyen kategorilerden yola çıkarak bilimin genel ilkelerini ortaya koymaktır. (Bk. MANTIK, SEZGİ, TASIM, TÜMEVARIM)

TÜMEVARIM (lat. *inductio*; fr. *induction*; alm. *Induktion*; ing. *induction*). Özel verilerden bu verileri içeren bir önermeyle geçmemizi sağlayan usavurma. Belli sayıda özel veriden daha genel bir ya da birkaç önermeye yükselme. Bazı verilerden bazı genel sonuçları çıkarmaya dayanan zihin işlemi. Lalande: "Bazen usavurarak bazen ortaya koyarak bazı belirtilerden bu belirtilerin azçok olası kıldığı olgu-

lara yükselmemizi sağlayan kurucu düşünce süreci." Aristoteles *Topika*'nın 1. kitabında "tümevarım özelden evrensele geçiştir" der. Analytica II'de de şunları yazar: "Gerçekte ilkeleri bize tanıtan zorunlu olarak tümevarımdır, çünkü duyum da bizde evrenseli böyle oluşturur." Bacon, yeni yöntem kavrayışı içinde tümevarımı bilimsel araştırmaya temel alır. Bacon'a göre tümevarım olgulardan yasaların bilgisine geçmemizi sağlayan yöntemdir. Goblot bununla ilgili olarak şöyle der: "Bacon'cı tümevarımın amacı olgularda bu olgulara egemen olan yasaları bulmak ya da kanıtlamaktır." Descartes tümevarımı ikinci planda önemli saymış, yönteminin temeline tümdengelimi koymuş, tümevarımı "sayma" diye adlandırmıştır. (Bk. MANTIK, TÜMDENGELİM)

TÜR (lat. *species*; fr. *espéce*; alm. *Art*; ing. *species*). Bir cins içinde ayırıcı özellikleri olan topluluk. Ortak özellikler gösteren bireyler topluluğu. (Bk. CİNS)

TÜREVRİMİ (fr. *phylogénèse*; alm. *Phylogenesis*; ing. *phylogenesis*). Türün evrime uğraması. Bireyevrimine karşıt olarak türün geçirdiği evrim. (Bk. BİREYEVRİMİ)

TÜRÜM (lat. *emanatio*; fr. *émanation*; alm. *Emanation*; ing. *emanation*). Evreni oluşturan varlıkların tek bir yüce ilkeden ya da Tanrı'dan gelmesi. Türüm fikri yaratma fikriyle karşıtlaşır. Yaratma fikrinden uzak olan İonia'lı fizikçi filozofların evreni bir ilk ilkeden getiriyor olmaları bir tür türüm anlayışı olarak yorumlanabilir. Türüm en belirgin biçimde Plotinos'un felsefesinde açıklığa kavuşur. Bu heptanrıcı kavrayışta tüm varlık tanrısallık kaynağından türemiştir. Hıristiyan filozoflarında da, örneğin Leibniz'de de türüm fikriyle karşılaşırız. Leibniz şöyle der: "Tanrı onları ardarda bir tür türümle yarattı, biz nasıl düşüncelerimizi yaratıyorsak." Hıristiyancı bakış açısı yaratma fikrinden uzaklaşamayacağı için türüm kavrayışıyla pek kolay bağdaştırılamaz. Bu yüzden hıristiyan inancında türümcü bakış çok gerilerde kalmıştır. Türümcülük (fr. *émanationnisme*, *émanatisme*; alm. *Emanationslehre*, *Emanatismus*; ing. *emanatism*) evrenin bir türümle varolduğuna inanan her öğrettinin genel adıdır. (Bk. HEPTANRICILIK)

U

UÇTERİM (fr. *extrême*; alm. *Aeusserste*; ing. *extreme*). Mantıkta ortaterime karşıt olan büyükterim ve küçükterim. Örnek: Bütün insanlar ölümlüdür. Sokrates insandır. Sokrates de ölümlüdür. Bu tasımda "insanlar" ortaterim, "Sokrates" ve "ölümlü" uçterimdir. (Bk. BÜYÜKTERİM, KÜÇÜKTERİM, ORTATERİM)

ULUS (fr. *nation*; alm. *Nation*; ing. *nation*). Aralarında kültür birliği bulunan bireylerin kurduğu toplum. Bir devlet oluşturan toplum. Bir ülkede birlikte yaşayan yurttaşlar topluluğu. Ulus bir kültür birliği ortaya koyuşuyla bir yönetim aygıtı olan devletten ayrılır. Ulus kavramı ulusal bütünlüklerin yani ortak kültür değerleri ortaya koyan toplumların ortaya çıktığı XVI. ve hatta XVII. yüzyıldan sonra oluşmaya başlamıştır. Gerçek anlamda ulusal devletlerin kuruluşu XVIII. yüzyılda olmuştur. Çağdaş toplumda ulus en büyük yetkedir ve egemenliğin tek sahibi ve temsilcisidir. *Ulusçuluk* (fr. *nationalisme*; alm. *Nationalismus*; ing. *nationalism*) ulusal değerlerin çokça yüceltilmesi eğilimidir. Böylesi bir yüceltme aşırı biçimlerinde başka ulusları hiçe saymayı ve hor görmeyi getirebilir. Georges Chastellain XV. yüzyılda şöyle diyordu: "Krallar ölür, uluslar dağılır gider; insanı mezara kadar izleyen ve ona ölümsüz onuru kazandıran yalnızca erdemdir." Ulusçuluk, aşırı biçimlerinde erdemi umursamayan ve insan saygısından uzak düşen bir anlayıştır. / Montesquieu: "Tüm ulusları inceleyin, göreceksiniz, çoğunda ciddiyet, gurur ve tembellik uygun adım ilerlemektedir." / Napoléon III: "Çıkarları uluslarının çıkarlarına bağlanmayan yöneticilere çok yazık!" / Louis Blanc: "İçinde bir sınıfın ezildiği bir toplum yaralı bir adama benzer: yaralı bacak sağlıklı bacağın çalışmasını engeller." / Baudelaire: "Ulusların kendilerine karşın büyük adamları vardır." / Jean Giraudoux: "Uluslar da insanlar gibi görülmez kabalıklarla yokolurlar." / M. Prévost: "Kadın, yorgun ulusların bağrında, yepye-

ni koskocaman bir halktır." / Madame de Staël: "Ancak özgür olan bir ulusun belli bir özyapısı vardır." / Joseph de Maistre: "Her ulus kendine yaraşan biçimde yönetilir." / P. Merimee: "Ulusları yasalar kurmaz, yasalar ulusların özyapılarını gösterir." (Bk. TOPLUM, TOPLUMBİLİM)

UNUTUŞ (lat. *oblitum*; fr. *oubli*; alm. *Vergessen*, *Vergessenheit*; ing. *forgetting*). Bir bilginin ya da bir bilgiler topluluğunun bellekten silinmesi, bu yüzden bilinç alanına çıkamaması. Anıların silinmesi. Bilgi yitimi. Her bireyin kendi yaşam koşulları çerçevesinde oluşmuş bir belleği vardır. İyi bir bellek ancak iyi bir eğitimin ürünü olabilir. Eğitimden her şeyden önce bellek eğitimini anlamamız gerekir. İyi kurulmamış bir bellek, düzenli bir yapıya ulaşmış olmadığı, bilgileri karmakarışık bir biçimde barındırdığı için, neyi öğrenmesi gerektiğini, neye yönelmesi gerektiğini bilmeyen dağınık bir yapı ortaya koyacaktır. Nitekim iyi bir bellek eğitiminden geçmemiş insanlar gereksiz bilgileri inatla korudukları için son derece karmaşık bir düşünce düzenine sahip olurlar. Dolu bir bellekten çok iyi bir bellek önemlidir. Freud unutuşta bir kötü anılardan uzaklaşma eğilimi buluyordu. Gerçekten bellek garip bir bencillikle yalnızca tutmak istediklerini tutmaya, tutmak istemediklerini unutmaya eğilimlidir. zaten unutuşta dikkat eksikliği birinci planda etkindir. Bizim için yaşamsal önem taşıyan bir buluşmayı unutmayız, ama bize yük yükleyecek bir buluşmayı unutabiliriz. Birdenbire ortaya çıkan şaşırtıcı olaylar ya da yoğun heyecanlar da unutuşu getirebilir. Bilgi edinmede ve yinelemede yetersiz kalış biçimindeki unutuşlar daha çok yaşlılıkta, bunama durumlarında görülen unutuşlardır. Anımsama güçlüğü yaşlılıkta çok sık görülen bir durumdur, yeni anılar tümüyle unutulmuş gibidir. Bu tür sağlıksız unutuşlar bir yana, unutma zihnin sağlıklılığının bir belirtisidir ya da zihnin sağlıklı kalmasını sağlar. İnsan unuta unuta ilerler. Ustalaşmanın temelinde unutuş vardır: bir önceki daha az yetkin deneyin yerine koyduğumuz yeni deney ustalaşmada bir aşamanın belirtisidir. Unutma olmasaydı bir deneyde ya da birinci deneyde sınırlanıp kalacak, daha yetkine ulaşamayacaktık. /Publilius Syrus: "Bildiğini unutmak bazen yararlıdır." /B. Gracian: "Unutmayı bilmek bir sanat olmaktan çok bir mutluluktur." / Montaigne: "Unutmayı düşleyen anımsar." / Ch. Dickens: "Unutmak elimde olsa unutacaktım. Tüm insan belleği acılarla ve karışıklıklarla doludur."/ La Bruyère: "Aşklar tiksintiyle ölür, unutuş da onları gömer." / Victor Hugo: "Mutlu ve arı tutkunun insanı yetkinliğe ulaştıracağını sanmak yanlıştır, o insanı doğrudan unutuşa götürür." / Robert Desnos:

"Belleğimi unutuşa karşı savunabilir miyim?" (Bk. BELLEK, BELLEK-YİTİMİ)

US (lat. *ratio*; fr. *raison*; alm. *Vernunft*; ing. *reason*). Yargılama yetkisi. Gidimli bir biçimde karşılaştırma, birleştirme ve ayrıştırma yetisi. Gerçekliği tanıma yetisi. Us üzerine enine boyuna düşünen ilk filozof Descartes oldu. Descartes "us"la "sağduyu"yu aynı anlamda alıyor, bu yetiyi "doğru yargılama ve doğruyu yanlıştan ayırma gücü" olarak tanımlıyordu. *Yöntem üzerine konuşma*'da, Descartes "Sağduyu dünyanın en iyi paylaştırılmış şeyidir" der. Verilmiş bir şey olan bu sağduyu ya da us, doğruyu yanlıştan, bir şeyi bir şeyden ayırma yetisidir. Descartes şöyle der: "İyi yargılama ve doğruyu yanlıştan ayırabilme gücü, tam tamına us ya da sağduyu diye adlandırdığımız güç elbette tüm insanlarda eşittir; ayrıca görüşlerimizin çeşitliliği bazı görüşlerimizin bazı görüşlerimizden daha ussal oluşundan gelmez, düşüncelerimizi değişik yollardan götürüyor olmamızdan gelir. İyi bir zihne sahip olmak yetmez, önemli olan onu iyi kullanabilmektir. En büyük ruhlar en büyük erdemlere sahip olacak yetenekte oldukları gibi en büyük kötülüklere de sahip olacak yeteneklidirler; yavaş yürüyenler daha iyi ilerlerler." Descartes'dan sonra Leibniz "us"la "duyarlılık"ı karşıtlaştırdı ve buna göre bir "arı us" kavramı getirdi. Ona göre "Arı ve çıplak us, deneyden ayrı olan ve duyulardan bağımsız doğrular ortaya koyan ustur". Kant'a kadar "us" ve "anlık" kavramları tam çakışmasalar da birbirinden ayrı düşmeyen kavramlardı, "us" daha genel bir çerçevede bir düşünme gücünü belirlerken "anlık" doğrudan doğruya yargılama aygıtını belirliyordu. Kant bu iki kavramı ayrı ayrı anlamlarda kullandı ve herbirine ayrı bir işlev verdi. Kant'a göre "Tüm bilgimiz duyularla başlar, ordan anlığa geçer ve sonra usa ulaşır". Kant şöyle der: "Burada usu anlıktan ayırıyoruz ve onu ilkeler yetisi diye adlandırıyoruz." Kant'da anlık zihnin doğuştan kavramlarla ya da kategorilerle donanmış yetisidir, doğrudan doğruya deneye yönelir. Deneyi aşan alana, *Noumenon*'a yönelen ustur. Us, deney bilgisini de saracak biçimde bütünsel bir kavrayış içindedir. Kant ussal düşüncenin nesnelerine, Platon'a anıştırma yaparak, Fikir ya da İdea der. Kant'da fikir duyularda karşılığı bulunmayan salt ussal bir kavramdır. Fikir koşullanmamış olan şeydir, oysa duyuların alanı koşullanmışın alanıdır. *Salt us*, Kant'da *a priori* olandır yani deneyden bağımsız olandır, kısaca usun kendisidir. Kant'da us yalnızca bilgiye yöneldiği zaman ***kuramsal us***'dur ya da ***kurgusal us***'dur, ahlaki eyleme yöneldiği zaman uygulamalı us'dur. / Marx: "Us her zaman varoldu ama her zaman ussal bir biçimde varolmadı." / La Bruyère: "Bilge kişi ne kendini yönetilmeye bırakır ne baş-

kalarını yönetmek ister: o yalnızca ve her zaman us yönetsin ister." / J.F. Regnard: "Aşk konuşmak istediği zaman us susmalıdır." / Publilius Syrus: "Us onları yönetirse gözler yanılmazlar." / Voltaire: "Us, Zaman'ın kızıdır, her şeyi babasından bekler." / Vauvenargues: "Us bizi doğadan daha sık yanıltır." / La Rochefoucauld: "Tüm usumuzu izleyecek kadar güçlü değiliz." / Malebranche: "Ele aldığımız us evrensel bir ustur, değişmez ve zorunlu bir ustur, onun değişmez ve zorunlu olduğu doğruysa o Tanrı'nın usundan ayrı bir şey değildir." (Bk. ANLIK, SAĞDUYU)

USAVURMA (fr. *raisonnement*; alm. *Vernunftschluss*; ing. *reasoning*). Bir ya da birkaç önermeden gidimli biçimde sonuç çıkarmaya dayanan zihin işlemi. Belli yargılardan belli sonuçlara gitmeye dayanan zihin işlemi. Lagneau "Usavurma düşüncenin ardarda yargılarla gerçekleştirdiği devinimdir" der. Bousset de usavurmayı "Bir şeyin bir şeyden çıkarıldığı zihin işlemi" olarak tanımlar. (Bk. GİDİMLİ, YARGI)

USÇULUK (fr. *rationalisme*; alm. *Rationalismus*; ing. *rationalism*). Bilgi edinmede usun birinci derecede belirleyici olduğunu bildiren öğreti. Bilgi edinmede deney verilerinden çok usun ilkelerini ya da doğuştan fikirleri belirleyici sayan öğreti. Deneyciliğe karşıt olarak usun hiçbir deneysel veriye başvurmadan doğrulara ulaşabileceğini savunan öğreti. Usçuluk insan usunun deneyden bağımsız olarak doğrulara ulaşabileceğine inanan öğretilerin genel adıdır. Bu çerçevede Descartes, Leibniz, Kant felsefeleri usçu felsefelerdir. Usçuluk tüm bilgilerimizi deneyden getiren, öncesel bilginin varlığını benimseyen deneyciliğin tam karşıtıdır. Hiçbir usçu felsefe usa mutlak bir ağırlık verme eğiliminde değildir, çünkü mutlak gerçekçilik gibi mutlak usçuluk da özne-nesne karşıtlığını ortadan kaldırarak bilgiyi tehlikeye düşürecektir. Ilımlı anlamında usçuluk bilgi edinmede deney verilerinden çok usun ilkelerini ya da doğuştan fikirleri belirleyici görür. Platon'un İdea'ları, Descartes'ın doğuştan fikirleri, Kant'ın *a priori* biçimleri öncesel bilgileri oluşturur. Bu felsefeler bilgi için deneysel veriyi de çokça önemserler. Descartes doğuştan fikirler yanında edinilmiş fikirleri varsayar. Kant'da anlık duyumlarla sağlanan sunumların devindirdiği bir güç olur. Dinsel çerçevede usçuluk açınıma inanır ve dinsel inancı doğrulamakta usun zorunlu olduğunu bildirir. (Bk. ANLIK, DENEYCİLİK, US)

USDIŞI (fr. *irrationnel*; alm. *Vernunftlos*; ing. *irrationnal*). Usa aykırı olan. Usa götürülemez olan. Ussal olmayan. Usla ilgisi olmayan. Ussal olmayan her şey ya usa aykırı ya da yabancıdır. Usdışı olan şey ya yalnızca sezgiyle algılanabilir ya da tümüyle saçmadır. Bilinç-

dışı olgularını da usdışı diye nitelendirebiliriz. Bu çerçevede bir insanı tanımak, André Malraux'nun da dediği gibi, onda usdışı olanı, onun denetleyemediğini tanımak demektir. Albert Camus "Bu dünya kendinde ussal değildir, onunla ilgili olarak söylenilebilecek tek şey budur" der. (Bk. SAÇMA)

UYARAN (fr. *stimulus*; alm. *Stimulus*; ing. *stimulus*). Bir canlı varlıkta tepkiler yaratan olgu. Birdenbire gözümüze vuran ve gözlerimizi kapamamıza yol açan canlı ışık bir uyarandır. Uyarandan daha çok fiziksel etken anlaşılır. (Bk. UYARIM)

UYARIM (lat. *excitatio*; fr. *excitation*; alm. *Reiz*; ing. *excitation*). Bir uyaranın bir duyu organı üzerinde yarattığı etki. Bu etkinin oluşmasıyla kişi dış dünyadan izlenimler alacaktır. H. Piéron uyarımı "organizmanın etkin bir uyarana gösterdiği bir tepki" olarak tanımlar. (Bk. UYARAN)

UYGARLIK (fr. *civilisation*; alm. *Zivilisieren*, *Zivilisation*; ing. civilisation). Bir toplumun belli bir yerde ve belli bir zamanda ortaya koyduğu maddi ve manevi etkinlikler toplamı. Her uygarlık taşınabilir ya da ulaştırılabilir değerlerin bir toplamıdır: uygarlık değerleri bir yerden bir yere, bir zamandan bir zamana geçerler, ulaştıkları yerde etki gücü oluştururlar ve dönüşürler. Her uygarlık, bir toplumun bilincinde ya da duygu ve düşünce dünyasında kaynaklarını bulan azçok özgün bir değerler dizgesidir. Bir yere ya da bir zamana götürülen bir uygarlık değeri olduğu gibi kalmaz, gittiği yerin ve zamanın renklerini giyinir, özgünlüğünü yitirirken yeni bir özgünlük kazanır. Her uygarlık hem bir altyapı hem bir üstyapı değerleri dizgesidir. Uygarlığı oluşturan güç birbirini etkileyen ya da etkileşen bu iki karşıt güçtür. Bir uygarlık başka uygarlıklarla etkileşirken kendi içinde de bir etkileşim düzeni ortaya koyar, altyapı sürekli olarak üstyapıyı, üstyapı sürekli olarak altyapıyı etkiler. Eski tarih kavrayışı uygarlıkları zamanda ve uzamda apayrı bütünlükler olarak yer alan ve birbirini hemen hiç etkilemeyen etkinlikler olarak görüyordu. Bugün etkilemeyen ve etkilenmeyen uygarlık fikrinin son derece saçma olduğunu biliyoruz. Bir uygarlıkta altyapıyı oluşturan teknik değerler üstyapıyı oluşturan kültür değerlerinin niteliklerini kesin bir biçimde belirlerken kültür değerleri de tekniğin oluşumlarında koşullayıcı bir ağırlık taşır. Bunu Auguste Comte şöyle anlatır: "Gerçekten uygarlık bir yandan insan zihninin gelişimine, öte yandan da bu gelişimin bir sonucu olan insan eyleminin gelişimine dayanır." Buna göre kültür bir uygarlığın ruhu, teknik de bedenidir diyebiliriz. / J.B. d'Aurevilly: "Gelişmiş uygarlıkların cinayetleri gelişmiş barbarlıkların cinayetlerinden daha korkunçtur." / V. Dury: "Uy-

garlık doğru çizgi üstünde ilerlemez; insanlık yaşamının uzun bir yolda güç bir yolculuk olduğu, bu yolda ölümsüz yolcunun her zaman ilerleyerek bir inip bir çıktığı bilinmediğinde onun insanı mutsuz edecek durma ve gerileme zamanları vardır." / P. Bourget: "İnsan uygarlaşarak barbarlığını karmaşıklaştırıp sefilliğini inceltmedi mi?" / L. Febvre: "Bir uygarlık ölebilir, uygarlık ölmez." / George Duhamel: "Uygarlık insanın yüreğinde değilse hiçbir yerde değildir." / Paul Ricoeur: "Her insanın uygarlığı hem bir iş uygarlığı hem bir söz uygarlığı olacaktır." (Bk. KÜLTÜR, TEKNİK)

UYGULAMA (lat. *practice*; fr. *pratique*; alm. *Praxis*, *Übung*; ing. *practice*). Çevreyi dönüştürmeye yönelik istemli etkinlik. Somut sonuçları elde etmeyi öngören istemli etkinlik. Kuramsala karşıt olarak edimsel olan etkinlik. Uygulama dünyaya ya da somut gerçekliğe dönüşümler getirebilecek eylemlerin ortak adıdır. Kant *Salt usun eleştirisi*'nde şöyle diyordu: "Usumun (kurgusal ya da uygulamalı) tüm ilişkisi şu üç soruda içerilmiştir: 1. Ne bilebilirim? 2. Ne yapabilirim? 3. Ne umabilirim? Birinci soru basitçe kurgusaldır. (...) İkinci soru basitçe uygulamalıdır. (...) Üçüncü soru: yapmam gerekeni yaptığımda ne umabilirim? hem uygulamalı hem kuramsal bir sorudur." Uygulama sorunuyla en çok Marx'çı felsefe ilgilenmiştir. Marx şöyle der: "Toplumsal yaşam özünde uygulamalıdır. Kuramı gizemciliğe doğru yönelten tüm gizler ussal çözümlerini insani uygulamada ve bu uygulamanın kavranılmasında bulurlar." "İnsan düşüncesinin nesnel bir doğruya ulaşıp ulaşamayacağını bilmek sorunu uygulamayla ilgili bir sorundur." (Bk. KURAM, PRAXİS)

UYMA (fr. *adaptation*; alm. *Anpassung*; ing. *adaptation*). Ortamıyla uyum içinde olanın durumu. Bir organın ya da bir işlevin ortamla daha uygun bir ilişki adına değişikliğe uğraması. Bir organizma yeni yaşam koşullarıyla uyum içinde olmak üzere yavaş yavaş değişikliğe uğradığında uyma gerçekleşir. Uyma ya da ortama uyma konusunda başlıca iki kuram vardır. Bunlardan biri Darwin'in kuramıdır. Bu kurama göre canlıda uymayı sağlayan etki dıştan yani ortamdan gelmektedir. Öbürü Lamarck'ın kuramıdır. Bu kurama göre de uyum organizmanın kendi etkinliğinin bir sonucudur. Darwin'e göre Afrika toprakları kuraklaşınca ve ağaç yaprakları hayvanların uzanamayacağı kadar yukarılara çıkınca yalnız bu yapraklara ulaşabilen uzun boylu hayvanlar (zürafalar) yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Lamarck'a göre hayvanlar yukarıdaki yapraklara uzanabilmek için kuşaklar boyunca yavaş yavaş boyunlarını uzatmışlardır. Çevreye uyma sorunu aynı zamanda ruhbilimin de sorunudur. Toplumsal ya-

şam bireylere çevreye uyma zorunluluğunu getirirken bu yolda güçlükler de çıkarmaktadır. Ağır yaşam koşulları, eğitim başkalıkları, kişisel yapı değişiklikleri pekçok bireyi uyma güçlüğü içine sokmaktadır. Çağdaş toplumda uyma güçlüğü çeken kişilerin sayısı sanıldığından çoktur. Kıskançlıklar, aşağılık duyguları, büyüklük duyguları kişilerin birbirleriyle sağlıklı ilişki kurmalarını engellemektedir. Toplumsal insan için sağlıklı ilişki uyumla olduğu kadar çatışkıyla belirgindir. Oysa uyma zorluğu çeken kişiler özellikle çevreden koparak yalnızlığa sığınmayı yeğ tutan kişiler olmaktadırlar. (Bk. DÖNÜŞÜM, DÖNÜŞÜMCÜLÜK, EVRİM, EVRİMCİLİK, ORTAM)

UYUM (lat. *harmonia*; fr. *harmonie*; alm. *Harmonie*; ing. *harmony*). Bir çokluğun düzenli birliği. Düzenle bir araya gelmiş ögeler arasındaki ilişki. Bir bütünde varlıkları ya da işlevleri birbirine ters düşmeyen parçaların durumu. Parçaları birbiriyle uyuşan bir bütünün niteliği. Uyum gerçek sanat yapıtının başlıca niteliği gibi görünür. Yapıtı yapıtkılan tüm parçalarının birbiriyle uyumlu bir bütün oluşturmasıdır. Alfred de Musset şöyle der: "Acının kızı! uyum! uyum! - Dehanın aşk için yarattığı dil." (Bk. ÖNCESEL, UYUM)

UYUŞMAZLIK (fr. *antagonisme*; alm. *Gegnerschaft*; ing. *antagonism*). İlkeler, güçler ya da bireyler arasında karşıtlık. Karmaşıklaşmış toplumsal yaşam düzeni değişik düşüncelerle ve kurumlarla bir uyuşmazlık ortamı gibi görünür ya da zaten bir uyuşmazlık ortamıdır. Onu uyumlu bir bütün durumuna getiren ya da uyumlu bir bütünmüş gibi gösteren yükümlülükleri ve hakları iyice belirlemiş olan yasa düzenidir. Uyuşmazlıklar yasa düzeninin belirleyiciliğinde çözümlenirler ya da en azından yıkıcı olmaktan çıkarılırlar. Demokratik yaşam düzeni uyuşmazlıkları kaldırmayı değil de onları dengelemeyi ve hatta toplum için yararlı kılmayı düşünür. Uyuşmazlık insanın özündeki bir özelliktir, bireyin ve dolayısıyla kurumların ve giderek toplumun gelişmesini sağlar. Uyuşmazlık ilerlemenin olumsuz etkeni gibidir. Kant şöyle der: "Uyuşmazlıktan insanların toplumdışı toplumsallığını, onların topluma katılma yatkınlığını anlıyorum; bununla birlikte bu yatkınlığa toplumu tam anlamında yıkma tehlikesi gösterecek genel bir kaçış eklenmiştir. İnsanın bir bağdaşma eğilimi vardır, çünkü böyle bir durumda insan doğal yeteneklerinin gelişmesiyle kendini daha insan duyar. Ama o aynı zamanda büyük bir kopma eğilimi de gösterir, çünkü onda aynı zamanda toplumdışılık özelliği vardır, bu da onu her şeyi kendine göre düzenlemek isteğine götürür; bu yüzden o her yandan direnişlerle karşılaşmayı bekler, bunun yanında başkalarına direnmeye eğilimli olduğunu sezer. İnsanın tüm güçle-

rini uyandıran bu direniştir. (...) Bu toplumdışılık nitelikleri olmasa (...) tüm yetenekler tohum halinde kalacaktır." (Bk. İNSAN, TOPLUM)

UZAM (fr. *étendue*; alm. *Ausdehnung*; ing. *extension*). Uzayda yer kaplayan cisimlerin niteliği. Cisimlerin uzayda kapladığı yer. Boşluk fikri. Görünür, algılanır, somut uzay. Foulquié: "Soyut anlamda: parçaları uzaya konmuş olan ve birbirinin dışında bulunan şeylerin özyapısı. Somut anlamda: bir şeyin tüm boyutlarıyla tuttuğu uzay parçası." Descartes uzamı maddeyle özdeşleştiriyor, boşluk fikrini kökten yadsıyordu. (Bk. UZAY)

UZAY (lat. *spatium*; fr. *espace*; alm. *Raum*; ing. *space*). Duyulur nesnelerin yer aldığı sonsuz ortam. Tüm sınırlı genişlikleri ya da uzamları içeren boşluk. Descartes "uzay"la "uzam"ı özdeşleştirerek şöyle der: "Uzay ya da içsel yer ve onda içerilmiş cisim ancak düşüncemizde birbirinden ayrılır. Çünkü gerçekte en, boy ve derinliğiyle uzayı kuran, cisimleri kuran aynı uzamdır." Leibniz'e göre uzay cisimlerle ilgili düzendir: "Uzayı tam olarak zaman gibi göreli bir şey diye aldığımı gördüm; zaman nasıl ardardalığın düzeniyse uzay da yanyanalığın düzenidir." Locke için uzay gözümüzle gördüğümüz, elimizle dokunduğumuz somut ortamdır. Kant'a göre uzay duyarlılığın *a priori* biçimlerinden biridir: "Uzay ve zaman, nesnelerin bize verilme olasılığının koşulları olarak ancak duyu nesneleriyle ilişkilidirler." Kant'a göre biz dış dünyanın verilerini duyarlılığın *apriori* biçimleri olan uzay ve zaman çerçevesinde algılarız. Kant şöyle der: "Zihnimizin dış duyuma karşılık olan özelliği aracılığıyla nesneleri bizim dışımızda olarak ve tümünü uzaya yerleşmiş olarak görüyoruz. Böylece onların biçimleri, büyüklükleri ve karşılıklı ilişkileri belirlenmiş ya da belirlenebilir oluyor. Ruhun kendisini sezgisel olarak algılamasını ya da kendi iç durumunu algılamasını sağlayan iç duyum elbette ruhun kendisinden bize nesne olarak herhangi bir nesne sunmaz, ancak burada kendi iç durumundan sezgi almayı olası kılan ve onun iç belirlenimlerine bağlı bir şeyin zaman ilişkilerine göre kavranılmasını sağlayan belli bir biçimin varlığını benimsemek gerekir. Zaman dışsal olarak algılanamaz, uzay da bizdeki herhangi bir şey gibi algılanamaz." Kant'a göre zaman gibi uzay da bize bilgi sağlamaz, deneysel bilginin temelini sağlar: Dış duyulur sezginin basit bir biçimi olarak uzay henüz bir bilgi değildir; o olası bir bilgi için *apriori* sezginin çeşitli ögelerini verir. (Bk. UZAM)

Ü

ÜCRET (lat. *salarium*; fr. *salaire*; alm. *Lohn*; ing. *salary*). Bir emeğin maddi karşılığı. Çalışana emeği karşılığında ödenen para. Ücret sorunu işbölümünün arttığı, üretimin büyük boyutlara ulaştığı çağdaş dünyanın önemli bir sorunudur. Eski uygarlıklar döneminde böyle bir sorun yoktu: köle boğaz tokluğuna üretim yapmakla yükümlüydü. Ortaçağ'ın serflik düzeninde de böyle bir sorun olmadı. Üreticinin makinasını sermayeciye kaptırıp işçi durumuna gelmesinden sonra *ücretli işçi* ortaya çıktı. Bugünkü anlamında ücret sermayecinin işçiye belli bir iş zamanı için ödediği paradır. Böylece sermayeciyle işçi arasında emek ve ücret değiştokuşu yapılır. Ücret emeğin fiyatıdır. İşçi çalışırken kendisi için ücret üretir ve böylece sermayeye bağımlı bir varlık olur. Marx'ın da belirlediği gibi, en yüksek ücret bile işçinin yaşamını doğru dürüst sürdürmesine yetmez. Bununla birlikte işçi enaz yaşam koşullarında varlığını sürdürmek zorunda bırakılır. Ücretin azlığı sermayenin güçlenmesini sağlar. Üretimin çoğalmasıyla birlikte zenginlikler artsa bile ücretlinin durumunda bir değişiklik olmaz. (Bk. EMEK, İŞBÖLÜMÜ, SERMAYE)

ÜLKÜ (fr. *idéal*; alm. *Ideal*; ing. *ideal*). Duygularımızı ve düşüncelerimizi tam olarak karşılayan ve çok zaman bir amaç olarak belirlenen yetkin fikir. Ülkü gerçekliğin içinde olsa da ya da görünse de gerçekliği aşan özellikle gösteren bir fikirdir ya da fikirler toplamıdır. Her ülkü gerçekliği dönüştürme istemine göre düşünülmüş bir taslak ya da tasarımdır. Her ülkü eksiksize yaklaştığı ölçüde gerçekliğin dışına düşme tehlikesine uğrar. Eylem-düşünce karşıtlığında ülkü düşünceyi temsil eder ve gerçeklikten koptuğu ölçüde tehlikeli olur. Ülkü çok zaman renkli, güzel kokulu, parıltılı bir bileşimdir, ne var ki çok zaman gerçekleşemeyecek tasarımlarla örülmüştür. Her ülkü kendi içinde insanlık, yurt, evren, sanat, ulus, uygarlık, bilim gibi kategorileri barındırır ve hatta onlara daya-

nır, gelgelelim bu kavramlarla her zaman canlı ve gerçek bir ilişki içinde değildir. Düş'ün gerçeği altetmeye başladığı yerde ülkü ışıkları parlamaya başlar. Ülkü yetkine ulaşmak için zorunlu bir dayanak gibi görünse de daha çok bir gerçeklikten kaçış dayanağıdır. Goncourt kardeşler "Tüm büyük ülküsel sanat yapıtları ülkü fikri taşımayan zamanların ve insanların ürünüdür" derler. Ne olursa olsun gerçekliğin eksikli ya da yetersiz görünen yanları insanlara, özellikle de yetkin bir bilince sahip olmayan insanlara ülküler düşündürecektir. Ülkü çok yerde ayağı yere basmayan siyasal ideolojilerin renkli düşüdür. Ülküler çok zaman ütopya özellikleri gösterirler. / Gerard de Nerval: "Afrika'da Hindistan düşleri görülür. Avrupa'da Afrika düşleri görüldüğü gibi. Ülkü her zaman bugünkü ufkumuzun ötesinde parıldar." / Paul Verlaine: "Yaşam kazandı sonunda ülkü öldü." / Albert Einstein: "Benim siyasal ülküm demokrasi ülküsüdür. Her insan kişi olarak saygı görmeli ve kimse tanrılaştırılmamalıdır." / V. Larbaud: "Her ülkü ortaya konulduğu anda kötü bir biçimde bir okul görünümü kazanır." (Bk. FİKİR, ÜTOPYA)

ÜLKÜCÜLÜK (fr. *idéalisme*; alın. *Idealismus*; ing. *idealism*). Ben'in dışındaki nesnel gerçekliği yadsıyarak tüm varoluşu düşünceye indirgeyen öğretilerin tümü. Bilgi edinmede özneyi nesne karşısında belirleyici sayan felsefi bakış açısı. İnsanın ilerlemesi açısından düşsel tasarımlara ağırlık veren düşünce biçimi. En eski ülkücüler Elea'lılardır (Ksenophanes, Parmenides, Elea'lı Zenon). Bu filozoflar bir çokluklar ve devinimler dünyası olan duyulur dünyayı ancak usla kavranılabilen düşünülür dünyadan ayırıyorlar, düşünülür dünyayı mutlak ve evrensel bir bütünlük olarak belirliyorlardı. Onlara göre devinim ve oluşum olanaksızdı, bunlar yanılsamalardan başka bir şey değillerdi. Felsefe tarihinin ilk büyük ülkücüsü Platon'dur. O da Elea'lılar gibi düşünülür dünyayı duyulur dünyadan ayırıyor, duyulur dünyanın bir gölgeler ya da görüntüler dünyası olduğunu bildiriyor, sarsılmaz gerçeklikler diye belirlediği İdea'larla donatılmış olan düşünülür dünyayı gerçek dünya olarak belirliyordu. Platon'un ülkücülüğünü Elea'lılarınkinden ayıran başlıca nokta, Platon'da duyulur dünyanın bir yanılsama değil de ikincil önemde bir gerçeklikler dünyası olmasıdır. Bu yüzden bu duyulur dünya, düşünülür dünyanın bilgisine ulaşmada bize bir çıkış yolu sağlar, düşünülür dünyada edinmiş olduğumuz bilgileri anımsamada ilk itkiyi kazandırır. Platon'dan sonra Plotinos, heptanrıcı bir anlayış içinde, ülkücü bir felsefe geliştirdi. Onun yeni-Platon'culuk diye anılan felsefesinde temele "Bir" adı altında Tanrı konulur. Tanrı ilk töz ya da ilk dayanaktır. Ondan ikinci töz olan düşünsellik türemiştir. Bu

ikinci katta hem yaratılan şeylerin örnekleri olan İdea'lar hem de onları düşünen *Nous* yer alır. Bu düşünsellikten üçüncü töz olan ruh türemiştir. Böylece Plotinos kat kat bir varlık tablosu çizer. Bilgi insan ruhundan tanrısallığa kadar uzanan çizgide içsel bir arayışla elde edilecektir. Daha sonra hıristiyan felsefesinin ilk önemli kişisi Aziz Augustinus Plotinos'çu çizgide bir ülkücülük geliştirir. Descartes'ın ülkücülüğü kendinden öncekilerine göre oldukça ılımlı bir ülkücülüktür. Çünkü Descartes maddesel ve mekanik bir dış dünyanın varlığını benimserken doğuştan fikirler yanında dış dünyadan edinilmiş bilgilerin varlığını da benimser, ayrıca deney dünyasını bize sağlam bilgi verileri sağlayan bir alan olarak görür. Gene de doğuştan fikirlerle yüklü "ben"i bilgide belirleyici saymasıyla Descartes felsefesi tam anlamında ülkücü bir felsefedir. Leibniz ülkücülük ve maddecilik ayrımı yapan ilk filozoftur ve onun monadlar öğretisine dayanan ülkücülüğü ruhçu ülkücülük diye adlandırılabilir. Berkeley'in ülkücülüğü maddeyi yadsır yani dış dünyanın varolmadığını söyler ve deyim yerindeyse varlığı varlığın fikrine indirger. Bu yüzden onun felsefesine *maddesizcilik* adı verilir. Berkeley'e göre yalnız algı vardır ya da şeyler algılandıkları için vardır, bir başka deyişle şeylerin varlığı onlardan elde ettiğimiz algıdadır. Tanrı, insan düşüncesinde şeylerin varlığını yaratan aşkın güç-tür. Condillac maddi gerçekliğin doğrudan doğruya gözlemde sezilemez olduğunu bildirir. Kant'ın ülkücülüğünde dış dünya bilgisi duyumsamanın ve anlığın *apriori* koşullarına indirgenir. Kendinde şeyler vardır ama biz bu kendinde şeylerin bilgisine ya da doğrudan doğruya bilgisine ulaşamayız. Bunlar bizim deneylerimizi aşar. Biz ancak olguların bilgisine ulaşabiliriz, dış dünya üzerinde elde ettiğimiz bilgileri de olgulardan elde ederiz. Bu yönüyle Kant'ın ülkücülüğü bilinemezci ülkücülüktür. Hegel'in heptanrıcı ülkücülüğü varlığı evrensel fikre indirger, bu fikrin gelişimi algılanabilir varlıkların çeşitliliğini oluşturmaktadır. Buna göre evren gelişen bir mutlak varlık anlamı kazanır. Schelling ben'i ve ben olmayan'ı ayrı ayrı şeyler saymakla birlikte onları bir mutlak'ın altında toplar, bu mutlak özneyle nesnenin, maddeyle biçimin özdeşleştiği yerdir. Hegel mutlak'ın yerine fikir'i koyar, ama onu mutlak bir şey olarak koyar. Schelling'in ülkücülüğüyle Hegel'in ülkücülüğü aynı bakış açısına dayanır. Hegel'i yeni kılan evrensel oluşuma diyalektiği getirmiş olmaıdır. Özetle, ülkücülük maddeye karşı fikri koyuşuyla maddeciliğe tam karşı bir düşünce biçimidir, ancak bilgi edinmede özneyi nesne karşısında belirleyici saymakla birlikte deneyin bilgisini yadsımadığından hatta kendi ölçüleri içinde zorunlu gördüğünden deneyciliğe tam karşı bir görüş olarak belirmez. (Bk. DİYALEKTİK,

GERÇEKÇİLİK, MADDECİLİK, MADDESİZCİLİK, RUHÇULUK)

ÜRETİM (lat. *productio*; fr. *production*; alm. *Produktion*; ing. *production*). Tüketim için işlenmiş madde elde etmek. Hammadde ya da işlenmiş tüketim maddesi elde etmek. Tarım ve sanayi ürünü elde etmek. Tarihin ilk belirgin olgusu insanın yemek, içmek, barınmak gibi gereksinimlerini karşılaması olmuştur. Tarihte her zaman üretim biçimleri yaşam biçimlerini belirlemiştir. Öte yandan üretim güçleri üretim ilişkilerinin ve değiştokuşun biçimini belirler. Gelişimlerinin belli bir basamağında üretim güçleri varolan değiştokuş biçimleriyle çelişkiye düşerler. Engelleyici duruma gelen değiştokuş biçimlerinin yerine yeni değiştokuş biçimi geçer, bu da daha gelişmiş üretim güçlerine karşılıktır. Marx'çı düşünce bu çerçevede üretim ilişkilerini geniş olarak ele alır. Marx ve Engels "Tarihte tüm çatışmaların kökeni üretim güçleriyle değiştokuş biçimi arasındaki çelişkidedir" derler. Onlara göre "Bireylerin yaşamlarını dışlaştırma biçimi onların ne olduğunu da tam olarak belli eder. Onların ne olduğu üretimleriyle belli olur, ürettikleri şeyle ve ürettiklerini üretme biçimiyle belli olur. Bireylerin ne olduğu üretimlerinin maddi koşullarına bağlıdır." Gene Marx'a ve Engels'e göre "İnsanları hayvanlardan bilinçle, dinle, daha başka şeylerle ayırabiliriz. İnsanlar yaşama araçlarını üretmeye başladıkları andan sonra hayvanlardan ayrılmaya başlıyorlar." Karl Marx'a göre toplumsal ilişkiler üretim güçlerine sıkı sıkıya bağlıdır. İnsanlar yeni üretim güçleri elde ederek üretim biçimlerini değiştirirler. Üretim araçları içinde en büyük üretici güç devrimci sınıfın kendisidir. (Bk. EMEK, İŞBÖLÜMÜ, SERMAYE, ÜCRET)

ÜSTALGI (fr. *aperception*, *apperception*; alm. *Apperzeption*; ing. *apperception*). Bilince açılan algı. Algının bilinçte görünümü. Bir nesnenin algısında zihnin kendisini algılayan özne olarak sezmesi. Littré: "Zihnin kendisini herhangi bir izlenimi algılayan ya da sezen bir nesne olarak duyması işlemi." Üstalgı Leibniz'de bilinçdışı algıdan ayrı olarak bilinçli algı ya da düşünceye bağlı algıdır, iç durumun düşünce yoluyla elde edilmiş bilgisidir. Kant'da üstalgı kendi kendinin bilincidir ya da düşünüyorum deneyidir. Kant üstalgıyı *deneysel üstalgı* ve *aşkın üstalgı* ya da *arı üstalgı* olmak üzere ikiye ayırır. Birincisi gerçekliğin sezgisiyle, ikincisi tüm olası deneyin dışında yer alan, bununla birlikte deneyi kuran birlik ilkesiyle yani ben'le ilgilidir. Kant arı üstalgıyla ilgili olarak şöyle der: "Ben onu deneysel üstalgıdan ayırmak üzere arı üstalgı diye adlandırıyorum; çünkü bu kendi kendinin bilinci, *düşünüyorum*'un sunumunu yaratarak tüm öbür sunumlara eşlik etmektedir: her bilinçte bir ve özdeş olan bu sunuma başka bir

sunum eşlik edemez." "Gerçekte belli bir sezgide verilmiş çeşitli sunumlar tümüyle bir kendi kendinin bilinciyle ilgili olmasalar tümüyle benim sunumların olamazlardı." Maine de Biran'da *dolaysız içsel üstalgı (aperception interne immediate)* etkin güç olarak kendi kendinin bilincidir. (Bk. ALGI)

ÜSTİNSAN (fr. *surhomme*; alm. *Übermensch*; ing. *superman*). Nietzsche felsefesinde geleceğin güçlü insanı. Terimi Goethe ve Herder kullanmış, Nietzsche de onu felsefesinin temel kavramlarından biri durumuna getirmiştir.. Nietzsche şöyle der: "İnsanlıkta daha güçlü bir tür, üstün bir tip ortaya çıkmalıdır, bu tipin ortalama insandaki üretim ve yaşamı sürdürme koşullarından daha başka koşulları olmalıdır. Fikrimin adı, bu tip için seçtiğim simge, bilindiği gibi Üstinsan'dır." Nietzsche'ye göre insan nasıl maymunun yerini almışsa Üstinsan da insanın yerini alacaktır. Nietzsche, *Also sprach Zarathoustra*'da (Böyle buyurdu Zerdüşt), Zerdüşt'ün ağzından şunları söyler: "Size Üstinsanı öğretiyorum. İnsan aşılması gereken bir şeydir. Onu aşmak için ne yaptınız? Bütün varlıklar şimdiye kadar kendilerini aşan bir şeyler yarattılar. (...) Eskiden insan maymundu, bugün insan herhangi bir maymundan daha maymundur. (...) Üstinsan toprağın anlamıdır. İstemimiz şunu söylesin: Üstinsan toprağın anlamı olsun. Kardeşlerim, size yalvarıyorum, toprağa bağlı kalın ve size dünyaüstü umutlardan sözedenlere inanmayın. (...) İnsan hayvanla üstinsan arasına gerilmiş bir iptir, bir uçurumun üstündeki bir ip. Onda yürümek tehlikelidir, geriye bakmak tehlikelidir, titremek ve durmak tehlikeli. İnsanda büyük olan şey onun bir erek oluşu değil bir köprü oluşudur." Nietzsche Üstinsan ortaya çıkana kadar üstün insanın, seçkin insanın egemen olması gerektiğini düşünür. Artık Tanrı ölmüştür ve onun yerini insan alacaktır, bu da Üstinsan'ın ortaya çıkmasıyla gerçekleşecektir. Üstinsan'ın ortaya çıkması için de Zerdüşt gibi "büyük, sessiz, katı, yalnız" üstün insanlara gereksinim vardır. Üstün insan Üstinsanın ilk biçimi gibidir. Üstün insan her şeyden önce halktan olmayan yetkin kişiliktir. (Bk. İNSAN)

ÜSTYAPI (fr. *superstructure*; alm. *Superstruktur*; ing. *superstructure*). Teknik etkinlikleri belirleyen altyapı alanına karşılık düşünce etkinlikleri ya da kültür etkinlikleri alanı. Bu kavram özellikle Marx'çı düşünceyle ilgilidir. Üstyapı ve altyapı alanları hep birlikte uygarlık etkinliklerini oluştururlar. Üstyapı denilince öncelikle bilim, sanat, felsefe ve siyaset alanlarını düşünürüz. Üstyapıyla altyapı sürekli bir etkileşim içindedir. Altyapı gövdeyse üstyapı beyindir. Her iki alan bir bütünün iki ayrı yüzünden ya da iki ayrı görünümünden başka bir şey değildir. (Bk. ALTYAPI)

ÜTOPYA (fr. *utopie*; alın. *Utopie*; ing. *utopia*). Gerçeklikle ilgisi olmayan siyasal ve toplumsal düzen tasarımı. Ülküsel yaşam düzeni. Gerçekleşmesi olanaksız görünen tasarım. Terim ingiliz yazarı Thomas Morus'un (1478-1535) 1516'da yayımlanan ve kısaca *Utopia* diye bilinen *De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia* adlı yapıtından gelmedir. Daha sonra ülküsel ve uygulanamaz devlet tasarımları getiren tüm yapıtlar "ütopya" diye nitelendirilmişlerdir. bu yapıtların başında da Tommaso Campanella'mn *Civitas solis* (Güneş ülkesi) vardır. Thomas Morus *Utopia*'sında adaletli düzen düşleri kurar, bu arada özel mülkiyeti her türlü kötülüğün kaynağı olarak belirler. Thomas Morus'un tasarladığı Utopia adasında özel mülkiyet de para da yoktur. Orada herkes emeğiyle yaşama katılır. Utopia'lılar ürettiklerini ortak depolarda biriktirirler ve gerektiğinde kullanırlar. bu adada tam anlamında demokratik bir yaşam düzeni vardır. A. France şöyle der: "Ütopya her ilerlemenin ilkesidir, eskinin ütopyacıları olmasaydı insanlar bugün de mağaralarda sefil ve çıplak yaşıyor olacaklardı. İlk sitenin çizgilerini ütopyacılar çizdiler. İyiliğe açık gerçeklikler genel düşlerden çıkar. (Bk. FİKİR, ÜLKÜ)

V

VARGI (lat. *consequentia*; fr. *consequence*; alm. *Konsequenz*; ing. *consequence*). Bir usavurmada öncüllerden çıkarılan sonuç. (Bk. ÖNCÜL)

VARLIK (fr. *être*; alm. *Sein*; ing. *being*). Varolan her şey. Genel olarak varoluş. Varolduğu düşünülebilen her şey. Varlık sorunu felsefenin en eski sorunlarından biridir. Varlıktan çok zaman yaratılmış olan evren anlaşıldı. Varlık çok zaman da Tanrı anlamında kullanıldı. Varlıkla ilk ilgilenen filozof Parmenides oldu. O "Bir Varlık"ı varsayıyor, onu her şeyin temeli olarak değerlendiriyordu. Felsefe tarihi boyunca filozoflar bu terime oldukça değişik ama birbirine yakın anlamlar verdiler. Ayrılıklar ne olursa olsun o her zaman varolan'ı karşılıyordu. / Hegel: "İnsanın gerçek varlık'ı özellikle onunişlemidir; birey yalnızca bu işlemde etkin olarak gerçektir." / M. Merleau-Ponty: "Varlığın içine kendimizde, yalnızca kendimizde dokunabiliriz, çünkü bir içi olan ve hatta bir içten başka bir şey olmayan bir varlığı biz ancak kendimizde buluyoruz. Ben'le bedenim, ben'le dünya arasında geçişli bir ilişki yoktur, ben yalnızca 'içe doğru' taşabilir." (Bk. KENDİNDE, ŞEY)

VARLIKBİLİM (fr. *ontologie*; alm. *Ontologie*; ing. *ontology*). Varlık üzerine ussal araştırma. Varlığı varlık olarak ele alan araştırma. Kendinde varlık araştırması. Varlıkbilim varlık olarak varlık araştırması yaparken varlıkla ilgili çeşitli kavramları tartışır, bu kavramların başında "olası", "gerçek", "etkin", "edilgin", "olumsal", "zorunlu", "belirlenmiş", "belirlenmemiş", "sonlu", "sonsuz", "yetkin", "eksikli", "öz", "biçim" gelir. Varlıkbilimin kurucusu "varlık olarak varlık"la "raslantısal olarak varlık"ı birbirinden ayıran ve bilimi ya da felsefeyi varlık olarak varlık araştırması diye anlayan Aristoteles'dir. Aristoteles şöyle der: "Varlık olarak varlık'ı ve ona temelden bağlı olan nitelikleri inceleyen bir bilim vardır. Bu bilim özel bilimler deni-

len bilimlerin hiçbiriyle karışmaz, çünkü özel bilimlerden hiçbiri genellikle varlık olarak varlık'a yönelmez, ama varlık'ın belli bir bölümünü ayırarak, yalnızca bu bölümün niteliğini inceler: matematik bilimlerinin durumu budur. İlk ilkeleri ve en yüksek nedenleri aradığımıza göre, bu ilkelerin ve bu nedenlerin zorunlu olarak bağlı olduğu bir gerçekliğin varolacağı kesindir; bu gerçekliğin özyapısı gereği, bu ilkeler ve nedenler bu gerçekliğe bağlıdırlar. Demek ki, varlıkların ögelerini arayanlar, temelde, mutlak olarak ilk olan ilkeleri arıyorlardı, aradıkları bu ilkeler zorunlu olarak varlık olarak varlık'ın ögeleriydi, raslantısal olarak varlık'ın değil. Bu yüzden biz de varlık olarak varlık'ın ilkelerini kavramalıyız." Gerçekte en genel çerçevede her felsefi araştırmanın bir varlıkbilim araştırması olduğunu söyleyebiliriz. (Bk. METAFİZİK, VARLIK)

VARLIKBİLİMCİLİK (fr. *ontologisme*; alm. *Ontologismus*; ing. *ontologism*). Felsefede varlıkbilime yani varlık olarak varlık araştırmasına yönelme eğilimi. İnsanın Tanrı bilgisine sezgiyle ulaşabileceğini ileri süren öğreti. Örneğin Malebranche'ın Tanrı'ya ulaşmayla ilgili kuramı bir tür varlıkbilimciliktir. (Bk. VARLIKBİLİM)

VAROLUŞ (fr. *existence*; alm. *Existenz*, *Dasein*; ing. *existence*). Varolma durumu. Bir gerçekliği olma durumu. Varolmak, somut olarak olmaktır. İnsan için varoluş somut ve bilinçli bir deneye sahip olmaktır. Bergson varoluşu sürekli değişme durumu olarak anlar. Varolmak yapmaktır, ancak bu ikisi gene de birbirinden ayrılabilecek şeylerdir: yaşamak daha çok yaşamsal etkinliklerini gerçekleştirmek hatta biyolojik işlevlerini sürdürmek olarak anlaşılabilirken varolmak kendini bilinçle kendi olarak koymak anlamına gelir. Bu yüzden Gabriel Marcel şöyle der: "Yaşamak diye bir şey var, bir de varolmak diye bir şey var: ben varolmayı seçtim." Kierkegaard'a göre bir birey olarak varolmaktan daha korkunç bir şey yoktur. Varoluş bir olma biçimi, bir kendini ortaya koyuş biçimi olarak ele alındığında, öz'le karşıtlaşır. Varoluşa karşıt olarak öz varlığın doğasını kurandır. (Bk. ÖZ, VAROLUŞÇULUK)

VAROLUŞÇULUK (fr. *existentialisme*; alm. *Existentialismus*; ing. *existentialism*). İnsanı varoluşsal bir varlık olarak ele alan felsefelerin tümü. Bireysel varoluş araştırmalarının temeline yerleştirilen felsefelerin tümü. Bireyi somut gerçeklik olarak ele alıp inceleyen felsefi öğreti. İnsanın önceden belirlenmiş bir varlık olmadığını ve özgür eylem içinde kendini varettiğini öne süren felsefi öğreti. R. Verneaux varoluşçuluğu "Ussal felsefenin soyut düşüncesine karşıt olarak insan üzerine yoğunlaşmış somut ve tanıtlamalı düşünce çabası" olarak tanımlar. Varoluşçu

felsefe çeşitliliğiyle olduğu kadar karmaşıklığıyla dikkati çeken bir felsefedir, bu yüzden belki de varoluşçuluktan çok varoluşçuluklardan sözetmek doğru olur. Varoluşçu felsefeler hep birlikte klasik felsefelere, özellikle klasik ülkücülüğe karşıdırlar. Onlara göre olumculuk da *bilimsel veri dışında sağlam dayanak yoktur* görüşüyle yaşamı dışlamaktadır. Varoluşçu felsefe tüm eski ülkücü ya da dinci metafiziklerin tersine özden değil de varoluştan yola çıkar, özden varoluşa değil varoluştan öze ilerler. Bunun bir başka anlatımı fikirlerin yaşamla varolduğudur, yaşamdan önce fikir olmadığıdır. Basitleştirmek üzere örneklersek şöyle diyebiliriz: "ölüm"den önce "ben ölüyorum" vardır, "ölüm" de "ben ölüyorum"dan dolayı vardır. Sartre şöyle der: "Her nesnenin bir özü ve bir varoluşu vardır. Bir öz, yani bir değişmez özellikler toplamı; bir varoluş, yani dünyada belli bir etkin bulunuş. Çokları özün önce, varoluşun sonra geldiğine inanırlar. bu fikrin kökeni dinci düşüncededir. Tanrı'nın insanları yaratmış olduğuna inanan herkes için Tanrı'nın bunu onlarla ilgili olarak sahip olduğu fikre başvurmakla yapmış olması gerekir. Varoluşçuluk, tersine, insanda -yalnızca insanda- varoluşun özü öncelediğini benimser. Bu da, basitçe, insan önce vardır, sonra şudur ya da budur demektir. Kısaca insan kendi özünü yaratmak zorundadır." Çağdaş felsefelerin en ilgi çekicilerinden biri, belki de en ilgi çekicisi olan varoluşçuluğun bu savı bize çok yeni gibi görünse de neredeyse felsefenin tarihi kadar eskidir. Bu, Aristoteles'den beri yürürlükte olan bir gerçekçilik ilkesidir. Bu görüş, öncesel bilginin varlığını benimseyen ülkücü bakış açılarına karşıt olarak *bilgi yaşam deneyleriyle elde edilir* görüşüdür. Ancak arada şu küçük ayrım vardır: varoluşçunun bilinci, eski gerçekçiliklerde ya da deneyciliklerde olduğu gibi basit bir alıcı değildir. O, her şeyden önce, Husserl'in diliyle söylersek, bir yönelgenliktir. Bu temel üzerine kurulmuş olan varoluşçuluklar bu noktadan sonra kendine göre özelleşir ve çeşitlilenirler. Buna göre, J. Hyppolite'in de belirttiği gibi varoluşçuluk özel belli bir felsefe olmaktan çok ortak bir anlayıştır. Fransız varoluşçuluğuyla alman varoluşçuluğunu, tanrıtanımaz varoluşçulukla dinci varoluşçuluğu, tanrıtanımaz varoluşçuluklardan örneğin Heidegger varoluşçuluğuyla Sartre varoluşçuluğunu aynı kaba koyamayız. Fransız varoluşçuluğu sola yatkın özgürlükçü bir çizgi izlemiştir. Alman varoluşçuluğu da daha sağda, daha dinci bir tutum almıştır. Lukacs şöyle der: "Fransız varoluşçuluğu sol aydınların, toplumcuların, ilerleme ve demokrasi dostlarının felsefesi olma eğilimi gösterdi." Bu moda olmuş çağdaş felsefenin kökenlerini nerede aramalıyız? Bu arayışta Sokrates'e, Stoa'cılara, Aziz Augustinus'a kadar gidenler var. Bu felsefenin asıl temelini Pascal'in

dinci düşüncesi oluşturuyor. Zincirin ikinci halkası Kierkegaard, üçüncü halkası Nietzsche, dördüncü halkası da Husserl'dir. Varoluşçuluk için en büyük kaynak Pascal kaynağıdır, onun dünyaya bırakılmışlık fikridir. Pascal şunları söyler: "Beni dünyaya kimin bıraktığını, ayrıca dünyanın ne olduğunu, benim ne olduğumu bilmiyorum. Her şey üzerine korkunç bir bilgisizlik içindeyim." "Kavrayışımızı düşünülebilir uzayların ötesine boşuna taşırıyor, şeylerin gerçekliğine karşılık yalnızca çok küçük şeyler elde ediyoruz. Merkezi her yer, çevresi hiçbir yer olan sonsuz bir büyüklüktür bu." "Öyleyse nedir insan doğada? Sonsuzluğun karşısında bir bütünlüktür, hiçlikle bütünlük arasında bir orta yer'dir. Uçları anlamaktan sonuna kadar uzaktır. Nesnelerin sonları ve ilkeleri onun için kesin bir biçimde girilmez olan bir gizde saklıdır. O çıktığı hiçliği ve daldığı sonzuluğu görecek güçte değildir." "İnsan bir kamıştır, doğanın en güçsüzüdür, ama düşünen bir kamıştır o. Onu ezmek için doğanın tepeden tırnağa silahlanması gerekmez: bir buğu, bir damla su yeter onu öldürmeye." Pascal'in bu kötümser bakışı varoluşçu felsefeye temel olmuş gibidir. Varoluşçuluk kötümser bir yaşam ya da insan felsefesidir, insanı dünyaya bırakılmış bir varlık olarak düşünür. E. Mounier'nin dediği gibi, "Her varoluşçuluk bir doğa felsefesi olmaktan önce bir insan felsefesidir". Bu felsefenin asıl kurucusu Kierkegaard'dır. Pascal'e ve Kierkegaard'a bakarak, "Varoluşçuluk hıristiyanlığın Yeniçağ'daki anlatımı mı?" sorusunu sorabiliriz. Bu soruyu sorarken tanrıtanımaz varoluşçulukların varlığını unutmamak gerekir. Kierkegaard tam anlamında bir dizge düşmanıdır, bu yüzden Hegel'i kıyasıya eleştirir, son büyük dizgenin kurucusunu "çok büyük bir profesör" diye hafife alır. Öznelciliğin usçuluğa tepkisidir bu. Çünkü öznedir önemli olan, bireyin kendisidir. Buna göre N. Berdiaeff "Varoluşsal felsefe kişilikçi bir felsefedir: bilginin konusu insan kişisidir" der. Varoluşçulukta birey ayrı ya da ayrıcalıklı değildir, yalnızca özgündür, özeldir, eşsizdir, apayrı bir dünyadır. Varoluşçular "İnsan nedir?" sorusuna köklü ve ussal bir çözüm aramak yerine insanı öznelliği içinde kavramaya ve olabildiğince tanıtlamaya çalışırlar. Bu öznelci tutum her öznelcilikte olduğu gibi felsefeyi ussal bir araştırma olmaktan çıkarıp sanata yaklaştırır. "Varoluşçuluk insanın ne olduğunu bilmeye yöneldiği noktada yitip gidecektir" der Jaspers. E. Mounier'nin belirlediği gibi, insan olan ya da olmuş olan şey değildir, olmakta olan şeydir, dolayısıyla olacak olan şeydir. Demek ki o henüz olmadığı şeydir. Bu öznelci felsefede "insan" denilince dural bir dünya düşünmek gerekir ya da dural olduğuna inanılmış bir dünyada, bir bakıma tarihi olmayan bir dünyada sürekli olarak kendini yaratmak için tek ba-

şma çırpınıp duran o gizemli tek kişiyi anlamak gerekir. Husserl'in olgubilimini yönteminin özü durumuna getirmiş olan varoluşçu felsefe tüm olgubilimcilerin yaptığı gibi toplumsal-tarihsel insanı yadsıyacaktır. "Husserl varoluşçu değildi, ancak onun olgubilimsel yöntemi varoluşçuluğu derinden etkiledi" der Lukacs. Bergson düşüncesini uzaktan yakından anıştıran Husserl'e göre kesin bilgiler aramak değil kesin apaçıklığa ulaşmaya çalışmak gerekir. Toplumsal insan varoluşçu filozoflar arasında yalnızca Maurice Merleau-Ponty'de vardır. Varoluşçu felsefenin bu sosyaldemokrat üyesi dünyayı ortak bir kültür dünyası olarak belirler: "Kültür dünyası kaygan bir dünyadır, ama karşımda varolan bir dünyadır. Orada tanınması gereken bir toplum vardır." "Bir kültür nesnesinde başkasının yakın varlığını bir adsızlık örtüsü altında duyarım." Varoluşçu başka insanların varlığını elbette yadsımaz. Başkaları elbette vardır. Ne var ki o bu varlığa karşı ilgisizdir ve hatta tedirgindir. "Kendimizi herhangi bir yalnızlıkta değil, yolda, kentte, kalabalığın ortasında, eşya varsa eşyada, insan varsa insanda ortaya çıkarıyoruz" der Sartre. Ancak, o, doğrudan doğruya başkasının varlığı sözkonusu olduğu noktada tedirginliğini açıkça ortaya koyar ve başkalarını cehennem sayar. Başkası cehennemdir ya da hiçliktir. Hiçlik her durumda belirleyicidir. Varoluşçu felsefede bilinç toplumsallığın ya da evrenselliğin bireysellikle içselleşmesi olarak düşünülemez. Bilinç kendini hiçlik'e karşı kurar. Sartre'da düşünen özne ya da bilinç varlık'ın karşıtı olan hiçlik'le ortaya konulur. Heidegger'e göre hiçlik ölüm duygusunun verdiği bunaltıda kendini gösterir. O, varolanı sınırlayan şeydir. Sartre da Heidegger de bilinç için hiçlik'i zorunlu bir kavram olarak belirlerler. Heidegger şöyle der: "Hiçlik varolan karşısında belirsiz bir karşıt değildir, bu varolanın varlığının bileşeni olarak kendini gösterir." "Hiçlik varolanın bütünlüğünün kökel olumsuzlamasıdır." Hiçlik varoluşun tek dayanağı, tek çıkış noktasıdır. Lukacs insanı tarihten değil de hiçlikten getiren bu anlayışı şu sözlerle eleştirir: "Hiçlik bir mitostur, tarihin ölüme mahkum ettiği sermayeci toplumun mitosudur." "Bu felsefeye temel olan deneyimi özetlemek pek de zor değil: insan hiç'in, hiçlik'in karşısında bulunmaktadır; insanla dünya arasındaki temel ilişki hiçbir şeyle karşı karşıya oluş anlamına gelmektedir." Sartre'a göre insan varlıkta bir ayrılma, bir kopma, bir bozulma noktası ortaya koyar. Varlığın biryapılılığı insanla dağılmıştır. *Eksiklik* denilen şey insanla ortaya çıkmıştır. Durmadan arzuluyor olmasının da gösterdiği gibi insan bir eksikliktir ya da bir yoksunluktur. Bu yüzden eksiksizliğe doğru sürekli bir atılım içindedir. Varlık ve bilinç, yani *kendinde* ve *kendi için* aynı şey olduğu gün tam dolgunluk gerçekleşecek ve eksiklik bite-

cektir. Bu da insanın Tanrı olması demektir. Sartre'a göre hiçlik deneyi bir özgürlük deneyidir. İnsan arzu içinde özgürlüğünü gerçekleştirir. Sartre bunu bize *Varlık ve hiçlik*'in 655. sayfasında şöyle anlatır: "Hiçleştirmenin *varlık eksikliği* olduğunu, başka bir şey olmadığını biliyoruz. Özgürlük özellikle kendini varlık eksikliği kılan varlıktır. Arzu varlık eksikliğiyle özdeş olduğu gibi, özgürlük de kendini varlık arzusu kılan varlık olarak ortaya çıkacaktır, yani kendinde-kendi-için olmanın kendi-için-tasarısı olarak ortaya çıkacaktır. Burada hiçbir zaman özgürlüğün doğası ya da özü olarak ele alınamayacak soyut bir yapıya ulaştık, çünkü özgürlük varoluştur ve varoluş da kendinde özü inceler. Özgürlük doğrudan doğruya somut görünümdür ve seçiminden ayrılamaz, yani *kişi*'den ayrılamaz. Ama ele alınan yapıya özgürlüğün *doğru*'su denilebilir, yani o özgürlüğün insani anlamıdır." Böylece dünyaya bırakılmış olmakla yaşamaya ve ölmeye mahkum edilmiş insan tam anlamında saçma'yı yaşarken, saçma'nın getirdiği boğuntuyu ancak kendini özgürce kurma deneyleri içinde aşabilir. Özgür eylem saçma'nın panzehiridir, saçmayı yokedemez ama bir ölçüde giderebilir. Dünya yüzde yüz saçma olsaydı özgürlük deneyi de saçma olacaktı. Saçma mutlak değildir, ama yaygındır, ayrıca yaşamın özünde vardır. Öncesel hiçbir şey yoktur, insan özgürlük içinde kurar kendini. İnsan bir *ölüm için varlık*'dır, ölüme adanmıştır. Ölüm yaşamın sonunda değil bütününde kendini duyurur. "Varoluşçuluk yalnızca bir ölüm felsefesi değil, aynı zamanda bir mutlak özgürlük felsefesidir" der Sartre. Saçma yaygındır. Sartre'ın dediği gibi "Doğuyor olmamız saçmadır, ölüyor olmamız da saçmadır". Bu saçma bizi yalnızlığa ve umutsuzluğa iter. Yalnızlık Sartre'da ve Heidegger'de mutlaktır. Saçma'nın ve hiçlik'in korkunç baskısı altında insan, tam anlamında bunalan umutsuz bir varlıktır. Umutsuzluk insanı mezara kadar izler. İnsan tümüyle, tüm varlığıyla umutsuzdur. Gene de kendi varlığını özgürce gerçekleştirmekten başka sağlam yol yoktur. Saçma'ya karşı girişilen bu deney zor bir deneydir yani özgürlük kolay bir özgürlük değildir. Varoluşun ortasına salınmış olan insan (Heidegger bu salınmışlığa "*Dasein*" der) ölümsüzlüğü arayan Gılgamış gibidir. İnsan sürekli bir aşma (Heidegger'e göre *Ekstase*) durumundadır, kendi dışına çıkma durumundadır. Sartre için insan bir'dir; sağcı Heidegger insanı *gerçek varoluş* ve *gerçek olmayan varoluş* diye ikiye ayırır. Gerçek varoluş, bunalım deneyiyle gerçekleşen gerçek özgürlük durumudur; gerçek olmayan varoluş, insan topluluklarının varlığında ortaya çıkan ve bunalım deneyinden kaçan varoluştur. Birincisi aydın insanın varoluşunu, öbürü kitle insanının varoluşunu karşılar. Özetlersek, varoluşçu felse-

fede insan, kendini tam bir eksiklik duygusu içinde ama tam bir özgürlükle kuran tarihsiz ve toplumsuz bir varlıktır. (Bk. HİÇLİK, İNSAN, ÖZGÜRLÜK, SAÇMA, VARLIK)

VARSAMA Bk. OLUMLAMA.

VARSAYIM (lat. *hypothesis*; fr.*hypothese*; alm. *Hypothese*; ing. *hypothesis*). Doğrulanmayı bekleyen sanı. Henüz doğruluğu kanıtlanmamış olan önerme. Tüm bilimsel çaba varsayımdan doğrulanmaya doğru gelişen bir çizgi izler. Varsayım bir fikirdir, doğrulanmayı bekler, doğrulandığı anda da varsayım olmaktan çıkar ve doğru niteliği kazanır. Doğrulamalar yeni varsayımları getirir ve bilimsel düşünce böylece ilerler. Sav her zaman doğru diye öne sürülen ve bu yüzden doğrulanması düşünülmeyen şeydir. Buna karşılık varsayım her zaman doğrulanmak adına somut verileri gerektirir. Bu yüzden her varsayımın bir geçicilik niteliği vardır. Deneyin yöntemli denetimi onu ya giderecek ya da doğru diye belirleyecektir. Bu çerçevede varsayımı kuram'la eşanlamlı olarak düşünebiliriz. Öncesel fikir olarak varsayım bir önyargı da olabilir. Ancak varsayım yoktan varedilmediğine, daha önce edinilmiş bilgilerden çıkarıldığına göre doğrulanma şansına da sahiptir. Varsaymak öncesel bilgilere göre tasarlamaktır. Bu yüzden varsayım biraz da imgelemin bir ürünüdür. Sağlam gerçeklere ulaşmak için verimli düşler görebilmek gerekir. Alman kimyacısı Kekule von Stradonitz şöyle diyordu: "Beyler, düş görmeyi öğrenelim. Ondan sonra belki doğruya ulaşabiliriz. Ama düşlerimiz usun uyanık denetiminden geçmeden onları ortaya dökmeyelim." Bu öneride varsayımların doğru diye ele alınması titizliği yatmaktadır. Claude Bernard varsayım ortaya koymakla ilgili bir anısını şöyle anlatır: "Bir gün laboratuvarıma pazardan alınmış tavşanlar getirdiler. Onları masanın üzerine koydular. O sırada tavşanlar masaya işediler. Sidiklerinin beyaz ve asitli olduğunu raslantıyla gördüm. Tavşanların sidiğindeki asitliliği gözlemleyişim bana bu hayvanların etobur beslenme koşullarında olması gerektiğini düşündürdü. O zaman şunu anladım: bu hayvanlar uzun zamandır bir şey yememişlerdi ve bu yoksunlukla onlar kendi kanlarıyla beslendiklerinden gerçek etobur hayvanlara dönüşmüşlerdi. Bu öncesel fikri ya da bu varsayımı deneyle doğrulamak bundan böyle çok kolaydı." Buna göre bilim her zaman öngörüyü gerektirecek ve öngörü de varsayım olarak ortaya konulacaktır. P. Lecomte'un dediği gibi "Varsayımlar ortaya koyamayan insan bir olgu saptayıcısından başka bir şey değildir." (Bk. KURAM)

VERİ (fr. *donné*; alm. *Gegeben*; ing. *given*). Bir düşünce işleminin dayanaklarını oluşturan bilgilerin ya

da koşulların herbiri. *Veriler* (fr. *données*; alm. *Data*, *Annahmen*; ing. *data*) bilinmezin bilinir kılınabilmesi için gerekli dayanaklar ya da çıkış noktalarıdır. Veriler tartışma gerektirmeyen ilkelerdir.

VİTALİZM Bk. YAŞAMSALCILIK.

Y

YABANCILAŞMA (fr. *alienation*; alm. *Verausserung, Irrsinn*; ing. *alienation*). Bireyin yaşamıyla tersleşir duruma düşmesi. Bilincin tutarlı ve bütünsel bilinç niteliğini yitirerek dağılması. Yabancılaşma kavramı Hegel felsefesinde önemli bir yer tutar. Hegel için yabancılaşma bilincin kendi dışına çıkması ya da zihnin kendini kendi dışında duymasıdır, kendini başka bir şey olarak algılamasıdır. Bu geçici ve mutlu bir durumdur, çünkü sonunda bilinç yeni bilgiler derlemiş olarak kendine dönecek ve böylece ilerleme gerçekleşmiş olacaktır. Hegel'e göre, kendi dışına çıkan düşünce bilinçsiz olan şeyler dünyasında kendini yoksunlaşmış duyacak, boğuntuya düşecek, yeniden içselleşmenin, kendine dönmenin yolunu arayacaktır. Marx felsefesinde yabancılaşma olumsuz bir anlam kazanır: yabancılaşma bireyin çeşitli iç ve dış koşullar altında kendini eşya gibi duymasıdır, eşyaya indirgenmiş duymasıdır. Marx'da yabancılaşma üretim ilişkileriyle ilgilidir, bireyin bu ilişkiler içinde ürettiği şeye ters düşmesine, giderek kendini şeylerin kölesi gibi duymasına karşılıktır. Yabancılaşma özel mülkiyetin varlığından gelir: iktisadi yabancılaşma başka alanlardaki yabancılaşmayı doğurur. Böylece Marx felsefesinde yabancılaşmış emek kavrayışı ortaya çıkar. Bir nesneyi üretmek işçiye güç kazandırır, ama ürettiği nesneyi başkasına kaptırmak ona yabancılaşmayı getirir. Çünkü bu durumda o nesne işçinin karşısına "yabancı bir varlık olarak, üreticisinden bağımsız bir güç" olarak çıkacaktır. Böylece üretenin çalışması üretmeyene güç kazandırmış olur. Ürettiği ölçüde ürünüyle büyüyen sermayenin egemenliği altına giren işçi giderek yoksullaşacak, böylece emeğin yabancılaşması sorunu ortaya çıkacaktır. Emeğin yabancılaşması emekle sermaye arasında uçurum açılması anlamına gelir. Bu durumda ücretli "kendini onaylamaz, kendini yadsır, kendini esenlik içinde duymaz, mutsuz duyar", giderek kendini köle saymaya başlar. O artık yabancılaşmış yani bo-

zulmuş bir kişidir; ancak hayvani isteklerini giderdikçe ve çalışmadıkça rahat duyar kendini. En genel çerçevede yabancılaşma, Hegel'ci ve Marx'çı anlamlarının ötesinde bilincin sağlıksız bir gelişim içinde gerçekliğe uymayan ve dolayısıyla kendinde tutarsız bir bilinç durumuna girmesidir. Bu tür yabancılaşmanın neredeyse dönüşsüz olduğu ve ruhsal yabancılaşmaya ya da hatta çılgınlığa temel olabileceği kesindir. Sorunu irdelemeye Hegel'le aynı çıkış noktasından başlamak doğru olur. Bilinç herhangi bir şeyi kendinin kılabilmek için kendi dışına çıkar. Bilincin kendi dışına çıkması onun dağılmaya uğraması demektir. Dağılmış olan bilinç bütünlüğünü yitirmiş ve kendine yabancılaşmıştır. Bilinç bu dağılma serüveninin yöneldiği nesneyi kendinin kılarak bitirir ve bütünlüğüne yeniden kavuşur. Bu girdiği kendinden çıkma ve kendine dönme serüveni içinde bilinç kendini yenilemiş ve hatta yaşadığı dönüşüm içinde yeni bir özyapı kazanmıştır. Önemli olan bilincin kendine aldığı ve kendinde dizgesel olarak kavramlar düzeni içinde en uygun ya da en doğru yere yerleştirdiği bu bilinç ögesinin bir yanılsama olmaması ya da gerçeklikte karşılığının bulunmasıdır. Doğru diye alınan ama gerçeklikte karşılığı bulunmayan her öge zihin için bozucu ya da yabancılaştırıcı bir etkendir. Bilinç bir yanlış yönelimle gerçeklikte karşılığı olmayan bir ögeyi doğru diye benimsemişse, o durumda özünde kendine aykırı olması gereken bir bilgiyle biçimsel bir uyum içinde bütünleşmiş demektir. Bu bilginin bilince katılması bilincin sağlıklı yapısını bozacak ve onu kendine yabancılaştırmaya başlayacaktır. Bir bilinç kendi bütünlüğü ve özgül yapısı içinde tüm nesnel gelişimini geçici bir olgu olan yabancılaşma olgusuyla sağlarken kendiyle kökel bir yabancılık içinde değildir. Yanlış bilgi edinen bilinç kökel yani dönüşsüz biçimde kendine yabancı düşecektir. Her bilinç kendinde barındırdığı uyarsız bilgiler ölçüsünde gerçeklikle tersleşirken kendiyle de tersleşecektir, giderek mutsuz ya da bunalımlı bilinç özellikleri gösterecektir. Kökel olarak kendine yabancılaşmış bir bilinç, tutarsız ya da bütünlüksüz bilinç olmakla, yeni yanlışlara açık olacaktır. *Ruhsal yabancılaşma*, toplumsal yaşamı olanaksız kılan bir durumdur ve çılgınlıkla eşanlamlı olarak alınabilir. Yabancılaşmış kişi olağan bir insan yaşamı sürdürmekte, özellikle kurallara uymakta yetersiz kişidir. O artık bir yabancıdır (latincede *alienus* "yabancı" anlamına gelir), çevreyle ilişkileri kopuktur, tutumu ve dili anlaşılır olmaktan uzaktır, davranışları tümüyle düzensizdir, toplum için tehlike oluşturabilir. Yabancılaşma dehayla ilgili değilse tam olarak uyumsuzlukla ilgilidir, bu arada elbette zihnin yetkin olmayışıyla ilgilidir. (Bk. BİLİNÇ)

YANILGI (lat. *error*; fr. *erreur*; alm. *Irrtum*; ing. *error*). Zihnin bir yanlışı doğru diye benimsemesi. Yanlışı doğru diye belirleyen zihin işlevi. Malebranche şöyle der: "Yanılgı insanların güçsüzlüğüne neden olur. O dünyada kötülüğü üreten uygunsuz ilkedir. Bize acı veren tüm kötülükleri ruhumuzda yaratan ve sürdüren odur. Sağlam ve gerçek mutluluğa ancak ondan ciddi olarak kaçınmakla ulaşabiliriz. Kutsal Kitap bize insanların günahkar ve suçlu oldukları için sefalete düştüklerini öğretiyor: "Onlar yanılgıya düşerek kendilerini günahın kölesi kılmasalardı ne günahkar ne de suçlu olacaklardı." Descartes için yanılgının başlıca kaynağı duyulardır. Duyu yanılmalarını usumuzun belirleyici ya da düzeltici gücüyle etkisiz kılmamız gerekir. Kant yanılgıyı "duyarlılığın anlık üzerindeki gizli etkisi" diye tanımlar. Bazı filozoflar yanılgıyı sağlıklı bilginin çıkış noktası sayarlar. "Yanılgıda şaşılası bir yan yoktur, o her bilginin ilk durumudur" der Alain. Gaston Bachelard da şöyle der: "Bir içten ve ilk yanılgının bilinci olmadan nesnel apaçıklık olmaz." Filozofa göre "Yanılgı diyalektiğin zorunlu olarak geçilmesi gereken zamanlarından biridir. O çok açık arayışları getirir, bilginin itici ögesidir." Jean Wahl'e göre biz "Doğrunun olumlu fikrine ancak yanılgı deneyiyle ulaşabiliyoruz." Gene de elbet yanılgı kaçılması gereken bir şeydir ve yanılgılarımızın kaynağı önyargılar, yöntemsizlikler, alışkanlıklar olabilir. Lachelier şöyle der: "Felsefe yanılgıları yavaş yavaş gidermekten başka bir şey değildir, belki de biz bu eleştirinin sonunda doğruya ulaşabiliyoruz." / Cicero: "Yanılmak insana özgüdür, yanılgılarında ayak direyen yalnızca delilerdir." / Seneca: "Yanılgı cinayet değildir." / Aziz Augustinus: "Yanılmak insanidir, yanılgısında ayak diremek şeytanidir." / Pierre Charron: "En küçük yanılgılar her zaman en iyi yanılgılardır." / J. Joubert: "Tüm doğrulardan yanılgıya giden kafalar vardır, tüm yanılgılardan büyük doğrulara ulaşanlar en mutlu kişilerdir." / Masillon: "Acılarımızın kaynağı genellikle yanılgılarımızdır." / Fontenelle: "Gereksinim duyduğumuz tüm yanılgıların kaynağı gönlümüzdür." / O. Wilde: "Deney herkesin kendi yanılgılarına verdiği addır." / Leonardo da Vinci: "Az düşünen çok yanılır." (Bk. YANILSAMA, YANLIŞ)

YANILSAMA (lat. *illusio*; fr. *illusion*; alm. *Illusion, Täuschung*; ing. *illusion*). Her türlü algı ve yargı yanılgısı. Algıları değerlendirme biçimimizden gelen yanılgı. Algılananla ilgili yanlış yorum. "Duyu verilerinin kötü yorumlanmasından gelen yanılgılı algı" (Foulquié) olarak yanılsamada alışkanlıklar, önyargılar, heyecanlar son derece belirleyicidir. Korkak insan yandaki odadan gelen bir çıtırtıyı hemen hırsızın ayak sesleri olarak değerlendirir. Bastonun yarısını suya batır-

dığımız zaman baston kırılmış gibi görünür. Bilinçli kişi bütün bunları usunun belirleyiciliğinde yanılsama olmaktan çıkarır. Yanılsamanın hastalıklı bir biçimi de vardır. Hasta daha önce bazı şeyleri görmüş ya da yapmış olduğuna inanır, bazı insanları tanımış olduğunu sanır. A.Porot "Yanılsama algılayan kişinin bozup çarpıttığı gerçek bir algıdır" der. Joubert yanılsamayı duyumla, yanılgıyı yargıyla ilgili sayar. (Bk. GÖRÜNÜM, YANILGI, YANLIŞ)

YANKILAMA (fr. *écholalie*; alm. *Echolalie*, *Echosprache*; ing. *echolalia*, *echochasia*). Kişinin kendisine söylenilenleri hiçbir şey anlamadan yinelemesi. Yankılama zeka geriliklerinde ve bunamalarda çok görülen bir durumdur. Yankılama altı ya da yedi yaşlarda sık görülür. Bunun dışında çabuk etkilenen kişiler de her zaman söylenilenleri yinelemeye eğilimlidirler. (Bk. ÖYKÜNME, ÖZDEŞLEŞME)

YANLIŞ (fr. *faute*; alm. *Fehler*; ing. *fault*). Ahlaki, mantıksal, bilimsel kurallara uymama durumu. Yanlışın temelinde bilgisizlik, dikkatsizlik ya da sorumsuzluk yatar. Yazma, konuşma, hesaplama, davranma yanlışlarının tümü kuralları hiçe saymaktan gelir. / Diderot: "Dizgeler siyasette felsefedekinden daha tehlikelidir. Filozofu şaşırtan imgelem onu ancak yanılgılara düşürür, devlet adamını şaşırten imgelem ona yanlışlar yaptırır ve başkalarını mutsuz kılar." / Madame de Staël: "Fetih yenenin dehasından çok belki de yenilenin yanlışlarından gelen raslantısal bir durumdur." / E. Chatelain: "Siyasette her yanlış bir cinayettir." (Bk. YANILGI, YANILSAMA)

YANSITMA (fr.*projection*; alm. *Projektion*; ing. *projection*). Kişinin kendi duygularını ya da duyumlarını bilinçsiz bir biçimde kendi dışındaki nesnelere ulaması. Kişinin kendi duygularını başkalarında var sanması ya da yapıtlarına dökmesi. Yansıtma kişinin dayanılmaz görünen duygularından kurtulmasını sağlar. Başka erkeklere eğilim duyan evli bir kadın ikide bir kocasını ihanetle suçlayabilir. Yansıtma biniçaltının önemli düzeneklerindendir. bu düzenek yalnız hastalığa eğilimli kişilerde değil herhangi kişilerde de belirleyicidir ve elbet bazı yanlış yargılara yol açabilecek ağırlıktadır. Sağlıklı kişiler sağlam bir özeleştiriyle bu gibi yargılara düşmekten kendilerini koruyabilirler. Hastalıklı kişilerde yansıtma tümüyle bilinç denetiminin dışında gelişir, bu yüzden tehlikeli boyutlar ortaya koyabilir. (Bk. SAVUNMA DÜZENEKLERİ)

YAPAYUYKU (fr. *hypnose*; alm. *Hypnose*; ing. *hypnosis*). Fiziksel ya da ruhsal etkenlerle yapay olarak gerçekleştirilmiş uyku durumu. Yapayuyku bazı unutulmuş bilinçaltı ögelerin ortaya çıkmasını sağlar. Yapayuykunun başlangıcı 1776'ya dayanır. Viyana'lı hekim

Mesmer (1734-1815) bazı sinirlilik belirtilerini mıknatısla giderdiğini açıklamıştı. Mesmer'e göre mıknatıstan çıkan güç hastanın bedenine giriyor ve hastayı uyutarak hastalığı gideriyordu. Mesmer bir süre sonra hastayı uyutmak için mıknatısın zorunlu olmadığını gördü: aynı işi elleriyle de yapabiliyordu. Bilginler Mesmer'i şarlatan ilan ettiler. Mesmer'den sonra yapayuyku unutulur gibi oldu. Daha sonra ingiliz hekimleri Mesmer'in açtığı yoldan ilerlediler. Yapayuyku artık belli bir etki altında zihnin yorulup uykuya dalması olarak anlaşılıyor ve ağır ameliyatlarda "uyuşturucu" olarak kullanılıyordu. Kloroform bulunduktan sonra yapayuyku ameliyatlarda kullanılmaz oldu. Yapayuyku hiçbir zaman tam anlamında uyku değildir, o deyim yerindeyse eksikli uykudur; aşırı dikkatle, kas geriliminin azaltılmasıyla, bir takım el kol devinimleriyle sağlanır; özellikle bakışları uyutulacak kişinin gözlerinde yoğunlaştırmanın yapayuyku sağlamada önemi büyüktür. Kısacası, yapayuyku sağlayabilmek için uygun bir ruhsal ortam yaratabilmek gerekir. Yapayuykuda uyuyan kişi uyutan kişiye tam bir yumuşakbaşlılıkla uymaktadır: onun tüm sorularını yanıtlar, böylece bilinçaltı ögeler bilince çıkarılır. (Bk. RUHBİLİM)

YAPI (lat. *atructura*; fr. *structure*; alın. *Struktur*; ing. *structure*). Bir bütün oluşturan ögelerin durumu. Dayanışık ögelerin oluşturduğu bütün. Birlikteliği bir düzen ortaya koyan ögelerin toplamı. Karşılıklı ilişkileri içinde bir dizge oluşturan parçaların ortaya koyduğu bütün. (Bk. BÜTÜNSELLİK, YAPISALCILIK)

YAPISALCILIK (fr. *structuralisme*; alın. *Strukturalismus*; ing. *structuralism*). Bir yapıtı, bir olguyu, bir değeri toplumsal-tarihsel özellikleri içinde değil de bir bütün olarak kavramayı öngören öğreti. Bir yapıtı ögelerinin karşılıklı konumuna göre değerlendirmeyi öngören eleştiri yöntemi. Yapısalcılık her şeyden önce bir eleştiri yöntemidir ve bir yapıtı toplumsal-tarihsel oluşum koşullarından koparmaksızın ele alıp inceleyen toplumsal eleştiri anlayışına karşıt bir anlayış içindedir. Yapısalcı bakış açısı dili, sanat yapıtını, toplum düzenini ve daha başka yapıları bağımsız ya da koşullanmamış bir dizge olarak görür, bu yapıların kendi ögeleri arasındaki bağlarla kavranabileceğini düşünür. Yapısalcılık ilk anlatımını dilbilimci Ferdinand de Saussure'ün öğretisinde bulmuştur. Buna göre her dil yapılaşmış bir bütündür, tüm dilbilgisi tanıtlamaları zorunlu olarak yapısal tanıtlamalardır. Yapısalcı dilbilim anlayışına göre her dil kendi özellikleriyle apayrı bir bütün oluşturur. Her dil özgül bir dizge olmakla apayrı bir yapıdadır. Saussure'ün öğretisi budunbilimci Levi-Strauss'un görüşleriyle bütünlenir. Levi-Strauss budunbilimi düşünsel yapıların ge-

niş çerçeveli araştırması olarak görür. Budunbilimde en önemli araştırmalar düşüncenin gizli ya da bir çırpıda görünmeyen özellikleriyle ilgilidir. Buna göre budunbilimi bilinçaltı ruhsallığın bilimi olarak da tanımlayabiliriz. Levi-Strauss'un geliştirdiği yapısalcı anlayış evrim düşüncesinin tümüyle dışında kalarak her yapıyı indirgenemez bir dizge olarak değerlendirir. Yapısalcılık günümüzde en geniş boyutlarda edebiyat eleştirisine uygulanmaktadır. Rolland Barthes gibi yazarların öncülüğünde gelişen bu eleştiri anlayışı yapıtı kendisi olarak tüm ögeleriyle kavrayıp değerlendirmeyi öngörür. Ruhbilimde yapısalcılık işlevsel ruhbilimin karşısında yer alır. İşlevsel ruhbilim zihinsel süreçleri dinamik açıdan inceler, buna karşılık yapısalcı ruhbilimin yöntemi biçime yöneliktir, ruhsal olguları ögelerine (duyum, imge) ayırarak çözmeye, sonra bu ögelerin boyutlarını (yoğunluk, süre) belirtmeye dayanır. Böyle olmakla yapısalcı ruhbilim ayrıştırmalı ruhbilimdir. (Bk. BİÇİM, DİL, DİLBİLİM, YAPI)

YAPTIRIM (fr. *sanction*; alm. *Sanktion*; ing. *sanction*). Bir yasayı geçerli kılma yolunda uygulanan ceza, bazen de verilen ödül. Bir yanlışı dengelemek için verilen ceza. Bir yasaya ya da bir kurala karşıt bir eylemi önlemek üzere kurulmuş ceza uygulaması. (Bk. YASA)

YARADANCILIK (fr. *déisme*; alm. *Deismus*; ing. *deism*). Tanrı'nın varlığını benimsemekle birlikte tanrısal açınımı ve dini yadsıyan öğreti. Terimi XVI. yüzyılda Sozzini'ciler kendilerini tanrıtanımazlardan ayırmak için kullandılar. Pascal tanrıtanımazcılığı da yaradancılığı da hıristiyan inancına aykırı buluyordu: "Tanrı'yı İsa dışında arayan tüm insanlar hıristiyan dininin tümüyle dışladığı iki şeye, tanrıtanımazlığa ya da yaradancılığa düşüyorlar." (Bk. DİN, TANRI)

YARARCILIK (fr. *utilitarisme*; alm. *Utilitarismus*; ing. *utilitarianism*). Yararcı anlayış. En yüce değeri yararlılıkta gören, eylemlerimizin temelinde kişinin ya da toplumun yararına yönelik eğilimleri bulan öğreti. İngiliz filozofları Bentham, John Stuart Mill ve Herbert Spencer'in düşüncelerinde anlatımını bulan yararcılık yararı en yüce değer olarak belirler. Buna göre yararcılık her şeyden önce temelinde haz ilkeleri bulunan bir ahlak anlayışıdır. Bentham ahlakla ilgili görüşlerini "hazlar aritmetiği" formülü üzerine kurar. Bentham'a göre hazlar birbirlerinden niteliksel olarak ayrılmazlar, onları değerli kılan yoğunlukları ve süreleridir. Mill yüce hazlarla aşağı hazları birbirinden ayırır, yüksek hazların temeline iyilik ve doğruluk fikrini yerleştirir. Spencer evrimi mutluluğun kaynağı olarak görür. Ona göre bireylerin mutluluğu evrim içinde gittikçe artan bir genel mutluluğu ge-

tirecektir. Mutluluklar arasında mutlak uyumun gerçekleşmesi insan toplumunu bir ödev toplumu olmaktan ötede bir istek toplumu durumuna getirecektir. (Bk. EVRİM, HAZ, HAZCILIK, MUTLULUK)

YARARLI (lat. *utilis*; fr. *utile*; alm. *nützlich*; ing. *useful*). Değeri kendinden değil bir amacı gerçekleştirmekte iyi bir araç olmasından gelen. İnsan yaşamı için gerekli olan, yaşamı kolaylaştıran ya da yaşama mutluluk getiren. İnsani gereksinimleri karşılayan. Marx şöyle der: "Sunulan ürün kendinde yararlı değildir. Onun yararını belirleyen tüketicidir."

YARATMA (lat. *creatio*; fr. *création*; alm. *Schöpfung*, *Schaffen*; ing. *creation*). Özgün bir şeyi doğal gereçleri kullanarak üretme. Yaratma kavramı hem dinle hem estetikle ilgilidir. Dinsel anlamında yaratma en yüce varlığın tüm varlığı hiçten varetmesi anlamına gelir. Yunan düşüncesinde yaratma kavrayışı yoktur: dünya türemiş bir dünyadır, tanrılar da onda varolmuş bir olan şeyler olarak bulunurlar, onların hiçbir yaratıcı hatta kökten değiştirici gücü yoktur. Buna göre Aristoteles de yaratma fikrinden uzaktır, onun dünyası öncesiz-sonrasız bir dünyadır. Descartes ve skolastikler sürekli yaratma fikrini getirmişlerdir, buna göre Tanrı her an dünya üzerinde tam anlamında etkindir. Malebranche'ın düşündüğü gibi, Tanrı artık dünyanın varolmasını istemese dünya yokolup gidecektir: "Dünya varlığını sürdürüyorsa, Tanrı dünya varolsun isteğini sürdürdüğü içindir." Aziz Tommaso dünyanın varlığını sürdürmesi için hep yeni bir eylem gerekmediğini, ona varlığını veren eylemin sürdüğünü düşünür. Kant için yaratma sorunu usun çatışkılarıyla ilgilidir ve çözülemeyecek bir sorundur. Spinoza şöyle der: "Yaratma etkin nedenden başka nedenlerin gerekmediği bir işlemdir, bir başka deyişle yaratılmış bir şey varolmak için kendinden önce Tanrı'dan başka bir şeyi gerektirmeyen şeydir." Estetik anlamında yaratma doğal gereci kullanarak güzeli gerçekleştirmek adına bir yapıt ortaya koymaktır. Bu anlamda yaratma bileştirmeden başka bir şey değildir. Dinci görüş bu bileştirmeyi yoktan varetmekle bir tutarak zaman zaman sanatsal yaratmayı mahkum etmiştir. Sanatçı doğal gereci kullanarak insan boyunda yani küçüklüğüyle ve büyüklüğüyle insan algısını aşmayan yapıtlar kurar. Bileştirmek bir araya toplamak değil, özgün bir yapı oluşturmaktır. Bu yüzden Henri Delacroix şöyle der: "Her bileşim kendini oluşturan kurucu ögeleri aşar. Her bileşim yaratıcıdır." Hiçbir bileşim rasgele toplama değildir. Her bileşim bir fikrin gerçekleşmiş bir biçimidir. Her sanat yapıtı bir fikrin açınımıdır. Yapıttan önce fikir vardır, yapıt bu fikre göre oluşturulur. Fikir gerçekleşti mi yaratıcı zihin o

fikri en iyi dışlaştıracak bileşimi aramaya çıkacaktır. Buna göre yaratma süreçleri boyunca güzel'in oluşumunu iki ayrı çerçevede ele almak gerekecektir: fikrin gerçekleşmesi ve fikrin dışlaşması ya da somutlaşması. Öyleyse yaratmak önce bir düşünceyi sonra da bir eylemi gerçekleştirmektir. Sanatsal fikir ussal ya da gidimli düşünce çerçevesinde ortaya konulamaz: o ancak bir sezgide zaman zaman ussallığa da başvuran bir derin kavrayışta kendini gösterir. Sanatsal fikir sezgide açılır ve duyulur duruma girer. Fikir'in belirmesi esinle ilgilidir ya da fikir esinde cisimleşir. Esin zihnin bir fikri üretmesi ve sonra onu görünür ya da duyulur kılmasıdır. Hiçbir fikir yoktan varolmaz, her fikir kavramların ve kavramlarla örülmüş başka fikirlerin ürünüdür. Henri Delacroix şöyle der: "Birçok estetik esin durumuyla ilgili dikkatli bir inceleme sanırız şunu ortaya koyacaktır: çok zaman esinde yeni gibi görünen fikir sanatçıyla yaşamış, onda gelişmiş ve bir an gelip yeni değeri kazanmış eski bir fikirdir. Çok zaman onun örtülü, keşfedilmemiş kaldığı, sonra esin biçiminde kendini ortaya koyduğu görülür: bilinçsiz ya da bilinçli hazırlığı oluşturan budur, esin onun sonucundan başka bir şey değildir." Fikrin esinle oluşumu estetik nesnenin bir taslak olarak belirmesidir. Zihin fikir'i doğrudan doğruya kendinden getirebilir, kendi gereçlerinden derleyebilir, ayrıca fikir zihin'le dış dünyanın ortak bir yapımı olabilir. Bilinç kendindeki ya da kendi dışındaki bir nesneyi paranteze aldığı zaman estetik nesne gerçekleşmiş olur. Bu öznenin nesneyi belirlemesi olduğu kadar nesnenin özneyi belirlemesidir. Esinin gerçekleşmesiyle ortaya çıkan fikir özneyle nesnenin bütünleştiği yerdir ya da ortamdır. O zaman özne kendini nesneyle sarılmış duyar, oysa o ne ölçüde nesneyle sarılmışsa o ölçüde nesneyi kavramıştır. Estetik nesnenin gerçekleşmesi bir heyecan konusudur ya da estetik nesne bir heyecanla kendini ortaya koyar. Flaubert şöyle der: "Michelangelo, ben yaklaştığımda mermer titriyor derdi: gerçek olan Michelangelo'nun mermere yaklaştığında titrediğiydi." Esin yalnızca bir başlangıç noktası değildir, yalnızca ilk dizeyi yazdıran etkinlik değildir. Esin yaratma süreçleri boyunca karşı konulmaz bir heyecan içinde sık sık kendini gösterir. Gerçekte sanatta dışlaştırılan şey bir fikir olmaktan çok bir fikirler karmaşığıdır. Henri Delacroix şöyle der: "Esinle yaratmayı karşıt durumlar saymak doğru değildir. Yaratma sırasında esin yeniden kendini gösterebilir. Bazı sanatçılarda yaratma esin edimlerinin birbirini izleyişinden başka bir şey değildir. Yapıtın doğuşunu kendiliğinden bir güce, gelişimini de düşünsel bir yetiye bağlayıp çıkmak doğru değildir." Esinde beliren fikir yapıtın basit bir özeti ya da taslağı olmaktan çok bir çıkış noktasıdır. O kendine en uygun anlatım özelliklerini kazanarak

somutlaşmaya yani yapıtlaşmaya eğilimlidir. Fikrin dışlaştırılmasına yani yapıta götürülmesine gelince, bu oldukça uzun yaratma çabasını gerektirebilir. Esin ya da fikrin sezgisi her şey demek değildir, ayrıca yaratmada gidimli düşüncenin de belli bir katkısı vardır. Bir başka deyişle, yaratan düşünce yalnızca sezen düşünce değildir, aynı zamanda tartışan düşüncedir. Hegel şöyle der: "Belirlemeyi, ayırmayı, seçmeyi bilen düşünme olmaksızın sanatçı ele almak istediği konuya egemen olamaz, buna göre gerçek sanatçı ne yaptığını bilmez diye düşünmek gülünçtür." Bu noktada, bilimde ve felsefede de olduğu gibi, düşsellikle ussallığın ortak çabasına gereksinim vardır. Fikrin dışlaştırılması ya da somutlaştırılması onun kendine en uygun şemaya götürülmesidir. Burada şemayı kaba bir belirleyen olarak düşünmemek gerekir. Sanatın şemaları karmaşıktır, sanatsal şemacılık gerçekte şemacı olmayan bir şemacılıktır. Olmuş bitmiş bir bütünlük ya da yetkin bir bütünsellik olarak sanat yapıtı öznel-nesnel bir duygu-düşünce bütünü olan fikir'in dışsallaşmış biçimidir. O izleyicinin algısında şema olmaktan öteye geçecek ve içselliğe kavuşacaktır, duyurduğu anlamlarla bir heyecan konusu olacaktır. İşte güzel dediğimiz şey bu şemanın duyu organlarımızla algılanan, yani duyumsal düzeyde kendini ortaya koyan, duygu ve düşünce düzeyinde haz veren oluşum özellikleridir. Sanatta haz duyum düzeyinde, duygu düzeyinde ve düşünce düzeyinde ama bir bütün olarak kendini duyurur. Güzelliğiyle ilgimizi çeken şemayı ya da biçimsel yapıyı ayrıştırdığımızda, onun ritmik bir yapıya sahip olduğunu, ritmik özellikler taşıyan simgelerden kurulmuş olduğunu görürüz. Buna göre güzel ritmik-simgesel bir yapı ortaya koyar diyebiliriz. Her yapıtın yaşamın çeşitli ritmlerinden gelen özel ritmik bir yapısı vardır, her yapıt bir ritmler karmaşığıdır. Simgeler biçimbozmalarla ya da özel bileşimlerle elde edilir. Bayer şöyle der: "Her sunumsal görü kesin biçimde simgeseldir: bu görü, büyük ölçüde simgelere başvurma gereksinimi içinde, gerçeğin imgesini elde etmek üzere gerçeğin biçimini bozar." Her simge içi anlamla dolu özel bir yapıdır. Simgelerin anlamları hep birlikte bizi kendilerini yaratmış olan fikrin bir benzerine ulaştırır. Yaratmaya temel olan fikir sanatçının kendi fikridir. Bizi doğrudan o fikrin kendisine ulaştıracak rahat ve düz yollar yoktur. H. Delacroix şöyle der: "Sanatçı sanatında kendi evindedir. Bu bir dünyadır. Sanatçının yatkınlığı genellikle tam anlamında özelleşmiştir. Sanatçının sanatında da kendi özelliği, kendi özel temaları, kendi gereci vardır." Böylece güzel sanatçının dünyasıyla bizim dünyamız arasında orta bir yerde durur. O bir soyutlamadır, aynı zamanda bir somutlamadır. Yapaylığıyla ya da gerçeğe aykırı düşen gerçekliğiyle gerçektir. Güzel hem bizimle bir

birlik kurar, hem kendi içinde bütünlüklüdür. Güzel bizimle karşıtlaşırken kendi içinde de çelişir. Ressam Eugène Delacroix şöyle der: "Güzel, bir çiftliğin kalıtı gibi aktarılmaz ya da verilmez. O, birbirini izleyen sürekli çabalardan başka bir şey olmayan dirençli bir esinin ürünüdür. Yaşamaya yönelen her şey gibi acılarla ve yırtılmalarla içten gelir." (Bk. ESİN, ESTETİK, GÜZEL, RİTM, SANAT, SİMGE)

YARGI (fr. *jugement*; alm. *Urteil*; ing. *judgement*). Kavramlar ya da fikirler arasındaki ilişkiyi belirleyen zihin işlemi. İki ya da daha çok terim arasındaki ilişkiyi belirleyen zihin işlemi. İki ya da daha çok nesne arasındaki ilişkinin gerçekliğini benimseyen ya da yadsıyan önerme. Usavurma yargılar arasındaki ilişkiyi belirlerken yargı da kavramlar ya da fikirler arasındaki ilişkiyi belirler. Kant yargıyı "kuralların altına koyma gücü" olarak tanımlar ve "Bir yargı belli bilgileri bilinçlenmenin nesnel birliğine götürme biçiminden başka bir şey değildir" der. Buna göre Kant için yargıda bulunmak bir şeyin belli bir kurala uyup uymadığını belirlemektir. Kant yargıları dörde ayırır: *nicelik yargıları* (evrensel, özel, tekil), *nitelik yargıları* (olumlu, olumsuz, belgisiz), *bağıntı yargıları* (belirleyici, varsayımsal, bağlaçlı), *kiplik yargıları* (sorunlu, savlı, zorunlu). Kant yargıları ayrıştırmalı ve bileştirmeli olmak üzere ikiye ayırır. *Ayrıştırmalı yargılar* yüklemin öznede içerilmiş olduğu yargılardır, bunlar *a priori*'dirler, deneyle ilgili değildirler. *Bileştirmeli yargılar*, tersine, yüklemin öznede içerilmiş olmadığı yargılardır, bunlar *a posteriori*'dirler, deneyle ilgilidirler. "Yetkin varlık doğrudur" dediğim zaman ayrıştırmalı, "Adam oturuyor" dediğim zaman bileştirmeli bir yargı ortaya koymuş olurum. Bu sınıflama mantıkta genelgeçer olan bir sınıflamadır. Kant da bu sınıflamayı benimser. Kant'ın getirdiği yenilik bileşimsel *a priori* yargılar'ın varlığını benimsemek olmuştur. Bunlar hem bileşimseldirler: bunlarda yüklem öznede içerilmiştir, hem de *a priori*'dirler,bunların zorunlulukları deneyi aşmaktadır. Bilimin asıl amacı bu tür yargılar ortaya koymak olmalıdır. Örneğin "Her olumsal varlığın bir nedeni vardır" dediğimde bu tür bir yargı belirlemiş olurum. Varoluş yargılarıyla değer yargılarını da birbirinden ayırmamız gerekir. *Varoluş yargıları* herhangi bir gerçekliği ortaya koyan yargılardır (yağmur yağıyor). *Değer yargıları* niteliksel çerçevede bir değer belirleyen yargılardır (bu tablo çok güzel). Değer yargıları özellikle ahlakın ve sanatın alanında geçerlidir. (Bk. USAVURMA)

YARGIGÜCÜ (alm. *Urteilskraft*). Kant'da değer yargısı ortaya koyabilme gücü. Kant estetikle ilgili görüşlerini 1790'da yayımlanan *Kritik der Urteilskraft*'da (Yargıgücünün eleştirisi) açıklamıştır.

Kant 1781'de yayımlanan *Kritik der reinen Vernunft*'da (Salt usun eleştirisi) deneysel düşüncenin ya da bilim düşüncesinin, olguların belirlenim düzeniyle ilgili düşüncenin, ayrıca özgür arayışı belirleyen ussal düşüncenin koşullarını göstermişti; 1788'de çıkan *Kritik der praktischen Vernunft*'da (Uygulamalı usun eleştirisi) ahlak sorunları çerçevesinde özgür düşüncenin koşullarını göstermişti. Yargıgücü bilim düşüncesiyle özgür düşünce arasında yer alır. *Salt usun eleştirisi*'nde yer alan anlık bir *kavramlara dayanarak kavrama* yetisiyken anlığın bir edimi olan yargıgücü *bir şeyin bir kurala uyup uymadığını belirleme* yetisidir. Kant *Yargıgücünün eleştirisi*'nde iki çeşit yargı belirler: *belirleyici yargı* ve *yansıtıcı yargı*. Bilimle ilgili olan belirleyici yargıda bir nesneyi varolan bir kuralın altına yerleştiririz, oysa estetikle ilgili olan yansıtıcı yargıda bir nesneden bir kurala yükseliriz. Bir başka deyişle bir özelde bir evrenseli bulup çıkarmaya yöneliriz. Yansıtıcı yargıda yani beğeni yargısında öznelle nesnel bütünleşir. Kant şöyle der: "Genel olarak anlık kurallar yetisi olarak tanımlanırsa, yargıgücü kurallar altına koyma yetisi yani bir şeyin belli bir kural altında olup olmadığını anlama yetisidir." Belirleyici yargıda bir özeli bir evrensele bağlarız ya da onun zorunlu olarak bağlandığı evrenseli gösteririz. Yansıtıcı yargıda bir özele uygun evrenseli ararız. (Bk. ESTETİK, GÜZEL, SANAT)

YASA (lat. *lex*; fr. *loi*; alm. *Gesetz*; ing. *law*). Genel ve buyurucu kural. Bir toplumun yetkelerince çıkarılan ve tüm üyelerin uymak zorunda bulunduğu formül ya da formüller toplamı. Doğa olguları arasındaki zorunlu ve sarsılmaz ilişki. "Yasa" kavramıyla "kural" kavramı çok yerde birbirine karışıyor. "Yasa" terimi daha çok doğa olguları arasındaki değişmez ilişkilerle ilgili olmak gerekir. Yetkelerce çıkarılan uyulması zorunlu formüller özellikle "kural" olarak belirlenebilir. Çünkü kural bilincin ve istemin gereklerine göre *koyulan* şeydir, yasa da bilincin ve doğanın koşulları çerçevesinde *ortaya çıkarılan*'dır. Ne var ki gündelik konuşmanın gerekleri hukukla ilgili kurallara da yasa demeyi gerektirmektedir. Ahlak, din, hukuk; estetik gibi *kuralkoyucu* (fr. *normatif*; alın. *normativ*; ing. *normative*) bilgi alanları yaşam koşullarının özelliklerine göre uyulması gereken bir takım kurallar belirlerler. Bilim çerçevesinde yasa deney yoluyla olgular arasındaki zorunlu ilişkilerin belirlenmesi sonucu ortaya çıkan formüllerdir. Bu çerçevede her yasa tümevarımla elde edilir: aynı olguyu birçok defa gözlemleriz ve *değişmez*'i bulduğumuz anda yasaya yükselmiş oluruz. Yasanın doğrulanması gene deney yoluyla olacaktır: yasadan olguya yöneliş bir tümdengelim çabasını gerektirecektir. Bu da ya sözkonusu olgunun labo-

ratuvarda yeniden oluşturulmasıyla ya da doğada yeniden gözlemlenmesiyle olacaktır. En eski toplumlar doğa yasası kavrayışına gökleri gözlemleyerek ve böylece gökbilimin temelini atarak ulaştılar. Henri Poincaré "Gökbilim bize yasaların varlığını öğretmekle kalmadı, bu yasaların zorunlu olduklarını da öğretti"der. Poincaré'ye göre "Bilimsel yasalar yapay yasalar değillerdir. Onları olumsal diye belirlememiz için hiçbir neden yoktur.(..) İnsan zihninin doğada bulduğuna inandığı uyum zihnin dışında varolabilir mi? Hayır, elbette kendisini kavrayan, gören, sezen düşünceden tümüyle bağımsız bir gerçeklik olası değildir. (..) Ancak nesnel gerçeklik dediğimiz şey sonunda birçok düşünen varlıkta ortak olan ve herkes için ortak olabilecek olan şeydir. Bu ortak yan (..) belki de matematiğin yasalarıyla açıklanmış uyumdan başka bir şey değildir. " Bergson şöyle der: "Doğanın belli bir düzeni var, bu düzen kendini yasalarla ortaya koyuyor: olgular bu düzene uymak için bu yasalara 'başeğeceklerdir'. Bilim adamı yasanın olgulara egemen olduğuna, sonuç olarak Platon'da şeylerin düzenlerini kurmalarını sağlayan İdea gibi onları önceliğine inanmaktan kendini alamaz." L. de Broglie de şöyle der: "Doğa yasaları vardır demek olgular değişmez bir düzende birbirlerine bağlanırlar ve bir koşullar toplamı gerçekleştiğinde şu olgu zorunlu olarak kendini gösterir demektir." Toplum yasalarına gelince, bunlar her toplumun kendi yapısına, kendi anlayışına, kendi değerlerine uygun olarak ortaya koymuş olduğu yaşam formülleridir. Bu formüller uygulanabilir oldukları ölçüde kalıcı olacaklar, yaşam koşulları değiştikçe de geçerliliklerini yitireceklerdir. Bu yüzden her yasa ortaya çıktığı toplumun renklerini taşır. "Yasalar güçlerini göreneklerden alır" der Helvétius. "Yasalar alışkının köleleridir" der Plautus da. Her yasa kesinliğiyle ya da katılığıyla belirgindir. Bir latin atasözü bunu şöyle belirtir: *Dura lex sed lex* (Yasa katıdır ama yasadır). Yasaların katı olmasından yana olanlar vardır. J.L. Mercier "Pısırık bir yasa her zaman kötü bir yasadır" der. Danton "Yasa korkunç olsun, her şey düzenine girsin" ister. Vaktiyle Sparte kralı Pausanias şöyle demiştir: "Yasa insanlar üzerinde yetke olmalıdır, insanlar yasa üzerinde değil." Ancak yasalara güven genelgeçer gibidir: hemen herkes yasadan yanadır. "Yasanın bittiği yerde zorbalık başlar" der W. Pitt. "Bir halk yasalar güçlü olduğu zaman güçlüdür" der Publilius Syrus. Öte yandan Anatole France yasaların ahlaki yönünü belirlemek için şöyle der: "Yasalar doğru olursa insanlar da doğru olur." Camille Desmoulins sorunu istem açısından ele alır:"Bir ulusun istemi yasadır." Yasalara güvenmeyenler de vardır. A. Vermorel şöyle der: "Siyasal dilde özgürlük denilen şey yasalar yapma hakkıdır yani özgürlüğü zinci-

re vurma hakkıdır." Tacitus da vaktiyle şöyle demişti: "Devlet bozuldukça yasa çıkar." Yasa düzeni en eski uygarlıklardan bu yana tüm toplumlarda şu ya da bu biçimde geçerli olmuştur. Eski toplumlarda kargaşık bir düzen ortaya çıktığında yani toplumsal denge bozulduğunda yöneticiler yasakoyucu olmuşlardır. Sümerlerde Urukagina, Ur-Nammu, Lipit-İştar, Asurlular döneminde Babil kralı Hammurabi yasakoyucu krallar oldular. Yunanistan'da tiranlık görevi yapan kişilerin en ünlüsü olan Atina'lı Solon Atina'nın kargaşık bir döneminde koyduğu ve uyguladığı yasalarıyla ünlü oldu. Gerçek anlamda yasa gereksinimi Yeniçağ'ın karmaşık yapılı toplumlarında ortaya çıkmıştır. Yeniçağ'ın başlarındaki mutlakyönetimlerde kralın sözü yasa yerine geçiyordu. Her mutlakyönetim düzeninde krallığın yüce yasalarından sözedilse de yazılı herhangi bir yasa yoktu, daha doğrusu kralın yetkesini azaltacak ya da sınırlayacak herhangi bir anayasa düzeni yoktu. Yasa gereksinimi özellikle XVIII. yüzyıldan sonra kendini gösterdi. Biz bu gereksinimin en yoğun anlamını Montesquieu'de buluyoruz. Montesquieu özellikle çağın kurumlarını eleştirir, özgürlüğün önemini ve değerini tartışır: ona göre insan Tanrı'nın koyduğu yasaları durmadan bozar, kendi koyduğu yasaları durmadan değiştirir. Montesquieu "Ben yasaların bedenini değil ruhunu arıyorum" der. Montesquieu'nün *Yasaların ruhu* adlı yapıtı çağdaş yasa düzeninin temel kitabı gibidir. "Yasa genel olarak yeryüzünün tüm halklarını yöneten insan usudur" der Montesquieu. Ona göre "Yasalarda belli bir saflık olmalıdır. İnsanların kötülüklerini cezalandırmak için yapılmış olan yasalar kendilerinde büyük bir masumluk taşımalıdırlar." Montesquieu şöyle der: "Yasalar en yaygın anlamında şeylerin doğasından türemiş ilişkilerdir; bu anlamda tüm varlıkların yasaları vardır, tanrısallığın yasaları vardır, maddi dünyanın yasaları vardır, insandan üstün ruhların yasaları vardır, hayvanların yasaları vardır, insanın yasaları vardır." Montesquieu, Spinoza gibi düşünür. Tanrı'nın evreni gelişigüzel bir istemle değil kendi yasalarına göre yarattığına ve kurduğuna inanır: "Yaratan bu kurallar olmadan da dünyayı yönetebilirdi görüşü saçmadır, çünkü dünya bu kuralların dışında varolmayacaktı." Montesquieu'ye göre, yasalardan ötürü "Her çeşitlilik bir tekbiçimciliktir, her değişim birkalıcılıktır". Gerçekte "İnsan dünyasının da fiziksel dünya gibi iyi yönetilmesi gerekir. Çünkü insan dünyası doğası gereği değişmez olan yasalara sahip olmakla birlikte bu yasaları fizik dünyanın kendi yasalarını izlediği gibi izlemez. Çünkü düşünen tek varlıklar kendi doğalarıyla sınırlıdırlar ve buna göre yanılmaya eğilimlidirler, öte yandan kendilerine göre eylemde bulunmaları doğaları gereğidir. Bu yüzden onlar kendi

ilkel yasalarım sıkı sıkıya izlemezler ve kendileri için koydukları yasalara her zaman uymazlar." Kısacası, insanın uyduğu yasallık doğanın uyduğu yasallık kadar belirlenmiş ya da belirleyici değildir. "İnsan, fiziksel bir varlık olarak, tüm öbür varlıklar gibi, değişmez yasalarla yönetilmektedir, ancak, düşünen bir varlık olarak o, Tanrı'nın koyduğu yasaları değiştirir. Onun kendini yönetmesi gerekir, bununla birlikte o sınırlı bir varlıktır, tüm sınırlı varlıklar gibi bilgisizliğe ve yanılgıya yatkındır." Şöyle der Montesquieu: "Ben bir ülkeye gittiğim zaman burada iyi yasalar var mı diye araştırmıyorum, olan yasalar uygulanıyor mu uygulanmıyor mu diye araştırıyorum, çünkü her yerde çok iyi yasalar var." Montesquieu'ye göre "Yararsız yasalar gerekli yasaları zayıflatmaktadır." / Honoré de Balzac: "İnsan yasaları tutkuların ışığında yargılar." / E. Burke: "Yasalar da evler gibi birbirlerine yaslanırlar." / Pindare: "Yasa, dünyanın, insanların ve tanrıların kraliçesi." / Caius Petronius Arbiter: "Paranın egemen olduğu yerde ne yapabilir yasalar?" / Plautus: "Yasa zenginlerle yoksullara aynı hakkı vermez." / C.C. Colton: "Yasa ve dürüstlük Tanrı'nın birleştirdiği, insanın ayırdığı iki şeydir." / J. Perk: "Gerçek özgürlük yasalara başeğer." / Lope de Vega: "Yasanın kötülüğü doğurduğunu görmüyor musun?" / Carlo Dossi: "Yasa tüm sefiller için aynı şeydir." / I. Kant: "Başımın üstünde yıldızlı gök, yüreğimin derininde ahlakın yasaları." / Shakespeare: "Yasa uyuyor olsa da ölmemişti." / J. Swift: "Yasalar örümcek ağlarına benzerler, küçük sinekleri tutar, eşekarılarını ve yabanarılarını geçirirler." / Şolohof: "Yaşam insanlara hiçbir yerde yazılı olmayan yasalarını yazdırır." / Diderot: "Anlamsız yasalara bu yasalar düzeltilene kadar karşı çıkacağız ve o zamana kadar onlara körükörüne başeğeceğiz." / Camus: "İnsanın en büyük sıkıntısı yasasız yargılanmaktır." / Vauvenargues: "Yasalardan daha ciddi olan insan tirandır." (Bk. ADALET, HUKUK)

YAŞAM (lat. *vita*; fr. *vie*; alm. *Leben*; ing. *life*). Canlı varlıkların varlıklarını sürdürme etkinliklerinin bütünü. Bir bireyin varlığını sürdürme etkinliklerinin başladığı noktayla bittiği nokta arasında kalan süre ve bu süreyle ilgili olaylar. Canlıların doğumdan ölüme kadar süren varoluş etkinlikleri toplamı. Canlıların, özellikle insanın varoluş etkinliklerini sürdürme biçimi. Paul Foulquié yaşamı "Varoluşun ve organik etkinliğin belirleyici olgularının, incelenmesi biyolojinin konusu olan olguların ilkesi diye tanımlar." Yaşam denilince her şeyden önce canlıların başta üreme ve beslenme olmak üzere tüm varoluş etkinliklerini düşünürüz. Ancak insan için yaşam biyolojik çerçevede kalmaz, duygusal ve düşünsel etkinlikleri de içerir. Çünkü insan yalnızca biyolojik bir varlık de-

ğil aynı zamanda bilinçli bir varlıktır. Platon'un *Kriton*'unda şu sözü okuruz: "Önemli olan yaşamak değil iyi yaşamaktır." İnsan yaşamı hayvanların yaşamı gibi tek boyutlu değil üç boyutludur: onun bir geçmişi, bir şimdisi, bir de geleceği vardır. Her insan bireyi geleceğe açık bir varlıktır yani uman ve tasarlayan bir varlıktır. İnsan saygısının temelinde de bir somut gerçeklik yatar: geleceği olan bir varlık umut eder, umut eden her varlık saygıdeğerdir. M.Ö. IV. yüzyılda Theokritos "Yaşam varsa umut da vardır" diyordu. Montaigne yaşamın insan etkinlikleriyle bir anlam kazandığını düşünür ve "Yaşam kendinde ne iyi ne kötüdür, yaşam sizin yapıp ettiklerinize göre iyinin ve kötünün yeridir" der. Yaşamak, her durumda insani etkinlikler ortaya koymaktır. "Yalnız varolmak yetmez, yaşamak da gerekir" der Plutharkos. Filozoflar yaşamın kolay bir iş olmadığını, erdemli yaşamanın bir sanat olduğunu düşünürler. "Yaşamı öğrenmek için bütün bir yaşam gerekir" der Seneca. Yaşamı kısa ve geldigeçti görenler çoğunluktadır. Varron "İnsan bir sabun köpüğü gibidir" der. Latinler yaşamı düşüncenin temeline yerleştiren formülü verdiler: "*Primum vivere, deinde philosophari*" (Önce yaşamak sonra felsefe yapmak). Yaşam her zaman ölümle birlikte anılır. Düşünürler de herkes gibi ölümü yaşamın bir gerçekliği olarak yaşarlar. Seneca "Tüm yaşam ölüme doğru bir yolculuktur" der. Konfuçius sorar: "Yaşamın ne olduğunu bilmeyince ölümü nasıl tanıyacağız?" / Samuel Butler: "Yaşam yetersiz öncüllerden yeterli sonuçları çıkarma sanatıdır." / H. Havelock Ellis: "Yaşam bir sanat gibi alınabilir." / Shakespeare: "Yeterince yaşadım; yaşamımın yolu şimdi sararmış ve kurumuş yapraklar arasında yitip gidiyor." / H.F. Amiel: "Her yaşam kendi sonunu kurar." / Saint-Exupéry: "Sonsuzluk için değil de kendi yaşamı için çalışıyorsa insandan hiçbir şey umma." / R. Vailland: "Yaşam bana tüm biçimlerinde (..) dramatik olarak düşünülebilir ve açıklanabilir görünüyor." / A. Camus: "Çözüm ölümse doğru yolda değiliz demektir. Doğru yol yaşama, güneşe götüren yoldur." (Bk. ÖLÜM)

YAŞAMADÖNÜŞ (fr. *réviviscence*; alm. *Wiederaufleben*; ing. *reviving*). Bir süre unutulmuş olan ruhsal durumların yeniden ortaya çıkması.

YAŞAMSAL ATILIM (fr. *élan vital*). Bergson felsefesinde yaşamın kökel atılımı. Bergson şöyle der: "Bu yaşamın kökel atılımıdır, terimler arasında bağlantı çizgisi oluşturan gelişmiş organizmaların aracılığıyla birtohum oluşumundan sonraki bir tohum oluşumuna geçer." Bergson'a göre evrende her şeyi yaşamla, yaşamsal atılımla açıklamak gerekir. Bergson'a göre yaşam bizim şu küçük dünyamızla

sınırlı değildir, evrenseldir. Her şeyi, maddeyi de yaşamsal atılımla açıklamamız gerekir. Yaşamsal atılıma *canlı atılım* da diyebiliriz.

YAŞAMSALCILIK (fr. *vitalism*; alm. *Vitalismus*; ing. *vitalism*). Yaşam olgularının fiziksel ve kimyasal olgulara indirgenemeyeceğini öne süren öğretilerin tümü. Her bireyde ruhun ve organizmanın dışında yaşam olgularını belirleyici bir yaşamsallık ilkesinin varolduğunu ileri süren öğreti. Pythagoras ve Aristoteles'den sonra Bordeu ve Barthez gibi filozoflar yaşamsalcılığın sürdürücüleri oldular. Claude Bernard daha sonra yaşamsalcılardan yana çıktı: "Yaşamsalcılar canlı varlıkların kaba doğada bulunmayan ve dolayısıyla kendilerine özgü olan olgular ortaya koyduklarını söylemek istiyorlarsa ben de onlardan yanayım. Ben de gerçekten canlı oluşumların yalnızca kaba maddede tanınan fiziksel-kimyasal olgularla aydınlatılamayacağına inanıyorum." (Bk. YAŞAM)

YATKINLIK (fr. *aptitude*; alm. *Eignung*; ing. *ability*). Bir işi gerçekleştirmekte kişiyi güçlü kılan özellik. Beceri isteyen çabaları gerçekleştirmekte doğal ya da edinilmiş özellik. Çağdaş ruhbilim "yatkınlık" kavramına ayrı bir yer veriyor. Özellikle Edouard Claparède'in işlediği bu kavram bireyleri birbirinden ayırmayı sağlayan özellikleri belirliyor. Dikkat gösterme gücü, yargılar ortaya koyabilme yetkinliği kadar resim yapma ya da şiir yazma yeteneği de yatkınlıklar arasına girmektedir. Birey yatkınlıklarını çocukluğun ilk deneyimleri arasında bilinçsiz ve gözle görülmez bir biçimde kazanmakta ve onları dokuz ya da on yaşlarından sonra geliştirebilmektedir. Daha çok geliştirilmiş düşünsel kazanımlarla ilgili olan "yatkınlık" kavramını özellikle yanlış bir kavrayışla doğuştan diye belirlenen *yetenek*'den (fr. *habileté*; alm. *Geschicklichkeit*; ing. *ability*) ayırmak gerekir. Yetenek oldukça bulanık ve gizemli bir kavramdır. Her kişinin apayrı yatkınlıkları vardır, bazı kişiler bazı kişilerden daha yatkındırlar. "Biz hepimiz her şeyi yapamayız" der Vergilius. (Bk. EĞİTİM)

YAZGI (lat. *fatalitas*; fr. *fatalite*; alm. *Fatalität*; ing. *fatality*). Gerçekleşmesi kaçınılmaz olan şeyin özyapısı. Tümolguları önceden belirlediği düşünülen gizil güç. İnsanlar en eski zamanlardan beri doğaüstü gizil güçlere ve dolayısıyla yazgıya inanmışlardır. Bu inanca göre tam olarak belirleyici bir biçimde yaşam şu ya da bu aşkın güç tarafından tüm geleceğiyle belirlenmiştir ve insanın buna karşı herhangi bir şey yapması olasılığı yoktur. Her yazgı fikri "yazılan yazılmıştır" formülü üstüne kurulmuştur. A. Vinet "Yazgı ve kayra aynı şeydir" der. Erik Satie'ye göre "Yazgı bizim istediğimiz şeydir". Antoine de Saint-Exupéry şöyle der: "Dışsal yazgı diye bir şey yoktur. Ancak

bir içsel yazgı vardır: bir an gelir, insan kendini kırılgan duyar, o zaman yanlışlar sizi bir başdönmesi gibi kendilerine çekerler." (Bk. DİYALEKTİK, DÜŞÜNCE, KAYRA)

YAZGICILIK (fr. *fatalisme*; alm. *Fatalismus*; ing. *fatalism*). Evrende tüm olguların önceden belirlenmiş olduğunu öne süren öğretilerin tümü. Evrenin ve insanın yazgısını Tanrı'nın önceden belirlemiş olduğunu, insanların bunu değiştiremeyeceğini benimseyen tüm öğretileri yazgıcılık adı altında toplayabiliriz. Özellikle bir din öğretisi olan ve hemen hemen bütün dinlerin, daha çok da tektanrıcı dinlerin özünü oluşturan yazgıcılık insanın kendi yaşamıyla ilgili dönüştürücü kararlar alamayacağını bildirir; buna göre yaşam tam tamına bir belirlenmişlikler alanıdır. Bu yüzden maddeci belirlenimciliğe karşıt olarak ruhçu belirlenimciliği dinselliğin temel anlatımı olarak görebiliriz. Yazgı konusunda dinci bakış açıları çelişkili görünürler: bazı dinciler insanda tanrısal istemden pay alan bir insani istemin varlığını benimserken (Aziz Tommaso), bazı dinciler evrende her anlamda kesin bir belirlenim düzeninin geçerli olduğunu, insan için özgürlük ya da istemlilik diye bir şeyin sözkonusu olmadığını benimserler (Aziz Augustinus). Böylece yazgıcılık insan özgürlüğünü kökten yadsıyarak insanı belli bir yazgıya doğru ilerleyen bir varlık olarak belirler. Yazgıcı düşüncenin kökleri yunan felsefesindedir. Yunan uygarlığından önceki uygarlıklarda da yazgı fikri vardır. Yunanlı, evreni bir karşıkonulmaz dönüşlülükler alanı olarak görüyordu. Bu görüşün oluşmasında elbette evrendeki çevrimsel düzenin (gece-gündüz, yazkış...) etkisi büyük olmuştur. Buna bağlı olarak yunan trajedisi yazgı fikri üzerine kurulmuştur: başa gelecek olanlar önceden belirlenmiştir, kişi ne yapsa bunları önleyemez. Sophokles'in *Oidipus epi Kolono*'sunda şu satırlarla karşılaşırız: "Eylemlerim mi? Onlara ben katlandım, onları ben yapmadım." "İzlediğim yolu hiçbir şey bilmeden izledim." Stoa'cılık da doğacı anlayışı içinde bir yazgıcılıktı. Bu maddeci felsefe insanın doğadaki yasallık (*logos*) karşısında herhangi bir değiştirici güç taşımadığına, erdemli yaşamanın doğayı sıkı sıkıya izlemekle sağlanacağına inanıyordu. Tektanrıcı dinler yazgıcılık inancını geliştirmişlerdir. Bu dinler insanı her zaman tanrısallık karşısında güçsüz, başeğen bir varlık olarak göstermişlerdir. Felsefe alanında belirlenimciliğe yaslanıldığı ölçüde zorunlu olarak yazgıcılığa yönelinmiştir. Örneğin Spinoza'mn her şeyi tanrı istemine dayandıran heptanrıcı felsefesi özgürlüğü kesinlikle yoksayarak tam anlamında yazgıcı olur. Gene de dinsel belirlenimcilik demek olan yazgıcılığı genel anlamda belirlenimcilikten ayırmak gerekir. (Bk. DİYALEKTİK, DÜŞÜNCE, KAYRA, LOGOS, YAZGI)

YAZMAYİTİMİ (fr. *agraphie*; alın. *Agraphie*; ing. *agraphia*). Yazma yeteneğinin yitirilmesi. Yazmayitimi organik bir nedene, bazı beyin bozukluklarına bağlı olarak gelişir. (Bk. OKUMAYİTİMİ)

YEDİ BİLGELER İlk yunan filozofları ve felsefe tarihinin ilk filozofları. Bu ahlak filozofları hep yedi kişi sayılmış, ancak değişik adlarla belirlenmiştir. Daha çok şu yedi kişinin adı geçer: Kleobulos, Solon, Khilon, Pittakos, Thales, Bias, Periandros. İlk felsefe tarihçisi olarak anılan Diogenes Laertios iskit filozofu Anakharsis, Khen'li (Peloponnesos) Myson, Syros adasından Pherekydes ve Knossos'lu (Girit) Epimenides'i de bu filozoflar arasında sayabileceğimizi söyler. Bazıları tiranlık da yapmış olan bu filozoflar evren sorunlarıyla hemen hemen hiç ilgilenmeden ahlak sorunlarına yönelmişler, Yunanistan'ın sömürgeleştirme dönemlerine girerek sağladığı aşırı ve dengesiz zenginlikle gelen ahlak sorunlarını toplumsal çerçevede tartışarak çözmeye çalışmışlardır.

YENİDENCİSİMLEŞME (fr. *réincarnation, palingenesie*; alın. *Wiedergeburt, Palingenesie*; ing. *reincarnation, palingenesis*). Olayların çevrimsel biçimde yinelendiği inancı. Varlıkların ve insanların yeniden dünyaya geldiği inancı. Daha önce herhangi bir bedende bulunan bir ruhun bu defa bir başka bedene girmesi. (Bk. ÇEVRİMLİLİK)

YENİDENYAŞAMA (fr. *paramnesie*; alın. *Paramnesie*; ing. *paramnesia*). Daha önce yaşanmış bir durumu tüm ayrıntılarıyla yeniden yaşama duygusu uyandıran yanılsama.

YETENEK Bk. YATKINLIK.

YETER NEDEN İLKESİ (fr. *principe de raison suffisantee*; alm. *Satz vom zureichenden Grunde*; ing. *principle of sufficient reason*). Varolan her şeyin bir nedeni olduğu ilkesi. Yeter neden ilkesini Leibniz ortaya koymuştur ve onu aynı zamanda *belirleyici neden ilkesi* (fr. *principe de raison determinante*) diye adlandırmıştır. Leibniz şöyle der: "Hiçbir doğru ya da varlık, hiçbir gerçek önerme onun neden böyle olduğunu ve başka türlü olmadığını belirleyen yeterli bir neden olmaksızın varolamaz, bu nedenler genellikle bizce bilinmese de." Leibniz'e göre ruhumuz yalnızca fikirleri değil ilkeleri de barındırır. Özdeşlik ilkesi, çelişmezlik ilkesi, yeter neden ilkesi gibi ilkelerden başka ilkeler de vardır. Bunlar anlığın kendinden elde ettiği ölümsüz doğrulardır. Usun doğruları zorunluyken olgunun doğruları olumsaldır, bunlar başka türlü de olabilirdi diye düşündüğümüz doğrulardır. Olgunun doğruları yeter neden ilkesine bağlıdır. Bir başka deyişle zorunlu önermeler tanrısal usa, olumsal önermeler tanrısal isteme bağlıdır. Schopenhauer'e göre ye-

ter neden ilesinin iki biçimi vardır: biri, "doğru olmak için zorunlu olarak her zaman bir nedeni olması gereken yargılar", öbürü "zorunlu olarak bir nedeni olması gereken gerçek nesne oluşumları". Arthur Schopenhauer'e göre yeter neden ilkesi *oluş*'la, *tanıma*'yla, *varlık*'la ve *eylem*'le ilgilidir. Schopenhauer şöyle der: "Bilgide bilinç kendini dış ve iç duyarlılık (alırlık) olarak, anlık ve us olarak ortaya koyarken özneye ve nesneye ayrılır ve başka bir şey içermez. Özne için nesne olmak ve sunumumuz olmak aynı anlama gelir. Tüm sunumlarımız öznenin nesneleridir ve öznenin tüm nesneleri bizim sunumlarımızdır. Gerçekte, tüm sunumlarımız arasında belli bir kurala uyan bir ilişki vardır. (...) Bu ilişki yeter neden ilkesiyle açıklanır." (Bk. ÇELİŞKİ, ÖNCESEL UYUM, ÖZDEŞLİK)

YETİ (lat. *facultas*; fr. *faculté*; alm. *Fähigkeit*, *Vermögen*; ing. *faculty*). Türsel düzeyde yapabilme gücü. Yetenek ve yatkınlık kazanımlarla ilgilidir ve bireysel düzeyde sözkonusudur. Yeti, doğrudan doğruya türle ilgilidir ve türün tüm sağlıklı bireylerinde etkindir. Klasik ruhbilimde insan türü için üç ayrı yeti belirlenirdi: *düşünme yetisi* tüm düşünsel yaşamın temelini oluştururdu; *duyumsama yetisi* dış dünyadan duyumlar almakla belirgindi; *eyleme yetisi* istem, özgürlük, eğilim gibi etkinlikleri sağlama yetisiydi. Bugün de bu sınıflamanın geçerli olduğunu düşünebiliriz. Ancak eski ruhbilim yetileri birbirinden bağımsız, apayrı güçler olarak alma eğilimindeydi. Gerçekte insan ruhsallığı tüm yetileriyle bir bütün oluşturur ve yetiler sınıflaması bu durumda azçok yapay bir sınıflama olarak kalır, çünkü örneğin duyumsamanın nerede bitip düşünmenin nerede başladığını kestirmek olası değildir. (Bk. EYLEM, DUYUM, DÜŞÜNCE)

YETİŞKİNLİK (fr. *adolescence*; alm. *Jugendalter*; ing. *adolescence*). Erginlik dönemini izleyen gençkızlık ya da delikanlılık dönemi. Erginlik dönemi çocuklukla yetişkinlik arasında yer alan çok sorunlu bir dönemdir ve başlama ve son bulma noktaları kişiye göre değişiklikler gösterir. Bu yüzden yetişkinliğin şu ya da bu yaşta başladığını kesin olarak belirtme olasılığı yoktur. İklim, aile, kültür koşulları yanında bireysel koşullar da son derece belirleyicidir. Yetişkinliğin temel özelliği cinsel içgüdünün belirgin bir biçimde kendini göstermesi ve düşünsel hatta metafizik sorunların kişinin bilincinde baş yeri almasıdır. Erginlikle başlayan yetişkinlik dönemi ortalama yirmi yaşların sonlarında bitmiş olacak, kişi bundan böyle çok uzun bir yetişme ve olgunlaşma dönemini tüm çetrefil sorunlarıyla birlikte geride bırakarak yetişmiş birey durumuna girecektir. O artık toplumun bilinçli bir üyesi olacak, toplumsal, ahlaki, estetik değerleri olan bir

varlık olarak bilinecektir. Ancak bu durum elbette sağlıklı bir çocukluk ve sağlıklı bir erginlik geçirenler için sözkonusudur. (Bk. ÇOCUKLUK, ERGİNLİK)

YETKE (lat. *auctoritas*; fr. *autorité*; alm. *Autorität*; ing. *authority*). Başkasını yönetme, başkasına egemen olma gücü. Kendine başeğdirme gücü. Yetke bir toplumun yaşam düzenini belirler ve yetkenin bittiği yerde kargaşa başlar. Her yetke bireyleri kendine uymaya zorlar. Yetke ne kadar ussalsa ve toplumun yararına göre oluşmuşsa birey yetkeye uymakta o ölçüde istekli olacaktır. Yetke sözü yasadan çok bir yönetici kişiyi ya da yönetici kişiler topluluğunu düşündürür. Yasanın gerçek anlamda yetke olabildiği yerde zorbalık sözkonusu olmayacaktır. Paul-Louis Courier şöyle der: "Baylar, Fransa'da en büyük sözcük yetkedir. Başka yerde yasa derler bizde yetke." Baskıcı yetkeye karşı koyabilecek tek güç insan usudur. Voltaire şöyle der: "Yalnızca usun egemen olduğu yerde yetkeye başvurmaya kalkışmayın." Yetke çağdaş ruhbilimde ve eğitimbilimde önemli bir yer tutar. Eğitimbilimciler çocuk yetiştirmede yetkenin sevgi kadar önemli olduğunu söylerler. Toplumbilimcilerin ve ruhbilimcilerin pekçok ülkede yapmış olduğu soruşturmalar gençlerde ruhsal ve ahlaki bozuklukların büyük ölçüde yetke eksikliğinden ortaya çıktığını göstermiştir. Özellikle kültür düzeyi düşük ailelerde yetke olmak baskı uygulamak anlamına geldiğinden bu ailelerin birçoğu çocukların başıboş bir yaşam biçimini seçmesiyle hatta evden kaçmasıyla tam bir yıkıma ya da parçalanmaya uğramaktadır. Yetke yokluğunun çocukları ve gençleri bunalıma düşürdüğü, onları ahlakdışı eğilimlere ittiği kesindir. Bu yüzden yanlış bir yetkenin bir yetke eksikliğinden daha kötü sonuçları olabileceğini unutmamak gerekir. Çocuklarından ve özellikle çocuklarının tüm geleceğinden kendilerini sorumlu sayan bir takım katı anababalar çocuklarına gitmeleri gereken yolu gösterirken onların özelliklerini, yatkınlıklarını, eğilimlerini hesaba katmayarak gelişigüzel davranabilmektedirler. Gerçek bir yetke zorla benimseten değil tartışarak doğru yolu bulduran yetkedir. (Bk. AHLAK, EĞİTİM)

YOKSAMA Bk. OLUMSUZLAMA.

YOKSUNLUK (fr. *frustration*; alm. *Enttäuschung*, *Unbefriedigtsein*; ing. *frustration*). Bir kişinin beklediğini elde edememesi durumu. Gerekli doyuma ulaşamamış, umduklarını bulamamış kişinin durumu. Ruhbilimcilerin belirttiği gibi yoksunluk onarılamayan bir durumdur, bu yanıyla adaletsizliğe benzer. Çokları yoksunluğun pek erken, anneyle ilişkilerde başladığını, anne sevgisindeki azlığın ya da tutarsızlığın kişiyi ileride şidde-

te itecek yoksunluklara yolaçtığını bildirirler. Yoksunluğun ürünü yalnızca şiddet eğilimi değildir, aynı zamanda kendine kapanma isteğidir. Şiddet uygulayamayan kişi bir çeşit sessiz şiddet uygulayarak ya da şiddetin yönünü kendine çevirerek dünyadan uzaklaşır ve kendi dünyasına sığınır. Yoksunluğa uğramış kişi arzularını yerine getirememiş kişidir, ayrıca arzularını gerçekleştirmenin kendisi için bir hak olduğuna inanmış kişidir. O kendisini suyun başında susuz kalmış duyar ya da o meyva ağacının dibinde köpek olduğu için meyvaya uzanamayan aç ve susuz kalmış kişidir. Yoksun bırakan nedenler çok zaman dıştadır, ama bunlar içte de olabilir. Ahlak anlayışı gereği karşı cinsle rahat ilişki kuramayan kişi kendi içinde yoksunluk kaynakları bulundurmaktadır. Dışadönük kişiler yoksunluğu kendine kapalı kişilerden daha çok duyacaklardır. "Yoksunluğa tepkiler değişiktir: bunlar yoksun bırakan etkenin doğasına bağlı oldukları gibi yoksun kalan kişinin kişiliğine de bağlı olabilirler" (N. Sillamy). Okul çağındaki çocuklar arasında pekçok intihar girişiminin nedeni yoksunluklardır. Bu konuda hayvanlar arasında yapılan deneyler de ilginç sonuçlar vermiştir. Karanlıkta annelerinin memesini emmeye bırakılan iki oğlaktan biri bir süre annesinin yanından alınmakta, öbürü bütün gün annesiyle bırakılmaktadır. Annesiyle bırakılan uyum sağlarken, annesinden alınan ölmektedir. R. Spitz anneden yoksun kalan çocukların mikroplu hastalıklara çok kolay tutulabildiklerini saptamıştır. Yoksunluk duygusuyla büyüyen çocuklar bencil, yırtıcı, aşırı duyarlı ve bağımlı olmaktadırlar. İyi bir eğitim yoksunluğu gideremese de yoksunluğun açtığı yaraları sarabilecek, kişiyi bunalımlı ya da boğuntulu olmaktan çıkarabilecektir. (Bk. EKSİKKALIŞ)

YÖNELGENLİK (fr. *intentionalité*; alm. *Intentionalität*; ing. *intentionality*). Yönelim durumunda olma. Yönelime yatkın olma. Zihnin bir nesneye etkin bir yönelim içinde olması. Kökü skolastik felsefeye dayanan yönelgenlik Husserl'in ve öbür olgubilimcilerin ve onların izinden giden varoluşçuların temel kavramlarından biri durumuna geldi. Çağdaş felsefede "yönelgenlik" geniş ölçüde Franz Brentano'nun düşüncelerinde yer tutar. Aristoteles'in ve skolastiklerin etkisinde yapıtlar vermiş olan Brentano, özne ve nesne ilişkilerinde yönelgenliği belirleyici bir kavram olarak ele alır, bilenin bilinenle bir yönelgenlik düzeyinde özdeşleştiğini bildirir. Brentano için yönelgenlik bir şeye yönelen bilincin temel özelliğidir. Husserl de yönelgenliği aynı anlamda ele alır. (Bk. OLGUBİLİM)

YÖNELİM (lat. *intentio*; fr. *intention*; alm. *Absicht*; ing. *intention*). Engellerle dolu olabilecek bir yolda bir yere ulaşabilmek için çaba

gösterme eğilimi. Kendi için bir amaç belirleme ve o amaca doğru ilerleme. Skolastikler iki çeşit yönelim belirlerdi: *ilk yönelim* zihnin bir bilgi nesnesine uyarlanmasıydı; *ikinci yönelim* zihnin kendi düşünce edinleri üzerine yönelmesiydi. Yönelimde her zaman birdüşünsel ve bir de eylemsel yan var gibidir ya da yönelimleri düşünselolanlar ve eylemsel olanlar diye ikiye ayırabiliriz. İnsan, sürekli tasarlayan bir varlık olmakla her zaman bir yönelim içindedir. Her yönelim bir tasarıyı ve bir istemli çıkışı gerektirir. İstemsiz yönelimler kadar iyi tasarlanmamış yönelimler de ayrı yolda kalmaya mahkumdur. Ancak "istem"le "yönelim"i birbirine karıştırmamak gerekir. İstem belirgindir, tutarlıdır, inatçıdır; oysa yönelim daha az belirgindir hatta bulanıktır.

YÖNETİMBİÇİMİ (fr. *régime*; alm. *Regime*; ing. *regime*). Bir devletin toplumsal, siyasal ve iktisadi yapılanışı. Roger Martin du Gard "Her toplumsal yönetimbiçimi insan doğasında iyileşmez biçimde varolan şeyi kaçınılmaz biçimde yansıtmaya mahkumdur" diyerek bize ülküsel yönetimbiçimlerinin varolamayacağını duyurur. Marx'a göre üretim ilişkilerini siyasal yönetimler belirlemez, tersine siyasal yönetimleri üretim ilişkileri belirler. Bu yüzden herhangi bir siyasal yönetimbiçimini istediğimiz anda gönlümüze göre ortadan kaldıramayız. Bunun için gerekli iktisadi ve tarihsel koşullar olgunlaşmalı, yani üretim ilişkileri varolan siyasal üstyapıyla tam anlamında çelişkiye düşmelidir. Aristoteles *Politika*'nın 4. kitabında yönetimle ilgili olarak şunları söyler: "Tekçi yönetimler arasında ortak çıkarı göz önünde tutana genellikle krallık denir. Az kişinin yönetimine soyluluk denir. Çoğunluk ortak çıkarı gözeterek egemen oluyorsa buna tüm yönetimbiçimlerinde ortak olan adı veririz: cumhuriyet." Aristoteles'e göre krallığın sapmış biçimi tiranlık, soyluluğun sapmış biçimi oligarşi, cumhuriyetin sapmış biçimi demokrasidir. Montesquieu üç yönetim biçimi belirledi: despotluk, mutlakyönetim, demokrasi. Despotluk korkuya dayanır ve Doğu'nun büyük ülkelerine uygun düşer. Mutlakyönetim onura dayanır. Filozofa göre kendi ülkesi Fransa için en uygun yönetimbiçimi mutlakyönetimdir. Demokrasi iyi bir rejimdir ama küçük ülkelere uygundur. (Bk. DEVLET, DEMOKRASİ, TOPLUM)

YÖNTEM (lat. *methodus*; fr. *méthode*; alm. *Methode*; ing. *method*). Düşünceyi bir amaca yönelten işlemlerin toplamı. Öngörülmüş bir sonuca ulaştıran usullerin toplamı. Önceden belirlenmiş bir tasarıma göre ortaya konulan ussal işlemler bütünü. Bir araştırmanın en sağlıklı biçimde ve en kısa yoldan gerçekleşmesini sağlayan usuller toplamı. Zihnin bir doğruyu ortaya koyabilmek için izlediği kurallar top-

lamı. Yöntem sorunu bilimsel düşüncenin ve felsefi düşüncenin en temel sorunudur. Her bilimsel ve felsefi araştırma yöntemli bir yönelimi gerektirir. Çok zaman sanıldığı gibi yöntem her kapıyı açan bir anahtar değildir, onu her araştırma için genelgeçer olan bir kalıp düşünce olarak belirleyemeyiz. Yöntemin koşulları araştırmanın koşullarıyla belirlenmiştir. Her araştırma kendi yöntemini gerektirir. "Gerçek yöntemler araştırmanın bir parçasıdırlar, araştırmayla onlar araştırmadan önce verilmiş değillerdir, ortaya çıkarlar; çünkü bir devinimin yönü devinimden nasıl ayrı değilse bu yöntemler de araştırmadan ayrı değillerdir. Bir bilimin yöntemi, yaşayan bilim bu devinimin kendisi olduğuna göre, onun deviniminin yönünden başka bir şey değildir" (Charles Lalo). Aristoteles M.Ö. IV. yüzyılda "Şeyleri incelemek için tek bir yöntem yoktur" diyordu. Araştırmanın karmaşıklığı ölçüsünde yöntem bir zorunluluk olur. O durumda yöntem karmaşık yapıyı sınıflamalarla yalına indirgemenin, böylece çözümü kolaylaştırmanın yollarını gösterecektir. Eski felsefelerde yöntem kaygısı Sokrates'le başlar. Sokrates tartışmalarında yanlışa düşmemeye, doğruyu özenle bulup çıkarmaya çalışıyordu. Platon diyalektiğini temellendirirken belli bir yöntem kavrayışı getirdi, tümevarımı ve tümdengelimi tanımladı. Ne olursa olsun eskiçağ düşüncelerinin hiçbiri gerçek anlamda bir yöntem kavrayışına sahip değildir. Onlarda yöntem usallığın bir etkinliği, bir uzantısı, bir uygulama biçimi olarak ortaya konulur. Yeniçağ'la birlikte gelişmeye başlayan yeni bilimsel düşünce her şeyden önce yöntemin kendisini tartışmaya yöneldi. Usun işlemlerini ya da mantığın kalıplarını yöntem diye kullanmak, bir başka deyişle sorunları saltusla çözmeye çalışmak bundan böyle yeterli olmayacaktı. Yeni yöntem kavrayışının kurucularından biri Francis Bacon'dır. Bacon doğayla insan zihninin ayrı yapılarda olduğunu bildirir. Filozofa göre bu iki şey ayrı yapılarda olmakla apayrı özellikler gösterirler. İnsan zihni belli koşullar altında doğayı tanıyabilir. Böylece Bacon yöntem sorununu köklü bir biçimde ele almış olur. Ona göre bilgi edinmenin tek yolu doğaya yöntemle yönelmektir. Bu yolda Bacon yeni bir mantık geliştirmeye yönelir ve Aristoteles'in *Organon*'una karşılık *Novum organum*'u yazar. Bacon'ın öngördüğü yeni yöntem somuta yönelecek, skolastiğin hor gördüğü tektek şeylerin bilgisinden evrensel bilgiye yükselmeye çalışacaktır. Bacon'ın çağdaşı ve ardılı olan Descartes yöntem sorununu köklü bir biçimde ele aldı. Yöntem Descartes'da doğruya ulaşmanın birinci koşuludur. Descartes'çı yöntem anlayışının kökeninde usu iyi kullanma düşüncesi vardır. Bu konuda Descartes şöyle der: "İyi yargılama ve doğruyu yanlıştan ayırabilme gücü tam tamına us ya da sağ-

duyu diye adlandırdığımız güç elbette tüm insanlarda eşittir; ayrıca görüşlerimizin çeşitliliği bazı görüşlerimizin bazı görüşlerimizden daha ussal oluşundan gelmez, düşüncelerimizi değişik yollardan götürüyor olmamızdan ve aynı şeyleri ele almıyor olmamızdan gelir. İyi bir zihne sahip olmak yetmez, önemli olan onu iyi kullanabilmektir. En büyük ruhlar en büyük erdemlere sahip olacak yetenekte oldukları gibi en büyük kötülüklere de sahip olacak yetenektedirler; yavaş yürüyenler daha iyi ilerlerler." Descartes'çı yöntem kuşkudan yola çıkar ve matematik inancına dayanır. *Yöntem üzerine konuşma*'da filozof "Doğruyu araştırmak için her kişi her şeyi yaşamında bir defa kuşkuya koymalıdır" der. "Büyük adam olmadan önce çocuk olduk, o zaman duyularımıza kendini sunan şeyleri gün oldu doğru yargıladık gün oldu yanlış yargıladık, çünkü o zamanlar usumuzu tümüyle kullanamıyorduk, böylece oluşan birçok yargı bizim doğrunun bilgisine ulaşmamızı engelliyor." M.S. IV. yüzyılda Aziz Agustinus'un yaptığını, kuşkudan yola çıkarak kesinliğe ulaşma deneyini Descartes da yapar ve *cogito*'ya ulaşır. Bacon Descartes gibi yapmaz: özel olarak bir kuşkulanma deneyine başvurmadan, kuşkudan yola çıktığımızda kesinliklere, kesinliklerden yola çıktığımızda kuşkulu sonuçlara varacağımızı bildirir. Matematik inancına gelince, o Descartes çağının, daha doğrusu XVII. yüzyılın bir özelliğidir. Ancak bazen yapıldığı gibi Descartes'ın yöntemini *matematiksel yöntem* diye belirlemek yanlış olur. Descartes'ın yöntemi apaçık olana ulaşmayı öngörür: apaçık olan, doğruluğu tartışılmaz olandır. Apaçık bilmediğim, apaçık görmediğim şeyleri doğru diye alınamam gerekir. Bunun için acelecilikten ve önyargıdan özenle kaçınınam gerekir. Ayrıca insan zihni ancak belli büyüklükte bir bütün üzerinde yoğunlaşabileceği için inceleyeceğim şeyleri bölerek, parçalayarak, bölümleri ya da parçaları ayrı ayrı ele alarak incelemem gerekir. Yapılması gereken basiti yakalamak, basitten bileşiğe doğru adım adım ilerlemektir. "Bütün yöntem, bazı doğruları bulabilmek için zihnin bakışının kendilerine doğru çevrilmesi gereken nesnelerin konumundadır. Eğer karmaşık ve karanlık önermeleri derece derece en basit önermelere indirgiyorsak ve daha sonra tümünün en basit sezgilerinden kalkarak aynı derecelerde kendimizi bütün öbür önermelerin bilgisine kadar yükseltmeyi deniyorsak yöntemi tam olarak bulmuşuz demektir." Yöntem üzerine düşünmüş filozoflardan biri de John-Stuart Mill'dir. Mill, felsefeden çok bilimi ilgilendiren dört aşamalı bir yöntem geliştirmiştir: *uygunluk yöntemi*'nde, açıklanacak olgunun her zaman aynı önselden sonra gerçekleştiği benimsenir ve öbür durumlar değişken olduklarından dışlanır. Bu yöntem ya da yöntemin bu bi-

rinci aşaması, gözlemde değişmez olanın saptanmasını, öbürlerinin dışlanmasını sağlar. İkinci aşama olan *ayrılık yöntemi*'nde açıklanacak olgunun ortadan kaldırılması neden olarak alınan önselin de ortadan kalkması sonucunu getireceğinden olgu varolduğunda yapılan gözlemlerin listesi olgu yokolduğunda yapılan gözlemlerin listesiyle karşılaştırılır, böylece iki ayrı listede ortak olan durumlar dışlanır. *Eşzamanlı değişimler yöntemi*'nde olgunun her değişimi için değişen ya da değişmeyen eşzamanlı koşullar belirlenir ve değişmeden kalanlar dışlanır; açıklanacak olgudaki değişim önsel nedendeki benzer değişimleri getirecektir. Dördüncü aşama olan *artıklar yöntemi*, etkisi bilinen koşulların dışlanmasından sonra bir olgunun açıklanmamış olan yüzünün ortaya konulmasıyla ilgilidir. Önceki tümevarımlarla bir olgunun bilinir kılınan yönü çıkarıldıktan sonra olgunun geriye kalanı kalan önsellerin nedeni olarak belirlenir. Mill'in XIX. yüzyılda çizdiği bu deney tablosu XVII. yüzyılda Bacon'ın çizdiği tablonun geliştirilmiş bir biçimidir. Bacon'a göre olguların arasından doğa yasalarını okuyabilmemiz için üç tablo yasası 'nı kullanmamız gerekir. Birinci tablo *olanlar tablosu*'dur, burada bir olayın gerçekleşmesi sırasında ortaya çıkan durumlar gözlemlenir. İkinci tabloda, *olmayanlar tablosu*'nda olayın olmadığı zamanlarda ortaya çıkan benzer olaylar gözlemlenir. Üçüncü tablo olan *dereceler tablosu*'nda da olay değiştikçe ortaya çıkan benzer olaylar belirlenir. Bacon'ın tablosu da Mill'in tablosu da tümevarımın dikkatli ve verimli kullanılmasıyla ilgilidir. / Spinoza: "Doğruyu araştırmanın en iyi yöntemini bulabilmek için, bu araştırma yöntemini araştırmamıza yarayacak ikinci bir yönteme, bu yöntemi araştırmak için de üçüncü bir yönteme ve onun için de başka bir yönteme gereksinmemiz yoktur; böyle yapmakla hiçbir zaman doğrunun bilgisine varamayacağımız gibi, herhangi bir bilgiye de varamayız. (...) Anlık doğuştan gücüyle düşünsel araçlar oluşturur, onlara dayanarak başka düşünsel yapıtlar oluşturma yolunda güçlerini artırır, bu güçlerle başka araçlar elde eder yani araştırmasını daha ileriye götürme gücünü elde eder, böylece gelişimini sürdürür, sonunda bilgeliğin doruğuna ulaşır." (Bk. DİYALEKTİK, FELSEFE)

YÖNTEMBİLİM (fr. *méthodologie*; alm. *Methodologie*; ing. *methodology*). Mantığın bilimsel araştırma yöntemlerini ele alan bölümü. Yöntembilim çeşitli bilimlerin yöntemlerini *a posteriori* olarak yani deneyle ve uygulamayla bağlantısı içinde ele alır. Biçimsel mantık yargının ya da usavurmanın yapısını *a priori* olarak ayrıştırırken, yöntembilim her zaman ilgilendiği uygulamalı düşünce biçimlerini araştırır. Demek ki yöntembilimci bir bilim alanında geçerli olan ya da o sıra

kullanılmakta olan yöntemlerin değerlendirilmesini yapmakla yükümlüdür. Yöntembilim elbette çağdaş düşüncenin açmış olduğu bir çalışma alanıdır. Felsefe tarihinde yöntemli düşünme çabası Sokrates kadar eski de olsa yöntem üzerine düşünceler ancak Bacon'la ve Descartes'la başlamıştır. Yöntem kavrayışından yöntembilim kavrayışına doğru ilerleyiş özel bilimlerin apayrı çalışma alanı oluşturmasından sonra olmuştur. Yöntembilimin yöntemi ya da yöntemleri sorununa gelince, bu sorun yöntembilimin en temel sorunu olacaktır. (Bk. YÖNTEM)

YÜCE (fr. *sublime*; alm. *Erhabene*; ing. *sublime*). Olağan olanı aşan. Sıradan olamayan. Yüksek durumda olan. Ulaşılamayacak kadar yüksekte bulunan. Yüksekliğiyle bize korku ve heyecan veren. Burke, *A plilosophical inquiry into the origin of our ideas of the sublime and beatiful* (Yüceyle ve güzelle ilgili fikirlerimizin kökeni üzerine felsefi bir araştırma) adlı incelemesinde "yüce"yi ruhun duyabileceği en yüksek heyecan diye tanımlar: "Herhangi bir biçimde acı ve tehlike fikri yaratabilen yani şu ya da bu biçimde korku duyurabilir ya da korkunç nesnelerle ilgili olan ya da şiddete benzer bir biçimde davranan her şey yücenin kaynağıdır yani ruhun duyabileceği en yüksek heyecanı yaratandır." Yüce, her zaman bizi aşan şeydir, bizim için erişilmez ya da uzakta olan değerdir. O çok zaman doğayla ilgili bir izlenimde kendini gösterir. "Yüceyi biz doğanın bir düşüncesi gibi sezeriz" der Jean Prévost. Yüce çok zaman gülünç olanla karşıtlaştırılır. Yüce olan, kendisine gülemediğimiz şeydir. "Yüceyle gülünç arasında ve gülünçle yüce arasında bir adımlık yol vardır" diyerek Th. Payne bu iki kavramı birbirine yaklaştırır. Güzelle yüce arasında her zaman bir yakınlık sezeriz. Güzel olanda yüceyi duyuran, yüce olanda güzeli andıran bir şeyler vardır. Yüce gibi güzel de gülünç'le karşıtlaşır. "Güzel tanrısaldır, yüce insanidir" der Théodore Jouffroy. Amiel'e göre "Güzel, yüceden üstündür, çünkü süreklidir ve doymak bilmez; yüce görelidir, geçicidir ve katıdır". Théodore Juffroy yücenin temeline "kavga"kavramını koyar, yüceyi gelişimi engelleyenlerle yıkışmakta olan güç diye anlar. Voltaire'e göre insan duyarlı değilse her zaman yücedir. "Kötülük gibi yüce de bulaşıcıdır" der Balzac. Yüce üzerine en geniş ve köklü çalışma Kant'ın 1790'da yayımlanan ünlü *Kritik der Urteilskraft* (Yargıgücünün eleştirisi) adlı yapıtının bir bölümüdür. Kant bu yapıtında güzelden sonra yüceyi tartışır, onu da güzel gibi beğeni yargısına bağlar. Yüce bize hiçbir aracı kavramı gerektirmeksizin doğrudan doğruya haz verir ve bu yanıyla güzele benzer. Güzelde sınırlılık belirginken yüce insan kavrayışını aşacak biçimde sonsuza açılır. Bu yüzden sonsuz

ve sınırsız yüce anlıkla değil usla ilgilidir. Her zaman imgelemi zorlayan yüce öznelliğin bir ürünüdür yani nesneden değil ruhtan gelir. "Tüm duyu ölçülerini aşan ruhun bir yetisinin göstergesi" der Kant onun için. Yüce bazen matematik büyüklükle, bazen de güçlülükle ilgilidir. Yüksek dağlar karşısında duyduğumuz yücelik duygusu matematiksel, gök gürültüsü karşısında duyduğumuz yücelik duygusu güçseldir. (Bk. GÜZEL)

YÜCELTME (fr. *sublimation*; alm. *Sublimierung*; ing. *sublimation*). Bazı aşağı duyguların bazı yüce duygulara dönüştürülmesi. İçgüdüsel bir enerjinin yüksek bir amaca dönüştürülmesi. Terimi ilk olarak Freud kullandı. Freud, insanın gerçekleştirmek istemediği bir takım doğal eğilimlerin yerine toplumsal ve ahlaki anlamda yüce olan değerler koyduğunu gözlemledi. Karmaşık cinsel sorunları olan bir kişinin kendini sanata vermesi ona göre bir yüceltmeden başka bir şey değildi. Şiddete eğilimli kişilerin adam bıçaklayacak yerde cerrah olmayı seçmeleri de bir yüceltme edimiydi. Yüceltme kişinin toplumsal yaşama uyabilmesi için çok önemlidir. P. Bovet'nin belirlediği gibi yüceltmeyi ruhbilimden çok hekimlikle ve pedagojiyle ilgili görmek doğru olur, o her zaman bir değer yargısını gerektirir ve giderek ahlaki bir değer kazanır. Bu çerçevede aşağı duygular diye belirlediğimiz şey daha çok cinsellikle ilgilidir. Th. Kammerer şöyle der: "Yüceltme bir çatışkının çözümü gibi görünür ve genellikle kişiye bastırmadan ve sinirlilikten kaçma olanağı verir." (Bk. SAVUNMA DÜZENEKLERİ)

YÜKLEM (lat. *praedicatum*; fr. *prédicat*; alın. *Pradikat*; ing. *predicate*). Bir önermede ya da bir yargıda özneyi olumlayan ya da olumsuzlayan öge. (Bk. BAĞINTI)

YÜKSEKLİKDUYGUSU (fr. *sentiment de supériorité;* alm. *Überlegenheitsgefühl;* ing. *superiority complex).* Kendini yüksek görme duygusu. Yükseklik duygusunu Adler belirledi, onun aşağılıkduygusunun bir biçimi ya da onu bastırmakla ya da gizlemekle ilgili bir tutum olarak gösterdi. Bu duygunun hastalıklı biçimlerini üstünlük karmaşığı diye adlandırdı. Adler, *Yaşamın anlamı* adlı kitabında şöyle der: "Tanıtlamış olduğum gibi yükseklikduygusu genellikle bireyin tutumunda, özyapı özelliklerinde ve görüşünde kendini gösterir, bu birey kendi özel yeteneklerine ve insanlık ortalamasını aşan güçlerine inanmıştır. Bu arada kendiyle ve başkalarıyla ilgili abartısız istekleri vardır. Dış görünüşle ilgili olarak övünme ve süslülük görülür, dış görünüş özenli ya da döküntüdür, giyim acaiptir, kadınlarda aşırı erkeksi tavır, erkeklerde aşırı kadınsı tavır göze çarpar; küçümseme, taşkınlık, züppelik,

palavracılık, despot davranışları, özellikle belirleyici olarak tanıtladığım değerini düşürme eğilimi, kahramanlara aşırı bağlılık, önemli kişiliklerle bir arada olma, zayıfları, hastaları, önemsiz kişileri yönetme *eğilimi, üstün özelliklere* önem verme, değerli görüşleri kötüye kullanma, başkalarının değerini düşürücü fikir akımlarını kötüye kullanma dikkat çeker ve bu yükseklikduygusunu ortaya çıkarmaya yarar. Ayrıca öfke, intikam arzusu, acı çekme, hayranlık gibi duygusal abartmalar; alışkanlık durumuna gelmiş kahkahalarla gülme, kaçak bakışlar, bir konuşmayı dinlemekte dikkatsizlik, konuşma konusundan uzaklaşıp kendine kapanma, ikide *bir basmakalıp bir kendinden geçme* durumu genellikle yükseklik karmaşığına varan bir aşağılık-duygusunun belirtileridirler." (Bk. AŞAĞILIKDUYGUSU)

YÜREK Bk. GÖNÜL.

Z

ZAMAN (lat. *tempus*; fr. *temps*; alm. *Zeit*; ing. *time*). Önce ve sonra kavrayışı içinde ele alınan süre. Ardarda gelişin sezgisi ya da fikri. Önceki olayla sonraki olay arasında kalan dönem. Sürekli değişimin ölçülebilir bilgisi. Olayların birbirini izlediği biryapılı ortam. Descartes zamanı sürenin düşünülmüş biçimi diye tanımlıyordu. Leibniz'e göre zaman "birbirini izleyen olguların düzeni"dir. Kant'a göre zaman bizde izlenimleri olası kılan bir özel koşuldur, duyarlılığın *a priori* bir biçimidir, "tüm izlenimlerin temelinde yer alan zorunlu bir sunumdur", buna göre "ayrı zamanlar tek bir zamanın parçalarından başka bir şey değillerdir". Zaman bazen süre'yle eşanlamlı alınır, bazen de süre zamanın bir parçası olarak düşünülür. Bergson süreyi gerçek zaman olarak belirler. Filozofa göre, öbürü, matematiksel zamandır ya da ölçülebilen zamandır. Daha genel çerçevede öznel zamanı nesnel zamandan ayırabiliriz. *Öznel zaman* ya da *varoluşsal zaman* yaşanılan zamandır, beklemenin, umudun, umutsuzluğun, sıkıntının zamanıdır. *Nesnel zaman* ya da *işlevsel zaman* niceliksel zamandır, ölçülebilir zamandır. / Ovidius: "Zaman her şeyi yer bitirir." / Cervantes: "Zamana zaman tanımak gerekir." / Rabelais: "Zaman her şeyi olgunlaştırır, zamanla her şey açıklığa kavuşur, zaman doğrunun babasıdır." / Corneille: "Zaman büyük bir ustadır, çok şeyi düzene koyar." / Pascal: "Zaman acıları ve çekişmeleri giderir." / Theophastos: "En büyük harcama zaman yitirmektir." / Goethe: "Zamanı iyi kullanırsan zaman her zaman vardır." / Thales: "Zaman her şeyi aydınlatır." / Pindare: "Zaman dürüst insanların en iyi kurtarıcısıdır." / Perikles: "Zaman öğüt verenlerin en bilgesidir." / Euripides: "Zaman her şeyi açığa çıkarır; o sormadan söyleyen bir gevezedir." / Philon: "Zaman ruhun hekimidir." / Epiktetos: "İncir ağacının meyvası bir anda olgunlaşmaz." / Baudelaire: "Ey acı! Ey acı! Zaman yaşamı yiyor,- Ve yüreğimizi kemiren karanlık düşman - Yitirdiğimiz kanla

büyüyor besleniyor."(Bk. SÜRE, UZAM)

ZEKA (lat. *intelligentia*; fr. *intelligence*; alm. *Intelligenz*; ing. *intelligence*). Durumlarla ve ilişkilerle ilgili belirtileri kavrama yetisi. Tanıma, bileştirme, ayrıştırma, seçme yetisi. Zeka Vicomte de Bonald'ın belirlediği gibi "Nesneler arasındaki doğru ve gerekli ilişkileri görebilme yetisi"dir. Zeka kavramı düşüncenin tarihsel gelişimi boyunca değişik anlamlar almıştır. Eski felsefede zeka hemen hemen zihnin tüm işlevlerini karşılardı, düşünsel yaşamın tüm edimlerini içerirdi. Zamanla bu terim zihnin yalnızca kavrayışla ilgili edimlerini karşılar oldu. Zekayı anlıktan ayıran şey zekanın gidimli düşünceden çok sezgisel düşünceye yakın oluşudur, ayrıca çağrışımsal ve duygusal düzeyde usdışı ögelere de açık oluşudur. Zeka bir kavrama gücü olduğuna göre, kavrayışın hızı ve derinliğiyle belirlenir. Ne var ki hızlı bir kavrayış yüzeysel olabileceği gibi derinlikli bir kavrayış belli bir zamanı gerektirebilir. Zekayı *uygulamalı zeka* ve *kuramsal zeka* diye ayırmak alışkanlık olmuştur. Kuramsal zeka kavramlara ve yasalara yönelmeye yatkınken uygulamalı zeka somuta yönelmeye yatkındır. Elbette bu ayrım bu yetide gerçek bir bölünmeden çok kişilerin uygulamayla ya da kuramla daha çok ya da daha az ilgili oluşlarına bağlıdır. Zekayı ölçmek için düzenlenmiş testler eğitim ve meslek alanında büyük kolaylıklar sağlarken zekayı bir ölçüde de olsa geliştirebilme çabalarına katkıda bulunmaktadır. Her kişi zihnini geliştirerek zekasını bir ölçüde ilerletebilir, ancak geri bir zeka düzeyinden ileri ya da ortalama bir zeka düzeyine ulaşma olasılığı yoktur. Kişilerin *zeka ortalaması*'nı bulmak için zeka yaşını gerçek yaşa bölmek gerekir. On yaşında bir çocuğun zihni zeka testlerine göre on iki yaş düzeyindeyse bu çocuğun zeka ortalaması 1.20'dir (12/10=1.20), genellikle bu sonuç yüzle çarpılarak kullanılır ve verdiğimiz örnekteki çocuğun zeka ortalaması 120 olarak belirlenmek gerekir. (Bk. DÜŞÜNCE, RUHBİLİM)

ZİHİN (fr. *esprit*; alm. *Geist*; ing. *spirit*). Ruhun düşünsellikle ilgili yanı. Düşünsel gerçeklik. "Zihin" hemen hemen "ruh"un eşanlamlısıdır. Ruh düşünsel-duygusal bütünlüğü karşılarken zihin daha çok düşünsellikle ilgilidir. (Bk. RUH)

ZORBALIK (fr. *despotisme*; alm. *Alleinherrschaft*; ing. *despotism*). Baskıcı mutlak yönetim. Tüm erklerin tek kişide toplandığı yönetim biçimi. Zorbalığı mutlakyönetimlerle karıştırmamak gerekir. Mutlakyöneticiler zaman zaman zorbaca tutumlar almış olsalar da onlar bir takım aracı güçler kullanmışlardır ve devleti "krallığın temel yasaları" diye bilinen ilkelere göre yönetmişlerdir. Zorbalık her zaman kişinin istemiyle gerçekleşir. Zorbalığı en

iyi tanımlayan Montesquieu olmuştur. "Irmaklar denizde birbirlerine kavuşmak üzere akarlar, mutlakyönetimler de zorbalıkta yitip giderler" diyerek mutlakyönetimi zorbalıkla özdeşleştirmiş olan Montesquieu zorbalığa somut bir örnekle birlikte şöyle bir tanım getirir: "Luisiana yerlileri canları meyva isteyince ağacı dipten keserler ve meyvayı toplarlar; işte zorba yönetim budur." Filozofa göre "Aşırı eşitlik düşüncesi tek kişinin zorbalığına yol açar". Fransa'nın ünlü devrimcisi Jean-Paul Marat zorbalık konusuna biraz karamsar bakar: "Hiçbir yerde özgür olamamak bence insanın kaçınılmaz yazgısıdır: yöneticiler her yerde zorbalığa, halklar da köleliğe doğru ilerliyorlar." Marquis de Sade zorbalığı insanın kökel bir eğilimi sayarak şöyle der: "Bütün insanlar zorbalığa yönelebilirler, bize doğanın esinlediği ilk istek budur." Victor Hugo zorbalığa karşı çıkar, "Ne zorbalık ne şiddet. Yumuşak bir eğimde ilerlemek istiyoruz" der. P. Leroux'ya göre zorbanın da işi zordur: "Zorba kendini zorba kılarken köle olur."Öte yandan Louis Blanc toplumsal örgütlenmeyi zorbalığın panzehiri olarak görür: "Bir ülkede hiçbir yerde örgütlenmiş güç yoksa her yerde zorbalık vardır." En zorba yönetimler örneklerini Eskiçağ'da Yunanistan'da ve Ortaçağ'ın sonlarında İtalya'da gördüğümüz *tiranlık* (fr. *tyrannie*; alm. *Tyrannie*; ing. *tyranny*) yönetimleridir. Adamlarıyla devleti basıp yetkeyi ele geçiren tiranlar soylulara karşı halkın koruyucuları olarak görünürler, sonra tüm toplumu pençeleri içine alarak acımasız bir yönetim düzeni kurarlar. Tiran her zaman korkulası kişidir. William Shakespeare'in oyunlarından birinde şu sözlerle karşılaşırız: "Bir tiran sizi kurtarmak istedi mi korkmak zamanı gelmiş demektir." Tiranlar her zaman düşürülme korkusu içindedirler, genellikle de geldikleri yoldan giderler, daha doğrusu öldürülürler. Thales şöyle der: "Bir tiranın yaşlanmasından daha az görülen bir şey yoktur." (Bk. ŞİDDET, YASA)

DİZİN

İngilizce/Türkçe

Ability	Yatkınlık
Abnegation	Özveri
Abnormal	Olağandışı
Aboulia	İstemsizlik
Absolute	Mutlak
Absolutism	Mutlakçılık
Abstract	Soyut
Abstraction	Soyutlama
Abstractionnism	Soyutlamacılık
Abstruse	Çapraşık
Absurd	Saçma
Accident	Raslantı
Act	Edim
Action	Eylem
Activism	Edimcilik
Activity	Etkinlik
Actualism	Edimselcilik
Adaptation	Uyma
Adequate	Tamuyar
Admiration	Hayranlık
Adolescence	Yetişkinlik
Aequipollency	Eşgeçerlilik
Aesthetics	Estetik
Affectivity	Duygululuk
Affirmation	Olumlama
Agent	Etmen
Aggregate, aggregation	Katışmaç
Agnosticism	Bilinemezcilik
Agraphia	Yazmayitimi
Agreeable	Hoş
Agressivity	Saldırganlık
Alexia	Okumayitimi
Alienation	Yabancılaşma
Allegory	Biçimsimge
Ambiguity	Kayganlık
Altruism	Özgecilik
Amnesia	Bellekyitimi
Analogy	Benzeşim
Analysis	Ayrıştırma
Anarchy	Kargaşa
Andventitious	Dıştan
Anger	Öfke
Anguish	Boğuntu
Animisim	Canlıcılık
Antagonism	Uyuşmazlık
Antecedent	Öncel
Anthropocentrism	İnsanmerkezcilik
Anthropology	İnsanbilim
Anthropomorphism	İnsanbiçimcilik
Antinomy	Çatışkı
Antithesis	Karşısav
Anxiety	Bunaltı
Apathy	Duyumsamazlık
Aphorism	Özlüsöz
Aporia	Çıkmaz
Appearance	Görünüm
Apperception	Üstalgı
Apreciation	Değerlendirme
Archetyp	İlkörnek
Argument	Kanıt
Art	Sanat
Artist	Sanatçı
Ascetism	Çilecilik
Assertion	İlerisürme
Association	Çağrışım
Associationism	Çağrışımsıcılık
Astonishment	Şaşma
Atheism	Tanrıtanımazlık
Atom	Atom
Atomism	Atomculuk
Attention	Dikkat
Attribute	Öznitelik
Aura	Esim
Autarky	Kendineyetme
Authority	Yetke
Autism	Kendinekapalılık
Autonomy	Özerklik
Auto-suggestion	Kendiniinandırma
Axiology	Değeröğretisi
Axiom	Belit
Backwardness	Gerilik
Barbarism	Barbarlık
Beautiful	Güzel
Becoming	Oluş
Behavior	Davranış
Behaviorism	Davranışçılık
Being	Varlık
Being for self	Kendiiçin
Belief	İnanç
Blessedness	Tanrımutluluk

Body	Beden
Body	Cisim
Bourgeoisie	Burjuvalık
Break-down	Ruhsalçöküntü
Bureaucracy	Bürokrasi
Buridans's donkey	Buridan'ın eşeği
Canon	Kanon
Capital	Sermaye
Characteristic	Belirleyici
Caste	Kast
Casuistry	Bilinççözümlemesi
Categorical	Koşulsuz
Category	Kategori
Causality	Nedensellik
Cause	Neden
Certitude	Kesinlik
Change	Değişim
Character	Özyapı
Childhood	Çocukluk
Civilisation	Uygarlık
Claim	Hakönerme
Clan	Klan
Class	Sınıf
Classicism	Klasiklik
Classification	Sınıflama
Clear	Açık
Collectivism	Ortaklaşmacılık
Common	Ortak
Communication	İletişim
Communism	Komünizm
Community	Topluluk
Comparaison	Karşılaştırma
Compensation	Dengeleme
Complex	Karmaşık
Complex	Karmaşık
Comprehension	İçlem
Concept	Kavram
Conception	Kavrayış
Conceptualism	Kavramcılık
Concrete	Somut
Condition	Koşul
Conditioned	Koşullanmış
Conflict	Çatışma
Conformism	Tutuculuk
Confusion	Bulanıklık
Conjunctive	Bitiştirici
Consciousness	Bilinç
Consequence	Vargı
Consequent	Ardıl
Consistency	Tutarlılık
Contemplation	İçselbakış
Content	İçerik
Context	Bağlam
Contingency	Olumsallık
Continuous	Kesiksiz
Contract	Sözleşme
Contradiction	Çelişki
Contradictory	Karşıtsal
Contrary	Karşıt
Convergency	Kesişme
Conversion	Evirme
Conviction	Kanı
Corpuscle	Cisimcik
Correlation	Bağlılaşım
Cosmogony	Evrendoğum
Cosmology	Evrenbilim
Creation	Yaratma
Criterion	Ölçüt
Criticism	Eleştiricilik
Critique	Eleştiri
Crowd	Kalabalık
Culture	Kültür
Custom	Alışkı
Death	Ölüm
Debility	Ahmaklık
Decision	Karar
Deduction	Tümdengelim
Definition	Tanımlama
Deism	Yaradancılık
Delirium	Çılgınlık
Dementia	Bunama
Democracy	Demokrasi
Demonstration	Gösterme
Deontology	Ödevbilgisi
Dereliction	Bırakılmışlık
Description	Tanıtlama
Desire	Arzu
Despotism	Zorbalık
Determinate, definite	Belirli
Determination	Belirleme .
Determinism	Belirlenimcilik
Development	Gelişim
Dialectic	Diyalektik
Didactics	Öğretici
Difference	Ayrım
Dignity	Değerlilik
Dilemma	İkilem
Dimension	Boyut
Discontinuous	Kesikli
Discursive	Gidimli
Disjunction	Ayrıklık
Dissimulation	Gizleme
Dissolution	Dağılışım
Distinct	Seçik
Distraction	Dağılma
Division	Bölme
Division of labour	İşbölümü
Doctrine	Öğreti

Dogma	Dogma
Dogmatism	Dogmacılık
Domain	İlgialanı
Doubt	Kuşku
Dream	Düş
Dreaming	Düşlem
Drive, urge	İçtepi
Dualism	İkicilik
Duration	Süre
Duty	Ödev
Echolalia, echochasia	Yankılama
Eclecticism	Seçmecilik
Economism	İktisatçılık
Economy controlled	Güdümcülük-güdümlü iktisat
Ecstasy	Coşku
Education	Eğitim
Efficacy	Etkililik
Effort	Çaba
Egoaltruism	Benözgecilik
Egocentrism	Beniçincilik
Egoism	Bencillik
Element	Öge
Emanation	Türüm
Emotion	Heyecan
Empirism	Deneycilik
Emptiness, void	Boşluk
Encyclopedia	Ansiklopedi
End, purpose	Erek
Enlightment	Aydınlanmacılık
Enthusiasm	Coşkunluk
Enthymeme	Örtüktasım
Entity	Bütünlük
Environment	Çevre
Epistemology	Bilgibilim
Equality	Eşitlik
Equity	Denkserlik
Equivalency	Eşdeğerlilik
Equivocal	Çokanlamlı
Error	Yanılgı
Eschatology	Erekbilgisi
Esoteric	İçrek
Essence	Öz
Ethnography	Budunbilgisi
Ethnology	Budunbilim
Etiology	Nedenbilim
Eudaemonism	Mutçuluk
Euphory	Esenlikduygusu
Evhemerism	Evhemeros'çuluk
Evidence	Apaçıklık
Evil, wrong	Kötü-kötülük
Evolution	Evrim
Evolutionism	Evrimcilik
Exact	Dosdoğru
Excitation	Uyarım
Exhibitionism	Sergilemecilik
Existence	Varoluş
Existentialism	Varoluşçuluk
Exoteric	Dışrak
Experiment	Deneyim
Experimentation	Deney
Explicit	Dışsal
Expression	Anlatım
Extension	Uzam
Extention	Kapsam
Externalization	Dışlaşma
Extraversion	Dışadönüklük
Extreme	Uçterim
Fabulation	Masallama
Factor	Etken
Faculty	Yeti
Faith	İnan
Faith-philosophy	İnancılık
Family	Aile
Fanaticism	Darkafalılık
Fancy	İmgegücü
Fatalism	Yazgıcılık
Fatality	Yazgı
Fault	Yanlış
Fear	Korku
Fechner's law	Fechner yasası
Feeling	İzlenim
Fetishism	Tapıncakçılık
Feudalism	Feodallik
Field	Alan
Finalism	Erekçilik
Finality	Ereklilik
Foresight	Öngörü
Forgetting	Unutuş
Form	Biçim
Formalism	Biçimcilik
Free will	Özgürseçiş
Friendship	Dostluk
Frustration	Yoksunluk
Function	İşlev
Functional	İşlevsel
Functionalism	İşlevcilik
Fundation	Temel
Futurism	Gelecekçilik
Genus	Cins
General	Genel
Generalization	Genelleştirme
Generation	Kuşak
Genesis	Oluşum
Genius	Deha
Given	Veri
Gnosiology	Bilgiaraştırması
Gnosticism	Bilinircilik

God	Tanrı
Good	İyi
Good sense, right sense	Sağduyu
Greatness	Büyüklük
Group	Küçüktopluluk
Habit	Alışkanlık
Hallucination	Sanrı
Happiness	Mutluluk
Harmony	Uyum
Heart	Gönül
Hedonism	Hazcılık
Heredity	Kalıtım
Hermetism	Kapalılık
Heterogeneous	Çokyapılı
Heteronomy	Dışerklik
Heuristic	Bulgulama
Historicity	Tarihsellik
Historism	Tarihselcilik
History	Tarih
Homogeneous	Biryapılı
Humanism	İnsancılık
Humanity	İnsanlık
Hylmorphism	İkiilkecilik
Hylozoism	Canlımaddecilik
Hyperaestesia	Aşıduyarlılık
Hypermnaesia	Aşınanımsama
Hypnosis	Yapayuyku
Hypothesis	Varsayım
Hysteria	Histeri
Idea	Fikir
Ideal	Ülkü
Idealism	Ülkücülük
Identification, identifying	Özdeşleşme
Identity	Özdeşlik
Ideology	İdeoloji
Idiocy	Aptallık
Illation	Çıkarsama-çıkarım
Illogical	Mantıkdışı
Illuminism	Meczupluk
Illusion	Yanılsama
Image	İmge
Imagination	İmgelem
Imbecility	Alıklık
Imitation	Öykünme
Immanence	İçkinlik
Immanent	İçkin
Immaterialism	Maddesizcilik
Immediate	Dolaysız
Immoralism	Ahlaksızcılık
Immortality	Ölümsüzlük
Imperative	Buyurucu
Implication	İçerme
Implicit	İçsel
Impressionism	İzlenimcilik
Improvisation	Doğaçlama
Impulse	İtki
Inclusion	İçerilmişlik
Indefinite	Belirsiz
Indeterminism	Belirlenmezcilik
Indifference	İlgisizlik
Individual	Birey
Individualism	Bireycilik
Individuation	Bireyleşme
Induction	Tümevarım
Inertia	Eylemsizlik
İnferiority complex	Aşağılıkduygusu
Infinite	Sonsuz
Influence	Etki
Infrastructure	Altyapı
Insanity	Delilik
Insolvency	Eksikkalış
Inspiration	Esin
Instability	Değişkenlik
Instant, moment	An
Instinct	İçgüdü
Institution	Kurum
Instrumentalisme	Araççılık
Intellectual	Aydın
Intellectualism	Düşünselcilik
Intelligence	Zeka
Intelligible	Düşünülür
Intention	Yönelim
Intentionality	Yönelgenlik
Introspection	İçebakış
Introversion	İçedönüklük
Intuition	Sezgi
Intuitionism	Sezgicilik
Involition	Gerievrim
Irony	Alay
Irrational	Usdışı
Isomorphism	Eşbiçimcilik
Jealousy	Kıskançlık
Joy	Sevinç
Judgement	Yargı
Justice	Adalet
Katharsis	Arınma
Kenlore	Bilgikuramı
Knowledge	Bilgi
Labour	Emek
Language	Dil
Law	Yasa
Learned man	Bilgin
Liberalism	Özgürlükçülük
Liberty	Özgürlük
Life	Yaşam
Limit	Sınır
Linguistics	Dilbilim
Logic	Mantık

Narcissism	Narkissos'çuluk
Nation	Ulus
Nativism	Doğuştancılık
Natural	Doğal
Naturalism	Doğalcılık
Nature	Doğa
Naturism	Doğacılık
Necessity	Gereklilik
Need, requirement	Gereksinim
Negation	Olumsuzlama
Nekrophilism	Ölüsevme
Neurosis	Sinirlilik
Nihilism	Hiççilik
Nominalism	Adcılık
Non-being	Hiçlik
Non-ego	Benolmayan
Normal	Olağan
Object	Nesne
Objective	Nesnel
Obscurantism	Karanlıkçılık
Obscure	Karanlık
Observation	Gözlem
Obsession	Takıntı
Occasionalism	Aranedencilik
Occultism	Gizlibilimcilik
Omnipotence	Tanrıgüçlülük
Omniscience	Tanrıbilirlik
Ontogenesis, ontogeny	Bireyevrimi
Ontologism	Varlıkbilimcilik
Ontology	Varlıkbilim
Opinion	Görüş
Optimism	İyimserlik
Order	Düzen
Organicism	Organcılık
Origin	Kök
Original	Özgün
Other	Başkası
Overtaking	Aşma
Paidology	Çocukbilim
Pain	Acı
Palingenesis	Çevrimcilik
Pancosmism	Hepevrencilik
Panentheism	Heptanrıdacılık
Panpsychism	Hepruhsallık
Pantheism	Heptanrıcılık
Parallelism	Koşutçuluk
Paramnesia	Yenideneyaşama
Paranoia	Düzenliçılgınlık
Participation	Katılma
Particular	Özel
Passion	Tutku
Passion	Edilim
Passivity	Edilginlik
Peace	Barış
Logicism	Mantıklaştırıcılık
Love	Aşk
Macrocosm	Büyükevren
Magic, spell	Büyü
Maieutics	Doğurtma
Major	Büyükönerme
Major	Büyükterim
Man	İnsan
Mania	Mani
Manichaeism	Manicilik
Manners	Görenek
Masochism	Mazohizm-mazoşizm
Materialism	Maddecilik
Matter	Madde
Maxim	Özdeyiş
Me, myself	Ben
Mechanisms of defence	Savunma düzenekleri
Mechanism	Mekanikçilik
Mediation	Aracılık
Megolomania	Büyüklükduygusu
Melancholia	Melankoli
Memory	Bellek
Mentality	Anlayış
Mercantilism	Kazanççılık
Metaphysics	Metafizik
Method	Yöntem
Methodology	Yöntembilim
Microcosm	Küçükevren
Middle	Ortam
Middle terme	Ortaterim
Minor	Küçükönerme
Minor	Küçükterim
Miracle	Mucize
Mobile	Dürtü
Modality	Kiplik
Mode, mood	Kip
Monade	Monad
Monadism	Monadcılık
Monadology	Monadoloji
Monarchy	Mutlakyönetim
Monism	Tekçilik
Monotheism	Tektanrıcılık
Moral	Ahlak
Moralism	Ahlakçılık
Morphology	Biçimbilim
Motive	Güdü
Movement	Devinim
Mutation	Değişinim
Mystery	Gizem
Mysticism	Gizemcilik
Mythe	Mitos
Mythology	Mitoloji
Mythomania	Masalcılık

Pedagogy	Pedagoji
Perception	Algı
Perceptionism	Algıcılık
Peripatetics	Peripatetikler
Person	Kişi
Personalism	Kişilikçilik
Personality	Kişilik
Perspectivism	Bakışçılık
Pessimism	Kötümserlik
Phenomenalism	Olguculuk
Phenomenology	Olgubilim
Phenomenon	Olgu
Philanthropy	İnsanseverlik
Philosopher	Filozof
Philosophy	Felsefe
Phrenology	Kafayorumu
Phylogenesis	Türevrimi
Physics	Fizik
Play	Oyun
Pleasure	Haz
Plural	Çoğul
Political economy	Toplumsal iktisat
Polysyllogisim	Çoklutasım
Polytheism	Çoktanrıcılık
Populism	Halkseverlik
Positivism	Olumculuk
Possession	İyelik
Possibility	Olanak
Postulate	Konut
Power	Güç
Practice	Uygulama
Pragmatism	Pragmacılık
Predicate	Yüklem
Preestablished harmony	Öncesel uyum
Prejudice	Önyargı
Prelogical	Mantıköncesi
Premiss	Öncül
Prenotion	İlkbilgi
Primary	İlksel
Primitive	İlkel
Principle	İlke
Principle of sufficient reason	Yeter neden ilkesi
Probabilism	Olasıcılık
Probability	Olasılık
Problem	Sorun
Process	Süreç
Production	Üretim
Profane	Dindışı
Progress	İlerleme
Projection	Yansıtma
Proletariat	Proletarya
Proper	Özgü
Property, propriety	Mülkiyet
Proposition	Önerme
Providence	Kayra
Psychanalysis	Ruhayrıştırması
Psychasthenia	Ruhsalbitiklik
Psychical	Ruhsal
Psychologism	Ruhbilimcilik
Psychology	Ruhbilim
Psychosis	Ruhsalbozukluk
Puberty	Erginlik
Puluralism	Çoğulculuk-çokçuluk
Pure	Arı
Quality	Nitelik
Quantitiy	Nicelik
Question	Soru
Quietism	Dingincilik
Quintessence	Beşinciöz
Race	Irk
Racism	Irkçılık
Radicalism	Köktencilik
Rationalism	Usçuluk
Reactionary	Gerici
Real	Gerçek
Realism	Gerçekçilik
Reality	Gerçeklik
Reason	Us
Reasoning	Usavurma
Receptivity	Alırlık
Reciprocity	Karşılıklılık
Recurrency	Dönüşlülük
Redintegration	Toptananılış
Reduction	İndirgeme
Reflection	Düşünme
Reflex	Tepkime
Refutation	Çürütme
Regime	Yönetimbiçimi
Regression	Gerileme
Reincarnation, palingenesis	Yenidencisimleşme
Relation	Bağıntı
Relation	İlişki
Relatism	Görecilik
Relative	Göreli
Relativity	Görelilik
Religion	Din
Remembrence	Anı
Reminiscense	Anımsama
Representation	Sunum
Repression	Bastırma
Resemblance	Benzerlik
Resolution	Çözümleme
Respect	Saygı
Responsability	Sorumluluk
Revelation	Açınım
Reviving	Yaşamadönüş
Revolt	Başkaldırma
Revolution	Devrim

Right	Hukuk
Romanticism	Duyguculuk
Rule	Kural
Rythm	Ritm
Sacred	Kutsal
Sadism	Sadizm
Sadomasochism	Sadomazoşizm-sadomazohizm
Safety, salvation	Kurtuluş
Salary	Ücret
Sanction	Yaptırım
Satisfaction, fulfilment	Doyum
Scepticism	Kuşkuculuk
Scheme	Şema
Schizophrenie	Şizofreni
Scholastik	Skolastik
School	Okul
Science	Bilim
Scientism	Bilimcilik
Selection	Ayıklanma
Self	Kendinde
Self-love	Özsevgisi
Semantics	Anlambilim
Semiology	Belirtibilim
Sensation	Duyum
Sense	Duyu
Sensibility	Duyarlılık
Sensible	Duyulur
Sensualism	Duyumculuk
Sentiment	Duygu
Sexuality	Cinsellik
Sign	Belirti
Simple	Basit
Singular	Tekil
Slave	Köle
Slavery	Kölelik
Sociability	Toplumsallık
Socialism	Sosyalizm
Society	Toplum
Sociologism	Toplumbilimcilik
Sociology	Toplumbilim
Solidarity	Dayanışma
Solipsism	Tekbencilik
Sophism	Bilgicilik
Sophist	Sofist
Soul	Ruh
Space	Uzay
Species	Tür
Specific	Özgül
Specification	Özgülleştirme
Speculation	Kurgu
Spirit	Zihin
Spiritualism	Ruhçuluk
Spontaneity	Kendiliğindenlik
Stage	Evre
State	Devlet
State	Durum
State control	Devletçilik
Stimulus	Uyaran
Structuralism	Yapısalcılık
Structure	Yapı
Subaltern	Altık
Subconsciousness	Bilinçaltı
Subcontrary	Altkarşıt
Subject	Özne
Subjective	Öznel
Subjectivism	Öznelcilik
Sublimation	Yüceltme
Sublime	Yüce
Subordination	Altasıralama
Substance	Töz
Substrate	Dayanak
Subsumption	Altakoyma
Suicide	İntihar
Superiority complex	Yükseklikduygusu
Superman	Üstinsan
Superstition	Boşinanç
Superstructure	Üstyapı
Surplus value	Artıkdeğer
Surrealism	Gerçeküstücülük
Syllogism	Tasım
Symbol	Simge
Symbolism	Simgecilik
Symmetry	Bakışımlılık
Syncretism	Birleştirmecilik
Synergy	Eşişlevlilik
Synthesis	Bileşim
System	Dizge
Target	Amaç
Taste	Beğeni
Tautology	Eşsöz
Technics	Teknik
Teleology	Erekbilim
Temperament	Mizaç
Tendency	Eğilim
Tenstion	Gerilim
Terror	Şiddet
Theism	Tanrıcılık
Theocracy	Dinciyönetim
Theodicee	Tanrıaraştırması
Theology	Tanrıbilim
Theoretic	Görürücü
Theory	Kuram
Theosophy	Ermişlik
Thesis	Sav
Thing	Şey
Thought	Düşünce
Threshold	Eşik

Time	Zaman
Timidity	Pısırıklık
To explain	Açıklamak
To ground, to found	Temellendirmek
Toleration, tolerance	Hoşgörü
Totalitarian	Bütüncü
Totality	Bütünsellik
Totem	Totem
Tradition	Gelenek
Traditionalism	Gelenekçilik
Transcendence	Aşkınlık
Transcendent	Aşkın
Transcendental	Aşkınsal
Transcendentalism	Aşkıncılık
Transference, transfer	Geçişim
Transformation	Dönüşüm
Transformism	Dönüşümcülük
Tree of Porphyry	Porphyrios ağacı
Truth	Doğru
Type	Tip
Ubiquity, omnipresence	Heryerdelik
Ugly	Çirkin
Unconditional	Koşullanmamış
Unconscious	Bilinçdışı
Understanding, intellect	Anlık
Uneasiness, restlessness	Kaygı
Universal	Evrensel
Universalism	Evrenselcilik
Universe	Evren
Useful	Yararlı
Utilitarianism	Yararcılık
Utopia	Ütopya
Validity	Geçerlilik
Value, worth	Değer
Variation	Çeşitleme
Velleity	Gelgeçistek
Veracity	Doğruculuk
Verbalism	Boşsözcülük
Verification	Doğrulama
Vicious circle	Kısırdöngü
Virtuality	Gücüllük
Virtue	Erdem
Vision	Görü
Vitalism	Yaşamsalcılık
Voluntarism	İstemcilik
War	Savaş
Will	İstem
Wisdom	Bilgelik
World	Dünya

Almanca/Türkçe

Ausdehnung	Uzam	Analyse	Ayrıştırma
Verallgemeinerung	Genelleştirme	Anamnese	Anımsama
Aberglaube	Boşinanç	Anarchie	Anarchie
Abnormisch	Olağandışı	Andere	Başkası
Absicht	Yönelim	Angenehm, Gefällig, Freundlich	Hoş
Absolut	Mutlak	Angst	Boğuntu
Absolutismus	Mutlakçılık	Animismus	Canlıcılık
Abstrakt	Soyut	Anpassung	Uyma
Abstraktion	Soyutlama	Anschauung	Sezgi
Abstraktionnismus	Soyutlamacılık	Antecedent	Öncel
Abstrus	Çapraşık	Anthropologie	İnsanbilim
Absurd	Saçma	Anthropomorphismus	İnsanbiçimcilik
Abulie, Willenslosigkeit	İstemsizlik	Anthropozentrismus	İnsanmerkezcilik
Adäquat	Tamuyar	Antinomie	Çatışkı
Aehnlichkeit, Gleichheit	Benzerlik	Antithese	Karşısav
Aenderung, Veraenderung	Değişim	Apathie	Duyumsamazlık
Aequipollenz	Eşgeçerlilik	Aphorismus	Özlüsöz
Aequivalenz	Eşdeğerlilik	Aporie	Çıkmaz
Aequivok	Çokanlamlı	Apperzeption	Üstalgı
Aesthetik	Estetik	Arbeit	Emek
Aetiologie	Nedenbilim	Arbeitsteilung	İşbölümü
Aeusserste	Uçterim	Archetyp, Urbild	İlkömek
Affekt, Gemütsbewegung	Heyecan	Argument, Beweis	Kanıt
Affektivität, Gemütsleben	Duygululuk	Art	Tür
Aggregat	Katışmaç	Asketik	Çilecilik
Aggressivität	Saldırganlık	Assoziation	Çağrışım
Agnostizismus	Bilinemezcilik	Assoziationspsychologie	Çağrımşıcılık
Agraphie	Yazmayitimi	Atheismus	Tanrıtanımazlık
Aktivismus	Edimcilik	Atom	Atom
Aktivität, Tätigkeit	Etkinlik	Atomistik	Atomculuk
Aktualismus	Edimselcilik	Attribut	Öznitelik
Akzidens	Raslantı	Aufgabe	Sorun
Akzidentell	Dıştan	Aufheben	Aşma
Alexie	Okumayitimi	Aufklärung	Aydınlanmacılık
Allegemein	Evrensel	Auflosung	Dağılışım
Allegorie	Biçimsimge	Aufmerksamkeit	Dikkat
Alleinherrschaft	Zorbalık	Augenblick, Moment	An
Allgegenwart	Heryerdelik	Aura	Esim
Allgemein	Genel	Ausdehnung	Kapsam
Allmacht	Tamgüçlülük	Ausdruck	Anlatım
Allwissenheit	Allwissenheit	Ausgleich	Dengeleme
Altruismus	Özgecilik	Autarkie	Kendineyetme
Amnesie	Bellekyitimi	Autismus	Kendinekapalılık
An sich	Kendinde	Autonomie	Özerklik
Analogie	Benzeşim	Autorität	Yetke

Auto-suggestion	Kendiniinandırma
Axiologie	Değeröğretisi
Axiom	Belit
Barbarei, Barbarismus	Barbarlık
Baum des Porphyris	Porphyrios Ağacı
Bedingte	Koşullanmış
Bedürfnis, Bedarf	Gereksinim
Befriedigung, Zufriedenheit	Doyum
Begeisterung	Coşkunluk
Begriff	Kavram
Begründen	Temellendirmek
Behauptung	İlerisünne
Behauptung, Bejahung	Olumlama
Behaviorismus	Davranışçılık
Begehrung, Begehren	Arzu
Beklemmung	Bunaltı
Belagerung	Takıntı
Beobachtung	Gözlem
Bereich, Gebiet	İlgialanı
Beschreibung	Tanıtlama
Besitzen, Besitz, Besessenheit	İyelik
Bestimmen, Bestimmung	Belirleme
Bestimmt	Belirli
Bewegung	Devinim
Bewunderung	Hayranlık
Beziehung, Relation	Bağıntı
Bild, Vorstellung	İmge
Billigkeit	Denkserlik
Blödsinn, Schwachsinn	Bunama
Blödsinnigkeit	Aptallık
Brauch	Alışkı
Buridans Esel	Buridan'ın Eşeği
Bürgertum	Burjuvalık
Bürokratie, Bürokratismus	Bürokrasi
Kapital	Sermaye
Casuistik	Bilinççözümlemesi
Charakter	Özyapı
Charakteristik	Belirleyici
Dauer	Süre
Deduktion	Tümdengelim
Definition, Begriffsbestimmung	Tanımlama
Deismus	Yaradancılık
Delirium	Çılgınlık
Demokratie	Demokrasi
Demonstration	Gösterme
Deontologie	Ödevbilgisi
Determinismus	Belirlenimcilik
Deutlich	Seçik
Dialektik	Diyalektik
Didaktisch	Öğretici
Differenz	Ayrım
Dilemma	İkilem
Dimension	Boyut
Ding, Sache	Şey
Disjunktion	Ayrıklık
Diskursiv	Gidimli
Dogma	Dogma
Dogmatismus	Dogmacılık
Dualismus	İkicilik
Dunkel	Karanlık
Echolalie, Echosprache	Yankılama
Egoaltruismus	Benözgecilik
Egoismus	Bencillik
Egozentrismus	Beniçincilik
Ehrfurcht	Saygı
Eifersucht	Kıskançlık
Eigene	Özgü
Eigenliebe	Özsevgisi
Eigentum	Mülkiyet
Eignung	Yatkınlık
Einbildungskraft	İmgelem
Eindruck, Reiz	İzlenim
Einfach	Basit
Einfluss	Etki
Einklammerung	Parantezeye Almak
Einschliessung	İçerilmişlik
Einteilung	Bölme
Einzeln	Tekil
Eklektizismus	Seçmecilik
Ekstase	Coşku
Element	Öge
Emanation	Türüm
Empfindung	Duyum
Empirismus	Deneycilik
Ende, Zweck, Endzweck	Erek
Enthymem	Örtüktasım
Entsagung	Özveri
Entscheidung	Karar
Enttäuschung, Unbefriedigtsein	Yoksunluk
Entwicklung, Wachsen	Gelişim
Enzyklopädie	Ansiklopedi
Erfindung	Masallama
Erhabene	Yüce
Erinnerung	Anı
Erkenntnis, Kenntnis	Bilgi
Erkenntnistheorie	Bilgikuramı
Erklären	Açıklamak
Erst, primär	İlksel
Erzeugung, Generation	Kuşak
Erziehung	Eğitim
Eschatologie	Erekbilgisi
Esoterisch	İçrek
Etatismus	Devletçilik
Ethnographie	Budunbilgisi
Ethnologie	Budunbilim
Eudämonismus	Mutçuluk
Euphorie	Esenlikduygusu
Evhemerismus	Evhemeros'çuluk

Evidenz	Apaçıklık
Evolution, Entwicklung	Evrim
Evolutionismus	Evrimcilik
Exakt	Dosdoğru
Exhibitionismus	Sergilemecilik
Existentialismus	Varoluşçuluk
Existenz, Dasein	Varoluş
Exoterisch	Dışrak
Experiment	Deneyim
Experimentation	Deney
Explicit	Dışsal
Extraversion	Dışadönüklük
Fähigkeit, Vermögen	Yeti
Faktor	Etken
Familie	Aile
Fanatismus	Darkafalılık
Fatalismus	Yazgıcılık
Fatalität	Yazgı
Fechners Gesetz	Fechner Yasası
Fehler	Yanlış
Feld	Alan
Feodalismus	Feodallik
Fetichismus	Tapıncakçılık
Finalismus	Erekçilik
Finalität	Ereklilik
Forderung, Anspruch	Haklıneme
Form	Biçim
Formalismus	Biçimcilik
Fortschritt	İlerleme
Frage, Befragung	Soru
Freier Wille, Willensfreiheit	Özgürseçiş
Freiheit	Özgürlük
Freude	Sevinç
Freundschaft	Dostluk
Frieden	Barış
Funktion	İşlev
Funktionalismus	İşlevcilik
Funktionell	İşlevsel
Furcht	Korku
Futurismus	Gelecekçilik
Für-sich-sein	Kendiiçin
Gattung	Cins
Gedächtnis, Erinnerung	Bellek
Gedanke, Denken	Düşünce
Gefühl	Duygu
Gegeben	Veri
Gegenstand, Subjekt	Özne
Gegnerschaft	Uyuşmazlık
Geist	Zihin
Geistesschwäche	Alıklık
Gelehrte	Bilgin
Gemein	Ortak
Gemeinschaft	Topluluk
Genesis	Oluşum
Genie	Deha
Gerechtigkeit	Adalet
Geschichte	Tarih
Geschichtlichkeit	Tarihsellik
Geschmack	Beğeni
Geselligkeit	Toplumsallık
Gesellschaft	Toplum
Gesetz	Yasa
Gesunder Verstand, Gescheidtheit	Sağduyu
Geweiht, Heilig	Kutsal
Gewissheit	Kesinlik
Gewohnheit	Alışkanlık
Geworfenheit	Bırakılmışlık
Glaube	İnan
Glaube	İnanç
Glaubensphilosophie	İnancılık
Gleichgültigkeit	İlgisizlik
Gleichheit	Eşitlik
Glück, Glückseligkeit	Mutluluk
Gnoseologie	Bilgiaraştırması
Gnostizismus	Bilinircilik
Gott	Tanrı
Grenze	Sınır
Grösse	Büyüklük
Grund, Begründung, Grundlage	Temel
Grund, Prinzip	İlke
Gruppe	Küçüktopluluk
Gründung, Errichtung	Kurum
Gut, Wohl	İyi
Gültigkeit	Geçerlilik
Halluzination	Sanrı
Harmonie	Uyum
Hässlich	Çirkin
Hedonismus	Hazcılık
Heil, Erlösung	Kurtuluş
Hermetismus	Kapalılık
Herz	Gönül
Heterogen	Çokyapılı
Heteronomie	Dışerklik
Heuristik	Bulgularna
Historismus	Tarihselcilik
Homogen	Biryapılı
Humanismus	İnsancılık
Hylmorphismus	İkiilkecilik
Hylozoismus	Canlımaddecilik
Hyperästhesie	Aşınduyarlılık
Hypermnesie	Aşınanımsama
Hypnose	Yapayuyku
Hypothese	Varsayım
Hysterie	Histeri
Ich	Ben
Ideal	Ülkü
Idealismus	Ülkücülük
Idee	Fikir

Identifikation	Özdeşleşme
Identität	Özdeşlik
Ideologie	İdeoloji
Illuminismus	Meczupluk
Illusion, Täuschung	Yanılsama
Immanent	İçkin
Immanenz	İçkinlik
Immaterialismus	Maddesizcilik
Immoralismus	Ahlaksızcılık
Imperativ	Buyurucu
Implikation	İçerme
Implicit	İçsel
Improvisation	Doğaçlama
Indeterminismus	Belirlenmezcilik
Individualismus	Bireycilik
Individuation	Bireyleşme
İndividuum. Einzelding	Birey
Induktion	Tümevarım
Inferiren	Çıkarsama-Çıkarım
Infrastruktur	Altyapı
Inhalt	İçerik
Inspiration	Esin
Instinkt	İçgüdü
Instrumentalismus	Araççılık
Intellektualismus	Düşünselcilik
Intellektueller	Aydın
Intelligenz	Zeka
Intelligibel	Düşünülür
Intentionalität	Yönelgenlik
Introversion	İçedönüklük
Intuitionismus	Sezgicilik
Involition	Gerievrim
Ironie	Alay
Irrtum	Yanılgı
Isomorphismus	Eşbiçimcilik
Jugendalter	Yetişkinlik
Kanon	Kanon
Kaste	Kast
Kategorie	Kategori
Kategorisch	Koşulsuz
Katharsis	Arınma
Kausalität	Nedensellik
Kindheit	Çocukluk
Klar	Açık
Klasse	Sınıf
Klassifikation	Sınıflama
Klassizismus	Klasiklik
Kollektivismus	Ortaklaşmacılık
Kommunikation	İletişim
Kommunismus	Komünizm
Komplex	Karmaşık
Komprehension, Inhalt	İçlem
Konformismus	Tutuculuk
Konjunktiv	Bitiştirici
Konkret	Somut
Konsequent	Ardıl
Konsequenz	Vargı
Kontemplation	İçselbakış
Kontext	Bağlam
Kontingenz, Zufälligkeit	Olumsallık
Kontradiktorisch	Karşısal
Konträr	Karşıt
Konvergenz, Zusammenlaufen	Kesişme
Konzeptualismus	Kavramcılık
Konzeption, Begriffsbildung	Kavrayış
Korpuskel, Körperlein	Cisimcik
Korrelation	Bağlılaşım
Kosmogonie	Evrendoğum
Kosmologie	Evrenbilim
Körper	Beden
Körper	Cisim
Kraftlosigkeit	Ahmaklık
Krieg	Savaş
Kriterium, Merkmal	Ölçüt
Kritik	Eleştiri
Kritizismus	Eleştiricilik
Kultur, Bildung	Kültür
Kunst	Sanat
Künstler	Sanatçı
Leben	Yaşam
Leere	Boşluk
Lehre	Öğreti
Leiden	Tutku
Leidenschaft	Edilim
Liberalismus	Özgürlükçülük
Liebe	Aşk
Linguistik	Dilbilim
Logik	Mantık
Logizismus	Mantıklaştırıcılık
Lohn	Ücret
Mackrokosmus	Büyükevren
Magie	Büyü
Maieutik	Doğurtma
Major, Oberbegriff	Büyükterim
Major, Obersatz	Büyükönerme
Manichäismus	Manicilik
Manie	Mani
Masochismus	Mazohizm
Materialismus	Maddecilik
Materie, Stoff	Madde
Maxime	Özdeyiş
Mechanismus	Mekanikçilik
Megalomanie	Büyüklükduygusu
Mehrwert	Artıkdeğer
Meinung	Görüş
Mekanismus von Abwehr	Savunma Düzeneği
Melancholie	Melankoli
Menge, Volksmasse	Kalabalık

Mensch	İnsan
Menschheit,	
Menschlichkeit, Humanität	İnsanlık
Mentalität, Geistesrichtung	Anlayış
Merkantilismus	Kazanççılık
Metaphysik	Metafizik
Methode	Yöntem
Methodologie	Yöntembilim
Microkosmus	Küçükevren
Minderwertigkeitsgefühl	Aşağılıkduygusu
Minor, Untersatz	Küçükönerme
Mitte	Ortam
Mittelbegriff	Ortaterim
Modalität	Kiplik
Modus, Schlussmodus	Kip
Monade	Monad
Monadismus	Monadcılık
Monadologie	Monadoloji
Monarchie	Mutlakyönetim
Monismus	Tekçilik
Monotheismus	Tektanrıcılık
Moral	Ahlak
Moralismus	Ahlakçılık
Morphologie	Biçimbilim
Motiv, Beweggrund	Güdü
Möglichkeit	Olanak
Mutation	Değişinim
Mysterium	Gizem
Mystizismus, Mystik	Gizemcilik
Mythe	Mitos
Mythologie	Mitoloji
Mythomanie	Masalcılık
Nachahmung	Öykünme
Narzissmus	Narkissos'çuluk
Nation	Ulus
Nativismus	Doğuştancılık
Natur	Doğa
Naturalismus	Doğalcılık
Naturismus	Doğacılık
Natürlich	Doğal
Nebenordnung, Koordination	Düzenleşiklik
Nichts, Nichtseindes	Hiçlik
Nekrophilis	Ölüsevme
Nervenzusammenbruch	Ruhsalçöküntü
Neurosis	Sinirlilik
Nicht-Ich	Benolmayan
Nichtvorhandensein	Eksikkalış
Nihilismus	Hiççilik
Nominalismus	Adcılık
Normal	Olağan
Notwendigkeit	Gereklilik
Nützlich	Yararlı
Objekt, Gegenstand	Nesne
Objektiv	Nesnel
Obskurantismus	Karanlıkçılık
Offenbarung	Açınım
Okkasionalismus	Aranedencilik
Okkultismus	Gizlibilimcilik
Ontogenesis	Bireyevrimi
Ontologie	Varlıkbilim
Ontologismus	Varlıkbilimcilik
Optimismus	İyimserlik
Ordnung	Düzen
Organizismus	Organcılık
Originell	Özgün
Ökonomismus	İktisatçılık
Pädagogik	Pedagoji
Paidologie	Çocukbilim
Palingenesie	Çevrimcilik
Panentheismus	Heptanrıdacılık
Pankosmismus	Hepevrencilik
Panpsychismus	Hepruhsallık
Pantheismus	Heptanrıcılık
Parallelismus	Koşutçuluk
Paramnesie	Yenideneyaşama
Paranoia	Düzenliçılgınlık
Partikulär	Özel
Passivität	Edilginlik
Peripatetiker	Peripatetikler
Person	Kişi
Personalismus	Kişilikçilik
Persönlichkeit	Kişilik
Perspektivismus	Bakışçılık
Perzeption	Algı
Perzeptionnismus	Algıcılık
Pessimismus	Kötümserlik
Pflicht	Ödev
Phänomen	Olgu
Phänomenalismus	Olguculuk
Phänomenologie	Olgubilim
Phantasie	İmgegücü
Philanthoropie	İnsanseverlik
Philosoph	Filozof
Philosophie	Felsefe
Phrenologie	Kafayorumu
Phylogenesis	Türevrimi
Physik	Fizik
Planwirtschaft	Güdümcülük- Güdümlü İktisat
Plural	Çoğul
Pluralismus	Çoğulculuk
Polysyllogismus	Çoklutasım
Polytheismus	Çoktanrıcılık
Populismus	Halkseverlik
Positivismus	Olumculuk
Postulat	Konut
Prädikat	Yüklem
Praelogik	Mantıköncesi

Praestabilierte Harmonie	Öncesel Uyum
Pragmatismus	Pragmacılık
Prämisse	Öncül
Praxis, Übung	Uygulama
Primitiv	İlkel
Probabilität, Wahrscheinlichkeit	Olasılık
Probabilismus	Olasıcılık
Produktion	Üretim
Profan	Dindışı
Projektion	Yansıtma
Proletariat	Proletarya
Proposition	Önerme
Prozess	Süreç
Psychanalyse	Ruhayrıştırması
Psychasthenie	Ruhsalbitiklik
Psychisch	Ruhsal
Psychologie	Ruhbilim
Psychologismus	Ruhbilimcilik
Psychose	Ruhsalbozukluk
Pubertät	Erginlik
Qualität	Nitelik
Quantität	Nicelik
Quietismus	Dingincilik
Quintessenz	Beşinciöz
Radikalismus	Köktencilik
Rasse	Irk
Rassismus	Irkçılık
Rationalismus	Usçuluk
Raum	Uzay
Reaktionär	Gerici
Realismus	Gerçekçilik
Realität, Wirklichkeit	Gerçeklik
Recht	Hukuk
Redintegration	Toptananılış
Reduktion	İndirgeme
Reflexion, Überlegung	Düşünme
Reflex	Tepkime
Regel	Kural
Regime	Yönetimbiçimi
Regress, Regression, Rückgang	Gerileme
Rein	An
Reiz	Uyarım
Rekurrenz	Dönüşlülük
Relativ, Bezüglich, Verhältnismässig	Göreli
Relativismus	Görecilik
Relativität	Görelilik
Religion	Din
Repräsentation	Sunum
Resolution	Çözümleme
Revolte, Empörung	Başkaldırma
Revolution	Devrim
Rezeptivität	Alıcılık
Romantik	Duyguculuk
Rückständigkeit	Gerilik
Rythmus	Ritm
Sadismus	Sadizm
Sadomasochismus	Sadomazoşizm
Sanktion	Yaptırım
Satz vom zureichenden Grunde	Yeter Neden İlkesi
Schein	Görünüm
Schema	Şema
Schizophrenie	Şizofreni
Schmerz	Acı
Scholastik	Skolastik
Schöne	Güzel
Schöpfung, Schaffen	Yaratma
Schule	Okul
Schüchternheit	Pısırıklık
Schwelle, Reizschwelle	Eşik
Scientismus	Bilimcilik
Seele	Ruh
Sehen	Görü
Sein	Varlık
Selbstbeobachtung	İçebakış
Selbstbewusstsein	Bilinç
Selbstmord	İntihar
Selektion	Ayıklanma
Seligkeit	Tanrımutluluk
Semantik	Anlambilim
Semiologie	Belirtibilim
Sensibilität	Duyarlılık
Sensualismus	Duyumculuk
Sexualität	Cinsellik
Sinn, Sinnlichkeit	Duyu
Sinnlich, Fühlbar	Duyulur
Sippe	Klan
Sitte, Sitten	Görenek
Skeptizismus	Kuşkuculuk
Sklave	Köle
Sklavrei, Sklaventum	Kölelik
Slogan	Kalıpsöz
Solidarität	Dayanışma
Solipsismus	Tekbencilik
Sophisma	Bilgicilik
Sophist	Sofist
Sozialismus	Sosyalizm
Soziologie	Toplumbilim
Soziologismus	Toplumbilimcilik
Spannung	Gerilim
Spekulation	Kurgu
Spezifikation	Özgülleştirme
Spezifisch	Özgül
Spiel	Oyun
Spiritualismus	Ruhçuluk
Spontaneität, Selbsttätigkeit	Kendiliğindenlik
Sprache	Dil
Staat	Devlet

Stadium	Evre	Transzendenz	Aşkınlık
Stetig	Kesiksiz	Traum	Düş
Stimmung	Çevre	Träumerei	Düşlem
Stimulus	Uyaran	Trieb	İçtepi
Streben, Anstrengung	Çaba	Trieb	İtki
Streben, Tendenz	Eğilim	Trieb, Beweggrund	Dürtü
Struktur	Yapı	Tugend	Erdem
Strukturalismus	Yapısalcılık	Typus	Tip
Subaltern	Altık	Umkehrung	Evirme
Subjektiv	Öznel	Umwandlung, Transformation	Dönüşüm
Subjetivismus	Öznelcilik	Unbedingt	Koşullanmamış
Subkonträr	Altkarşıt	Unbestaendigkeit	Değişkenlik
Sublimierung	Yüceltme	Unbestimmt	Belirsiz
Substanz	Töz	Unbewusst	Bilinçdışı
Substrat	Dayanak	Unendlich	Sonsuz
Subsumtion	Altakoyma	Universalismus	Evrenselcilik
Superstruktur	Üstyapı	Unlogisch	Mantıkdışı
Surrealismus	Gerçeküstücülük	Unmittelbar	Dolaysız
Syllogismus	Tasım	Unruhe, Unbehagen	Kaygı
Symbol	Simge	Unsterblichkeit	Ölümsüzlük
Symbolismus	Simgecilik	Unstetig	Kesikli
Symetrie	Bakışımlılık	Unterbegriff	Küçükterim
Synergie	Eşişlevlilik	Unterbewusstsein	Bilinçaltı
Synkretismus	Birleştirmecilik	Unterordnung	Altasıralama
Synthese	Bileşim	Untersuchung	Doğrulama
System	Dizge	Ursache	Neden
Tat, Handlung	Edim	Ursprung	Köken
Tat, Handlung	Eylem	Urteil	Yargı
Tautologie	Eşsöz	Urteilskraft	Yargıgücü
Technik	Teknik	Utilitarismus	Yararcılık
Teilnahme, Partizipation	Katılma	Utopie	Ütopya
Teleologie	Erekbilim	Übel	Kötü-Kötülük
Temperament	Mizaç	Überlegenheitsgefühl	Yükseklikduygusu
Terror	Şiddet	Übermensch	Üstinsan
Theismus	Tanrıcılık	Übertragung	Geçişim
Theodizee	Tanrıaraştırması	Überzeugung	Kanı
Theokratie	Dinciyönetim	Velleität	Gelgeçistek
Theologie	Tanrıbilim	Veränderung	Çeşitleme
Theoretisch	Görümcü	Verantwortlichkeit	Sorumluluk
Theorie	Kuram	Veräusserlichung	Dışlaşma
Theosophie	Ermişlik	Veräusserung, Irrsinn	Yabancılaşma
These	Sav	Verdrängung	Bastırma
Tod	Ölüm	Vererbung	Kalıtım
Toleranz, Duldung	Hoşgörü	Vergessen, Vergessenheit	Unutuş
Totalitär	Bütüncü	Vergleichung	Karşılaştırma
Totalität, Ganzheit, Allheit	Bütünsellik	Vergnügen	Haz
Totem	Totem	Verhalten	Davranış
Tradition, Überlieferung	Gelenek	Verhältnis	İlişki
Traditionalismus	Gelenekçilik	Vermittlung	Aracılık
Trägheit, Beharrungsvermögen	Eylemsizlik	Vermögen, Fähigkeit	Güç
Transformismus	Dönüşümcülük	Verneinung	Olumsuzlama
Transzendent	Aşkın	Vernunft	Us
Transzendental	Aşkınsal	Vernunftlos	Usdışı
Transzendentalismus	Aşkıncılık	Vernunftschluss	Usavurma

Versehung	Kayra	Widerlegung	Çürütme
Verstand, Intellekt	Anlık	Widerspruch, Kontradiktion	Çelişki
Verstellungkunst, Verstellung	Gizleme	Widerstreit	Çatışma
Verworrenheit, Vermengung	Bulanıklık	Wiederaufleben	Yaşamadönüş
Verwunderung	Şaşma	Wiedergeburt, Palingenesie	Yenidencisimleşme
Vetrag, Kontrakt	Sözleşme	Wille, Willenskraft, Willkür	İstem
Virtualität	Gücüllük	Wirkende	Etmen
Vitalismus	Yaşamsalcılık	Wirklich	Gerçek
Volkswirtschaftslehre, Nationalökonomie	Toplumsal İktisat	Wirksamkeit	Etkililik
Volontarismus	İstemcilik	Wissen, Wissenschaft	Bilim
Voraussetzung, Bedingung	Koşul	Wissenschaftslehre	Bilgibilim
Voraussicht	Öngörü	Wortklauberei	Boşsözcülük
Vorgreifen, Vorbegriff	İlkbilgi	Wunder	Mucize
Vorurteil	Önyargı	Wurzel	Kök
Wahn, Irrsinn, Narrheit	Delilik	Würde	Değerlilik
Wahrhaftigkeit	Doğruculuk	Zeichen	Belirti
Wahrheit	Doğru	Zeit	Zaman
Wechselseitigkeit	Karşılıklılık	Zerstreutheit	Dağılma
Weisheit	Bilgelik	Ziel	Amaç
Welt	Dünya	Zirkelbeweis, Diallele	Kısırdöngü
Weltall, Universum	Evren	Zivilisieren, Zivilisation	Uygarlık
Werden	Oluş	Zorn	Öfke
Wert	Değer	Zusammengesetzt	Karmaşık
Wertschaetzung	Değerlendirme	Zusammenhang	Tutarlılık
Wesen	Öz	Zustand	Durum
Wesenheit, Entität	Bütünlük	Zweideutigkeit	Kayganlık
		Zweifel	Kuşku

Fransızca/Türkçe

Abnégation	Özveri
Aboulie	İstemsizlik
Absolu	Mutlak
Absolutisme	Mutlakçılık
Abstraction	Soyutlama
Abstractionnisme	Soyutlamacılık
Abstrait	Soyut
Abstrus	Çapraşık
Absurde	Saçma
Accident	Raslantı
Acte	Edim
Action	Eylem
Activisme	Edimcilik
Activité	Etkinlik
Actualisme	Edimselcilik
Adaptation	Uyma
Adequat	Tamuyar
Admiration	Hayranlık
Adolescence	Yetişkinlik
Adventice	Dıştan
Affectivité	Duygululuk
Affirmation	Olumlama
Agent	Etmen
Agnosticisme	Bilinemezcilik
Agraphie	Yazmayitimi
Agréable	Hoş
Agrégat	Katışmaç
Agressivité	Saldırganlık
Alexie	Okumayitimi
Aliénation	Yabancılaşma
Allégorie	Biçimsimge
Altruisme	Özgecilik
Ambiance	Çevre
Ambiguïté	Kayganlık
Âme	Ruh
Amitié	Dostluk
Amnésie	Bellekyitimi
Amour	Aşk
Amour-propre	Özsevgisi
Analogie	Benzeşim
Analyse	Ayrıştırma
Anarchie	Kargaşa
Âne de Buridan	Buridan'ın eşeği
Angoisse	Boğuntu
Animisme	Canlıcılık
Anormal	Olağandışı
Antagonisme	Uyuşmazlık
Antécédent	Öncel
Anthropocentrisme	İnsanmerkezcilik
Anthropologie	İnsanbilim
Anthropomorphisme	İnsanbiçimcilik
Antinomie	Çatışkı
Antithèse	Karşısav
Anxiété	Bunaltı
Apathie	Duyumsamazlık
Aperception	Üstalgı
Aphorisme	Özlüsöz
Aporie	Çıkmaz
Apparence	Görünüm
Appréciation	Değerlendirme
Aptitude	Yatkınlık
Arbre de Porphyre	Porphyrios ağacı
Archétype	İlkörnek
Argument	Kanıt
Arriération	Gerilik
Art	Sanat
Artiste	Sanatçı
Ascétisme	Çilecilik
Assertion	İlerisürme
Associationisme	Çağrımsıcılık
Association	Çağrışım
Athéisme	Tanrıtanımazlık
Atome	Atom
Atomisme	Atomculuk
Attention	Dikkat
Attribut	Öznitelik
Aura	Esim
Autarcie	Kendineyetme
Autisme	Kendinekapalılık
Autonomie	Özerklik
Autorité	Yetke
Auto-suggestion	Kendiniinandırma
Autrui	Başkası
Axiologie	Değeröğretisi
Axiome	Belit
Barbarie	Barbarlık
Béatitude	Tanrımutluluk
Beau	Güzel
Behaviorisme	Davranışçılık
Besoin	Gereksinim

Bien	İyi
Bon sens	Sağduyu
Bonheur	Mutluluk
Bourgeoisie	Burjuvalık
Bovarysme	Bovary'cilik
Bureaucratie	Bürokrasi
But	Amaç
Canon	Kanon
Capital	Sermaye
Caractére	Özyapı
Caractéristique	Belirleyici
Carence	Eksikkalış
Caste	Kast
Casuistique	Bilinççözümlemesi
Catégorie	Kategori
Catégorique	Koşulsuz
Catharsis	Arınma
Causalité	Nedensellik
Cerle vicieux, diallèle	Kısırdöngü
Certutide	Kesinlik
Champ	Alan
Changement	Değişim
Chose	Şey
Civilisation	Uygarlık
Clair	Açık
Clan	Klan
Classe	Sınıf
Classicisme	Klasiklik
Classification	Sınıflama
Coeur	Gönül
Cohérence	Tutarlılık
Colére	Öfke
Collectivisme	Ortaklaşmacılık
Commun	Ortak
Communauté	Topluluk
Communication	İletişim
Communisme	Komünizm
Comparison	Karşılaştırma
Compensation	Dengeleme
Complexe	Karmaşık
Complexe	Karmaşık
Comportement	Davranış
Compréhension	İçlem
Concept	Kavram
Conception	Kavrayış
Conceptualisme	Kavramcılık
Concret	Somut
Condition	Koşul
Conditionné	Koşullanmış
Conflit	Çatışma
Conformisme	Tutuculuk
Confusion	Bulanıklık
Conjonctif	Bitiştirici
Connaissance	Bilgi
Conscience	Bilinç
Consequence	Vargı
Conséquent	Ardıl
Contemplation	İçselbakış
Contenu	İçerik
Contexte	Bağlam
Contingence	Olumsallık
Continu	Kesiksiz
Contradiction	Çelişki
Contradictoire	Karşısal
Contraire	Karşıt
Contrat	Sözleşme
Convergence	Kesişme
Conversion	Evirme
Conviction	Kanı
Corps	Beden
Corps	Cisim
Corpuscule	Cisimcik
Corrélation	Bağlılaşım
Cosmogonie	Evrendoğum
Cosmologie	Evrenbilim
Coutume	Alışkı
Création	Yaratma
Critère	Ölçüt
Criticisme	Eleştiricilik
Critique	Eleştiri
Croyance	İnanç
Culture	Kültür
Débilité	Ahmaklık
Décision	Karar
Déduction	Tümdengelim
Définition	Tanımlama
Deisme	Yaradancılık
Délinquance	Topluçılgınlık
Délire	Çılgınlık
Démence	Bunama
Démocratie	Demokrasi
Démonstration	Gösterme
Déontologie	Ödevbilgisi
Dépassement	Aşma
Dépression nerveuse	Ruhsalçöküntü
Déréliction	Bırakılmışlık
Description	Tanıtlama
Désir	Arzu
Despotisme	Zorbalık
Détermination	Belirleme
Déterminé	Belirli
Déterminisme	Belirlenimcilik
Developpement	Gelişim
Devenir	Oluş
Devoir	Ödev
Dialectique	Diyalektik
Didactique	Öğretici
Dieu	Tanrı

Différence	Ayrım
Dignité	Değerlilik
Dilemme	İkilem
Dimension	Boyut
Dirigisme,	
Économie dirigée	Güdümcülük
Discontinu	Kesikli
Discursif	Gidimli
Disjonction	Ayrıklık
Dissimulation	Gizleme
Dissolution	Dağılışım
Distinct	Seçik
Distraction	Dağılma
Division	Bölme
Division du travail	İşbölümü
Doctrine	Öğreti
Dogmatisme	Dogmacılık
Dogme	Dogma
Dolorisme	Acıcılık
Domaine	İlgialanı
Donné	Veri
Douleur	Acı
Doute	Kuşku
Droit	Hukuk
Dualisme	İkicilik
Durée	Süre
Écholalie	Yankılama
Éclectisme	Seçmecilik
École	Okul
Économie politique	Toplumsal iktisat
Économisme	İktisatçılık
Éducation	Eğitim
Efficacité	Etkililik
Effort	Çaba
Égalité	Eşitlik
Égo-altruisme	Benözgecilik
Égocentrisme	Beniçincilik
Égoisme	Bencillik
Égotisme	Bencilik
Élan vital	Yaşamsal atılım
Élément	Öge
Émanation	Türüm
Émotion	Heyecan
Empirisme	Deneycilik
En soi	Kendinde
Encyclopédie	Ansiklopedi
Enfance	Çocukluk
Entendement, Intellekt	Anlık
Enthousiasme	Coşkunluk
Enthymème	Örtüktasım
Entité	Bütünlük
Épistémologie	Bilgibilim
Equipollence	Eşgeçerlilik
Équité	Denkserlik
Équivalence	Eşdeğerlilik
Équivoque	Çokanlamlı
Erreur	Yanılgı
Eschatologie	Erekbilgisi
Esclavage	Kölelik
Esclave	Köle
Ésotérique	İçrek
Espace	Uzay
Espèce	Tür
Esprit	Zihin
Essence	Öz
Essentialisme	Özcülük
Esthétique	Estetik
État	Devlet
État	Durum
Étatisme	Devletçilik
Étendue	Uzam
Ethnographie	Budunbilgisi
Ethnologie	Budunbilim
Étiologie	Nedenbilim
Étonnement	Şaşma
Être	Varlık
Eudémonisme	Mutçuluk
Euphorie	Esenlikduygusu
Evhémérisme	Evhemeros'çuluk
Évidence	Apaçıklık
Evolution	Evrim
Évolutionisme	Evrimcilik
Exact	Dosdoğru
Excitation	Uyarım
Exhibitionnisme	Sergilemecilik
Existence	Varoluş
Existentialisme	Varoluşçuluk
Exotérique	Dışrak
Expérience	Deneyim
Expérimentation	Deney
Explicite	Dışsal
Expliquer	Açıklamak
Expression	Anlatım
Extase	Coşku
Extension	Kapsam
Extériorisation	Dışlaşma
Extraversion	Dışadönüklük
Extrême	Uçterim
Fabulation	Masallarna
Facteur	Etken
Faculté	Yeti
Famille	Aile
Fanatisme	Darkafalılık
Fantaisie	İmgegücü
Fatalisme	Yazgıcılık
Fatalite	Yazgı
Faute	Yanlış
Féodalisme, Féodalité	Feodallik

Fétichisme	Tapıncakçılık
Fidéisme	İnancılık
Fin	Erek
Finalisme	Erekçilik
Finalité	Ereklilik
Foi	İnan
Folie	Delilik
Fonction	İşlev
Fonctionalisme	İşlevcilik
Fonctionnel	İşlevsel
Fondement	Temel
Fonder	Temellendirmek
Formalisme	Biçimcilik
Forme	Biçim
Foule	Kalabalık
Frustration	Yoksunluk
Futurisme	Gelecekçilik
Général	Genel
Généralisation	Genelleştirme
Génération	Kuşak
Genèse	Oluşum
Génie	Deha
Genre	Cins
Gnoséologie	Bilgiaraştırması
Gnosticisme	Bilinircilik
Goût	Beğeni
Grandeure	Büyüklük
Groupe	Küçüktopluluk
Guerre	Savaş
Habitude	Alışkanlık
Hallucination	Sanrı
Harmonia	Uyum
Harmonie préétablie	Öncesel uyum
Hédonisme	Hazcılık
Hérédité	Kalıtım
Hermétisme	Kapalılık
Hétérogène	Çokyapılı
Hétéronomie	Dışerklik
Heuristique	Bulgulama
Histoire	Tarih
Historicité	Tarihsellik
Historisme	Tarihselcilik
Homme	İnsan
Homogéne	Biryapılı
Humanisme	İnsancılık
Humanité	İnsanlık
Hylémorphisme	İkiilkecilik
Hylosoisme	Canlımaddecilik
Hyperesthésie	Aşırıduyarlılık
Hypermnésie	Aşırıanımsama
Hypnose	Yapayuyku
Hypothèse	Varsayım
Hystérie	Histeri
Ideal	Ülkü
Idéalisme	Ülkücülük
Idée	Fikir
Identification	Özdeşleşme
Identité	Özdeşlik
Idéologie	İdeoloji
Idiotie	Aptallık
Illogique	Mantıkdışı
Illuminisme	Meczupluk
Illusion	Yanılsama
Image	İmge
Imagination	İmgelem
Imbécilité	Alıklık
Imitation	Öykünme
Immanence	İçkinlik
Immanent	İçkin
Immatérialisme	Maddesizcilik
Immediat	Dolaysız
Immoralisme	Ahlaksızcılık
Immortalité	Ölümsüzlük
Imperatif	Buyurucu
Implication	İçerme
Implicide	İçsel
Impression	İzlenim
Impressionisme	İzlenimcilik
Improvisation	Doğaçlama
Impulsion	İtki
Inclusion	İçerilmişlik
Inconditionné	Koşullanmamış
Inconscient	Bilinçdışı
Indéterminé	Belirsiz
Indéterminisme	Belirlenmezcilik
Indifférence	İlgisizlik
Individu	Birey
Individualisme	Bireycilik
Individuation	Bireyleşme
Induction	Tümevarım
Inertie	Eylemsizlik
Inférence	Çıkarsama-çıkarım
Infini	Sonsuz
Influence	Etki
Infrastructure	Altyapı
Inquiétude	Kaygı
Inspiration	Esin
Instabilité	Değişkenlik
Instant	An
Instinct	İçgüdü
Instrumentalisme	Araççılık
Institution	Kurum
Intellectualisme	Düşünselcilik
Intellectuel	Aydın
Intellekt	Anlık
Intelligence	Zeka
Intelligible	Düşünülür
Intention	Yönelim

Intentionnalité	Yönelgenlik
Interaction	Etkileşim
Introspection	İçebakış
Introversion	İçedönüklük
Intuition	Sezgi
Intuitionisme	Sezgicilik
Involition	Gerievrim
Ironie	Alay
Irrationnel	Usdışı
Isomorphisme	Eşbiçimcilik
Jalousie	Kıskançlık
Jeu	Oyun
Joie	Sevinç
Jugement	Yargı
Justice	Adalet
Laid	Çirkin
Langue	Dil
Libéralisme	Özgürlükçülük
Liberté	Özgürlük
Libre arbitre, Franc arbitre	Özgürseçiş
Limite	Sınır
Linguistique	Dilbilim
Logicisme	Mantıklaştırıcılık
Logique	Mantık
Loi	Yasa
Loi de Fechner	Fechner yasası
Macrocosme	Büyükevren
Magie	Büyü
Maieutique	Doğurtma
Majeur	Büyükterim
Majeure	Büyükönerme
Mal	Kötü ya da kötülük
Manichéisme	Manicilik
Manie	Mani
Masochisme	Mazohizm
Matérialisme	Maddecilik
Matière	Madde
Maxime	Ödeyiş
Mécanisme	Mekanikçilik
Mécanismes de défense	Savunma düzenekleri
Médiation	Aracılık
Mégalomanie	Büyüklükduygusu
Mélancolie	Melankoli
Mémoire	Bellek
Mentalité	Anlayış
Mercantilisme	Kazançcılık
Métaphisique	Metafizik
Méthode	Yöntem
Méthodologie	Yöntembilim
Microcosme	Küçükevren
Millieu	Ortam
Mineur	Küçükterim
Mineure	Küçükönerme
Miracle	Mucize
Mise entre parantheses	Parantezealmak
Mobile	Dürtü
Modalité	Kiplik
Mode	Kip
Moeurs	Görenek
Moi	Ben
Moment	An
Monade	Monad
Monadisme	Monadcılık
Monadologie	Monadoloji
Monarchie	Mutlakyönetim
Monde	Dünya
Monisme	Tekçilik
Monothéisme	Tektanrıcılık
Morale	Ahlak
Moralisme	Ahlakçılık
Morphologie	Biçimbilim
Mort	Ölüm
Motif	Güdü
Mouvement	Devinim
Moyen terme	Ortaterim
Mutation	Değişinim
Mystère	Gizem
Mysticisme	Gizemcilik
Mythe	Mitos
Mythologie	Mitoloji
Mythomanie	Masalcılık
Narcissisme	Narkissos'çuluk
Nation	Ulus
Nativisme	Doğuştancılık
Naturalism	Doğalcılık
Nature	Doğa
Naturel	Doğal
Naturisme	Doğacılık
Néant	Hiçlik
Nécessité	Gereklilik
Nécrophilie	Ölüsevme
Négation	Olumsuzlama
Nevrose	Sinirlilik
Nihilisme	Hiççilik
Nominalisme	Adcılık
Non-moi	Benolmayan
Normal	Olağan
Objectif	Nesnel
Objet	Nesne
Obscur	Karanlık
Obscurantisme	Karanlıkçılık
Observation	Gözlem
Obsession	Takıntı
Occasionalisme	Aranedencilik
Occultisme	Gizlibilimcilik
Omnipotence	Tanrıgüçlülük
Omniscience	Tanrıbilirlik
Onirisme	Düşçılgınlığı

Ontogenèse	Bireyevrimi
Ontologie	Varlıkbilim
Ontologisme	Varlıkbilimcilik
Opinion	Görüş
Optimisme	İyimserlik
Ordre	Düzen
Organicisme	Organcılık
Original	Özgün
Origine	Köken
Oubli	Unutuş
Panenthéisme	Heptanrıdacılık
Paix	Barış
Palingénésie	Çevrimcilik
Pancosmisme	Hepevrencilik
Panpsychisme	Hepruhsallık
Panthéisme	Heptanrıcılık
Parallélisme	Koşutçuluk
Paramnesie	Yenideneyaşama
Paranoia	Düzenliçılgınlık
Participation	Katılma
Particulier	Özel
Passion	Edilim
Passion	Tutku
Passivité	Edilginlik
Pédaggie	Pedagoji
Pèdologie	Çocukbilim
Pensée	Düşünce
Perception	Algı
Perceptionnisme	Algıcılık
Péripatéticien	Peripatetikler
Personnalisme	Kişilikçilik
Personnalité	Kişilik
Personne	Kişi
Perspectivisme	Bakışçılık
Pessimisme	Kötümserlik
Peur, Crainte	Korku
Phénomène	Olgu
Phénoménisme	Olguculuk
Phénoménologie	Olgubilim
Philanthropie	İnsanseverlik
Philosophe	Filozof
Philosophie	Felsefe
Philosophie des lumières	Aydınlanmacılık
Phrénologie	Kafayorumu
Phylogénèse	Türevrimi
Physique	Fizik
Plaisir	Haz
Plural	Çoğul
Pluralisme	Çoğulculuk, çokçuluk
Plus-value	Artıkdeğer
Polysyllogisme	Çoklutasım
Polythéisme	Çoktanrıcılık
Populisme	Halkseverlik
Positivisme	Olumculuk
Possession	İyelik
Possibilité	Olanak
Postulat	Konut
Pour soi	Kendiiçin
Pouvoir	Güç
Pragmatisme	Pragmacılık
Pratique	Uygulama
Prédicat	Yüklem
Préjugé	Önyargı
Prélogique	Mantıköncesi
Prémisse	Öncül
Prénotion	İlkbilgi
Prévoyance	Öngörü
Primaire	İlksel
Primitif	İlkel
Principe	İlke
Principe de raison suffisante	Yeter neden ilkesi
Probabilisme	Olasıcılık
Probabilip	Olasılık
Problème	Sorun
Procès, Processus	Süreç
Production	Üretim
Profane	Dindışı
Progrès	İlerleme
Projection	Yansıtma
Prolétariat	Proletarya
Proposition	Önerme
Propre	Özgü
Propriété	Mülkiyet
Providence	Kayra
Psychanalyse	Ruhayrıştırması
Psychasthénie	Ruhsalbitiklik
Psychique	Ruhsal
Psychologie	Ruhbilim
Psychologisme	Ruhbilimcilik
Psychose;	Ruhsalbozukluk
Puberté	Erginlik
Pulsion	İçtepi
Pur	Arı
Qualité	Nitelik
Quantité	Nicelik
Question	Soru
Quiétisme	Dingincilik
Quintessence	Beşinciöz
Race	Irk
Racine	Kök
Racisme	Irkçılık
Radicalisme	Köktencilik
Raison	Us
Raisonnement	Usavurma
Rapport	İlişki
Rationalisme	Usçuluk
Réactionnaire	Gerici

Réalisme	Gerçekçilik
Réalité	Gerçeklik
Récéptivité	Alırlık
Réciprocité	Karşılıklılık
Recurrence	Dönüşlülük
Rédintegration	Toptananılış
Réduction	İndirgeme
Réel	Gerçek
Reflexe	Tepkime
Réflexion	Düşünme
Refoulement	Bastırma
Réfutation	Çürütme
Regime	Yönetimbiçimi
Règle	Kural
Régression	Gerileme
Reincarnation, Palingenesie	Yenidencisimleşme
Relatif	Göreli
Relation	Bağıntı
Relativisme	Görecilik
Relativité	Görelilik
Religion	Din
Réminiscence	Anımsama
Représentation	Sunum
Résolution	Çözümleme
Respect	Saygı
Responsabilité	Sorumluluk
Ressemblance	Benzerlik
Rêve	Düş
Révélation	Açınım
Revendication	Hakönerme
Rêverie	Düşlem
Réviviscence	Yaşamadönüş
Révolte	Başkaldırma
Révolution	Devrim
Romantisme	Duyguculuk
Rythme	Ritm
Sacré	Kutsal
Sadisme	Sadizm
Sadomasochisme	Sadomazoşizm
Sagesse	Bilgelik
Salaire	Ücret
Salut	Kurtuluş
Sanction	Yaptınım
Satisfaction	Doyum
Savant	Bilgin
Scepticisme	Kuşkuculuk
Schéme	Şema
Schizophrenie	Şizofreni
Science	Bilim
Scientisme	Bilimcilik
Scolastique	Skolastik
Sélection	Ayıklanma
Sémantique	Anlambilim
Sémiologie	Belirtibilim
Sens	Duyu
Sensation	Duyum
Sensibilité	Duyarlılık
Sensible	Duyulur
Sensualisme	Duyumculuk
Sentiment	Duygu
Sentiment d'infériorité	Aşağılıkduygusu
Sentiment de supériorité	Yükseklikduygusu
Seuil	Eşik
Sexualité	Cinsellik
Signe	Belirti
Simple	Basit
Singulier	Tekil
Slogan	Kalıpsöz
Sociabilité	Toplumsallık
Socialisme	Sosyalizm
Société	Toplum
Sociologie	Toplumbilim
Sociologisme	Toplumbilimcilik
Solidarité	Dayanışma
Solipsisme	Tekbencilik
Sophisme	Bilgicilik
Sophiste	Sofist
Souvenir	Anı
Spécification	Özgülleştirme
Spécifique	Özgül
Spéculation	Kurgu
Spiritualisme	Ruhçuluk
Spontanéité	Kendiliğindenlik
Stade	Evre
Stimulus	Uyaran
Structuralisme	Yapısalcılık
Structure	Yapı
Subalterne	Altık
Subconscience	Bilinçaltı
Subcontraire	Altkarşıt
Subjectivisme	Öznelcilik
Subjectif	Öznel
Sublimation	Yüceltme
Sublime	Yüce
Subordination	Altasıralama
Subsomption	Altakoyma
Substance	Töz
Substrat	Dayanak
Suicide	İntihar
Sujet	Özne
Superstition	Boşinanç
Superstructure	Üstyapı
Surhomme	Üstinsan
Surréalisme	Gerçeküstücülük
Syllogisme	Tasım
Symbole	Simge
Symbolisme	Simgecilik

Symétrie	Bakışımlılık
Syncrétisme	Birleştirmecilik
Synergie	Eşişlevlilik
Synthèse	Bileşim
Système	Dizge
Tautologie	Eşsöz
Technique	Teknik
Téléologie	Erekbilim
Tempérament	Mizaç
Temps	Zaman
Tendance	Eğilim
Tension	Gerilim
Terreur	Şiddet
Théisme	Tanrıcılık
Théocratie	Dinciyönetim
Theodicée	Tanrıaraştırması
Théologie	Tanrıbilim
Théorétique	Görüncü
Théorie	Kuram
Théorie de connaissance	Bilgikuramı
Théosophie	Ermişlik
Thèse	Sav
Timidité	Pısırıklık
Tolérance	Hoşgörü
Totalitaire	Bütüncü
Totalité	Bütünsellik
Totem	Totem
Tradition	Gelenek
Traditionalisme	Gelenekçilik
Transcendance	Aşkınlık
Transcendant	Aşkın
Transcendental	Aşkınsal
Transcendentalisme	Aşkıncılık
Transfert	Geçişim
Transformation	Dönüşüm
Transformisme	Dönüşümcülük
Travail	Emek
Type	Tip
Ubiquité, Omniprésence	Heryerdelik
Univers	Evren
Universalisme	Evrensel
Universalisme	Evrenselcilik
Utile	Yararlı
Utilitarisme	Yararcılık
Utopie	Ütopya
Valeur	Değer
Validité	Geçerlilik
Variation	Çeşitleme
Velléité	Gelgeçistek
Véracité	Doğruculuk
Verbalisme	Boşsözcülük
Vérification	Doğrulama
Vérité	Doğru
Vertu	Erdem
Vide	Boşluk
Vie	Yaşam
Virtualité	Gücüllük
Vision	Görü
Vitalism	Yaşamsalcılık
Volontarisme	İstemcilik
Volonté	İstem

Felsefenin tarihi boyunca oluşturduğu kavramları, her aşamada kazandığı içerikleriyle bize tanıtan bu sözlük, aynı zamanda bir felsefe el kitabıdır. Felsefenin temel konularına girmek isteyen her kişi için bir başlangıç kitabı niteliği taşıyan felsefe sözlüğü, binlerce örnekle zenginleştirilmiştir.

Bu sözlükte yalnızca felsefeyle sınırlı kalınmamış, felsefeyi ilgilendiren estetik, toplumbilim, ruhbilim kavramlarına da yer verilmiştir.

Ayrıca sözlüğün sonunda İngilizce-Türkçe, Almanca-Türkçe ve Fransızca-Türkçe dizin de yer almaktadır.

ISB No 975-8295-11-X